

Digitized by the Internet Archive
in 2009 with funding from
John and Mary A. Yaremko Foundation

435
ОЛЕКСАНДЕР БАРВИНСЬКИЙ.

Barvins'ky, Oleksandr-
///

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Istoriya ukrains'koï literatury

І. ЧАСТЬ.

с. 1-2

(І. і ІІ. ДОБА. УСТНА НАРОДНА СЛОВЕСНІСТЬ)

У ЛЬВОВІ, 1920.

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

LUH
B2958 is to

666247
15. 10. 37

Передне слово.

Видане се викликане перед усім шкільною потребою, де побіч читання виїмків з найкрасших творів рідної літератури має бути окремо подавана історія письменства. Одначе й ширші верстви освіченого суспільства відчують потребу зазнайомити ся з розвитком нашого письменства, его старинної і середньої доби, котрої історію видану проф. Ом. Огоновським (ч. I.) давно вже в продажі вичерпано. Сій добі нашого письменства, котрого великої ваги подекуди у нас не доцінюють, присвячена ся I. часть історії українського письменства, закінчена оглядом усної словесности народної, на котрій оперло ся наше письменство в новочасній добі.

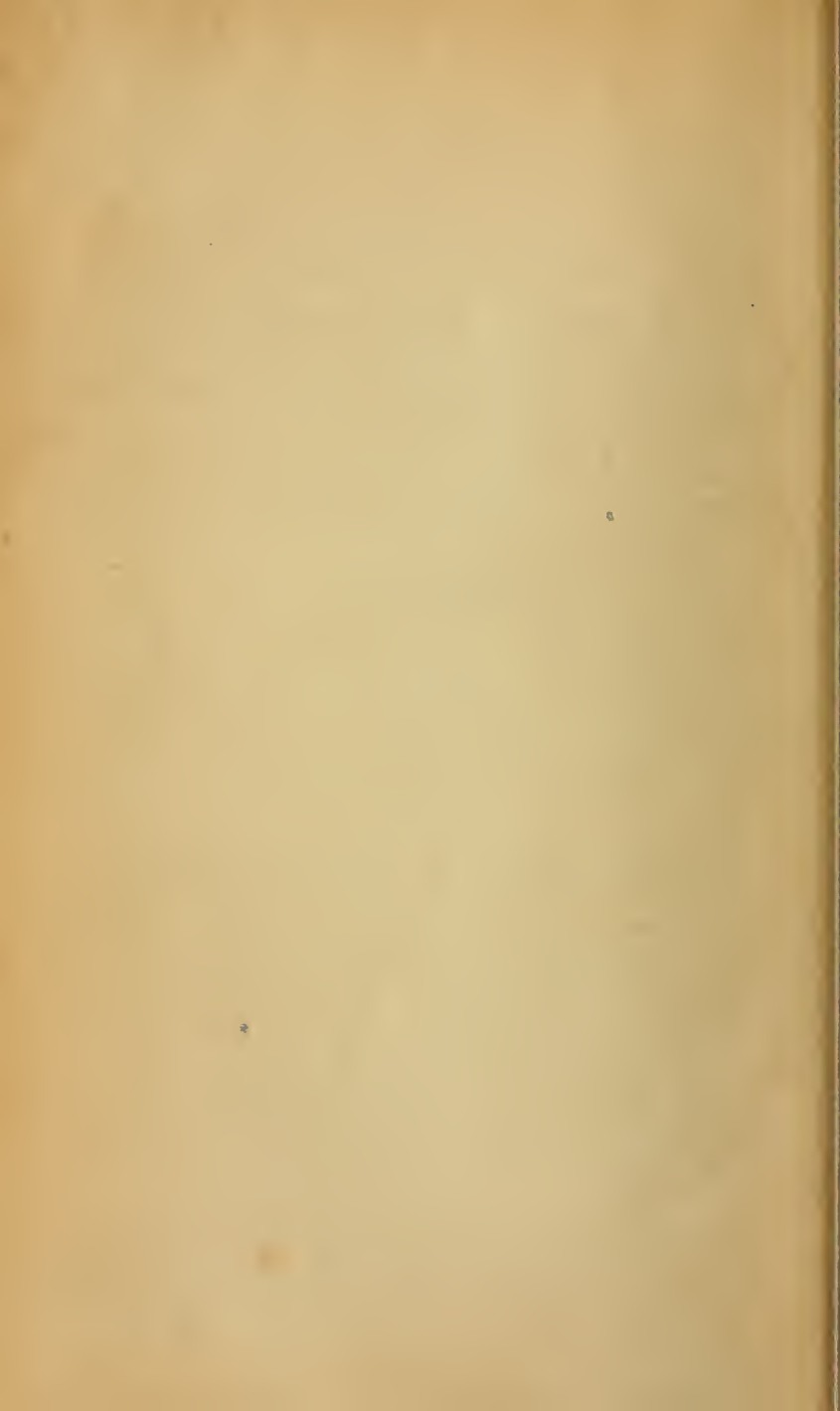
Друга часть, котрої печатане розпочато, містити-ме історію нашого письменства аж до найновіших часів, показчик імен та літератури, якою користував ся автор. Крім того для унагляднення тексту задумане також окреме видане додатку з ілюстраціями, котрі вимагають красшого паперу і пригіднішого часу для виконання ритовня.

Випускаючи в світ отсю I. часть, вважаю мимим обовязком зложити на сїм місці найщиршу подяку Вп. проф. Дрови К. Студинському, директорови І. Кокорудзови, проф. Дрови В. Щуратови і проф. М. Тершаківцеви, що зволили переглянути всю рукопись і подати вельми цінні замітки, а з окрема Вп. Дрови В. Щуратови, що й підчас печатання зволив читати відбитки і при сій нагоді подавати влучні помічення і доповнення.

Окрім того висловлюю подяку Науковому Товариству імені Шевченка у Львові, що коштом виложеним на се видане, допомогло сему трудови появили ся в печати.

У Львові в березні 1920.

Ол. Барвінський.

Вступні відомости.

Що називаємо історією української літератури і яка єї задача?

Літературою називаємо збір всіх умовіх творів, якими нарід від найдавніших часів виявив письмом, словом, мовою свої почування, стремління, свій світогляд і стан просвіти в різних добах свого розвитку. Особливо в поетичних творах (віршованих чи прозових), в т. зв. красній літературі або белетристиці¹⁾ виявляє ся життєвий дух українського народу від інших народів. Тому найтіснішим розумінню поетичні твори (віршовані і прозові), власну літературу називаємо народною літературою.

Назва — література походить від лат. вислову littera (буква) і до єї обсягу належать усі писані твори, котрих виявило ся умові життя народу, єго почування, світогляд, настрої й ідеї; в тім розумінню називаємо літературу також письменством. Крім писаних творів або писань належать до обсягу літератури також єї словесні твори, що появили ся в народі й устним переказом передили від покоління до покоління, поки їх в новітніших часах не записано з народних уст. Се — устна словесність народна (устна література) в супротивности до писаної літератури або письменства.

Письменство на Україні служило головно державі, Церкві і школі, а лише поступенно проникало більше

¹⁾ Красною літературою також белетристикою (з французького belles-lettres) називають іменно єю вітку поетичної і прозової літератури, котра обіймає лірику, роман, новелю і драму, а крім того описи подорожий, фейлетони і естетично-літературну критику. Авторів сих творів звуть белетристами.

або менше в широкі народні верстви: словесність усна є власністю і скарбом широких народних верств. Характеристичною прикметою української літератури є рівнобіжність і близькість усної словесности і письменства. В усній словесности відбила ся історична доля і всі культурні переміни народу, почавши з доісторичної і дохристиянської аж до нинішньої доби. З другого боку в письменстві навіть найдавійші твори виявляють прикмети живої народної мови і народного життя. Протягом часу обопільний вплив усної словесности і письменства в духовій творчості народу стає щораз сильніший і тісніший, а в XIX ст. проявив ся з повною силою.

Історія української літератури зображає розвиток українського письменства і усної словесности, почавши від найдавійших часів. Вона виявляє, який вплив на розвиток письменства, письменників та їх творів мали історичні і культурні відносини: які зміни проявляли ся протягом часу в змісті і в формі літературних творів; що пособляло а що спиняло розвиток письменства: який вплив мало письменство на своє суспільство і на інші народи; яку звязь має рідне письменство з иншими літературами. А що література є зеркалом, в котрім відбиває ся дух народу, его світогляд і степень его просвіти в ріжних добах, то історія літератури зображає хід культурного розвитку народу і доповняє історію народу.

2. Поділ історії української літератури.

Протягом тисячлітньої історії виявляли ся в українській літературі різні зміни і степені розвитку: тому ділимо історію української літератури на три головні доби:

I. Доба старинна від введення християнства на Русь до укладу Царгорода (988—1453. р.).

II. Доба середня від укладу Царгорода до виступу Івана Котляревського (1453—1798. р.).

III. Доба новочасна від виступу Котляревського (1798. р.) до нинішніх днів.

I. Перша, старинна доба літератури починає ся з введенням християнства на Русь за кн. Володимира В. (988. р.)

з Византії (Царгорода), коли з християнською вірою принесено на Русь богослужбні книги з Болгарії, писані старословянським язиком (котрий названо також староболгарським або церковно-словянським). В сій добі проявляє ся в літературі вплив Византії й Болгарії, відки проникала просвіта на Русь, а література в сій добі має византийсько-болгарсько-церковний характер. З поглядом на язик сю добу літератури можемо назвати також словянсько-руською.

Старинну добу ділимо на два відділи:

1. *Відділ процвиту письменства* до 1240. р. в. до нападу Татар. Письменство, котре вже зараня виявило творчість високої ідейної зрілості і літературної краси, занепадає наслідком татарського погрому. Київ, мати руських гóродів, зруйнований Татарами, втратив провід на Русі; наслідком татарських наїздів ослабила ся духова звязь між Києвом і Царгородом та південно-словянськими землями (Болгарією і Сербією), особливо, коли ще на Балкан вдерли ся Турки (Латинське цїсарство, бій на Косовім полі). багато давних письменних пам'ятників загинуло, а літературна діяльність занепадала. Після занепаду Києва політичне життя наїшло пристановище в Галицько-Володимирськім князівстві (особливо за володарства короля Данила).

2. *Відділ застою і занепаду літератури* (1240—1453. р.). Татарські наїзди надовго здержали просвіту на Русі, а татарське ярмо, що опісля налягло також на Галицько-Володимирське князівство, не позволяло думати про школи, просвіту й літературу. Всеж таки і в самім Києві не затила ся традиція: давні пам'ятники зберегли свою стійність і повагу, а руська народність задержала своє значінє не тільки в старім осередку Русі, в Києві, але і в Галицько-Володимирськім князівстві, де продовжувала ся літературна діяльність, хоч наслідком татарського лихолітя вельми змарїла.

II. *Друга, середня доба* триває від унадку Царгорода (1453. р.) аж до появи „Енеїди“ Івана Котляревського (1798. р.) на Україні, а „Русалки Дністрової“ Маркіяна Шашкевича (1837. р.) в Галичині і виступу Федьковича (1861.) на Буковині. Після злуки Галицької Русі з Польщею (1740. р.),

а ще більше із злукою вел. князівства Литовсько-руського (1386. р.) з Польщею підпадає Русь поступенно латинсько-польському і західно-європейському культурному впливови (гуманізм, реформація). Відорвана від свого головного осередка, Києва, звертає ся Русь, так сказатиб, лицем до Заходу, входить в політичні і державні взаємини з Польщею і західною Європою. Одначе мимо сих історичних подій руське письменство ще протягом цілого століття не змінилося, лише зuboжило, бо не давало ніякого нового і цікавого змістом матеріялу. Під впливом гуманістичних теорій Заходу розвинув ся макаронічний язык (перецінювано книжний язык, а не доцінювано народної мови), а тіснійша звязь Руси і Литви з Польщею, установлена Люблинською унією (1569. р.), відбивав ся могутчим латинсько-польським впливом на язиці цілого руського письменства. Значіне церковно-словянського языка поза Церквою занепадає, а письменний язык підпадає впливови канцелярийного языка, виробленого на Литві під впливом білоруського говору з примішкою польських і латинських висловів. (Вильно стає одним з осередків тодішнього письменства, а князі литовсько-руські, від Витовта почавши, переймають по галицько-волинських князях політичний провід усеї Руси).

Однак і ся тіснійша звязь Руси і Литви з Польщею після Люблинської унії побіч відємних сторін мала і користний вплив. Через Польщу приходила з західної Европи просвіта і шкільна наука (церковно-схолястичного, але європейського характеру). Ся просвіта і наука звернула літературну діяльність і письменство на Руси на новий шлях як раз тоді, коли українській народности загрожувала поважна небезпека загибелі. Крім того сприяє літературній діяльності отся обставина, що окраїни Руси беруть на себе з коначности продовженє історичної праці і заходів Владислава Варненського, Яна Ольбрахта, Жиг'монта І. (Кокосна війна) і повстає з вільного населеня пограниччя — козащина (Остап Дашкович, Дмитро Байда-Вишневецький, Запорозька Січ) — явище економічного її суспільного характеру, появляють ся козацькі реєстри (за Жиг'монта ІІ. Августа і Баторія). Козащина при діяльній участі Церкви (братств) несе засновки

культурного життя щораз даліше в степи (Конашевич-Сагайдачний). На жаль, пізнійші кроваві усобиці, помилки і непорозуміння спинили отсю працю. Але найшла вона, супроти макаронічного, широким народним верствам чужого язика, прегарний багатий вираз в чисто-народних історичних думах і піснях, де відбив ся також вплив старинної церковно-руської і староруської поезії. — Другу, середню добу літератури ділимо на два відділи:

1. *ослабленє літературної творчости південної Руси. Письменство Білої Руси. (1453—1569) і*

2. *заранє культурного і релігійно-національного відродження південної Руси (1569—1798).*

Нові політичні, суспільні і культурні обставини, дозріли до повного розвитку як раз в часі Люблинської унії (козаччина, земляни¹⁾, реорганізація Церкви) і приневолювали руське суспільство способити ся до нових умов і вимог духового життя таї розбудили її з просоня і безвладности, в котру попала вона в попередних століттях культурно-національного упослідження і безрадности. Завязки нового життя (церковні братства з братськими школами і печатнями) витворюють ся в нових огнищах, спершу в Вильні і Полоцку, потім в Острозі заходами кн. Острожського (Біблія, Академія), відтак заходами міщаньства у Львові (Ставропігійська школа), в Києві (Могилянська Академія) і т. п. і стають надовго опорою просьвіти, науки і письменства цілої Руси.

З політичним розділом і роздвоєнем України в Переяславськім (1654. р.) і в Андрусівськім договорі (1667. р.) настає знов занепад культурного життя і письменства, котре мало в собі стілько цікавого і цінного зароду. Українські письменники, учені і державники переходять на службу в Московщину і заносять туди просьвіту і науку з Києва, коли тимчасом старе жерело просьвіти чим раз більше висихає, а московська централізація в лівобічній Україні придавлює українську народність, мову

¹⁾ Землянами називали, під впливом устрою витвореного Люблинською унією, заможних людей, що замість данин мали поставити одного або більше кінних воєнків. До сеї верстви землян війшли не тільки земські бояри, але також багатші міщани й селяни.

й літературу. Правобічна Україна і Галицька Русь, позбавлені такої опори, якою з початком XVII. століття був Київ (прилучений по Андрусівським договорі з лівобічною Україною стало до Московщини), підлягають щораз більше культурному і національно-політичному впливови Польщі.

Книжне письменство в середній добі що до язика наближає ся що раз більше до живого народного слова, а крім того в половині XVI. ст. витворив ся також народний епос в думах.

III. Третя, новочасна доба, видала з виступленем Котляревського (1798.) на Україні, Шашкевича в Галичині (1837. р.) і Федьковича на Буковині (1861. р.) письменство в живій народній мові, щиронародне також змістом і духом. Тимто літературу сеї доби звемо народною українською, бо обнімає всі землі заселені українським народом. Лише Угорська Русь не бере доси повної, живої участі у відродженю українського народного життя.

3. Поділ язиків.

1. Арийські або індо-європейські язики.

Український язик (або руський, українсько-руський, називаний деякими дослідниками також мало- або южноруським) належить, як і всі інші словянські язики, до широко розвітленої семі індоєвропейських або арийських язиків, котрі розвинули ся з одного спільного всім праязика. Де була праязіна Індоевропейців чи Арийців, котрі говорили сим праязиком, годі тепер означити.

Вже в доісторичній добі розвітвили ся Арийці на дві громади: східноарийську — азийську і західноарийську — європейську, а за тим розвітвленем народів послідувало також розвітвлене арийського праязика на східно- і західно-арийські язики.

До східно-арийської громади язикової належать старинні і нові індійські язики (між тими санскрит, важний задля своєї старинности в язикових дослідях), та іранські язики, між ними перський і старобактрий-

ський (Зенд. себто пояснене давних релігійних книг), арменський і новоперський.

До західно-арійської громади язиків належать: 1) грецький язик з говорами, між тими письменський говір йонсько-аттицький і говори ахайський і дорійський; 2) альбанський язик; 3) старо-італійські язики, між тими письменський язик латинський, і витворені з римського людowego та примішки інших язиків у південній і західній Європі романські язики (італійський, еспанський, португальський, французький і румунський або волоський); 4) кельтійський (бретонський, іриський), котрим ще тепер говорять в Ірляндії, Шкотії, Валії, Бретанії і півн. Америці; 5) германські: готський, ісландський, норвежський, шведський і данський, англосаський, фризійський, долішньо-німецький або долішньо-саський, долішньо-франконський або долішньо-низовий (plattdeutsch) і горішньо-німецький; 6) балтійсько-словянські, до котрих належать: литовський, латиський і вимерлий старопрусський і словянські язики.

2. Словянські язики.

Слов'яни були в доісторичній добі східними сусідами Німців. Їх оселі сягали в тих часах на захід в область Висли, за Карпати і в панонський низ, а на полудне по долішній Дунай. Цілі століття тривала прасловянська спільність, а Слов'яни говорили одним спільним язиком прасловянським, поки перегадом з тої балтійсько-словянської спільности почали виділювати ся різні діалектичні прикмети і повільним розвитком різниць в говорах витворили ся головні словянські язики. Розселене Слов'ян із спільних осель доісторичних по оселях історичних, довело до того, що протягом часу поодинокі говори прасловянського язика пішли дорогою природного розвитку, різниці росли, а з колишніх говорів витворили ся окремішні, самостійні язики словянські.

Словянські язики творять три громади:

1) західно-словянські язики, до котрих зачисляємо вимерлий полабський, лужицько-сербський (го-

рішній і долішній), чеський з словацьким наріччям ¹⁾ і польський з говором кашубським;

2) південо-словянські язики, до котрих зачисляємо болгарський (званий давнійше словенським) з мертвим староболгарським або старословянським, сербсько-хорватський і словінський;

3) східно-словянські: московський (званий великоруським), білоруський і український (званий українськоруським або руським).

Область українського языка займає колишню південну Росію, східну Галичину (на Підгір'ю аж під Татри), північно-східну Буковину й півн. схід. Угорщину а крім того оселі доволі численних переселенців у східній Азії (над Амуром), в північній і південній Америці (Зєдинені Держави, Канада, Бразилія). Якнебудь український язык одноцільний, то всеж таки має він в різних краях свої окремішні питоменности, котрими відріжняє ся від письменського языка. Після тих то питоменностей розрізняємо в українській мові кілька наріччій, говорів або діалектів (гл. низше).

4. Християнство і грамота у Словян і на Руси. — Церковнословянський (староболгарський) язык.

Першою важною подією в історичнім розвитку Словян було введенє християнства. Ся подія в IX. столітї мала незвичайно велике значінє, бо побіч двох чинників тодішньої християнської культури в східній і в західній Европі, побіч грецького і латинського языка ввійшов у Церкві ще третій язык, словянський, а з Церкви також до всіх царин прилюдного життя. Се дало почин першій словянській грамоті ²⁾, дало спромогу розвитку письменства і першої просвіти. Було се ділом словянських апостолів, братів сьв. Кирила (Константина) (827—869) і Методія († 885)

¹⁾ Від половини XIX. ст. намагають ся Словаки втворити окремий від чеського свій письменський язык.

²⁾ Слово грамота (з грецького) стало назвою урядового розпорядку, урядового письма, а в народній мові досі має значінє письма (пор. грамотний, грамотій, грамотність).

з Солуня, де їх отець Лев, грецького походження, займав визначне військове становище. Молодший брат Константи́н визначався незвичайними здібностями і пристрасно займався наукою. У Візантії тоді двигнулася була просвіта з кількавікового занепаду, а науки значно оживилися. Константи́н здобув собі значну освіту, став священником, викладав філософію (названий для того філософом), а відтак був монахом (в монашім чині прийняв ім'я Кирила) і вибрав собі проповідницький завід. Старший брат Методій був спершу управником одної македонської області, вступив опісля до монастиря на Олімпі і злучився з молодшим братом в сій монастирі для проповідницьких трудів. В Солуні, головнім місті переважно слов'янської Македонії, мали брати нагоду зустрічатися з Слов'янами (званими опісля Болгарами) та навчитися словенського (староболгарського) язика. Одушевлені ревністю для розповсюдження Христової віри, вибралися сьв. Кирил і Методій до Хазарів над Чорним морем, де також були поселені Слов'яни, що платили данину Хазарам. Дорога до Хазарів вела з Царгорода через Корсунь (Херсонез таврійський на побережю Чорномор'я, недалеко нинішнього Севастополя). В Корсуні віднайшов сьв. Кирил мощі священномученика папи римського Климентія, з котрими вибрався до Хазар, де багато людей прийняло християнство. Старинна т. зв. панонська житепись сьв. Кирила наводить, що він найшов там євангеліє і псалтир, писані „руськими письменами“ і „чоловіка, промовлявшого тою бесідою“¹⁾. Можна думати, що як інші Слов'яни, так і Русь уживала в письмі „черть и рѣзь“, себто знаків, про котрі згадує болгарський монах Храбр (імовірно приbrane ім'я), ученик сьв. Климентія, в своїм творі „О письменехъ“ (з IX. або з початку X. ст.). Очевидно було се якесь початкове письмо, котре сьв. Кирил найшов також в Панонії, проповідуючи там Христову віру.

Перед наверненем до християнства Слов'яни імовірно не мали звукового письма. З поганських часів не зберегло

¹⁾ Очевидно не треба думати, начеб се мало бути якесь окреме руське письмо, так само як і окремий руський язик, а розуміти се треба в тім значінню, як розумів се Начальний руський літописець, пишучи на кінці оповісті про Кирила і Методія: „*руськѣ языкѣ а словѣньскѣ едичи*“.

ся нічого писаного, хоч уже і в поганській добі Русь мала взаємини з освіченими сусідами, іменно з Царгородом і ин., і послуговувала ся письмом (будьто грецьким, будьто одним з германських — готським або скандинавським), про котре згадують арабські історики.

Русь, котра мала такі прастарі торгові осередки, як Київ, Новгород, Полоцк, Переяслав, Смоленськ, Перемишль і інші, та заключала договори з Греками, а з другого боку вела торгівлю з Заходом (через Краків, Прагу, Регенсбург) та із Сходом (аж до Багдаду), мала імовірно якесь письмо вже до введеня християнства.

Словянські апостоли не обмежили ся лише апостольською діяльністю і проповіданем Христової віри, але покористували ся набутим уже давнійше знанем словянського (староболгарського) язика і дали почин до словянського писма і письменства. Сьв. Кирил уложив (863 р.) ¹⁾ після взірця старинної грецької азбуки (званої *minuskel*) словянську азбуку т. зв. глаголицю (кирилиця була відтак після взірця пізнійшої грецької азбуки, званої *уницяльною*, зміненім письмом). Опісля переложив він з Методієм деякі церковні книги македонсько-болгарським наріччєм, а іменно призначений для богослуженя вибір з евангелія її апостола і літургічні книги, в котрих містили ся псалми, пісні і молитви, як і церковні обряди. Сьв. Методій переложив під кінець життя головні частини старого завіта, церковні правила (номоканон) і патерик.

В історії словянських язиків мала та подія незвичайні наслідки. Умисно в тій цілі уложеною азбукою і перекладом сьв. Писма на старословянський (староболгарський) язик зробили словянські апостоли около половини IX. ст. сей язик літературним. Задля тодішньої близькості словянських наріччій між собою сей язик був легко доступний иншим словянським племенам і став загальним церковним язиком усіх Словян, навернених в словянським обряді на Христову віру, а проповідь їх обгорнула тоді Моравію, Панонію, Чехію і Польщу та сягала до Вєсли.

¹⁾ Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslav. Sprache, Wien, 9 Auflage.

Таким способом сьв. Письмо і церковні книги були першими проявами письменства у Словян. Тому називаємо се найдавнійше письменство церковно-слов'янським, а язик его також церковно-слов'янським старослов'янським або староболгарським). Нині язик сей є мертвий. Не можна его вважати, як деякі дослідники умали, матерію інших слов'янських язиків; він був сестрою інших слов'янських язиків, староруського, старопольського і т. п., але ужитий раз в письменстві зберіг найдавніші і вироблені форми та є підвалиною і ключем язикових дослідів усіх інших слов'янських язиків (подібно як санскрит в Індії або Зенд в Персії).

Старослов'янський язик розширив ся яко богослужбний і літературний язик Церкви вельми скоро по слов'янських землях, де відправляло ся богослуження в тім язичі, отже передовсім у південних Словян, а відтак з 988 роком і на Русі. Болгарські сьвященники, ученики сьв. Кирила й Методія, принесли на Русь готовий язик і переложені в нім церковні книжки. Церковно-слов'янський язик, введений в церковні книги апостолами Словян, був заравном також державним і урядовим язиком, як у західній Європі латинський язик, а крім того був він язиком шкільної науки і готовим взірцем для літературного (книжкового) язика.

Договори Олега й Ігоря з Греками, збережені в літописі, були для Русі списані по болгарськи, а се стає певним доказом, що вже тоді в Київській Русі появило ся староболгарське письменство. Начальна літопись згадує про численну вже тоді християнську Русь і про собор сьв. Ілії в Києві. Християнська громада в Києві поспригувала ся в богослуженню й інших релігійних потребах староболгарським язиком. Особливо за Сьвятослава взаємини між Києвом і Болгарією були вельми живі, багатий наддунайський край приманював Русь своєю культурою і близькістю до Царгорода, а хоч Русь явила ся там в ролі завойовників, то на ній відбив ся той сам вплив, який всеюди мав цивілізований край на некультурних своїх завойовників.

Одначе сей язик, хоч близький, споріднений з українським, всеж таки був чужим і тому в перших уже поча-

тках проявив ся в староруськім письменьстві вплив і родної мови. Переписуючи південно-словянські книги, писець на Русі мимохіть (а деколи свідомо, щоби бути більш зрозумілим), змінював церковно-словянську фонетику і граматичні форми на староруські і заступав церковно-словянські вислови староруськими.

З розповсюдненем церковно-словянського язика на інших словянських землях улягав він усяким місцевим впливам що до звуків, що до відмін, а особливо що до висловів. Також на Русі припоровлено сей язик до староруської вимови; тимто читаючи церковно-словянські книги вимовляємо і до нині старословянські звуки по українськи. Церковно-словянський язик не являє ся отже в наших церковних книгах в первіснім виді, але є зрушенням, бо перші писці з наміром і без наміру, урадовані його багатством припоровлювали його до староруської вимови, а скрізь верхню його верству пробивали ся із значною силою фонетичні і морфологічні прикмети місцевої народної мови, котре є душею кожного язика і після своїх законів переробляють також чужий лексикальний матеріал. Від XI. століття можемо отже сей язик на Русі звати русько-словянським і тому тодішня Русь не бачила konieczності витворювати окреме письменьство в староруській язичці, і писменники бачили в церковно-словянській язичці готову літературний (книжний) язик, зовсім пригідний до вислову мислний і піддержуваний високою повагою Церкви, а вимовляючи його по своєму і збагачуючи чистонародними формами і висловами, не відчували його звукової різниці. Замість носових старословянських віійшли в староруській язичці чисті самозвуки: *у, ю, я, а*: глухі звуки *ъ, ь*, перейшли в прості знаки на кінці слів, а в середині слів *ъ* в коротке *о*, *ь* в коротке *е*. Замість короткозвучності виступає повноголос: замість *ра, ла, рѣ, лѣ* межі співзвуків виступає: *оро, оло, ере, еле*: замість *рѣ, лѣ, рь, ль* між всіми співзвуків виступає: *ор, ол, ер, ел*: замість готованого на початку слів *е* являє ся *о* (язеро — озеро) замість змягчення *д* перед *ј* в *жд*, являє ся *ж*, і *т*, в *шт* (являє ся *ч*).

5. Староруський язык.

Церковно-слов'янський язык був неперечно близько споріднений із староруським (бо слов'янські наріччя не різалися в тих давніх часах так між собою, як нині); акиже язык церковного богослуження був би незрозумілий я народу і був би так скоро не прийняв ся в письменьві на Руси. Письменні люди в тих часах громадили ся головню по монастирях, де більшу частину часу проводили читанню книг духовного змісту, так що їх память мимо-ть привикала до языка тих книг. Під впливом і вражінем їх взірців брав ся письменник писати релігійну повість, щоб висловлювати своє побожне чувство. Очевидно висловлювано се не инакше як церковно-слов'янським языком, до якого спершу треба було привикнути, читаючи богослужбні книги, хоч відтак і трудно було від впливу їх висловити ся. Длятого то і перший руський літописець, маючи готовий літературний язык, каже: „А словѣньскъ языкъ и русьскъ единъ“. Хоч на основі языкових дослідів нині ніхто вже не згоджує ся з поглядом першого руського літописця про повну єдність старослов'янського староруського языка в тих часах, але перегадом послідувало органічне зіспільнене обидвох в оден літературний староруський язык. Однак такий погляд на церковно-слов'янський язык мав не тільки перший руський літописець, але всі тодішні книжники і письменники на Руси, котрих літературним огнищем була Печерська Лавра. Язык першої літописи є старослов'янський лише в самій основі (головню до до засобу слів), а скрізь ту старослов'янську основу виступають прикмети староруського языка і в звуках і в формах слів, у висловах і в складі річи. І в инших пам'ятниках вже від кінця XI. до XIII. ст. язык духовного письменства значно відріжняє ся від языка деяких світських пам'ятників того часу, а іменно Руської Правди, Галицько-Вол. Літописи і Слова о Полку Ігоревім, хоч сей пам'ятник ріжнить ся від духовних пам'ятників ще більше стилем, ніж языком. Особливо в Слові о Полку Ігоревім народні черти языка виступають з такою силою, до якої ні передтим ні потім не дорастала староруська творчість. Не бачимо тут уже правильно уложеного церковнослов'ян-

ського язика з періодичною ходою гадок, із строгою симетрією в розкладі.

Певно, що староруський язик в тих давних часах переймив деякі прикмети церковно-слов'янщини, пинї вже затрачені. І в нинішніх народних говорах подибуємо деякі староруські язикові останки, позабуті в літературній мові, що нагадують церковно-слов'янський язик. Тимто староруський письменник у многих церковно-слов'янських формах слів бачив свої рідні і вводив у своїм писаню разом форми церковно-слов'янські і руські¹⁾.

Так витворив ся староруський письменний язик, в котрім церковно-слов'янські прикмети мови виступають не все однаково виразно. Літописи, історичні перекази і правничі акти писані язиком близьким до живої мови, а лише в доборі слів і синтактичних зворотів проявляє ся зависимість від церковного письменства. На жаль однак звукова сторона язика сих памятників закрита від нас пестрою сїтню пізнійшої правописи, бо красші памятники київської доби дійшли до нас в північно-руській редакції і вельми часто в пізніх списках з XIV. і XV. ст. Звукові прикмети народної староруської мови, котрі тільки проглядають в літературних памятниках скрізь церковно-слов'янську основу, набирають замітного розвитку в памятниках XIV., а особливо XV. і XVI. ст. і дають загальний образ вироблення в тім часі язика і єго окремих говорів. Де йде мова про високі предмети віри і богослуження, там бере перевагу церковно-слов'янщина і зливає ся з народною мовою, а слабне тоді, коли річ звертає ся до прояв щоденного життя. Тож багато місць в літописи, особливо в Галицько-Волинській, визначає ся красою літературного стилю, в котрім народні прикмети мови виступають дуже виразно; в „Пісні про похід Ігоря“ під впливом одушевлення поета зложилася з народних красок чудова поетична картина староруського життя, а церковно-слов'янська складня зовсім уступила місця живій народній стилістичі.

¹⁾ н. пр. Христос воскрес, благодать, благословеніє, престол, воз-
дух і т. п.; однак в дійсности граматики церковно-слов'янського язика
у нас ніхто тоді не знав (посові самозвук, недостача повноголосу н. пр.
глава, врата, градъ, вѣтръ, і т. п.; відмінне уживанє ѣ і ѓ н. пр. вѣцѣхъ,
плѣкъ, вѣрхъ і т. п.).

В староруській мові відбився вплив Варягів (Норманів) досить значним засобом слів, іменно з правничого і родинного життя (н. пр. вира — грошева кара, тіун — судія, гридниця — світлиця і т. і.) — а крім того могутий вплив Царгороду, котрий на кілька віків заволодів релігійним, духовим і моральним життям Русі і надав цілому світоглядowi народу окремішній характер, відмінний від західно-європейської культури. Вплив сей проявився і в мові многими грецизмами що до форм, як і висловів (особливо багато християнських імен грецьких), н. пр. антифон, архистратиг, архимандрит, єпископ, митрополит, єрей, євангеліє, климат, скит, варвар, демон, деспот і ин.), а навіть в народній мові прийнято ся чимало слів, як: ад, ангел, гаспид (з. аспид), гарап (арап), буйвіл, васильок, каліка (обув, а звідсіля і чоловік окалічений), сандал, терен, бапя, вишня, кадь, колач, корабель, мак, мята, огірок, троянда (*τριαντόφυλλον*) і ин. Часті наїзди Татар і їх панованє на Русі полишили також багато слідів в мові напливом нових східних живел (татарських, перських і турецьких), ще й нині уживаних (н. пр. богатир або багатир, баламут, булава, бунчук, базар, бурда, чабан, чумак, фота (запаска), колпак, кафтан, опанча, канчук і т. д.). В Слові о П. І.: японщина — турецьке слово. жемчуг, женчуг — перське, харалуг (криця, сталь) — турецьке.

6. Вплив польського, чеського і латинського мов на книжний руський мов. Слов'янсько-руський мов.

Коли наслідком історичних обставин на звалищах Київської держави видвигнуло ся Литовсько-руське князівство із своєю культурою, мов Київської держави зазнав впливу тих народів, котрих культура відбивала ся на розвитку племен, що входили в склад Литовсько-руського князівства. Політичним осередком Литовсько-руської держави стало Вильно, положене на окраїні Литви, близько білоруської області, тимто до руського мов входять переважно білоруські мови (змінa в на у (y) перед голосівками і при визвучі; ри, ли зам. староруськ. рѣ, лѣ; вимова г як лат. h: ствердненє ж, ч, ш; дж з ж і дї; ствердненє губних перед м'якими голосівками). В литовських грамотах вирабляє ся „рѣчь руская“, „мова-

руская“ із звуками спільними білоруським і українським говорам (замітне, що замість букви **ѣ**, вимавляної в деяких білоруських говорах в ненаголошених складах як **і**, з переважаючим **е**, стрічаємо **и**. Українські писці уживали **ѣ** для означення **і**, маючи на тямі, що Білорусини будуть її вимавляти як **е**. Таким способом задержувано правописну і звукову правильність не тільки для Українців, але й для Білорусинів, а схожість білоруської мови з українською що до форм і складні пособляла такому об'єднанню нарічевих окремішностей білоруської і української мови.

В сій добі розвитку український язык став державним языком в Молдавії, в області середнього Дністра і Прута, языком дипломатичним і актовим, а кореткі написи, умови, грамоти, літописи — се літературні пам'ятники тих часів.

І в Галичі і в Литовсько-руським князівстві уживано в письменстві і дальше унаслідованого з Києва книжного языка. Одначе устно уживаний втерав він ту живучість, яку мав в Київській Русі, а се наслідком розділу витвореного між верхніми верствами і народом. Боярство і міщанство підпало в тих землях чужому впливови. Польща, з котрою злучили ся опісля ті землі, відчужила в них сї верхні верстви від народу з его давним житєвим ладом. Сьвітська освіта підпала прямій зависимості від Польщі: по польськи стали говорити й міщани а польський язык випер давний книжний язык освічених верств сусільства, котрий підлягав впливови польського і латинського языка, особливо з часів церковної унії.

Роблено пераз проби. видвигнути одно або друге місцеве нарічє до значіння літературної мови. Вдоволяючи щоденним потребам народу для духовної науки, перекладано живим языком сьв. Письмо, списувано проповіді, перероблювано Житя Сьвятих. Однак сї зусилля були ще далекі від витворення літературного языка. Конечна потреба вирабляла в канцелярії литовсько-руських князів урядовий язык, в котрім змішували ся староболгарські книжні і чужі вислови з живими висловами польськими. Але й сей язык не виробив ся на літературний і завмер разом з канцеляріями, в котрих витворив ся.

Чимало причиняв ся до витвореня і оживленя народного языка на Русі в тім часі вплив інших суєдінних мов слов'янських, особливо чеського. З гуситськими книжками і чеським перекладом біблії проїнкав у Польщу і на Русь чеський язык, що по заповітю Луки Турніцького ужив там серед польського суспільства признакою образованости. Чеська біблія, широко розповсюджена в Польщі на Русі, була взірцем для польських і руських перекладчиків св. Письма на народну мову. Всі майже перекладки на Русі старали ся зближити св. Письмо до розуміння простолюди і причиняти ся тим способом до его провіти, а їх змаганем було, як висловив ся др. Скорина, „дученіє простих людей руского языка“. Отже „для дїяльного впрозуміння людю християнського посполитого“, для х людей, „которі писма польського читати не уміють, языка словенського читаючи, писмом руським викладу слів его не розуміють“, різні перекладчики приладжували переклади св. Письма в XVI. ст. білоруським язиком, під впливом чеського і польського.

Живий народний язык був у тім часі вже доволі розвинутий, чого доказом козацькі думи про боротьбу з Татарами і Турками, котрі змістом і складом треба віднести до XVI. ст. Хочби навіть припустити, що сї думи дійшли неказом з уст народу з язовими змінами до XIX. ст., то часно записана дума про воєводу Стефана з половни XVI. ст. й інтерлюдії в ярмарочній „трагедії“ кова Гаватовича з початку XVII. ст. дають вірний раз тогочасного народного языка. Мимо того однак книжний руський язык не зближив ся до народної живої мови перекладах св. Письма. Причинили ся до сего самі перекладчики, переважно протестанти, котрі головню опирали на авторитеті св. Письма, а також церковні братства на Русі. З наукою і рухом протестантських представників осуджувано також і їх переклади св. Письма на місцеві нації, а церковні братства навпаки намагали ся дивинути і утвердити просвіту на Русі на церковно-слов'янських мовах. Отже в XVI.—XVII. ст. проявило ся знов змаганє правильнити письменний язык з підмогою старо-слов'янського языкового взірця. Се змаганє реводив кн. Курбський, що втік з Москви перед гнівом

Івана Грізного на Литві, а головним его помічником став ки. К. К. Острожський виданем біблії і заснованем (1580) Академії. Основою видавця Острожської біблії (1580 і 1581) був церковно-словянський текст, а в Острожській Академії і в братських школах заїмав в шкільній програмі церковно-словянський язик а побіч него грецький перворядне місце. Аж пізнійше заводили в „школах грецького і словянського письма“ також потрохи польську і латинську мову. При всім тім однак тогочасні граматики, а між ними навіть найліпша і найбільше впливова словянська Граматика Мелетія Смотрицького (1619. р.), котра мала упорядувати церковно-словянський язик і підняти его до значіння літературного язика, збивали ся на місцеві говори і не відказували ся деяких місцевих прикмет живої народної мови і тому тодішній книжний язик можна назвати так церковно-словянським, як радше словянсько-руським.

Однак ні Острожська Академія, ні братські греко-словянські школи не мали широкої програми наук, бо гряділи орудників наукового образования в старословянській письменстві і у Греків, котрі самі вже тоді не мали самої науки, і переймали її з Заходу. Найвизначнійші учителі згаданих шкіл осягнули своє образование на основі тодішньої західно-європейської науки, котрої орудником був латинський язик. Ширший умовний світогляд мав тоді київське Богоявленське братство, основане міщанами а головню шляхтою київського воєводства (Гальчина Гулевичівна), при участі вишнього духовенства і запорожського козацтва і тому відчувало більшу потребу західно-європейської латинської науки. Деякі учителі київської школи осягнули образование в латинсько-польських школах і викладали науки на основі латинсько-польських підручників. Але рішучий зворот в користь латинського язика і західно-європейської науки зробив київський митрополит Петро Могила злукою своєї Лаврської латинсько-польської школи з київсько-братською. Там професори „лучше насвяджали в руські уми латинський язик, ніж бувши до них наставники“, а сей вплив відбив ся також на книжнім тогочаснім язичі руським.

При обопільнім впливі книжної словянсько-руської

і народної мови розвивався даліше книжний руський язик, котрий письменники звали „руською мовою“, „руським язиком“. Наші учені (Н. Могіла, С. Косів, Л. Барапович) писали свої твори по польськи і віден входить в руську книжну мову польські вислови, а навіть народна мова має чимало польської домішки, бо сільше житє Українців і Поляків не могло остати без впливу на мову обох народів. Через школу і суспільні впливи руська книжна мова приймала цілих польської мови а з нею підпадала під вплив латинської складні (ш. пр. в проповідях 2-ої половини XVII. ст. Голетовського, Радивилівського), а ще виразніше у віршах К. Ставровецького, в апокрифах і літописях XVII. ст.

7. Книжний руський (словянсько-руський) язик.

Однакже язик тодішніх письменників не був уже тим старо-словянським язиком найдавніших пам'яток словянського письменства (ш. пр. Остромирського євангелія); се вже був язик перемішаний народними формами, висловами і зворотами, а крім того латинськими і польськими висловами. Так отже церковно-словянщина з тими примішками стала основою тогочасного книжного руського язика.

З початком XVII. ст. (1619. р.) виступає Мефетій Смотрицький із Словянською Граматикою з наміром витворити чистий словянський (т. є. старо-словянський) язик. Але хоч тодішні письменники держалися церковних книг, не могли зовсім визволити ся від впливу живої народної мови. Для того язик тих письменників можна назвати словянсько-руським. Після виходу граматики Смотрицького почався взаємний вплив між книжним словянсько-руським язиком і народним. Плодом того взаємного впливу був книжний руський язик, котрий вдовольняв потребам більше книжних людей своєю граматичною правильною, як і людей звичайних своєю зрозумілою. В очах народних верств здобув собі мало-помалу побіч церковно-словянського язика повагу і значіння сей книжний язик, що був штучною мішаниною церковно-словянщини з ріжного рода наріччями примішками живої народної мови і відтінками білоруського говору і польського язика.

Письменники тогочасні звали сей язик просто „руською мовою або руським язиком“. Для лекшого зрозуміння сего книжного язика зложив Памво Беринда „Лексикон славено-руський“, в котрім поясненя написані язиком книжним, але з виразно замітними прикметами народної мови.

Вплив польського язика і живої народної мови на літературний руський язик. Руські письменники XVII. столітя намагали в міру своєї умідости і таланту причинити ся до витвореня літературного руського язика в тім напрямі, в яким він виступив ще в другій половині XVI. ст. яко літературний вираз народної свідомости. Вихідною точкою для них була граматична теорія Смотрицького, з котрою вони були більше або менше знакомі, хоч від неї далеко відступати під впливом живих вимог мисли. І в самій правописн фонетичний засновок мав перевагу над етимологічним.

Під впливом школи і суспільних та політичних відносин тогочасна літературна мова переняла деякі прикмети польської, не лише у висловах, але й у граматичнім обсягу, улягаючи разом з польською мовою впливови латинської складні. Але такі твори визначні гарною, сильною, поетичною мовою, як Кохановського, Шимоновича і т. і., не мали у нас впливу на виробленя гарної поетичної мови. Народне почуте затемнювали все паново релігійні і політичні спори. Чимало наших письменників писало свої твори також польським язиком.

Вплив живої народної мови виступає з особливою рішучістю в урядових грамотах, в українських літописях, хроноґрафах і козацьких хроніках, а ще більше в творах поетичної основи -- всякого рода віршах, драматичних творах і апокрифічних повістях.

8. Словянсько-руський язик. Вплив Московщини.

Разом з тим, як Київ знов став осередком просвіти, виступають виразнійше прикмети народної мови в 2-ій половині XVII. ст. також у творах писаних словянсько-руським язиком („Меч Духовний“ Л. Барановича, „Синопис“ Гізеля). Образи, приповідки, дотепи з життя вносили в проповідні твори ще більше живого народного живла

Вплив народного живла слідно в перших творах Т. Прокоповича, ще більше в літописи Грабянки, а у XVIII. ст. домішка народних слів і форм збільшує ся так, що язик тогочасних творів можна назвати слов'янсько-руським (н. пр. „Владимірь“ Прокоповича, „Воскресеніє мертвыхъ“ драма Кошиського, „Милость Божія...“ Трохимовського, „Трагикомедія“ Ланцевського і т. п.).

Запеклад суспільного життя і Київської Академії та її запачія, перехід українських учених київських на службу в Московщину, заходи уряду коло змосковщення Академії київської відбили ся відемпо на розвитку письменської мови. Разом з тим зростає переможний вплив літературний московський (правила поезії Ломоносова) в осередках української просвіти і в широких кругах суспільства і закорінює ся в Академії із зразками поетичними Ломоносова, котрі треба було вивчити і наслідувати.

Таким способом розвинена на Україні в народнім напрямі слов'янсько-руська мова зустрінула ся в половині XVIII. ст. з літературною московською мовою, що розвивала ся на півночі на основі московського говору, а що московська мова яко державна була сильніша, отже випирає слов'янсько-руську з Академії і з творів. Ще Сковорода пише слов'янсько-руським язиком, але його ученики (н. пр. Ковалинський) переймають московщину. До знехтованя руської мови причинились і розпорядки російського правительства проти уживаня української мови в писаннях.

Правобережна Україна була під владою Польщі, отже тут бере перевагу польський язик, котрим учили у василіянських школах з запекбанем церковно-слов'янського. Але що народови треба було зрозумілих для него книжок, отже Василіяни складають для св'ященників підручники, щоби могли „простим язиком руським простійший народ научати“, виховуючи его „в єдиненію з Церквою Рима“ (н. пр. „Собраніє припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное“ церковно-слов'янським язиком а рівнобіжно слов'янсько-руським і польським, „Богословіє правоучительное“, „Науки парохіяльныи“ і „Богогласникъ“ (1790).

Проте одначе язик сих творів не дійшов до такого розвитку, як у XVIII. ст. на Україні, не розвинув ся і в межах Австрії мимозаснованя духовної семінарії і ру-

ських викладів на університеті у Львові. бо тут послугували сі церковно-словянським язиком.

Зберелась слов'янсько-руська мова ще в літописях Величча. Словинця з домішкою польських висловів, але від 30-их рр. в XVIII. ст. в книжній руській мові слідно домішку московських слів, звуків і форм (н. пр. „Краткое описание Матросейн“, „Цесвникъ“ Ханенка, „Черниг. лѣтописъ“ і ин.). Українці приневолені були зрікати ся свого язика а приймювати собі літературний московський, а в 70-их рр. XVIII. ст. видають підручники для лекшого вивчення московської мови і правописи („Правила о произношеніи російскихъ буквъ“ 1772).

9. Літературний український язик.

Коли українські письменники стали щораз більше вживати московщини („Краткое описание о козац. малоросійскомъ народѣ“ Симоновського 1755. р. не проявляє вже зовсім слідів української мови). Академія П. Могили також відбила ся від народного жити і піддала ся впливови московщини, являють ся дрібні церковні школи на Україні, котрих учителі (бакаляри, „мапдровані дяки“, мапдрівні школярі) яко на пів народний, на пів учений осередок зближують ся до народу і популяризують науку пісьмну, розповсюднують її в народі і та мова, якою вони послугували ся, входила і в літературу. З занепадом виробленого на Україні культурними верствами суспільства книжного слов'янсько-руського язика почала у XVIII. ст. що раз частішче на его місце входити народна українська мова. Вже давнішче стрічаємо її в творах Гаватовича, а тепер найближні попередники Котляревського уживають майже чистої народної мови (у вертепній драмі, в інтермедіях Довгалицького, Г. Кониського, у віршах Некрашевича, в епіграмах, ораціях на всякі случаи, в історичних і моралізаторських творох, промовляених бакаларами до народного розуму). Таким чином підготовлено основу для Енеїди Котляревського 1798. р., котра була органічним продовженням ідейн. доповідим попереднього розвитку літератури XVIII. ст. а заравом твором, що поклав основу новій народній літературі українській (П. Житецький: Начерк укр. мови).

1). Письменський (літературний) язык український і єго нарічя.

Письменський (літературний) український язык нової би при всіх ріжницях обставин, серед котрих розвинув на значно від себе віддалених і на ріжні держави зділених областях, представляє незвичайну одноцілість. Цю одноцілість треба приписати головно тій обставині, що письменський язык витворив ся з живої народної мови, що взагалі в письменстві до народної мови письменни- з привязувано велику вагу. До одноцілості письмен- ного языка причинає ся також чимало ся обставина, що книжці в руських говорах і нарічях є вельми незначні, як тім можна вивести ся з записаних творів устної сло- весті народної.

Письменський язык новочасний в літературі на- ваємо звичайно руським (головно в Галичині і на Бу- вині, де він міг свободно розвивати ся не тільки в пись- мстві, але й у школах низших і вищих і мав законне визначе на всіх царинах прилюдного життя). Одначе справ- шньою вітчизною єго, в котрій він почав розвивати ся, є країна і тому зємо сеї язык українським (давнійше али мало- або южно-руським), а для відріжнення від мо- овського (велико-руського) зємо єго українсько-ру- ьким.

Основою письменського языка на придніпрянській країні послужив український говір, котрий в порів- ню з иншими руськими говорами не виявляє значній- их ріжниць. Се зовсім одноцільний і строго вироблений го- р під впливом взірцевого языка українських народних ум з вельми пезначними звуковими відмінами і ріжнорі- ми. Він проявляє ся в цілій колишній південній Росії. Цю впливови підлягають инні руські говори: „Ще до сеї ори — каже Я. Головацький — в декотрих сторонах (Га- чини) вважають в народі українське наріче буцім краще, нагороднійше“.

Першим представником українського языка в пись- мстві і єго справденим основником був Іван Котля- евський, а єго слідом пішов Квітка-Основяненко найбільший український поет Тарас Шевченко. За

приводом Котляревського пішов у Галичині Маркія Пашкевич, а на Буковині Федькович. Перегородом там же пересунуло ся до Галичини. де для розвитку письменського язика розкрило ся широке поле в другій половині XIX. ст. в школах і в прилюднім житю, коли тимчасом на придніпрянській Україні всякі заборони і перони сприявали широкий розвиток письменства.

II. Український язик і єго говори.

Український язик можна поділити на дві головні громади говорів (варіетів):

А. південно-східну і

Б. північно-західну.

В південно-східній громаді головним звуком, що надає цілій вимові загальний виголос, є голосівка з усіма її відтінками і відмінами. Вона становить осередок точку голосівок, до котрої змагають і коло котрої громада ся всі ті голосівки, що не встигли ще перейти до ряду зв'язків і.

В північно-західній громаді говорів зосередили ся голосівки з більше обняженим відтінком вимови в середній і задній частині усної ями, а між тими на першому місці висунув ся звук *ы*, котрий у звуковій системі тих говорів має визначну роль, коли тимчасом в південно-східних говорах сей звук злив ся із староруським *и*, та що різниця між ними затерла ся.

Подібно і шелестівки в південно-східній громаді говорів зберегли м'яккість (н. пр. *сь, зь, ць; пь, жь, ч*, а навіть *пйє, бйє, вйє*), то в говорах північно-західної громади визначають ся шелестівки низшим питомим виголосом а багато з них ствердло або змагає до стверднення.

Тимто загальна вимова в південно-східній громаді говорів звучить тонше, м'якше і гладше в порівнянню з грубою, твердою і більше шорсткою вимовою північно-західної громади говорів.

Область північно-західної громади говорів обіймає в бувшій Австро-Угорщині майже цілу полосу Карпат (значить майже всі укр.-руські говори по угорським боці Карпат); в Галичині говори Лемків, Закарпатців

шанців (котрий є відміною лемківського говору), Бойків. а вчасти Гуцулів (в поріччю Прута, т. є. в косівському і вижницькому повіті) і долівський (в долині Сяну): в бувшій Росії: більшу часть Холмщини, півден. часть Гродненщини, Миньщини і Чернігівщини, півн. часть Волині, Київщини і Полтавщини та південно-захід. частину Курщини і півн.-зах. часть Харківщини.

Вся остання українська область языкова належить до південно-східної громади говорів.

Північно-західна громада говорів є вельми неоднотільна, роздроблена і в кількох місцях попереривана з численними місцевими говірками. В ній однак замітні дві громади підговорів:

1. подільські і підляські або північно-українські,
2. карпатські,

котрі неначе звею лучить долівський говір (в долині Сяну).

Карпатські говори (разом з говором Замішанців) не мають поліських і підляських двозвуків, старі голосівки *о, е, ъ* мають нахил до *і* та м'якшу вимову шиплячих і *р*. Карпатські говори поділені Ославою (лівобічною притокою Сяну) в Галичині і Ляборцем (правобічною притокою Уга) в Угорщині на: 1) західні говори (лемківський і Замішанців) з нерухомим наголосом (на передостаннім складі) і 2) східні (бойківський і гуцульський) з рухомим наголосом. Сі останні зближені вельми до говорів південно-східної громади (м'яжке закінченє *-ець*: хлопець, м'яжке — *рь*: ко-сарь і злив у оден звук *ы* і *н*).

Південно-східна громада говорів розпадає ся на 2 відмінні піднаріччя:

1. східні або наддніпрянські.
2. західні або посередні.

Східні або наддніпрянські говори представляють найменші наріччєві відмінні і займають широкі простори лівобережної а вчасти і правобережної України.

Східні (наддніпрянські) говори з вельми дрібними наріччєвими різницями займають великий простір лівобережної а в частині її правобережної України (Полтавщину, крім північної полоси, майже всю Харківщину, південну часть Курщини, Вороніжчини, західну часть області донських

козаків, область кубанських козаків, більшу часть Таврії Катеринославщину, Херсонщину і південно-східну часть Київщини).

Обидві громади сих піднарічій зливають ся з собою майже незамітно на області південно-західної Київщини і східних окраїн бувшого російського Поділя, а даліше посереднє звено між ними творять перехідні говори південно-східної Волині і б. східного рос. Поділя (пор. І. Зілипський: Проби упорядкованя укр. говорів. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, том 117—118).

12. Загальний культурно-історичний погляд.

Східна Європа, в котрій український нарід розселив ся і витворив свою державу і культуру, була помостом між Азією і західною Європою. З многочисного азіатського збірника пересували ся незлічені, різнопородні народи на захід, не спинювані такою могутною перегородою між обома частинами світа, як приміром велитенська височина Альпи. Неначе бистра повінь, що в праісторичних часах змивала величезні земельні верстви, розривала суходолы, творила острови й півострови і на давних верствах накладала нові наверхетвованя, так і під кінець IV. століття нова повінь народів розбурхувала і перемінювала на Сарматським низу давні етнографічні наверхетвованя в самій їх основі. Одно плем'я посувало і виширало друге, держави випадали неначе плаваючі острови з повені і знов у ній поринали, поки з відпливу повені не виступили тривкіїші і нові державні витвори. Але й їх тривкість ніколи не була певна, а нові потрясеня напливом азіатських народів підривали неусталені ще молоді держави східні, виширили народне їх житє і зливали ся з ними в нові самовладні держави.

В двох подвійних струях відбуло ся велике переселенє народів і творенє держав у східній Європі. Перший могутний перелом зробили Гунн і Аляни під кінець IV-го століття, виперли Готів з областей над Доном і Дунаєм, утворили першу з тих нетривких переселенських держав, а з її розпадом в половині V-го століття вернули знов до Азії. На їх місце переселили ся в VII. століттю турецько-

атарські племена, посупили ся через Дон і виперли поселених над долішнім Дунаєм Аварів (Обрів) на захід. До їх племен належали надволянські Болгари, Печеніги, Іловиці і Хозари. На їх кочовища парили з півночі лоянські племена, як зазначають деякі дослідники, з північної Білоруси і поріччя Припети, і знищили їх в частині в частині прогинули. Лише східні (надволянські) Болгари і Хозари (могамеданської віри) утворили свої держави. Хозарська держава сягала від долішньої Волги до Дніпра і тривала до X-го століття, а західні Болгари, виперті до Європи, утворили державу над долішнім Дунаєм.

Після знищення цих турецько-татарських племен (крім болгарів) починає ся друга доба великого переселення до східної Європи, що закінчило ся утворенем тривких і могутніх держав на розвалинах давніх часових витворів державних.

Історичні свідощтва згадують Словян у Європі по кінець V-го і початок VI-го століття по Хр., але поселення руських Словян на північній сході Європи сягає дальше I.—VII. століття по Хр., хоч поселення тих Словян на верхов'ях Висли, Дністра і Припети відбуло ся імовірно давніше. Відсіля пересувають ся вони до північно-східної Європи, заселеної Фінами, а на південній сході ріжними турецькими племенами. Топографія руських Словян в Навальній Літописи подає вже остаточний вислід їх переселення під кінець IX.—X. століття. Обмежені на заході литовським, на півночі і північній сході фінськими, на південній сході турецькими племенами, заняли руські Словяни поріччя Дніпра, Дністра, західної Двини, Буга, озера Ільмена і горішньої Оки і розмістили ся на тій просторі окремими племенами. Межі їх „земель“ творили вчастин вододільні волоки. Мабуть обопільна боротьба племен, що рівночасно поселявали ся в Сарматській низу, спонукували їх до політичного з'єднання під владою племінних князів, інакше літопис не подає ближших вістей про се, як далеко посупило се з'єднання племен перед витворенем варяжських князівств і в яких формах проявило ся. Перебіг давніх племінних організації відбувала ся поступово в систему варяжських князівств. Первісно ва-

ряжські князівства виринали неначе віддільні острови в різних сторонах рівнини.

Тут (літопись згадує про Рурика) положено перший зарід до будучої держави Руси, котра з малих державини початків в IX. століттю на словянсько-фінівських областях посувала ся бистро на південь і росла неначе лявіпа т прогалинула останки словянської держави (Аскольда і Дир в Києві) і болгарської та хозарської держави. Русь почина жити могутним житєм з того часу, коли ся молода держава в південнім поріччю Дніпра дальшими змаганням князя Олега вибрала собі осередком Київ. „матір руських городів“, і в нутрі скріпила ся і зорганізувала з підмогою варяжських дружин воєнних і вже в році 867. станула як войовнича сила перед воротами Царгорода.

Варяжські князівства простирали ся або добровільно прилукою до витворених уже княжих осередків або самі князі насильно здобували околичні землі (так н. пр. південне князівство Олега зложило ся з землі Полян, що підчинили ся добровільно, Сіверян і Радимичів, що хозарське ярмо проміняли на Олегову владу, і Деревлян, завойованих оружем Олега).

13. Початки руської державности.

Розселені в поріччях Ільменського озера і Дніпру руські Слов'яни спинили ся на оживленім торговім шляху. Начальна Літопись означає сей шлях, що йшов з Царгорода Чорним морем до устя Дніпра, відтак Дніпром до еґжерельного верхів'я. Дальше йшов сей шлях волоком себто судна перевозжено сухопутем до ріки Ловати; ріка Ловать сплавила їх в Ільменське озеро, з котрого випливає ріка Волхов, що впливає ся в Ладожське озеро, а відсеїль шлях ішов рікою Неввою у фінівський залив і Балтійське море. З Балтійського моря тягнув ся він зловик берегів західної Європи в Середземне море до Риму, а відсеїль знов дальше Середземним морем у Царгород.

Сей торговий рух такою окружною дорогою викликав Греки, котрі ще до Різдва Хр. оснували чимало осель на північних берегах Чорного моря і на східних берегах Азіатського моря. Важнійші оселі були: Ольвія, недалеко від

північного Никополя, Херсон [Корсунь] (Таврійський на південно-західній березі Криму коло нинішнього Севастополя), Теодозія на південно-східній березі Криму, Пантиканея (нині Керч), Фанагорія на Таманському півострові, Тапаїс при впаді Дону. Торгово-промисловий рух цих осель звернувся був ще перед Різдом Хр. в сторону Дніпрового поріччя, бо сим шляхом Греки тіскали янтар з берегів Балтійського моря.

Розселені понад Дніпром руські Слов'яни неминуучо зайшли в торговий рух, що відбувався на великій водній шляху із Скандинавії в Грецію („ізъ Варягъ въ Греки“) тим більше, що сї околиці доставляли для торгівлі значного засобу скіру, меду, воску. До розвитку торгівлі руських Слов'ян з заграницею спричинила ся ще й ся обставина, що в часі їх переселення з Карпатського підгір'я в Сарматський низ, явили ся з далекого сходу, ізза Волги і Дону азійські кочовики турського племені — Хозари. Від VII. століття оселились Хозари на північних берегах Каспія і Чорного моря в степах між Волгою і Доном, а небагом записують вони кочовицьке життя і освоюють у себе гóроди. В VIII. столітї між ними поселились промислові Жиди й Араби ізза Кавказу і мали на них такий культурний вплив, що хозарський хан з вищою верствою населення прийняв жидівську віру. Хозарська столиця Ітіль, над долиною Волгою, стала оживленим осередком торгових зносин між Балтійською півночю й Арабським Сходом підчас володарства Аббасидів над Арабами в їх столиці Багдаді.

Покорили Хозари руських Слов'ян, що межували з їх степами, а іменно: Полян, Сїверян і Вятичів. Влада Хозар не була, здає ся, важка для них: навпаки, мала вона важкі для них наслідки, бо степові річні дороги до торговинь Чорного моря і Каспія стали для них отвертими і наддніпрянська Русь під охороною Хозарів провадила оживлену торгівлю. Русь привозить свої плоди не тільки в грецькі і хозарські гóроди, але і в арабську столицю Багдад, о чім згадує арабський письменник Хордадбе (в половині IX-го століття). Численні скарби викопувані з арабськими монетами (диргемами) в області Дніпра з часів, почавши

з кінця VII. століття, стають певним доказом живих торгових взаємин Русі з Арабським Сходом.

Наслідком таких живих взаємин торгових із загрою витворили ся між руськими Слов'янами гóроди якó збірні осередки торгóви в мiсцях пригiдних на воднiм шляху „з Варяг в Греки“ — як Київ, Переяслав, Чернигiв, Смоленськ, Любеч, Новгород, Ростiв, Полоцк, а мiж тими найважнiйше мiсце своїм положенням займав **Київ** у землi Полян. Сюди звозило товари з далекої пiвночi.

Але в першiй половинi IX. столiття в областi Хозарськóй держави наiшла нова кочовнича орда азиiська — Печенiги. Наслiдком того степовi дороги рiками стали тепер небезпечними, а торгóвля руських Слов'ян стрiчає всякi перепони.

В половинi IX. столiття Печенiги заняли майже весь степовий простiр i посунулись недалеко пiд Київ, а Хозарська держава не мала сили обезпечити спокою для руськóй торгóвлi з полуднем i сходом i се приневолило руськi гóроди подбати про укpiплення, про вiйсько i про торгóвi каравани з охоронними вiддiлами.

З уоруженням гóродiв мiж руськими Слов'янами вяже ся важна подiя. Наслiдком перелюднення в першiй половинi IX. столiття в Скандинавiї (Швецiї, Норвегiї i Данiї) заселенiї Норманами, виправляють ся норманськi дружини сотнями суден на захiдно-европейськi побережжя, захоплюють цiлi области i оснують свої держави. Ої самi Нормани пiд назвою Варягiв почали около половини IX. столiття фiнським заливом i великим торгóвим шляхом наїздити новгородських Словен i Фiнiв i накладати на них давинну. Пiсля лiтвиненого переказу Новгородцi повстали проти них i прогнали за море, але для своєї безпеки в будучинi наймали нормансько-варяжськi дружини. Одна з таких дружин осiла в Новгородськiй областi, устроїла в пригiдних мiсцях крiпости i пiд проводом князя Рурика (пiсля лiтвиненого переказу 862. р., але в дiйсности мабуть ранiше) з часових оборонцiв **новгородських Слов'ян** стала вер-

ховладною верствою¹⁾. В тім часі друге таке місцеве князівство варяжське оснували в землі Полян, в Києві, Аскольд і Дир, а першим ділом тих князів було визволене Полян від данини Хозарам, боротьба з ворожими Києву Деревлянами, відтак з Печенігами, а наостанку похід на Царгород (860. р.), щоби відомстити порушене торгового договору, заключеного ще в першій половині IX. ст. і привиди заподіяні руським купцям. Трете таке місцеве князівство було Рогволода в Полоцку, а четверте Тура в Турові над Припєтєю.

Найважнійше становнище і вплив здобуло собі Київське Князівство торгово-господарським значінєм. Зрозуміли се варяжські князі, а Олег (879—912), уступивши Аскольда і Дира, зробив Київ („матір руських гóродів“) осередком Київського князівства, котрому підлягала більшість руських Словян. Перегородом варяжська дружина злила ся з туземцями, а князь на чолі сеї дружини мав важну задачу обезпекити торгових доріг на полудні і сході. Похід єго на Царгород довів до корисного торгового договору з Греками, а наслідком сих успіхів також руські племена поселені подальше від торгового шляху були приневолені покорити ся Київській державі.

14. Християнство на Руси і єго вплив.

Живі торгові взаємини Київської держави з иншими народами не могли остати без впливу на неї. Окрім південних Словян, особливо найкультурнійша тоді в Європі Византийська держава проявила свій вплив тим, що серед руських Словян почало розповсюднювати ся християнство, передовсім серед городського населєня, особливо серед купців і княжої дружини.

Значно розвигті торгові зносини давньої Руси з Византією і південними Слов'янами ще більше зміцняли і поглибляли сей вплив. Культурні зв'язи з південними Слов'янами улекшувало племінне спорідненє

¹⁾ Варяги — се була дружина воєнна, зложена з охотників, в часті з Норманів, але такі в більшості з Слов'ян і тим дасть ся пояснити обставина, що ся варяжська дружина так скоро злила ся з завоєваним населєнем.

з Київською державою і значне зближене в тих часах всіх словянських язиків. Особливо розвили ся сї звязи в часах кн. Святослава, що воював успішно з Візантією а рівночасно підчиняв собі Болгар. Сумежні з Візантією південні Слов'яни рано підчинили ся її культурному впливови, а відповідно питоменностям словянського світогляду перероблена ними грецька культура розповсюджувала ся тим скорше і легше в давній Русі.

Нормансько-варяжські дружинники, що служили також у византийських цїсарів і присвоювали собі також грецьку культуру, приймали в великій частині християнство, мали в Царгороді свою окрему церкву і відси занесли християнство також на Русь. Літопись згадує про Варяг-християн у дружинах Ігоря й Олега. Ще перед охрещенням Русі мали вони в Києві свою церкву св. Ілїї¹⁾. Договір Ігоря з Греками (944. р.) згадує про дві частини дружини — християнську і поганську. Перша кляла ся для збереження договору християнським Богом, — друга Перуном. Християнська частина наперед складала присягу, а відтак дружинники-погани. Повага християнської частини дружинників мала очевидно більше значіння для Греків-християн, а до того християни-дружинники були менше-більше грамотні, отже могли і письменно ствердити свою присягу, та й сам кн. Ігор імовірно був прихильно настроєний до християнства. Літопись зазначає, що християни-дружинники складали сю присягу в „соборній“ церкві св. Ілїї в Києві, з чого можна вивести ся, що при такій „соборній“ церкві були і священники, а також і церковні богослужебні книги, а се вказує на почини грамотности і письменства. Нема лише певности, яким язиком були писані сї книги, чи язиком питомим Варягам-дружинникам, їотським, чи церковно-словянським, болгарським.

Наслідниця Ігоря, кн. Ольга, приняла християнство (около 954. р.) імовірно за впливом християнської частини дружинників тоді, коли керму держави взяв у свої руки кн. Святослав. В Києві перед Володимиром В. неперечно було вже значне число християн, передовсім серед княжої

¹⁾ Новіші дослідники запевняють, що церква св. Ілїї була підлегла болгарській архієпископії, а не царгородському патріархатові.

дружини, зложеної головно з Варягів, а також у боярсько-супецькій верстві. Се мабуть спонукало кн. Володимира В. охрестити ся¹⁾ (988. р.) і завести християнство спершу по містах, а відтак і в дальших околицях держави. Найважливішу задачу держави, розвиток її народно-господарської політичної могутості, міг він досягнути лише розповсюдженням культури серед народу. А тоді найкультурнішим, найбагатшим і наймогутнішим народом були Греки, в чім могли особисто вивчити ся руські купці і посли в Царгороді. Руські князі мали пераз нагоду зазнати військової сили Византийського цесарства в невдачних походах Аскольда і Дира (860. р.), за двох походів Ігоря (941. і 944. рр.) і за другого болгарського походу кн. Святиослава (971. р.). Просвітою визначали ся тоді Греки в усій Європі. Отже для досягнення могутості Руси треба було присвоїти їй византийську культуру, а основою сеї культури була християнська релігія. З прийняттям християнства кн. Володимиром В. (988. р.) і введенням нової віри на Русі виступав поруч політичної влади князя і його дружини нова власть — християнська Церква і духовенство, яке нова вплизова верства суспільна з єпископами і митрополитом на чолі, котрі спершу були Греками. Вище духовенство своєю культурою здобуло собі великий вплив на державну власть, котра знов у сім духовенстві мала освічених помічників і радників в уладженню державної управи.

Однак християнство розповсюджувало ся на Русі по-малу і не без перепон, а широкі верстви визнавали нову віру довгий час лише поверховно, придержуючи ся зверхніх форм, в котрі вкладали чисто поганський зміст. Широкі верстви народні святкували християнські празники, хронологічно близькі до поганських, після свого поганського світогляду і переносили черти поганських божеств на християнських святих (н. пр. черти Перуна на пророка Ілію, Велеса на св. Власія і т. п.). В деяких

¹⁾ Деякі дослідники вважають похід кн. Володимира пізнішою легендою і заперечують, що він охрестив ся в Києві або у Василеві та що прийняв Хр. віру не від Греків, але від Болгар і що наслідком того Церква на Русі була заперемма від Болгарії, а не від царгородського патріархату.

сторонах населенє навіть завзято опирало ся заведеню християнства, так н. пр. в Новгороді дядько Володимира Б. Добриня, і новгородський тисяцький Путята були приневолєні ужити оружної сили (відсеїль в літописи вислів: „Путята крестилъ мечемъ, а Добрыня огнемъ“). Єпископи були приневолєні вести трудну боротьбу з волхвами, ворожбами будучини, котрі виступають в обороні поганьства, а засвѣдчають деякі відорвані вісти в літописях.

Наслїдком такого зверхнього принятя християнства в широких верствах народних удержував ся довгий час поганський сьвітогляд у народі, а поезія виплекана на основах поганського побиту, злегка украшена християнськo-словнею і обрядами християнської релїїї, мало що не д наших часів. Така сумішка християнського сьвітогляду з поганським витворила т. зв. двоєвіре, назване опісля суєвірем, котре знаменує руське житє. Проповідники і сьвященники протягом столїть дорікають „християнам двоєвірно живучим“, осуджують „плясаніє, гудѣніє (музику) и плесканіє“, приноси жертв бісам (поганським божницям) остерегають перед пирами, на котрих відбував ся „играєніє“, „плясаніє“ і „гудѣніє“, виступають проти пісень, ворожбитства і чародїйства, а „Слово о казняхъ“ остерегає перед вірою в стрічу¹⁾. При всїх тих духових змаганях поганський сьвітогляд витиснув свою печать на народнє житю і побитї, на обрядах і поезїї народних верств, а с двоєвіріє відбило ся також і в творах староруського письменства і в народній поетичній творчості.

15. Останки поганської старовини і поганського сьвітогляду.

Хоч уже під конець X - го столїтя християнська віра стала на Руси державною релїгією, релїгією княжої династїї, а духовенство розповсюднювало її в широких верствах народних, всеж таки в народнїм сьвітогляді і в народній творчості літературній зберегло ся багато останків да-

¹⁾ Стріча, стріт, —у, стріть, —ц, — здїбанє, але також в значіннях — зачарованє, пристріт. —у, є викликана сьм недуга, після втручаваня народу головою з очей.

ї поганської віри, котрих відгомін сягає аж до наших днів.

Останки поганської старовини задержалися в переказах, повірях, звичаях, обрядах і в поезії українського народу. Нечисленні свідощтва старинних пам'яток в зберегли також цінні натяки на божества руських Слов'ян, на приношені їм жертви й молитви, на обряди (особливо весільні і похоронні), однак не подають родоводу богів, не згадують про їх почитане і про світогляд поганських Русинів. Сучасні повіря, обряди і поезія не знають про поганських богів, не подають їх імен, але за те зберегли чимало повір'їв про домовиків, лісовиків, русалки то. п., відтак про уособлення, як доля, щастє, лихо, горе, уособлення сил і явищ природи. Крім того збереглося чимало таких виображень і обрядів, котрі мають корінь в старинній побиті і в давній історії. Таким способом українська мітольоґія є вельми складною появою, бо не дійшла до нас в означених давних чертах, а в пізнійших, сучасних чертах відбилися в ній у різних часах усякі впливи, найбільший вплив на не мало християнство. Щоби вивчити собі мітольоґію українського народу, треба отже не тільки виділити християнські черти, але й численні змішані вища н. пр. апокрифічні перекази і легенди, витворені біблійних оповідань і церковних обрядів.

В деяких повірях і поетичних переказах християнського характеру проявляються доволі давні черти поганства і старинного українського побиту. Так н. пр. з образу рока Ілії в народній уяві проглядає давній образ поганського бога Перуна. Так само імовірно і в Юрію Хоборім, яко опікуні скотини, відбилися черти народного поганського бога Волоса або Велеса, про котрого досі згадують у деяких повірях. Тимто старинні наші письменники се змішане поганьства з християнством називали двоєвірем. Старинні наші письменники, часто також не вбачали від забобонних виображень, обминали описи поганських обрядів, бо вважали поганських богів і їх культи (поганські святині) уособленими чортами.

В Іпатській Літописи, в Слові о Полку Ігоревім, в деяких старинних поуках (н. пр. Христолюбця) згадані: Перун, Волос або Велес — бог скотини, Сварог, Даж-

бог. Хорс. Стрибог, Мокош. Род і Рожаниці, Умри, Див. Огонь-Сварожич¹⁾. Руські Слов'яни представляли собі уособлені живлові сили і явища природи в виді ідолів, котрим приносили жертви з м'яса, хліба, печива і нап'итків.

На основі давніх свідомств і сучасних вісток нами Сварога були Дажбог (сонце) і Сварож (огонь): Перун²⁾ був не тільки богом грому, але і боєм війни і задля того князі і дружинники ставили і укрощали ідоли (статуї) Перуна в Києві і в Новгороді, а слово „перун“ задержалося і досі в українській мові в значенні грому і лискавиці. Память про Волоса або Велеса збереглася до нині в зовсім виразних чертах. Договори поганських князів руських з Греками згадують побіч Перуна лише „Волоса, бога скотья“. Згадує про сї боянства тільки Літопись, а про Волоса Слово о Полку Ігореві (але сей пам'ятник не знає вже Перуна). Волос або Велос був загально-слов'янським боянством, опікуном стад, божеством кочовиків і хліборобів. Був він справді народним богом і тому память про него задержалася досі та змішалася з чертами християнського св'ятого Власія (Владислава). Збереглася в живих обрядах (лишити колоса на борозні, Волосови, зав'язати бороду Волосови, на краю пива Боян у Слові о П. І. названий, внуком Велеса імовірно, як наслідник поганських співців. Слово о П. І. і Літопись (побіч Перуна) згадують ще про Дажбога, Хорса

1) В „Хожденіи Богородицы по мукамъ“ згадано „Трояна, Хорса, Велеса, Перуна“.

2) Перун був зоружений палицею, а може бути і „каменем“. Після Літописи стояв він і в Києві і в Новгороді „на холмі“. В Києві Володимира В., поганина, „кумир Перуна“ був „дерев'яний а голіву його срібна, вус золотий“, в руках его була палиця. Яко головний охоронець був він оточений камінними і дерев'яними ідолами многих інших божеств — мужських і женських (Мокош): тут на холмі містилися „капища“), „требища“*), на котрих захоплювали і пилили „треби-жертви“, тут на холмі їли і пили жертвоване, а імовірно і врожали після жнив волхви.

3) Сей звичай зберігся також і в Німеччині, гл. W. Goltz German. Mythologie st. 152 і сл.

*) каплиці. **) престоли.

Стрибога. Дажбог, deus dator, подавець добра і божества, був опікуном богатства, воєнної пазиви князів дружинників („жизнь Дажьбожьа внука“ в Слові о Полку Игоревім — се майно, скот, коні, золото, срібло і т. п.). Піня Літописи Дажбог — се сонце. Хорс, споріднений з східною назвою іранського божинца, представляв також бога сонця — Стрибог після Слова о П. І. був богом ітрів.

До другорядних явищ поганського світогляду належить домовик, котрого собі уявляли косматим, сивим тарцем (з ріжними назвами: дід, похатник, квітник), у Германів — Kobold, услужний, роботящий дух домашній, проявляючий звичайно під печю, і се вказує на почитане поганське предків¹⁾. Він є опікуном дому і скоту, а згадка про него зберегла ся в поуці о „проклятомъ бѣсѣ хоро-доможителѣ“, після списку з XIV. ст.

Сучасні перекази народні вказують на се, що в старовину заспоини дому й оселі лучили ся з жертвами закопуваними на місці, де ставлено хату, а важне значіне мав домашній огонь-піч, що лучив ся з виображенем про душі предків. Деякі сучасні весільні і похоронні обряди вказують ще на сьвячене очищаюче значіне печі, а домовик являє ся тим способом невидимим опікуном домашнього вогнища, котрому приносять також жертви.

Домовик заняв імовірно місце старинного Рода, котрому приносили жертви і з котрим лучили ся родинні подружя й ідея про долю і судьбу. Душі предків, що проживали в домах, уособлені ще jako Род, Доля, Рожаниці, Судьба і супротивні їм ества — Горе, Нужда, Злигодні. Ще в XII. століттю приношено в жертву „Роду и Рожаницѣ“ — хліби, сирп і мід²⁾. В старовину Род лякав дітий, як згадує Данило Заточник, подібно, як нищийиий домовик: Рожаниці мали взаємини з Долею і вже при народженю віщували дитині „талан“, а се повіре в та-

¹⁾ З культу душ витворило ся почитане предків, як н. пр. римських manes divi, котре в деяких релігіях займає передове місце, jako похоронних духів. В поминальниці по вмершпх (задушні дні) почитає ся також предків (пор. обряд „Dziady“), дід на Різдво.

²⁾ Вопросы Киприка, Саввы и Иліи.

кож улюбленою казочною темою. Уособлене Горе. Нужду, Ліхо, Недолю. Злидні¹⁾ стрічаємо в піснях і казках і вони переміняють ся в звірята або в людей. Сї ества невідступно переслідують чоловіка, садовлять ся ему на плечі, ніколи знов носять его і помагають ему в роботі. Злидні се влізливі малі ества паче карлики. Доля, щастє, горе і лиха доля суджені чоловікови з роду, а відтіля виображення про судженого, призначеного з роду, про Божий суд в подружю, в смерті²⁾.

І старинні поганські Русини і сучасні люди уявляють собі, що в ріках, полях і в лісах, подібно як і в домах і всяких будівлях живуть добрі і лихі ества.

Русалки або мавки відповідають старословянським берегиням, а уявляють їх собі яко душі тонельниць (у Германів Ніхен, у Греків і Римлян німфи), пехрещених дітей.

В лісах проживає лісовик, полісун, росту високих дерев, а на полях польовик, росту низкої трави³⁾, яко уособленє рослинности.

Лісовик визначає ся ворожими прикметами, збиває людей у лісі з дороги, відкликуєчись відгомоном (блудячепив ся чоловіка, як говорить ще нині нарід), бурі в лісі се боротьба лісовиків, котру можна усмирити жертвами. Житє Константина Муромського згадує про поклонн „дуплинамъ деревянымъ“, слова і поукі про жертви в лісах, пословиці про молитви в лісі, а Кирил Турівський згадує, що „древеса“ звали ся „богами“. Тепер ще кіля і дерев уживають при чарах (упира в могилі пробивають осиковим колом), деревляними вітками, цвітами украюють хати на Зелені Свята, св. Івана, на весіля, щоби охоро-

¹⁾ Слова о лънивыхъ з XV. ст.

²⁾ Піснї народного віруваня чоловікови вже при народженю суджена доля — добра або лиха. Сї уособлені ества ведуть чоловіка до его призначеня, добра доля до щастя, лиха (недоля, злидні) до нещастя. Такі віруваня зберегли ся також у поганських Германів (гл. W. Golthner, Germ. Mythologie 104 і сл.). Віра в призначенє буває така сильна, що нагадує музудманський світогляд або поганський фаталізм.

³⁾ Се основує ся на віруваню про дальше житє душ у рослинах, головнио по лісах. Се зберегло ся і у Германів (гл. W. Golthner, Germ. Mythologie 152 і сл.).

ити від злих духів, а в народній поезії широко розвинене символічне представлення дерев (пор. Слово о Полку оревім).

Водяник, водовик після народних повір'їв живе ріках і озерах. Їго уявляють собі косматим, старим дієм, а русалки є його дочками. Він викликає бурі на воді топить плавців і судна, а для усмирення його приносять жертви. В болотах живуть чорти, як вказують на це казки і пословиці. В правилах митрополита Іоана з XI. століття є згадка про жертви „бісам, болотам котодязям“, а Начальна Літопись говорить про пориване енищин „у води“. Про почитанє води згадує Лев Діакоп¹⁾, як вояки поганського князя Сьвятослава погрожали їмнів у Дунаю.

Побіч „берегинь“ давні свідощтва з поганських часів згадують про упирів (з прикметником „лихий“), мерців або умиравших людей²⁾. Яко мрець упир не гине, визначає ся червоною краскою лица („червоний як упир“), яко перевертень не кров з людей. Повіря про упирів зливають ся з повірями про вовкулаків (волкодлаки), людей, що перевертають ся на ніч у вовків, а досвіта скидають із себе вовчу шкіру і на день являють ся людьми³⁾.

1) византийський письменник XI. століття описував походи Греків а Болгар.

2) Після народного вірування може душа чоловіка визволити ся вилево із звязи з тілом (н. пр. в сні і буяти сьвітами, або в недужі, орязчі — обумиране, н. пр. легенда про померші душі), з мерця виходить душа зовсім. З таких поглядів витворило ся розумінє у народів про душу яко духове єство (дух, часто в значіню страховища, страху). В сїм останнім значіню являє ся душа, дух яко мара (також у півн. германських племен „мага“). — Коли при смерті душа розлучає ся тілом, відчиняють двері або вікна, щоби душа могла без перешкоди відлетіти (пор. Про померші душі). — Душа ходить по смерті в людській остаті яко дух (або страховище), яко вмерлець, особливо коли померлий не віднокутував вини, з пімсти або любови і туги за живими людьми (пор. казку про мертвяка, в старогерм. Lenorensage). Вірування в духів вели людей до віри в безсмертність душі, до вірувань про ван-рівни душ і т. п. повір'їв.

3) повірє про вовкулаків стрічаємо і у давних Германів (Wergolf = Mannwolf) і у західно-арійських народів. W. Golthner, Germ. Mytologie.

Се повіре ґоспосує ся на виображенях про ріжні постаті душі. Після повіря душа приймає мниму постать, виходячи з тіла і надягаючи на себе н. пр. вовчу шкіру. (Князь Всеслав Полоцький в Слові о Полку Ігоревім „самъ влъкомъ рыскаше“). Після староруських і сучасних народних повірій вовкулаки з'їдають сонце і з'візди в час затьми¹⁾. (Після ґерманських повірій „Sonnenwolf“ намагався ликнути сонце або місяць і спричиняв затьму — W. Golthner, Germ. Mythol. ст. 254).

Народні вірування у вовкулаків звязані з повірями про переміни людей у з'вірів, птиць, риби (в казках, піснях, заговорах а навіть в староруських памятниках як в Слові о Полку Ігоревім і в Галицько-Волинській Літописи н. р. 1201: „Срѣчанови же [половецькому ханови] оставшу у Дону, рыбою оживъшу“).

В піснях стрічаємо замітну переміну в тура або золоторогого оленя. В колядах являє ся „чорний тур“ або „тур-олень“. У весільних піснях тур або золоторогий олень обіцяє прийти на весіле ловця, котрий забирає ся убити тура або оленя. Тур²⁾ проживав на Україні лише до XVI століття а потім вигинув, а визначав ся більшою величиною від домашніх волів, великою силою і жестокістю (Відсіль прикметник Всеволода — яр-тур в Слові о Полку Ігоревім). В Галицько-Волинській Літописи кн. Роман Галицький зображений яко „храборъ бо бѣ, яко и туръ“ а кн. Володимир Мономах у поуці дітям оповідає про свої лови: „тура мя два метала на розѣхъ и съ конемъ“ Збереглись не тільки назви осіб і місцевин, звязані з турами (Туриц, Турів, Туре, Турилъче в східній Галичині і т. п.) але і в пословицях: „сидить як тур у горах“, „виженем сірого тура з луга“, „грім такий, що хоч тури гони, так не почують“. В давній Русі був звичай церебирати ся за тура (поука новгородського єпископа Луки-Іоана з XII. століття „и о турѣхъ и о колядницѣхъ“) при нагоді народних ігрищ, празників (н. пр. в Галичині, на Поділю на вели

¹⁾ Іпат. Літ. н. р. 1105: въ се лѣто бысть знаменіе: погнѣе солнце и бысть яко мѣсяць, егдаже глаголють невѣгласи сѣѣаемо солнце“ Пор. „Нешасний“ М. Шашкевича: змий з'їдає сонце.

²⁾ Пор. про турів і Турову кручу в Кулішевій ідилії „Орися“.

одні ігрища підчас галілок перебирають ся парубки за медведя).

Обрядове і символічне значіне птицъ і інших звівірят виявляють деякі повіря, н. пр. півень яко символ сонця і огню і жертвна птиця¹⁾ а тепер звязаний з ворожбою а вчаси і з огнем (підпустити червоного півня — підпалити), чорний ворон, сова, зазуля (яко зловіщі птиці) і т. п. Звівіринний світ має цілий відділ в українській народній поезії, звівіринний епос, казки про звівірят, а крім того звівірята з виразними прикметами людськими являють ся в діточих приколнєскових піснях (н. пр. кіт-воркот).

Так само уособляють ся в народній поезії рослини, трави, дерева, живла природи, небесні тіла, недуги і смерть (н. пр. цвіт папороти, „горницьвіт“ на Івана-Купала, сон-трава²⁾, соняшник. В Печер. Патерику з XIII. столітя є оповіданє про біса, котрий на утрєню обходив монахів, кидав на них „цвѣтки, нже глаголется лѣнокъ“, а до кого прилипне сей цвіт, той засипляв. Народна поезія згадує про „дрімливі, сонливі“ цвіти, про „сон-траву“. Сі усипляючі рослини, помічені і старинними людьми в природі, дали основу до розвитку оповідань про чудесні подробиці в народних казках, піснях (приколнєскових та історичних), котрі зливають ся з народними повірями. Заговори і загадки вказують на такі чудесні рослини, а деякі з них мали важну роль в старинних переказах народної медицини.

Казки і пісні подають чимало прикладів переміни людий в рослини і на відворот: нещасна дівчина

¹⁾ пор. значіне півня в іранській мітології.

²⁾ сон-трава — *anemone patens*, Windröschen. (Укр. нарід приписує їй пророчі прикмети. Після мітології старинних народів вистали анемони із сліз Афродити і крови Адоніса. Ї се старогеллєстичний мотив, котрий опісля розвинув ся в переказі про Геро і Леандра (пор. баладу Шіллера)*). В укр. пісні плаче і ридає Грицева стара жінка, неначе перепілка на леваді. Її молода сестра зірвала сон-траву і питає Грициху, що значать сї білі і червоні цвіти — житє чи смерть козака? „Цвіти впрости, моя голубко, в лїсі, нещастє їх зірвало, нещастє їх тобі дало! Не плач, осуши свої сльози, вже не збудиш нашого Івана в могилі!“

*) гл. D. Dieterich Die osteurop. Literaturen. ст. 40.

переміняє ся в березу, тополю (пор. Шевченко — Тополя), невпинно убита в калину, що виросла на могилі (н. пр. казка про убиту сестру і калинову дудку) і т. п.

В народній поезії уособляються не тільки земні явища природи (зв'язинні — зооморфічні і людські — антропоморфічні, при чім і сама земля уособляє ся — „мати сира земля“), але також небесні явища: сонце, місяць, зьвізди, тучі, облаки і т. п. В тих уособленнях мітичних відбиває ся старинний побит — хліборобський, військовий, семейно-родинний. Іпат. Літопись п. р. 1167. зберегла такий приклад уособлення місяця і видних на ній гір в картині давнього воєнного побиту¹⁾.

Зображене війни в прирівнанню до хліборобського побиту находимо і в сучасних народних піснях і переказах. Нарід добачає в пятнах видних на місяці борбу двох братів (оповідають про Каїна і Авля), [вірш „Місяць“ Бремї Галки-Костомарова], що оден проколов другого вилами і кинув на бік, як сніп. А в пісні „Чорна ріля заорана і кулями засіяна“, що нагадує відповідне місце в Слові о Полку Ігоревім, образ взятий з хліборобського побиту, а так само битва зображена яко молочене на тоці (Слово о П. І.).

Родинний побит проявляє ся у різних відносинах сонця (гарна дівчина) з місяцем яко мужеським еством. Отже місяць і сонце являють ся подружжєм. В казках і колядках представлені небесні світила й інші сили природи в родинних але ворожих взаєминах, н. пр. сонце, місяць, вітер і дощ або мороз. Крім того стрічаємо ще й інші уособлення небесних світил і сил природи в казках, піснях, заговорах і загадках. В Слові о Полку Ігоревім „вѣтры, Стрибожи внуци вѣють съ моря стрѣлами“, вони виступають також у виді коний, бурі і громи в виді би-

¹⁾ „бысть знаменіе въ лунѣ страшно и дивно: идыше бо луна черезъ все небо... бысть яко двѣ лицѣ имуща, одноу зелено, а другое желто, и посредѣ ея яко два ратьная съкуще ся мечема, и одному ею яко кровь пидище изъ главы, а другому бѣло, якы млеко течаше: сему же рекоша старыи людѣ: не благо есть сяково знаменіе, се прообразуетъ князю смерть. Пор. народне повірє про Каїна, що держить Авля убитого на вилах.

тви, тучі в виді овець, коров, зорі в виді гарної дівчини і т. п. Також недуги і смерть у народних зображеннях в похоронних обрядах являють ся в зооморфічних і антропоморфічних образах.

З усіх народних пісень зберегли найбільшу сталість обрядові пісні і звязані з ними обряди. Вони задержали багато з незапам'ятної старини, що виходить поза межі документальної історії. Деякі колядки згадують про приношення поганських жертв, веснянки про обожане хліборобства, коли ще викликували плуг, св'яточні пісні вяжуть ся з ворожбами і переодяганем. Відгомін старинних віровань доволі живо відбиває ся в деяких обрядах запускних (мясницї), в зелену або русальну неділю, на Івана-Купала, а в весільних і похоронних обрядах і піснях видно також давні релігійні і побутові виображення. Подібні, але трохи затемнені виображення стрічаємо в заговорах, загадках, пословицях і казках (гл. далше в розділі Усна Словесність).

16. Розвиток державности на Русі, її скріплене і занепад державної самостійности.

З заведенем християнства ублагороднило ся ріднине і суспільне житє на Русі, скріпили ся політичні звязи, проявили ся також звязи культурні. Спільний княжий рід, спільна дружинна верства звязали тіснійше з собою династичною звязию різні землі і племена руських Словян і затирали між ними племінну ріжницю, а з тим усталювало ся також спільне ім'я „Русь“, спільне право і державний порядок. До скріплення сеї звязи причиняла ся також спільна державна віра, Церква і спільне духовенство, підчинене київському митрополитови, княжна освіта і мистецтво з церковною закраскою. Під впливом Византії бере верх на Русі і витворює ся русько-византийська культура.

Синови Володимира В., Ярославови, повело ся поділену кн. Володимиром перед смертю руську землю зібрати знов у одних руках і положені Володимиром під руську державність підвалини скріпити і розширити так,

що порядки введені Ярославом (будівля церков — Софійський собор — укріплене Києва — Золоті ворота), поширення християнства (Печерська Лавра) і книжної та шкільної освіти, впорядковане законодавства („Руська Правда“) остали на цілі століття взірцем і основою для нащадків.

Ярослав († 1054. р.), прозваний задля того Мудрим, сажав впровадити право родового старшинства так що в Києві мав усе спідти найстаршиний з роду Володимирового і заступати місце батька (з почесним іменем великого князя). Та вже небагом після його смерті родове старшинство втратило всяке значінє, бо невдоволені князі повставали часто проти великого князя і вели між собою кроваві усобиці, закликаючи до помічі орди кочовиків.

Правнук Володимира В., Володимир Мономах († 1125), (спершу князь чернігівський, відтак переяславський, а на останку в. князь київський), взорець мудрого великодушного і є добро широким верств народних дбалого володаря, намагався довести до згоди між руськими князями („добра хоцю брати и руськѣи земли“), охоронити спільними силами землю руську і хліборобство перед наїздами Половців та боярською самоволею, однак ся згода не тривала довго.

Молодша вітка Монаховичів у Ростовсько-суздальській Землі намагала ся проти Києва видвигнути свою столицю. Володимир над Клязмою, і зрештє бити її осередком Руської держави. Андрій Боголюбський, князь Володимира клязменського (що радо проживав у селі Боголюбово, відки і його прізвище), покорищував ся усобицями князів, заволодів Києвом (1169. р.) і ограбив його та зруйнував. Так знищив він становище матері руських гіродів, що не могла двигнути ся з свого упадку, а через те положив основу до переваги і верховладн Ростовсько-суздальського князівства, котрого осередком був Володимир п. Кл., а відтак Москва (відсіля від XIII. столітя в. ки. Московське), а наслідком того і митрополит київський переніс ся до Володимира над Клязмою.

Через те почала занепадати також русько-византиї

ська культура, тісно звязана з Церквою. Київ тратить отже своє політично-державне значіння, а верховлада над руськими землями пересуває ся до Суздаля. Володимира II. Кд. і Москви, осередка будучого в. кн. Московського і пізнішої московської династії.

Однак після знищення становища Києва татарським наїздом в XIII. ст. і занепаду його упала там культура і перенесла ся в західно-українські землі, багатші і сильнійше заселені і там продовжало ся більше як ціле століття та процвіло самостійне державне житє, витворене спершу під владою Ростиславичів (Ростислав, внук Ярослава М.). Бмкий і спосібний кн. Володимирко зєдвинув у своїх руках Галицькі волости і зробив Галич (1141. р.) столицею Галицького князівства, котре прославлений в „Слові о Полку Ігоревім“ его син Ярослав Осмомисл двигнув на вершину могутости. Посунене аж до долішнього Дунаю і Чорпоморя, куди йшов новий торговий шлях до Візантії, було воно найсильнішим з усіх українських князівств. При всій могутости Ярослав Осмомисл був приневолений корити ся перед всевладними боярами, що вмішували ся навіть у его домашні і родинні справи. Сі бояри покористували ся незгодою наслідників Ярослава Осмомисла і закликали на галицький княжий престіл володимирсько-волинського князя Романа Мстиславича. Присмірив він бутних бояр, положив основи сильної політичної організації, запряв Кнївщину з Києвом і зєдвинув український нарід, котрий втратив свою опору з упадком Києва. Літописець називає Романа яко голову всіх руських земель „великим князем“ або „самодержцем всеї Русі“. Після лицарської смерти его під Завихостом (1205. р.) у війні з Польщею, настав сумний час у Галицько-Володимирськім князівстві задля малолітності его синів Данила і Василька, час важкої і довгої боротьби з Уграми, Польщею, руськими князями і боярами, поки Данилови з братом Васильком повело ся зібрати Галицько-Волинську вітчину в своїх руках і зорганізувати з початком XIV. століття окрему митрополію по виїзді київського митрополита у Володимир Суздальський. За прикладом свого батька бажав Данило простерти свою власть і на Кнївщину, однак перепоною стали тут Татари. Прине-

волений покорити ся татарському ханови. Батієви, приєднав собі Данило угорського короля Белю IV. яко союзника до наміреної боротьби з Татарами, а крім того послав свого архієпископа Петра на вселенський собор у Люгдуні і наважав зносини з папою Інокентієм IV., котрий прислав йому королівську корону в ціли приєднання до католицької Церкви. Сподівана поміч не наспіла, а через те перервали ся взаємини Данила з Римом і він сам власними силами рішив ся на боротьбу з Татарами. А що сили его були за слабі, був приневолений вдоволити ся становищем татарського підручника. Однак Галич не міг досягнути загально-руського значіння, бо відорвав ся від Дніпра, около котрого розложила ся руська земля. Усуваючись від нелюбих ему галицьких бояр, переніс Данило свою столицю до Холму (для старшого сина Льва заложив Львів) і бажав для молодшого сина Романа (ожененого з Гертрудою, братанцею Фридриха II.) придбати австрійські землі по смерті останнього з Бабенбергів та воював з чеським королем Оттокар, котрий заняв австрійські землі. Сі широкі змагання в європейській політиці приносили ему лицарської слави, одначе его думки не здійснили ся задля непастанних татарських наїздів, що прискорили его смерть.

По смерті короля Данила (1264. р.) Русь не могла оперти ся напорови і силі татарських орд ані остоятись проти змагань Польщі і Литви.

Рід Романовичів вимер на Андрею і Льві Юрієвичих (1320. р.), а тоді бояри закликали на галицький престіл їх сестрінця, сина Марії Юріївни і кн. Тройдена Мазовецького, Болеслава, котрий прийняв друге ім'я Юрія II. і засів на галицькій престолі (1325. р.). Колиж невдоволені ним бояри его отруїли, розпочали з собою боротьбу о галицько-волинську спадщину Литва і Польща і розібрали її між себе так, що Казимир В. заняв Галицьке князівство, а литовський кн. Любарт Волинь. Тим способом Галицька Русь перейшла в політичній і культурній життю під вплив західної Європи.

1. Початки письменства. Византийсько-церковно-словянське письменство на Русі.

Першу просвіту принесено на Русь разом з християнством з Византії, подібно як і до сусідніх словянських племен. Християнство, введене за князя Володимира В. 38. р., стало державною релігією і прийняло ся без опору, частиною силою княжої поваги, а в частині й тому, що вже перед охрещенням Руси були в Києві християни і священники, були й книжки переложені з грецького старословянським язиком. Християнство несло з собою грамотність і письменство, спершу перекладне і наслідуване, а відтак пораз більше самостійне. Письменство мало метою розповсюдження і укріплення нової віри, а відповідно тому церковну записку, бо й духовенство було тоді одинокою грамотною верствою. Апостолованіє свв. Кирила (827—869.) і Методія († 885.) в Болгарії, Моравії і Панонії, винайденіє ними словянського письма, мали велике культурне значіння також і для Руси. З південно-словянських країв (Болгарії і Сербії) приходили на Русь в перших часах християнства священники і церковні півці, що були zarazом першими учителями в приходських і монастирських школах та першими письменниками. Особливо монастир свв. Пантелеймона на Атонській горі був таким розсадником, що піддержував літературну взаємність Руси з Болгарією і Сербією. Півці, що приходили відтам на Русь і під впливом Византії блискуче досягнули високого культурного розвитку, приносили з собою словянські книжки або перекладали їх з грецького й переписували. Особливо Болгарія найвірніше з усіх словянських країв зберегла старословянське письменство, спадщину свв. Кирила і Методія, та й сама створила своє письменство. Як Карло В. пособляв розвитку латинського язика, так і болгарський цар Симеон (в Х. століттю), названий книголюбом задля значної на той час освіти, пособляв розвитку болгарського письменства, а його двір у Преславі став ненавчально болгарським книгозбирником і був осередком умового і літературного життя Болгарії, як се описує Йоан Ексарх, жителінець Симеона. Він старав ся перенести до Болгарії ліпші плоди византийської освіти, але хоч сам займав ся творами Аристо-

тели і Демостена, то письменством заволоділа церква, думка і тому заохочував він до перекладів церковних творів, сам брав у них участь і уложив збірник із творів св. Іоана Золотоустого, званий Златоструй. Св. Климент, ученик св. Кирила і Методія, писав церковні науки, а чернець Храбр про слов'янські писмена.

Як Болгарія за володарства Симеона і його наслідників була посередницею византийської церковної літератури, так з розвитком могутності Сербії під кінець XII. століття витворилося там нове осереддя літературного византийства. Тягнись діяльності лежало в Македонії, куди Сербія розпростерла ся під кінець XIII. століття і дійшла до вершин своєї могутності за володарства Стефана Душана „цар Греків і Сербів“. Живі взаємини Сербії з Атонськими монастирями, де від часів Душана церковно-слов'янська література прибирала ціху щораз більше сербську і де блискуче було умовне життя, скріпили церковно-монашу культуру і розвинули аскетично-містичну літературу. Одна у Сербії помітна перевага світської византийської літератури в порівнянні з Болгарією.

З Болгарії і Сербії приходили на Русь учені черці і священники.

Взагалі південно-слов'янські краї були посередниками релігійної та літературної взаємності між Руссю і Візантією. Зв'язь Києва з Болгарією почала ся одночасно тоді, коли Київ заняв осереддя на Русі, де він з'єднав східно-слов'янські племена і заложив підвалини держави; декотрі з тих племен прямо сусідували з Болгарами: се були Тиверці й Угличі, коли сі останні переселили ся з південної Подніпрянщини на Дністер.

Та зв'язь із Болгарією й Сербією сягав ще й пізніших часів (до XIV. і XV. століття). Візантія була то одною з найбільш освічених держав європейських. В час бурливого переселення народів уміла Візантія зберегти майже ненарушену ідейну і мистецьку спадщину стародавньої Греції, переробити її в дусі християнської науки, щоб відтак передати в більшій або меншій степені Заході і Півночі з підмогою грецьких міст у південній Італії і південних Слов'ян.

Византийське богословське письменство виробило ся з грецької філософії, переняло від неї спосіб думання, її глибину і тонкість. Церковна проповідь і сьвітська поезія виробили ся під впливом давньої грецької вимови й літератури. Византийські учені пильно збирали і пояснювали старинних грецьких письменників і складали з їх творів збірники для школи і самоосвіти. Вплив старини був так могутній, що подавляв своєрідну творчість і тому прилаштовано давні образи й ідеї до нових потреб. Таким способом витворили ся нові форми пізньої византийської аскетично-моральної літератури, збірники і хрестоматії, котрі надавали широкої популярності давнім письменникам Отцям Церкви. Але побіч цих енциклопедій, збірників літописей передала Византія старинній Русі чимало творів не тільки духовного змісту, але й інших галузей письменства (повісті, легенди, апокрифи). Се византийське письменство витиснуло свою печать не тільки на письменстві південних Словян та посередно й на письменстві старинної Русі, але й на народній, усній словесності, на духовних стихах, легендах і інших народних творах.

Посереднім злучником між грецькою (византийською) староруською літературою служило південно-словянське письменство, особливо болгарське і сербське. Сумежність границь, споріднене і спільність церковного язика та сама релігія — скріпляли зв'язь Русі з Болгарією. Сі взаємини були головно церковні, хоч навіязували ся ще й перед введенням християнства (похід кн. Святослава на Болгарію), а при сій нагоді деякі прихильники християнства вже тоді, по думці учених дослідників, перевезли деякі книжки на Русь. Також взаємини із Сербією мали значний вплив на просвіту на Русі, а доказом того численні старинні рукописи сербського письма, що зберегли ся по книговодствах Русі.

Твори південно-словянського письменства, витвореного під впливом Византії, заносили на Русь найчастійше паломники (богомольці). Се майже виключно перекладне письменство (з грецького) творить початковий відділ староруської літератури; було воно zarazом підвалиною просвіти й ученості на Русі. Сі пам'ятники діставали ся на Русь двома дорогами: одна з них, так сказатиб, уря-

дова, ішла з Царгорода Чорним морем і Двіпром до Києва, і нею йшло на Русь також християнство jako державна релігія на Русі; друга — з придунайських словянських країв (Болгарії й Сербії) через нинішню Волощину, Буковину і Галичину. Сею другою дорогою діставалися на Русь окрім церковних книг також численні твори і вретичі науки.

18. Памятники византийсько-словянського письменства на Русі.

Найбільшою потребою Церкви на Русі в перших часах було — утвердити Русь в християнській вірі. Тимто письменство і що до змісту і що до форми було релігійне, мало церковний характер і було спершу перекладне. Переклади св. Письма і богослужбних книг, принесені з Болгарії, дали початок староруському письменству і книжній літературі. Церковно-словянський язик тих книг послужив основою книжного язика на Русі.

1. Остромирове Євангеліє се найдавійший пам'ятник церковно-словянського письменства, котрого час написання можна докладно означити. Воно переписане з болгарської рукописи, писаної кирилицею (але із староруським виголосом у, я замість ж, ѡ — а, е) для повгородського посадника Остромира (1056—57. р.), свояка в. кн. київського Ізяслава Ярославича. Видане Востоковим.

2. Супрасльська рукопись ¹⁾ (або недільне євангеліє) є імовірно старшим від Остромирового євангелія пам'ятником (по думці дослідників з початку XI. століття, але без певного означення часу). Повстала вона під впливом учеників св. Методія, писана староболгарським язиком, з прикметами чеського і староруського язика. Містить легенди і гомілії, між иншими переклад корсунської легенди про 7 корсунських єпископів і апостолів jako доказ умових взаємин Русі з Корсунем. Видана проф. Мікльошичем.

¹⁾ Супрасль, місто на Литві, в Городненщині, із славним васпільнянським монастирем, заснованим Александром Ходкевичем, де містплася богата книгови́ня (инні головно у Вильні прміщена) і печатня, котра розвинула була живу діяльність, особливо за ігумена Льва Кишки.

Окрім цих євангелій походить з того часу або з пізній-них віків переклади інших частин сьв. Письма, пропо-ді славних Отців Церкви з IV. і V. століття: сьв. Василія В., Григорія Богослова, Іоана Дамаскинського (найзнаменитішого догматика східної Церкви), Атаназія ш. і збірники з наголовками: Ізмарагд (збірник роповідий і наук Іоана Золотоустого, Василія В. і ш.), Златая цѣпь (Золотий ланцюг, збірник моральних наук про молитву, милосердя, послух і інші чесноти), Пестоднев, що містить твори різних авторів ш. пр. Ва-силія В. і ш., розложені на 6 днів сотворення сьвіта з бо-гословськими, філософічними і природничими поясненнями релігійного становища, на скільки релігій могла прими-ни ся з природою. Крім того читано на Русі залюбки Кнтя Сьвятих звані Патериками і вони послужили вірцем Київсько-печерському Патерикови, що має не тільки історичне, але й літературне значінє.

Побіч Житій Сьвятих були на Русі вельми улюбле-ними і розповсюдженими книжками до читання виїмки сьв. Письма (компіляції) та Євангелія з поясненнями (Толковое Євангеліє), Псалтир з поясненнями (Тол-ковая Псалтирь) і т. зв. Учительні євангелія т. в. науки написані на основі євангелія.

Церковні учителі були тої думки, що тодішні читачі при слабій освіті не легко розуміти-муть сам текст сьв. Письма і легко можуть понасти в блуд. Тимто давали вони оученя на основі тексту євангелій, апостола і псалтиря. Псалтир був першим учебником, на котрім учили ся читати, і найпопулярнішою книжкою для домашнього читання. Псалтир заступав молитовну книжку. З псалтиря навіть ворожили („гадательніи псалгыри“), а при кождім псалмі такого псалтиря були дописки, яке значінє може псалма мати в житю чоловіка.

Крім того уживано т. зв. Парамейників або Па-рамеїв, котрі подавали вибрані місця з сьв. Письма Но-вий Завіт був у Візантії і в південних Словян ужива-ний в двох видах: з повним і хронологічно уложеним текстом в порядку євангелистів (т. зв. тетро- або чотиро-євангеліє) та із скороченим текстом, приладженим для бого-служебних цілей, розложеним в порядку недільного цер-

ковного читання на цілий рік (т. зв. „апракос“, недільне євангеліє). Сей скорочений текст принесено на Русь і він був частішче уживаний ніж повний.

3. З євангелії звісних під назвою Тетровєвангелія найдавнішою рукописю (з 1143. р.) є **Євангеліє Крилоське або Галицьке**. розложене після чотирох євангелистів чергою глав. Зберегало ся воно первісно в єпископській церкві в Крилоєї (коло Галича), куди дістало ся з Галицької катедральної церкви. Писане було більшим уставом, заголовки в два стовпці а текст в оден стовпець на пергамені в чвертку. Тепер воно в Синодальній книгові в Москві.

Остромирове євангеліє і Збірники Свѣтослава знають нас із тим, які були староруські книги та уставні рукописи, що перші внесли на Русь свѣтло християнської просвіти. Найдавніші рукописи на Русі писано т. зв. уставом.

Уставні букви визначали ся великими розмірами і правильними, простими чертами. Кожду букву писець виписував окремо і не лучив її з слідуючою. В руських рукописах у перших століттях писемства бачимо устав, але вже в половині XIV. ст. починає его викирати полуустав, котрого букви значно менші, складніші і ріжнорідніші що до почерку. Як в уставі, вони все писані роздільно, а деякі з них у того самого писця мають по кілька видів. В уставнім і полууставнім писмі слова не були відділені одно від другого і були писані без усяких прогални. З писарських знаків уживано тільки точки. Стрічки («рядки») були звичайної величини а між стрічками рівна була віддаль. На рукописах були розміщені стрічки в оден або два стовпці, а в сїм останнім случаю була між ними по середній невеличка прогалниа. На краях рукописи полишав писець ширші або вузні поля (б-реги), на котрих виписував число глави або інші замітки.

Уставне і полууставне писмо, в котрім писець виписував кожду букву окремо, вимагало багато часу і писане йшло помалу. Тому то вже доволі рано (з половини XIV. ст.), майже одночасно з полууставом, почала витворювати ся нова форма писма — скоронись, тісніша і звязкіша і тому пригідніша для скоршого писання, але зате почерк окремих букв ще більше змінний і ріжновидний, як у полууставі.

Скоронись поступенно викирала всі інші види писма і вже в XVI. ст. входить зовсім скоронись в урядові і свѣгськѣ писемстві. Зовсім окрему форму писма представляє т. зв. вязь, уживана особливо в наговках. Віддільні букви так в ній переплітали ся, лучили ся тісно і творили такий загадочний твір, що з великим трудом можна відчитати его.

Найважливіші руські рукописи і книги писано на пергамені (від міста Пергаму в Малій Азії), вироблюванім звичайно телячої шкіри (відси «грамота на телятині»). Пергамен називали в давній Русі харатъя (харатеїнні списки). З XIV. ст. входить в уживанє бумага (папір), вироблювана в Німеччині. Імпорт і привоженя на Русь через Новгород. Писали гусями (деколи нависими) пера м.п. желізнетого розчину чорним. В наголовках уживали ярко-червоної краски киповару (циобер), а також золота.

Давні писці дбали вельми про украшуванє рукописей. На ершійм листі книги поміщували звичайно т. зв. заставки, рпровані красками, зверха над наголовком. Найхарактеристичнішим отивом заставки є т. зв. зьвіринний або чудовищний рнамент (якогось чудовища, фантастичного зьвіряти і птаха, ивоглядно сплетених із собою). Дучають ся також людські постаи, перевязані ремнями або лентами. Сі взірці мабуть походять з Сходу, бо в грецьких рукописях таких нема. З грецьких рукописей перенято геометричний орнамент, сплетений з круів, три- і чотирикутників. В XVI. ст. під впливом італійським вляє ся ростинний орнамент, з листків і цвітів, і сей орнамент перейшов у перводечатні руські книги. Крім заставок крашувано рукописи заголовними буквами (ініціалами) виді вельми ріжнородних, фантастичних зьвірят і людей в ріжних оставах.

На останку в многих рукописах стрічаємо також рисунки — т. зв. мініятури, на котрих видно сильний византийський вплив. Ініятурами такими украшена рукопись Остромирового евангелія (4-х евангелистів). В добі татаринни занекала техніка мініятур, відродила ся з відродженем іконописи в XVII. ст. Мають вони значінє для історії живописи, а в части для історії побуту (одягу і т. п.), і для характеристики народних повірій і зображень.

Списуванє богослужебних і релігійно-моральних книг вважали на Русі богоугодним ділом, а займали ся ним не тільки уховні, особливо черці, але й сьвітські, а навіть князі (н. пр. Володимир Василькович в XIII. ст. переписував Кормчу [книгу ерковних законів]). Побіч писців-любцелів були й заводові «книописці», «доброписці» (грецьке «*καλλιγραφος*»), переписували також женищини і княгині («писниці»). Копіювали вони рідкі рукописи в ріжних книгозбірнях, а особливо в Царгороді і на Атоні в тій цілі перебували «доброписці», роками в грецьких і півенно-словянських монастирях та виконували се нераз з помічниками, а до украшень рукописей (мініятур і т. п.) уживали снєціяістів-живописців («знаменники»). Все те підносило ціну книг тому такі книги бережено старавно¹⁾, а на них часто стрічаємо

¹⁾ Галицький князь Володимир Ярославич заплатив за молитовник гривен кун (около 28 корон).

проклягя па тих, хтоби присвоїв собі таку книгу або її знищив. Крім того при кінці додавали писці замітку з вдоволенем після довершеного труду. Списаний ряд «тетрадій» (грецьке *тетράδιον*) пергаментових або паперових перепишано пшурком або грубою ниткою й переплітано в доски покриті шкірою або тканиною, сріблом, золотом і дорогими каменями (особливо на євангеліях).

Також «книжне почитаніє», особливо «божественних», «святих книг» вельми цінили в давній Русі. В давнім письменстві руським похватає ся часто «почитаніє» яко найліпший провідник нової віри. На сю тему розписують ся не раз писці вельми просторо: «Когда чптасишь книги, не переходи быстро къ другой главѣ, не выrozumѣвши, что говорятъ тѣ книги и слова: по три разы обращай ся къ одной главѣ... Говорю: коню узда — правитель и способъ здерживанія, праведнику же книги. Не создасть ся корабль безъ гвоздей, ни праведникъ безъ почитанія книжного... Красота воицу оружіе и кораблю парусы, такъ и праведнику почитаніє книжное... Поученіє святыхъ книгъ — начатокъ добрыхъ дѣлъ» (Збірник кн. Святослава з 1076. р.).

4. **Збірники Святослава** (Ярославича) списані з болгарської рукописи, переложеної з грецького і зладженої для болгарського князя Симеона. Сі збірники (перший з 1073., другий з 1076. р.), переважно духовного, в частині історичного і філософічного змісту, а виїмки сих збірників вибрані в значній частині із свв. Отців Церкви. Другий збірник представляє більшіє самотійну роботу, бо подає також власні уступи автора. Сі збірники, зладжені старословянським язиком, але скрізь старословянську основу проглядають прикмети живої староруської мови, що мимохіть насували ся перепишцєви. Тимто сі збірники є в певній мір першими більшими пам'ятниками староруської мови, а цікаві ще й тим, що містять образ чернігівського князя Святослава Ярославича з жінкою і синами (перший український портрет).

5. **Пчоли** (Пчєлы) були також вельми розповсюдненими збірниками (ангольогіями), зложеними після византийських взірців. Містили ся в них короткі вискази або афоризми, вибрані з свв. Письма, з творів Отців Церкви, а навіть із світських поганських письменників грецько-римсько-старовини, що відносили ся до всяких питань морального і щоденного життя. Були се відомості з цілого обсягу середньовічного знання, хоч в неповній і нескладній формі. З тих Пчєл дізнавали ся читачі про Сократа, Платона

Аристотеля, Софокля й інші постаті класичного світа та їх життя і науку. Відси черпала Русь свою науку. Такі збірники, що заступали нинішній енциклопедії, були улюбленою формою книжною на Русі, як і тепер любують ся у нас в Збірниках і Альманахах. Найбільш популярна назва „Пчела“ поясняє ся порівнянєм з пчолою, що збирає мід з різних цвітів.

6. Палєї¹⁾ належать до відділу історичних творів, як і **хроніки** й **апокрифи**. Палєя подає виклад старозавітної історії на основі Біблії, а відтак переходить у **Хронограф** (літописний збірник оповідань з Біблії і всесвітньої історії з додатками і поясненнями з апокрифічних жерел. Крім історичної Палєї була ще „Палєя толковая на Іудеи“, котра крім історичних відомостей містила полеміку проти юдейства і музулманьства. В Палєях находимо децjo і з науки природи та чимало апокрифічних оповідань і повістей.

Хронографи були жерелом усяких історичних, біографічних, географічних і інших відомостей. **Хроніки** (літописи) починають ся також старозавітними оповіданнями, переходять відтак до історії Сходу і Византії. Болгарські переклади византійських літописців (Малали, Гамартоля, патріярха Никифора і Константина Манасії) були відомі на Русі і ними користував ся автор Початкової Літописи.

7. З природничо-научного письменства були розповсюднені „Шестодневъ“ і „Фізіологъ“. Шестоднев дає пояснення про сотворенє світа в шести днях і черпає відомости також із старинного письменства, о скільки можна їх погодити з християнською наукою. Фізіолог подає оповідання про звірята, навіть фантастичні, котрі мали вплив на народну поезію (н. пр. про фенікса, кентавра і т. п.).

8. **Апокрифи**²⁾ (ложні, заборонені книги). Слїдами бого-

1) Палєя, грецький вислів, означає Старий Завіт, старинні історії.

2) Апокриф, дословно скрита книга з тайнами релігії; треба відрізнити від „отреченьхъ“ (заборонених) Церквою еретичних книг. Апокрифи вважали ся неканонічними, але духовенство відносило ся до них з терпимостю яко до книг невинних змістом.

словської церковної літератури ішла двоєвірна і світська поезія, апокрифи і повісті, розповсюднені вельми у Візантії і в південних Словян, відки їх приносили на Русь в рукописах або устних переказах подорожні з Русі або чужинці і впливали на книжну літературу і поезію. Апокрифи мали важну роль в староруським письменстві і визначалися вельми різноманітним і багатим змістом, а творили перехід від духовних оповідань до світських повістей і новель. Їх зміст відносить ся до тої старо- і новозавітної історії, що списана в книгах св. Письма, але апокрифи значно розширюють сю історію подробицями чужими, незаними в канонічних (одобренних Церквою) книгах. Сотворенє світа, доля перших людей, патріархів, жидівських царів, описані в Старім Завіті коротко і лишали багато невьяснених питань, що розбуджували релігійну цікавість. Апокрифи у формі і настрою біблійних писань, полукнижних і полународних, оповідають про прародичів, їх упадок і прогнанє з раю, про прихід Месії, єго земне житє, діла апостолів, подвиги Святых і мучеників, про Пр. Богородицю, про конець світа, про страшний суд, загробне житє, про Ілію (котрого змішувано з богом-громовиком) і т. п. Все те подають апокрифічні книги неначе давні перекази, основані подекуди на поганських вірованнях.

Апокрифічна література єсть багатим релігійним епосом, переповненим східними казками і новозавітними легендами і розповсюджувала ся з християнством на азійським Сході й європейським Заході. Памятники того епосу перекладано на язики народів, котрі приймали християнство, а що основою сих оповідань була народна віра в чуда, змаганє, пояснити собі те, що в св. Письмі темне, загадочне (н. пр. загробне житє), або доповнити те, чого в св. Письмі нема (н. пр. про житє Адама й Еви по вигнаню з раю) і т. п. поетичні зображеня і пророцтва, отже таким способом стали єї памятники загально звисними легендами і переказами та відбили ся в письменстві, в народній поезії, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковній штуці. Вони розповсюджували ся письмом і переказом, а особливо богомольці (паломники) промо-

етили їм дорогу так, щоб вони проникнули в народні верстви.

Жерелом апокрифічної літератури є релігійно-поетичний настрій, що витворює легенду, але основою тих оповідань є народний переказ, звичайно вельми давний, оригінального походження, а часто перерібка релігійного поганського міту.

Як усі пам'ятники церковної науки і читання, так і апокрифічні книги прийшли до нашого письменства з Византиї в рукописах південно-словянських, на що вказує їх давня назва: „болгарські басні“. Однак місцем походження апокрифів є Схід, Мала Азія, Єгипет і Греція, де вже в перших віках християнства появили ся письменні апокрифічні пам'ятники.

Церковні учителі й Отці Церкви звернули заздалегідь увагу на ті твори і уложили спис заборонених книг; однак заборони не багато помагали й апокрифічні книги в давнім письменстві стояли поруч інших благочестивих книг до читання. Сей живий інтерес, з яким читано сї книги, поясняє ся глибокою релігійністю тих часів, приступністю змісту і буйністю фантазії — але заразом і легковірністю, з якою вірні приймали також ложні книги. В добі занепаду просвіти на Русі, після татарського нападу, навіть мало освічені духовні послуговували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і проти волі Церкви і тямучого духовенства війшли вони в парід, склонний до дивоглядних забобів. Християнська Церква і священники намагали ся нищити все, що нагадувало поганство, і вводили християнські понятя. Але недостача народних шкіл і висшої освіти духовенства піддержували сї старинні поганські погляди. Апокрифічні оповідання про старо- і новозавітні личности і події в легендах, духовних стихах і творах мистецтва були в середніх віках власністю цілої Європи, а сим можна пояснити схожість народних переказів, повір'їв, обрядів і поезії різних європейських народів, що розвинули ся на основі християнства.

В інтересі правдивої віри духовні письменники очищували сї твори з єретичних живел, перерабляли і вводили в збірники призначені для читання вірним.

Такими провідниками для вірних були церковні

книжні пам'ятники, як **Патерики** (життє і чуда Святих), **Палєї**, **Синодики** (помяники) і т. п. морально поучні збірники, але поруч тих також заборонені апокрифічні збірники і тим способом в старовину зливалися часто сї дві струї. Крім книг, читаних по монастирях і грамотними людьми, проповідниками згаданих явищ в старинній Русі були паломники, що подорожували до св. місць, убогі люди, що жили при монастирях і церквах, а зпоміж них виходили сьпіви духовних стихів і оповідачі набожних легенд. Біблійні теми служили поетам усяких народностей жерелом їх творів. На їх основі повставали середньо-вічні містерії (див. нижче), поеми Данта, Мільтона¹⁾ і Кьлопштока²⁾.

З властивими апокрифами тісно зв'язані т. зв. „ложні молитви“, заборонні заклинання і замовлювання, віщовання (виклади снів) і пояснювання щоденних подій життя, що вельми розповсюджувалися між народом і полишили сліди в устній словесності.

Апокрифи ішли слідом за важливішими подіями сьвященної історії.

Сотворенє сьвіта, зображене в книзі „Битія“, було доповнене апокрифічними оповіданнями з жидівських, християнських і єретичних жерел. Наша Палєя оповідала про сотворенє ангелів і про Сатанаїла, що був воеводою десятого ангельського чина і віднав від інших девяти. Оповіданє св. Письма про ангелів було доповнене подробицями. Побит Адама в раю і єго прогнанє та сповідь Єви, убійство Авля Каїном, покаянє Адама і єго смерть, доповнені там знов подробицями, незаними з Біблії. В історію сотвореня Адама введена дуалістична легенда (доброго і злого заєповку — Бога і Сатанаїла), незгідна з біблійним оповіданєм. Ся дуалістична легенда зберегла ся в народних переказах.

Старозавітні апокрифи подавали чимало таких подробиць, котрих не знала Біблія, і між иншим відкривали тампу зв'язь між Старим і Новим Завітом, оповідали про Авраама, Нота, Мойсея, Давида, як він писав псалтир.

¹⁾ Англійський поет († 1674. р.) написав поему „Утрачений рай“.

²⁾ Німецький поет († 1803. р.) написав поему „Мессіада“.

особливо ціла низка оповідань, вельми популярних в цім християнським світі зображала царя Соломона, его суди, розповідала про будоване святини і т. п.

Найважнійші старозавітні апокрифи є: „Сказаніє Адамъ и Евъ“, в котрім оповідає про житє в раю гріх перших родичів; „Книга Еноха“, се є легенда про ріхонаденє ангелів і пророцтво Еноха про страшний суд; „Откровеніє Авраама“, оповідає про его суд над рішниками і розмова его із смертю; „Исходъ Мойсєвъ“, казочна історія про гнобленє жидів і їх вихід із ємлі фараонів; „Сказаніє о царѣ Соломонѣ“, оповідає про мудрі суди Соломонові, що перейшли в українську устну словесність. Але найпопулярнійшим було оповідає про Соломона і Китовраса (про будоване святини).

Про премудрого царя Соломона, котрого визначна личість лишила багато слідів у Біблії, утворила народна уява вельми багато легенд, популярних серед народів Сходу Європи. Імя премудрого Соломона проникло також в українську народну поезію. Стрічаємо его не тільки в двоєвірних легендах і піснях, але і в казках та переказах. Нарід радо приписував Соломонові всі єму відомі діла великої премудрости. Вже в Біблії оповідає ся про мудрість судів Соломонових. Апокрифи залюбки обрабляли сю тему, о вона викликувала велику цікавість серед народу.

У „Видѣнію пророка Ісаї“ містило ся оповідає про онець свѣта і будучий суд. Сей образ кінця свѣта страшного суду був вельми багато оброблений в письменстві перших віків і в правдивих книгах та цілій низці ложних оповідань, котрі входили в наше письменство, очавши від перших его памятників, як н. пр. оповідає Методія Патарського. Се „Слово Меѳодія Патарского о царствіи языкъ послѣднихъ временъ. казаніє отъ перваго челоуѣка до скончанія ѣка“, приписуване Методію, єпископови Патарському († 310. р.), а иншими дослідниками знов св. Методію, патриархови царгородському († 846), одначе найновіші дослідники ідносять его на конець VII. столітя. Оповідає воно, як виворили ся всякі держави від початку свѣта, а відтак подає віщованя про дальші події до кінця свѣта, про появу антихриста, про прихід у великій славі Ісуса Христа

і останній суд. Слово Методія було відоме на Русі в перших початках письменства, бо вже Нестор наводить з него оповіданє про печисті народи, зачинені в горах Александром В. Воно було вельми розповсюджене з усякими апокрифічними вставками, вибраними з усяких книг.

Ще багатіший був відділ новозавітних апокрифів. В них проявляє ся та сама загальна прикмета забороненого нашого письменства. Твори сего письменства діставали ся на Русь у великій кількості в готових перекладах південно-словянських з грецьких первотворів, але частійше не в цілості, а в скороченнях і виїмках. Через те, що давні письменники подавали сї твори в скороченнях і виїмках, звязувано близькі що до основи оповідання в одну цілість, змішувано їх, хоч були в них деякі відмінні. При такій нагоді робили письменники всякі поправки, а також псували тексти. З переходом в народні верстви основа і подробиці апокрифів змінiali ся не раз до непізнання.

З новозавітних апокрифів замітні „Хожденіє Богородицы по мукамъ“, „Хожденіє апостола Павла по мукамъ“, пророцтва про страшний суд і антихриста, на котрих італійський поет з кінця XIII-го і початку XIV-го століття, Флорентинець Дант, оснував свою „Божественну Комедію“. (Порівнай також переказ про Мадєвє ложе, Міцкевича „Uciezka“ й інші). Вплив апокрифів відбив ся також у церковній живописи і в усім мистецтві середньовічної Європи, на фресках, горорізьбах і прикрасах.

Окрім тих замітні також: „Сказаніє Афродитіана о чудѣхъ въ персидской землѣ; Преніє І. Христа съ діаволомъ; Слово Адама во адѣ къ Лазарю; Вопросы Іоанна Богослова о живыхъ і мертвыхъ; Бесѣда трехъ сьвятителєй; Сказаніє о 12 пятницяхъ; Епистолія о педѣли і Сказаніє о свѣтлой педѣли“.

Сказаніє Афродитіана оповідає про чудо в Перській Землі, як перські жерці перші дізнали ся про Різдво Спасителя.

Раз якось прийшов цар у кузирницю, наповнену срібними і золотими ідолами, до жерців, щобі пояснили ему сон. Жерці сповістили его про Різдво Христа і просили, щобі відждав до

вечера, а коли наспіла ніч, то побачив, як ідоли почали снівати і грати. Цар злякав ся і хотів вийти, але жрець задержав его, щоби побачив це наконецне явище, котре Бог зволив показати. Тоді підняла ся кривля і явила ся зьвізда та роздав ся невідомий голос, котрий заповів, що явило ся «неописане дитя, початок до спасення а кінець до погуби». Тоді повалили ся на землю всі ідоли, а остав оден, а на нїм царський вінець і зьвізда над ним. Покликані царем мудрі заявили, що в Юдеї настало пове царство, що старі боги упадуть, бо явив ся «вседержитель сьвіта на руках жінки». Зьвізда стояла, поки волхви не пішли з Персії до Єрусалима. Там розповіли про народжене Месії, але жидівська старшина подала їм подарунки, щоби лише промовчали се чудо. Однак волхви пішли і віднайшли Христа та поклонили ся ему. За те підняв ся на них Ірод, але вони щастливо вернули домів.

Слово о Ісусі Христї (пренїє Ісуса Христа съ діяволомъ) має основою оповіданє євангелія сьв. Матея про спокусу І. Христа діаволом, але відтак воно доповнене вигуманими подробицями.

Слово Адама во адї къ Лазарю оповідає, як старозавітні праведники почули про прихід Спасителя, утішили ся і згадавши всі пророцтва про І. Христа, просять Лазаря, щоби переказав про їх положенє в адї, щоби Христос визволив їх від сеї муки.

В пншім Слові докінчене се оповіданє, як Лазар виконав просьбу Адама і воскресши вернув на землю.

Але оба сї оповідання по думці дослідників походять з одного жерела про Лазаря, котре має ціху народного твору, а в способах вислову і народних зворотах має схожість з язиком Слова о Полку Ігоревім.

Гадки про загробне житє, муки грішників в адї і нагороди та щастє праведників у раю все живо і глибоко порушили уяву християн і настроявали їх до твореня всяких образів. Від самих початків християнства появляли ся на Сходї і Заходї снп, видїня і подорожи в загробний сьвіт (пор. Бабуся з того сьвіту в Кулішевих Зап. о Южн. Руси), в котрих зображено положенє душ по смерті. Під впливом сих творів складапо картини страшного суда і чимало оповідань і поем, котрі на Заходї значно попередили Дантову Божественну Комедію і послужили основою для многих єї образів. До того рода оповідань треба зачислити з апокрифів: Хожденіє Богородицы по мукамъ, Слово о видѣніи апостола

Павла, Вопросы Іоанна Богослова Господу
и Аврааму о живыхъ и мертвыхъ”.

Хожденіе Богородицы по мукамъ єсть перекладомъ з деякими змінами і вставками грецького апокрифа п. з. „Откровеніе Пр. Богородицы”.

Молила ся Пр. Богородиця на Єлеонській горі, щобі єв. архангел Михаїл зійшов і оповів про муки грішників. Зійшов єв. Михаїл і з ним 400 ангелів, по 100 з кожної сторони євіта, і ведів їм з полудня відчинити пекло, де мучило ся багато чоловіків і жінок серед плачу і страшного крику. На питанє Пр. Богородиці сказав єв. Михаїл, що се люди, котрі не вірили в єв. Трійцю, покланяли ся сонцю, місяцеві, землі і воді, Троянови, Хорсови, Велесови й Перунові. В другім місці побачила Пр. Богородиця велику тьму, а коли на єї приказ тьма уступила, видно було там багато чоловіків і жінок, що не вірили в єв. Трійцю і в І. Христа, родженого від Пр. Діви. Відтак звернула ся Богородиця на південь, де грішники карали ся одні в воді по пояс, другі по груди або шию, а інші зовсім потопали. Се були ті, що проклинали батька й матір, їли людське мясо або кляли ся чесьним хрестом і ломили присягу. Дазыме виділа Богородиця, як впеїв горі погами лихвар, що брав високі відсотки, виділа обмовницю, що сплетнями викликувала ворогованє між сусідами. Тоді сказала Пр. Богородиця: »Ліпше булоб їм не родити ся на євїті» і пішла на північ та на схід і всюди бачила страшні муки. Оглянувши єї муки, заплакала і сказала до архангела, що хоче мучити ся разом з тими людьми, бо се діти єї Сина. Але архангел замітив, що єї місце в раю. Тоді Богородиця просила, щобі архангел і все єго войнєство молило ся за грішників, щобі Бог помилував їх. На се відповів архангел, що вони єім раз на день молять ся за грішників. Тоді Богородицю піднесли хирувими і серафими до Божого престолу молити ся за грішних. Але роздав ся голос Отця небесного, що не може помилувати їх, коли бачить гвіздь на руках Сина свого. На останку візвала Богородиця всі сили небесні до молитви за грішників, а тоді Син Божий сказав, що задля милосердя Бога - Отця, молитов Матери, архангела Михаїла і многих мучеників звільняє грішників від мук від великого четверга до пятидесятниці, щобі славили Отця і Сина і єв. Духа. А всі відповіли: »Слава милосердю Твому!»

„Видѣніе Апостола Павла” єсть бiльше зложене.

Бог приказує апостолови взивати людей до покаяння і зрозуміння сего, що всяке сотворіне слухає Бога, а лише чоловік грішнить. Слідують вельми поетичні жалоби перед Богом на беззаконьства людей.

Тільки разів велике і євітле сонце молило ся Богови, щобі не потребувало дивити ся на беззаконьства людей та щобі дав єму силу на них. Але Бог викидав у своїм чоловіколюбію по-

рави їх. Нераз місяць і зорі молили Бога, щоб їм дав силу на них. Але Бог довготерпеливий викидав їх поправу, а коли не поправлять ся, тоді буде їх судити. І во́ди жалували ся на лю́дий перед Богом, а особливо землі, що не могла терпіти, як повставав ге́нь на сина, а син на ві́тця і брат на брата, і просила́ Бога, щоб дозволив їй не давати їм пло́дів своїх. Але доброта́ Бога нижи́дала поправу́ лю́дий. Кожного́ дня по заході́ сонця́ ангели́ дані́ лю́дям іду́ть до́ Бога на поклі́н і принося́ть ему́ добрі́ і злі́, за́ноді́яні лю́дми.

Після́ того́ слі́дує са́ме ви́дінє апо́стола Па́вла. Ангел́ взи́ває́, щоб їшо́в за́ ним і показу́є апо́столови́ ша́сливі́сть пра́ведних і му́ки грі́шників. Опи́сли́ розкри́лось не́бо і ви́йшов арханге́л Миха́їл з анге́лами і ста́ли з апо́столом про́сити Го́спода, щоб поми́лував грі́шних. Не́бо від́чинило́ ся, зійшо́в Син Бо́жий а грі́шники́ про́сили поми́лува́ня. То́ді Го́сподь сказа́в, що за́дя арханге́ла і апо́стола да́є їм спо́кій в де́нь і ні́ч св. Не́ділі. Ангел́ про́вадив апо́стола в ра́й, де́ побачи́в дере́во сме́рти і дере́во жи́ття, Пр. Богоро́дицю оку́ржену анге́лами, Авраа́ма, Ісаа́ка, Я́кова, Йо́йсея, Іса́ю, Єре́мію. Но́я, Ілі́ю й Є́лесея.

Ма́ємо та́кож апо́крифі́чні єва́нгелі́я н. пр. „**Нидимове єва́нгеліє**“, ко́тре опові́дає згі́дно з ка́нопі́чною і́сторією, але́ з дея́кими при́краса́ми, про́ суд над Хри́стом, про́ сме́рть і वो́скре́сенє.

„**Вопросы́ Іоа́нна Бого́слова Авраа́му**“ обго́ворю́ють та́кож пита́ня що́ до за́гробно́го жи́ття і по́ложе́ня ду́ші по сме́рті. Авраа́м поясня́є на пита́ля, що́ ду́ші пра́ведни́ків у ра́ю ор́мля́ть ся не́бесним ко́рмом, св́ятою служ́бою, св́ічкою, росфо́рою і пра́вою ми́лостине́ю. Да́льше поясня́є, для́ чо́го поми́нають помер́ших, чи́ вони́ пі́знають оди́н дру́гого, чи́ бу́дуть ка́ри і му́ки для́ грі́шників, чи́ помер́ші́ явля́ть ся на су́д з ті́лами. На се́ оста́ннє пита́нє від́повідає́ Авраа́м, що́ на пе́рший го́лос тру́б арханге́ла Миха́їла Га́врийі́ла гре́би від́чиня́ть ся і оспу́ють ся як наву́тинє, а дру́гий го́лос ду́ші ви́йдуть в ті́ла, ко́трі ля́жуть як о́плечі́, а на тре́тій го́лос ме́ртві схопля́ть ся і по́біжать до́ бі́ на зу́стріч.

„**Хо́жденіє Богоро́дицы́ по му́камъ**“, „**Сло́во о ви́дѣ́нні апо́стола Па́вла**“ і „**Пита́ня Іоа́нна Авраа́мови**“ крі́м зви́чайного́ значі́ня, яке́ ма́ють за́гально. цінні́ ще́ тим, що́ як о́бетичні́ па́мятни́ки да́вних наро́дних ві́ровань і релі́гійних ви́обра́жінь, ма́ють для́ нас ще́ се́ значі́нє, що́ мо́жуть на́м поясни́ти по́ходже́нє і ха́рактер на́ших ду́ховних сти́-

хів про кінець світа, зложених під впливом тих апокрифів.

Беседа трехъ святителѣй Василя В., Григорія Богослова и Іоанна Златоуста складає ся з питань і відповідей про всякі справи святі, н. пр. де Бог жив перед сотвореннємъ світа і з чого сотворені ангели і т. д.

Замітне також **Слово** **Методія Патарського**, про котру була вже згадка.

Сказаніє о 12-ти п'ятницяхъ. В сѣм оповіданю зібрані разом усякі події старозавітної історії, що мали скласти ся в п'ятницю і в ті дні, в котрі Церква згадує деякі події новозавітної історії. Многими подробицями свого змісту вони лучать ся з іншими апокрифічними оповіданнями. Там в. пр. стрічаємо там переказ, що Адам згрішив у мартову п'ятницю і того дня єго прогнано з раю, що в п'ятницю убив Каїн Авеля: що в п'ятницю Содом і Гомора знищені і т. п.

Оповіданє перечислює 12 п'ятниць, в котрих склали ся всякі важні події і подає поученє, що ті п'ятниці треба почитати постом, молитвою, милостинею, чистотою тілесною і душевною і що в ті п'ятниці нічого не можна робити, подорожувати, ні садити, ні купувати, ні продавати, бо в зроблене вийде на шкоду.

Середу і п'ятницю, яко дні присвячені споминає страстий і смерті Спасителя, почитала вже Церква і нарі. В народних духовних стихах не настало приказу ся берегти пости в середу і п'ятницю і се вважає ся вищою чеснотою. Особливо великим почитанєм у народі користувала ся п'ятниця й тому нарід уособив її в виді Св. тої, до чого могло причинити ся житє св. мучениці Параскевії. В життєписи св. Параскевії сказано, що батьки її все почитали п'ятницю, яко день страстий і смерті Спасителя, і зате Бог дарував їм доньку, котру вони на спомин того назвали *Параскеві*, себто п'ятниця. Таким способом імя Параскевії, переняте з грецької назви дня п'ятниці, стало рівнозначне із словом п'ятниця (н. пр. церква у Львові, присвячена св. Параскевії, називає ся П'ятницею). Уособлена в виді Св. тої, п'ятниця стала в народі предметом суевірного почитання. Після народного повір'я в п'ятницю

не можна прясти, ані орати, щоби не запорошити матери Пятниці і не засипати термієм і пилом єї очий. В деяких сторонах повіря злучені з Пятницею відносять до Пр. Богородиці: баби не пряли в пятницю, щоби не заплити Богородиці. Імовірно всі ті повірки і обряди були остатком ще старих поганських вірувань і обрядів, змішаних з християнськими розуміннями. Шестий день тижня, пятниця, був присвячений Венері і Фреї, богині плодovitости (dies Veneris, Venardi [в італ. пятниця], Freytag). Подібно, як прикмети Перуна перенесено на пророка Ілію, а почитанє Волоса на св. Власія, давню богиню плодovitости заступлено св. Параскевією і Богородицею.

Сказаніє о свѣтлой недѣлѣ належить до того рода апокрифічних оповідань. Разом з середою і пятницею приказує почитати свѣтлу неділю, бо в сей день, як сказано в тім Слові, Бог сотворив першого чоловіка після свого образу, в той день являє ся Авраамови і Мойсееви, в той день було Благовіщенє Пр. Богородиці, хрещенє св. Йоана, і в неділю прийде Бог судити живих і мертвих.

Дальше виписані всякі гріхи і кари в сїм житю і в будучім. В Сказанні о свѣтлой недѣлѣ оповідає ся, що коли Христос воскрес, то о тії годині зіійшло сонце і стояло на сході 2 дні на однім місці, 3 дні на півдні а 2 дні на заході, а 8-го дня зайшло, тому то кажуть про сю неділю: **велик-день**.

В народній колядї жалує ся сонце Богови, що не буде рано сходити і свѣт освѣчати, бо злі гѣздове в неділю рано дрова рубали, а сонцю до личка тріски скакали: що злі гѣздині в пятойку рано хустки зваряли, а сонцю на лице золу (дуг) виливали; що злі дївойки в неділю рано коси чесали, а сонцю до личка волося металі; Бог одначе велить сонцю свѣтити, як доси свѣтило, а винувних сам карати - не на тім свѣті на страшнім суді.

Хоч апокрифічні твори наповнені всякими видумками, в котрих свѣяті правди перемішані з усякими блудними поглядами і забобонами, а їх читанє було Церквою заборонене, вони були вельми розповсюднені в давних часах і мали великий вплив на просвѣту Русі і на руське давнє письменство.

Мало в котрім памятнику староруського письменства не зустрінемо якогось апокрифічного оповідання або якоїсь апокрифічної подробиці. Такий вплив апокрифів поясняється тим, що давнє житє і просвѣта на Руси мали релігійну основу, на котрій виринули і розвинули ся апокрифічні оповідання. Тимто вони підходили до впадоби читачам. А що навіть освѣчені люди не мали основного знання сьв. Письма й історії, отже не мали сьвідомости того змішання хибних поглядів з правдивими і не вміли критично їх оцінити. Зате приманювала їх принадна сторона, що вдовольяла їм цікавості і подавала такі подробиці, яких не могла дати не одна книжка. Читачам припадали до впадоби поуки і розважання, глибоко потрясаючі, високо поетичні образи. Тимто і християнські митці в живописи і різьбі звертали ся до апокрифів. Вони вдовольяли релігійному і поетичному настроєви, а під впливом ненастанного читання апокрифічних оповідань витворювали ся релігійні погляди і виображення наших предків. Доказом сего можуть бути твори релігійної народної поезії: духовні стихи і легенди.

Значінє і вплив апокрифів. Апокрифи творили в стариннім руським письменстві обємистий відділ і мали важне значінє для народу. Передовсім проявив ся вплив апокрифів у найдавніших памятниках письменства, а вплив сей можна помічувати впродовж цілої старої доби, а в широким верствах народних і в народній устній словесности і до найновіших часів. Хоч церковні власти виступали проти апокрифів на основі правил апостольських, соборних і Вітців Церкви та византийських індексів, не спиняло сїх розповсюдненя. Навіть церковні учителї нераз не розрізняли їх і улягали їх впливови. Протягом часу отже ввійшли апокрифи в народні перекази, в релігійні і космогонічні виображення.

Ще в перших віках християнства деякі основні апокрифи користували ся довірем навіть визначніших учителїв Церкви, а хоч вони не зовсім відповідали канонічним постановам, все таки їх вважали набожними й імовірним переказами. В апокрифі мала вагу переконуюча певність легенди і часто безсумнівна і глибока християнська поезія мало також вплив живлї символу і прообразу, вельм

ильне в християнській науці. Таким довірем користувалися оповідання про сотворення світа, про небесні сили, сотворення Адама, про хрестне дерево, про життя і смерть Пр. Богородиці і т. п.; описи декотрі життєписи з оповіданнями про загробне життя приймалися з повною вірою і вражали яву побожних читачів. Апокрифічна легенда про загробне життя вже в перших часах християнства, а особливо в середніх віках, відбила в церковному житті і в мистецтві, а втискала в церковні зображення, обряди, спів, проповіді і в живопис. Поучення філософа Володимирова В. про страшний суд переповнене апокрифами. Переклади книг, оповідання паломників розповсюджували апокрифічні легенди, а зміст легенди мало-помалу викидав у народні ерести і відбився в устній словесності народній. Таким способом — можна думати — апокрифи стали загальним дором і широко розповсюдженим віруванням та були загальним ступенем умовного розвитку.

Головним джерелом цих заборонених канонічних легенд були византийські пам'ятники. В середніх віках творилися загально-християнський релігійний епос, але літературна доля сего легендарного засобу на Заході і Сході була неоднакова. На Русі із забороненої книги проникав цей засіб в народне повір'я й устну словесність, але не досяг дальшого літературного розвитку. На Заході навпаки став він основою знаменитих літературних творів (Данте) і розкривав дорогу до нових задач поезії і просвіти. Після середньовічного змісту переживався, а проявився повний рух мови — гуманізм і реформація. Середньовічний зміст змінився у споминах освічених верств суспільства, а настанку став предметом наукових дослідів.

9. Старинна повість. В останніх часах звернули дослідники письменства увагу не тільки на апокриф, але й на старинну повість.

Завдяки сему розкрилася просторина старинного письменства, та в зв'язі з нею можна було пояснити певні риси легендарних і казочних мотивів у творах усної словесності народної.

Найновіші дослідження виявили, що погляд про самодійність давнього життя на Русі не має певної основи. Навпаки показалося, що старинне письменство зовсім не

цурало ся чужих творів, доступних для него, але радо не реймало та присвоювало їх собі.

В старинній добі письменство на Русі черпало головнo з византийського і південно-словянського жерела але в південно-словянських творах бачимо посередній ступень у латинських і романських книгах. Якнебудь ві Греків перенесла ся на Русь в ієновідних справах неприхильність до Заходу, то при всім тім приймали ся тут поетичні й культурні впливи. В давній, дотатарській добі були на Русі будівничими церков не тільки Греки, але й Німці та Італійці. В поезії, в такім н. пр. Слові о Полку Ігоревім, проявляє ся широкий поетичний світогляд еп автора: на основі заміток старинних письменників можна здогадувати ся, що до них доходив відгомін німецької героїчної заги. а в старинних поетичних переказах паходимо таку схожість із західними переказами, що тут конечно треба признати пряму спільність. Однак задля розповсюдження в стариннім письменстві церковного характеру не могла свободно проявити ся поетична творчість.

При всім гнобленю „бісовських пісень“ і „казок небесних“ годі було придавити поетичний настрій і почувати фантастичних творів, а коли саморідна поезія не зміг виявити ся в письменстві, то з вельми давних часів приникала туди чужоземна повість. З давними пам'ятникам руської повісти входимо на простору ниву мандрівних оповідань, розповсюджених у середньовічних часах на заході й сході Європи, а коріня їх треба глядіти в давнім письменстві Азії і класичної старовини. Сі мандрівні оповідання приймали ся також у нашім письменстві, а чужа повість прилашувала ся перегодом до своєрідних обставин і присвоювала ся до того ступеня, що входила в обсяг народного переказу, а ніколи зливалася з народно-поетичною творчістю.

В старовину переважали героїчні і поучні оповідання аж пізнійше виступає реальна і жартовлива новеля.

До поетичних оповідань відносили ся тоді з більшою вірою і приймали їх за дійсну історичну правду. Повість перенятим з Азії або класичної старовини надавано нпкоз християнське освітлене, переняте пераз із грецьких жерел. Пізнійше з розширенням обсягу повісти прибирала во

вобіднійшину ціху фантастичну, хоч у народних верствах є тільки старинних, але й іншіх уважають казку правдишньою історією, але з вельми давних часів. На підставі сеї віри зливалася в народнім епосі чужа поетична снова з питомою, своєрідною.

Опісля повість теряла давнє епічне живлє, а повісти лицарськими пригодами, любовними і жартовними подіями були улюбленим читанєм і входили в народні анекдоти.

В стариннім письменстві, а також в творах повісти обачаємо недостачу хронології. Не означено нігде ані часу появи сего або того пам'ятника, ані імені письменника, що зладив переклад або обробив який твір. Письменство не було привязане до певної літературно-історичної доби: твори дотатарської доби розповсюднують ся незмієні і в середній добі, а також умовий рівень читачів поперед письменних людей був однаковий.

В початках дослідів сеї поетичної старовини видавала ся вельми приманливою ся ціха єї всенародности, тісної зв'язи між книгою і народною поезією і з того виводили єдність світогляду в різних верствах народних, їх умову моральну єдність. Але та всенародність старинного письменства опирала ся на невисокий рівень єго змісту і лише тому була вона можлива. Рівень був невисокий, бо все то було лише продовженням первісної поетичної доби і тому рішллив чужоземної повісти не причинив ся до поширення літературного оводу.

Дослідн старинної повісти мають велику історичну цінність з різних причин. Передовсім єї твори дають образ часу письменської діяльности, розкривають наш погляд на розвиток народного світогляду і на зв'язь книжного письменства з народною поезією; на останку дослідн міжнародних взаємин руської повісти дали чимало цікавих довідків для історії середньовічного, а особливо византийського письменства.

Пам'ятники збережені на Русі містять де що такого, чого нема в грецьких текстах і дають доказ зв'язи з поетичними творами византийськими, південно-словянськими, іменськими, романськими і східно-азійськими жередами.

Але слабій письменській розвиток не дав сему матеріялові зложити ся в самостійні твори і перенятий стариною поетичною діяльністю матеріял був перероблений майже лише в обсягу усної словесности народної.

Вельми популярні були не так історичні, як більш казочні повісті й перекази про Александра Македонського, відомі під наголовком **Александрія**. Житє славного завоювника неначе само просило ся до умілого оброблення а побідні походи і смерть оточили його поетичним сявом. Перекази про Александра щораз більше прикрашувані легендарними а навіть казочними подробицями, обраблялись ріжні письменники в ріжних видах та розповсюджувались в Византії, на Заході і в Словянщині.

Повість про Александра можна поділити на 3 часті. В першій оповідає ся про молодий вік его і війни із Скітами. Друга містить опис его походів і заборів, особливо з перським Дарієм переплетений всякими можливими видумками. Третя, найширша часть, оповідає про похід на Індію з казочними і фантастичними подробицями, як про стрічу з песоголовцями, шестиногими і шестирікими велитнями, віщими птицями з людськими головами, кентаврами, дикими жінщинами, про боротьбу з дивоглядною Гоґоною, з котрої по відрубаню голови виростають змії. Дальше оповідає ся, як Александер піднімає ся на крилатім грифі до неба, а опісля побіджає нещеті народи Гоґ і Маґоґ («скверний язик») як на останку доходить до крайних областей землі, до «ріки Океана» і бачить околицю, де мучать ся грінники, хоче дістат ся в «земний рай», однак при вході спинає его пламенним мечем ангел.

З повістей замітне ще **„Сказаніє о войнѣ Трояньской“**. Ця повість про Троянську війну відома також під наголовком **„Притча о кралехъ“**. Троянські оповідання були вельми розповсюджені в середньовічній письменности особливо в західній, між иншим наслідком розповсюдженя легенди про троянське походження західних держав і народів. Однак жерелом цих оповідань був не Гомер, але істинні оповідання.

Словянсько-руська **„Притча о кралехъ“** є окремішньо троянською історією. Вона розпадає ся на дві часті: перша про молодість Париса, схожа з ріжними середньовічними поемами; друга часть є оригінальним словянським текстом хоч з того видно, що его автор користувався Овідієм (Гроїдою і Метаморфозами).

В збірнику, в котрім найдено „Слово о Полку Ігоревім“, находило ся цікаве оповіданє про царя Синаґрипа або **Слово о премудромъ Акирѣ**“, перероблене із казки Тисяч одна піч.

Короткий зміст єї такий: Цар Синаґрип володіє асурською виневійською областю. Він має розумного, багатого і бездітного ~~орадника~~ Акира. Акир журить ся, що на случай смерти не буде кому єго оплакати. Він бере сина сестри, Анадана, за приймака, годує єго і представляє цареві за свого наслідника. Але лихий Анадан хоче знищити Акира і обжаловує єго перед царем, що нібито він хоче цареві відобрати престіл.

Акир мав бути страчений, але єго спас вірний слуга. Тимчасом Фараон почув про мниму смерть Акира, просить Синаґрипа такого будівничого, який би поставив єму дім межі небом землею: як що Синаґрип пришле єму такого, то Фараон буде єму 4 роки платити данину, а як ні, то Синаґрип буде платити Фараонові. Синаґрип не зміг собі порадити, але слуга відкриває, що Акир живе і Синаґрип посилає єго до Єгипта, де він добре погоджує задачу Фараонові. Він привчав дві орлиці підіймати воздух з кліткою, в котрій був уміщений хлопча. Орлиці підлетіли, а хлопець кричав з гори, що будівничі готові, нехай їм шше Єгиптяни подають каміне й вапно. Подібним способом розв'язує Акир інші загадки Фараона, вертає домів, де цар обсилав єго почестями, а тяжко покарав Анадана.

Оповіданє зовсім схоже з казкою Тисяч і одна піч і каже навіть що до назв осіб. Годі пояснити, якою дорогою воно дістало ся на Русь, але нема сумніву, що ориґінал був грецький.

Доказом сего є недавнє видане оповіданє про сє, що тим царем Синаґрипом довершив одно чудо св. Николай Чудотворець. Сей цар вибрав ся на війну морем. Тоді зівавала ся велика буря і корабель міг був розбити ся. Єго ~~орадник~~ Акир, котрий в оповіданю являє ся „зъло крестьянъ“ (дуже добрим християнином), радів цареві візвати поміч св. Николая та обіцяти єму пир і свічку, за що спасе єго від моря. Цар послухав ради, буря втихла і вони приїхали до міста Халькедона, де попросили митрополита призвати св. Николая. Митрополит велів покласти церкву, де відправлено богослуженє: відтак приготовлено в палаті пир, а тоді явив ся св. Николай, поблагословив їду і питки; всі почали їсти, а св. Николай став невидимий. Цар і всі люди прославили св. Николая, а св. Отці ве-

ліли тричі до року поминати св. Николая: в день уродження, в день смерті і на перенесенє мощей.

Ся повість була вельми популярна, а в давних рукописах находимо в окремих виїмках поуки Акира Анапанови п. з. „Поученіє отъ св. книгъ о чадѣхъ“. Коли явила ся на Русь та повість, годї означити.

В старім збірнику, в котрім зберегло ся Слово о Полку Ігоревім. найдено також Повість про Індійське царство, вельми популярну, а відгомін її відбив ся в народній поезії.

В Азії мав управляти цар і заразом св'ященник Іоан могоучою християнською державою. Ся держава — се царство всяких чудес, ріжних звірів, дивних рік, рахманів і амазонок і т. п. Такий казочний зміст зробив сю повість вельми популярною і вона зближає ся до повісти „Александрія“ та послужила для її доповнення.

Вельми улюблена в середніх віках на Сході і Заході була повість про Варлаама і Йоасафа.

Найновіші дослідї історії Варлаама і Йоасафа дійшли до того погляду, що се перерібка історії Будди. Дослідники сеї повісти признають сій горячій апології християнського життя високу естетичну стійність, де з великою силою зображена боротьба проти сьвітової марности.

Йоасаф, син індійського царя Авеппра (Абенера), поганина і гнобителя християнства. Народженому его синові незвичайно краси пророкували зьвіздарї славу і багатство, але оден з них сказав, що его царство не буде на сїм сьвітї, бо він стане ісповідником християнської віри. Щоби се відвернути, велїв цар держати сина в заперті, щоби не стрічав ся з християнською наукою. Описли через недогляд слуг виїшов він і стрінув прокаженого і сліпого старця. З того часу почав задумувати ся над марністю життя. З висшого обявлення дізнав ся про се св'ятий пустинник Варлаам і одтий за кунци прийшов до Індії та говорив представникови Йоасафа, що хоче царевичеві продати дорогішійний камінь. Камінь мав чудотворну силу: просьвічувати правдою серця сїйних, уздоровляти недужих, виганяти з них дуків, але его міг бачити лише чоловік із здоровими очима і чистим тілом. В свангельських притчах поясняє сму Варлаам поступенню християнську науку, а в частині із східних повістей. Цар дізнав ся про зносини царевича з Варлаамом і намагає ся безуспішно з підмогою мудрців і чарівників відвести сина з сеї дороги. Поділив отже своє царство і дав половину синові, щоби управа краю відвернула его від християнства.

Однак царевич, обнявши управу, навернув парід до правдивої віри, а навіть сам Авенір прийняв християнство. По смерті вітця новий цар по кількох роках управи назначив царем одного з вельмож, а сам пішов у пустиню в волосінниці, котру ему лишив Варлаам.

Два роки блукав у пустині, глядаючи Варлаама, серед всяких пригод і покус, придуманих дияволом, поки пішлий пустинник не вказав ему дорогу до Варлаама. В пустині проживав царевич грийцять п'ять літ, похоронив свого учителя й описля сам умер. Похоронив его той пустинник, що вказав ему дорогу до Варлаама. Сей пустинник мав видіне, що якийсь страшний чоловік велів ему йти в Індію і звістити про смерть царевича. Цар прийшов з товпою народа, найшов тіла царевича і Варлаама цвітінними і пахучими і торжественно переніс їх у столицю.

Окрім життя Будди, з которого взяв основу з додатками християнсько-догматичного змісту, впровадив автор також піпні буддійські перекази. Сюди належить також знаменита притча про чоловіка, що втікає перед лютим носорогом. Ця притча послужила Ріккертowi до стихотвору „Parabel“, в котрім замість носорога виступає вельблюд.

Чоловік кидася в пропасть і хватася корча, але бачить, що біла і чорна мши підризають ненастанно корінь сего корча, а тимчасом на дні пропасти страшний змії роззявив на него пащеку.

В тім нещаснім положенні замітив чоловік мід, що капас з віток корча і забувши про всю небезпеку, звернув ся до солодкого меду. Носоріг у новісті — се смерть, що переслідує чоловіка, а его жите підривають ненастанно день і ніч (біла і чорна мши). В нерозумнім засліпленні звертася чоловік до марних світових радощів (мід), хоч ему грозить некто (змій).

Ця тема ввійшла також у середньовічні *Gesta Romanorum*, себто збірник з XIII. або XIV. століття, в котрім поміщені не тільки оповідання з римського і грецького життя, але й східні казки, притчі і т. п., моральної і поучної основи. На Русі і в середньовічній західній літературі користувались притчі Варлаама великою популярністю.

З Византії, через південно-словянські краї перейшов на Русь збірник всяких казок і морально-поучних притч. **Стефанит і Іхнілат** (вінчаний і слідячий), назви двох дівчих осіб, придворних шакалів, що оповідають казки і притчі князеви Льву. Се перерібка перського збірника, уложеного з байок індійського філософа Бідная або Пільная.

В сїм збірнику поміщені всякі пригчі, оповідані Стефанитом і Іхнилатором, н. пр. про малину і дроворуба, про ворону і змія, про журавля й їжака і т. п.

Повість про Соломона і Китовраса. З византийського жерела перейшло до руського письменства багато інших повістей, споріднених з апокрифами, хронографами, життями Сьвятих і поуками. Однак уява східних і західних народів не займала ся ніякою старозавітною постатю так живо, як мудрим царем Соломоном, котрого особистість уже в Біблії зображена фантастично і з поетичним настроєм. Апокрифи, легенди і казки про Соломона творять справдешню епопею. На Заході став Соломон пайважнійшим казочним осередком середних віків: з єго іменем лучило ся все, що мало звязок з мудростю, таємною силою або чародійством. На Русь перейшли повісти про Соломона з Византії через Болгарію. Се оповідання про Соломонові суди, про королеву Сабу, а передовсім найпопулярнійше про Соломона і Китовраса в звязи з будовою сьвятині (в Німеччині про Соломона і Морольфа). Китоврас (з грецького *κεταύρος*) се володар демонів, що відповідає тальмудичному Асоді або сатані (бо єї казки черпали також із тальмуду і сьвятих книг єврейських).

Зміст сеї повісти такий:

Соломон дізнав ся, що Китоврас проживає в далекій пустині. Посилає отже до него свого найліпшого дворянина з молодим хлопцем і дає ему желізні кайдани і ланцюг, на котрім вирізане імя Боже. Велить їм також взяти з собою вина і меду. Прийшовши на пустиню, побачили там три криниці. Вони вичерпали воду і наповнили дві криниці вином, а третю медом і скрили ся в засідку. Тимчасом прийшов Китоврас і випив усеї три криниці аж до дна та в похмілю заснув. Оба посли наложили ему тоді кайдани і ланцюг.

Скоро Китоврас пробудив ся, хотів розірвати кайдани, але побачивши імя Боже, піддав ся. Китоврас привик був усе ходити навпростець і не звертати в право ані в ліво, коли що стояло на дорозі. Так прийшов він перед дім вдови. Вона просила єго, обминути дім, щоби єго не знищити. Однак Китоврас пішов прямо попри угол дому і зломив собі ребро.

Соломон питає Китовраса, як можна би каміне на будову сьвятині обробити без стукоту. До того треба — каже Китоврас — малого пазура птиці, що живе в далекій пустині, на високій скелі. Посли Соломона нашли після указки Китовраса єю птицю, з користуючись єї неприявою, накрили гніздо з псклятами **склом**.

Коли птиця вернула і хотіла прорізати скло, скрикнули укриті Соломонові послі, а птиця з переляку вилетіла назур. Сим назуrom велів Соломон обрабляти каміне. Кітоврас оставав у Соломона аж до покінчення будови святини. Раз якось чвашив ся Соломон своєю могутністю і пригадував Кітоврасови, що его положив. «Хочеш пізнати мою силу», відповів він, «то розв'язи мене і дай мені свій перетень». Соломон велів зняти кайдани і дав ему свій перетень, а Кітоврас ликнув его і так ударив крилом Соломона, що сей полетів на кінець світа, де его аж по довшим часі знайдено.

Є ще багато відмін сеї повісті, а жерелом їх звичайно південно-словянське письменьство, що передавало византийські первотвори.

Перегодом повісті про Соломона що до складу прийняли форму простонародних оповідань.

До старинних повістей зачислити треба також **повість про Вавилонське царство**, котра повстала в Греції, а переложена південними Слов'янами, дістала ся на Русь.

Зміст її ось який: По смерті строгого царя Аксеркса не стало наслідника. На вість про его смерть, люди прогнані ним у лісах постановили вернути до Вавилона. По дорозі стрінули хлопця-знайду, Навуходносора, котрий став опісля царем у Вавлоні. Визначав ся він великою мудрістю і велів постройти нове місто Вавилон, з семи стінами, на сім верстов, собі зробив меч-самосік, а довкола міста велів зробити великого зм'я, і на всіх начпнях, перетенях і чарках велів покласти се улюблене ним знамя. Підчас бою сей меч-самосік сам випадав з піхви і так сік ворогів, що розбігли ся.

Коли по довгім володарстві умирав цар, велів замурувати меч в мурі міста і заборонив его відтам виймати.

По смерті Навуходносора сусідні володарі виїхали ся знов проти Вавилона, в котрім володів его син Василь. Коли вороги стали брати перевагу, вельможі просили царя Василь, щоб добув меч-самосік і приоясавши его, виступив проти ворога. Василь вволів сему настійчивому домаганю вельмож, але меч-самосік висунув ся сам з піхви і убив самого Василь. На одязі царській і зброї ожили зм'я і знищили вавилонське військо та пожерли всіх Вавилонян. Навіть великий зм'я, що опоясував місто, ожив і почав ревіти. Вавилон опустів.

Дальша частина оповідає, як грецький цісар Лев вислав троє послів до Вавилона, щоб відтам привезли моці троє святих младенців: Ананія, Азарія і Михайла. По великих пригодах і чудах послі вертають з мощами Святих і привозять з Вавилона два царські вінці Навуходносора для цісари Льва і его жінки. Цісар прийняв се радо і щедро винагородив послів, а па-

тріарх вінчав византийського цесаря знаменем Вавилона. Закінчене повісті додане значно пізніше.

Там сказано, що київський князь Володимир післав своє військо до цесаря византийського, щоб видав ему царські вінці. Цесар з переляку відслав се Володимирови і досі «шапка Мономахова» збережена в царській скарбниці в Москві.

До розповсюдження сеї повісті на Русі, котра символічно зображає перехід влади над світом від Вавилона на Царгород, причинило ся св. Письмо, іменю Апокаліпсис і пророцтво Даниїла, де згадано про Вавилон і Антихриста, порівнуваного із змієм. В ірансько-семітських повістях (у Халдеїв, Вавилонян, Асирійців) змій був божеством висного знання і розуму або образом темної сили (у Іранців). Перенесене царських вінців з Вавилона до Царгорода має бути символічним зображенням царської влади і достоїнства.

Дѣяніє и житіє Девгенієво Акрита, византийсько-лицарський роман з X. століття, знайдений в тім-же збірнику, що й Слово о Полку Ігоревім.

В „Девгенії“ маємо відгомін византийського епосу X. століття.

Зміст его ось який: Сараценський або арабський цар Амир запобив ся в дочці одної павобної вдови царського роду в грецькій землі. Він зібрав військо і пішов пакости творити в грецькій землі задля краси сеї дівчини, пірвав її й скрив ся. Вдова посілає трох синів у погоню. Брати кинули ся за Амиром, наче золотокрилі яструби. На арабській границі почали бити сторожу Амира, як «добрі косарі траву косити». Відтак мали бити ся з Амиром, а жереб поединку з Амиром випав на найменшого брата, котрий побідив Амира. Але тому, що Амир згодив ся прийняти християнську віру, вони віддали сестру за него і сам Амир зрік ся царства та виїхав до Греції. Мати Амира, дізнавши ся про его відступство, вислала за ним трох Сараценів, однак їх по-лоноєно й охрещено. Згодом Амирови народив ся син, котрого названо Акритом, а на хрещеню дано ему імя Дігенес (Διγενής) себто двосердний, що вказує на его походження від Араба і Грекиї. Повість оповідає про его подвиги: він визначав ся jako богатыр у боротьбі з дикими звірами, відтак побідив сильного царя Филиппата (названого в одній рукописі Филип-папа) з его войовничою донькою Максиміліною і ще сильнішого Стратига та одержав ся з его донькою.

Руська повість значно різнить ся від грецької поеми, але основні черти змісту є ті самі.

В грецькій poemі історія героя відносить ся до певної особи і місцевини з історичними подробицями, в руській її черти затерли ся і головна увага звернена на героїчні

і казочні подробиці, котрих нема в грецькій повісті. Як історичні черти, так і любовні обставини затерли ся, а скріплене релігійне живло, та замість народної боротьби між Греками і Сарацинами епійнійше виступає боротьба релігійна між христіянами і поганами. Відгомін Дієнеса чути також в народній поезії.

10. Легенди і духовні казки, в котрих із сьвященого переказу часто остає лиш назва особи або події, а все инше в чистою вигадкою фантазії, мають головно поучну основу. Жерелом тих творів є Схід, а особливо Індія. Вони показують нам, який є релігійно-моральний світогляд народу, в яких формах присвоїв собі парід християнство і під якими впливами зложив ся в него погляд на віру і релігію. Із старозавітних легенд замітні н. пр. про Ноя, Соломона, з новозавітних про „Хожденіє І. Христа и апостоловъ“, про сьв. Николая, котрий з початком XIII. столітя стає неначе народним українським Сьвятим (єму що раз більше уступає давнійше почитанє сьв. Климентія, папи римського), про сьв. Володимира і хрещенє Руси, про сьв. Бориса і Гліба.

Коли легенда прибирає гумористичні прикмети, тоді переходить у сатиричну анекдоту. Сюди належать численні легенди про духів тьми (діяволів, чортів), котрі втратили свою страшну силу, а стали немінними і слабими так, що нераз мужик, крепак глумить ся над ними і перехитрює їх.

11. Духовні стихи повстали на основі сьв. Письма і церковних переказів, принесених з Візантії, і мали метою протиділати поганьському світоглядові народу і утверджувати християнство та релігійність. Початок і кінець сьвіта, житє Спасителя і Сьвятих, нагороди на страшнім суді праведників а кари грішників — се найзвичайніші теми духовних стихів. Однак переходом творці духовних стихів черпали також з апокрифічних книг і поганьських переказів. Духовні стихи сьпівали звичайно старці, звані „перехожими каліками“ (від обуви званої по латинськи *caliga*), що як богомольці ходили по сьвятих місцях (особливо до сьв. Землі і до Єрусалима) за милостиною ¹⁾.

¹⁾ З духовних стихів замітні: стих о Голубиній кнзї (одні пояснюють, що се символ сьв. Духа, инші вважають перекуренєм з „Глу-

Загальний характер византийсько-церковно-словянського письменства. Обставини, серед яких на Русі розповсюджувала ся просвіта і витворило ся письменство, надали сему старинному письменству окремії характер і напрям. Просвіта почала ся з християнством і в нїм мала вона головне жерело. Головними опшницями просвіти були монастирі (н. пр. Атонська гора і ин.) і школи при церквах, а розповсюджували просвіту сьвященники і черці на основі церковних і духовних книг. А що Русь прийняла християнство від Греків, з Візантії, отже і письменство має спершу византийський характер. Візантійська література (так називає ся доба грецького письменства від Юстиніана до упадку Царгорода 526—1453.) не видала, правда, ніяких оригінальних творів, що могли би дати новий напрям навці і посунути її вперед дорогою розвитку (се були перерібки, наслідования і виїмки з давних класичних творів або продовження християнського письменства з перших віків Церкви), але вона зберегла твори старинної науки і класичної літератури і в середньовічній темряві піддержувала просвіту. Грецький або византийський вплив на староруське письменство відбивав ся протягом цілої старинної доби.

Осередком византийсько-словянського письменства стала Болгарія і Сербія, а особливо Болгарія, котра найвірнійше з усіх країв зберегла старословянське письменство, почате сьв. Кирилом і Методієм. Візантійський вплив продовжав ся протягом цілої старинної доби і був сильний аж до упадку Царгорода.

бная книга" — себто книга тайн, котрої місцем дійства Єрусалим, а дієвими особами цар Давид і кїївський князь Володимир). На питання Володимира поясняє Давид із сеї книги початок сьвіта, природу людей і початки всяких станів, першество різних предметів у сьвіті і т. п.; далше стих про „Юрія Хороброго“, стихи про „конець сьвіта і страшний суд“ — утворені під вражієм євангельського опису, як і згаданої в Літописі грецької картини страшного суду (котрою грецький мудрець спонукав Володимира В. прийняти християнство) й апокрифічних оповідань н. пр. „Хождение Богородицы по мукамъ“. — З новозавісних стихів замітні „Рождество Христово“ і „Страсти Христові“, „Сон Пр. Богородиці“, стих про „богача і Лазаря“, про „Олексія, Божого чоловіка“ — (оден з найбільше розповсюджених в середніх віках, виставляє єго ідеалом аскетизму) й інші.

В. Перша доба староруського письменства.

Характер і форма тогочасного письменства. Вже з XI. столітєм¹⁾ мавмо твори староруського письменства (хоч почало ся ранше вже в X., а може і в IX. століттю). Вопо виробило ся під впливом византийської і болгарської літератури і для того першими починами літературними в давній Русі були переклади й переписування творів тих літератур. Просвіта розповсюджувала ся помалу не тільки з самого початку введення християнства, але й протягом усеї старинної доби. Шкіл було небогато, і то лише по більших осередках, а наука в них не виходила далеко поза межі звичайної грамотности. Учили читати, писати, читати і співати, а на вищих степенях грецької мови²⁾. Всі інші знання здобувано читанем всяких збірників („почитаніє книжное“), похожих у деім на нинішні енциклопедії. Задля того переписуване книг, котрим занимали ся книжні люди, мало велике і важне значіне і вважало ся тоді до певної міри літературною діяльністю. Хто умів читати і прочитане розуміти, того вважали тоді ученим, а літописи згадують з похвалами про таких людей і називають їх вельми ученими або книжними, великими філософами і т. д. Так н. пр. про вітця Во-

¹⁾ З XI. ст. дійшло до нас около 30 книг, з XII-го 65. Було їх неперечно більше, але затратили ся наслідком воєнних наїздів і ин. подібних подій. З X. ст. поміщені в Нач. Літописен договори руських князів з Греками (Олега 907. і 911. р., Святослава 971. р.). Се неперечні державні грамоти в сучасних перекладах з грецького язика. Сї договори подібно як і ин. початкові твори письменства) були писані глаголицею, а відтак переписані т. зв. кирилицею.

²⁾ В західних землях давньої Русі вчили ся також латинської і німецької мови. Особливо в канцелярії Галицько-Волинських князів XIV. ст. вельми цінили латинську мову.

юдимира Мономаха, великого князя Всеволода, каже літописець, що він „дома сѣда, изумѣяше пять языкъ“ (єписно чне чсло, як у західних літописців), кн. Володимира Васильковича задля розуму й освіти зве „философомъ великимъ“, а митрополит Клим Смолятич (XII. століте) був „книжникъ и философъ такъ, якоже въ Рускои землі не бѣшеть“, бо наводить у своїх творах „Отъ Омира, отъ Аристотеля и отъ Платона“. Внук Володимира Мономаха „съ грекы и латины говорилъ ихъ языкомъ, яко рускимъ“ (гл. низше).

В часах, коли не знали ще книгопечатаня, було переписуванє книгъ коначнимъ способомъ розповсюдженя просвіти і грамотности. Особливо на Русі писанє книгъ уставомъ або полууставомъ було труднимъ і повільнимъ діломъ, що вимагало багато часу і терпеливості. Тимто книжки були вельми дорогі ¹⁾. Навіть князі і княгині записали ся переписуванємъ книгъ (свв. княжна Ефросинія Полоцька, Володимир Василькович Волинський), а деякі закладали бібліотеки, як Ярослав Мудрий. Сей князь велівъ такожъ перекладати книги з грецького на церковно-словянський языкъ. Волинський князь Константин Всеволодович († 1218.) „великий був охотникъ до читаня книгъ і ученій бувъ многимъ наукамъ“. Тому мав при собі людей ученихъ, многі давні книги грецькі ціною високою купив і велівъ переводити на руський языкъ, многі діла давнихъ князівъ збирав і сам писав, також і другі з нимъ трудили ся: він мав однихъ грецькихъ книгъ більш 1000, котрі частю купив, частю патріярхи, знаючи его в дарі йому приєзжали.

Перші переклади дістали ся на Русь з Болгарії з заведенємъ християнства. Перекладаниками були спершу Болгарини і Греки, що переходили на Русь з грецькими митрополитами й єпископами. Також на Атоні, де по монастиряхъ проживали й Русини, заїмали ся переписуванємъ і перекладаємъ книгъ. Туди перенесено після занятя Царгорода Турками багато книгъ, там проживало багато ученихъ мона

¹⁾ Володимир Ярославич Галицький заплативъ за молитвенникъ 8 гривенъ кун (більш 28 корон) тоді, коли ціна челядина (слуги) вносила 5 гривенъ.

хів. Монахи взагалі дбали про закладане бібліотек по монастирях.

Сі твори перекладної літератури византийсько-болгарської були взірцями і дали основу для питомого староруського письменства на Русі. А що тоді головню розходилося о потреби Церкви, о християнську просвіту народу, а письменниками були майже виключно духовні і монахи, тимто староруське письменство служило головню тій цілі і мало переважно церковний характер. Отже головними формами староруського письменства були Слова. Проповіді, Послація, Поученя, Збірники моральних речень, „Хожденія“ (описи подорожній до св. Землі) і т. п. Взірцями християнського життя були образи давних подвижників Христової віри, передані в т. зв. Патериках (життєписи св. Отців Церкви), а під впливом тих образів являють ся і в руській Церкві благодійні мужі, котрих життя і подвиги дали почин до втворення окремого роду письменства — Патериків або Житій Святих.

Патерики або „Отечники“ (єгипетський, синайський, китський, азбучний) містили в собі переклади з життя благодійних мужів і женщин аскетичного напрямку з моральними повістями і бесідами знаменитих давних подвижників. Переклади їх з грецького в руськім письменстві з'явили ся вельми рано. Крім патериків маємо ще давні збірники життєвого письменства в виді збірників церковного характеру: Мінеї і Прологи. Мінеї се були життя Святих, уложені після місяців, на всі місяці року ¹⁾.

Прологами називано збірники коротких житій Святих, уложених після грецьких збірників (званих синаксарами).

Крім того вплив византийських хронік, а також природна потреба, зберегти в пам'яті нащадків замітні події руської Церкви і держави, дали початок літописям та історичним творам, котрі вже в початках руської літератури займають визначне місце.

¹⁾ „Четія Мпнея“, грецьке *μηναιον*, означає книгу до читання (кор.). розложену на 12 місяців (грецьке *μήν*).

Благочестивий, спільний всім середньовічним народам, звичай руських богомольців відвідувати святи місця зродив окрему форму творів у стариннім руськім письменстві, т. зв. Хожденія або Паломники (описи подорожній).

Крім тих форм письменства маємо ще пам'ятники законодавства, важні для історії язика, звичаїв і духового розвитку українського народу і пам'ятники дидактичної основи, як „Поученіє дѣтемъ“ кн. Володимира Мономаха, переняте византийсько-християнським світоглядом.

Поетична творчість народу виявила ся майже виключно в устній словесности, а з книжних творів поетичних, окрім деяких уривків вставлених у літописях, зберіг ся майже одинокий вельми цінний пам'ятник: Слово о Полку Ігоревім (Пісня про похід Ігоря). Крім того в „Слово о Полку Ігоревім“ в староруськім письменстві майже одиноким взірцем народного світогляду і тим різко різниться від Мономахового „Поученія“.

Осередком просвіти і літературної діяльності від самого початку письменства аж до половини XII. століття був Київ, політичний і народно-господарський осередок княжої Русі. Але побіч Києва представники княжого роду і Церкви, котрі творили висшу культурну верству по містах, заводили в них культурні почини, на основі котрих розвивало ся місцеве письменство. Так проявила ся літературна діяльність у Новгороді, Чернигові, Смоленську й ин.

а) Перший відділ першої доби. Процвіт староруського письменства.

При теперішнім стані відомостей не можна ще докладно оцінити ані обсягу, ані розвитку старинного руського письменства. Маємо, правда, около 30 пам'ятників з XI-го століття, а около 65 з XII-го, але вельми мало з XIII. століття. Щорічно ще відкривають нові рукописні збірники, в котрих зберегло ся багато староруських творів. Вправді українські землі були головними огнищами староруського письменства, однак із староруських творів заціліло майже виключно те, що зберегло ся на півночі в рукописах, котрих

дійшли до нас тільки в пізнійших списках, а північні перепищі значно поцеували в тих творах староруську мову. А хоч не все ще відкрите й видане, то і з доси нам відомого бачимо, що твори в першій відділі сеї доби визначалися житєм, полетом, свіжою силою і поетичним настроєм, хоч багато між ними було перекладів або наслідовань византийських взірців.

1. Богословське (духовне) письменство і проповідництво.

Блискучий розвиток красномовства в старинній Греції підготовив процвіт византийської християнської проповіді. Вже в IV. століттю по Христі появляються у Візантії визначні талантом ораторським проповідники, як три святих: Василій В., Григорій Богослов, Іоан Золотоустий й інші. В своїх проповідях і поуках користувалися вони взірцями старогрецького красномовства і всею різноманітністю його видів. Мали вони полемічний, „обличительний“ (осудний) характер, звертали ся проти забобонів, останків поганьства, суспільних недочасних, пояснювали значіне обрядів і засади віри, визначали ся поучним характером, або славили Бога, Пр. Богородицю, Святих, визначні християнські свята і мали торжественний, панегіричний характер. Пізнійша византийська проповідь любила ся в символіці, алегоріях, мистецьких порівняннях і протиставленнях, котрі мали більш риторичний характер.

1. Похвали.

Літературні форми поук, проповідей і посланій, доволі тяжкі і строгі, перенесено на Русь з Візантії. Але крім тих форм розвивали ся ще в XI. століттю два види прозових творів: похвала і житєпись. „Похвали“ се короткі огляди заслуг і подвигів сего або иншого Святиого або трудовика, в роді „апокрифів“, злучені з ославою его і молитвою зверненою до него.

Найдавнійшою з усіх є „Похвала в. кн. Володимирови“, додана митрополитом Іларіоном при кінці „Слова

о законї її о благодати“. Опісля сею похвалою вельми уміло користувалися пізнійші літописці яко головною вже формою для ослави інших князїв, відомих своєю сьвятостю.

2. Проповіди.

Попри всю тяжкість і строгість форм сих літературних творів проявляються сьвіжі взірці церковної вимови.

В тогочаснім проповідництві на Русі бачимо два напрями (неначе дві школи). Поуки новгородського архієпископа Луки Жидята (1035—1059.) та ігумена Теодозія Печерського († 1074.) визначаються приступністю змісту і простотою складу, поучують про правди й основи Христової віри та обов'язки для Бога і людей.

Лука Жидята був першим що до часу руським проповідником. Їго „Поученіє къ братіи“ визначається простотою, приступною розумінню читачів, вичисляє обов'язки християнина супроти Бога, ближніх і себе самого, поучує вірних жити по християнськи і зірвати з поганськими привичками та відносить до вірних щиро, з любов'ю. Їго ради переняті духом милосердя і чоловіколюб'я: „Майте любов для всякого чоловіка, особливо для братії, любіть подорожних, убогих, ув'язнених, сиріт, не беріть нагороди, не давайте грошей на лихву!“

Проповіді **Теодозія Печерського** визначаються так само простим, нереторичним складом. У своїх „Поученіяхъ братіи“ намагається він привчити черців до строгого винувнювання монашого уставу, відречти ся від сьвіта, „имѣти любовь къ всѣмъ меншимъ, а къ старшимъ покореніе и послушаніе. — Любы (любов) Божія не въ словесѣхъ совершається, но въ дѣлѣхъ дѣтельныхъ“.

Другий напрям — се проповіді київських митрополитів Іларіона і Кліма Смолятича та єпископа Кирила Турівського.

Сі проповіді визначаються наслідуванем византийського красномовства, символічними порівняннями (п. пр. між старим а новим Завітом), блискучими зворотами силою і багатством висловів, поетичною живописністю і силою.

Митрополит Іларіон (1051—1054.) був священником у селі Берестові, під Києвом, улюбленим літнім осідку князя Ярослава Мудрого. Літопись характеризує его як „мужа блага и книжна и постника“. Жив він у викопаній ним тут печері, в котрій описля поселився преп. Антоній, що дав початок Київсько-печерському монастиреви. Ярослав поставив его митрополитом 1051. р., щоб визволити Церкву на Русі від Византії, а собор єпископів висвятив его в церкві св. Софії. Се був перший митрополит Русин, бо перед ним митрополитами все були Греки.

З его проповідий замітне слово „О законѣ Моисеемъ данѣмъ и о благодати и истинѣ Іисусъ Христомъ бывшей“, а з тим словом злучена „Похвала кагану (князеві) нашему Владимиру“. Се слово визначає ся всіма прикметами великого духовного проповідника, глибоким знанєм св. Письма й історії Церкви, сильним християнським почуванєм, національним настроєм, правильним розкладом гадок, остроумними порівняннями і зворотами, простотою викладу, багатством слова, живим і поетичним полетом, так що у византийським проповідничім письменстві не найдено нічого кращого, як „Слово Іларіона“.

Іларіон був добре ознакочений з творами византийської проповіді і черпав з них образи й ідеї, але зумів зберегти самостійність і витворити оден з найгарніших зрізів саморідної церковної проповіді.

Слово зложене з трех частин: в першій протиставить він Старий і Новий Завіт, прославляє Бога за спасене людства жертвою Ісуса Христа: друга часть говорить про розповсюджене християнства: третя вихваляє кн. Володимира В. за утверджене християнства на Русі.

З любовю й одушевленем говорить Іларіон про Русь, радує я її величностю, а її слава дорога ему не тільки ддятого, що там запанувало християнство, але що се его рідний край. Навіть замітне закінчене »Слова«, молитва до Бога: »Не предай насъ въ руки чуждихъ« свідчить про народолюбивий настрій проповідника, котрий бажає незалежного політичного життя в ріднім краю. Зсуду обстає він за правом Русі на національну самостійність Церкви і се надавало его »Слову« важного життєвого значіння для свого часу.

Прославляючи Володимира, котрого порівнює з Константином В., вказує Іларіон на Десятинну Церкву ним збудовану, в котрій

спочило его тіло і де мабуть митрополит виголосив се «Слово». «І славний гóрод Київ величностю, начеб вінцем обвів і віддав свої люди і гóрод Пр. Богородиці, котрій церкву на великих вортах построїв в імя Благовіщення». Одушевлений тм кличе: «Радуй ся, обрадовання, Господь з Тобою», а до Києва: «Радуй ся, благовірний гóроде, Господь з тобою». З такою історичною правдою, сердешністю і поетичною сьвіжістю міг «красне сонце Русь» зобразити тільки великий мистець, що довго придивляв ся діяльності кн. Володимира. Сею похвалою Володимирови покористував ся при кінці XIII. ст. Волинський літописець для прослави Володимирського князя. Володимира Васильковича.

Відгомін Слова Іларіона можна зустрінути в Початковій Літописи, в Слові про чудо сьв. Климента, в Похвалі Константина Муромського, а навіть у сербського письменника Доментіяна з XIII. століття, котрий ладом Іларіона прославляє сербського царя Немању.

✓ **Клим Смолятич** був другим руським митрополитом вибраним з волі в. кн. Ізяслава, без огляду на царгородського патріярха. Як Літопись засьвідчає, „був він великим книжником і філософом, якому рівного не було в Руській Землі“, а таким філософом у Київській добі називали всякого, що виявляв начитаність у перекладній византійсько-болгарській літературі. Се йому промостило дорогу до митрополитичого престолу. Однак із его творів зберегли ся лише „Послання Θомѣ пресвитеру смоленському, и столковано Аѡнасіємъ мнихомъ“. Князь Ростислав смоленський не признавав его законним митрополитом (без патріяршого поставлення). Для примиреня князя вислав митрополит (затрачене) посланіє, в котрім зачепив сего Тому, імовірно близького князеви, а обиджений Тома вислав Климови Смолятичови докір (також затрачений), на котрий наведене в горі посланіє є відповідю Кліма. На докори Томи, будьто би митрополит „философъ ся творя“ і писав не на основі Отців Церкви, але „отъ Омира (Гомера), Аристотеля и Платона“, заявляє Клим, що не глядить людської слави, не з чужих письменників черпає свої думки, а подає алегорично-символічне пояснене сьв. Письма і явищ природи. Крім праведного життя, повинен духовний пастир мати високу просьвіту, щоби кермувати Церквою і розуміти сьв. Письмо. І тут він покликуює ся на „мужей, имже ссть“

самовидець“ у Києві, котрі визначалися глибокою наукою. Отсе стає також доказом, що тоді вже на Русі було чимало учених людей, до котрих належав також Клим Смолятич.

В XII - тім століттю виступає **Кирил, єпископ Турівський**, що зеднав собі імя другого „Золотоустого“. Спершу був він монахом, але князь наклонив его, щоби вийшов з монастиря і став єпископом. Він писав посланія, молитви, похвали Святим і науки та став одним з найзнаменитших проповідників княжої Русі. Він також образувався на византийським письменстві. В проповідях звертає ся головню проти забобонів, ворожбитства і т. п., однак его проповіді не доторкують ся сучасного життя на Русі і не мають національної цїхи. Формою зближає ся він до Іларіона. Вельми популярними були також молитви, уложені Кирилом Турівським.

Кирил Турівський сам каже про себе, що він поучає „не з себе“ а „з книг“, що він тільки „збирач колосків“. Найбільше відбив ся на нїм вплив ліризму Йоана Золотоустого, але й его наслідників, котрі надали византийській проповіді схолястичного характеру, надуживали символізму й алегорії. Побіч прегарних, мистецьких картин, проникнутих глибоким і щирим чувством, стрічаємо часто складні алегорії, противорічні образи (н. пр. бурі і вітри тихо повівають), неясність мисли наслідком нагромадження порівнянь. Задлятого его проповіді були менше приступні для ширшого загалу.

Тож не диво, що в V. неділю по Пасці був він приневолений до народу так сказати: „Як би я що день роздавав вам золото або срібло, мід або пиво, чи не приходилиб ви сюди оден перед другим, хоч би вас і не кликано? А нині роздаю слова Божі, ліпши від золота і каменя дорожого і солодші від меду, а ви таки не хочете приходити до церкви“.

Всеж таки досягав він значної висоти мисли.

В »Слові на нову неділю по Пасці« він образами символами зображує весну — відроджене природи, воскресене Христа і радісний настрій людей в Світлий празник. »Нині сонце, красуючи ся на висоті, сходить і радісно огріває землю, а так Христос, праведне сонце, засияв з гробу і спасає

всіх віруючих у него. Нині місяць, зійшовши з висшого степеня, віддає честь найбільшому світилу: згідно з сьв. Письмом скінчився Старий Завіт із своїми суботами і Церков почитає закони Христа і неділю. Нині зима гріховна усунена поканяєм, а лід гріховний розтаяв від доброї мисли: зима служби кумирам усунена Апостольською наукою і Христовою вірою, а лід Томинної невірнї розтаяв на вид ребер Христових. Нині красує ся весна, оживляючи земну природу, а бурі і вітри, тихо повіваючи, умножують плоди і Земля, виживляючи сімена, родить зелену траву: весна красна — се віра Христова, котра хрещенем відроджує людську природу; бурні вітри — се гріховні помисли, котрі поканяєм переменяють ся в добрі, умножують хосенні душевні плоди, а земля — се людська душа, котра прийнявши слово Боже, як сімя і все наповнена страхом божим, родить духа спасення.

І даліше бере Кирил образи з окружаючої природи, а кождому з тих образів надає алегоричного значіння, прикладаючи до своєї основної теми — вяснене значіння Пасхи для віруючих.

Нїжне чувство для явищ природи, бистроумність многих порівнань і пояснень, умілість вводити слухачів у настрій сьвята, висота релігійних чувств і мислиї зробили проповіді Кирила Турівського замітною на свій час появою і для того перенесували їх і наслідували та перерабляли за весь час старинної доби літератури.

Вся діяльність Кирила яко проповідника і духовного бесідника в значній мірі нагадує своїм характером і ладом пізнійшу київську школу проповідників, виховану на схолястичній основі західно-католицьких і уніятських шкіл.

До сего другого напрямку проповідництва належить також сучасник Теодозія Печерського **Яков Мних**, котрий написав „Посланіє къ Ярославову сыну Изяславу“ з моральними поуками і висловив сміло правду князеві що „одно имя великое не ведеть въ царство небесное“. Крім того приписують ему „Сказанія“ про сьв. Володимира, Бориса і Гліба, про що буде згадка даліше.

До сего напрямку можна зачислити „Повченіє к духовному чаду Зарубского черпорицзя Георгія“ (загальні моральні науки) і безіменне „Слово пѣкоего христілюбца“ з різкими докорами проти релігійного двоєвіря та всяких забобонів, з котрого дізнаємо ся про побутове житє в стародавній Русі.

Монастирі в старинній Русі мали велике зна-

чине. В їх мурах находили люди захист перед нападами ворогів. Коло монастирів творили ся оселі, заводили ся торги, в них мали пристановище купці, паломники, що приносили вісти з далеких земель: тут лічили хорих, давали приют убогим. А передовсім вони вєлавили ся яко осередки умового життя. Монахи займали ся перепи-зуванєм і розповсюднюванєм книжок, закладали книгозбірні і школи. Все суспільне життя оставало під сильним впли-вом монастирів. Найєлавіїшим на всю Русь монастирем була Кпївсько-Печерська Лавра, основана сьв. Ан-тонієм з Любеча, в Чернигівщині, котрий посвятив ся мо-нашому життю на Атоні, а вернувши на Русь, оснував на-закний лад Лавру. В добі загальної безпросвѣтності мона-стирі були не тільки одинокими розсадниками просвѣти, але й школою морального розвитку. З монастирів виходили справдешні духовні багатирі, котрі своїм життям і живим прикладом виховували нарід в дусі Христової науки. В мо-настирях проживало багато письменників, там також почи-нає розвивати ся духовне письменство, проповіді, слова, посланія, житєписи Сьвятих і літописи.

3. Житєписи й історичні повісти.

Разом з похвалою, у виді короткого огляду заслуг, вила ся і житєпись („житіє“), яко подрібний опис жи-тєписних подій сеї або иншої личности, від єї уродження аж до смерти. Житєписи Сьвятих близько підходять до про-повідничого письменства моралізующим тоном, спису-ані після византийських взірців, що доходили з Греції Болгарії у великім числі на Русь в т. зв. патериках, ро є в збірниках житєписий зложених у цілість. Такі жи-тєписи були оповіданнями присвяченими звеличаню благо-єстивих подвигів або споминам про діла і муки сьвя-тих осіб.

Житєписи Сьвятих були улюбленим читанєм на Руск. них глядали поуки, прикладів християнського життя й аске-тичних ідеалів. Їх читали не тільки в церквах і підчас мо-настирських обідів (за трапезою) протягом великого посту, але й по домах сьвітських людей. Вже рано починають житєписий складати збірники, як Печерський Пате-

рик, списуваний в Київсько-Печерській Лаврі (одна з найпопулярніших книжок на Русі). Основою Печерського Патерика служить оповідане Нестора про перших печерських Святих н. пр. про Теодозія wraz з „посланнями Симеона і Полікарпа. Симеон був печерським черцем (опісля єпископом Володимира Сузд.) і написав посланіє з упіменем до гордовитого і непосидючого Полікарпа, що нарікав на чернечу самоту. Полікарп у своїм письмі виявив Симеонови свою неохоту до чернечого життя. Симеон потішав його своїм письмом і радив погодити ся із смирним монастирським життям. До того долучив життя деяких печерських Святих і оповідане про заснування Київсько-Печерського монастиря. Полікарп послушав рад і наук Симеона і опісля на основі устного оповідання Симеона описав життя кількох печерських Святих. З кількох оповідань Нестора і письм Симеона і Полікарпа утворив ся Печерський Патерик, котрий своїм починком відносить ся до XII. і XIII. століть а до него опісля додавано інші життєписи.

Преподобний Теодозій Печерський був ігуменом основаного св. Антонієм Київсько-Печерського монастиря, котрому надав строгий устрій після уставу царгородської обители св. Теодора Студита.

Строгі подвиги св. Антонія приманювали багато людей з усіх верств до Київсько-Печерського монастиря, котрий став небагом осередком не лише духовних подвигів але й християнської просвіти, що ширила ся по всій Русі. Там виховувало ся чимало духовних трудовиків, що були опісля начальниками інших монастирів і займали єпископські престоли. Діяльність св. Теодозія одначе не обмежувалася стінами монастиря. Нестор, спорудник його життєпису, згадує, що він часто навчав не лише братію, а й парід і писав посланія до сучасних князів Ізяславу і Святославу.

Добрі взаємини з князями не спиняли Пр. Теодозія докоряти їм несправедливими ділами. Коли Святослав вигнав свого брата Ізяслава, Теодозій в посланію до нього докоряв ему і порівнював его з Каїном, що убив Авеля. Святослав розсердив ся так, що грозив ігуменови загибеллю у темниці. Теодозій не злякав ся і заявив, що булоб для него наймиліїшим в життю. Князь перестав

альше переслідувати Теодозія, котрого всі поважали. Теодозій залишив дальші докори князеві, просив лиш при всякій нагоді вернути Ізяславови князівство, а в своїм опастирі велів згадувати в екте́ніях спершу Ізяслава яко великого князя, а після него вже Сьвятослава.

З усього того бачимо, що Преп. Теодозій являє ся одним з найбільших і найвизначнійших типів у старинній історії письменства. Се сильна, рішуча вдача, глибоко перенята ідеєю християнства. Від ранної молодости витворює в собі ідеал чоловіка-християнина і змагає все життя до того, щоби не тільки сю ціль досягнути самому собі, але і других потягнути своїм прикладом на дорогу моральної досконалости. Ся остання черта — впливати прикладом — не обмежувала ся самими поуками і виказує нам Теодозія вельми приманчивим виді. „Любов до Бога, говорить він одвій із своїх поук — може виявити ся тільки ділами, не словами“ і переводить сю гадку ділом протягом усього свого життя. Він дбав з одного боку викоренити важніші недостачі між своїми вірними, а з другого — утвердити в них правильне розумінє повинностей християнина. Не вдоволяє ся він, як Лука Жидята, вчислюванєм правил морально-них і догм віри, але викладає свої гадки і поуки такими явними, ярко начертаними образами, що вони повинні були викликати вражінє у слухачів і мимохіть вбивали ся їм у тямку.

До сего Патерика ввійшло опісля кілька окремих життєписів, первісно не влучених в его склад.

Деякі з таких оповідань або життій Сьвятих увійшли до вставки до Початкової (найдавнішої) Літописи, Несторової. н. пр. Оповіданє про муку сьв. Бориса і Гліба, Повість про початок Печерського монастиря (хибно приписувана Несторови), а також два твори монаха Печерської Лаври, преподобного Нестора, о Життє і похорони Бориса і Гліба і Життє Теодозія, ігумена печерського. Твори Нестора, а особливо написана в XI. столітї житєпись сьв. Теодозія, писані в доволі виробленій формі, складно і зручно, можна вважати першим взірцем справжньої житєписи, змодельованої після византийських первотворів на руській основі.

Житєпись сьв. Теодозія Печерського, написана о много

раньше, ще в XI. століттю преп. **Нестором літописцем**; вона гарно зображає життя знаменитого подвижника і богата цінними і побитовими подробицями.

Життя свв. Бориса і Гліба було імовірно найпершим твором Нестора, коли він не мав ще нагоди зібрати богатих історичних вістей, бо стрічаємо в ній деякі подробиці суперечливі з літописю.

В першій частині оповідає Нестор про життя й убійство свв. Бориса і Гліба, в другій про їх чуда підчас відкриття мощей за Ярослава і перенесення їх за Ізяслава.

З життєписей, що не вийшли до Патерики, особливо популярна була **Житєпись свв. Бориса і Гліба**, написана **Яковом Мнихом** в XI. століттю і тим способом належить до найдавніших пам'яток письменства. Визначає ся більшою літературною стійкістю і подає багато цінних історичних подробиць, а оповідання про убійство обох святих братів повне драматизму. В оповіданні Якова Мниха багато епічних подробиць і сліди впливу народної поезії, а в описах мук вплив візантійської літератури.

Опис домашнього життя подає нам образ давнього руського життя, особливо родинного, під впливом християнських засад.

В життєписах проявила ся головна діяльність Київсько-Печерської Лаври, в котрій проживало багато вельми начитаних черців. Побіч Патерики цінним пам'ятником староруського письменства єсть „**Толковая Палєя**“, рід енциклопедії, зложеної на основі грецьких Палей, оригінальних і перекладених, імовірно в XII. століттю. Збережена в монастирі в Крехові рукопись сеї „Толкової Палєї“ веде далше оповідання із старого Завіта, як інші Палєї і кінчить ся похвалою рівноапостольних князів Константина В. і Володимира В., а остання обставина є доказом, що ця рукопись зложена на південній Русі. (Пам'ятник сеї Крехівської рукописи видав др. Франко в I. томі Пам'яток Наук. Тов. ім. Шевченка).

Головною метою життєписей була поука: життя Святих мало бути взірцем наслідування для читачів. Але часом мають вони також історичне значіння.

До того або трохи пізнішого часу треба віднести легендарні оповідання про чуда свв. **Николая**, одного з найпопулярніших святих.

ярнійших на Русі Святих, котрого з початком XII. ст. зважали мовби руським народним Святим.

З особою св. Николая вяже ся: оповіданє про перенесенє мощей его з Міра Лікійського до Бару в Апулії, его житє з описом чуд і похвала Св. ятому. Грецькі посїлости в Малій Азії часто нападали Турки нищили дорогі для християн пам'ятки. Вісти про се доходили до Європи, до Греції й Італії через барських і венецьких купців. Під впливом одушевленого настрою вирішили ся в році 1087. єї купці до Малої Азії, щоби з Міра Лікійського забрати мощі св. Николая і по ріжних пригодах перевезли єї мощі, котрі в прияві папи Урбана II. перенесено до величної лави церкви в Барі, присвяченої св. Николаєви. В честь Св. ятого установлено окреме св. ято на день 22. н. ст. мая. перенесеня мощей св. Николая. Вість про єї події викликала велике вражінє, а се св. ято стало не тільки в Італії всенародним і загальноцерковним, але небагом після перенесеня мощей установлено се св. ято також на Русі, котра удержувала тоді живі посилки з Заходом і з Римом. Ся подія описана в староруськім пам'ятнику з кінця XI. ст. про перенесенє мощей св. Николая.

Окрім сего пам'ятника маємо окрему староруську книжку про св. Николая і оповідання про чуда, розповсюднені в Русі, написані імовірно черцем київсько-печерського монастиря, Єфремом.

Найбільш розповсюднені оповідання про чудо з отроком, чудо з дитиною в Києві і Половчином.

Богатий боярин Епіфаній, котрого цісар Константин вельми поважав, хотів купити отрока і взяв з собою багато золота, однак отрока не купив, вернув додому і поклав золото в палаті, але під впливом злого духа, ворога християн, забув про місце, на котрім положив.

Вранці звернув ся до отрока, де поділи ся гроші? Не могли ніякі заклинання, отрока втручено до в'язниці і заковано в ґрати. Отрок молив ся до св. Николая і в сій хвилі спавши з ніг, а рівночасно св. Николай являє ся боярини і вказує місце, де він положив гроші. В переляку жадує боярин свого вступку і ставить церкву св. Николаєви, а золото ділить на три частини: одну для священника при церкві св. Николая, другу для бідних, а третю для отрока.

Інше чудо приключило ся в Києві. На св. ято мучеників

Бориса і Гліба їхало чимало прочан до Вишгорода. Вибрав с також оден чоловік, що мав велику віру в сьв. Николая, лодкою з жінкою і малою дитиною на прощу Дніпром. Жінка, що держала дитину на руках, здрімала ся, а дитина упала в воду і втопила ся. Розпука за дитиною навела родичів на молитву до сьв. Николая, а коли приїхали до Києва, найшла ся дитина в змоченій одежі в Софійськім соборі, де її побачив ключник. Митрополит велів оголосити се на торзі і родичі завдячували чудови сьв. Николая, що дістали у свої руки дитину.

Знов инше чудо склало ся з Половчином, що за невідомою провину сидів у неволі у богача в Києві, котрий дуже почитав сьв. Николая. Богач заявив Половчинowi, що визволить его, коли дасть ему викуп. Але що Половчин не мав гроший, обіцяв поставити его доми, коли дасть ему за поруку. Богач запровадив Половчина до церкви, показав ему образ сьв. Николая і сказав, показав Половчина на за поруку сьвятому. Половчин обіцяв все сповнити, чого жадав богач, а тоді сей позволив Половчинowi поїхати до дому, але остерегаєв его, щоби не зломив за поруки, даної сьв. Николаєви і приїс богачеви окуп. Колиж Половчин вернув доми, не думав про дану за поруку. По кількох тижнях явив ся ему сьв. Николай такий самий, як був на образі, і нагадав Половчинowi обіцянку окупу, а погрозивши, зробив ся невидимим. Здивувала Половчина ся поява, але за якийсь час забув знов про окуп. Тоді вдруге явив ся сьв. Николай і ще строгійше погрозив Половчинowi, а відтак щез. Колиж Половчин знов не сповнив обіцянки, а Половці раз якось зіхали ся на раду, між ними і в зволений з Києва, явив ся ему сьв. Николай, зіпхнув его з коня і почав ним термосити та приговорювати, щоби відвіз окуп богачеви. Половці були спм зачудовані, бо не бачили сьв. Николая, а дізнавши ся про все від него, веліли ему відвезти дванайцять коний яко окуп для богача, а одного білого для сьв. Николая. Половчин поїхав до Києва і пішов спершу до церкви сьв. Николая, коло котрої лишив білого коня, а решту запровадив яко окуп богачеви, котрий був зачудований чужими сьв. Николая, угостив Половчина і відпустив его на волю.

З утвердженням християнства на Русі зливалось церковне житє що раз більше з народним, народний сьвіт гляд укладав ся під впливом церковного погляду. На тій основі витворив ся своєрідний легендарний спосіб устаткування народу, котрий що раз більше проникав також у письменство. В перших письменних пам'ятниках біблійна і євангельська історія була головним жерелом для легендарних оповідань, а тим способом той сам давний зміст про боги і угодні подвиги і чуда розширив ся в ново навіщену християнським сьвіті на Сході і Заході. Тим способом і

ення є схожість легенд, що витворювалися на тій спільній основі. Для того легенда руських життєписів і чудесних повідань має тільки подібності не лише з византийською, але й із середньовічною західно-європейською легендою епічних оповідань.

4. Літописи.

Поруч чисто церковного письменства, проповідний життєписий Святих важче значіне мали на Русі також літописи. Вони витворилися посеред духовенства, при церквах і монастирях і на літописах відбився вплив періодичного їх походження, а доперва в дальшій їх розвитку перебірають вони більше світської ціли. Тимто вони творять перехідну форму між духовним і світським письменством.

Літописи, як вказує само слово, були пригідними (в порядку „літ“) записками важливіших історичних подій. Історичний матеріал був у них розміщений не після причинової внутрішньої зв'язи подій, а після одночасності, отже зверхньої послідовності. Головною їх метою було — зберегти в пам'яті нащадків найважливіші події минулого без усякої оцінки їх і без вказання між ними причинової т. зв. прагматичної зв'язи.

Початки літописання, окремішні записки цікавих подій, появилися на Русі неперечно рано, разом з початками письменства.

Але доперва в половині XI. століття є відорвані записки перебірають форму літопису, котра є наслідком византийських і південно-слов'янських „хронік“ і „хронографів“.

Літописання почалося передовсім у Києві (осередку русів) і в Новгороді, як головних осередках давнього руського життя. Учені дослідники припускають, що перші літописні рукописи Київська і Новгородська потрапили (в 1039. і 1050. р.) при Софійському соборі в Києві і Софійському митрополичім дворі в Новгороді. Вони мали зберегти в пам'яті нащадків такі важливі в тодішньому житті події, як збудовані згадані собори. Такого походження є

також декотрі з раньших византийських і південно-словянських літописній.

Опісля робота літописаня переходить до Київсько-Печерського монастиря (рукопись з 1073. р. і 1095. р., перероблені в 1113—1116. рр. в „Повѣсть временныхъ лѣтъ“). Давна Новгородська рукопись (з 1050. р.) користувалася матеріялами першої Київської рукописи (з 1039. р.) а пізнійші Київсько-Печерські рукописи брали матеріял з Новгородської.

Взаїмні відносини давних руських літописних рукописей можна представити таким взірцем :

Початкова Київська рукопись (1039. р.)

Новгородська рукопись (1050.) I. Київсько-Печерська рукоп. (1073.

II. Київсько-Печерська рукопись (1095. р.)

(Перша загально-руська рукопись)

|
Повість временних лѣт (1116. р.)

Літописанє розширяло ся протягом часу. Літописці переписуючи давнійші рукописи, доповнювали їх звістками про сучасні події, переказами, зачерпненими з різних письменних жерел, або й частинами інших рукописей. Таким способом повстали такі великі літописні збірники як Лаврентіївський та Іпатський. Їх текст до 1110. р. доволі схожий, бо зачерпнений з одного і того самого жерела — „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Відтак текст обох розходить ся: в Лаврентіївській рукописі і далі Судзальська літопись, а в Іпатській — Київська (до 1200.) і Галицько-Волинська (до 1292.)

Літописні рукописи давнійші не дійшли до нас, а маємо лише пізнійші, доволі різні що до складу. Найважнішими є дві згадані щойно рукописи — Лаврентіївська (доведена до 1305. року) і Іпатська (доведена до 1292. р.) перша з другої половини XIV. столітя, а друга з початку XV. столітя. Лаврентіївська рукопись, так названа від черця Лаврентія, котрий списав літопись в 1377. році. Відкрив її г-р. Мусин-Пушкин, котрий опісля відкрив також

Слово о Полку Ігоревім“. Находить ся тепер в імператорській публ. бібліотеці в Петербурзі.

Іпатська рукопись, названа так від Іпатського монастиря в Костромі (в північній Московщині), в котрім збереглася (тепер вона також в імператорській публичній бібліотеці в Петербурзі). Іпатська рукопись обіймає три окремі частини: 1) Повѣсть временныхъ (минувшихъ) лѣтъ, откуда есть Русская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Русская земля стала есть“ до 1110. р., Київську літопись від 1111—1201. р. і 3) Волинсько-Галицьку літопись від 1201—1292. р. — Є ще пізнійші списки: Хлібниківський і Погодинський, названі по імені власників, у котрих вони зберегли ся.

Вже сам заголовок „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ горі наведений став певним доказом, як літописець поупав після обдуманого пляну і намагав ся зобразити одну добу руської історії, котра вказує на зріст народної свідомости.

Автором Повісти врем. літ є преп. Нестор, ренець Київсько-печерського монастиря. Він вступив в монастир в 17-тім році життя, де єго ігумен Стефан пориз у черці, а потім поставив діяконом. Рік єго уродження і смерті невідомий, але догадують ся, що уродив ся коло 1156. року в Київщині, а умер між 1113—1136. Читанєм риз здобув він собі се богословське й історичне знанє. се проявляє ся в єго творах.

Нестор був без усякого сумніву літописцем (як се словив чернець Полікарп у своїм „Посланію“ до архієпископа печерського монастиря, а єго імя стрічаємо також в деяких, хоч пізнійших, рукописах літописи). Однак опісля дослідники стали доказувати, що Нестор був лише літописцем печерського монастиря, а редактором цілої Київсько-Печерської рукописи треба вважати Сильвестра, імена Михайлівського монастиря під Києвом. Тимчасом Ш. Шахматов (Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, том CXVII—VIII., стор. 31—53) в розвідці „Несторъ Лѣтописецъ“ на основі своїх довголетних дослідів над літописями дійшов до такого висновку:

В 1093—1096. зложено Київсько - печерську літописну рукопись на порученє ігумена Іоана.

В 1110. році Нестор, котрий тоді мав около 55 літ, забрав ся до укладу нової літописної рукописи, названої ним „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Основою єї послужила попередня рукопись, але Нестор доповнив її численними устними і письменними жерелами. Оповіданє події після літ довів до 1110. р.

В 1116. році переписав Несторову „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ ігумен Михайлівського монастиря Сильвестер (друга редакція „Повѣсти временныхъ лѣтъ“).

Сильвестрівська рукопись спонукала духовника князя Василька Ростиславича зложити опис осліплення Василька Ростиславича Теребовельського і подію 1097—1099. рр., котрий визначає ся многими живими і драматичними подробицями.

В 1118. році Несторову літопись переробив на нову в Печерськѣм монастирі літописець близький кв. Володимирови Мономахови і влучив до неї оповіданє сьвященника Василя про осліпленє Василька Теребовельського і про події з 1097—1099. рр.; видвигнув при тім значіне кн. Володимира Мономаха і довів літописне оповіданє до 1118. р (третя редакція Повѣсти врем. лѣтъ).

Основою літописних збірників, що дійшли до нас, послужила друга і третя редакція „Повѣсти врем. лѣтъ“ злучена в одну цілість вперше мабуть при спорудженні першого загального літописного збірника з початку XIV столітя, а кожда з тих редакцій з окрема мала вплив на нові літописні збірники, що вийшли з тої спільної літописи.

Початкова Несторова редакція „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ використана Полікарпом в єго оповіданні про печерських угодників XI—XII. столітя. Вона мал вплив і на сю давню літопись, котра послужила жерелом деяких поправок і доповнень в т. зв. Хлібниківській рукописи з XVI. ст (т. зв. по єї власнику Хлібникові).

Жерела літописи. Літописанє було улюбленим заняттям на Русі. В монастирях і при важнійших церквах, при княжих дворах і в походах неперестанно ведено записк

і складано перекази про дії в Руській землі. З многих тих відокремлених записок, заміток, переказів і оповідань (повістий) складали літописці під впливом византийських хронік або хронографів: повісти временних літ, літописи або літописні збірники (зводи).

Основою „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ послужив літописний збірник (1095.), однак значно доповнений иншими матеріялами, зачерпненими з устних і письменних жерел. До устних зачисляємо перекази і легенди, збережені в пам'яті народа, а також оповідання сучасників, очевидців, а навіть учасників подій, таких як н. пр. Ян, тисяцький київський, 90-літний старець († 1106.), син воеводи Вишати, а внук Остромира, посадника повгородського, для котрого повгородський діякон Григорій переписав євангеліє. Ян Вишатич був також воеводою і часто воював з Половцями та збирав данну по Русі для князів, а його ім'я часто стрічаємо в літописі. В тих обставинах він добре знав державні і воєнні відносини тогочасні, „отъ него же — як пише літописець — и азъ многа словеса слышахъ, еже и вписахъ въ лѣтописаньи семь“.

Окрім устних жерел користувався літописець також многими письменними жерелами руськими і чужоземними. До сих останних належить н. пр. Палєя, византийська хроніка Георгія Гамартоля, Житиє св. Кирила і Методія і т. п. З руських жерел крім згаданих літописних збірок користувався автор „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ також усякими історичними записками про окремі події, як н. пр. оповідань священника Василя про осліплене кн. Василька Ростиславича Теревельського, а також пам'ятниками поучного письменства, між иншими вставляв значні виїмки з проповідий, приписуваних преп. Теодозію „О казняхъ Божіихъ“ (з нагоди наїзду Половців під р. 1068.) і „О постѣ“.

В деяких списках „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ під р. 1096. вставлене ціле „Поученіє Владимира Мономаха“ (імовірно котримсь із пізнійших продовжників). Се стає певним доказом, що спорудник „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ користувався творами усього суча-

сного письменства, з котрим був добре позна-
комлений ¹⁾).

Склад літописи. Повість временних літ або Начальна (також Початкова) Літопись се багатий збірник оповідань з минувшини старинної Русі. Вона складаєся з двох частин: вступної, котра є зв'язким оповіданням, без хронологічних дат, і властивої літописної ціли, уложеня хронологічного, порядком літ. Друга часть починаєся 852-гим р. (або 6360-тим, бо літопись ведена від сотвореня світа), нападом Русі на Царгород: „Отсель почнемъ и числа положимъ“. Однак хронологічні дати з перних часів історії Русі непевні і вставлені в літописне оповідання автором „Новѣсти временныхъ лѣтъ“ або котримсь із близьких його попередників.

Зміст літописи. Літопись починаєся оповіданням пов'язаним до біблійних переказів про поділ землі між синів Ноя після потопу та про розселення народів з заміткою, що «словенський язык» (наріччя) пішов від Яфетового племені. Дальше оповідає про поселення Слов'ян на Дунаю, а відтак про розселення по інших околицях і про назви різних слов'янських народів. Згадує опісля про поселення Слов'ян над озером Ільменом і закладення над ним Новгороду, про дорогу з Варяг (Скандинавії) в Грецію через Чорне море (зване опісля Руським) і про проповідь св. Андрія на берегах сего моря і на київських горах. Дальше оповідає про звичаї слов'янських племен, а з р. 862. починаєся властива літопись про покликання Варягів із моря і початок Руської держави.

Дальше говорить літопись про ворогів — нападників українського народу: Волохів, Угрів, Обрів, Печенігів і Половців, а епічні черти задержані навіть в тім сухім книжнім оповіданні літописця, зв'язаним з давніми пословицями (н. пр. «Погибоша аки Обре»), вказують на се, що се є відгомін давних народних переказів. Навіть переселення Слов'ян знад Дунаю, зв'язуване назв слов'янських племен з ріками або трема-двома братами (Київ, Щек, Хорив; Радим і Вятко) відноситься до народних переказів поетичних, до пісенної і казочної творчості. Ріки Дунай, Дніпро, Дон, представляли ся уособленими, а рікам співали в давнину вели-

¹⁾ Староруські літописи на ціле століття старші від першої французької хроніки — Вілль Ардуїна († 1213.) і першої італійської хроніки — Маттео Сініполля (1247—1268). Одна з найдавніших німецьких хронік відноситься до XIV. ст. (Йоган Рідезель † 1341.). Літописи сучасні Несторови писано тільки в двох языках: по грецьки у Візантії, а в останній Європі в латинським язичі.

чальні пісні, подібно як героям (н. пр. Дніпро-Словутця в Слові о Полку Іг.). Крім рік Начальна літопись вяже назви слов'янських племен східної Європи з лісами (Деревляни) і полями (Поляни). Вельми цінні відомості історичні подає літописець про розселення племен Полян, Деревлян, Кривичів, Вятчів і ин., про їх родовий і родинний побут, про весільні і похоронні звичаї й обряди. З особливою прихильністю відносить ся літописець до Полян, в котрих околиці повстав Київ, духовний і політичний осередок Русь, зазначає високий їх розвиток і мирні обичаї та протиставить їх менше культурним Деревлянам.* Замітно се, що мимо витворених різниць між поодинокими слов'янськими народностями (як віра, язик, звичаї), літописець зберегає свідомість їх племінної єдності. Крім того виявляє літописець добре, хоч може не свідоме розуміння головних водних доріг для розселення племен і творення держав, а іменно подрібно описує великий «цвіт изъ Варягъ въ Греки», так важний для всієї староруської історії.

Мимо сеї збірної праці, довершеної протягом около 60 літ, і всіляких редакцій має Начальна літопись вид деякої суцільности. Вся літопись носить п'ятно церковного і монастирського походження та навіть духом християнської побожності і любові рідної землі. Першими літописцями і продовжниками Начальної Літописи були духовні. Тимто літопись дучить історичне оповідання з релігійно-моральною поукою і роздумуваннями релігійно-морального змісту та виїмками з св. Письма. Літопись визначає ся епічним способом оповідання, живістю і образовістю, а навіть поетичним настроєм. По думці Шевірева літописний стиль наш міг витворити ся тільки під впливом ненастанного читання Біблії. В mnogих місцях форма літописи є драматична і тут відбив ся вплив біблійного оповідання і руських пісень. Любов рідної землі не переходить у загорілість і засліплене літописця, котрий, визначаючи ся любовю правди і предметовим зображенням історичних подій, не закриває слабих сторін і недостач, не промовчує розладу наслідком усобиць, про котрі говорить повною ширістю. Тимто ся літопись що до своєї стійкості немає нічого собі рівного в сучасних літературах. Літопись писана церковно-слов'янським або старо-болгарським злком, з перевагою живої народної мови староруської, особливо там, де літописець наводить народні перекази або озмови дієвих осіб. Літописець вводить в оповідання також народні пословиці, а часто любить уживати діяльогу.

Глибоке чувство цїхує нашу давну літопись при всїм єї звязкїм оповіданю. Залюбки говорить літописець про християнські заслуги сьв. Володимира й Ярослава. Оповідая про наїзди Половців навіяні сумом. З таким самим сумом і жалем оповідає літописець про усобиці князїв (як Всеслав, Олег Сьвятославич, Олег Гореславич) і виступає не раз проти них з різкими докорами.

Характеристики історичних лиць подає літописець звичайно коротко і звязко, а при тїм визначають ся вони строгою предметовістю і безпристрастністю та доволї виразно подають визначні черти і прикмети сеї або тої історичної літописи. До таких треба зачислити характеристики князя Сьвятослава, сьв. Володимира, Ярослава Мудрого, Всеволода, Олега Гореславича й ин. В характеристиці кн. Сьвятослава відбив ся вплив народних переказів про того воївничого князя, збережених імовірно в дружинній поезії.

В характеристиці сьв. Володимира зазначає літописець різку перемену спричинену в нїм під впливом християнства. Згадуючи про хрещенє Руси, не забуває літописець оповісти і про веселі бенкети й щирі відносини князя до дружини.

До сеї „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ ввійшли також деякі народні перекази (н. пр. про Кирила Кожмяку, про боротьбу князя Мстислава з Редедєю). Деякі перекази витворили ся посеред княжих дружинників і являлись ся відгомонам давної дружинної поезії, як про походи Олега і Сьвятослава. Крім того зачерпнув літописець також з чужоземних переказів т. зв. бродячих, н. пр. про Білгородський кнєзь і инші оповідання про всякі воєнні хитрощі.

Крім того ввійшли до літописи Договори Руси з Греками, Руська Правда, Поученє кн. Володимира Мономаха дітям і т. п.

В оповіданю про доісторичні часи українського народу (слов'янських племен, що ввійшли в него) опирає ся Начальна Літопись по часті на біблійно-византийських книжних звістках, по часті на устних епічних переказах і відносить український нарід до слов'янського роду, а Слов'ян з иншими аріо-європейськими народностями до Яфето-

вого племені. Однак про життя цих аріо-європейських народів нічого не згадує, а починає прямо від розселення Слов'ян „по мнозѣхъ же временехъ“ після потопу. Не дає також докладного погляду на поганський біт руських Слов'ян, а обмежує ся деякими лише замітками про весільні і похоронні звичаї і згадує деяких богів. Ці недостатки доповняють багаті подробиці, збережені в язичі, в народній поезії і в переказах українського народу.

Місцеві літописи. „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ має загально-руську ціху і подає події всіх областей руської землі до 1110. р. Від неї починають ся звичайно пізніші збірники з додатком до неї місцевих літописей і розходять ся ще раз більше в своїм викладі, в поглядах і справах. Спорудники таких продовжень звичайно переписували „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ (до 1110. року), а відтак дальше оповідали події місцевої області. З тих місцевих літописей особливо замітні: Київська, Галицько-волинська літопись (в Іпатському збірнику) і приналежні до північної групи: Новгородська, Суздальська літопись.

Київська літопись знаходить ся в Іпатському списку, є продовженням Начальної літописи і доведена від 1110—1200. р. З склад сеї літописи виїшли головні київські записки, і також усякі вставки, між иншими вельми живий і поетичний опис походу на Половців в 1185. р., написаний або записаний дружинником, що з Ігорем попав у половецький полон. Літописець оповідає більше про події Київської землі, ніж про инші області Русі, про князі уособиці, рідше про церковне життя, а характер Київської літописи зближений до Начальної. Особливу бачність звертає на недостатку братньої любови і почуття єдності між князями і в тім бачить причини зображуваних ним нещастя. Автор літописи належав імовірно до княжо-дружинної верстви і тим поясняє ся перевага світського життя в його літописі. Описи визначають ся багатством подробиць життя, часто наводить літописець пословиці з народного і дружинного побиту.

Новгородські літописи, поміщені в Лаврентіївському збірнику, творять окрему групу і визначають ся короткістю силою річи. Передають вони події місцевого життя: по-

ставлене і смерть єпископа, постровеє церкви, походи Новгородців, внутрішні заворушення і т. п. Такою сухою немистецькою ціхою визначає ся також Суздальська літопись (в Лаврентіївськiм списку), котра подає події Ростовсько-Суздальської землі.

Окрім Новгородських є ще багато інших місцевих літописиць, які мають значінє не лише як історичні пам'ятники, але й як пам'ятники для дослідів нарічій поодиноких руських земель і задля того вони вельми важні для історії руського язика. Що до літературної стійности остають північні літописи далеко поза південно-руськими: не находимо в них того живого і образowego оповідання, того епічного, широкого зображеня події і поетичної живописности, яка ціхує південно-руські літописи — прикмети, якими визначає ся українська природа та живіша вдача паселеня. Північні літописи подають коротко і сухо події з минушини, а в убожестві змісту відбила ся суха, одностайна та жорстока вдача московського племені. Крім того північні літописи мають уже урядову закраску і обминають обережно всяку пемилу їм правду.

Характеристика північних і південних літописиць.

Наші літописи відрізняють ся живостою і поетичністю оповідання від новгородських і суздальських.

Ось що каже московський історик Соловєв: «Новгородська літопись не любить зайвих слів і відновідає торговельному характерови північного Новгорода. В Суздальській люди мовчки ходять, воюють, мирять ся, але анї вони самі не входять у пошуки своїх діл, анї літописець за них того не каже. В горіді, на княжому дворі нічого не чути, тихо, каже Соловєв: усі сидять, затворивши ся і думають думу про себе: відчиняють ся двері, входять люди на видію і роблять що небудь, але роблять мовчки. Виявляє ся тут ціха доби, ціха всего паселеня, котрого представниками є історичні діячі: літописець не міг віддумувати річній, котрих не чув, але з другого боку годі не замітити, що він не говорив».

Інакше, каже дальше Соловєв, представляє ся південна (українська) літопись, богата на подробиці, жива, живописна, можна сказати — мистецька. Особливо Волинська літопись визначає ся поетичним складом: годі не замітити тут впливу південної природи, прикмет південного паселеня. Можна сказати, що Новгородська літопись має ся до південної, як Поученє Луки Йвдяти до Слів Кирила Турівського. Сухе оповіданє суздальського літописця не має сил новгородського, говорливе, але без того мистецтва, яке

бачимо в південній літописі. Можна сказати що південна літопись налеє ся до північної, як «Слово о Полку Іже до «Сказаніє о Мамасвѣмъ побѣдѣ».

Проф. Александер Брікнер пише в своїй Історії московського письменства ось що: «До XII. ст. належать найважливіші пам'ятники кнївського письменства, котрим пізнійше московське те може нічого покласти під нару, хоч їх наслідє або переймає. На початок того століття припадає остання редакція Київської літописі. Повстала вона в монастирі, розвинула ся в строго аскетичнім світогляді, любє ся в широких релігійних пошуках, вилітає алюбки молитви і моралізуючі проповіді, але прирощє, свіже, естетичне оповіданє, епічність епізодів, демократизм, подібний як білинах, любов правди, багатство і докладність переказів, заставляє кождий нарід завидувати Руси єї літописей. Південні Слов'яни не можуть виказати ся нічим подібним, а також літописи сусідних країв остають далеко поза ними, мимо ліпшого укладу, митецького складу і більшої учености спорудників. — Особливо випадає ся епічною повнотою і багатством звісток Галицько-Волинська літопись з XIII. ст.»

Проф. М. Грушевський каже: «Своїй свободі від византийського шаблону наша історіографія завдячує ті добрі примети, які її взагалі відзначають — свою простоту, свіжість, силу, єї аромат жити, епохи, що віє від неї і робить її чи не найнікнійшою частиною нашого старого письменства».

5. Пам'ятники правничого і законодавного письменства.

Навдавійнішими пам'ятниками руського права є три **договори Руси з Греками**, котрі поясняють взаємини поміж ними двома народами. Походять вони з X. століття (907, 911. за князя Олега, 945. за князя Ігоря). Переклад сих договорів був зладжений з грецької першої писемності імовірно кимсь Болгариним, а перший руський літописець вставив єї готовий-текст до своєї літописі, змінивши в деяких виразах і реченнях болгарсько-слов'янські. З тих договорів дізнаємо ся, що для скріплення правди вимагали присяги: огапська Русь отже присягала перед Перуном і кляла ся на єго богом скоту Велесом на холмі, а Русини-християни присягали в церкві св. Іллі, де цілували хрест. Сі договори є доказом, що вже перед християнством на Русі були початки письменства.

Правничим пам'ятником треба вважати **Устав кн. Володимира**, котрим надає Церкві право розсуджувати розводи.

спори о придане, неправесні подружжя, умикане дівчат, кроваві бійки в семьях, чари, ворожби і т. п. На все назначує грошові кари (нема однак вязниці і кари смерті).

Найдавнійшим, більших розмірів пам'ятником староруського правничого письменства і законодавства (у Слов'ян взагалі) є „Руська Правда“ (значить Руське Право з XI століття, приписувана кн. Ярославови Мудрому. Це був збірник звичаєм вироблених правних постанов, навіть старших від Ярослава. Опісля доповнено по смерті Ярослава сей збірник новими правними постановами за Ярославових синів, особливо князя Володимира Мономаха. В Руській Правді находимо багато староруських форм і висловів, задля того має вона важне значіння для дослідів староруського язика. Передовсім впадає в очи торговий характер законодавства. Між цивільним і кримінальним правом законодавство майже не робить різниці.

Після постанов Руської Правди оплачувано грошовою карою не тільки загодіні матеріальні шкоди, але й убийство, смертні кари не було. Найблизшим свояком убитого прислугувало право „кровавої помсти“ (перечити з германських звичаїв), але пізнійш заступлено кроваву помсту грошовою карою, плаченою князеві. З тілесну шкоду комусь загодіну можна було оплатити ся. Украдену річ мав злодій звернути і заплатити грошову кару за обиду. Коновод проганяно з краю. Карі засланя («на поток») і заграблення майна уживано також з політичних погук. Злодія, схопленого на крадіж, можна було убити. Досліджувано правди з підмогою свідків. Уживано також желізної проби: позваний мав держати розжарене желізо в руках або ступати по ній босо. Як видержав се, вважав ся невинним. Руська Правда обмежила закорінену вже тоді на Русі лихву (за великі довги продавано доджника), давала охорону купцям, дбала про домашнє газдівств і рільництво. Морально-виховна сила законодавства була невелика. Воно не говорило чоловікові: не роби того або иншого, а казало: роби, що хочеш, але за те тобі кара.

Що до церковного права обов'язував т. зв. Номоканон або Кормчая¹⁾, доповнена церковними уставами Володимира В. і Ярослава Мудрого.

¹⁾ Кормчая (розуміє ся „Книга“) походить від староруського корміти, инійше кермувати, управляти. — Номоканон — грецьке слово, значить: закон і правила.

6. Поучні (дидактичні) твори („Поученія“).

Староруське письменство при своїм майже виключно духовнім характері виказує в XII. і XIII. століттю двох вітських письменників, а іменно в князя Володимира Мономаха (княжив у Києві 1113—1125.) і якогось князю дружинника Данила. Однак і твори сих двох останніх письменників, хоч світських, не багато вирізняють ся духом, напрямом і цілим світоглядом від духовних творів. Автори їх черпали своє знанє з тогочасних збірників духовного змісту.

а) „Поученіє Володимира Мономаха дѣтемъ“. Поука ки. Володимира Мономаха визначає ся подібно як і літописи — переходовим характером: формою, а в значній частині і змістом сягає вона в круг духовного письменства, але в ній проявляє ся також багато чисто світських черт.

При недостатчі підручників про вихованє дїтей, в ко-них би також були виложені всесторонні обовязки чоловіка, проявляла ся потреба поук родичів дїтям з порадами до життя. Такі поуки мали опісля значіне житєвих станов і звали ся звичайно „Домострой“. Першим взір-ем того рода є „Поученіє Владимира Мономаха“, одного з найбільш освічених і очитаних князїв руських. при тім мудрого володаря. Він завів сам у своїй родині збїр засновки моральности і замишуванє до науки. Мати його була Грекиня, донька цїсаря Константина Мономаха, отрого прозвище Мономаха перейшло і на єї сина. Володимира, а отець его, Всеволод, син Ярослава Мудрого, знав чотирьох мов, котрих научив ся з власної охоти. Молодий князь проводив він у Переяславщині, унаслідуваній его віт-ем по смерті Ярослава Мудрого і там пенастанно відпи-сав Половцїв та привик до боевого життя. Тут у нїм виро-дила ся хоробрість, самостійність і боевий досвід. Для задоволення княжого усобицям з его почину відбували ся зїзди князїв (в Любечі і Витичеві) і спільний побідний похід на Половцїв. Так став він популярним князем і засїв на великокняжїм престолі та злучив три четвертини українських земель у своїх руках. Крім того прославив ся він також як письменник.

Як багато інших творів староруського письменства: так і „Поученіє Мономаха“, збережене в Лаврентіївськім списку літописи під р. 1096, уложене під впливом византийських візирів, а особливо на вір таких „Поученій у „Збірнику Святослава“ (з 1096. р.). Однак воно було написане пізніше, імовірно під кінець життя († 1125. р.) бо весь зміст вказує на довголітній життєвий досвід, котрий він хотів виявити в своїм писаню переступаючи смертю.

Приводом до написання „Поученія“ були в князівській руській родині нещасні усобиці, що саме тоді ворухнули українською землею, нищили край і заглушували свідомість єдності української землі. Поука Мономаха визначалася, при всім впливі тогочасного аскетизму і патріярхальних самовладд. благородними, людяними думками і лагідною вдачею князя-автора.

Володимир Мономах виступає в своїй поучі вельми живим діячем, дбалим про державу і сімю князем і вітцем, дияти остерігає перед лінивством, початком всякого лиха. Він визнає діяльного напруження сил волі й рішучості від своїх діти та щоби на нікого не здавали ся, особливо у війні. Він не забуває і про релігійні справи і сновляє сумлінно всі християнські обовязки. Поука, хоч як коротка, ділиться на три частини: в першій частині говорять автор про релігійні обовязки справдєнного християнина, молитву, покітє, милостиню, поважанє для старших, честь помершим, а при тім дає педагогічні і практичні ради, пригідні в житю і велить з християнською любовю відносити ся і до хліборобів. Забороняє карати смертю. В другій частині поучає про обовязки князя, зображає високий ідеал князя та бажає також у своїх синях бачити дбалих і розумних володарів, яким був сам, вимагає саможертви для народу, справдєдливості і милосердя. Більше всего наказує не забувати убогих, вдів і сиріт. При тім радить не занедбувати науки і дбати про прищереє знаня, а візирем освіченого князя ставить свого вітця Всеволода. В останній частині прикладом діяльного життя наводить Мономах своє власне і вичисляє подрібно свої труди в війні і на ловах. Люви, в котрих брали участь і жєнщини з соколами, вважали тоді хосєнним трудом. Радить також своїм дітям дбати про розумний поділ часу і роботи. Метою єєї частини було показати, що все діє ся по волі Божій і що Божє оіка невійнна людської. Тимто визнає він, щоби віддати ся Божій волі, і кінчить візванєм до згоди, братньої любови і прощаня. „Поученіє“ нікаве також задія опису життя тодішних князів і побуту

і ст., бо тоді не було різких суспільних різниць і жите всіх ідо тоді майже однаковим ладом.

В „Поученію“ дучать ся разом духовні і свѣтські мкмети. Вони є вислѣдом довголітнього житевого до-віду і глибокого роздумуваня одного з найліпших князів (льно-вічевої доби і ясним висловом вироблених ним жи-вих ідеалів. Поезія краси природи, одушевлене воєнними кодами і ловами злучили ся тут із глибоким релігійним тем, широкою людяністю, саможертвою для родини і щим жалем над її нещастями. Що до настрою душі близ-ій в Мономахови автор „Слова о Полку Ігоревім“. рий висловлює жаль, що того „старого Володимира“ (ономаха) годі було задержати на київських горах. бо го смертю почали ся знов усобиці, почала „стогнати зьская земля“:

7. „Моленіє Даниїла Заточника“.

З пам'ятників, котрі зберегли ся на півночі, а своїм ературним складом звязані з південно-руськими, замітне риншими „Слово“ або „Моленіє Даниїла Заточ-ка“.

Про личність і жите Даниїла Заточника мало що омо. З его „Моленія“ дізнаємо ся, що він був родом ереяславля Заліського (в Ростовсько-Суздальській землі). був сином. заможних родителів, на свій час чоловіком таним і освіченим, молодим, але пспав у бідність аймав ся на службу у бояр. Данило звертає ся до не-славського і новгородського князя Ярослава Всеволодо-на (1291—1246.) з просьбою. прийняти его на службу, бо ів у него на службі ходити в личаках, як на боярським рі і в червоних чоботах. Свою просьбу виложив він вель-талановито й уміло в „Моленію“. Він думає, що став князеви у пригоді своїм розумом, котрого набрав ся ниг і з життя.

Деякі его звороти довели до непорозуміння, начеб Да-ю був засланий (заточений, відсіль его названо Заточ-ком) задля наущення бояр або „злих жен“ за якусь вину, чи за трусливість у бою на озеро Мач (в Новго-ській області) та що він свою просьбу запечатав у віск

і кинув у озеро, де се проковтнула риба, котру зловив і принесли князеви, а розпоровши її, найшли в середині просьбу. Се мало спонукати князя, визволити Данила з в'язниці. Однак се неперечно вставка в пізнійшій редакції якогось переписця „Слова“.

На самім початку »Слова« заявляє Данило, що своє »Моленіє« вложить в »притчахъ«, себто порівняннями, а в давипну звано »притчами« всякі оповідання, пословиці, поговірки або зроти мови, котрі містили в собі алегорію. Отже в такі притчі укладає Данило свої мисли. Притчі черпає він з різних книг, подібних як щода збирає соки з цвітів, а іменно або із старого Завіт, особливо з Псалтрім, з творів Отців і учителів Церкви й із збірок візантійського письменства, або з руського життя, а іменно з історичних подій і сучасних н. пр. »лучша би мені смерть, Курське княженє«, притча приписана неправильно Ростиславу замість Андрееви Володимировичеві Переяславському, а з сучасних н. пр. »Дуріїв не сіють, ні ткуть, ні прядуть, а самі родяться«, або »не птиця між птицями негоспир, не звір між звірями, не риба між рибами рак, не скот між скотами коза, не хлопець між хлопцями, хто у хлопа працює, не муж між мужами, котрі жінки слухає...«

Задля літературного способу — висловлювати свої мисли »притчами« — »Моленіє« Данила читали вельми радо, бо крім того визначає ся воно питомим українському народові гумором і сатиричним настроєм. Тимто зберіг ся сей твір у численних списках. Переписці вставляли між притчами дібраними Данилом інші подібні, їм відомі, і так способом первісний твір проникнутий личними почуваннями автора, перемінив ся в збірку притч. Між притчами в первісному творі була: »Кому ти всь Переяславль, а мені Голославль«, а переписці пізнійші додали до того ще: »кому Боголюбово, а мені горе люте, кому Білоозеро, а мені чорні смоли, кому Лач озеро, а мені на нїм сидяти плачкий...« — і на основі тих додатків зроблено висновок, що Данило був засланий на озеро Лач і додано легенду про заміщення його просьби у віск і т. п.

8. Старинна руська поезія.

Нема ніякого сумніву, що в старинній добі руського письменства розвивала ся поезія з мітичним, героїчним і обрядовим характером, а побіч того були ще приповідки

агадки і т. н. На се вказують не тільки черти збережених пізнійше творів народної словесності, але й порівняне такими пам'ятниками інших народів. Про естество народної поезії свідчать навіть пам'ятники книжного староруського письменства. Духовні письменники, в доблості про утверджене християнства, звертали ся проти останків ідоганства і вказували на се, про що співали пісні або повідали народні перекази. Так у Початковій Літописи, оповідаю про дохристиянський побут руських Словян, находимо згадки о „бѣсовскихъ игрищахъ“, а митрополит Іоанн пише в церковних правилах до руського черця Якова в 2-гій половині XI. століття) про „играіе, бѣсовское пѣіе, ілясаніе“ (танці) і „гудѣіе“ (гудьбу). Князь Володимир Мономах у своїм „Поученію дѣтемъ“ згадує про великі пісні, також у пізнійших духовних творах зоборонюють християнам „бѣсовскіи игры, пѣсни мірскіи“ і т. н. В переказах заведених до Початкової Літописи — н. пр. про заснуванє Києва, про Олега, кн. Ольгу, Володимира Рогніду, Кирила Кожемяку, боротьбу кн. Мстислава Редедею і т. н. — находимо відгомін давнього епосу ¹⁾. Галицько-Волинська Літопись містить натяки на пісні про н. Романа; згадує про „словутного півця Митусу“, „дреле за гордость не восхотѣвша служити кн. Данилу“, за що вго „разбраного акы связаного приведоша“. М. Максимович вважає вправді Митусу не поетом - співцем, а церковним півцем (дяком) Перемиського владки, але Костомарів влучно зобразив сего поета в творі „Співець Митуса“, що „кріпший за всіх в Перемишлі“, „шаблі не носить грудий щитом не вкриває, піснями силе на князя, готрими нїби стрілами, піснями люд стурбував і хїть до ійни підливає“.

Ся літопись згадує і про „Пѣснь славы“, зложену честь Галицьких князів Данила і Василька з нагоди побіди над Ятвягами. Маємо також уривок пісні з русько-

¹⁾ Дружина, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолі, була найбільш діяльною верствою на Русі в княжій добі. Пісні, в котрих співувано події сеї дружини, творили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся ще в деяких колядах і щедрівках.

доловецької боротьби про хана Отрока і гудця Оря в Іпатській літописі.

На сліди староруської поезії вказують згадки про пісні Бояна (в Слові о Полку Ігоревім), відгомін давнього дружинного епосу.

Відгомонам староруської поезії можна вважати також твір світського письменника „Слово о Лазаревъ Воскресеніи“ релігійної основи.

Релігійно-моральний напрям староруського книжного письменства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности очевидно не сприяли розвитку світської поезії, як се стало можливим у західній Європі (лицарська поезія, трубадури, мінезевґери) а то, що витворило ся, не було допущене до письменства: „бісовські пісні“ не наїшли місця в книгах і в значній часті запропастили ся. Се був великий ущерб для поетичного розвитку українського народу: народні перекази розбивали ся, забували ся і затрачували. Всеж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними перемінами, до наших часів (н. пр. у весільних обрядах і піснях).

„Слово о Полку Ігоревъ“ є неперечно найгарнішим і найбільш умілим виразом староруської поезії і взагалі староруського письменства. Автор його, невідомий по імені дружинник XII. століття, умів підняти ся до такої висоти артистичного зображення, краси і сили, що його признали не тільки у нас, але й у всій Європі, одним з найвигідніших представників української мистецької поезії. Зберегло ся воно в одинокій рукописі¹⁾. Памятник сей виданий нещатно у велим поцесованім тексті, а хоч багато дослідників

1) Слово о Полку Іг. знайдено ся в рукописім збірнику імовірно з XVI. ст. Відкрив єю рукопис в однім пековськім монастирі гр. Олександр Мусин-Пушкін 1795. р. і видав 1800. р. Сей одинок рукопис згорів підчас пожежі Москви в 1812. р. Тимго годі було справити деякі недостаті і похибки першого видання. Порівняне з иншими староруськими памятниками помогло справити деякі поцесовані місця тексту „Слова“ для того і доси ще в нїм багато загадочного, неясного і епірного. Сей твір перекладено на різні європейські язики (німецький, французький, англійський і мадирський, крім того на всі слов'янські язики), а також многі поети українські перекладали єю пісню инішою мовою.

вертало на него бачність, хоч чимало видано коментарів критичних розвідок, однак не повело ся усягнути деяких ясностей і незрозумілих місць. Всеж таки збережені частини і поодинокі місця дають нам живий образ життя сєї давньої доби, котрої пам'ять так жорсткою затерта пізнійшою реальною історією Русь, іменно татарським лихолітєм.

Історична основа пісні. «Слово о Полку Ігоревім» — епосетична повість-поема про невдачний похід Ігоря Святославича, князя Новгород-Сіверського і князів Ольговичів (нащадків Діда Святославича чернігівського — «Гореславича») на Половців 1185. р. Її се не тільки історія походу, але й чудова картина одійшового життя, навіяна глибоким, сумовитим ліризмом. В сїм поході мали участь не всі руські князі, тільки згадані Ольговичі. І отрі навіть не сповістили про се в. кн. Святослава. На чолі походу стояв Ігор Святославич, кн. Новгород-Сіверського, з ним виправили ся сего брат Всеволод Курський (званий уй-Туром), син Володимир Путявельський і братанчик Святослав Ольгович, князь Рильський. Брат Ігоря, Всеволод, мав з ними злучити ся над рікою Осколом. Дня 1-го мая прийшов ся Ігор над Доном. Тут показали ся зловісні знамена, ітьма сонця. Злучивши ся над Осколом з братом Всеволодом, вступив ся він на Половців. У першій бою перемогли руські князі, але опісля відтіті від води і окружені хмарами кочовиків надаялою (пінні Кагальник), притокою Дону, потерпіли страшне поразенє і попали в полон. В. кн. Святослав збирав саме тоді військо на Половців, коли дізнав ся про поразенє і полон Ігоря чернігівських князів. Затривожив ся в. князь, бо знав, що тепер Половці нападуть на Русь, тому готовив ся до відпору. Але якби зібрати ся князі, Половці попали, спалили багато сіл, запали город Рымов (Ромни) і вернули в степи. Половці обходили ся приязню з Ігорем у неволі, бо дочка хана Кончака була жінкою Ігоревим сина, Володимира. Однак Ігор утік з неволі з підмогою кошового Овлуга на Русь, а син Володимир, оженившись дочкою половецького хана Кончака, по двох роках вернув на Русь із Всеволодом.

Поет ¹⁾ неперечно користував ся історичною основою одії, поданою докладно в Київській Літописі. Але

¹⁾ Автор невідомий нам по імені, але з сего твору можна догадувати ся, що був чоловіком світським, свідком і учасником описуваних одій, дружинником Ігоря. Пісню написав не пізніше, як перед кінцем 87. р., себто перед роком смерті Ярослава Осмомисла, до котрого відзиває ся ще яко до живого. Але й раніше, як в 1187. р., не міг написати сего твору, бо з наведеної в „Слові“ розмови двох половецьких ханів — Кончака і Кочака — видно, що автор знав про поворот з половецького

нобіч того подає поетичні подробиці, основані на мітичних повірях, всуває ліричні вставки, висловлює патріотичне почування з нагоди княжих усобиць і на останку наводить вельми поетичний Плач Ярославни в Путивлі.

На вступі вказує поет на спосіб і ціль свого оповідання, заявляє, що не буде поступати по „замислу „Бояна“, але строго держати ся сучасних „билин“ або дійсних подій (хоч мимо того наслідував поетичний спосіб Бояна).

Поділ „Слова“. „Слово“ складає ся із вступу, оповідання про похід на Половців та його наслідки і з закінчення. Головна часть розпадає ся на 4 розділи. 1. похід, бій з Половцями і полон князів. Спомин про перемогу Святослава Всеволодовича над Половцями служить переходом до 2. розділу „Слова“, що починає ся з сном сего князя і містить спомини про давніших і візваніх до сучасних Ігоревих князів, щоби вступили ся з „оби́ду сего времени, за землю русьскую, за рани Ігореві“. 3-тій розділ обнімає плач Ярославни, жени Ігоря, Емфросинії, дочки Ярослава Володимировича Галицького. 4-тий розділ: оповідане про втечу Ігоря з неволі і радість усеї Русі, а закінчене містить: похвалу князя і дружині.

Зміст пісні. Невідомий по імені поет хоче оповісти про похід Ігоря по діям бувальщини, а не по замислу Бояна¹⁾, себто не ладом княжо-дружинного співця.

»Коли Боян хотів пісню зложити, тоді буяв мислю по до́реву, сірим вовком по землі, сизим вірлом по́нід облаками«. Зображаючи в своїх піснях часи перших княжих усобиць, »Боян неначе пускав десять соколів на стадо лебедів. Але се не десять соколів пускав Боян на стадо лебедів, а своїми ві́нцими пальцями торкав живі струни, а струни самі рокотали князям славу«.

Автор починає оповідане описом, як Ігор вибирає ся з дружиною і військом на Половців²⁾, але нараз затьма сонця покриває

полову Володимира Ігоревича, а сей вернув до рідного краю 1187 року. Отже „Слово“ написано неперечно в 1187. р.

1) Бояна згадує лише автор „Слова“ й його наслідники. З іменем співаних ним князів (Ярослава, Мстислава, Романа Святославича) можна здогадувати ся, що Боян жив у першій половині XI. ст.

2) Автор „Слова“ заповідає на початку, що „почне свою повість від старого (св.) Володимира і доведе її до нинішнього Ігоря“, але х

зає все військо, хоч в дійсности затьма сонця появилася вже підчас походу. Ще й інші зловіщі знамена тривожать Русичів. Ігор не зважає на ці зловіщі знамена. »Ліпше, нехай нас порубають, як мають полонити«. Ігор хоче »коне проломити кінець поля половецького«, хоче »голову свою положити« або »шоломом нанити« в води з єнного Дону«.

Одушевлений хоробрістю Ігоря, звертає ся автор знов до Бояна, «соловія давних часів», щоб він єї походи оспівав, скачучи як соловій по мисленому дереву, літаючи умом попід облаками, слітаючи оба єї походи (Святослава й Ігоря), скачучи по шляху Трояновім. Боянови отжеж, внукові »Велеса« (богови скота, а тут богови юезії), по думці автора »Слова«, слідувалоб зложити пісню в честь Ігоря, Олегового внука. І він даліше в дусі Бояна веде пісню: Не буря соколів (Русичів) занесла через поля широкі, — се алки (Половці) біжать стадами до Дону великого. Коні ржуть за лулю, звенить слава в Києві«.

Але неначе полишивши єї звороти Боянові, веде він сам альше пісню: »Труби трублять у Новгороді (Сіверськім), стоять тяги в Путивлі. Ігор жде милого брата Всеволода«. Даліше оповідає про раду Ігоря з Всеволодом і похвалу Всеволода Куряам, про зловіщі знамена: »Ніч, стогнучи грозою, збудила птиці, дав (усоблене нещастя) кличе верх дерева, скриплять половецькі еліги, Половці йдуть до Дону, вовки виють чагарами, орли клетом скликають звірів на жир, лисці брешуть на червоні щити«. образивши єю картину, кличе: »О руська земле, уже за холмом ти!« Хоробрі Русичі загородили поля широкі своїми щитами.

В п'ятницю рано Русичі побідили Половців і набрали багато всякої добичі, але вже другого дня природа посилає знов зловіщі знамена: »Кроваві зорі світ заповідають, з моря чорні чі ідуть (Половці), лискають єнні лискавиці. Вітри віють стрілами на полки Ігореві, земля стугонить, ріки мутно текуть, порохи поля покривають, воєнні стяги гомонять. З усіх сторін обступают Половці руське військо, але князь Всеволод, брат Ігоря, втур боре ся з ними хоробро, полискуючи золотим шоломом«.

Відриваючись на хвилю від сего опису бою, переносить ся автор гадками в давнішу минувшину, віки Троянові, часи Яролавові, а підтак переходить до усьобиць за Олера Гореславича, коли то гинула сила Дажбожого внука, а люди в княжих коромогах коротали вік. »Тоді по Руській землі рідко озивались ратаї, а часто кракали ворони, розділяючи трупи між себе, галки гамір поанали, збираючись на жир. Але такого бою, як Ігоря з Полов-

и короткого оповідання про перших князів нема: очевидно се пропуск рукопису, бо даліше оповідане починає ся описом затьми сонця, чим порушив хронологічну послідовність подій, неначеб бажав наперед приготувити читача на немилує нещастє.

ними, ще не було. Зрана до вечера, а з вечера до рана на незна-
комім полі Половецької землі летять калені стріли, гремлять шаблі
о шоломи, тріщать копії булатні (харазужні)».

Тоді то чорна земля була копитами поорана і кієтьми за-
сіяна, а кровю полита... Били ся день, били ся другий, а третього
дня коло полудня упали хоругви (стяги) Ігореві. І там на березі
бистрої ріки Каяли, де той кровавий бій відбув ся, розлучили ся
оба брати, Ігор та Всеволод, кождий з них понав ся в пину не-
волю. І природі стало жаль руських лицарів. «Вяне трава від жа-
лощів, а дерево з туги до землі похилилось». Плачуть матері за
своїми померлими хоробрими синами, ридують за своїми муками
а сестри за братами. Навіть стіни городів знемогли від смутку,
а туга обгорнула Київ, бо князі починають знов «коромолувати»
а Половці знов приходять на руську землю і збирають з неї да-
ннину. Поражене і полон Ольговичів додали їм знов відваги і хо-
робрости. Встала Обида в силах Дажбожого внука, вступила дівочу
на землю Троянову, сплеснула лебединими крилами на синім морі
і сплеснувши у Дону, пробудила спомини про дівні часи. Усо-
биця князів — се погибель їм від поганих (Половців). У Києві
в дворі ки. Святослава Німці, Венеди, Греки і Моравани осьпіву-
ють славу его і докоряють Ігореві, що потопив руське багатство
на дні Каяли, а сам пересів з золотого сідла в сідло поло-
ненника.

В третій частині переносить ся поет від Ігоря й его війська
до Києва, до палати в. ки. Святослава. Князь оповідає дружині свій
мутний сон у Києві, на горах. «З вечера одівали мене, оповідає князь
чорним покривалом на тисовій постелі: черпали мені синє вино змі-
шане з отруєю: сипали на груди великий жемчуг порожніми тулами
(сагайдаками) поганих Половців. А донки вже без сволока в моїй
золото-верхній палаті. Вею ніч з вечера кракали вороги. Були під
Пліснеськом на ободоню в дебрі Києві і не відлетіли до Синього
моря». Дружина поясняє се яко віщованє поражєня Ігоря й его
війська, о чім він дійсно дізнав ся по дорозі в Київ, від якогось
Біловода.

В тій сумній дні Русинів хвилі взиває поет руських кня-
зів, особливо Галицького князя Ярослава Осмомисла, щобн пі-
метили на Половцях неславу Ігоря і Всеволода, що попали ся
в поганську неволю. Але ніхто з князів не поспішає їм з допомогою.
Поет знов згадує про незгоди князів (Сон і Плач Святослава).
А тимчасом Половці воюють руську землю. Вони обсадили місто
Ігореве, Путивль, де на городських мурах дармо плаче-ридає Яро-
славна, жінка Ігоря, з туги і смутку за своїм князем.

Вставкою Плачу Ярославни в сїм місці переніс
поет раньшу подію, що склала ся зараз після Ігорового
поражєня, на час перед самою утечею Ігоря. Се подібний

мистецький спосіб, як згадка про затьму сонця перед походом Ігоря. Висуваючи Плач Ярославни перед утечею князя, бажав автор викликати в душі читача викидане шаленої утечі Ігоря з неволі.

Княгиня Ярославна тужить на городській стіпї в Путивлі, дорікає вітрови і сонцю, що занепастили її мука, просить Дніпра принести єго до неї. Сї звороти до природи зближають „Плач Ярославни“ до народних ліричних пісень.

Зовсім в дусї народної поезії є також порівнянє самотної Ярославни з зозулею, бо ся птиця в народній поезії є вчоловіченем самотної жінчини. Взагалі Плач Ярославни проникнутий глибоким і ніжним чувством належить до найкрасніших місць Слова.

Плач Ярославни неначеб викликав чародійний вплив на сили природи. «Хлинуло море на північ, ідуть стовпи туманів. Ігорєви казує Бог дорогу до рідної землі. Кінь для него приготовлений і півночі. Овдур (Лавор у літописі) свенув ізза ріки. Ігор покавав горностаєм в очерети, полнив гоголем по воді, метнув ся а борзого коня, іскочив з него босим вовком, помчав ся в дуги Дошия полетів соколом у тумані, стріляючи гуся і лебеді по дорозі. Коли Ігор летів соколом, Овдур мчав ся вовком, струшуючи з трав стугені роси. Ігор утік щасливо з неволі. Ціла руська земля зрадувала ся єю веселою повинною: ріка Донець розмовляє з князем і стелить му траву на срібних своїх берегах та одягає єго теплыми мрамми під тінню зеленого дерева. Дармо женуть ся за князем дваши половецькі, Кончак і Гза. Сонце світить ясно на небі, князь Ігор вже в руській землі. Дівчата радісно єспівають, їх голоси вють ся, розходять ся до міста Києва. Ігор повернув щасливо на Русь, ішов до Києва, щоб там подякувати Матері Божій за врятуєнє з половецької, поганой неволі».

«Слово о Полку Іг.» закінчене приспівом подібним як в народних думах: «Слава Ігорю, Буйтуру - Всеволоду, Володимирови Ігорєвичев! Слава князям і дружині!»

Провідною думкою пісні — єдність руської землі. Представником єї провідної ідеї робить автор кнївського князя Святослава, котрому вкладає в уста візванє до руських князїв, називаючи се візванє золотим словом, змішаним із слезами. Перенятий сею провідною ідеєю, прославляє автор тих князїв, котрі так, як н. пр. Володимир Мономах щиро дбали про добро рідного краю, а навпаки кілька разів звертає ся з докорами до самолюбних, сварли-

вих і завидливих князів. Краща минушина тих часів, коли Русь не була ще роздроблена, навіває поетови чисто ліричні вставки. Незгода між князями в автора пісні, що був щирим народолюбцем, викликає жаль і сум над руською землею і розладом між князями.

Сей настрій поета був загальним почуванням найщиріших людей тої доби і находив вираз у літописи, в Поуці ки. Мономаха, в церковній науці і легенді.

Автор подає гарні характеристики майже всіх видійших сучасних князів, оцінюючи їх нераз строго, бо єму добре відомі їх взаїмні відносини і значіне для загальної народної справи. „Грізний, великий князь Свѣтослав київський, наступив на землю Половську, приптав холми її яруги, скаламутив ріки її озера, висушив потоки і болота“. Всеволод Суздальський „прилетів здалека, подбати про вітцівський золотий престіл“, бо „він може Волгу веслами розкрити, а Дон шеломами вичерпати“. Дружини Рурика і Давида ричать як „тури, ранені саблями каленими на чужому полі“. Хоробрі Роман і Мстислав високо плавають „на діло бучести, як соколи, ширяючи на вітрах, бажаючи птицю в буйстві одоліти“. Мстиславичі „не побідними жеребами собі волости загорнули“, а внуки Всеслава вже „вискочили з дідної слави“, своїми коромолами стали „наводити поганих на землю руську“.

Візване до єдності і до пімсти „спільному ворогові“ се головна ціль „Слова“ і воно було імовірно уложене після повороту Ігоря з полону, на день зїзду князів у Київ, з цілю візвання тих князів до походу на Половців.

Поетична сторона пісні й єї історична стійність. Хоч пісня про похід Ігоря в подробицях відбігає від історичної точности, зображає вірно не тільки внутрішній лад дружинно-княжої доби Руси, єї янте, побут, культуру, відносини і змагаля, так що можна її вважати одним з найцінніших історичних пам'ятників Київської Руси. Крім того також з літературно-мистецького погляду має ся пісня важне значіне, тому що в ній зберегла ся в головних чертах народна поезія XII. віку. Під впливом віного Бояна, про которого згадує автор пісні про похід Ігоря, надав він своєму творови епічний характер. Сей епічний ха-

актер виразився передовсім у мітольоґічному живлі. Але хоч мітольоґічне живло поетови насуває поетичні, штецькі образи, які в Ігоревій добі не втратили ще значіння, всеж таки „Слово“ має християнську ціху, сам поет християнина згадує церковний дзвін, утрєню і храм Пр. Богородиці Пирогощої в Києві (образ Пр. Діви, намальований св. Лукою, названий так від імени купця Пирогоща, що привіз сей образ з Царгорода Юрію Довгорукому).

Сьвітогляд поета і форма пісні. При реліґійно-моральнім напрямі староруського письменства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох століть християнства так розкіпно живописувати картини з поганським сьвітоглядом, прикладаючи їх до Руської землі, княжого оду і самої пісні. Не легко також означити і літературну форму пам'ятника, для котрого не зберігся ні оден первозір. Деякі уважали „Слово о Полку“ героїчною піснею клясичною, інші твором усної народної поезії, таке плодом збірної творчості, — народною думою, записаною опісля якимсь книжником. Однак се річ непечена, що се твір одного, хоч невідомого по імені, поета, котрий у своїм творі послуговувався тоді иншими народно-поетичними мотивами й літературними формами. Подібність цих народно-поетичних мотивів находимо і в героїчній староруській епосі (званій билинами)¹⁾, котрою знову служила вікова боротьба з азіяцькими кочовими племенами, і в українських народних піснях та думах. Деякі критики порівнювали „Слово“ з найліпшими єпічними західно-європейськими творами: Нібелунґами, або

¹⁾ Се епічні пісні про героїв, званих богатырами, з напів-мітичною, напів-історичною ціхою. Назва билина походить від билъ т. є. подія, мучування. Вони визначають ся епічним спокоєм, бо події в них співані вельми далеко відстають від звичайних людей. Основою билин є події з Київської землі, а герої тих подій громадають ся коло в. к. Володимира. Билини зберегли ся на далекій півночі Московщини, де їх запевня переселенці з Русі, коли тут знов наступали нові політичні події, що давали темі до нових поетичних творів, котрі затерли тямці народу давні билини. Тимчасом думи, се історична поезія зачинили, хоч деякі з них не без мітичної примішки, а до того в них зображено все так близьким дійсності, що се мимохіть викликає живу участь у співіві і віден проявляє ся в думах сей ліризм, котрий так різко відбивав від епічного спокою билин.

Піснею про Ролянда, однак „Слово“ визначає ся перед тими епопеями прикметами незвичайної світлої побутової і поетичної та історичної вірності і реалізму, злученого з глибоким ідеалізмом основного настрою.

„Слово“ глибоко пропущене почуваннями для справ сучасного життя — при загальнім невдоволеню сучасности й ідеалізації минувшини.

„Слово о Полку“ є памятником дружинної поезії невідомого по імені світського чоловіка, дружинника окруженого сявом „віщого“, спорідненого з божествами сьлівця.

На се вказує обставина, що він добре знав значне число князів-войовників і їх походів, побід, всяких боєвих подробиць і глибоко та ніжно відчував жадобу „искусити Дону великого“, „позрѣти синього Дону“, „испити шело моть Дону“ і далеко посунути ся в половецький степ. Він дорікає Ігореві за нерозважну небезпечну для родини сьміливість і відвагу, але одушевляє ся рівночасно его незвичайною хоробрістю.

Лише дружинник міг відчувати і висловити поступованє Ігоря з дружиною: „Братя і дружино! ліпше нам порубаним бути, ніж полоненим бути“, міг з таким молодечим легковаженєм висловити погляд „хороброго Ігоревог полку“ на добичу, котрою „Русичі мости мостили по болотах і грязивих місцях“. Буї-турови Всеволодовиклада він в уста ярку характеристику его дружинників, „свідомих кметів-Курян“, що глядять собі чести, а князеві слави. Тільки в поході міг він помічувати, як „теліги Половці скриплять о півночі, неначе сполохані лебеді“, як з рухом війська „вовки грозу викликають по яругах, орли клекотом на жир звіврів скликають, лисенці брешуть на червої щити, пилі поля покривають“.

З того однак, що поет доволі відступає від подробиць літописного оповідання про похід Ігоря, можна висновувати, що він сам особисто не брав участі в поході. Він був імовірно дружинником в. кн. Св'ятослава з Київщини, на що вказують его відносини до сего князя, котрого значінє він так прибільшує, его ідеалізує і так величає его побіди.

Автор, правда, не все вірно описує обставини поход

горевого, але дуже добре ознакошений з тим, що діяло
я тоді на Русь й яке вражінє викликала там вість про
гореве поражєне. До самого походу Ігорєвого відносить
я він так само двоєким способом, як Іпатіївська Літопись:
валить хоробрість Ігоря, дорікає єму не обачністю і нев-
істю себе, але і спочуває его горю і нещастю, жалус его
адля поражєня і полону, подібно як Іпатіївська Літопись:
«Да како жалъ ми бяшеть на Ігоря, такъ нынѣ жалую-
ольше по Ігорѣ братъ моемъ».

Оповіданє про похід Ігоря на Половців в Іпатіївській
Літописи, написане сучасником і мабуть навіть учасником
его походу, послужило неперечно жерелом поеми (гл. Б.
Волубинський, Історія Русской Церкви, т. I, перша поло-
ина, Москва 1901, ст. 864 і 865) і сему оповіданю в дея-
их місцях признає сей історик більшу вартість, ніж самій
емі. Всея таки замічає він, що ся поема є зовсім наро-
ним і зовсім самостійним оригінальним і свіжим твором
ез найменшого впливу перекладного письменства домоп-
ольської доби.

Зв'язь „Слова“ з устною народною творчістю. Якнебудь
ей твір повстав під прямим вражінєм історичної події, то
аки відбив ся на ній вплив сучасної єму народної по-
зії, а побіч сего також вплив дружинної поезії
нижньої, „замислів Бояна“, а навіть книжних чужо-
емних творів (п. пр. византийських).

Вплив народної поезії проявляє ся в частім уживаню ста-
их епітетів: сірий вовк, сірий орел, борзі коні, синій Дон,
песте поле, гарні дівчата, лютий звір, чорний ворон, калені шаблі
стріли, тисова постеля (кровать), синє море, золоті щедоми, чорна
іля і т. п. З інших епітетів, питомих автору «Слова», замітні:
іній Боян, Діпиро-Словутини (словутний, славний), синій або
еликий Дон, Всеволод-ярний, Буй-тур, княже стремя, золо-
ий престіл.

Замітні також і питомі народній поезії повторєня з дрі-
ними змінами: «Ярославна рано плаче на заборолі, кажучи (ар-
учи)». Двічі повтєряє автор оклик: «о руська земле, вже за ще-
омяном (за холмом) єси!», а зворот: «а Ігорєвого війська не во-
крєсити» звучить наче рефрен, вельми характеристичний для на-
одної річи. Приготовленє до бою висловлює автор у двох ріжних
існях однаковим ладом: «Русьчі великі поля червоными щитами
ерєгородили», «...діти бісові (Половці) кликом поле перєгородили,
хоробрі Русьчі перєгородили червоными щитами».

Поет послугує ся часто формами паралелізму звичайного н. пр. «Сонце сьвітить ся на небі», — «Ігор князь в руській землі», або заперечного н. пр. «Боян же, братя, не десять соколів на стадо лебедів нускав, але свої віщі пальці на жинні струни вкладав»: «Немигні кроваві береги не бологом (благом, добром) були засіяні, засіяні кістьми руських синів»: «Не буря соколи занесла через поля широкі — то стадо галок біжить до Дону великого». (Пор. народ. думу: «То не сива зозулька закувала, то не дрібна пташка щебетала, як сестра до брата на чужу чужину добрим здоров'єм поклоняла ся»).

Радо послугує ся поет иншими способами народної поезії, як: тавтологією, паралелізмом, символікою і порівняннями і т. п., а особливо часто уживає уподоблення прямого або перечного.

Тавтологія н. пр. «труби трублять в Новгороді», «оден брат, оден сьвіт сьвітлий, ти Ігорю», «уже нам своїх милих ладні мислю змислити, ні думою здумати».

Прямий паралелізм н. пр. «Сонце сьвітить ся на небі — Ігор князь в руській землі». Перечний паралелізм: «Боян, бо, братя, не десять соколів на стадо лебедів нускав, а свої віщі пальці на струни вкладав»: «на Немізї кроваві береги не бологом (благом, добром) були засіяні, посіяні кістьми руських синів»: «не буря соколи занесла через поля широкі — галки стадами біжать до Дону великого».

Символіка в «Слові» або 1) в виді символічного порівняння, або 2) образу: 1) «Ірославна зозулею квилить: Ігор і Всеволод соколами зїтають з вітївського золотого престола: чотирі князі, окружені половецькими полчищами, зображені чотирма сонцями, що закриті чорними тучами, а в них блищать сині лискавиці».

Для порівнянь з босвина черпає поет черти з хліборобського життя, питомого українському народови, або порівнює бій, до якого Русичі йшли так радо — з весілем: «Чорна ріля під копитами кістьми засіяна, а кровю підляпа, тугою зійшла по Руській землі» (пор. народну пісню: «Чорна ріля заорана і кулями засіяна» і т. д.), або: «На Немізї сини стелять головами, моловить цїнами (чети) булатними (харатужними), на тонї жите кладуть, віють душу від тіла», або «Тут кровавого вина не вистало, тут шир докінчили хоробрі Русичі, сватів попоїли, а самі полягли за землю Руськую» (пор. народ. думку про смерть козака з закінченням порівнюють смерть з весілем: «Поняв собі лавяночку, в темнім полі земляночку, без віконць і дверець, там спить козак молодець»).

В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарської дружинної поезії, а в Плачі Ірославни глибокої і тужливої лірики народної пісні.

В Шевченковій поезії стрічаємо подібні порівняння, перешиті із Слова о Полку Ігоревім».

2) Образові порівняння н. пр. образ затьми сонця по-
ед походом Ігоря, образ бурі-тучі перед поразенєм, сон Свѣято-
слава, плач Ярославни перед утѣсню Ігоря з полону.

Порівнюючий-паралелізм находимо в зворотах н. пр.
Боян бігав сірим вовком по землі, літав сізним орлом понід обла-
ми»: «Куряни скачуть як єїрі вовки в полі»: «теліги половецькі
крилять, як сполохані лебеді»: «дружина реве як турні»: «Вес-
лав кинув ся лютим звівірем від Київлин, помчав ся вовком на
емпгу, вовком перескакував дорогу Хорсови»: «Ігор скаче гор-
остаєм по очеретах, члнве білим гоголем по воді, скаче з коня
снм вовком: летить соколом у тумані».

Замітце також відповідно народній поезії символічне
живанє понятій «сонце», «місяць», «гніздо» і «сокіл» в примі-
сню до руських князів, н. пр. «Дрімас в полі Ольгове хоробре
ніздо, далеко залетіло»: «два сонця померкли» (Ігор і Все-
слав) — і з «шмп два молоді місяці» (молоді князі Воло-
димир і Свѣтослав).

Зовсім в дуєї народної поезії уживас автор часто яркої
етафоричности н. пр. «чорні тучі (половецькі полки) з моря
уть, хотять прикрити чотири сонця (руських князів), а в них
опечуть сині лискавині: бути грому великому (битва), іти до-
еви стрілами з Дону великого». «Ізяслав — оден впронив жем-
жну душу з хороброго тіла, через золоте ожереле».

Особливо часто уживас автор в дуєї народної поезії мета-
ор у відношенію до природи, котру уявляє собі живим
твом. Сонце для него є Дажбогом або Хорсом: вітри — внуками
грибога, Боян — внуком Велеса. Так само в Плачі Ярославни
она звертає ся до вітру, Дніпра і сонця, котре там назване «го-
юпном», як до живих еств; природа навіть розмовляє з чолові-
м: Донць говорить з Ігорем (усоблене). В уяві поета природа
ре живу участь у горю і в радості Руєнчів. Природа остерегає
йсько Ігорева перед поразенєм затьмою сонця, в ночі настає
роза, вовки виють по чагарах, орли скликують звівірів на жир,
після поразення «поникла трава з жалю, а дерево з туги до
млі похлилось». А навпаки, коли Ігореві повело ся втекти
неволі, а слідом за ним біжать Кончак і Іза, природа радує ся
помагає утєчі: «Тоді ворони не кракали, галки втихли, сороки
скреготали, лише повзуні повзали, дятлі стуком своїм указу-
ли дорогу до ріки, а соловії веселими піснями день звінчали,
онєнь доляв Ігоря на філях, егелить єму зелену траву на своїх
ібних берегах, одівав єго теплими туманами, стеріг єго гоголем
а воді, чайками на струях, утками (чернадами) на вітрах і за се
ор звертає ся з подякою до Донця: «мыслію поля мѣрять» (як
народній піснї: «Ізорала Марусенька мнелоньками поле»).

Взагалі образи взяті з природи визначають ся незви-
йною влучністю і вірністю. Творча уява поета вдухотворює
природу так, що вона живе з чоловіком одним житєм.

Епічна повість переходить часто в ліричну думу, а її ліричні вставки викликають спочуване до згаданих у творі подій та осіб. Такі відносини до природи питомі взагалі народній поезії, яко відгомін давньої віри.

Автор „Слова“ яко дружинник чимало бував у походах, тимто й вельми пізно зрозумів і відчув поезію степу.

В різних місцях его твору розсіяні відокремлені черти, котрі складають вельми мистецький й одноцілий образ степу й его питомого життя: в степу літають і клекочуть вірли, виють по чагарах вовки, брешуть лісниці, на водах плавають лебеді, гоголі, черняди (рід диких уток); уносять ся чайки, стелить ся ковила (стенова трава); далеко розлягає ся скрип непідмащених теліг половецьких; ріки стелять зелену траву на срібних (піскових) берегах; пилі поля вкривають, ідуть „сѣморци“¹⁾ (сѣмерчи) мракми“.

В тих образах поетичних „Слова“ відчуваємо значний відгомін давньої старовини, яко згадки поганських ще часів. Уяві поета розкриває ся широкий овид: сучасність сягає в історичну минувшину і в мітичну старовину.

Відповідно духові народної поезії зображає автор „Слова“ абстрактні поняття живими уособленими вствами. н. пр. горе, біда, смерть, представлені в виді дівичі-Обиди, що встає з силами Дажбожого внука; Див (втіловічене нещастя) остерегає Половців перед військом Ігоря; Жаль (жаль, жаліти по вмерцях), Карина (плачка по померлих, від дієслова карити, заводити по вмерцях), се образи переяті з голосінь по вмерцях. Сюди відносять ся також згадки божичі Дажбога, Стрибога, Велеса і Хорса. До часів поганьства відносить ся також вір, в переміну чоловіка в звівину (антропоморфізм), м. н. пр. переміна приписувана поетом князеві Всеволодові полоцькому у вовка (вовкулака, в народних повірях) („великому Хорсови волкомъ путь прерыскаше“).

Але ці поганські спомини, що стають доказом сьвіт

¹⁾ сѣморчи (корінь мрѣк-) сумерки — стовпи туманів сунуть ся з мракми.

ького стану автора, уживані в його творі з чисто християнським настроєм, із зворотами до Бога („Ігореви князю Богу путь кажесть“), із споминами київських святих (свв. Іофії і Пр. Богородиці Пирогощої), з виразним протиставленням Русинів яко християн — „поганимъ“ (Половцям). Се також відгомін того двоєвіря, котре виявляло ся серед народних верств у ріжних звичаях і обрядах, з котрим духовенство боролось в проповідях і науках.

Зв'язь „Слова о Полку Ігоревім“ з книжним переводним оригінальним письменством. „Слово о Полку Ігоревім“ остає зв'язи не лише з народною поезією, але, мимо погляду Голубинського, в горі наведеного, також з книжним письменством, перекладним (византийським) і руським. Остатніми „Слова“ знаходять в ній ріжні місця схожі образами і способами біблійних книг, з византийськими зворотами, з Повістю Йосифа Флявія про овладу Єрусалиму з скандинавськими заґами. Книжний є сам заголовок „Слово“ або „Повість“ побіч народного вислову пісня. Нижністю віє від самого вступу що до самого способу, як би повести оповіданє про похід Ігоря, а так само від характеристик Бояна і висловів наведених про порівнянє орлів з соколами і струн із лебедями та поясненя сеї метфориї. Книжними є також звороти: „Почнем же, братіє, повість сю“, або оклик: „О Бояне, соловію давних часів“.

Згадка про пардусів, котрих не було на Руси (н. пр. про Руської землі простроша ся Половцы, аки пардуже гнздо“, пор. порівнянє Святослава Ігоревича з пардусом Начальній Літописи), навіяна очевидно византийським письменством. Звороти „Подострієте души ваши на мети“, „исполнившие ся ратнаго духа“ й ин. нагадують побічні звороти у Флявія.

Деякі звороти „Слова“ схожі з висловами староруського письменства, н. пр. „Не лѣпо намъ, братіє“, „лѣпо намъ, братіє, надею имѣти“ (в Несторовім Житію преп. Теодозія Печерського) і т. п.

А ще тіснійшу зв'язь помічаємо між „Словом“ а літописними оповіданнями про сей похід. Іпатіївська літопись, як само як і „Слово“, не описує затьми сонця, а наводить лише розмову про сю появу між Ігорем і дружиною. Схо-

жість у звороті про затьму вельми значна. В „Слові“ сказано: „Тогди Игорьъ возрѣ на свѣтлоє солнце и видѣ отъ него...“, а в Іпатіївській Літописі: „Игоръ же возрѣвъ на небо и видѣ солнце“... Так само і деякі інші місця схожі в обидвох творах. Проявляє ся також схожість деяких зворотів „Слова“ з місцями Лаврентіївської Літописі.

При всім тім однак виявляє „Слово“ черти личної творчості поета. Єго уява відтворює описуваній ним біблійній в одній хвилі за другою, живописує її вельми живо, майже до повної ілюзії. Творчому слухови поета неначе причуває ся навіть шум і оклики бою: „Что ми шумить, что мы звенить далече рано предъ зорями?“ Коли упали Ігореві стяги, кличе поет: „Уже бо, братіє, невеселая година вѣстала, уже пустыня силу прикрила“. Пильно прислухує ся поет усе му: єму причуває ся голос Ярославни, клич Дива, плесканє лебединних крил Дівки-Обиди „на синім морі у Дону“, голосіне руських жінок за своїми мужами, вісчує, як дівчата, витаючи Ігоря, співвають на Дунаю, а „голоси їх вють ся через море до Києва“. Все те признаки личної, індивідуальної творчості, що виросла з народного кореня.

Найновіші досліді вказують також на вплив византийської церковної пісні, а іменно византийських гімнів, на творчість автора „Слова о Полку Ігоревім“ саме що до уживаня реторичного ритму й риму, як у староруських проповідях і акафистах¹⁾.

Артистична одноцілість „Слова“. Хоч у „Слові“ автор послугував ся народними і книжними живлами, однак вони зливають ся так орґанічно, що зміст і форма єго роблять вражіне одноцілого твору. Такої одноцілої умілої злуки різних живел не досяг ані оден твір староруського письменства і ні оден із староруських творів не виявив такого глибокого зрозуміння природи, такого багатства образів (особливо багаті і ріжнорідні образи суми в першій часті Слова“), таких настроїв і красок, такого

¹⁾ Гл. В. Вирчак. Византийська церковна пісня і Слово о Полку Ігоревім (Записки Наук. Товариства ім. Шевченка ХСV. ст. 1—29, ХСVІ. ст. 1—32).

широкого і незалежного погляду на все тодішнє життя на Русі.

Ширини історичного світогляду і глибини сумовитого патріотичного почування надають „Слову“ великого історичного значіння, бо воно містить у собі найкрасніші зразки мистецької творчості, просвіти і політичної мисли давньої київської Русі. „Слово“ зображає дружинно-княжеску Русь київську з її політичними ідеалами, думками, почуваннями та є неперечно оригінальним твором великої історичної і поетичної стійкості.

Язык „Слова“ і форма твору. „Слово о Полку Ігоревім“ написано староруським язиком, питомим тодішній Київській Русі, вельми близьким до язика „Поученія кн. Володимира Мономаха“. Находимо в ньому форми повноголосні побіч короткоголосних: древо, шеломи. Богатство форми двійного числа: вѣ, ваю, очима, соколома, путавѣ, разлучиста і т. д., також третього самостійного відмінка (тебѣ лелѣявшу), стають певним доказом, що творець „Слова“ був літературно-образованим письменником. Однак первісний язик „Слова“ підлягав зміні на церковно-слов'янський лад під впливом переписців на північній Русі, де сей пам'ятник зберігся.

Пояснення деяких місць „Слова“.

Про „Бояна“, співця «старого времени», згадує автор «Слова» чотири рази, характеризує способи його творчості й його самого як геніального поета княжої минувшини XI ст., в котрій вже проявлялися перші уособи з початком князювання старого «Ярослава» (Мудрого). Отже сю добу перших уособи і чародія Всеволода полоцького (що перемінявся у вовкулаку), оспівував у своїх творках «віщий» Боян.

Літописи не згадують про такого співця-поета Бояна, однак нічого того нема сумніву, що на Русі були княжі поети-співці. Згадує про се Кирило Турівський в одному із своїх творів про так званих «пѣснотворцевъ», котрі своїми словами украшають «рати і поплеченія» князів. Волинська Літопис згадує під 1251. р., що після побідного походу Данила Галицького й його брата Василька ІІ Ятвяг «пѣснь славу пояху има». Другою оповідає під р. 1209. про війну між Лешком Білим і кн. Мстиславом Удалим, що задля побіди Мстислава Русини висловлювали радість грімкими окликами: «О великое свѣтило, побѣдитель Мстиславъ Мстиславичъ! Храбрый соколъ!» Про такі звеличання князів згадує також

автор «Слова», про пісні Боiana в честь Ярослава, Мстислава, Романа. Іпатіївська Літопись під р. 1240. згадує про такого заводового співця княжого Митусу: «Словутного півця Митусу, зревле за гордость не восхотівши служити князю Данилу, раздраного, акы связаного, приведена». Про такого заводового співця-поета «Боiana» з XI. ст. згадує також автор «Слова о Полку», а про его ествованє не можна сумнівати ся, бо передо всім автор «Слова», згадуючи про Боiana, вказує виразно сю історичну добу, до котрої відносять ся твори сего співця-поета, вичисляє поіменно князів ним оспіваних, а навіть наводить виїмки з его пісень (н. пр. зображенє Всеслава полоцького). До того точність автора в переказуваню історичних подій не оставляє ніяких сумнівів що до їх вірності, отже й що до Боiana.

Старого Володимира згадує автор «Слова» поруч із старим Ярославом (Мудрим): неперечно має на думці єв. Володимира В. До него відносять ся слова поета: «Того старого Владимира нєльзи бѣ пригвоздити кѣ горамъ кїевскимъ, сего бо нынѣ есташа стязи Рюриковы, а друзїи Давидовы». Першим реченєм бажав автор імовірно всловити, що єв. Володимир не вязав своєї діяльности з самим Києвом, але з усею руською землею, а другим реченєм вказує на роздробленє княжого роду після Володимира Мономаха на окремі вітки.

Про **Трояна** находимо чотири згадки: «были вѣли Трояни», «рица вѣ тропу Трояню чрезъ поля на гори», «вѣстала обѣда вѣ сѣлахъ Дажбога вѣука, вѣстунѣла дѣвою на землю Трояню» і т. д., «на седьмомъ вѣгѣ Трояни верже Всеславъ жребїи о дѣвци себѣ любу». Сї згадки відношено до римського цїсаря Трояна (98—117, по Христї), одначе новїйші дослідн вказують на тожсамість Трояна з Дажбогом (сонцем).

Про **Дунай** стрїчаємо також згадки в «Слові о Полку». Перед Плачем Ярославни находить ся зворот: «Копїя (зам. копєйники) поють на Дунаї», а Ярославна плаче: «Полечу зегзицею по Дунаєви», на останку по поворотї Ігоря домів «дѣвци поють на Дунаї». Приємївн про Дунай находимо часто в народних пієнях і то може не так задля згадки тїх часів, коли Словяни жили над Дунаєм (о чім згадує Літопись: «но мнозѣхъ же времєнѣхъ сѣли суть Словєни по Дунаєви, кдє єсть нынѣ Оугорьская земля и Болгарьская. Отъ тѣхъ Словєнъ розидоша ся по земли и прозвана ся пмены своими кдѣ сѣдши, на которомъ мѣстѣ») і задля тієної звязи подій староруської історії з сею рікою (як н. пр. згадка в літописєх з XII. столїтя про бїй з Половцями на Дунаї, по чім руські князї осаджують посадників над Дунаєм у наддунайських горадах): Дунай означає в народній творчості взагалї велику, широку і страшну ріку, котра щастє, а частїйше нещастє приносить або занодїває (н. пр. в польській пієні: «Kasia wleci w tę Wisłę, w ten Dunaj»).

Відгомін „Слова о Полку“ й его наслідованя. Можна догадувати ся, що багато того рода памятників дотатарської доби безповоротно запропастило ся та що „Слово о полку Игоревѣ“ мало великий вплив на поетичну творчість у тогочаснім письменстві. Се засвідчає передовсім недавно відкритий уривок написаної не пізнійше як около 1238. року поеми п. з. „Слово о погибели рускыя земли“, що є найдавнійшим доси зпаним наслідованем „Слова о Полку“. З літературного боку не має воно великої стійности, бо є тільки реторичним і холодним наслідованем. Ся поема написана з нагоди татарського нападу за князя Ярослава Всеволодовича (що княжив у Переяславі Заліськім 1238—1247.). Приступаючи до опису погибели Руської Землі, невідомий по імені автор промавляє спершу про природні багатства і славу Київської Русі перед столітєм і тим страшнійшою видає ся патріотичному авторови та прощасть між минувшиною і сучасністю. Автор звертає ся до Руської Землі з таким викликом, як Ярославна до сонця: „О свѣтло свѣтлая и украсно (гарно) украшена Земля Русская!“ „Слово о погибели“ мало імовірно форму пісні та ідеалізує особливо добу Володимира Мономаха. Дальше каже: „Многими красотами украшена еси: озерами многими, ріками і колодязями, горами крутими, холмами високими, дубровами чистими, полями дивними, звіврами різнородними, птицями безчисленими, горами великими, селами дивними, виногородами богатими, домами церковними, князями грізними, боярами чесними, вельможами многими. Всего еси повна земле руська, о правовірна віро християнська!“

При вейй короткості сего уривка находимо в ній ті самі прикмети стилю, які проявляють ся в иншій наслідованю „Слова о Полку Игоревім“. Є се поетичний памятник, зложений імовірно з кінцем XIV. або з початком XV. столітя, а збережений у двох відмінних редакціях, що описує побіду князя Дмитра Донського над татарським ханом Мамаєм на Куликівім полі (над горішнім Доном 1380. р.). Перша редакція, відома під наголовком „Задонщина“, визначає ся народним і поетичним складом і є справдешним невільничим наслідованем „Слова о Полку Игоревім“, хоч є деякі такі вставки, котрих не находимо в „Слові

о Полку“, отже неперечно взяті з інших тогочасних поем, опісля затрачених. Друга редакція „Сказаніє о Мамаєвомъ¹⁾ побойщѣ“ має характер більше книжний і є украшена іскусними, реторичними висловами. Взагалі обі редакції є наслідованєм „Слова о Полку Ігоревім“, а особливо в Задовыцині автор має все на тямці первовзір і подекуди дословно наводить цілі місця, та перекручує їх нерозумно. н. пр. з віщого Бояна робить боярина, замість за шеломяном — за Соломяном і т. п. Всі ті пам'ятники книжної поезії стають певним доказом, що була зв'язь між письменством і народно-поетичною творчістю, котра при всіх духовних осудах і заборонах здобула собі місце і в книжнім письменстві.

9. Подорожи („Хожденія“).

Ігумен Данило Паломник. До творів церковного письменства XII. століття треба зачислити також „Хожденіє Данила Руськыя Земли игумена“. Скоро після заведення християнства на Русі було звичаєм ходити на прощу до св. місць. Такі подорожи богомольців при всяких перепонах і небезпеках уважано богоугодним і для душі спасенним ділом. Ціллю сих подорожий була між іншими Атонська гора, — де богомольці довше задержували ся, знакомили ся там з легендами та переказами і записували їх списували там книги і приносили домів багато рукописий і релігійних оповідань. — Крім того метою сих подорожий була св. Земля, Єрусалим і гріб Господній, звідки приносили пальмові вітки і тому звали їх паломниками а також „странниками“ або „каліками перехожими“ від латинського caliga, що означало рід обуви, уживаної паломниками. Задля того такі подорожи мали також важне просвітне значінє. Більше тямучі богомольці списували спомини про свої подорожи під заголовком „хожденіє странникъ, паломникъ“. Найдавнішим пам'ятником того рода є „Хожденіє игумена Данила“ з XII. століття, а користувало ся воно таким поважанєм, що дійшло до нас

¹⁾ Мамай, татарський хан, що проводив татарським військом на Куликовім полі (на південний схід від міста Тули).

у многих рукописах. В одній з них ігумен Данило, названий святим, а його „хожденіє“ — „житіємъ“. Оповідане Данила про його подорож починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав св. Землю після довшого побуту в Царгороді і був у св. Землі два роки. Опис его подорожи став типовим взірцем пізнійших творів того рода. Не є се опис подорожи в повсякденному розумінню, в котрім можна би найти відомости про природу і політичний стан земель, про побут і звичаї населення. Там описані вірно з дійсністю і з усякими подробицями лише св. місця і святині, а опис доповнений легендами і апокрифічними оповіданнями.

Автор перенятій сильною свідомістю єдності руської землі, як і Володимир Мономах і автор „Слова о Полку Ігоревім“, що бачили всю небезпеку в усобицях роздробленю сил на місцеві справи. Він згадує руських князів і бояр в ектепіях і ставить на гробі Господнім „кадило“ за всіх Русинів і всю руську землю та всіх християн руської землі. Вельми займає его оповідане про гроб Господній і воно проникнуто глибокою релігійністю.

З історично-літературного погляду є се перша проба опісля розвинутого паломничого письменства, цікава зображеннями поглядів, прикметами стилю й языка. Оповідане визначає ся великою простотою, точністю і багатством історичних та легендарних подробиць, щирістю, правдою і любовю рідного краю. Все, що автор оповідає й описує, подає на основі власних помічень, а сей паломник, переложений також на французький і німецький язык, уважають західно-європейські знавці самостійним найосновнішим та найважнішим описом середньовічної Палестини ¹⁾.

Для того має він також важне історичне значінє яко визначний твір паломничого письменства в середньовічній Європі, іменно задля згадки про похід короля Бальдуїна на

¹⁾ Замітно, що паломник Данила з епічною простотою викладу лу-
чить таку географічну і топографічну точність, що доси остає одним
поважних творів, на котрі покликують ся французькі Домінікани у своїх
географічних дослідках.

Дамаск і до Тиверіядського озера, в котрім з дозволу короля брав участь.

Автор сего паломника Данило називає себе ігуменом Руської Землі, а хоч не подає місця походження, то можна здогадувати ся, що жив у Чернігівщині, бо порівнює ріку Йордан з рікою Сновою (Сосною), котра пливе в Чернігівщині.

Сю подорож до сьв. Землі відбув Данило після першого хрестоносного походу за єрусалимського короля Балдуїна, а з подій, згадуваних в его творі, можна зробити висновок, що сю подорож відбув між 1106—1107. рр.

Загальний погляд на письменство і просвіту в 1-ім відділі І. доби.

Зараз після заведення християнства на Русі зрозумів Володимир Великий, що просвіта може найбільше спричинити ся до утвердження і розширення християнської віри. Тимто перші князі, Володимир Великий та Ярослав Мудрий кладуть підвалини до просвіти заснуванням шкіл передовсім по княжих столицях і при соборних (єпископських) церквах. З тих шкіл виходили священники й інші церковні служителі, крім того писарі, що переписували книжки, і перекладники, що перекладали літературні твори з грецької мови. До сих шкіл ходили не лише діти священників та церковної служби, але й діти знатних людей, дружинників та міщан. В сих школах відбувала ся збір наука, учителі подавали науку зібраним в ній громадно дітям. Крім читання, писання і числення на висшій ступені учили грецького язика, а в західних школах на Русі та кож латинського і німецького язика. В канцелярії галицько-волинських князів був вельми уживаний латинський язик. Через те просвіта ширилася не лише між духовними, але й світськими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про освіту жіноцтва. Тогочасні руські князі були не лише письменні і любителі наук і просвіти (Ярослав оснував книговию при церкві св. Софії в Києві); деякі навіть були учені і пособляли розширенню науки (отець Володимира Мономаха, князь Всеволод, умів п'ять язиків; волинський князь Володимир Василькович пазваний в Літописи „великим філософом“ і т. д.).

Окрім шкіл розповсюджувала ся освіта також дорогою „почитанія книжного“ з усяких підручників і збірників. Перодовсім метою сего читаня було осягненя відомостей з християнської релігії, потрібних для спасеня душі, але крім того здобували собі читачі знаня з історії, географії, деңо з свѣтських письменників, а найменше з природних наук.

Головними огнищами тогочасної просвіти були монастирі, як се було і в цілій середньовічній Европі. Особливож славив ся Київсько-Печерський монастир, з котрого вийшли перші руські письменники, а також живописці, музики й митці. Взагалі в I. добі на чолі книжної просвіти і письменства передув духовенство, спершу з значній частин грецьке, опісля руське. Тимто тогочасне руське письменство мало духовний характер.

Твори перших руських письменників — митрополита Іларіона, Теодозія Печерського, Нестора, Кирила Турівського й інших — показують, що руське духовенство того часу осягнуло значну освіту, а **Поученє Володимира Мономаха**, „Слово о Полку Ігоревім“ і „Слово Данила Заточника“ стають певним доказом, що освіта окрім духовного стану проникала також і в інші верстви суспільства. Однак годі заперечити, що ся освіта приймала ся лише у вищих верствах суспільства, а в нижшій верстві народу не проникала. Ті самі твори, що згадують про освіту вищих верств або поодиноких осіб в суспільстві, виказують, що в ширших верствах народу була значна темнота, забобонність і прихильність до давних поганських звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвірем.

Сему не можна дивувати ся, бо число шкіл було незначне, діти ширших верств не користували ся звичайною шкільною наукою таї не було книжок зрозумілих народу. В перекладнім письменстві було багато книжок писаних для чужого освіченого народу (Греків), відповідно поглядам і потребам грецького життя; отже для непросвічених людей руського суспільства були сї книжки неприступні і мало зрозумілі. А ті чужі твори літературні паслідували й руські письменники. Найбільше зрозумілі і приступні були Житєписи або так звані „Житія“ Святих мали педагогічний вплив. Свѣтське письменство при

виключно релігійнім напрямі просвіти не мало поля до розвитку і для того „Слово о Полку“ є майже одишою поетичною появою в своїм роді.

Твори княжо-дружинного письменства можна поділити на два розряди: до першого відносять ся „Поученіє Володимира Мономаха“ і „Моленіє Данила Заточника“, а до другого „Слово о Полку Ігоревѣ“ і „Слово о погибелі Руської землі“. Особливо характеристична різниця проявляє ся між „Поученіємъ Мономаха“ і „Словом о Полку Ігоревім“. Поученіє“ пропущене византийсько-християнським світоглядом, коли тимчасом „Слово о Полку Ігоревім“ являє ся майже виключно одишким твором в староруським письменстві з народно-руським світоглядом. Ся різка різниця між двома творами спричинена різницею між двома верствами в староруським княжо-дружинним суспільстві.

Представником одної верстви був велико-княжий дім Всеволода Ярославича: вона горнула ся до византийсько-християнської культури, була ознакомлена з византийсько-християнським письменством і культурою і намагала ся єї напрямі і настрої вводити також у руське житє. Найбільше впливовим представником сеї верстви був Володимир Мономах, котрий міг переймати засновки византийсько-християнської культури не лише з византийського перекладного письменства, але й прямо від своєї матери — Грекині.

Представником другої верстви був другий син Ярослава Мудрого, Святослав Чернігівський й єго семья, що держали ся переказів народно-руського світогляду, о скільки він зберіг ся серед дружини з часів Олега Віщого. Як із „Житія св. Теодозія“ дізнаємо ся, любив князь Святослав музику і сьпів і любував ся княжо-дружинним епосом. Потомки Святослава, почавши від єго сина, Олега Гореславича, були усунені від київського престолу і бороли ся о се около сто літ з иншими вітками Ярославового роду. Житє в місті, віддаленім від культурного осередка Руси, Києва, пособляло збереженю національно-руської традиції. Колиж у другій половині XII. століття дім Святослава осягнув київський престіл, народно-руська традиція виявила ся гарним літературним твором „Слово о Полку“. Але

вір сей, одинокий у своїм роді, перестає бути одинокою появою в порівнянню з „Поученієм“ і „Моленієм“, коли мати-мемо на тямці, що княжо-дружинна верства створила епос, переказуваний устно, а літературною обробкою на такий лад одного епізоду було „Слово о Полку“. Навпаки, коли уявимо собі, що византийсько-християнська культура була лише власністю одної частини княжо-дружинної верстви, то дійдемо до погляду, що як раз „Поученіє Володимира М.“, котре виявляє византийський вплив у передовій частині староруського суспільства, покаже ся виключною появою.

Переходова доба в розвитку руського язика (в 2-ім відділі I. доби). Віки XIII—XIV. уважають руські язикознавці переходною добою в історії звуків і форм — часом, в котрім деякі давні звуки і форми зовсім щезли, коли тимчасом інші на їх місце вступили. В першій половині XIV. століття ввійшла Галицька Русь в склад Польщі, а в другій половині XIV. століття Київська Русь в склад Литовської держави. Литовці підчинили ся впливам руської просвіти, зробленої за ліпших часів київської доби. На Литві набував до часів Жигмонта Августу руський язик, що був також язиком урядових грамот і законодавчих книг (в музею Чарторийських у Кракові зберіг ся лист Жигмонта Августа до Жигмонта Старого, писаний тогочасною руською мовою книжною, а в Катедрі на Вавелю в Кракові знаходимо ще й інші написи кирильські). В Литовським Статуті урядово постановлено, що „писар земський має руськими літерами и словы рускими всѣ листы и позвы писати, не иншимъ языкомъ и словы“¹⁾. Однак се не є одноцілий язик з основними прикметами одного якогось говору, але нарічева мішанина південноруських і білоруських прикмет із значною примішкою канцелярських одностайних оборотів. У церковних книгах оставав і дальше старословянський язик, лише потроха затронутий місцевим говором і діалектом, а в правничих актах бачимо більше народно-руської мови. Давні основи київської культури задержали ся в нових обставинах, не доставало лише сили, щоб

¹⁾ Той язик був також дипломатичним у зносинах з Татарами і Молдавією.

вона відродила ся, самотійно розвинула її оживила початки старої культури і виявила ся в літературній формі.

б) Другий відділ першої доби. Застій і занепад руського письменства.

В першій половині XIII. століття попала Русь наслідком татарського наїзду і знищення в страшне лихолітє, що довело остаточно до розділу між південною (Київською) і північною (Володимирсько-Суздальською) Руссю і спричинило опісля історичний та етнографічний розрив тих частин старинної Руси (Київська — Україна-Русь і Велике князівство Володимирсько-Суздальське — Московщина). В 1240. році Татари здобули і зруйнували давню столицю Руси Київ і опісля тодішньої культури Київсько-Печерський монастир та опустошили і вилюднили край. Наслідком того переносить київський митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом витворює ся повний осередок політичного і церковного життя на півночі, а опісля тим осередком політичного, державного і церковного життя і книжної просвіти стає Москва, яко столиця Суздальських князів, що почали звати ся великими князями Московськими (від 1328. року). Значінє Москви особливо скріпило ся, коли князь Дмитрій Донський побідою на Куликовім полі (1380.) зломив ярмо татарське і тим становище в кн. московського, доси мало помітного, а ще більше після упадку Царгорода, коли Москва на місці давньої Візантії стала столицею православ'я, а великий князь московський Іван III., одружений з византийською цїсарівною Софією Палеоложанкою, став неначе наслідником і спадковцем византийських цїсарів і називав себе самодержцем, а навіть царем. Знищивши самотійність В. Новгорода (вдова посадника Марта Борецька) і Пскова, опісля удільно-вечевої традиції, і скинувши відтак татарське ярмо, виступає Іван III. яко захистник Церкви всего православного Сходу: столиця его і столиця митрополії Москва вважала себе неначе третім Римом. Тяжіння пересуває ся отже з Києва на північ, у Москву. Київ за непава і перестав бути осередком політичного і церковного

життя та не міг вже ніколи вернути до давнього значіння і багатства. Сї події здержали розвиток державного і суспільного життя, що ще не встигло уложити ся і зміцнити. Торговля і взагалї господарське життя краю було підорване, насильства, недостача личної і суспільної безпеки, громадні убійства викликали велике пригнобленє. На довгий час спинив ся розвиток умової і релігійної просвіти на Русі, залягла темнота і вкоренили ся в народї хиби вірування. Годї було в тих часах думати про засновуванє шкіл і розповсюднюванє науки і просвіти. Із зруйнованими монастирями і містами загинуло багато пам'ятників староруського письменства. Зложили ся лише пові перекази, що зберегли ся в устах народу, н. пр. про **Батія і Золоті Київські ворота** або **Михайля Семилітка**, тип народної надії на грядучі покоління, вічно молодой, ідеал народної сили, що ніколи не слабне, а все відновлює ся.

Княжна просвіта після занепаду Києва має пристановище в західно-руських князівствах, Галичі і Володимирі Волинським.

Однакже Київ не втратив зовсім свого просвітнього характеру і в тяжкій хвилі татарського погрому. В самім Києві не переривала ся традиція і давні пам'ятники — як Лїтопись і Печерський Патерик — зберегли своє значінє і повагу. Руська народність довго зберегала своє верховладне значінє в стариннім осередку, в Києві. В тих тяжких обставинах, коли татарське лихолітє потрясло всіх до глибини душі, а нарід попав у розпук, приняло ся духовенство за єго подвигненє і просвіту.

1. Богословське духовне письменство.

Проникнуті вірою в Божий промисл, підносять єпископи і священники свій одушевлений голос і старають ся ослабити важкі наслідки татарського лихолітє. Поміж першими визначив ся київський митрополит Кирил. Замітивши багато неправильностей у богослуженях і в житю духовенства та народу, спроваджує він з Болгарії болгарсько-словянську рукопись **Кормчої книги** або **Номоканону**, котра здобула собі на Русі велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але

й у справах приватного і родинного життя, в яких духовенство видавало суд. Кормча виступає також против останків поганьства, збережених у народних віруваннях і звичаях, котрі підлягали духовному судови. Сю книгу переписувано дуже часто (найдавніший список походить з кінця XIII. століття). Митрополит Кирил перевів також реформу півдупавшого духовенства й установив так звані „Правила Кирила“, після котрих духовні мали сповняти свої обов'язки.

Другим таким мужем, що в тих трудних обставинах був опорою народу і готов був душу свою за него положить, був **Серапіон**, ігумен Київсько-Печерського монастиря. „вельми учений і сильний у сьв: Письмі“, „учителень з'являвъ божественномъ писаніи“, як о ній висловлює ся Літопись. Митрополит Кирил поставив его Володимирсько-Суздальським єпископом (1274. р., а в 1275. році він умер). З подібною рішучістю, як Кирил, звертав ся і Серапіон у своїх поученнях до народу (а написав їх п'ять), вказуючи на народну долю ізза нападів татарських і на нехристиянське життя, яке причину того лихолітя, голоду, мору і війни. „За гріхи наші — говорив він — Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодой краси, ані немочи старців, ані молодости дітей“. Тільки щира покута і поправа може спасти нарід від більшого гніву і кари Божой. Друге „Слово“ пронукнуто глибоким смутком задля беззаконних діл своїх духовних дітей. Тому звиває до каєня, а милість Божя зійде на них, поживемо радости в нашій землі і наслідимо царство Боже. Така сама основна ідея в третім поученю. Четверте і п'яте звернене проти розповсюджених тоді забобонів, викликаних посухою і голодом.

Его поучення мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щирістю і глибокою любов'ю вірних. Вводять вони нас у життя і настроїй народу після татарського погрому і мають історичне значіння. Згадує він про Перуна, Хорса, про приношення їм жертв, про короваї, про бога огню Сварожича, про ставлення куті Родови і Рожаницям, про бісовські ігри і пісні, „плясання и гудѣніє“ (музику).

На останку подібне значіння має також „Слово нѣкоего

Христіюбца“, котрий виступає проти поганства і подробицями, подаваними в своїм „Слові“, доповняє ті скупі відомості літописні, які маємо про вірування і звичаї, що збереглися між народом у два віки по заведенню христіанства.

Поученя Кирила і Серапіона не відрізняють ся напрямом і змістом від того, чого бажали Теодозій Печерський, Іларіон і Кирил Турівський, а хоч не визначають ся такою викінченою літературною формою, як поученя двох останніх, зате вони більше рішучі і приступніші для ширших верств народу.

Окрім сих двох святих Церкви, що дбали про пошвищення народу й его просвіти в тяжких часах татарського лихолітя, визначив ся ще в другій половині XIV столітя **митрополит Кипріян**, родом Сербин, котрого літописи називають „вельми княжим і учительним“. Поставлений митрополитом Руси, проживав він довгий час у Києві, хоч столицею митрополитів була вже тоді Москва. З південної Слов'янщини, іменно із Сербії, він привіз з собою багато церковних книг, дбав також про розбудження письменства, сам був трудящим княжником. У своїх церковних писаннях згадує в перший раз про т. зв. **апокрифічні повісті** твори.

2. Апокрифи.

Однак усі ті змагання не могли довести просвіту письменство на Руси до того давного процвітання, який проявив ся до татарського лихолітя. В тих трудних хвилях не вив ся на Руси ані один письменник, що вспів би своїми зусиллями розбудити нове літературне життя. Тодішні грамотії займали ся лише переписуванєм давних книг, списуванєм так званих слів і поучень, призначених більше для читання, ніж для виголошування з проповідниць, посланій, що містили в собі церковні правила для духовних та ріжних інших повістей (сказаній) або зладженєм збірок ісея перероблених з византийських в горі згаданих, як пр. Пчела, Златая Ціп і ин.

Однак письменні люди не могли вдоволити ся лише духовно-поучними, а до того в значній частині полемічними

творами. Вони бажали таких творів, що вдовольнили би також природним потребам і змаганням розуму, чувства і фантазії. А що релігійне вихованє суспільства звернуло і цікавість розуму на релігійні ідеї, отже фантазія убрата єї релігійні ідеї у відповідні образи. Окрім того фантазія проявляла ся і ділала самотійно, творила образи для себе, що були зеркалом прояв життя. Сим потребам вдовольняли так звані апокрифи і повісті чисто сьвітського характеру. Всі ті твори є перекладені, але що були вони розповсюднені між народом у значнім числі списків, і нарід читав їх радо, то вони дають нам спроможність судити про умовий настрій народу. Окрім того в апокрифах і повістях попадають ся черти характеру руського народу і самотійної творчости, тимто єї твори мають своє місце в письменстві.

Упадок політичної самотійности південно-словянських держав (з кінцем XIV. століття) перервав і там літературну діяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південно-словянського письменства, бодай не в такім числі, як давнійше. Читали там і списували лише то, що остало з давнійшої доби.

Але перегадом проявила свій вплив на Русь друга південно-словянська струя культурна. Коли державне життя на Русі після татарського погрому трохи очуваля, почали з Русі серед великих нераз небезпек люди відбувати подорожи на полудне, головно до Царгорода і на Атон. Там вони мали нагоду ознакомити ся з добутками, які осягнуло південно-словянське письменство з XIII—XVI. століття, коли татарський погром перервав культурні і літературні взаємини споріднених народів. Руські книжники переймають у південних Словян їх нові прикраси рукописий, правопись, саме письмо (полуустав) і нові їх переклади. Після овладі Сербії й Болгарії Турками південно-словянські виходці щораз частійше переселяють ся на Русь, де вже ослабло було татарське ярмо (н. пр. митрополит Кириян).

Руське письменство, що після татарського лихолітя визначає ся упадком і застоєм, не могло також винагородити сеї нестачі, спричиненої перервою звязи з півден-

ними слов'янськими державами. Тимто і ся література апокрифічна і повістєва виявляє мало замітного, а навіть небогато остало рукописий присвячених сій галузи письменства.

3. Літописи.

Галицько-Волинська Літопись — се третя частина, додана до Начальної і Київської Літописи, є найціннішим пам'ятником історичного письменства в давній Русі, а також головним жерелом пізнання руської минувшини і вивчення староруської мови. Крім того має вона більше одноцілий характер і є одним з найважливіших жерел до історії Литви, Польщі й Угорщини.

Оповідает вона про події від 1205—1290. р. (від смерті князя Романа) з історії Галицько-Володимирського князівства. Вона починає ся словами: „Начало княженія великого князя Романа, самодержаца бывша всеї Русской Земли, князя Галицкого“, однак крім короткої для него похвали, в котрій порівнує его з Володимиром Мономахом, нема нічого про сего князя. З сего можна догадувати ся, що ся Літопись є лише другою частиною затраченої зовсім Гал.-Вол. літописи, а в рукописі, котрою користував ся переписець, був пропуск, бо з 1202. р. починає ся оповіданє про події в Галицько-Волинській землі по смерті Романа.

Перша частина сїї, **Галицька Літопись**, написана в Галичі, оповідає про „великий мятєж“ (бунт) по смерті Галицько-Володимирського князя, Романа Мстиславича; вона написана у формі одноцілого оповіданя, без років, якоюсь близькою князеві Данилови особою (імовірно Галичанином) не скорше як в 40-их роках XIII. столітя. Написана в Гал.-Волинськїм князівстві, котре жило незалежним від Київської Русі з другої половини XI. столітя житєм, ся літопись подає головнo образ княжо-дружинного життя. Автор, чоловік світський з княжо-дружинної верстви, котрої родоначальником був князь Роман, прославляє сего князя, а складом нагадує „Слово о Полку Ігоревім“ і болгарський епос, а се стає доказом народного світогляду у вищих верствах суспільних Галицько-Волинської Русі. Крім того подає багато вістий про Західну Европу, з котрою Галицько-Волинська Русь сусїдувала. В деїм змінена при

пізнійших перерібках, ся частина зберегла менше більше свою початкову форму.

Друга частина, **Волинська Літопись**, починає ся 70-ми роками XIII. столітя, писана якимсь волинським літописцем, близьким дворови князя Володимира Васильковича і кінчить ся 1289. роком. За прикладом галицького літописця писав також волинський сю літопись без років. Хронологію (роки) вставив пізнійший редактор літописи, вже по злуці Начальної і Київської Літописи з Галицько-Волинською, досить довільно і хибно.

Галицько-Волинська літопись визначає ся мистецьким складом, як „Слово о Полку Ігоревім“, злукою умілих, книжних і народно-поетичних зворотів в одну цілість гармонійну. Про князя Романа говорить: „Кинув бо ся був на поганих як лев, сердитий був як рись і пищив як крокодил, а переходив усю землю їх (поганських народів) як орел, хоробрій був як тур“. Володимир Мономах „нив золотим шоломом Дон“.

Взагалі в Гал.-Вол. літописи бачимо сильний відгомін народних пословиць і переказів, чисто народних зворотів, а деякі місця взяті прямо з пісень.

Порівнянє літописей від XI. до XIII. столітя що до змісту виявляє, що духовне живло перегадом слабне, а скріпляють ся світські, мистецькі і народно-поетичні живла. Се стає доказом переродження, котре проявляє ся в усім тодішнім староруським письменстві. Спершу були письменниками лише духовні, в XII. ст. появляють ся уже князі і дружинники.

Автори Гал.-Вол. літописи були мабуть світські люди, прихильні династії Романовичів. Крім власних помічень, користували ся вони оповіданнями самовидців історичних подій й урядовими актами. До таких повістей самовидців належить н. пр. оповіданє про напад Батія на Русь, Битва під стінами Ярослава (мабуть переповіджений епос), про останні хвилі Володимира Васильковича, котрого характер зображено вельми живо. Автор Галицької Літописи був вельми начитаний, освічений, знав грецьких хронографів (літописців), згадує і про Гомера, послуговує ся взірцями народної поезії, пословицями і поговірками. Літописець оповідає вельми драматично, н. пр. про побут

ки. Данила в татарській Ордї, дїше горячою любовю рідної землї, дорожить славою вїтчини і відчуває болючо всїяку невдачу.

Гал.-Вол. Літопись не дійшла до нас у первописі, але в пізнійшій списку Іпатїївськїм¹⁾, в котрїм північні перенесїї в дечім позмінювали єї мову що до звукової сторони, бо тоді вже рїзницї між язиком північних а полудневих земель Руси були значні; зате має вона велику цїну що до висловів і староруської складнї. Язик літописи носить слїди західно-європейського впливу, бо стрічаємо в нїй слова переняті з латинського язика: „пискупья“, „пробощь“, „риксь, рекомый король“.

¹⁾ Лише в сїм списку має Гал.-Вол. літопись хронологїю. Гал.-Вол. літопись в інших списках (Хлїбняківськїм і Погодинськїм), молодших що до віку, але старших що до редакції, не має хронологїї.

Друга доба (середня) староруського письменства (1453—1798).

1. Політичні і релігійні події.

З кінцем XIV. і з початком XV. століття важні історичні події спричинили на Русі певний зворот і політичного її умовного життя народу. Галицька Русь вже за Казимира Великого (1340.), а Велике Литовсько-руське князівство за Ягайла (1386.) входить у державну зв'язь з Польщею. З того часу починаєся державний вплив Польщі на руські землі, хоч у письменстві він майже не проявився, бо і в самій Польщі вплив письменства був ще доволі слабкий. Галицька Русь ще довгий час після злуки з Польщею була окремим руським воєводством і тут списувалися урядові грамоти в XIV. і в першій половині XV. століття переважно руським язиком, а доперва наслідком постанови сейму в Бідльній (1432. р.) майже виключно латинським язиком. Городельська унія (1413.) скріплює суспільно-політичний вплив Польщі в руських землях (наділяючи політичними правами лише панів-католиків), хоч литовсько-руські землі мало що не до половини XVI. століття мали окремих князів. До боротьби за самоуправу литовсько-руських земель виступив безуспішно Свигида, а відтак за права Русі вступаються князі Олельковичі, котрим Казимир Ягайлович надав відновлене київське князівство. Семен Олелькович довів до руйни Київ і відновив Печерську Лавру. Але по смерті Семена Олельковича Казимир Ягайлович почувся так могутим володарем, що рішився зруйнувати кінець існуванню окремого київського князівства, поставивши в Києві свого воєводу, Мартіна Гашовда.

Однак в дійсності не покористувався він злукою Польщі з великим князівством Литовсько-руським, щоби довести до визволення південної Русі зпід татарської кормиги і сповнити се посланинство. Союз, здавалося, корисний для Польщі, заключений з Іваном III., віддає (1471.) Московщині В. Новгород (сторонництво Борецьких, котре звернуло ся о опіку до Казимира, не дістало від него помочи), а скріплена тим способом Московщина мінає ся що раз більше в справі литовсько-руських земель. Щоби відвернути сю перевагу Московщини, оженив ся син Казимира, Олександр, з Єленою, донькою Івана III. Василевича, але се не відвернуло грози Московщини, котра в суперництві з Польщею змагає до володарства над Руссю.

Остатнім змаганем руських живел проти нового ладу в Литовсько-руськім князівстві було повстанє під проводом київського воеводи, князя Михайла Глинського, коли єму король Жигмонт відобрав київське воеводство (1507. р.). Однак повстанє згноблено, а Глинський схоронив ся до Москви, де єго втручено до в'язниці і замучено.

2. На полі церковного і релігійного життя

проявляє ся на Русі в суперечности до Московщини певне змаганє дб. Заходу. Хоч Русь прийняла християнську віру з Царгорода, а Церква на Русі одержала відтам початки устрою, то се сягає тих часів, коли була ще єдність з Римом. Але й тоді навіть, коли вже настав розділ Церков, київські великі князі не хотіли мати нічого спільного з візантійськими коромолами, оставали в добрих взаєминах з Заходом Європи й Апостольською Столицею, а змаганя до унії Руської Церкви з Римом не устають, як се вказують взаємини Данила Галицького з Інокентієм IV. Наслідком перенесеня митрополічної столиці із знищеного Татарами Києва до Володимир-Суздальського, а відтам до Москви, владик окремих руських князівств гляділи зближення до Римської Церкви. Тим змаганям пособляла злука деяких руських князівств з Литвою, а Галича і часті Волині з Польщею. До визволу руських владик зпід зверхности московського митрополита причинило ся основанє руської митрополії в Галичі за Казимира Великого, котрій підлягали єпископства в Перемишлі, Володимирі Волинськім і в Холмі. Але

110
також підвладні Литві руські владики намагалися визволити зпід зверхности московського митрополита, котрий звав себе київським і гнобив їх великими данинами.

Заходами великого князя Витовта засновано руську митрополію в Києві (на котру по його волі південно-руські єпископи вибрали митрополитом Григорія Цамвлака¹⁾ 1414. р.). Тим способом руська Церква відділилася від московської митрополії й організувалася на самостійних основах, а руські землі визволилися зпід церковного впливу Московщини.

Київ став тим способом знов осередком релігійного і культурного життя на Русі і наслідком того виробився там перегадом инший характер умового життя і просвіти. Руська Церква мала самоуправу, київського митрополита вибирав вільними голосами церковний собор єпископату, коли тимчасом витворений в тогочасній Московщині крайно виключний національний і церковний тип із самовладними змаганнями не відповідав поглядам українського народу.

Вже на соборі в Констанції (1415. р.) являється згаданий в горі учений, київський митрополит Цамвлак, з легатом царгородського патріярха Ізидором, також прихильником унії з Римом. Колиж опорожнилася київська митрополія, вибрано порученого папою Ізидора митрополитом, котрий явився на соборі у Ферарі і Фльоренції (1439. р.), де проголошено зєдиненє (унію) східної Церкви з Римом. Іменованій відтак київський митрополит Ізидор кардиналом (перший кардинал Руської Церкви) подав в архієрейськє посланю фльорентийську унію до відома єпископатови на Русі, але коли явився в Москві для проголошеня унії, велів його великий князь московський увязнити і засудив на смерть на кострі. Видобувши ся з полону, утік кардинал Ізидор до Києва, а відтам до Риму, де й небагом помер.

Зближеню Руської Церкви до Риму пособляли історичні події на Балканськєм півострові.

¹⁾ Кн. Витовт посилав митрополита Цамвлака на церковний собор до Констанції, де він був провідником 19-ти грецьких єпископів, котрі однак не хотіли злучити ся з Римською Церквою.

Вже овлада Царгорода хрестоносцями і засноване там ними Латинське цїсарство (1204—1261.) захитало повагу Византийського цїсарства, витворило глибоку пропасть між Сходом і Заходом та промостило Туркам дорогу до овладн Балкану. (Сербія по бою на Косовім полі 1389. р., Болгарія ¹⁾ 1393. р. стали турецькими провінціями, а Царгород попав 1453. р. у руки Турків).

Фльорентийська унїя (1439. р.) скріпила також церковну звязь руських земель з католицькою Польщею західною Европою, а руські митрополити входять у зношення з Заходом (Цамвлак був на соборі у Констанції 1414—1418. р., а Ізидор на соборі 1438. р. у Феррарі і Фльоренції). Коли наслідком тих подій виступають на Русі щораз більші сліди західно-європейського впливу, культурна звязь Русі з південно-слов'янськими землями і з Царгородом перериває ся наслідком згаданих у горі подій на Балкані.

Якнебудь фльорентийська унїя не була тривка²⁾, всеж таки скріпила церковну звязь руських земель з Польщею і західною Европою.

Московщина покористувала ся фльорентийською унією і упадком Царгорода (1453. р.), щоби московську митрополію визволити зпід зависимости царгородського патріархату. **Московський митрополит прийняв отже титул патріярха,** і московський патріярх став зверхником всего єпископату

¹⁾ Представником впливу Сербії на старинне руське письменство митрополит Кипріян († 1406.), родом Сербин (проф. Ом. Огоновський називає его Болгарином); літописи величають его „вельми книжымъ и учительнымъ“, чого доказом его Житія Святих (до 1380. був митрополит Кипріян у Києві, опісля переселив ся в Москву). Представником впливу Болгарії є Григорій Цамвлак (Самвлак), котрого ізвав з Болгарії на Русь митрополит Кипріян. Він визначав ся глибокою ученістю, а на домаганє в. кн. лит. Вітовта руські єпископи впливляли его на київського митрополита (1414. р.). З творів его замітні проповіді, в котрих він виявив свій красномовний талант. Обидва они були представниками відродженої в XIV. ст. церковно-слов'янської мовности, котрої твори ширили ся на Русі.

²⁾ На Русі всеж таки були люди прихильні унїї, як н. пр. митрополит Мисаїл, котрий написав „Соборное посланіє русского духовенства и міщанъ къ римскому папѣ Сиксту IV. з Вильни 1476.“ (видане . Петрушевичем 1870. у Львові).

в Московщині і змагав також до підчинення собі київської митрополії. Однак самовладні змагання Московщини відвернули від себе і духовенство і міщанство Русь, а православні руські єпископи на соборі 1590. р. признали торжественно царгородського патріярха головою православної Русь. Царгородські патріярхи опікувалися з того часу справами південно-руської Церкви, церковними братствами і школами.

3. Люблинська унія (1569. р.)

Вона звязала нарешті Литву й руські землі тісно з Польщею, а всі руські землі, крім Берестейщини й Пинщини, що остали при Литві, і крім Чернігівщини, що піддалася Московщині, дісталися Польщі. Лит. руське князівство перестало отже бути окремою державою, а ся злука Литви з Польщею відкрила весь простір на Русь впливам польської і західно-європейської культури. Оснований у Любліні трибунал як вища судова настан, заporučав Русь самоуправу, бо Литовський Статут постановив, що „писарь земський маєть по руску литерами и словы вси листы и позовы писати, а не нишимъ языкомъ и словы“. Однак громадський самосуд знесено, обмежено права хліборобів до землі і тим способом розділено населення на шляхту і посполитих людей. Шляхта взяла державну управу в свої руки і відсунула від неї також міщан. Через те і в міським життю настав цілковитий переворот. Королі надавали містам магдебурське право, котрим вони правилися самостійно і творили пеначе відокремлену в собі державу. Сим правом однак користувалися тільки католики-міщани, що сиділи серед городських мурів, а що руське міщанство було поселене поза укріпленнями, то переважно не хіснувалося магдебурським правом. Тільки в Церкві збереглися покищо останки колишнього вічевого, громадського устрою.

Руські князі і бояри входять у взаємини з польською шляхтою і з західно-європейською культурою. Але хоч Русь втратила свою народно-політичну самостійність і поступенно підлягала суспільному і політичному впливови Польщі, вона готовила ся серед того впливу до культурного поступу і розбудження своєрідного умового життя і письменства. Особливо коли царгородські патріярхи що раз

більше вмішували ся у внутрішні справи Руської Церкви та поставили руських владик під догляд церковних братств, руські владики довели до унії з Римом, званої Берестейською.

Берестейська унія (1596.), до котрої головний попин дав Іпатій Потій, єпископ володимирський, опісля київський митрополит, викликала, правда, роздвоєне в широких верствах руського суспільства, бо зносила громадський, виборний устрій Церкви на Русі і спричинила релігійні спори; однак се споводувало значний рух літературний і просвітний, а з тим і змагання до витворення власної науки. Серед руського суспільства найшли ся люди, що стали горячими оборонцями народности і ся боротьба доставляє головного змісту руському письменству протягом XVI—XVII ст. До тої боротьби виступає галицьке, а передовсім львівське міщанство в обороні „благочестивої“ віри, а се стає покликом до розбудження широких верств народних, головню селянства.

4. Початки козаччини. Визвольні змагання українського народу.

Після зруйнування Византийської держави повстав на Сирії хияцький ханат Гирейв, а з того часу вельми мінили ся відносини на окраїнах Литовсько-руської держави. За Витовта її межі сягали до берегів Чорноморя. Він укріпив Канів, оснував Черкаси і Кременчуг, построїв вердиню на місці давнішого Очакова, пристань на місці сінїшньої Одеси і замок при устї Дністра (проти Акерману). Але за Казимира Ягайловича, занятого більше споами з Польщею, як обороною границь, Литовсько-руська держава втратила ті південні окраїни. Менглі Гирей знищив пограничні твердинї, а між заселеною Київщиною і татарськими кочовищами утворив ся широкий простір пустої землі, так звані Дикі поля, де вела ся безнастанна боротьба між українськими поселенцями з одного, а татарськими хияками з другого боку. Проти татарських наїздників, що безнастанно нищили Україну, витворює ся в другій половинї XV. і протягом XVI. столїтя козаччина, котра виступає також проти заведеного наслідком люблин-

ської унії економічного і суспільного ладу на Україні. (Замість громадського самосуду заведено шляхотський, хліборобів закріпощено, отже нарід кидає ся туди, де уряд і шляхта не мали над ним власти, в незаселені степи і там пристає до вільного **Запорожа**).

Крім економічних і суспільних відносин берестейська унія зробила великий вплив на нарід наслідком знесеня в Церкві виборного ладу. Козаччина почала боротьбу з Польщею і звертала ся за допомогою до широких народних верств з одного боку, а з другого під релігійним прапором лучила ся в справах „руської віри“ з представниками вищих українських верств, з їх останками — з міщанством, духовенством, а навіть із шляхтою. Релігійним прапором заступає ся прапор національний, під окликом справ релігії веде ся боротьба задля національних, політичних, суспільних і економічних питань. З тою релігійною поволокою доходить до розгару польсько-козацьких війн. Довголітні війни польсько-козацькі, що заповнили другу половину XVII. століття і страшно зруйнували правобережну Україну (в народних устах витворила ся назва сеї доби — Руїна) довели до розриву України на право- і лівобережну (в Андрусівському мирі 1667. р.) і спричинили також значні суспільні і національні зміни. Але хоч наслідком польсько-козацьких війн занепали на Україні засновані там попередку огнища умового і літературного життя та спилили его розвиток, то серед воєнного козацького суспільства проявляє ся поетична творчість, котра видає козацький епос — **думу**.

5. Початки гуманізму.

Змагання до зєднання Східної Церкви з Західною, унадок Царгорода, в слід за тим переселенє учених Греків (між иншими ученого Кирила Лукариса) до західної Європи, мали для культурного розвитку і поступу благодатні наслідки. Середньовічні погляди і форми пережили ся в супротивности до закріпленої схоластичної учености проявили ся змагання до свободного образования і свободних дослідів на полі науки до визволення людського духа з закріпленої шкільної системи. Провідником в тих змаганнях

мала стати клясична старицність, письменні і мистецькі твори старинних Греків і Римлян. З відродженем наук і умілої клясичної старицности укладають ся наукові досліди і мисленє на нових основах висшого наукового мистецького образования. Взірцем тих умових змагань слугувать літературні й мистецькі твори клясичного свѣта. В половині XV. столітя дістали ся на Русь ті нові струї наукові і житєві з Заходу, а сї струї названо гуманізмом. Гуманізм проявив ся головнїю цільним вичуванєм старинних клясичних языків (латинського і грецького) і літератур. Знапє старинних клясичних літератур розбуджувало справдешню вселюдську просвѣту (звану в латинській мові *humanitas*, відси і назва гуманізму) і справдешній смак письменський у християнських народів. Сей новий культурний напрям виїшов з Італії, де грецькі учені після овладі Царгорода Турками найшли приют і розбудили замілуванє до клясичних літератур і наук (плеканих уже італійськими поетами Дантом і особливо Петраркою).

Правда, і в середних віках читано у висших школах єщо із староклясичних творів, як се опісля робили гуманісти, але в середних віках плекано більше латинський язык. Та середньовічна наука звала ся схолястиккою (від латинського вислову *schola* — школа). Головною задачею схолястики було узасаднювати й утверджувати правди науки Церкви з підмогою розумованя, а мислити, розумувати (діялектика) і доказувати правду учено на основі писань грецького філософа Аристотеля (котрого виїмки знано з лихих перекладів латинських). Але схолястика, котра була спершу хосенною мовою гімнастикою, переогодом тратила що раз більше наукові прикмети і губила ся в пустих формулах і сухім, вигопарним розумованю.

Тимто з відродженем клясичних літератур і наук поав ся спершу в Італії, а відтак і в західній Європі новий зорот в умовім житю, званий гуманізмом, а головною прикметою було змаганє до свободних самостійних дослідів і свободи думки. Сей напрям вернув і красну літературу, науку і мистецтво на новий шлях.

Сей новий напрям дістав ся також до університетів у Празі (заснованого 1348. р.) і в Кракові (1440. р.), в котрих вищу просвіту побирано також богато Русинів. Королева Ядвига ¹⁾ оснувала своїм накладом в пражській університеті окремий інтернат (бурсу) для студентів Литовців і Русинів, а такий сам інтернат відкрито опісля при Краківській Академії). Побирали там науки між иншими Адам (опісля Іпатія) Потій і Касіян Сакович. Через Польщу ввійшов гуманізм і на Русь, відки богато-заможнійших і талановитих Русинів їздило в Італію, щоб набрати ся високої освіти у тамошніх учителів-гуманістів. Першим Русиною, що поїхав учити ся в Італію, був Франц Скорина з Полоцка. Спершу учив ся в університеті в Кракові й досягнув там степеня бакалара, а відтак на університеті в Падуї досягнув він степеня доктора лікарських наук і філософії.

Імовірно православної віри, своє хрестне ім'я „Георгій“ скрив він під католицьким іменем „Франціска“, щоб міг учити ся в Академії, до котрої православні не мали доступу.

Визначний вплив у напрямі гуманізму на Руси мав Максим Грек (родом з Альбанії ок. 1480. р., † ок. 1556. р.) котрий здобув собі широке образование в часі процвіту доби відродження і гуманізму у Флоренції і Венеції, а класичних письменників називав першими своїми учителями. Там мав він нагоду ознайомити ся з класичними язиками і літературами і близько придивити ся духови нової італійської просвіти. Ширини умового світогляду дучила ся в него з силою і глибиною релігійного чутства. Він слухав знаменитого ученого Грека Копистантіна Ласкариса та ознайомив ся із славним проповідником і настоятелем Домініканів у Флоренції, Савонаролею, котрий був йому близький духом яко строгий проповідник аскетизму, як італійські гуманісти, а відтак у монастирі на Атоні вчитував ся пильно в тамошніх рукописах. Одуження, викли-

¹⁾ Як засвідчає київський архимандрит Захар Копистенський в присвяті ки. Четвертинському свого видання бесід св. І. Золотоустого (1623), „королева Ядвига читала Біблію словенську, а для впрозуміння їй мала виклади Опців святих словенським язиком, котрі з Біблією читала“.

кане в Італії клясичними науками (до чого немало причинила ся основана Медичеями у Флоренції Академія), пірвало християнських учених до того степеня, що мріли про воскресенє грецької мітології, обожали Плятона і викликали рівнодушність до християнських засад та довели тим до занепаду моральности і попадали в поганьство. Як Савонароля виступав проти такого вибуялого односторонного одушевлення клясичним свѣтом і був противником безсвѣченнх, але мало релігійних італійських гуманістів, так Максим Грек на Русі остерегав вірних християн перед подібними змаганнями і написав „Обличительное слово на еллинску прелесть“, в котрім старинній мітології протиставить ідеали і засади Христової науки. Хоч чужий походженем, він не тільки своїми творами (видав Голковую Псалтир, справляв богослужебні книги), але і впливом своїх моральних поук на погляди тогочасних людей належить до Русі, дарма що поріканем многих московських обичаїв і поглядів наразив собі московських черців і ухвалою синоду за те, що нібито псував текст священних книг, зачинено его в монастирі, де й помер. Він перший на Русі явив ся з багатим засобом знання не тільки в богословських, але й у свѣтських науках, а своїми трудами і змаганнями приготував виданє Острожської біблії і діяльність Греко-словенської Острожської Академії.

Під впливом гуманізму повставали на Русі вишні школи, вправді ще з церковно-схолястичним напрямом, але з європейським устроєм, а се розбудило живий літературний і науковий рух і рішучі прояви умового і народного життя.

6. Реформація,

викликана Лютром у Німеччині (1517. р.), відбила ся також значним впливом на Русі. Лютер списував свої науки німецькою мовою, переложив нею свв. Письмо, складав нею релігійні пісні і виробив її на літературну мову. Латинський язик, яким доси майже виключно послуговували ся в письменстві в тогочасній Європі, уступає місця живим народним мовам. Реформація обгорнула не тільки західну і середню Европу, але стала ширити ся також у Польщі, на Литві і Русі (а іменно кальвінізм, соцініянство, або

так зване антитринітарство [науку о сьв. Трійці супротиву католицькій науці], або так званий аріянізм). Сю науку проповідував Лелій Социн, а відтак его братанич Фавст Социн, в Польщі, а осередком социнїян був Пинчін і Раків. Ся наука розширила ся також у литовсько-руських землях. Найзнатїйші вельможі, між тими Радзивили, а також міщани переняли ся сею наукою і видали численних письменників. Прихильником социнїян був також князь Константин Острожський, хоч держав ся православної віри, і тому атонський чернець Іван Вишенський, вважаючи се шкодою для православної віри, картав у своїх посланнях прихильників социнїянства, що „поеритичѣли вси обительницы Малої Росїи отъ Бога далече устранишася“. Відозвав ся давний рух чеський з часів Гуса, а ся наука проникала заходом чеських братів і інших некатолицьких сект у Польщу, а відтам на Литву і на Русь.

Сей релігійний рух спонукував з одного боку до дослідів релігійних питань, а з другого побуджував ревних прихильників Церкви готувати оруже до оборони. До сеї оборони треба було таких самих засобів образования, якими орудували противники. Освічені люди сьвідомо відчували потребу образования і тим вирізняло ся освічене суспільство на Русі від Московщини, закостенїлої в застарілих поглядах і в темноті. Але сей просьвітний рух не остав онісся без впливу і на сусїдну Московщину, де білоруська і кївська освіта положила також культурні підвалини.

Наслїдки сего релігійного руху проявили ся небагом наглядно на просьвітнім і літературнім полі. Хоч український нарід втратив державну самостійність, однак розвинув мимо того своєрідне житє, яке многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменстві зберегла Русь книжні традиції старинної доби, однак жива народна мова, що проявила ся доволі чистою в грамотах другої половини XIV. столїтя (з прикметами білоруського говору) щораз більше виступає в творах, котрі відносили ся до житєвих потреб, і мішає ся з церковно словянським і польським язиком. В правних грамотах і законодатних кнїгах значну перевагу бере жива народна мова і з старо-

словянським та польським відтінком стає урядовим язиком на Литві.

Наслідком політичних і суспільних відносин черпав сей урядовий язик не тільки з церковно словянського і живої народної мови, але й з латинського і німецького язика під впливом школи, торгових взаємин із Заходом і виходу печаті. Літературна діяльність у тогочасній Русі проявила ся головню на релігійнім полі, на котрім ведено горячі спори (полеміку) між католиками та уніятами з одного боку, а православними і протестантськими сектами з другого. Сі спори творять протягом XVI. і XVII. столітя готовний зміст тодішньої руської літератури так званої полемічної (так називано твори, в котрих прихильники одного ісповідання поборювали представників иншого ісповідання), а хоч та полеміка була доволі одностороння і виходила головню на заговоренє противника, всеж таки оживила значно тогочасну літературну діяльність і причинила ся до розбудження самосвідомости спорячих сторін.

7. Книгопечатанє.

Винайдене в Німеччинї в половинї XV. ст., а відтак розповсюднене також у Польщі, на Литві і Русі, воно пособляло вельми тогочасному літературному рухови. В Кракові появляють ся з кінцем XV. столітя (1491. р.) церковно-словянські книги кирилицею в печаті Швайпольда Фіоля, Німця з роду, за що запідозрено єго в прихильности православію і візвано на суд перед краківського єпископа. Він був приневолений покинути Краків і перенїс ся на Угорщину, а через те на якийсь час перервало ся печатанє книжок. Але відтак (після видань Скориши в Празї 1517—1517. р. і у Вильні 1525. р.) заходами московських виходців Івана Федорова (або Федоровича, як єго називали на Русі) і Юрія Мстиславця починає ся на Русі правильне книгопечатанє з початком другої четвертини XVI. столітя. В маєтности вельможі Григорія Ходкевича (виленського каштеляна і гетьмана великого князівства) в Заблудові, на українсько-білоруським пограничу (в Городненщині), повстає перша печатня, заложена Федоровичем Мстиславцем, котрі були приневолені втікати з Москви

наслідком заворушення, викликаного там першими їх печатними виданнями. Однак недужий і підхожий віком Ходкевич не довго пособляв тим печатникам, задлятого Мстиславець переніс ся до Вильна і там з підмогою багатих міщан Заріцьких і Мамоничів (в домі сих останніх) заложив нову печатню¹⁾. Федорович тимчасом переніс ся до Львова і тут з підмогою спроваджених з давньої заблудівської печатні помічників заложив першу руську печатню (р. 1573.) недалеко Свято-Онуфрейського василіанського монастиря (на Підзамчу).

Задля недостатчі потрібних засобів попав Федорович у довги і був приневолений прийняти службу у князя Острожського (1575. р.). В Острозі в 1570-тих роках зібрала ся заходами князя Острожського громада образованих людей, рід грецько-словенської академії, і тут підготовлено та протягом двох років випечатано славну **Острожську Біблію** (в р. 1580. і 1581.) на основі копій сьв. Письма зібраних з сербських, болгарських, грецьких та італійських монастирів. Се перше повне старословянське видане Біблії було викопанем найбільшої тоді видавничої роботи. Князь Острожський написав передне слово до сего видання, а друге Герасим Смотрицький, підскарбник князя, що належав до редакції Біблії. Спільбичними віршами описав він герб князя, а такимиз віршами зложив друге своє „предисловіє“ для слави князя.

По випечатаню Біблії вернув Федорович до Львова і тут умер. По єго смерті викупило заставлену у жида печатню Ставронигійське Братство і в початках XVII. століття прийало на єї управника литовського Русина **Михайла Сльозку**, котрий опісля відкрив власну печатню, а ставронигійська, найдавнійша у Львові українська печатня²⁾, є тут і до нині. Окрім сих печатень розповсюдились печатні на Литві і на Русі так, що находили ся

¹⁾ Лука Мамонич був скарбником великого князівства, а Кузьма Мамонич вилецьким бурмістром. В єї печатні вийшло 1574/5. Євангеліє, а 1576. Псалтир. Іван Заріцький (Зарецький) був скарбником і старостою унітським, а брат єго Зиновій бурмістром вилецьким.

²⁾ Король Володислав IV. надав Ставр. братству виключне право печатати словянсько-руські книги, а єї привілей потвердив також король Михайло Вишневецький.

те лише по важливіших містах і монастирях, але і по селах¹⁾, що стає вимовним доказом розбудженого умового життя серед тогочасного українського суспільства²⁾.

Але коли в Московщині печатане обмежає ся лише церковними книгами, на Русі пробудило ся живе чувство народности й умові потреба в змаганню до перекладів св. Письма живою народною мовою, проява, — якої не бачимо в Московщині. Згаданий в горі **Франц Скорина**, полоцький мислитель, що учив ся в Кракові і Падуї, видав у Празі Біблію Руську³⁾ (1517—1519. р.), „Богу ко чти и людемъ посполитымъ къ доброму наученію“, а в перекладі, що виначає ся примішкою білоруських і руських висловів, користував ся чеською і церковно-словянською Біблією. Ціль цього видання поясняє Скорина просвітною і народною потребою, бажачучи послужити своєму народови „къ наученію правд віри) людемъ посполитымъ руського язика“ (тим, що говорять по руськи), „своему прироженому руському языку къ науце всего доброго“. Але в переднім слові до Біблії і в замітках Скорини не находимо ніякого натяку про якунебудь звязь его праці з протестантським або якимнебудь іншим релігійним рухом, так що его змагання являють ся зовсім незалежними і самостійними (Лютер виступає із своїми тезами на передодні Всіх Святих 1517. р.⁴⁾. Прихильником і помічником у Скорининих змаганнях був

¹⁾ Крім Вильна, Києва, Львова й Острога засновано печатні в Несвижі (в Миньщині) заходом маршалка і канцлера в. ки. литовського ки. Миколая Радивиля Чорного, опікуна кальвіністів, де 1562. р. напечатано кальвінський Катехизис—С. Будного; крім того Почаєві, в селі Стратині (в Рогатинщині), в Євю (у Виленщині), Кутейні (в Могилівщині), в Крижосі (коло Галича) й в ін.

²⁾ Числа виданих у Московщині і на Русі книг дають наглядний образ розвитку книжної діяльності й культури там і тут. До 1600. року московських печатень вийшло 16 книг, з українських 67; до 1625. р. московських 65, з українських — 147; до 1650. р. (до злуки України з Московщиною) з московських 275, з українських 300.

³⁾ Видання повної „Руської Біблії“, судячи з того, що до нас дійшло, довершив, хоч в переднім слові з 1519., говорить про цілу Біблію.

⁴⁾ Коли вичерпав ся наклад видань Скорини, переписувано їх прогом XVI. і XVII. ст. в Білій Русі і на Україні. (Відпис Васеля Жугача з Ярослава (1568.), Луки з Тернополя (1569.), Дмитра з Зінкова 1573.) й ин.

імовірно старший виленьський бурмістр **Яків Бабич**, в котрого домі, по переселеню з Праги до Вильна, Скорина заложив печатню¹⁾, а се кидає гарне сьвітло на ті культурні круги, серед яких розвивали ся просьвітні й умові змагання, котрим пособляло заможне і розмірно на ті часи осьвічене міщаньство більших білоруських міст (Мамонічі, Заріцькі й ин.). Наклад на Біблію і Псалтир дав Богдан Оньків (Онькович, син міського радника виленьського, мабуть університетський товариш Скорини).

З тогочасних перекладів сьв. Письма найбільш замітне **Пересопницьке Євангеліє**²⁾, зладжене накладом кн. Настасї Гольшанської в пол. XVI. ст. За радою пересопницького ігумена було воно переложене імовірно Михайлом Василевичем, сином сяніцького протопопа (декана) з допомогою архимандрита Пересопницького Григорія з „болгарського язика на руську мову“, „для лепшого впрозумлення люду християньского посполитого“, при чім перекладник, як і Скорина, користували ся у своїй роботі чеським перекладом, але мимо того зустрічаємо прояви руської звучні, складні і форм. З початку XVI. століття маємо також рукописний переклад **Пісні Пісень** з поясненнями і моральними поуками, зроблений невідомим по імені перекладником, а мова перекладу виявляє також сліди чеського первозору. На жаль та „посполита мова“ була дуже мало подібна до дійсної, живої, чистої народної мови, бо тоді сеї чистоти мови не цінилися і майже і відчутти не вміли. Тоді йшло головню о „правдну віри“. Крім того є ще деякі інші переклади частин Біблії, як рукопись писаря Дмитра з Зінкова (місто на Поділлі за Збручем) і Луки з Тернополя, імовірно переписані з біблійного перекладу Скорини.

З XVI. століття маємо крім того в так званих **Учительних Євангеліях** різні взірці перекладів біль-

1) В тій печатні видав „Апостоль“ (1525.) і молитовник „Малая по дорожная книжица“.

2) Пересопниця на Волині, між Ровном а Луцком, де нині ще є останки старинного монастиря, побудованого Хведором Чорторійським де було написано Пересопницьке Євангеліє. Опісля дісталось се євангеліє гетьманови Мазепі, а він передав у бібліотеку семінарії Переяславської. Часть рукописи Пересопницької (Єванг. Луки і кілька взірців з других євангелістів) видав проф. П. Житецький у Києві 1876.

де або менше зближені до народної мови, а деякі дуже гарні і старанні „Учительні Євангелія“ (т. є. „з вкладом“, з поясненнями) збереглися саме в Галичині. „Учительні Євангелія“ подають крім євангельських ексців на всі неділі року і важливіші свята, до кожного євангелія духовну науку (в Польщі називали такі видання *postyle*“).

Сі переклади є лише дальшою низкою тих „перекладів“ сьв. Письма на „посполиту мову“, що появляються в Білоруси ще перед реформаційною струєю, а хоч не можна заперечити, що й реформаційні впливи опісля принесли до спопуляризованя сьв. Письма і богословського письменства, то всеж таки стягали вони правдиві почуття релігійні на рівень пустого говореня і тим більше авзятих спорів, а навіть кровавих усобиць.

Змаганя до розповсюдненя протестантських ідей піддав **Симеон Будний**¹⁾ (імовірно Мазовшанин) в 40 літ після коринських видань з товаришами, що також не були Русинами, і видав сучасною руською мовою в Несвижі „Катехисіс то єсть наука стародавняя християнская“ (1562. р.). Але після того взяв ся до перекладу сьв. Письма на польський язык і польською Біблією здобув собі і в письменстві. З пізнійших его товаришів унітарської секти намагався ще руською мовою розповсюднювати протестантизм **Василь Тяпинський**, Білорусин з роду, і видав катехизис для „науки дітій“ і текст євангелій. В тім самім часі появляє ся переклад Нового Завіта на білоруську мову (імовірно з польського перекладу) невідомого нам ближше соцініянину **Валентина Негалевського** в селі Хорошові на Волині (в 1581. році) з виразною унітарською шкою.

Книгопечатанє вельми причинило ся отже до видань перекладів сьв. Письма, Отців Церкви, богословських полемичних творів, церковно-словянських богослужебних книг, передмовами, доповненнями і поясненнями білоруською мовою, а хоч властивої літературної діяльності в тих часах в Русі не замічаємо, всеж таки наведені видання стають

¹⁾ Будний був спершу кальвіністом, відтак унітаристом, а на останку перейшов до крайного аріяньства (юдаїстичного напрямку).

певним доказом висшої рівені оśвітнї і підготовляють тї промощують дорогу народній мові в инших вітках писемьства. Білоруська і київська ученість причинили ся до замітного піднесеня культури.

8. Організація Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви.

Після флорентийської унії помічаємо кілька дуже замітних явищ. А іменно зпоміж вельмож, котрі пособляли розвиткови просьвіти і культури на Русі, визначив ся по біч князя Константина Острожського також князь **Андрій Курбський**. Родом Москаль, утік Курбський перед жорстокою Івана Грізного на Литву й оснував у селі Милановичах (в Ковельщині) культурне огнище, котре побі Острога чимало причинило ся до розбудження умового життя на Русі. Ученик грецького ученого богослова Максим Грека, Курбський громадив коло себе всяких учених, а вважаючи помножене книг головним способом до оборони віри і народности, перекладав церковно словянською мовою твори грецьких церковних письменників, писав письма до українських вельмож і до міщан та ремісників, щоби їх утвердити в православній вірі. Книжки і листи Курбського писали церковним під впливом московщини зміненім язиком, а дякі знов писаня уживанім тоді на Русі книжним язиком перемішаним польськими і латинськими висловами. Ві у старобсти вичив ся латинського язика і заохочував молодіж здобувати собі висшу оśвіту на європейських університетах і вчити ся грецького і латинського язика.

Як Острог і Милановичі, був також двір князя **Юрія Слуцького** на білорусько-українськім пограничю третім подібним огнищем культурним.

Але переходом, коли українські вельможі почали переходити на латиньство (чому і дїм Острожських служили знаменним прикладом), українське населенє не могло числити на їх поміч у-будучині. Тимто почала середня верства українського населеня, сьвідомійше міщаньство і більших містах, організувати свої сили до нового культурного і народного руху. В сїм культурнім і народнім русі ведуть тоді перед у Галицькій Русі міста Перемишль

Львів, а на Білоруси Вильно, переходом Кнів і ин. Протягом XVI. століття помічаємо зріст матеріяльних засобів українського міщанства, а рівнобіжно з тим іде зріст горожанської і народної свідомости. Не маючи в Галицькій Русі виглядів на поміч вельмож і шляхти, взяло ся львівське міщанство до організації власних сил і в тім покористувало ся давним устроєм церковних братств, а також взором міських а особливо цехових організацій. Небавом почали такі братства повставати одно по другім. Церква братська була релігійним осередком, що лучив вірних громади у релігійний союз. Братства, котрі спершу займали ся ділами милосердя та християнської любови і по біч церкви удержували домн для убогих і шпиталі для хорих та устроювали братські служби церковні, похорони й інші діла побожності, розширили опісля обсяг своєї діяльности. Поперед усього старались о церкву і священника (похорони, вінчання членів братства, богослуження в неділі і свята і т. ин.). У тісній звязи з церквою стояла школа, бо мала служити народним цілям і піддержувати просвіту на церковно-релігійній основі. Учителі в тих школах сповняли обовязки дяків (дидаскали) і були тісним злучником школи і церкви. По більших містах заможнійші братства вели вищу культурну роботу, громадили околя свого огнища кружки учених людей, богословів, письменників, котрі розвивали і ширили книжне письменство і науку з підмогою висших шкіл (ставропігійська школа в Львові була неначеби ліцеєм, у Києві з братської школи повстала академія) і печатень. Церковно-братських шкіл повстало тоді багато більше, як їх було опісля коли небудь на Україні прилученій до Московщини. Козаччина дбала також про школи (в Гадяцькім договорі вихованій за границею Непирнич домагав ся заложеня двох університетів и інших шкіл).

Така організація братств давала їм супроти правительства законну основу для зєднання не тільки міщан, але і замісцевих людей ріжного стану в союз, вирабляла в них почуте суспільної і народної карности та заводила в братстві свій народний суд над спорами і проступками членів братства.

Головним і старшим братством, на основі цехової ор-

ганізації опертим, було міське братство при церкві Успенія Пр. Б. у Львові, котрого початок сягає другої половини XV. ст.¹⁾ Вже в останній четвертні XVI. століття, під впливом католицького відродження, спору католиків з протестантами, підготовлення церковної унії і занепаду православної Церкви, заняло Успенське братство у Львові впливове становище, до чого причинилися значіне Львова яко столиці та культурного осередка Галицької Руси і повага львівського міщанства. До сего братства належали не тільки міщани й люди „посполиті“ але й деякі вельможі.

На таких основах зорганізувалося також братство при монастирі св. Трійці у Вильні (засноване 1588. р.) котре відіграло важну роль в тодішніх культурних і релігійних змаганнях на Русі. Організація сего братства була подтверджена патріяршими грамотами, а також королем Жимонтом. Окрім тих братств на взір львівського і виленського повстали ще братства в Києві, в Рогатині, в Городку, в Перемишлі, в Берестю й ин. містах.

6. Школи.

Вельми важну діяльність виявили братства засновані школи, котрі були взагалі першими правильно улагодженими українськими школами. Давнійші школи на Русі не відповідали вже тогочасним вимогам, отже треба було дати їм новий устрій, зовсім нову наукову програму. Освічені люди тодішні зрозуміли, що (як висловився автор „Перестороги“) „коли бы (Русини) были науку мѣли тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыя пгибели“ (занепаду).

¹⁾ В 1586. році Антіохійський патріярх Йоаким подтвердив нові змінені устав братства, а патріярх Єремія надав ему 1593. р. право Ставропігії. Знаменем Ставропігії був трираменний патріярший хрест, заткнутий в братській церкві (відси і назва *stavros*, *stavros* хрест, *пѣречи*, *peginim* — застромити, заткнути). Ставропігія була вначе архієпископом у справах релігії і моральности, а її доглядови підлягало на основі сего патріяршого привілея — все духовенство й епископат, коли тимчасом Ставропігія підлягала прямо царгородському патріярхові. Із сего виринули опісля спори між Ставропігійським братством і єпископами.

Боротьба за віру і народність з більшим освітнім народом приневолювала Русь для самозбереження напружити всі свої сили, по зможі як найширше розвивати народну культуру, двигнути народну просвіту.

Ціллю основиування братствами шкіл було — подавати релігійне освітє і підготовляти борців богословської полеміки. Задля того братські школи прийняли в свої програми науку старинних (клясичних) язиків, церковно-слов'янського, руського і польського язика, граматики, реторики і поетики (після Ціцерона і Квінтіліяна), діалектики богословія (після системи тогочасних католицьких академій, головним сьв. Томом з Аквіну; найзнаменитішого ученого італійського і схоластика з XIII століття і західно-європейських підручників). Це була середньовічна наука, т. зв. схоластична (шкільна) система. Схоластика визнавала формально-логічний характер, утверджувала розвивала готові вже основи віри, добирала до виводів докази і зводила всю роботу мисли до штучних поділів, преділень і аргументів. Вона розвивала лише зверхні діяльністі здібности, дбаючи не так про те, що доказувано, але більше про те, як доказувано.

З творів найбільшого старинного філософа Аристотеля училися мислити, розумувати і доказувати розумово, чого вчила християнська наука. Ця наука система подавала до релігійної боротьби засоби, яких перед тим не оставало українському суспільству. Схоластична наука виховувала учених людей, що укладали правди християнської віри в научні системи. З богословськими системами з'являлися книги і підручники з різних предметів знання — іменно філософії, історії, мітології і природних наук.

Першим осередком нової просвіти, нового умовного життя, була заснована кн. Василем Константином Острожським у місті Острозі (між 1570. а 1581. р.) перша вища школа, Грецько-слов'янська Академія, котрою ректором був Ієрасим Смотрицький. Науку церковно-слов'янського язика, котра в давніших школах не сягала понад науку читання і писання, поставлено на глибшій, науковій основі, доказом сего стають граматичні праці вихованця сего

школи. **Мелетія Смотрицького** ¹⁾, сина Герасима, котрі ставлять нову добу в граматичній обробці церковно-слов'янського язика. Ті стилістичні методи і правила старалися Острожська Академія приложити і до вироблення тогочасної книжної руської мови (з прикметами білоруського говору).

Крім слов'янсько-руської мови вчили там латинського і грецького язика, письменства, філософічних і богословських наук. Около Острожської Академії згромадився цілий кружок учених Греків (між ними був ректор Академії славіний **Кирило Лукарис**, що став єпископом царгородським патріархом), котрі поставили там науку на тій висоті, яка підготувала поправу церковних відносин і просвіти у православній і послужила взірцем для устрою інших братських шкіл. При Острожській Академії утворилася біблійна комісія, котрої заходами появилася Острожська Біблія й інші видання, а кружок сей видав першого українського літературу повним того слова значінню **Герасима Смотрицького**. До цього кружка належав і печатник **Іван Федорович** не тільки як організатор печатні, але й учасник до певної міри літературно-наукової роботи. Окрім того видала Острожська Академія таких учених письменників і полемістів, як **Леонтій Карпович**, **Мелетій Смотрицький** і інші. Із сеї школи вийшов також гетьман **Петро Конашевич Сагайдачний**, що пособляв чимало просвіті на Україні. З сею школою лучить ся отже поважна частина всего того, що появилася у сучаснім богословським і полемічним письменстві на Україні і на Білорусі і в сій літературній творчості головна заслуга припадає Острожській Академії, а пособляла їй вельми печатня, котрої найживіша діяльність припадає на 1580—1590. рр.

Львів став побіч Острога **другим просвітним огнищем**, з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і в цілу східну Європу. Члени львівського братства побіч будови нової церкви подбали про будову братського дому, в котрім мала найти приміщення крім печатні також школа перестроєна на нових основах. А що у Львові була вже м

¹⁾ В світі звав ся **Максим**, єпископом прийняв ім'я **Мелетія**, був відтак полоцьким архієпископом.

ська латинська школа, отже львівське братство, щоб не викликувати труднощів і спорів, оспівувало грецько-слов'янську школу і відкрило її в осени (1586.). Для науки грецького язика придбало братство дуже доброго учителя Арсенія, архидиаконського, котрий був zarazом управником школи ¹⁾ і видав спільно із своїми учнями першу і найліпшу на той час „Граматикку Єлпно- (грецько-) слов'янського язика“ (1591.), під заголовком *Διδασκαλίας* (то значить братство), що причинила ся до граматичної обробки слов'янського язика. При его участі уложено *Порядок шкільний або Устав Ставронігійської школи*. До науки „слов'янського язика“ поділяно добру учительську силу „даскала“ ²⁾ Стефана (Византія Тустановського), котрий вже перед тим вивчив ся як проповідник і полемічний письменник, а Тавентій Византій видав церковно-слов'янську граматикку з коротким словарем і буквар.

Ціллю школи був (як і у сучасних педагогів європейських) — релігійний і моральний підєм суспільства, вихованє і наука мали релігійний характер. Наука мала бути приступна для всіх дітей, всякого стану і тому до сеї школи ходили діти львівських міщан, передміщан і духовних, а крім того і замісцеві. У школі мали діти запитати місце відповідно успіхам, а не по багатству або становищу батьків. В суботу подавав учитель науку моральности про обов'язки перед Богом і людьми і не щадив при тім „пам'ятного чаши школьній“, міг у потребі карати не по тиранськи, а по учительськи ³⁾. Наука мала починати ся від складання букв; відтак слідувала наука граматикки, при тім наука церковного читання і співу. „Діти мають читати оден другий по грецьки, щоб відповідали по слов'янськи, ті знов читають по слов'янськи, а їм мають відповідати „по простій мові“, однак „ті не мають із собою мовити простою мовою, але слов'янською і грецькою“. Опісля приступають до даль-

¹⁾ Після Арсенія учителем грецького язика й управником братської школи став Киприїл Транквіліон-Ставровецький, знаменитий богослов і піддержав у повній славі братської школи.

²⁾ грецький вислів *дідаскалос* — учитель.

³⁾ Чаша шкільна або березова каша — різки, котримп вбивали пам'ять всякі поуми і накази.

ших наук: діалектики, реторики, а сі науки, переведені по словянськи, у львівській школі списано „руським язиком“. Окрім святаго письма (евангелія й апостольських книг) подавано ученикам дещо з чужосторопних філософів, поетів, істориків і т. п.

Ставропігійська школа своєю програмою й організацією зближала ся до взірця західно-європейської схоластичної школи (як і всіх тодішніх єзуїтських і протестантських шкіл) і мала подати ученикам основне теоретичне і практичне знанє грецького і словянського язика і так званих „вільних штук“ (*trivium* і *quadrivium*) з засобом літературного знаня з письменників, котрих тоді читано в школах. Була се найліпша і найбільша з тодішніх українських шкіл і для того також із України багато талановитих „спудеїв“ (учеників) приїздило до неї для висших наук, котрих тоді не могли набути у Києві, а опісля ся школа дала учителів київській Академії. Але важною прогалиною у львівській школі була з початку недостача латинської мови, так неминучо потрібної в тодішнім житю. А обминено її в „шкільнім порядку“, щоби не викликати спору з міською латинською школою у Львові. Та небавом (1592. р.) повело ся кн. К. Острожському і новгородському воеводі Тишкевичеви випросити на варшавськй соймі грамоту короля Жигмонта, котрою він не тільки потвердив права і привілеї Ставропігійського братства, але й печатню і „школу свободних наук“ і на тій основі була латинська мова введена у програму братської школи.

Мимо запопадливости львівського братства і дбалости про школу та мимо деяких навіть значнійших жертв на ту ціль¹⁾, матеріяльні засоби братства наслідком будови й укрощеня церкви вичерпували ся, а школа почала підупадати.

Вильно стало третім огнищем української просвіти і письменства. Там рівночасно, а може навіть раніше, як у Львові, осцувало братство школу „грецького, латинського, польського і руського язика“ й осягнуло для школи

¹⁾ Константин Кориякт, член братства, жертвував 4.000 золотых, гетьман Конашевич-Сагайдачний 1.500, купець Афендик 2.091 зл., а митрополит Іов Борецький 1.500 зл.

печатній подтверджене патріярха Єремії і короля Жиг'мон-
та III. Між иншими учителями визначив ся в сій школі
Мелетій Смотрицький (опісля полоцький архієпи-
скоп), автор Церковно-словянської Граматики¹⁾.
Школа протягом двох століть була знаменитим учебником
не лише на Русь, але й у Московщині, Сербії і Болгарії.
Виленьська школа під проводом добрих учителів розвивала
ся гарно, так що і в ній „почали плисти струї свободних
наук“, як висловлював ся її управник і до сеї школи при-
їздили учити ся навіть з віддалених міст.

Київ виступає около 1620. р. яко четверте огнище умо-
вого і літературного руху, здобуває собі перворядне в тім
напрямі становище і держить ся на ній майже до поло-
вини XVIII. століття. Архимандрит Печерської Лаври, Єли-
сей Плетенецький, котрий на тім становищі оставав
довгих 25 літ, закупив Стратинську печатню²⁾, перевіз до
Києва і розширив (около 1615.), згромадив тут чимало лі-
тературних сил і розпочав видавництво книжок, так що Пе-
черська печатня дала протягом п'ятнацяти років більше,
ж усі инші печатні українські за весь час свого істо-
вання. Печерська Лавра тим способом здобула собі стано-
вище майже одинокого і найбільшого огнища церковного
видавництва, малярства, ритовництва й ілюстровання не
лише в українських землях, але на цілій південно-східній
слов'янщині. Під проводом Плетенецького (його наслідни-
к Кошистенського) зібрав ся в Печерській Лаврі цілий
ружок літературних і наукових сил, котрі утворили тут рід-
ного словесної академії³⁾. Рівночасно з заснованем
печатні в Печерській Лаврі утворила Гальшка Гулевни-
цька (жінка мозирського маршалка Стефана Позки)
народну фундацію з дібр своїх дідичних на ставропі-
гійський монастир із школою. Братство основане там на-
д львівського і виленьського одержало благословенє цар-

¹⁾ видана 1619. р. в Євю.

²⁾ заложена була єпископом львівським Гedeоном Балабаном, але
розгорі спору із Ставропігійським братством занедбана.

³⁾ між тими визначали ся Кошистенський, братанич перемського
єпископа, Памво Берінда (автор Словаря), Лаврентій Зизаній Тустанов-
ський, а в звязи з ними стояв Йов Борецький (опісля митрополит ки-
ївський).

городського патріярха, а до него крім печерського літературного кружка, що дав до сего почин, вписало ся багато інших духовних і світських людей, міщанства, між ними гетьман Конашевич-Сагайдачний з усім козацьким військом. Се братство заучило ся з фундацією Гулевичівни та заснованим на її ґрунті (в Києві, на Подолі) Богоявленським монастирем, котрий став патроном братства. При монастирі побіч церкви засновано братську школу (крім того бурсу і шпиталь), а першим ректором школи став Іоанн Борецький, ученик львівської школи; по ній був Мелетій Смотрицький до посвячення на архієпископа половецького.

Київська братська школа була уладжена на взір львівської ставропігійської, а царгородський патріярх Теофан, котрий в році 1620. прибув до Києва і висвятив на православного митрополита Іова Борецького, надав братству права Ставропігії, а в грамоті своїй називає її „школою наук елїино-словянського й латино-польського письма“. Київ став отже по довгім запевданні церковного життя столицею митрополита і православного єпископату на всю Україну і першим та найважнішим культурним осередком. Але з того часу, коли молодий і рішучий воєвода молдавських земель, Петро Могила, став наслідником Кошистепського (1627. р.), архимандритом Печерського монастиря, Печерська Лавра пішла напроваді з новим культурним осередком, київським братством. Могила заснував колегію при Печерському монастирі, підготувавши відповідних до своєї школи монахів, котрих вислав на науку до заграничних шкіл, головню до Франції. Наукові сили сироваджував він головню зі Львова (прибувши там в 1631. році) і надав своїй колегії в супротивности до київської братської школи напрям західно-європейських колегій з перевагою латинського язика, котрий був тоді орудем західно-європейської науки, і польського яко державного над грецьким і словянським з огляду на практичні потреби сучасного життя; але при тім не занедбувано також тогочасного княжого руського язика, потрібного до викладу катехізму і складання шкільних драм. Хоч напрям у Київській Академії від часу переміни київської братської школи в латинську колегію і до початку XVIII

століття був схолястичний, а що йно з початком XVIII. століття почали до нас проникати ідеї відродження класицизму та гуманізму і надали живіший напрям київській науці і літературі, то всеж таки і та схолястична наука не була зовсім мертва і непригідна для життя. Це була наука формальна, що давала київським ученим формальні оруддя для оборони віри і народности та хоронила українське життя від чужих шкідливих впливів.

Першим ректором Могиланської колегії став львівський професор і перший руський доктор богословія Ісаєя Трофимович-Козловський, а около сеї колегії громадився цілий кружок талановитих письменників (що виїшли головню з львівської школи), учених та учителів (Ісаєя Копинський, Силвестер Косєєв, Касіян Саконич, Захарія Копистенський й інші). Ісаєя Трофимович-Козловський учився в академіях за границею, а вернувши до краю, вступив до монастиря і почав свою педагогічну діяльність спершу у львівській братській школі, а відтак Петро Могила покликав його на становище ректора київської могилянської школи, де викладав філософію. Був він однак передовсім богословом і написав з порученя Петра Могили катехизм під заголовком „Православное исповѣданіе католической и апостольской Церкви восточной“, приписуваний П. Могилі.

Але небагом дійшло до порозуміння в шкільних справах між Петром Могилою і Богоявленським братством. Київська шляхта, братчики і гетьман Ронашевич з козацтвом упросили Петра Могилу перенести основу ним колегію до братства на Подолі і злучити фундацію Петра Могили з братською фундацією Гулевичівни, що послідувало в другій половині 1632 року. В рік опісля став Петро Могила київським митрополитом і тим способом під його сильною кермою зєдинилися три головні огнища просвітні і релігійні: Печерська Лавра, Богоявленське братство на Подолі і митрополія в оден культурно-релігійний осередок, а по занепадї Острожської Академії (із смертю Януша Острожського † 1620. р.), з ослабленем культурного життя в Львові й у Вильні, стає Київ першим і найбільшим огнищем культурного життя всеї України. Київська Колегія (від 1701. р.

Академія) промощує дорогу культурним впливам західної Європи, а світло цивілізації. „свѣтлость умѣтности правды“, як висловлює ся Копистенський у „Паліподії“, осіняє не лише Україну, але проникає віден і в Московщину та в південні краї, у Волощину і Сербію ¹⁾).

З кінцем XVII. століття введено у Київській Академії також виклади богословські, а Стефан Яворський видав перший підручник богословія „Камень вѣры“, приладжений до потреб сучасних православної Церкви (1728.). Побіч того київська наука знижувала ся із шкільних стін у нижші верстви українського населення і намагала ся припоровити до розуміння простолюда і промовляти до них їх мовою. Так в 1670. р. появилася св'ященника Симеона Тимофіївча „Наука Християньская зъ евангеля... барзо простою мовою и діалектомъ, ижъ и найпростѣйшему челоуѣкови snadно понятная“. Київським школярам приписують навіть участь у творчості українських історичних народних дум, — про що буде згадка дальше.

Новим духом повіяло у Київській Академії з початком XVIII. століття, а на чолі того нового напрямку стоїть професор поетикки, реторикки, філософії і богословія Теофан Прокопович, ознакочений добре з відродженими класичними науками в часі свого заграничного образования в Італії. В своїх учебниках і викладах вказує він на взірці старої класичної особливо латинської літератури або на визначніших представників доби відродження і гуманізму в західній Європі, н. пр. Еразма Роттердамського й ин. Сей засновок відродження класицизму приложив Прокопович і до богословія і поручав між иншими в богословію користувати ся св. Письмом і творами Отців і учителів Церкви, Григорія Назіанзена, Августина, Василя В. і ин., що жили перед розділом Церков, а очищене філософії від схолистичного „смѣття“, почате Прокоповичем, провадив

¹⁾ Молдавські господарі користували ся українськими печатнями і давали їм грошові підмоги. братства даром посиляли книги в Сербію. в київській Колегії учило ся багато Сербів, а українські учені ішли навіть до Сербії і там засновували школи.

дальше український філософ Сковорода, хоч его твори такі що до форми дивоглядні.

Послідовником у тім напрямі Прокоповича був Георгій Кониський і ині.

Язиком Київської Академії її тоді не перестав бути латинський, але очищений від середньовічних варваризмів. Прокопович приложив се змагання і до тогочасного літературного язика та дав почини до инійшого літературного московського язика. Але при тім своїм змаганню звертав він бачність на се, що сказане ним про латинський язик і его чистість треба розуміти і про всякий нашій язик. І се очищуване тогочасного літературного руського язика довело до его розділу „на високий и низкій стиль или слогъ“. До сего останнього зачислявано український язик, котрому Г. Кониський витичив окреме призначення. Іо его думці комедія повинна бути написана „слогомъ простымъ, плебейскимъ и мужицкимъ, каковыя и лица мѣетъ“, а трагедія повинна „бути повна потрясень, ажкихъ мислей, звучнихъ слів і майже царського перифрау“. Крім комедій народна мова проявляла ся у вертепних іставах; що вийшли з київської шкільної драми, в подорожних віршах на Різдво і Великдень, в наслідованях народних пісень. В шкільних збірниках, котрі собі склали ученики київської Академії з висловів знаменитих ужів старинности, попадали ся також народні пословиці, пр. баба з воза — колесам лекше; здав ся циган на свої їти і т. п. Тим способом до Академії входило народне живло.

Хоч різні доби в розвитку київської науки і літератури в XVII. і XVIII. століттю мали деякі окремі прикмети, о всеж таки проявляли народне життя місцеве в різних формах. Історичне життя України було спільнійше від науки різні фази розвитку сего життя відбивали ся відгомоном навіть у схолястичній науці.

Окрім тих головних значнійших огнищ, било духовне життя в українських землях живійшим живчиком також поменших місцевинах, як Луцк, Корець, а навіть оддалік сих огнищ трудили ся монахи Атонської гори — заң Княгиницький, званий Йовом, основник Скита Іанявського (коло Богородчан), та Іван Вишен-

ський, родом Галичанин, що слав із „Святої Гори“ славні „послання“ на Русь і остерегав український нарід перет всякими вресями та накликував до морального життя. Щойно під копець XVIII. і з початком XIX. століття повстають новітні школи російські, як університет у Харкові (1805. р.) у Києві (1833. р.), в Одесі, або ліцей у Ніжині кн. Безбородка.

а) Перший відділ II. доби (1453 — 1569.).

На основі дотепер відкритих і виданих творів письменства можемо впевнитися, що перший відділ II. доби був часом застої й ослаблення літературної творчості, хоч можна помічати певний прилив нових книжних засобів і творів. Основою тогочасної книжності остає все ще староруська книжна традиція, доповнена новими придбаннями перекладних писань і первотворів. Цей прилив нових книжних творів був викликаний відродженням болгарської книжності, починаючи від Кипріяна і Цамвлака, а на основі тих південно-слов'янських, а головню болгарських перекладів, появлялися нові переклади давнійших творів. З упадком Царгорода була Атенська гора таким головним огнищем, відки наші письменники черпали засоби книжності і культури. Там проживали і наші черці, списували книжки, обмінювалися своїми творами з паломниками і черцями сербськими та болгарськими і приносили ці книги на українські землі, де їх розповсюджували.

1. Церковні твори.

Були це твори головню змісту моралістичного, збірники перекладні і первотвори, в роді Ізмарагдів, Золотих цінний і т. п. Вельми розповсюдженими були так звані Учительні євангелія (збірники наук на неділі і свята на основі євангелій), приладжені до зрозуміння вірних, оживлені вставлюваними оповіданнями. Крім того вельми популярними були доповнення давнійших Житій Святих, перерібки і доповнення Печерського Патерника, що вказує на непереривну і живу зв'язь із староруською традицією. Появляються також Послання і полемічні твори, а все те стає певним доказом, що і в пер-

ній половині другої доби не бракло людий з богословським образованием і письменським хистом. Не було лише понуки до літературної творчості, не було духового руху, щоб побуджував людий до сміливійших поривів і се вказує на певну застою в умовій і письменській діяльності.

Замітно, що у зближеню українських учених XVII. ст. до народа послужили їм основою польські візирі літературні. Петро Скарга, котрий у борбі з протестантами послугував ся їх оружжєм і в проповідях та творах своїх відзивав ся до народу рідним ему язиком, написав *Żywoty Świętych*, котрі мали і на Україні для православних важке впачіне, бо стрічаємо наслідования або навіть прями переклади его проповідий і житій на руській книжній язик у першій половині XVII. столітя. Его Житя Сьвятих, написані візиревим язиком, містили житя Сьвятих східної Церкви із східних жерел зачерпнені і звертали на себе увагу українських духовних, котрі ще не мали повних Четий - Миней. Іоаникій Голятовський переложив а в дійсності мало що лише змінивши, переписав руськими буквами Житя Сьвятих Скарги, признаних східною і західною Церквою, а також до православних збірників Житій XVIII. столітя вийшли такі, як чудо сьв. Іноклая з Половцямй, о сьв. Володимирі, о сьв. Борні і Глібі і т. п. В інших тогочасних збірниках Житій і Учительних евангеліях проявляє ся жива народна мова для потреби і розуміння простих людий.

Маємо з тих часів також рукописи оповідань звязаних з Троянською війною, Александром В. Індійським царством, вельми популярних повістей про Варлаама й Іоасафа, апокрифічних повістей і поем.

Завішання деяких тогочасних панів (як н. пр. Петра Загоровського [† 1566. р.], луцького городничого і ключника й его сина Василя, волинського каштеляна, князя Богуша Корецького, волинського воєводи) кидають цікаве світло на релігійно-моральний сьвітогляд і культурні відносини в половині XVI. столітя. Особливо завішане Василя Загоровського про виховане его дітей і науки давані дітям що до літературної стійности навіть можна поставити внаше поученя Мономаха. Коли

діти будуть мати по сім літ, радить Загоровський придбати для них дяка добре вченого і чесного, щоби учив їх в єго домі „руської науки в сьв. Письмі“. Не пестити, а пильно приводити треба до науки, щоби онісля були здібні на помножене хвали Божої, на службу речипосполитій, родичам і приятелям і до сповнюваня обовязків“. А коли дійдуть до доброї науки „в своїм руськім язичї, в сьвятім Письмі і в молитвах“, тоді треба згодити статочного бакалара, щоби міг добре вчити латинського язика, а коли будуть в тім мати вже добрі початки, віддати їх до Вильна, до Єзуїтів. Тої науки мають учити ся 7 літ або й більше без перерви, не приїзжаючи до дому, а коли осягнуть добре знанє латинської науки, милость - панове приятелї єго мають дати їх у службу на такі місця, де могли би вони вправляти ся в боязни Божій. Також щоби не помітували руським письмом і мовою та чесними і покірними руськими обичаями і найбільше вірою своєю і ніколи не опускали служб Божих у церквах грецького закону, держали пости, молили ся і стерегли ся єреси. А коли на таких місцях привчать ся добрих обичаїв, дати їх у службу королеві і речипосполитій.

2. Історичні твори.

З XV. і з початків XVI. ст. маємо літописні перерібки (компіляції), оперті на староруській літописній традиції і продовження київських і новгородських літописних збірок місцевими самостійними записками.

І. Литовсько-руські літописи се найважніший витвір тогочасного письменства з прикметами білоруського говору. **Найдавнійша редакція** литовсько-руських літописів займає ся подїями останньої четвертини XIV. і першої половини XV. столїтя. Її основу творить праґматичне (без років писане) оповіданє талановито написане про взаємини Витовта й Ягайла, доведене до 1382. року. Літописець боронить становища Витовта супроти Ягайла й обжадовує єго. До того оповіданя долучені відорвані вістки, як н. пр. Похвала Витовту. **Середня редакція** (в двох групах) подає казочну історію великого князівства Литовського давніших часів, починаючи оповіданєм про прихід з Італії над Німан Палемона, предка литовського народу.

з патріярхами виднійших литовських родів, і веде історію великого князівства Литовського аж до Гедимінових часів, сплітаючи подібні книжні історично-генеалогічні фантазії з відгомонам руських літописей і з ріжними переказами. Та редакція має дві групи: в першій групі єї основа — історія великого князівства Литовського сягає до часів Свигайла і Жигмонта Кейстутовича (із згаданим казочним вступом) і доведена дуже короткими записками до XVI. століття. В другій групі єї продовження далеко ширші і мають уже певну закраску. Місцями виступають тут політичні і партійні погляди вельмож великого князівства Литовського й їх аристократично-олігархічна політика та ворогованє проти Жигмонта Кейстутовича за єго політику проти аристократії.

Третя (ширша) редакція, список із бібліотеки Биховця президента суду), представляє дальший розвиток литовсько-руського писання і літератури й обрібки предмету. В тій редакції літопись розширена вістками з письменних і устних жерел і вступна легендарна єї частина й часи Свигайла, а відтак самостійно описані часи від смерті Жигмонта. Оповіданє єї живійше, має повістевий виклад, оживлене часто легендами, але там, де зачерпнене з устного переказу. Вельми цінне воно яко відгомін живого життя XV. століття і поглядів на тодішніх людей і події скрізь призму вельмож (н. пр. про становище князя Глинського упроти вельмож). Рукопись уриває ся на 1507. році. Деякі образи живо написані (н. пр. про зїзд монархів у Луцку або про убийство великого князя Жигмонта князем Чарторийським).

Литовсько-руські літописи визначають ся зовсім новим стилем, відмінним від руських літописей княжої доби. Стиль сей зближений більше до канцелярийного стилю великого князівства Литовського, ніж до староруського книжного, має прикмети світського стилю, свободного від церковного впливу і византийського красномовства, а улямає впливови польських висловів і складні, н. пр. гуф. еша (grzesza), моц. Сей стиль переходить опісля і до богоруського письменства другої доби.

До старого літописаня є зближена коротка Літопись купраського монастиря (на білорусько-українським погра-

личу в Гродненщині). Вийшла вона очевидно з церковних кіл, а короткий витяг із давніших літописів продовжений у ній новими сучасними волинськими і польськими записками з кінця XV. століття. До сего витягу з давніх руських літописів додапа цікава повість сучасника про литовсько-руську війну з 1515. р., а на закінчене подане похвальне слово героєви сеї війни кн. Константину Івановичеві Острожському. Ся похвала кінчить ся такою „славою“, яка нагадує ритмічну будову деяких місць „Слова о Полку Ігоревім“ або закінчені українських народних дум XVII. століття.

„Великославному государю королю Жигимонту ¹⁾ Казимировичу буди честь и слава на вѣки.

побѣдившему недруга своего великого князя Василіа [московского,

а гетману его вдатному князю Константину Ивановичу [Острожскому

дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣтншее:

какъ нынѣ побилъ силу великую московскую,
абы такъ побивалъ силную рать татарскую,
проливаячи кровь ихъ бесурменскую“.

Автор сеї повісти і похвали, імовірно чернець Спирасьського монастиря, залюбки згадує про се, що король Жигмонт „съ многими вельможами своими“ слухав церковного співу й оглядав церкву з монастирем.

II. **Львівська Літопись** є літописню братською, що творить перехід до пізнійших літописів XVII. і XVIII. століть (починає ся 1498. р., мабуть недокінчена перериває ся в 1649. році), складає ся з двох частин. Перша написана імовірно Львовянином (мабуть Рогатинцем) на основі коротких записок з XVI. століття з додатками власних помічень літописця про події сучасні на Україні (перші козацькі заворушення Підкови і Наливайка), а хоч згадка з одушевленням про Хмельницину, не промовчує і вітємних сторін козацьких змагань. Їго оповіданє ши

¹⁾ в тогочасних творах руських подибуємо *ко* = *ж*.

простодушне, виявляє гумор і ясний світогляд. Язык тогочасний книжний руський з примішками польських висловів ¹⁾).

3. Урядованє і законодавство.

В урядованю руське письмо й язык в тих краях ули уживані ще в початках XV. столітя, побіч латинького, але пізнійше уступають зовсім місця латинському урядованю. Литовсько-руські землі менше улягали польському впливови. Основанє Люблинського трибуналу ало запоручити автономію. Отже там урядова руська мова, проблема у великокняжій канцелярії з білоруською закракою ²⁾, держить ся ще в повній силі до Люблинської унії (1569. р.) а обезпечена правительством і на пізнійше. Окрім рядових актів і грамот, маємо замітні пам'ятники правничого і законодавчого письменства: Судебник великого князя Казимира Ягайловича (1468. р.) Литовський Статут ³⁾, наданий королем Жигмонтом (1530. р.).

Судебник Казимира Ягайловича є збірником прав (28 артикулів), виданих для обезпечки приватної власности. За крадіж були назначені вельми строгі кари, навіть кара смерти. Також строго карано за напад на сусіда, дбране єму батьківщини, або захоплюванє чужої скотини. Взагалі Судебник мав метою оборону слабших людей проти сильних задирак. Язык Судебника похожий на язык

¹⁾ Львівську Літопись видав А. Петрушевич в „Науковомъ Сборку“ Гал. Рус. Матеріі й окремо 1867. р.

²⁾ старословянському **ѣ** відповідає **е**, **є** н. пр. въ повете зам. по-ѣ: вечный зам. вѣчный; **е** зам. я. н. пр. светый, память, мѣсяць (мѣць) і т. п. Сею мовою ведено також дипломатичні міжнародні перемовини з Московщиною, з Татарами і з Молдавією, в котрій руський язык в також урядовим.

³⁾ Лит. Статут уложений 1522—29., а прийнятий соймом 1530 р., був писаний тодішнім книжним руським язиком і містив звичаєві постанови лит.-руських земель, хоч дещо там вийшло і з польського права. Друга редакція (1566. р.) була зроблена з деякими змінами в польським і руським язиці, а третя редакція руською мовою (1588. р.) за Жигмонта III.

Руської Правди, але проявляє ся вже вплив канцелярійного язика, який опісля уложив ся в Литовським Статуті

Литовський Статут є збірником публичного і приватного права, постанов давного державного права на Русі й останків звичаєвого народного права. На сім руським збірнику законодавства відбив ся вплив римського права, але основою єго послужило таки давне громадське право на Русі. Народне сільське зборище (віче або копа відбуває суд і розправу по давньому звичаю на случай шкоди в чужім селі, на случай присвоєня чужої борти (дерево, в котрім сиділи дикі пчоли), або на случай крадежи, коли злодія не можна було знайти, а підзор падав на ціле село. Сі постанови про копні суди (першої редакції) потвердив другий статут, а також третій, однак ці постанови громадського ладу про копні суди не могли остояти ся побіч шляхотської управи. — Язик Статута канцелярійний книжний руський з білоруськими прикметами. — Деякі українські міста в Польщі користували ся німецьким маґдебурським правом на основі королівських привілеїв і мали самоуправу, що визволяла їх від старостинської і воеводської власти. В українських судах уживано сего права в польській редакції, поки єго під koniec XVI. столітя не переложено на руський язик. Сє право було в уживаню на Україні ще в XVIII. століті, а на Литовське і Маґдебурське право покликуює ся ще Визний в. Наталці-Полтавці.

б) Другий відділ II. доби (1569—1798).

З Люблинською унією проявляє ся могучий вплив західно-європейської і польської культури в житю і в письменстві Русі. Передовсім сему впливови піддала ся литовсько-руська шляхта. Вже з початком XV. столітя гуманістичні і реформаційні струї поривають за собою молоді людей, котрі в західно-європейських університетах (у Празі, в Кракові, Падуї й ин.) гляділи ширшого й основнішого образования. Литовсько-руська шляхта не могла оперти ся на впливови польських звичаїв і двірського життя, а все втягало її до католицької Церкви. Розповсюднений помі литовсько-руською шляхтою протестантизм із усякими с

тами приневолив польське правительство покликати орден
Бз уїтів, щоби викоринив іновірців у Польщі, а в основа-
них ними академіях у Вильні і в Полоцку почала
образувати ся молодіж литовсько-руської шляхти. Крім того
проповідями, прилюдними розправами і богословськими пи-
аннями поборювали вони іновірців, а се було тим легше,
що протестантизм не закорінився в широкіх народних вер-
ствах. З навершенем литовсько-руських вельмож і шляхти
до католицької віри упадала могутча підпора українського
народу, котрий пайшов захист для „благочестивої“ віри
української народности в церковних міщанських брат-
ствах, основаних на підставі свобод, самоуправи і самосуду,
впоручених містам маґдебурським правом.

Впообразовані заходом братств у заграничних і в брат-
ських школах українські учені богослови і письменники,
направлені там в логічним і філософічним мисленю, ста-
нули уоружені середньовічною схолястичною на-
вкою, але з європейським напрямом, до боротьби
з католицькими богословами.

Наслідком тогочасних умовин і положення української
народности проявляє ся отже в українських землях у дру-
гій відділі II. доби головної діяльності на полі церков-
ного письменства. А що тоді вела ся боротьба за
найважнійші питання української народности, найбільше
любленою літературною формою була богословська поле-
міка (учений спір). Особливо довершене Берестейської
унії було головною попукою до живого богословсько-літе-
атурного руху з обидвох сторін. Унії встоювали за свою
праву, а православні поборювали унію і католицизм.
Першу ведено полеміку на історичній основі, пояснюючи
дію церковної унії, а спори про догми, що відріжняють
православ'є від католицизму, займали друге місце. Але
вжегодом, коли церковна унія стала довершеною подією,
вийшла полеміка від історії до догматики: питання про
ходження унії стало другостепенним, а головну увагу
вернено на спір про догми. Однак обидва ці напрями по-
літики звязані тісно з собою.

1. Полемічні твори.

Берестейський собор (1596. р.) і поява короткої історії діяльності сего собору викликали з обидвох таборів горячу полеміку, в яку вмішався також знаменитий польський проповідник Єзуїт **Петро Скарґа**; а виступивши в обороні собора („Synod brzeski“ і в книжнім руським перекладі, а ще 1577. року напечатав „O jedności Kościoła Bożego“), відказав світським права вмішувати ся в церковні справи. Против сеї оборони видав шляхтич-протестант **Христоф Броневський** під прибраним іменем **Христофора Филалета** (т. є правдолюба) твір „Апокризисъ або отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейскомъ“ (в польськїм і книжнім руськїм язичі), написаний дуже різко, що викликав сильне вражінє між прихильниками і противниками. В сїм творі Броневський доказує права світських людей до участі в справах Церкви і віри й обстоює ідею демократичного устрою Церкви. Проти Броневського котрий у своїм творі голосив протестантські ідеї, виступив **Іпатій Потій**¹⁾ зі своїм знаменитим „Антиррисісом“ (1599. р., „*Antirrhesis*“), багатим на історичні матеріяли, що в неоднім вияснюють приготуваня до унії. Він був також автором твору: „Унія або выклады преднейшихъ артикуловъ“ (1595. р.), і полемічного твору „Гармонія восточной Церкви съ Костеломъ римскимъ“ (1608. року), приписуваного давнїйше Йосифови Веляминови Рутському.

Між оборонцями унії Потій, єпископ володимирський, опісля митрополит київський, оден з найліпших знавців тогочасного язика (виобразований на творах Скарґи), папи-

¹⁾ Адам Потій походив з визначної сенаторської родини, науки відбував у німецьких академіях, а відтак заявив на королівськїм дворі впливовє становище і сенаторське достоїнство. Князь Острожський, бажаючи в нїм мати підпору в боротьбі проти унії, наклонив єго зректись сенаторства і прийняти єпископство Володимирське і Берестейське. Потій, повдовівши, вєсвятив ся, прийняв імя Іпатія і став єпископом Володимирським і Берестейським. Опісля став Потій вельми ревним і здібним пособником віднови унії Руської Церкви з Апост. Столицею, а крім того чиналі заслуги положив яко церковний письменник і проповідник. По смерті київського митрополита Михайла Рагози засїв Іпатій Потій на митрополичім престолі.

сав також багато проповідний, що остали непечатаними, а опісля появили ся в польськїм перекладї (а крім того багато цінних обемистих листів). З православного табору виїшов про унію важкий твір під заголовком „Пересторога“¹⁾ (около 1605. р.), котрого автор, член львівського братства **Юрій Рогатинець**, впливовий і багатий купець львівський і вельми освічений та талановитий, визначає ся яко популярний письменник.

В „Пересторозї“ оповідає Рогатинець про змагання до заведеня унії і про Берестейський Собор 1596. року, а відтак виступає проти верховодства Папи, послугуючись православними і протестантськими доказами. Крім того Рогатинець написав народною мовою Статут Ставропігійської школи (першу половину, другу церковною мовою написав багатий міщанин Іван Красовський), в котрім подав розумний план устрою школи і бурен. — Побіч Потія можна поставити **Йосифа Велямина Рутського**, опісля київського митрополита, автора знаменитого пропам'ятного письма в латинськїм язичї, поданого до Риму в оборонї упійатів і української народности, реформатора чина єв. Василія В., котрий писав польською і латинською мовою і дав почин до багатого василіяньського письменства на польськїй мові в XVII. і XVIII. ст.

Одєн із знатїйших хчасників у сїй боротьбі був **Мелетій Смотрицький**, що визначив ся найбільш своєю Церковно-Словянською Граматикою. Учений монах православний архієпископ полоцький побирав науку спершу в єзуїтськїй колегїї у Вильні, а відтак на німецьких університетах²⁾. Спершу був ревним оборонцем православної Церкви і видав (1610. р.) по польськи книгу під заголовком „*Θρήνος το jest Lament jedyniej, Świętej powszechniej apostolskiej wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary; pierwiej z greckiego na słowiański, a teraz*

1) Одна копія лат. буквами „Пересторога“ знаходить ся в бібліотекї Осесинських, друга в бібліотекї київського університету. Основну розвідку про сей твір написав проф. др. Студинський.

2) Про образованє Смотрицького дбав мн. Конст. К. Острожеський, брати Мелетія, Гераасма, що служив спершу у війську, а був вельми освічений, поставив князь Острожеський начальником Острожеської школи і там брав він участь у виданю Острожеської Біблії 1581. р.

z słowieńskiego na polski przełożony przez Teofila Ortologa", т. є. Плач Східної Церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної Церкви на Литві і відступство від неї знатних шляхотських родів, а се спонукало самого Скарґу виступити проти него в творі: „Na Treny i Lament T. Ortologa do Rusi greekiego nabożeństwa przestroga". Але описля Смотрицький виїхав на Схід, подорожував три роки, а вертаючи, поступив до Риму і там прийняв унію. Після повороту на Русь взяв він знов участь у полеміці, але вже проти православія, і видав по польськи „Arologia" (оборона), в котрій висловив бажанє, щоби Східна Церква злучила ся із Західною. Апольогія Смотрицького викликала з обидвох таборів ще кілька творів (митрополита Йова Борецького „Аполлія" т. є. погибель), а на соборі у Києві відрікав ся Смотрицький своїх поглядів, але відтак знов вернув до них і умер уніїтом (1633. р.).

В полемічній літературі визначив ся також **Захарія Копистенський** (умер 1627. р.), київський єромонах, особливо знаменитою книгою [написаною проти книги Виленського ігумена Крезви „Оборона унії"] „Палінодія" (т. є. поворот), в котрій розібрав всі питання про унію, але сеї книги тоді печатно не видано¹⁾. В „Палінодії" зібрані всі спірні точки між Східною і Західною Церквою. Знаменитими полемістами, а zarazom визначними проповідниками на Україні XVII. столітя були **Йоаникій Голятовський** (Молочко), ректор київської Академії, і чернігівський архієпископ **Лазар Баранович**. Голятовський писав полемічні твори книжною руською і польською мовою проти католиків, жидів, магометан і поган, а з єго творів особливо замітний „Мессія Правдивий", в котрім доказує, що Христос був правдивим Месією, а крім того подає перекази з тальмуда, народні повір'я і перекази Жидів, що найшли місце в творах середньовічної поезії. Написав він сей твір з нагоди появи лжемесії в Палестині. Всі єго твори визначаються багатством ріжнородних подробиць, що дають ясний по-

¹⁾ „Палінодію" з пізнішого списку напечатано в Петербурзі в „Историч. Библиотека" VIII. т.), а першою її є в Бібліотеці Замогильських у Варшаві.

гляд на характер тодішньої ученості і виказують його широке читане. Барапович писав багато польською і книжною руською мовою і вступав ся за автономію України і православної Церкви на Україні. Замітно, що перші православні полемісти опирали свої твори головно на протестантських жереллах, а уніятські письменники писали під впливом багатої католицької літератури XVI—XVII. ст.

2. Проповідні твори.

З розвитком богословської полеміки на Україні лучив ся також розвиток проповіді. Педагогічне значіння проповіді зрозуміли передові люди на Україні, а впевнив їх у тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутнім способом утвердження і розповсюдження католицької віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицький вказували на висшість католицького духовенства перед православним, бо у православних не було проповіді, не було бесідників. Задля того братські школи, а передовсім Київська Академія, обняли своєю програмою також науку проповідній, а шкільні підручники подавали правила для їх укладу і готові взірці. Наука реторики, котра мала також схолястичний характер, підготовляла головно проповідників, щоби могли йти навзаводи з католицькими церковними бесідниками. Писане проповідній було услівем зрілости, а учителі мали в неділі і свята давати катехитичні науки виголошувати проповіді. Як у католицьких схолястиків, так і на Україні служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польські проповіді. Почавши від класи, званої реторикою, подавано ученикам засади укладу проповідній, а протягом усіх курсів уважано проповіді найважнішими виробами.

Сі проповіді визначали ся уміlostю і вимовою, багатством метафор, порівнянь і уподоблень, дуже часто натягнених і дивоглядних.

Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки проповіді, був Голятовського „Ключъ разумѣнія“, де находить ся „Наука або способъложенія казаня“, з додатком „казань“. Тут виложені майже всі, але доволі недоладні правила і способи пропо-

відній, що витворили ся з одного боку під впливом схоластичної науки в школах, а з другого — під впливом візирів латинських і польських проповідників.

Для розвитку проповіді устанавлено при монастирях і церквах окремих „проповідників“ і постаповлювано на сі місця духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кожде братство мало при своїй церкві проповідника. Урядом проповідника розпочинати службу в руській Церкві майже всі опісля визначні і славні достойники церковні на українських землях.

Одн з перших українських проповідників був **Кирило Транквіліон Ставровецький**, бувший учитель львівської Ставропігійської школи, а відтак чернігівський архимандрит, осножник руської схоластики, що видав „Євангеліє Учительное“ т. є. „Поученія на дни воскресные и празники всего года“. Але до процвітання і найширшого розвитку довели тогочасне красномовство своїми проповідями **Голятовський, Радивилівський і Баранович**.

Йоаникій Голятовський († 1688. р.) назвав свій збірник проповідей „Ключъ разумѣнія священникомъ законнымъ и свѣцкымъ пачекачый“, бо сі проповіді, по его думці, відчиняють двері до неба. Уложений ним підручник під заголовком „Наука або способъ зложенія казанія“, доданий до одної і до другої часті проповідей — (перша часть містить проповіді на господські і богородичні празники, друга на празники Святых) — відчинить, по его думці, проповідникам двері до складання нових проповідей.

Сей підручник є збірником поук і теоретичних правил для проповідників. Одні і другі є характеристичні для української схоластичної проповіді. Кожда проповідь має ділитися на 4 часті: ексордіум (вступ), пропозицію (предлогу), паррацію (виклад) і конклюдію (закінчення). Всі ті часті мають бути строго підчинені темі: „Як з малого русла випливає велика ріка і вода в сій ріці зливає ся з тою водою, що знаходить ся в руслі, так з малої теми витворює ся велике слово, которого часті повинні згладжувати ся з темою так, щоби се, що є в темі, було також у вступі й у викладі і в закінченю. Предмет для науки треба брати не тільки з духовної, але й із світської літе-

ратури. Основою проповіді повинно бути вияснене імені Святого або покійника (Володимир — володів миром. Христофор — носив Христа. Василій — цар. Николай — побідник. Стефан — вінець). Для зацікавлення слухачів треба подати якийсь займаний вступ і хитре закінчене або обіцяти оповісти якусь нечувану або невідану повість або якесь чудо. Чисто механічний умільний характер проповідний впливає з сього ради, що проповіді можна переробити з давніших, змінивши імя Святого, а тема, вступ, виклад, закінчене буде таке саме. Можна проповідь скоротити або розширити додатками нових прикладів і т. п. в „більше слово“. У Голятовського важливіша є форма і збережене установлені методи та чисто зверхнє прикладжене до сеї або іншої теми. Про внутрішнє, духовне значінє проповідний він майже не згадує, радить лише проповідникам не доводити слухачів до розпущки, пострапити їх, а відтак потішити і подати надію на спасенє.

Викладаючи науку складання проповідній, зсилає ся Голятовський все на свої проповіді. Сього проповіді зложєні після тих правил і визначають ся прикметами тих богословських систем, котрі викладано тоді в школах. Деякі з його проповіді можна назвати догматичними або моральними розправами, перенесеними у проповідь. Крім того видав він збірку „Небо новое“ присвячену чудам Пр. Богородиці, „Месія Правдивий“ (головно критика талмуду) і ин.

Антоній Радивилівський († 1688. р.), другий знаменитий проповідник того часу, був ігуменом Київсько-Миколаївського монастиря. Видав два обзмієті збірники проповідній: „Огородокъ Маріи Богородици“ і „Въвиєць Христовъ изъ проповѣдій недельныхъ аки зъ цвѣтовъ рожаныхъ сплетенный“. В его проповідях проявляють ся ті самі прикмети, що й у Голятовського, але він не перевищає его сьмілостю порівнянь. Він черпає картини свої не лише з біблії і природи, але й з мітології і з клясиків (подає проповіді про Володимира В., Антонія і Теодозія Печерського, Бориса і Гліба і т. п.). Він намагає ся ще піддержати свої докази всякими приказками й анекдотами. Між иншими оповідає відому історію про турецького султана Салимана, що послужила основою

для Шекспірового Венецького купця, зачерпнену із славного збірника оповідань „Gesta Romanorum“ (дії романських народів). Се доказ, як на Україні були розширені ті збірники оповідань, що туди через Польщу зайшли із західної Європи.

Лазар Баранович († 1693. р.), архієпископ чернігівський, був більше строгий, церковний і догматичний у своїх проповідях, як обидва попередні. Їго проповіді натхнені рішучим, воєнничим тоном, бо він жив у часі польсько-козацьких війн, а на се вказують навіть заголовки двох. його збірок: „Мечь духовный“ і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“. Находимо, правда, й у него символічні й алегоричні образи, але зачерпнені з біблії й Отців Церкви: для того його проповіді ближші до византийської проповідничої школи. Він також одягає найзвичайніші гадки у високопарні форми, любить промовляти „цвітами“, однак відзначає ся від тамтих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Україні вимогами схоластичної науки, була доказом високої освіти проповідників, подобала ся освіченим людям, вихованим у школах, де вони чули про мітольоґію, історію, реторику й інші науки, але не могла бути приступна і зрозуміла для ширших верств народу, майже зовсім неграмотного. Мимо того сей напрям не тільки довго удержав ся в проповіді на Русі, але його занесли опісля українські учені — **Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський** ¹⁾ і інші — у Московщину.

Наплив українських учених до Московщини в другій половині XVIII. століття викликав там горячу боротьбу прихильників старовини проти „новостей“. Характер образования українських учених видавав ся тим сторонникам старовини небезпечний і своїм духом вельми зближений до католицизму, а їх богословські погляди вважали в Московщині майже єретичними. Оборонці давного благочестія намагають ся українським ученим протиставити Греків,

¹⁾ Димитрій Туптало († 1709.) був митрополитом ростовським і відси его називає Ростовський. Він велавив ся також спорудженням великого збірника Житій Святих, розложеного на 12 місяців, що для того зве ся Четії-Минеї с. є книга до читання (мин., грец. вислів = місяць, отже Минеї = місячні книги).

котрі являють ся тепер знов у Москві із добутками нової богословської і літературної діяльності, хоч і деякі українські учені, як Епіфаній Славинецький, були більше прихильні грецькому, ніж латинсько-польському образованию.

Зноміж українських учених здобули собі в Московщині в XVII. століттю найбільше значіння названі три письменники.

Епіфаній Славинецький († 1675. р.) був вельми освітним на той час чоловіком, знав добре слов'янський, грецький, латинський і польський язык, і як висловлює ся оден сучасник про него, був „не токмо грамматики и рѣторики, но и философи и самыя феолагии испытатель и искуснѣйшій розсудитель и опасный (обережный) претолковникъ (перекладник) еллинского, славянскаго и польскаго діалектовъ“. Він трудив ся над поправками текстів церковних книг богослужбових, перевірявав їх з грецькими оригіналами і спорудив два словарі (грецько-слов'янський і богословсько-фільологічний) для поясненія малозрозумілих місць і висловів сьв. Писма. Впровадив він також у Московщині живу устну проповідь замість читання вибору з творів сьв. Отців Церкви, що було ввійшло в звичай в часі запевяду просвіти.

Симеон Полоцький († 1680. р.) образував ся у Київсько-Могилянській Колегії і переселив ся в Москву 1664. року, де своїм освітнем, літературним талантом і зверхньою огладою звернув на себе увагу царя Олексія Михайловича і став учителем его дітний. Яко письменник визначив ся він незвичайною плодovitістю. Написав багато творів богословських („Вѣнецъ вѣры“, систематичний виклад християнської віри, схоластичним ладом), полемічних („Жезлъ правленія“, з великою різкістю звернений проті розкольників), ораторських (схоластичного напрямку н. пр. „Обѣдъ душевный“, „Вечеря душевная“), драматичних і віршованих. Для письменства важні особливо-сі два останні роди его творів, що внесли шкільну драму і на довший час впровадили в новій книжній поезії снлябічне віршоване і театральні вистави.

З західно-європейським театром (містеріями) познакомили Україну товариші подорожні митрополита Ізидора (на фльорентийський собор). Скоморохи занесли на Русь деякі комічні вистави і маріонетний театр. В народній поезії було багато драматичного живла; було воно в зароді і в церковних обрядах (п. пр. похід патріярха на осляти, умиванє ніг у вел. Четвер і т. п.).

Полоцький написав дві комедії¹⁾: „О блудномъ сынѣ“ (після євангельської притчі) і „О царѣ Навуходоносорѣ“ (перерібка „пещного дѣйства“) — події про трох отроків неспалених в печі „халдеями“: Апанію, Азарію і Мисаїла).

Комедія о блуднім сині виказує сумні наслідки непослуху старшим, а ся ідея висловлена у прологі ось як:

„Юнымъ се образъ старѣйшихъ слѣдувати,
На младый разумъ свой не уповати.
Старымъ — да юныхъ добрѣ наставляють.
Ничто на волю младыхъ не снуцають“.

Друга комедія зображав невіру і гордість Навуходоносора, а молодці неспалені в печі представлені ідеалом єправдешньої віри і релігійного вихованя.

Симеон Полоцький переложив віршами „Псалтирь“ і „Мѣсяцесловъ“ і уложив два віршовані збірники велими різномородного змісту — „Вертоградъ многоцвѣтныи“ і „Риомологіонъ“. Як він висловлює ся, бажав він дати в них поясненє правдивої віри, моральну поуку, розповсюдити „въ нашемъ словенскомъ книжкомъ языкѣ“ „риомотворное писаніє“, котре „въ нѣхъ языкахъ велию честь имать и ублаженіе и творцемъ (авторам) его достойного не лишаетъ отъ Бога и отъ челоуѣка возмездія и славы“. Віршами подав він цілі оповіданя і легенди (п. пр. про дбазість французького короля Франца о просвіту, про черця, що 300 літ слухав співу райської птиці

¹⁾ В стариннім театрі звали комедіями всякі театральні вистави, незалежно від змісту, котрий міг бути поважний, п. пр. з біблійнях тем. Комедії ділили ся на „жалостні“ (поважні), „прохладні“ (шутливі) і т. п.

[пор. легенду українського поета Александрова] і т. п.), середньовічні відомості з наук природописних, молитви і т. п.

У вірші „Богоподобіє“ говорить Полоцький:

„Демосинъ вопрошений, что уподобляеть
Богови челоуѣка, снще отвѣщаеть:
Подобитъ Богу, еже всеѣмъ благотворити
И, лжу ненавидяще, истинну любити“;

а у вірші „Розга“ вказує на основне правило старинного виховання:

„Плевели отъ пшеницы жезлъ твердъ отбиваеть. —
Розга буйство изъ сердець дѣтскихъ прогоняеть“.

Вплив української науки і просвіти на Московщину.

Українська література і наука мали значний вплив на Московщину ще з кінця XVI. і початку XVII. століття, а іменно творами Лаврентія Зизанія, Смотрицького, Захарія Копистенського і Петра Могили. Але з половини XVII. століття, особливо від придуки ліво-бережної України до Московщини, київська наука вдомашнилася в Москві і стала там далше розвивати ся. В другій половині XVII. ст. трудять ся ще в Києві Голятовський, Радивилівський, Баранович і інші духовні письменники. Однак з кінцем XVII. століття переселяють ся київські учені Епіфаній Славинецький, великий знавець класичних язиків, котрий яко учитель і учений велими заслужив ся перекладами і поправками церковних і світських книг, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський (Туптало) і ин. в Московщину, щоби там засновувати школи, перекладати і справляти церковні книги.

До піонірів західно-європейської науки зачислити треба також Українців: Григорія Скибинського і Паладія Роговського, що вчили ся в Римі, а відтак були учителями в Москві. Дмитро Ростовський згадує у своїм дневнику „брата Теофана з Батуринського монастиря“, що учив ся в Парижі і Римі філософії і богословія. Теофан Прокопович виїхав з Київської Академії для довершення

свого образования до академії в Римі, де ознакомив ся з найвизначнішими представниками доби відродження класицизму і став найвизначнішим его представником опісля в Московщині. Знав він не тільки латинських і грецьких класиків, але також твори французького псевдокласицизму.

З того часу київські учені творять у Москві сталий кружок, около котрого скупляє ся тогочасна наука і письменська діяльність. Спершу в московській словянсько-грецько-латинській Академії передове місце займає грецький язик: однак коли нею став управляти київський учений (рязанський митрополит) Стефан Яворський, родом з Галичини, перестроєво її після київського взірця. Особливо великий вплив здобули київські учені на Петра В., котрий не любив духовних давного московського типу задля їх неприхильности до реформ, а хоч патріарх Доситей просив царя, щоб не настановляв „чужинців“ митрополитами, а особливо Українців (їх називає в Москві „Черкасами“), лише родовитих Москвичів, „аще и немудріи суть“, всеж таки цар волів учених Українців. Цар віддавав їм важні єрархічні й інші урядові місця, а київські учені довгий час займали передові становища, що викликавало проти них ворогованє московського духовенства. Теофан Прокопович, проповідник і великий помічник реформ Петра В., служив безсумнісно его змаганням, а Яворський, противник лютеранства, обвиняв о прихильність до того навіть Прокоповича. Як великий вплив мали українські переселенці на царськім дворі, свідчить се, що за царниці Єлисавети на дворі війшли українські звичаї, а з двох братів Розумовських старший став мужем царниці, а молодший став гетьманом. Однак через те пропало багато талановитих сил для України саме тоді, коли вона їх найбільш потребувала для свого подвигнення.

3. Посланія.

Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсім своєрідний письменник, трохи иншого, більш народного характеру, Іван Вишенський, родом з містечка Вишні в Галичині, що писав з кінцем XVI. і початком

XVII. століття. Він постриг ся в черці і поселив ся на Атонській горі та здобув собі таке поважане на Україні, що Київський собор рішив покликати его з Атона яко одного з благочестивих людей „процьвітаючих життям і благословієм“. Він покинув на якийсь час Атоноську гору і пішов на Червону Русь, де проживав з Йовом Княгиницьким, осно-
вником Скита Мапявського, щоби і лично своїм впливом піддержати духа своїх однодумців. Але ще більший вплив мали его Посланія.

Ему приписують около 20 посланій, писаних до князя Василя Острожського і всіх православних християн, до „народу руского, литовского і лядского“ всіх вір і сект, до митрополита й єпископів, що прийняли унію і т. д. У своїх посланіях не пописує ся він ученостю ані реторикою, але зате у него багато справдішнього красномовства, що проявило ся горячим чутем, щиростю і талантом. Осуджує тих, що „повертнѣли и отъ Бога далече устраниша ся“, дорікає він иншим нестачею віри, панам за розкішне житє, кривди і насилу, а при своїм аскетизмі перенятій також демократичним духом, вступає ся за тими, що „сѣ одной мисочки борщѣ хлебчутъ и сами себѣ панове и слуги суть“ таї соли нераз не мають за що купити; докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого життя — одним словом, він переносить полеміку з богословського обсягу на поле щоденного життя. Его посланія переняті щирими народними почуваннями, горячою любовю вітчизни і щирим бажанєм, щоби Русини служили ревню Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишенський радить духовенству проповідувати слово Боже живою мовою і признає їй широке місце в науці, однак не радить перекладати Євангелія й Апостола „простим язиком“, бо церковно-словянський з усіх язиків Богу наймиліїший і без „поганскихъ хитростей и руководствъ — се же є грамматикъ, риторикъ, диалектикъ — простымъ прилѣжнымъ (пияним) читаніємъ къ Богу приводитъ“. „Лѣпше изучити часословець, псалтырь, октоихъ, апостолъ и Євангеліє — и жизнь вѣчную получить, нежели постигнути Аристотеля і Платона и философомъ мучиться въ жизни сей звати и в геену (пекло) отъйти“. Коли Рагатинець виходив з того становища, що українська

народність не зможе остояти ся без висшої свѣтської освѣти і промовляв за свѣтським прилюдним вихованєм, Іван Вишенський обстоював більше пустинне, аскетичне вихованє.

Для того він також накликає земляків, щоби понехали коляди, щедрівки, народні звичаї і забави. При всѣм тим однак признає він таки потребу висших богословських наук. Їго посланія були отже виразом народного настрою в тій боротьбі і визначають ся пераз справдешним гумором, тимто й не могли остати без вражіння на тодішнє українське суспільство, а хоч крім одного безіменно виданого не були свого часу напечатані, розходили ся по Україні в численних рукописах.

4. Научні твори.

а) Богословські.

Около 1620. року, коли львівська школа братська почала підупадати, став осередком духового і літературного життя Київ, а головна заслуга належить ся київському митрополитови Петрови Могилі. Син бувшого молдавського воєводи, **Петро Могила** (1598—1647. р.), вчив ся мабуть у львівській школі братській, а опісля у Франції, в колегії Єзуїтів. Служив у польським війську (брав участь у бою під Хотином 1621. року), а відтак постриг ся в черці у Київській Лаврі, де став небавом архимандритом, а по смерті Йова Борецького київським митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, з підмогою кружка учених справляв і видавав церковні книги, писав і видавав книги в обороні православної Церкви перед уніятами — „*Kitos abo Kamień*“ (по польськи проти Касіяна Саковича, що походив з Потилича в Галичині і був перше архимандритом Дубенським, написав вірш на похорон Конашевича Сагайдачного, прийняв унію, а відтак латинський обряд і в творі „*Perspektywa*“ обвиняв православних в протестантстві) — видав для шкільної потреби „*Православное исповѣданіе вѣры*“, Катехизм великий і малий, що попадав навіть до сільських дяківських шкіл у Галичині і діждав ся перекладу на німецьку мову, а та

кож замітну „Антологію, сирѣчь молитвы и поученія душеполезная“ (перше руське багато ілюстроване видане 1636. р. у Києві з переднім словом Петра Могили). Се був збірник моральних і житєвих поучень. Могила був новий, свѣжий чоловік, що додав нових сил київській просьвіті: около него починає ся новий рух, печатанє книг і просьвіта на Україні. Однак найзакійїшим ділом Петра Могили було розширенє і вивінованє київської школи, що стала відтак (1631.) звати ся Київсько-Могилянська Колегія (опісля 1701. р. Академія). Вона була розсадником науки і просьвіти майже на всю Словянщину та надавала напрям тогочасному письменству до кінця XVIII. столітя, в котрім письменники, о скілько не писали по польськи, послуговували ся „славяно-руським язиком“, віддаленим від живої народної мови. Ще бувши архимандритом, вислав Могила кількох талановитих молодців (Ісаю Трофимовича-Козловського, Сильвестра Косова, Гізелея й ин.) на науку за границю, щоби відтак були учителями Колегії, улажденої в новім дусї. Науку викладано латинським язиком, котрий тоді в цілій Європі уважано признакою висшої осьвіти, язиком західно-європейської науки і релігійної полеміки. Могилянська Колегія була улаждена на взорець тодішніх висших шкіл в Європі, а головно єзуїтських колегій. Її задачею було з підмогою релігійного образования і духа відродити і піддержати українську народність і просьвітно зрівнати її з польською народністю вихованєм і наукою. При колегії була також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Русі розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просьвіти, а хоч схолястична наука була противна владі українського народу, всеж таки видала вона багато талановитих провідників і письменників.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-словянським язичі, зробив Кирило Транквіліон Ставровецький, що був київсько-печерським черцем, опісля учителем львівської братської школи, а на останку чернигівським архимандритом і видав „Зерцало богословія“ (1618. р.), перший підручник богословський для свьятихеників на основі творів Василя В., Іоана Да-

маскина і сьвітських філософів. В переднім слові говорить автор, що воно вибране з многих книг богословських, але звичаєм всіх українських учених, що осягнули наукове образование, він крім богословських жерел, сьв. Письма й Отців Церкви, користував ся для пояснення і доказів своєї науки також сьвітськими науками — філософічними, природними й астрономічними. Він розправляє про предмети природи після тодішнього стану природних наук. Крім того видав „Учительное Евангеліє“ під заголовком „Перло многоцѣнное“, котре появило ся вже по его смерті й є цікавим збірником прозових і віршованих творів (Похвала Богу, Пр. Богородиці, Апостолам і Сьвятим, на Різдво і Великдень, страсти Христа і т. п.), а єї останні замітні складом вельми близьким до народних дум. (Перед смертю приняв віп унії). Замітно, що цар Михайло Федорович велів у Москві спалити его твори.

б) Граматики і словарі.

Із заснованєм братських шкіл, де між иншими вчили церковно-словянського язика, показала ся потреба церковно-словянської граматики до науки сего язика задля занепаду его знання, на що з докором вказав Скарґа в творі „О jednotě Košciota Božeho“. Крім того і відроджене класичних наук було понукою до писання граматичних і словарних творів. Руські письменники бажали доказати, що церковно-словянський язик може бути так само предметом науки, як грецький і що не так трудно его зрозуміти. Після схолястичного погляду тодішніх грамотіїв наукою граматики можна було дійти до знання інших свободних штук: діалектики, реторики і т. п. і тому ставили вони граматику на першій місці.

В 1586. році вийшла перша така граматика з печатні Мамоничів. Ученики львівської школи під проводом свого учителя Арсенія видали також „Граматику еллино-словенського язика“ (Адельфотес 1591. р.), відтак появилася Граматика словенська Лаврентія Зизанія-Тустановського ¹⁾ (1596. р.), а найліпшою на той час була згадана вже Граматика М. Смотрицького (1619. р.). Всі

¹⁾ походив з Вільна, був учителем у львівській школі.

вони не ґрунтують ся на історичнім і фільольогічнім роз-
сліджуванню звуків і форм церковно-словянського языка,
лише на грецьких ґраматиках і так стало ся, що церковно-
словянському языкови накинено языкові правила грецької
мови. — Із зростом письменства і впроваджуванем наро-
дної мови в письменних творах показала ся також потреба
словарів. Короткий словенський словарець з поясне-
нем слів народною мовою додав до другої книжки: „Наука
въ читаню и разумѣню писма словенского“ (1596. р.)
Визаній (значить: Кукіль), яким користував ся описля
київсько-печерський монах Памво Беринда, печатник
молдавського роду, видаючи „Лексіконъ словено-рос-
скій и именъ толкованіе“ (1627. р.), де слова церков-
но-словянські пояснював тодішньою руською мовою.

в) Систематичні виклади історії.

З XVII. столітем з розвитком науки в Києві проявля-
ють ся змагання систематичного викладу історії. В половині
XVII. ст. виступають два історичні письменники, котрих
твори все ще по до ладу писання і характеру визначають
я прикметами першого відділу другої доби. Ігумен Київ-
ського Михайлівського монастиря **Теодозій Сафонович** напи-
сав „Хропику“ на основі Початкової Київської і Галиць-
ко-Волинської Літописи про історичні події на Україні аж
до 1290. р. (видава 1672. р.); ректор Київської Колегії
відтак архимандрит Печерської Лаври **Інокентій Гізель** (по-
ходив з лютерської родини з Прусу, виобразований за гра-
ницею заходом Петра Могили) скоротив і доповнив сю хро-
піку сучасними подіями, користуючи ся польськими хропі-
ями Кромера, Бельського і Стрийковського, та видав під
заголовком „Синоѳісъ (т. е. огляд) или краткое собра-
ніе отъ различныхъ лѣтописцевъ“ (1674.). Хоч у сїм творі
місцяємо такі довільні поясненя, як імя Славяни — від
лавни, Руси — від розсїяні і т. п., всеж таки Сіноп-
с Гізеля була одним з перших на той час печатаних
і дручених історичних і учебних в цілій
росії, хоч головню подає події з української історії та ді-
стала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся
люб до України, котру бажав він бачити могутю в союзі

з Московщиною. Як Сафонович так і Гізель списали свої історичні твори церковно-словянським язиком.

Такою пробою систематичного писання історії є також Патерик **Сильвестра Коссова** (що був першим префектом Київської Колегії, а відтак митрополитом, ум. 1657. р.), написаний по польськи, опісля переложений церковно-словянською мовою. Автор користувався не лише давнім руським патериком, але й грецькими хронографами і польськими літописцями.

5. Книжна українська поезія.

Вірші. В братських школах, а особливо в Київській Академії, звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. На основі поетики і реторики вправлялися ученики в складання промов, принагідних „віршів“ (versus), привітів, а особливо духовних пісень — псалмів і кантів, котрих рукописні збірники появляються з кінцем XVII. і з початком XVIII. століття. Першим початним виданем таких кантів був „Богогласник“, виданий 1790. р. (гл. нижче). Ученики виголошували або співали такі вірші у свята перед учителями. Найбільше такі віршів складали на Різдво Христове і Воскресенє, в честь Пр. Богородиці і Святих. Складали їх не лише бурсаки, але й учителі латинських шкіл, часто навіть сім'янські учителі, що стояли ближче до народу, і тому ліпше знали народного духа і світогляд, знали народне життя і зі слуху, а відчували єго власним серцем. Біблійні події виведені тут у прямій звязи з обставинами народного життя на Україні, в душі і на прямі наївних оповідань, проникнутих часто гумористичним настроєм. Вони розвивають головню тему про „спасенє від вічного полоу нашого“, себ то визволенє Спасителем праведних душ із ада.

Такі вірші часто ставали основою для драми і навпаки часто з драм виділювалися менші чи довші частини яко заокруглені вірші. Тим способом була тісна звязь між віршею і драмою. Коли осередком письменського руху став Київ, тоді Київська Академія стала пеначе розсадником віршописців. Учен

ки Академії складають такі вірші яко доказ висшої освіти і доброго виховання. Бурсаки ходили також по домах заможних і знатних людей і сьнівали під вікнами, за що діставали подарки. Мало яка книга появляла ся без віршованої присьвяти, написи до гербу, як н. пр. вірші на герб кн. Острожського, кн. Саніги, Петра Могили і т. п.

Сї вірші складано після латинських і польських віршів, сьлябічним розміром, де розходило ся лише о певне число сьляб (13 складів) і о рим, а не о ритму (наголос). Такий розмір зовсім не схожий з духом української мови, а тяжкий навіть у польській. Найдавніші вірші не сягають далше як кінця XVI. столітя, а в XVII. столітю находимо вже окремі збірники, як Памви Беринди „Вѣршѣ на Різдво Хр.“ (Львів 1616. р.), „Вѣршѣ“ Касіяна Заковича на похорон Сагайдачного (Київ 1622. р.) присьвячені „Войску Запорожскому“ і т. д. Половина духовно-морального збірника Кирила Транквіліона Ставровецького „Перло многоцѣнное“ (видане 1690. р.) складає ся з віршів у похвалу св. Трійці, Пр. Богородиці, Ангелів, Апостолів, Сьвятих і т. д., котрі він виразно призначив для школярів, щоби могли з тої книги вибирати собі вірші на свої потреби і на їх лад творити „орації“ або духовні комедії¹⁾.

Вже в першій половині XVII. столітя появляють ся також вірші на сьвітські побитові теми, а складачі і деклятори вносять у свої твори також політично-суспільні теми. Навіть у біблійних темах проявляє ся також вільне, гумористичне пародіюване предмету. Деякі вірші приймають у закінченю форму привітливої промови в жартовливій тоні, інші знов мають від початку до кінця жартовливий

¹⁾ На збірники таких віршів з XVII. або XVIII. ст. вказав П. Жиганський в розвідці „Мысли о народныхъ малорусскихъ дѣлахъ“ (Києв. Стар.): один такий збірник описав Найман (Києв. Стар. 184., V.), а сьпіваник з початку XVIII. ст. перепечатав проф. М. Грушевський в Записках наукового Товариства імені Шевченка том 15, 17. Інші описав Іван Франко в розв. „Карпаторуська література“, т. 37. і 38.; гл. Перетц „Истор. литер. изслѣдованія и матеріалы“ Т. I., де подані описи збірок пісень з 1729. і 1710—40. і „Начало Богомъ пѣсней“ въ Сводной Лѣтописи А. Петрушевича 1700—1772.

настрій. Появилися також книжні вірші і думи шкільної творчості з нагоди козацьких війн (н. пр. в діярію Єрліча літописи Грабянки й окремих виданях — гл. нижче). Але найбільше розрослося чисто реторичне і ремісничче писання віршів. Так н. пр. Іван Максимович (архiepіскоп чернігівський, потім тобольський), написав віршований твір „Богородице Діво, радуїся“, що складався з 25.000 слябічних віршів. Всі такі віршованя не були в дійсності поезією, а все кінчилося звичайно на доволі нескладних римах. Віршоване ще довгий час водилося по бурсах, де що з того переймали народні співці, а де щовійшло в збірники псалмів і кантів. З підмогою старців або в рукописах переходили ці вірші поміж грамотне міщанство і ставали власністю народу, а імена авторів звичайно пропадали без сліду.

6. Вплив живої народної мови в українськiм письменстві другої доби.

В літературних творах II. доби народна мова виступає вже з такими виразними прикметами, які ледви проглядають у письменних пам'ятниках староруського язика I. доби. Правда, задержалося там ще багато форм і зворотів церковно-слов'янського язика, мабуть тому, що вони видавалися читачеві зрозумілими. В тих церковно-слов'янських формах збереглися многі черти староруського язика, зокрема також старослов'янщини, але вже перемінені і перероблені в дусі народної української звучної. Бачимо тут мов би стару будівлю, в котрій живуть нові люди, з новими потребами і поглядами. Не кажуть вони вже, як у давнину висловився літописець, що: „язик словенський і руський оден“. Навпаки вони трудяться „людемъ посполитымъ руского язика къ пожитку“ задля того, що ті люди „язикъ словенського не розумѣють“. Українські письменники вже в XVI. століттю були свідомі окремішності української мови від церковно-слов'янського язика і признають потребу — витворити письменну українську мову яко окремішність, відмінну від церковно-слов'янського і польського язика. Проявляє ся се змагане передовсім у світських творах. У грамотах і судових рішеннях проявляє ся стар-

руська актова й урядова мова Руської Правди і грамот до XIV. століття, але підлягає значному впливови живої народної мови що до звуків, форм і висловів. В литовсько-руських землях відбиває ся вплив язика виробленого в канцелярії литовсько-руських князів з білоруською закраскою. Особливо се замітно з кінцем XV. і в XVI. століттю (Судебник, Литовський Статут і т. ин.), а сим впливам підпадає не тільки канцелярійна, але й літературна книжна мова і то не тільки в литовсько-руських землях, але і в коронних (галицько-волинських), переймаючи білоруську закраску і польські вислови. Народна мова стала входити також переходом у духовні книги. В так званих „Учительних євангеліях“ часто находимо переклади на народну мову виїмок із книг старого і нового завіта ¹⁾ а відтак ще більше в збірниках проповідний у другій половині XVII. століття (п. пр. Голятовського і Радивилівського).

Однак хоч письменники бажали до народу промовляти зрозумілою для него мовою, бояли ся помилок, бояли ся попасти в єресь, а до того в релігійних спорах не находили в народній мові потрібних і певних висловів. Для того заходили ся вони виробити літературний язик на готовій книжній основі, а такою основою видавала ся їм церковно-словянщина.

Релігійна боротьба і релігійні спори, особливо після берестейського собору (1596. р.) понукували православних до пильнішого вивчення церковно-словянського язика, в котрім бачили сильне оруже для оборони своєї віри. Нарід привик був у церковно-словянськім слові бачити не просте, грішне слово, пригідне для щоденного ужитку, але освячене слово віри, і готов був піддержувати церковно-словянський язик не тому, що він був для него зрозумілий, але задля того, що вивисшав ся понад уровень єго звичайного розуміння. Більшість суспільства змішувала ідею церковно-словянського язика з ідеєю віри, а одно і друге з ідеєю народної самостійности. Для того славний

¹⁾ До XVI. ст. відносить ся переклад „Піснї пісень“, а до тогож або троха пізнішого часу переклад Псалтиря на народну українську мову (досі в рукописі).

борець православія Іван Вишенський при кінці XVI. століття кличе: „Книги церковные всѣ и уставы словенскимъ языкомъ не друкуйте; по литургіи же, для вырозумѣнья людского, по просту толкуйте и выкладайте“. Тим способом „простий“ себто народний язык відсунено знов на друге місце, а вибрано до релігійної боротьби готове оружє, яким видавав ся язык церковних книг.

7. Характер українського письменства в українських землях прилучених до Польщі.

Серед трудних обставин витворило українське суспільство в II. добі письменства просвіту власними матеріяльними жертвами українських вельмож, єрархії і церковних братств. Понукою до того була та моральна сила, яка проявила ся в поглядах і характері передових осіб, і ревність до просвіти, яка видала протягом недовгого часу цілу громаду учених, високо поважаних навіть іншійшими строгими критиками. Тогочасне письменство прийняло новий напрям, котрого не знали і не любили в Московщині: українська культура користувалася самостійно новими жерелами просвіти, а то як тодішньою грецькою наукою, так і латинською схоластикою, щоб собі здобути оружє, потрібне до боротьби.

Грецький язык займає передове місце перед латинським, церковно-словянським і книжний руський перед польським, а на се вказують вже грецькі наголовки більшости тогочасних творів, написаних церковно-словянським языком із значною примішкою української мови. Появляються ся твори майже зовсім народні і що до змісту і що до мови. Характеристична прикмета тогочасної науки і літератури проявляє ся в тісній звязи їх з народним життям у тім, що вони виходять з народного життя, черпають з него головну поживу і силу, виражають у більшій частині справи народу, его релігійних змагань, его ріжних верств. Під впливом грецько-словянських шкіл на Україні розвинули ся не лише богословські науки, але й історіографія і фільольогія (граматики, словарі).

Научний розвиток тодішніх українських письменників був вельми різнородний: — деякі з них визначалися глибокою наукою, інші знов були звичайними літературними робітниками, але майже у всіх проявляється виразна й ясна політична свідомість. Як глибоко учені діячі, так і дрібні письменники визначаються широтою політичних поглядів на відносини України до Польщі і на взаємні відносини різних верств українського народу. Силою народної свідомості стояли тогочасні освічені Українці високо, вище як у другій половині XVII. століття, не згадуючи вже про XVIII. ст. Найважливішим однак прирідбавем тогочасного письменства було вироблене книжного руського язика, язика літературного і наукового без міри близного до живої народної мови, як давня церковниця, при тім вельми відмінного від язика Московщини, а однак зрозумілого на цілім просторі України, а навіть Білоруси. Язык сей виробився на основі білоруської мови книжної, уживаної у княжій канцелярії литовській, Литовського Статута і перекладу Біблії Скорини. Враз із Литовським Статутом, що обов'язував і на Україні, розповсюдився сей язык по містах, дворах і монастирях, приймаючи в себе ще раз більше українських народних висловів, а церковних висловів для означення абстрактних розумів і польських з прилюдного і державного життя. Язык сей був би неперечно скорше, як се сталося, довів до повної побіди живої народної мови, колиб не політичні обставини, про котрі нижче згадаємо.

В середині другої доби письменства проявляється перевага богословського живла над історичним у полеміці, в розвитку штучної схоластичної проповіді („казаня“), в рішучій перевазі польського язика над церковно-словянським і українським. Значна більшість творів появляється в польськім язичі, книжний руський язык проявляється в немногих творах, а склад тяжкий, переповнений макаронізмами. Сильно розвивається схильність до віршованя і переходить опісля в манію. Схоластика щораз більше придавлює світлі і чисті впливи давньої української школи літератури; однак у суспільній, науковій і літературній діяльності Барановича, Гізеля, Голятовського є ще богате дінно: посеред всякого схоластичного натовпу пробиває

єя ще свіжа думка, людське чутє, розумінє суспільних потреб і бажанє для них потрудити ся.

8. Вплив української просвіти на Московщину від прилуки до неї лівобічної України з Києвом.

Історичні і суспільні відносини після прилуки лівобічної України до Московщини. В 1648. році починає ся довголітня і далекосягла та страшна в наслідках Хмельниччина, а відтак часи після Хмельниччини (звані у народі руїною), що довели (1654 р.) до прилуки лівобережної України з Києвом до Московщини. Андрусівським договором (1667. р.) затверджено розірванє України на дві половини і стало прилучено лівобережну Україну та Київ до Московщини, а сим ослаблено звязь поодиноких земель України. Кровава Хмельниччина і слідуючі за нею історичні події були справделивною руїною для України. Правобережна Україна вилюдпила ся довголітною війною, яспром і переселенєм частини населєня в задніпрянські пусті степи. За сим господарським занепадом і політичним розділом України пішов також умовий і літературний занепад і роздвоєнє умового життя і письменства. З руїною многих міст, місточок та монастирів щезло багато осередків культури, пропали численні школи і братства, а рівночасно запропали ся книжки, рукописи, грамоти, твори мистецтва, щезли довголітні культурні придбаня. Правобережна Україна з Галицькою Україною втратила ту головну опору, якою з початку XVII. столітя був для неї Київ, але навіть серед тих трудних обставин, в яких находила ся прилучена до Польщі половина України, було там всеж таки ще місце для самодіяльности українського суспільства й українського народу. Тимчасом на лівобережній Україні що раз більше обмежувало ту самодіяльність, а протягом XVIII. ст. ще більше її придавлено, що відбило ся і на українській народности її літературі ¹⁾.

¹⁾ Школи щезають особливо після виданої 1782. р. заборони дяко-учителям вандрувати, „чтобы не последовало ни въ учителяхъ, ни въ книгахъ какого разврата ко вреду общей пользы“ і тим усунєно учителів удержуваних самим народом. До половини XVIII. ст. було на лівобережній Україні багато шкіл, а в Києві ще більше.

В році 1685. підчинено київську митрополію московському патріярхатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українського письменства. Ціла громада учених і письменників, підготовлених Київською Академією, переселює ся з половини XVII. ст. у Московщину, де всі трудять ся для просвіти, кладуть підвалини наукових інституцій і наукової літератури. Справляють поповані невіжками церковні книги, стають єрархами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царських дітей, відтак ревними помічниками Петра В. в перестрою держави. Перепесенє просвіти і науки на північ було тим легше для київських учених. Бо вони писали, як і в Москві в тім часі, язиком витвореним на Русі на церковно-словянській основі, з якого аж від половини XVIII. столітя заходом і талантом московських письменників, почавши від Ломоносова, став вироблювати ся нинішній літературний язик московський. Тим способом втратила Україна з просвітно-наукової ниви багато робучих сил, котрі заманепі блеском царського двора і визначними становщицями, пособляли „обєдненню“ України, злученої досі лише адміністративно з Московщиною. Задачу такого культурного обєднення улекшувала їм тодішня схолястична наука, вироблена на церковно-словянській основі. Так київські учені мимоволі в добрій вірі трудили ся для обєднення України з Московщиною і посередно причинили ся до занепадення її самоуправи.

Сему обєдненню мала пособляти що раз міцнійша централізація, котра мала затерти прикмети самостійного побуту України. Особливо з часів Петра Великого після нещасливого для Мазепи полтавського бою (1709. року), починає ся систематичне змаганє до знищення самоуправи

бічній Україні 866 шкіл, а на початку XIX. ст. чернігівський архиєрєн проїздом по губернії не найшов ніяких шкіл: так само щезли вони в Полтавщині так, що запанувала на Україні безграмотність і темнота. Змаганє московського правительства до „єдинообразія“ довело до того, що з початком XIX. ст. заборонено ставити на Україні трибнаєсті церкви в українським стилі.

України й українського народу ¹⁾. З упадком політичного бити йшли Українці в московську урядову, духовну і воєнну службу і помагали там заводити бюрократично-централістичну систему, усуваючи останки давного ладу і самоуправи.

9. Шкідний вплив придуки України до Московщини на розвиток української літератури.

Сі історичні й суспільні обставини, особливо від розриву України на дві частини (1667. р.), відбили ся вельми некористно в українськiм письменстві. Твори, особливо богословські, піддавано строгій цензурі: почали конфіскувати, а навіть палити українські книжки ²⁾, добачаючи в них західні єреси. Витворений і збогачуваний опісля московськими ученими і письменниками літературний язык, приймаючи в себе що раз більше московського народного живла, як і словарного засобу з чужоземних новочасних і старинних языків, віддаляв ся що раз більше від книжного языка на Україні XVIII. століття, а ще більше від живої мови української. Сей літературний московський язык наслідком свого державного становища з кінцем XVII. століття входить в урядове житє, в адміністрацію і висні верстви суспільні, між українське дворянство, що бажало тим вирізнити ся від мужицтва, а на останку і в літературу. Московська цензура і синодальний указ ³⁾

¹⁾ В Глухові, столиці лівобічної України, заведено поліційно-адміністративну управу, т. зв. „Малоросійську колегію“, що зносила ся з царським сенатом і давала прикази гетьманови (1722.); цариця Катерина II. знесла гетьманство (1764.), зруйнувала Запорожську Січ (1775) і Україна стала провінцією Московщини, а крѣпацтво затверджене царцею (1782.) віддало українських селян давній старинній козацькій, побілітованій на „дворян“ московським урядом.

²⁾ З приказу патріяршого і царського веліли в Москві „на пожарьхъ ежечъ“ книги Ставровецького, а та сама доля постигла І. ч. „Четій-Миней“ Дм. Ростовського; указом з 1690. р. патріярха Іоакима заборонено майже всі українські церковні книги т. зв. „польскіє и лѣтовскіє печати книгъ“, а дальші видани переправлено „по великоросійской грамматикъ“.

³⁾ Київську печатню підчинено сим указом Синодови в Москві і приписано: „а другихъ якаякихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ, не

(з 1721. року) виступають рішучо проти уживання „особаго нарѣчія“ (себ то українського язика) в письменстві і в книгах.

Українське письменство тодішнє починає отже уникати печатні, а найважнійші твори другої половини XVII-го століття і першої половини XVIII-го століття (н. пр. Літопись Самовидця, Величка, і т. п.) остають в рукописах, приступних лише для тісного кружка близьких знайомих автора і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирських бібліотеках. Так зберегли ся козацькі літописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільства патріотичним зображенєм минувшини, наколиб були тоді побачили днєвнє сьвітло. Так само пішли в непамять драматичні твори, хоч після тогочасних поетик (з половини XVIII. століття) українська мова, прозвана „сільським, мужицьким слогом“, могла наїти місце хіба в низших родах літератури, н. пр. в комедії.

10. Шкідний вплив урядового язика Московщини.

Злука України з Московщиною пересунула політичний осередок у Москву, а відтак у Петербург, а з тим урядовий язик Московщини став також верховладним не лише в московській державі, але й по часті на Україні. Тимто вплив сеї злуки міг у письменстві на Україні відбитися аж з початком XVIII. століття. З 30-тих років XVIII. століття появляє ся в книжнім руським язичі більше або менше замітна примішка московських слів, звуків і форм, а в творах написаних тим язиком не стрічаємо вже церковно-словянських і польських висловів і форм. В році

объявля объ оныхъ въ духовной коллегіи -- въ тѣхъ монастыряхъ не печатать, и кромѣ того справлять книги съ великорусскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣчія не было“. Крім того приказано всі книги з українських печатень прислати в „синодальную контору исправленія ради и согласія съ великороссійскими“ і від синоду настановлено окремого „протектора типографій“ (себ то цензора), котрий мав наглядати, щоби появляли ся лише видання, що нічим не різнять ся від „великороссійскихъ“ із заміткою: „сія книга въ конторѣ типографской изслѣдованна и по изслѣдованіи обрѣтается въ всемъ съ великороссійскою сходна“.

1726. відкрито Академію наук в Петербурзі, а московський учений Ломоносов положив свою граматикою (1755. р.) підвалини до упорядкування літературного московського язика. Сі обставини причинили ся до того, що вплив московського язика став іменно в другій половині XVIII. ст. проникати у Київську Академію, котра тоді з Харківською Колегією і переяславською та чернігівською семінаріями служила розсадником просвіти для цілої України.

Сему пособляли багато київські митрополити, що або виховували ся на півночі, або були настановлювані зпоміж московського духовенства¹⁾. Коли ще в другій половині XVII. століття в Москві не зачіпали питання о „малоросійськомъ діалектѣ“, себ то української мови і відносили ся до неї прихильно²⁾, виступав в першій половині XVIII. століття заведема московським правительством цензура і синодальний указ³⁾ навіть виразно проти уживання „особаго нарѣчія“ (себ то української мови) в письменстві і книгах. Київські митрополити другої половини XVIII. століття намагали ся зрівняти і що до мови Київську Академію з московськими науковими інституціями. Вони звертали особливу бачність на науку московського язика, вимагали від питомців Академії, щоби на память учили ся Ломоносові оди, висилали питомців у московський університет із строгим приказом, щоби там учили ся московської мови і вмови, а по укінченю наук займали учительські місця у Києві. Установлені вже учителі по школах і бурсах мали строгий наказ учити молодіж московщини і дбати про

1) Вже за Петра В. московське духовенство домогало ся, щоби „на Москвѣ не было игумена и архимандрита отъ козацкаго рода“, а цариця Єлисавета наказала 1754. р. щоби св. Синод представляв на митрополитів і архимандритів не лише Українців, але й родовитих Москвичів. Катерина II. не любила українських архиєреїв і веліла пильно наглядати, щоби вони „між простим народом не розсѣвали шкідливих засад“.

2) Голятовський присвятив свій твір „Мессія Правдивый“ цареві Олексієви Михайловичу, а московський патріарх Адріян дозволив київському митрополитови завести пововиданий повний переклад православного ісповідання на „малоросійське нарѣчіє“.

3) 1721. р.

„правильну“ (т. є. московську) вимову. Все те мусіло відбитися в письменстві на Україні. В міру розвитку літературний московський язик віддалявся ще раз більше від української народної мови. Українці, щоби вийти в загальну струю культурного життя, були припневомлені відречтись своїх питомих літературних традицій і присвоїти собі мову так званого образованого суспільства, що зложило ся після московського типу. Ті з них, що учили ся на півночі, легко присвоювали собі ту мову, а для тих, що вчили ся в школах на Україні, появлялись з 70-тих років XVIII. століття підручні книжки для уlepsення науки московської вимови і правопису¹⁾. Протягом XVIII. століття чимало київських вихованців переселило ся на північ, багато з них заняло місця в державній службі, чимало з них вступило на літературну ниву в Петербурзі і Москві, а їх діяльність не оставала без впливу і на письменство на Україні.

Тим способом у другій половині XVIII. століття, особливо в лівобічній Україні, не находимо ні одного історичного твору написаного книжним руським язиком, на місце котрого входить московський навіть і в книгах духовного змісту.

1. Історичне письменство в XVII. і XVIII. століттю.

Криваві козацькі війни, що заповнили другу половину XVII. століття, довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного життя, спинили єго розвиток, але мимо того видали нову гаузю історичного письменства, що видобула ся вт самостійно, на основі нових обставин життя, зовсім неависимо від київського літописання. В першій половині XVII-го століття, котра видала тільки полемічних і релігійних творів, маємо лише короткі літописи з принайдніми записками подій (як у горі згадана **Львівська Літопись**, крім того **Підгорецька**, **Чернігівська** і ин.). Окрім літо-

¹⁾ Видано в тій цілі також урядовий підручник для Українців про произношені російскихъ буквъ и о исправномъ тѣхъ же употребленіи“.

тисній маємо спомини (мемуари) н. пр. Записки київського міщанина Боська Балики, діярій шляхтича **Євлашевського**, Русина-судовика з Новгороду, списані в XVI. століттю і т. п., з польських шляхтича **Йоакима Єрлича**, **Самуїла Твардовського**, **Коховського**, **Осьвеціма** і ин. Вибликане козацькими війнами розбуджене народу витворило українське історичне письменство й окремий історичний стиль у козацьких літописях з виразною ціхою народного духа („простий стиль і паріче козацьке“, як висловив ся Величко). „Козаки писали, як каже Максимович, на бовниці збруюю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для пам'яті потомства“. Літописи ведено на Русі без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусідніх земель. Зроблено також пробу зложити з українських і польських літописей перший учебник історії (Гізелъ). Козацькі літописці займають ся подіями від половини XVI. до кінця XVIII. столітя. Спершу були се короткі літописні записки з наголовком „Козацкіи кронички“, „Козацкіи літописцы“, про котрі находимо згадку в пізнійших українських істориків, н. пр. Самійла Зорки (гл. низше).

Коли в половині XVII. столітя появляють ся проби систематичного викладу української історії, а письменники в своїх творах послуговують ся церковно-слов'янським язиком, творить мов би перехід до козацьких літописців чернігівський монах **Леонтій Боболинський**. Він написав (1699): „Літописецъ сій єсть Кроника зъ розныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ і т. д.“ Є се в стилю старої літописної компіляції уложена простора літопись, почавши від сотвореня свѣта до початку XVII. столітя, зібрана з біблїї, латинських, грецьких і польських істориків, литовських літописей. Початкової Літописи Четь-Мінеї й ин., однак писана язиком дуже близьким до живої народної мови і визначає ся живим оповіданем. З історії України находимо там дуже небогато, але зато важні подрібні вісти і документи.

Оповідання козацьких літописців обертають ся около Хмельниччини і слідуючих за нею історичних подій. Створи писані сучасниками або навіть учасниками самих подій і посять на собі сліди народного одушевлення тих ча

сїб, натхнені горячою любовю рідного краю і народною свідомістю. Язик тих літописей є вельми зближений до живої народної мови з доволі значною примішкою польських а почасти і церковно-словянських висловів.

Літопись Самовидця о війнах Хмельницького є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними і козацькими літописями передове місце. Невідомий по імені автор, самовидець описуваних у літописи подій (відси і назва), був чоловіком світським з лівобережної України, а хоч не мав значної науки, котру годі було собі придбати у воєнних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцелярії при боці гетьмана, брав участь у воєнних походах, у посольствах і козацьких радах, мав під рукою всякі урядові документи історичні і міг знати не лише про всякі важніші події свого краю, але й про політичні справи європейські. Тимто его літопись, писана прагматичним ладом і простим викладом, з епічним спокоєм, має всі прикмети історії. Літопись Самовидця подає багато вірних подробиць до історії України і її взаємин з иншими державами і з того огляду має первостепенне значінє. Характеристика дієвих осіб вірна і плястична, а ціле оповіданє визначає ся предметовістю, однак літописець прихильний більше висшим, як демократичним верствам. Твір Самовидця обнимає події 53-ех років, від повстаня Хмельницького 1648. р. аж до 1702. року, а початок доданий опісля компілятором на основі історичного збірника „Краткое описаніє Малороссіи“. Самовидець пише зближеним до народної мови язиком, уживає чимало народних висловів і пословиць.

Самійло Величко є неперечно найізнаменитшим істориком Хмельниччини, але его чотиротомове „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся“ і т. д., доведене до 1700. р., а написане 1720. р., появило ся печатно аж в половині XIX. столітя. Автор вийшов з Київської Академії, служив у Запорозьким війську за гетьмана Мазепи, був відтак писарем генеральної канцелярії військової, а відтак на хуторі в Полтавинці займав ся лі-

тературними працями. Їго „Сказаніє“ є не тільки оповіданням особистих споминів про історичні події, але науковою історією. Він користувався не тільки всіми урядовими документами військової канцелярії й особистою знайомістю історичних подій, але й иншими джерелами, як пімецька історія Пуфендорфа про Карла X., „Діаріушъ“ Самійла Зорки з Волині¹⁾, поетичний твір Самійла Твардовського „Wojna domowa z kozaki i Tatarsy etc.“ і сучасними поетичними та сатиричними віршами польськими й українськими. Величко намагався часто поетичними картинками прикрасити історичне оповідання і задля того його твір що до предметовості уступає місця Самовидцеві, хоч є безпристрастним. З кожної сторони його твору дине горяча любов України, котру називає „матка наша, мылая отчизна, отчизна наша Украинская“ і заявляє ся горячим прихильником „парода нашего козако-руського“, себ то козацтва, в котрім бачить борців „за древнії вольности свои“. Рукопись украшений портретами десяти гетьманів, однак до нас не дійшла в цілості, бо недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (а властиво Гребінка, ум. 1730. р.) є третій замітний літописець Хмельниччини, чоловік учений, безпристрастний і свідуючий як і Величко. Був він судією а опісля Гадяцьким полковником, брав участь у депутації з жалобою на запанашенє козацьких прав, висланий Павлом Полуботком у Петербург, де якийсь час просидів за те у в'язниці. На основі „діаріуша, въ обозѣ писаного“, „духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ“, „повѣствованія самобытныхъ свѣдѣтелей“ написав Грабянка „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кривавой небывалой брани (війни) Богдана Хмельницкого і т. д. року 1710.“ і оповідає дії України від найдавнішніх часів аж до вибору гетьмана Скоропадського (1709.), однак головним предметом є Хмельниччина. Автор намагався писати церковно-словянським язиком, але не знаючи

¹⁾ Їго „діаріушъ“ загинув. Був він писарем запорожського коша за Хмельницького і протягом цілої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведєніяхъ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діаріушѣ своемъ описалъ“.

зго добре, часто вводить слова і форми з живої української мови. Окрім історичного оповідання вдає ся автор у наукові розвідки про давню істерію козаків і виводить їх від Козар.

Окрім сих літописців і згадуваного вже в горі **Димитрія Ростовського**, що писав свої дневні записки „Діаріушъ“ також язиком вельми зближеним до живої парональної мови, не перериває ся низка історичних писань, присвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московським літературним язиком або із значною єго примішкою. Такою язиковою мшаниною писали **Стефан Лукомський** (Собраніе историческое 1770. р.), **Петро Симоновський** (Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ, 1765. р.), **Василь Рубан** (Краткая лѣтопись Малыя Россіи 1776. р.), **Олександр Рігельман** (Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи 1778.).

Окрім сих історичних творів, що появили ся з виразним означенєм іменн автора, заслуговують на увагу ще літописні збірники, а іменню Густинська літописъ, так звана по головній рукописц, збереженій у Густинським Ірлуцьким монастирі на Україні, з першої половини XVII. столітя (і кілька інших а також Спомини Хацепка, Маревнича й ин.).

Перехід від літописання до критичних історичних творів представляє „Історія Руссовъ“.

„Історія Руссовъ“, приписувана білоруському архієпископови Юрієви Кониському, видана під єго іменем заохом Ос. Бодяпського (в Москві 1846. року), стоїть на межі між літописями і критичним писанєм історії України. Ся історія, написана під кінець XVIII. столітя (імовірно около 1770. року¹) зараз після занепаду самостійности України зруйнованя Січи²), (була відома на Україні в сотнях від-

¹) На оставку „Історіи Руссовъ“ пише автор: „въ началѣ 1769. года послѣдовалъ войскамъ всеобщій походъ и открывашъ дѣйствительная съ Турками война, которая чѣмъ кончится Богъ вѣсть“ того можна впевнити ся, що автор написав єю історію після 1769. р., пнакше знав би, як скінчить ся турецька війна.

²) віднайдено її вперше около 1828. в бібліотеці кн. Лобанова-Рославського.

писів, що кружляли посеред тодішнього суспільства), викликала серед неї велике вражінє і мала великий вплив на многих письменників українських і московських (н. пр. на Метлинського, Гребінку, Шевченка, Ст. Руданського, на істориків Бантиш-Каменського, Миколу Маркевича, на Миколу Гоголя [Тарас Бульба], Пушкіна [поема Полтава], Рилєєва [поема Войнаровський], на етноґрафа Ізмаїла Срезневського, видавця „Запорожской Старини“).

Новіші досліднї впевняють, що сю Історію написав після всякої імовірности Григорій Полетика, поміщик у Полтавщинї, депутат покликаний 1767. р. царицею Катериною II. до комісії для уложеня законів († 1784. в Петербурзі). Яко депутат мав Полетика боронити в комісії прав української шляхти і задля того потребував історичних доказів та певно в тій цілі написав сю Історію і деякі инші історичні твори (як Записки про Україну під польським володарством, Збірник прав і привілеїв української шляхти).

В переднім слові до „Історіи Руссовъ“ названий вправді виразно Юрій Кониський спорудником, від котрого сю Історію нібито дістав Полетика. Личність Кониського остає з дійсним спорудником Григорієм Полетикою в певній звязи. бо Кониський був учителем поетики, а опісля префектом і ректором Київської Академії в тім часі, коли Гр. Полетика був там перекладчиком і займав ся такою історією та збиранєм історичних жерел, а з Полетикою не реписував ся і був у дружних взаєминах. Григорій Полетика сам мав вельми цінну бібліотеку історичну і богату історичних рукописів (літописи Грабянки і Самовидця) котрими користував ся навіть видавець Несторової Літописи Шлецер. Ця бібліотека опісля впала у великій часті жертвою пожежі, однак її старав ся доповнити син Григорія, Василь, котрий також займав ся історією України, був як і єго отець, переиятий справами української шляхти і любовю України. Василь Полетика згадує про вітця, що він бажав зобразити історію України, але ніякий такий твір не зберіг ся, тільки „Історія Руссовъ“, котрої автором був імовірно Григорій Полетика. Передмову до сеї Історії написав імовірно Василь Полетика та приписав авторство Юр

єви Конисському, щоби сему творови іменем визначного владики надати тим більшої ваги.

„Історія Руссовъ“ навіяна вільнодумством під впливом сучасного вольтеріаньства (автор двічі покликає ся на Вольтера яко автора історії Карла XII.) і виявляє пераз погляди суперечні з релігійним духом, чого не міг писати архієпископ і ся обставина промовляє за авторством Полетинки, чоловіка сьвітського і вільнодумного, перенятого горячою любовю України й єї самоуправи. Твір сей починає ся від часів заселеня України словянськими племенами, вважає „руський“ парід (так називає Українців) самостійним і окремішним від польського і московського, а з тим останним він злучив ся (в переяславській угоді 1654. р.) „яко рівний з рівним і вільний з вільним“. З того становища самоуправи і незалежності українського народу зображає автор історію України і широко розводить ся про часи Хмельниччини. Вельми живо й одушевлено говорить про занепащенє самостійности України і невдачі після полтавського бою. В уста Полуботка вкладає горячу промову, котру він ніколи не виголошував до царя Петра, що знищив волю України, з великим роздратованєм говорить про кривди заподіяні народови так званою „Тайною капцелярією“ і вступає ся горячо за „давні права“ України. Доко-рює різко висшнім верствам на Україні їх жадобою наживи майна та зрадою й їм приписує також причини занепаду України і згадує про страшну нагінку на Українців задля самої „їх мови, що не вміли наломити ся до московщини“. На останку вказує на щораз більший занепад краю без ви-глядів на красшу будучину.

Так вільнодумна і з таким одушевленєм для самоуправи України написана історія не могла остати без великого впливу і розворушеня умів тодішньої осьвіченої верстви на Україні. „Історія Руссовъ“, якнебудь некріп-на і перенизана ріжними видумками і подїями не згід-ними з дійсностю, подає нам образ рівночасного настрою осеред осьвічених Українців і стає певним доказом роз-витку та поступу національної думки, любови рідного краю єго самостійности. Вона неперечно вельми причинила ся до озбудженя народної сьвідомости та змагань до осягненя волі і дала почин до відродженя України і письменства,

котрим се відроджене проявило ся і до тих політичних струй, котрі проявили ся висплогоу ір. Капііста до Берліна, щоби там наїти піддержку в боротьбі за самостійність України. Язвобудь отже „Історіи Руссовъ“ не можна признати стійности історичного твору, то за те величезне значіне мала вона яко твір політичний, а хоч написана змосковщеною мовою, має в історії українського письменства визначне становище. Є вправді згадки, що на Україні кружляли також примірники сеї історії написані мовою зближеною до народної, однак автор головно в пайбільш розповсюджених списках послугував ся змосковщеною мовою, щоби вона пайшла доступ також до міродатних кругів держави.

12. Драматичне письменство.

Вже в поганській старовині були обходи й обряди, при котрих із сьпівами і танцями приношено жертви богам або обношено також деякі усьвячені предмети. Також представлювано мітичні події, н. пр. боротьбу літа із зимою (у нас визначають ся драматичністю весняні ігрища, веснянки і гайвки — хороводи, купальні ігрища, паленє кукли [жіночої — Марени або мужеської — Кострубонька], а також весільні та похоронні обряди). Однак властивий почин до драматичних вистав дало християнське богослуженє у романських і германських народів. В євангельськїм оно віданю великоднім про три Марії, котрі на Великдені вранці відвідують грїб Спасителя і від ангела довідують ся про воскресенє та з порученя ангела сю вість подають апостолам, лежить зарід пайдавніїших духовних ігрищ. Такі духовні ігрища великодні сягають X. столїтя а біблійні теми давали їм основу. Відтак страсти Христові стали предметом вистав. Такі драматичні твори спершу написані латинською мовою, а виставлювані в церкві духовенством, були поважним способом для поуки і побожного настрою народу. Але перегадом, вже в XIII. столїтю сьміхованці і скоморохи вміщували до духовної ді також жартовливі і комічні вставки й яви, щоби розважити слухачів, бо сї духовні ігрища і діяльогї були вельми довгі і нераз скучні (так н. пр. доміїтканський діяльог, ви

ставлюваний у краківськiм монастирi, мав бiльш сотнi дiй i тревав з черги три днi). Наслiдком того духовнi усунули ся вiд тих вистав i заборонили такi вистави по церквах i церковних подвiрчях (кладовищах, цвинтарях, що звичайно були коло церков¹⁾), а тодi такi вистави переносили ся на торговницю, на майдан перед широкi верстви народу i прибирали вже свiтські прикмети, свiтський свiтогляд i були складанi народною мовою.

З занепадом рицарства з кiнцем XIII. столiття почало такими духовними виставами займатися мiщанство, котре вiд рицарства перейняло плеканє лiричної поезiї, а з підмогою духовенства падало тим виставам поважнiйшого вигляду. Особливо в страстний тиждень такi вистави вiдбували ся протягом кількох днiв. Видно обнимало небо i землю, рай i пекло, а крiм бiблiйних осiб виступала св. Трiця, патрiярхи старого завита, першi люди, хори ангелiв, чорти i т. д. При тiм виставлювано i комiчнi особи i дiйсства (інтермедii й інтерлюдii, вставки мiж явами) народною мовою.

Подiбним способом з церковних молитов, похвал („величанiя“) i рiздвяних обрядiв i подiй розвинули ся рiздвянi драматичнi вистави вертепнi (jasełka, Kripenspiel).

Побiч духовних вистав годить ся згадати ще мясничнi (запустнi) iгрища, котрi вiдбували ся серед загальної веселости по домах або навить по улицях i площах (венецький карнавал).

З XV. столiтєм, з вiдродженем класичних наук i їх впливом на житє, ученики устроювали по вищих школах вистави, написанi спершу латинською мовою. Так повстали шкiльнi драми, плеканi особливо по єзуїтських школах пiд назвою єзуїтських комедiй.

13. Початки української драми.

Початки української драми сягають другої половини XVI. столiття. Згаданий в горі моралiст Иван Вишнєвський

¹⁾ у нас i по иншi веснянi iгрища, гаївки, вiдбувають ся коло церков (на цвинтарi), або на сiльськiм майданi.

докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтських школах „комедії і машкар“, „трудити ся в церкві не хочуть, тільки комедії строють і грають“ та допомагають також на Русі „розширенню машкарського і комедійського набоженства“, полишивши давню руську простоту. Се вказує, що театр і драматичні твори появили ся спершу в Західній Європі, відтам перейшли в Польщу, а відси на Україну в звичайній тоді духовній формі містерій. Назва містерія (тайна, таїнство) пішла з того, що змістом тих драматичних вистав була тайна викуплення людського роду, котра найшла вираз у двох подіях: у Різдві і смерті та Воскресенню Ісуса Христа. Почитанє Сьвятих викликало окрему форму духовної драми, котрої основою були життя Сьвятих а її змістом були особливо чуда тих Сьвятих і для того сї драми звались міраклї (чудеса) і були схожі з духовними віршами. В духовних драмах не було іподї ніякої історичної основи, лише якась поучна, моральна гадка а на видні виступали уособлені алеґоричні розуміння (вірн, надії, любови, милосердя або гордості, зависти, скупства) і задля того сї алеґоричні, моралізуючі духовні драми звали ся моралї (moralités). Опісля проникла в драму також і політична сатира.

Коли в духовній драмі зображувало не одну подію, а цілий ряд головних подій сьвященої історії, то така драма прибирала ціху сьвященно-історичної хроніки. З нею мають ґенетичну звязь історичні драматичні твори, котрі обрабляли події із всесвітньої або рідної історії на духовній основі. Сї головні типи містеріяльної драми розвивали ся головню поза церквою, одначе не забували історичної з нею звязи її удержували сю звязь у трех відділах містеріяльного видна: в землі, раю й адї, при чім рай призначений для зображеня сьвятих місць і події містив ся у самій церкві, а інші дії відбували ся в церковній загородї.

З містерією й її видами проявило ся в історії західно-європейського театру відродженє класицизму, що почало ся в Італії в XIV. і XV. столітї наслідованєм італійськими коміками комедій Терентія і Плявта, а відтак утвердило ся в Німеччинї в школах. В Німеччинї відтак поза школою почали сї комедії латинські перекладати німецькою мовою і наслідувати, а з появою реформації шкільна драма стала

виднѣм борѣн мѣж реформацією і католицькою Церквою. В сій борѣ видну роль відограєв єзуїтський орден і зробив шкільну драму одним із середників ширення і скріпленя католицької віри. Виставляли вони головно містерії, міраклї і моралїї, але вводили також символи і алегорії, а для приєднаня володарів, вельмож і владик устроювали панегіричні драми (*ludi caesarei*) з великою виставністю.

В Польщі драма переходила такі степенї розвитку, як і західно-європейська драма і почала ся із драматизованих церковних обрядів та перейшла до літургійної драми і містерії, а ся знов перейшла всі перемѣни західно-європейської драми. Одною з найбільш повних змѣн що до форми містерії, являє ся діяльог, що має цїху чисто збірної містерії, виставленої в краківськѣм домініканськѣм монастирі (1533. р.), що обіймає всі останні днї життя Спасителя від вїзду в Єрусалим. Перегодом входить у драму також комічне народне живло, що розвинулось особливо в XVI. столїтї у вставлених в містерії народних інтерлюдїях і в окремих комічних творах, н. пр. *Miesopust* (1530. р.). Новий напрям у розвитку драми в Польщі проявляє ся з відродженем класицизму, а представником єго являє ся Ян Кохановськїй у трагедії *Odprawa posłów greckich*. Представником протестантських ідей в польській драмі являє ся Миколай Рей з Нагловиц в *Castus Ioseph*. З кінцем XVI. столїтя почали в Польщі шкільну драму брати у свої руки Єзуїти, усунули з неї національну цїху, допустивши лише в своїх шкільних і прилюдних виставах комічні інтерлюдії в народнѣм дусї. Сї інтерлюдії давано не тїлько по польськи, але навіть українською і білоруською мовою (гл. нижче трагедію Якова Гаватовича).

Українськїй нарід, як вже в горі згадувано, держав ся довго поганських ігрищ в часї Рїздва, Великодня, Зелених свѣят і ин. Почавши від Нестора, всі духовні письменники згадують про „ігрища между селя“ і до новїйших часів жалують ся на „скомороховъ“ (штукарів), „личини“ (машкарї), „ігры и пѣсни бѣсовскїи“, а драматичні вистави ніколи не мали мѣсця у східній Церкві. В Несторовѣм Житю св. Теодозія згадує ся, як сей свѣтитель, відвідуючи князя, застав єго окруженого спів-

цями. скоморохами¹⁾, що виправляли там веселі ігрища. Однак в XVI. століттю зрозуміли осявічені Українці, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудження і розповсюдження релігійного життя і певних ідей. З початку XVII. століття зберіг ся „Діалогъ христіянскій, въ котромъ ся показуєть, кто естъ христіанинъ правдивый“, написаний у полемічнім тоні против унії, а у Львові 1630. р. появил ся „Христосъ Паехонъ“ „Страдающий Христос“, написаний на основі грецької трагедії (приписуваної безосновно Григорію Богослову).

З тих часів походить також шкільна драма черця й учителя Ставронігійської львівської школи братської Іоаннікія Волковича: „Розмышляе о муцѣ Христа Спасителя нашего, при томъ веселая радость зъ триумфального его Воскресения“ (у Львові 1631.) виставлена на Великдень школярами братської школи.

Такоюж страшною драмою була: „Містерія страстей Христовыхъ“.

Сї драматичні вистави дійшли до нас із Заходу через Польщу і почали ся близькими до містерії, так званими вертепними виставами, розповсюдженими в глибокій старовині в Азії, Африці й Європі, що відносять ся до Різдва Христового. Перегодом входять у вертепну драму інтермедії й інтерлюдії з народного життя з народними типами і живою народною мовою. Вертепом називала ся маленька дерев'яна хатка (в польськїм „szopka“), переділена на дві частини, мов би поверхи: в горішній відбувало ся дійство з сьв. історії, котре склало ся у Вифлеємі (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трох королів, Ірода різня дїтний), картоновими або дерев'яними фігурками, ютритими порушав укритий за задною стїною вертепа діяч. В довідній частині видні відбували ся дії з народного життя, з народними сьпівами, танцями, побитовими явами і т. п. (циган обманює мужика, Поляк лякає жидів, Запорожець лякає Поляка, чорти підпоюють Запорожця і хотять его затягнути в пекло, однак він зриває ся і розганяє їх і т. ин.). Ставою приналежністю „вертепної дії“ був спір Ірода із Смер-

¹⁾ маємо до нинї села названі Скоморохами, з чого можна догадувати ся, що були там членині заводів сьміхованиці і комедіанти.

тю, котрий кінчив ся тим, що Смерть відтяла єму голову косою, а Чорт тягнув єго тіло в пекло із словами:

„О проклятий Продє, за твої превеликі злости
Побєру тя вь пренеподнюю бездну п єь кости“.

З вертенами ходили звичайно на Різдво дяки, школярі дяківських шкіл і бурсаки та устроювали з підмогою фігур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орації, співали пісні, за що діставали якусь нагороду. Вертепні вистави зложили ся в західній Європі не раніше XVI. столітя, а через Польщу в XVII. столітю перейшли і на Україну. Спершу виставляли у вертепі лише дії з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дії із світського життя і комічні яви. Все те принадало до вподоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедії та інтерлюдії були взяті з народного життя і списані живою мовою. Так н. пр. у релігійну драму про смерть св. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Гаватом (в 1618, році під заголовком „Tragedia albo Wizerunek Śmierci Prześwitego Jana Chrzciiciela“), вставлені дві інтермедії, зложені язиком близьким до нинішнього галицько-руського наріччя, хоч не без впливу церковно-слов'янського і польського.

В першій інтермедії інтукар Клим продає господареві Стецькови kota в мішку замість лисиці і доводить до того, що обдурений Стецько розбиває свої горшки. В другій Деписе їдає сам пиріг, на котрий були ласі три голодні, що умовились дати пиріг тому, котрому принесить ся найкрасніший сон.

Зберегли ся й інші драматичні твори польські, в котрих або деякі ролі або й цілі інтермедії писані живою українською мовою і тим способом народна українська мова зходила щораз більше в письменство.

Вертепні драми складали або перерабляли із шкільних драм приходські дяки з академічних недоуків з підмогою вандрівних учеників Київської Академії і подібних їй шкіл. Тим способом можна собі пояснити сю обставину, що вертепних виставах находимо часто теми взяті з попере-

дних шкільних драм. А ся генетична звязь вертепних вистав із шкільними драмами має особливе значінє, бо, завдяки сій звязи, вертепні драми являють ся менше більше далеким відгомом шкільної драми і творять необхідне звено в історичнім єї розвитку.

Відповідно часови і місцю свого походження і розвитку українська вертепна драма має загальні основні черти, котрі є доказом в частині походження з одного спільного жерела, в частині впливу редакції на інші драми.

Найдавнійша редакція вертепної драми походить із кінця XVIII. століття з рукописного збірника писаного по польськи. Деякі частини єї писані вже українською мовою найдено в рукописнім збірнику дяка Івана Даниловича з Гойска або Гоці, на Волині, де була православна колегія, відтак перемінена в уніятську, що вступала і в XVIII. століття.

Гошанські учителі й ученики, проживаючи в межах Польщі, писали часто польським язиком, як н. пр. Лазар Баранович, Йоаникій Голятовський і ин. А що хлопці ходили з вертепом також по панських дворах, отже часто складали і вертепні драми в польським язичі, хоч первісний текст згаданої в горі драми імовірно був написаний українською мовою.

Найбільше зближений до шкільних драм Київської Академії XVIII. століття з інтерлюдіями список вертепа, виданий М. Маркевичем, представляє ся неначе популяризація шкільної драми. Складачі вертепного тексту пропустили із шкільних драм такі яви, котрі не відповідали реальній дійсности українського народного життя в певній місцевині а вводили за те нові місцеві або сучасні обставини. У поміщика Галагана зберіг ся також текст вертепної драми в дечім відмінний (занесений там після зпичення Січн 1775. р.), але всеж таки видно, що походить з того самого жерела.

Для прикладу наведемо тут частину монольогу Запорожця, зложеного сплябічними віршами:

„Хоть дивись на мене; та ба, не вгадаєш;
Відкиль родом, і як зовуть, її чичирк не знаєш!

Кому траплялось коли у стінах бувати,
 То той — може призвище моє угадати...
 А в мене імя не одно, а єсть їх до ката, —
 Так зовуть, як набіжиш на якого свата:
 А ти — як хоч назови, — на все позволяю,
 Аби лиш не назвав крамарем, за те пополаю.

Тепер, бачу, на сьвітї біда,
 Що мене одцурав ся рід.
 Не бійсь, як був багат,
 То казали — Іван брат;
 А тепер, як нічого не маю,
 То ніхто й не знає“. і т. д.

Яви у вертепній драмі (всіх 17) можна звести до тих точок: 1) поклін пастирів Спасителеви, 2) стріча волхвів з Іродом, поклін Христу і поворот домів, 3) приказ Ірода що до убийства всіх Вифлєемських хлопців, особливо хлопця Рахилї й 4) борба Ірода із смертю і поява чорта за єго душею.

Коли шкільну драму виперто із школи, почав ся єї занепад, хоч вона дальше єствувала поза шкільними порогами. Однак єї вид змінєє ся на мелюдраматичний діяльог і поздоровну драматизовану віршу, або вона приладжувала ся до маріонетного театру у вертепних виставах. Маємо з одного боку короткі діяльогї і драматизовані привітні сьвяточні вірші шкільного характеру, а з другого вертепні вистави, перероблені з давнійших шкільних драм. Оба ті роди драматичних творів були призначені для середних і низших верств українського населеня і були приладжені до народного побиту і говору та вельми розповсюднені в широких верствах народних вдоволяли їх неவிбагливим літературним потребам.

Сей напрям комічний тих драматичних шкільних і вертепних творів, розповсюднених по Україні з часів М. Довгалевського, котрі мали звязь із Київською Академією, вибрав Котляревський для обрібки своєї Енеїди, але підчинив її умілим взірцям і технічним формам виробленої нової літератури московської. То само можна сказати про появу нової української драми, котрої першими представниками в обсягу комедії були Котляревський з „Москалем-

Чарівником" і Василь Гоголь, батько знаменитого письменника Миколи, із своїм „Простаком“, котрих схожість можна пояснити походженням з одного жерела, бродячої новелі західно-європейського походження в московській обрібці. Обидва поети були в певних взаємних з Київською Академією. Котляревський був учеником Переяславської семінарії, котра була філією Київської Академії, а перший видавець Енеїди Парпура її отець Василя Гоголя (а дід Миколи), Опапас, училися у Київській Академії. Так можна зрозуміти вплив сеї Академії на наших письменників нової доби.

Схолястична наука завела й у Київській Академії звичай, що учитель поетики обов'язаний був щорічно приготувати на мясниці і для трох маєвих рекреацій ¹⁾ — комедію або трагедію (шкільні рекреаційні драми) і з хвилею, коли Київ став знов осередком просвіти із своєю Академією, котру називали там нашими „Атенами“, там зосередилась також драматична творчість. Були се спершу наслідування шкільної драми польсько-єзуїтської; однак з часів Теофана Прокоповича, образованого в Римі на класичних взірцях відродження гуманізму, з початком XVIII століття проявився рішучий зворот до свіжішого і життєвішого напрямку київської шкільної драми та зблизив її до суспільного й народного життя і до вищих умовних справ людства, хоч і в початкових, перших драмах Київської Академії їх творці вносили також місцеві історичні й етнографічні живла.

Поміж духовними шкільними драмами Київської Академії перше ще до часу ²⁾ місце займає „Алексѣй челоуѣкъ Божій“. Сей твір оснований на легенді про сьв. Олексія, знаний на Україні із Житій Сьвятих Скар'ї в перекладі Голятовського. Другий із збережених з XVII століття драматичний твір „Дѣйствіе на страсти Христовы списанное" може служити доказом, як церковники розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бу-

¹⁾ В маю виходили всі учителі з учениками і посторонними любителями наук на гору Іцкавицю, в Києві, для забави (рекреації).

²⁾ Іларіон Баранович згадує про драму про „прекрасного Йосифа“, похожу змістом на драму Рея, однак сеї драми не збереглася.

вало і відворотно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірші. Іменно зберегла ся з XVII. століття драма, котрої темою є повозавігне апокрифічне оповіданє так званого Нікодемowego евангелія про похід І. Христа по смерті до пекла і про єго збуренє. Це се зовсім самостійний твір, незалежний від чужих взірців, у великій степені оригінальний, а списаний майже зовсім чистою народною мовою, розміром українських дум. Сей твір визначає ся живим драматичним дійством. Особливо оживляє ся дійство, коли Христос приходить визволяти з пекла грішні душі, розбиває хоругвою ворота пекла, місця пекельні окроплює водою і Духом святим. Драма інчить ся комічною явою визволеня з пекла Соломона, котрий лякає чортів другим приходом Христа, а чорти самі виганяють єго з пекла, щоб не діждати ся нової папасті. Вір сей мусів бути вельми популярний на цілїм просторі країни, коли рукопись найдено в Калущинї (в Галичинї), перероблена з неї на схаля на вірша зберегла ся в Харвицині: частини сеї драми в формі народних співдань являють ся від Угорської Русі аж по Кавказ.

Питомці Київської Академії походили з різних сторін, бували там і Галичани, що вертаючи по скінченнї наук, приносили із собою єї драматичні твори або їх частини. Се вказує на широкі взаємини Київської Академії з ріжними околицями України не тільки в XVII., але навіть у XVIII. столітї, коли і з Галичиною взаємини не переривались.

Якнебудь у другій половинї XVII. століття Україну поділено на право- і лівобережну, українське населенє обох половин жило все ще спільним янтєм, мало участь у коцьких війнах XVII. століття і переселяло ся із одної частини України в другу, особливо з правобережної на лівобережну. Разом з тим, незалежно від посередництва Київської Академії, перетїкали з правобережної України у лівобережну також письменні намітники, або діставали ся час козацьких війн з доби Богдана Хмельницького яко чинна добичка, або з часів заселеня лівобережної а особливо Слобідської України від половини XVII. століття виїздами з правобережної України а в частині і з Галичини. Таким способом неперечно дістала ся з Галичини

у Слобідську Україну пасхальна вірша „Про збуренє пекла“.

До половини XVII. столітя віднести треба оден з найдавнійших творів драматичних, найдених у Галичині з інтерлюдією. Се містерія на Благовіщенє п. н. „Архангелови вѣщанія Маріи“, однак зберегла ся лише 5, 6 і 7 ява. Замітна вона не тільки тим, що дає образець містерії, але що взагалі мало маємо українських творів драматичних з XVII. столітя. Церковно-словянське живлѣ в ній досить слабе. польщини не тільки що до словні, але й звучні багато, а доволі замітне також українське народне живлѣ, як що до звучні (часта переміна у і в, повноголос: стережи, боронити), але й що до словні і форм. Після 7-мої яви поміщена інтермедія, котра відносить ся імовірно до посередних „поважних“ яв. Інтермедія основана на анекдоті оброблюваній також у західно-європейській літературі. Являє ся Жид, покупиик тхірячих скірок і воску (воскобойник) Тараско, а до него ви́рошує ся Русин-сміхованець яко товариш подорожи і починає з ним спір про віру, а вважають сю віру красшою, в котрій більше сьвят. Тараско ви́числяє небогато сьвят, а Русин перече́исляє неділі, сьвята, ви́риваючи Тараскові поступенно волосє з бороди, а на останку за сьвято Всіх Сьвятих ви́риває єму всю бороду. Тараско розводить великий лемент за бородою і відходить.

Автором сего твору обчисленого не на велике число акторів для вистави навіть у нелюдних місцевинах, був імовірно якийсь вихованець українських шкіл Могилянського типу.

До половини XVII. столітя відносять ся також прольог і епільог до драми на Рождество Христове, пайдені в тім самім рукописнім збірнику, що уривки попередного твору. Прольог і епільог творять неначе би оповістку або програму драми на Рождество Христове, котрої змістом є гріхопадєнє прародичів, Різдво І. Христа, славословія ангелів і пастирів новонародженому Спасителю і поклін волхвів. Місцем вистави була неперечно церква, як се можна здогадувати ся з прольога й епільога, бо в західній Україні за прикладом сусідної Польщі з різдвя

ним богослуженням лучено додаткові вистави також у церкві, котрі мали ціху містерії.

До містеріяльних творів в частині зачислити треба „Діалогъ о страданіи Спасителя“ (Dialogus de passione Christi) з XVII. століття, знайдений у рукописнім збірнику в селі Смерекові коло Львова. Діяльог сей, як автор зазначає, писаний „руськимъ діалектомъ“, а головний его зміст зачерпнений з євангельських оповідань і церковних пісень у страстний тиждень, однак автор мимо того умів добачити і влучно виставити деякі драматичні подробиці в психічнім настрою не тільки Спасителя, але Богоматери й ангела, що приносив Спасителеви чашу страстий.

До кінця XVII. століття відносить ся „Розмова воєводи о душѣ грѣшной, судъ принявшей отъ судаи справедливово Христа Спасителя“, знайдена в Харківщині, а вельми схожа з недавно знайденою Успенською драмою“ Дмитрія Ростовського й его драмою п. н. „Грѣшникъ кающійся“, в котрих так само грішник виступав на видно і подібним способом піддавався судови Божому. Різниця лише та, що Дмитрій Ростовський вибрав вихідною точкою для своїх драм передсмертний суд, а в „Розмовѣ“ зображений суд помертвий. Автором „Розмови“ був неперечно приходський сьвященник, добре ознакочлений із усіма змінами стану грішної душі, що умів промовити за нею і проти неї. Нащо до її написання міг послужити щорічний споминок про другий прихід Спасителя і страшний суд, котрий Церква вчить з мясопустною неділею. Язик „Розмови“ похожий на „барзо просту мову п діалектъ“, котрим написав сьвященник С. Тимофієвич своє учительне євангеліє в 1670. році. Може бути доказом правобережного походження автора.

Більше займавим твором у напрямі виникнення науки про народне життя єсть „Белкетъ духовный“, шкільний діяльог з кінця XVII. або початку XVIII. століття, знайдений в неповнім списку в Підгорецькім василянськім монастирі, в Галичині. Твір сей виставляв, як можна здогадувати, з его епільога, перед якоюсь сільською „громадою“. Котрий були неграмотні люди і ледво сотий давав діти до школи, а представляли его школярі якоїсь дяківської або монастирської школи під проводом „пана-бака-

ляра“, себто дяко-учителя, яко представника сільської мудрости, до котрого селяни звертали ся за поясненнями незрозумілих для них справ. Головна ціль сего твору була високопатріотична: спонукати селян, щоби віддавали своїх дітний до школи і тим способом підняти в гору народну просьвіту.

Крім того деякі драматичні твори в формі діялогів виявляли життєві потреби і погляди (н. пр. Розмова Малоросії з Великоросією) або обрабляли новелістичні й апокрифічні теми (н. пр. побит Марка в пеклі).

Побіч духовної, релігійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в котрій автор зближає ся до українських історичних дум. Такою являє ся „Милость Божія Украинну черезъ Богдана Хмельницького свободившая“, написана в демократичнім вільнодумнім напрямі учителем поетики в Київській Академії **Теофаном Трофимовичем** (приписувана давнійше Теофанови Прокоповичеві).

Автор звертає ся в своїм творі доволі різко проти козацької старшини, котра при всіх своїх самоуправних змаганнях кунулась „привлащати“ хутори біднійших і заводити крѣпацтво між поспільством. Сей голос автора тим ціннійший, що був майже самотнім у тих часах. Основою сего твору є перемога Богдана Хмельницького над Поляками. На Україні настали тоді деякі пільги (за короткого володарства Петра II.), а хоч не повернено всіх прав „для удовольствія и приласканія“ України з огляду на можливу війну з Туреччиною, то всеж таки знесено „Малороссійскую Коллегію“ і позволено вибрати гетьмана, котрим став Данило Апостол. Ця зміна відбила ся користно на шкільних драматичних творах Київської Академії. До сеї доби отже відноситься одна з замітнійших драм „Милость Божія“ Теофана Трофимовича, котрий окрім потрібного знання яко учитель поетики мав також відповідні до того часу жерела, іменно літописи Грбянки і Величка. Сі літописи подавали багатий матеріал для зображення доби Б. Хмельницького і закріплювали українське народолюбство автора („Жив Бог і не умерла козацькая матка!“ як каже автор). Автор користувався не тільки сими літописями, але

деколи зближає ся в зображеню подій навіть до історичних народних дум.

Трагікомедію „Милость Божія“ треба вважати по-ступом у розвитку київської шкільної драми.

Талановитим і плідним на тім полі письменником був **Митрофан Довгалецький** в 30-тих роках XVIII. століття, учитель поетики у Київській Академії. Він радить у своїй поетиці виводити на видно особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, Запорожця і т. ин. Всі ті особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в такім характері народнім виступають вони в єго інтермедіях, в котрі він вводить побитове живло навіть з суспільно-політичним відтінком.

Теофан Прокопович, учитель поетики у Київській Академії, посунув вперед шкільну драму в єї розвитку о дальший ступень у своїй поетиці і в так званій трагікомедії дав взорець єї в творі п. н. „Владимір“, котрий є драмою в новітнім розуміню того слова, хоч ще придержує ся класичного триєдинства дій. Прокопович поручав у своїй поетиці придержувати ся Сенеки, яко взірцевого трагіка, а Пявта і Терентія яко взірцевих коміків і сам ішов слідом тих письменників, а сей вплив класичних взірців проявляє ся і в змісті єго твору „Владимір“. Дієві лиця являють ся там живими людьми, він виводить також на видно тінь Ярополка, наслідуючи Сенеку (що пригадує тінь Тапталя в трагедії „Тієст“). Трагікомедія „Владимір“ Прокоповича й єго теорія драми в поетиці виложена малим сильний і довгий вплив на дальше київське драматичне письменство.

Ціль сеї драми, котрої повний наголовок „Владимір, славенороссійскихъ странъ князь и по-зелитель“, є така, щоби словянському поганьству протиставити християнство, а се останнє оправдати розумним способом та виставити яко основу справдешиної просвіти культурних успіхів Руси. Трагікомедія закінчена хором постола Андрея Первозванного з ангелами (привітом гетьманови Мазепі і ин.), котрий предсказав наверненє Руси о християнства, що виповнив опісля князь Володимир.

Драматичні твори „Владимір“ Теофана Прокоповича і „Милость Божія“ Теофана Трофимовича посу-

пули драматичну творчість вперед у напрямі упародовлення драми що до змісту і характеру. Одначе неприхильні обставини за часів дальших володарів Росії (як цариці Анни), котрі знов повернули до політики Петра I. супроти України, стали перепорою дальшому розвиткові драматичної творчости у згаданім напрямі та драматичному оброблюванню української історії. Київська шкільна драма приймає знов на себе давній духовний характер, хоч деколи і тепер находити собі дорогу до заглиблення в змісті історичного і сучасного життя України, користуючись з одного боку успіхами західно-європейської освіти і науки, а з другого оживленням українського життя запорожською козащиною.

До того часу відносять ся твори **Мануїла** (в чернечій чині Михайла) **Козачинського**, котрого разом з іншими вихованцями Київської Академії покликано в Сербію для устрою шкіл, де він був ректором і учителем реторики в Карловцях. З сербської історії написав він драму „Трагедія сирітьчъ печальнаѣ повѣсть о смерти послѣдняго царѣя Уроша V. и о паденіи Сербского царства“ (1733. р.). неперечно під впливом драми „Владиміръ“ і „Милость Божія“, а вернувши до Київської Академії на становище професора, написав „Образъ страстей міра сего образомъ Христа исправи ся“ з легкими натяками на історичні події України.

В драматичних творах **М. Довгалецького** (в різдвяній драмі „Комическое дѣйствіе въ честь... Христу Господу“ (1736. р.) і пасхальній під заголовком „Властотворній образъ челоувѣколюбія Божія“ і т. д. (1737. р.) представляє ся вельми коротка що до змісту і проста що до складу драма лише верхньою покривною шкільних дій; нею закривав ся живий і займаний зміст інтерлюдій з народного життя, що являють ся вже не пародіями на простий нарід і безцільними над ним насмішками, але реальними картинами побутовими доволі драматичними, а до того вони зложені „слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“, як він сего вимагає у своїй поетиці. Тим способом, справді він творив шкільну „комедію“. Творцем інтермедій комічних був імовірно не сам Довгалецький, але ученики Академії під его проводом.

між котрими особливо визначався гумором Сава Лебединський, козацький епіх, котрому Довгалевський виставив сьвідectво: „Magister comoediae, salis sermonisque urbanitate abundat“. Замітно, що в тих інтермедіях Литвини промовляють білоруським говором.

В тих інтерлюдіях старалися учепники Академії припорівнити їх зміст до змісту драми. Подібно волхвам-звїздохотам у драмі виводять також в інтерлюдіях астронома або астрольога-Поляка, а мужикови сниться, що велика звїзда бє ся з місяцем. Як волхви приносять дари новонародженому Христу, так селяни-Литвини приносять дарунок своєму панови-Полякови.

Цікава є в сій інтерлюдії що до зображення пісня, з якою козак виходить на виднó:

„Мати моя старенькая, чи ти мні раденькая
мові молодости? (2)

Був у Турка під руками, а в Татарів з кайданами
у самої жалости (2)

Да вже правда тепера нема добра всюди

Дармо працюєм, виставляєм груди.

Бог виручив мя оттуда, а тепер місця не найду.

В дома не сидіти:

Ліси, поля есцестошені, луги, сіна покошені,

Порозпускав діти. (2)

Тількож правда, що треба взирати на Бога;

Тойї всім єсть в добичи простая дорога.

Пойду знову на Січ, мати! пойду долі в низ шукати,

Козацкая доле! (2) і т. д.

В комічних інтерлюдіях до пасхальної драми М. Довгалевського так само припоровнюєся їх зміст до пасхальних подій, як і в різдвяних інтерлюдіях. Н. пр. в першій інтерлюдії Литвин воскресає з мертвих і оповідає о тім, що видів на тім сьвітї. В пятій відповідно до визволення праведників з ада козак визволяє мужиків з неволі. Деякі пасхальні інтерлюдії вельми схожі з українськими народними переказами й оповіданнями.

В пятій інтермедії намагаєся автор стати на історичній основі й описує бунт хлопів і козаків проти Польщі; імовірно відноситься се до доби Б. Хмельницького.

одпак згадує ся там також про роботи на каналах (над Ладогою) з часів Петра I.

Загальний а бодай переважний характер всіх інтерлюдій до драм М. Довгалецького є побутовий, сучасний. Вони обіймають не тільки лівобережну Україну під владою Московщини, але й правобережну в межах Польщі. Нераз виводить ся на видно Білорусинів (з назвою Литвин), а також циганів і Волохів з їх питомим язиком і Греків, що вказує коли вже не на Молдавіяну, то на російсько-подільську губернію з мішаним населенем. Сей широкий світогляд інтерлюдій, що захоплювали широкий простір тодішньої України і Білоруси, можна вважати певним доказом, що ці інтерлюдії були збірною роботою учеників Київської Академії, котрі там опинили ся не тільки з різних околиць України, але й із заграниці. А що ці ученики походили з різних верств народних, отже і вдатно зображали побутові картини життя дійсного і тому можна їх назвати першими українськими етнографами. Деякі картини схоплені так удатно й уміло, що й доси можуть мати стійність побутових картин. Характеристики Білорусинів, Поляків, Москалів, козаків, Жидів і т. п. згідні з народним світоглядом, хоч деколи пересадні. Деколи автори інтерлюдій підіймають ся і до політичної точки погляду і натякають на політичні взаємини козаків, Москалів і Поляків, тимто інтерлюдії в драмах Довгалецького стоять вище, як інтерлюдії в драмах відродження класицизму — Прокоповича і Трофимовича.

Під їх впливом і після їх взірця складано й пізнійші шкільні інтерлюдії, як п. пр. в драмі учителя поетики у Київській Академії еромонаха **Георгія (Юрія) Кониського**, „О воскресеніи мертвых“ і т. п. Інтерлюдії Довгалецького мають навіть децю схожого з українським народним вертепом. Але й самі драми Довгалецького не мало важні у загальнім розвитку київської шкільної драми. Були вони зложені навмисне коротко, щоби дати більше місця комічним інтерлюдіям, чим вони стали вельми популярні поза академічними стінами, а крім того оперті були на реальній основі сьв. Письма і передаля.

Виправді після 30-тих років XVIII. столітя, за впливом учителя поетики **Теофана Прокоповича**, убогі бурсаки Київ-

ської Академії занехують вертепні вистави (студентські „міркованя“), що були певним жерелом їх доходу, а ними з того часу стали займатися дячки. Однак тим не перервався дальший розвиток комічних яв з народного життя, але ще більше розширився, входячи в виді інтермедій до пасхальних і рекреаційних драм. Хоч ці інтермедії не мали такої великої стійкості, однак вони в широких верствах народних популяризували справу драматичних вистав і клали підвалини під розвиток народного театру.

Окрім пасхальних драм Довгалевського, що займають одно з перших місць у сучаснім драматичнім письменстві, згадати ще треба драму й інтермедії **Варлаама Лашевського** († 1774. р.), котрій у драмі „Трагикомедія о тщѣ міра сего“ обмежує моралізованим і картанням личних хиб і гріхів та безвір'я. В тій цілі Лашевський намагався з одного боку доказати безсмертність душі чоловіка й одвічальність его в загробнім життю, з другого картати розпусту сучасних обичаїв і здержати її погрозами кар у загробнім життю, а заразом піддержати праведників у їх неволі. Наслідком того вся „Трагикомедія о тщѣ міра сего“ має строгий і суворий характер.

Київські учені занесли із схоластичною наукою в Москву також і шкільні драми, котрі там появляються вже кінцем XVII., а входять у звичай з початком XVIII. століття. Два письменники, що були ученими посередниками між Україною і Московщиною, були також авторами драм, іменно **Симеон Полоцький** написав „Комедія притчи блудномъ сынѣ“ і „О Навуходоносрѣ и о рїехъ отроцѣхъ, въ пещи не сожженныхъ“, **Димитрій Ростовський** (Туптало), що в своїй діяльності проявив стільки українського живла, написав „Успеньскую драму“ і „Грѣшникъ кающійся“.

Про зверхню зв'язь комедій **Симеона Полоцького** із шкільними драмами Київської Академії XVIII. століття свідчить уже сама форма і зверхня їх обробка. Обидві комедії написані після правил київської шкільної поетики ієрархічними віршами. Однак що до внутрішнього характеру его комедій доволі різко відрізняються від українських шкільних драм. В них нема ніякої алегоричної поетики, а самі історичні личности, основані на реальній

підставі. Приписати се треба обставині, що Симеон Полоцький користувався не єзуїтськими жерелами, але польськими народними, а крім того на реалізм його творів впливало і знаомство з сучасною німецькою драматичною літературою. Треба однак признати, що й кївська шкільна драма не була зовсім лишена реалізму в зображеню дійових лиць, як се видно із занесених у Галичину і Слобідську Україну шкільних драматичних творів. Тимто реалізм С. Полоцького можна вважати природним розвитком реалізму кївських шкільних драм.

Ростовський у своїх драмах шкільних відносить ся ближше до життя, виводить на виднй живих людей і виявляє спочуванє для тих людей, а твори його основані на історичних документах, взятих із сьв. Письма і житєвої літератури і мають переважно вид міраклїв. Інші драми, як „Комедія на Рождество Христово“, приписувані Дм. Ростовському, написав не він сам, а імовірно учителі його ростовської школи, хоч не без його почину й указок. Тимто всі драми, звязані з іменем Дм. Ростовського, мають спільний їм усїм індивідуальний характер.

За царіці Єлисавети, прихильної Україні, привернено права, загарбані Петром І. і дозволено вибирати гетьмана котрим став ір. Кирило Розумовський, а се викликало оживленє в тогочаснім українськїм письменстві, котре стало потрохи переймати ся московськими змаганнями і взірцями московського письменства. Тимто в тогочасних українських творах, отже й драматичних (трагедії, комедії і трагікомедії) відбивають ся відносини не тільки українські, але й московські.

В сих творах письменники тогочасні картають хиб релігійно-моральні і суспільні висших верств українських котрі користують ся дарованими їм монаршими милостями для збогаченя, для обиди козаків і простого народу і для обезпекки своїх личних привілеїв, а до того переймали ся заношеними із західної Європи ложними науками і розпустаю. Тимто в творах тодішних письменників щораз більш проявляє ся сатиричний напрям, до чого доставляв предмету з одного боку темнота широких народних верств а з другого зіпсує висшої верстви суспільства.

Се оживлене письменства виявило ся також чисельно (всіх драм з тих часів доси найдено 11), отже на короткий час 20-літнього володарства доволі значне число.

Від половини XVIII. століття проявляє ся в українськiм драматичнiм письменствi вплив Московщини, що почавши з Ломоносовом шораз бiльше вiддаляє ся вiд тогочасного руського язика книжного. Один з ревнiйших письменникiв, що намагали ся писати свої твори після Ломоносових вiрцiв, був **Юрiй Кониський**, автор розповсюдненої трагiкомедії „Воскресеніє мертвихъ“. Хоч не так рiзко, як Трофимович у „Милость Божія“, дорiкає також Кониський козацькiй старшині, що кривдить бiдних людей, але велить покривдженним сподiвати ся правди після страшного суду і стає по стороні покривджених. Цiнною прикметою його драми є інтерлюдії, в котрих сьвітогляд автора обхоплює не тiльки внутрiшні, домашні вiдносини Українцiв, але й історичні їх вiдносини до Польакiв. Сі інтерлюдії писані чистою народною мовою (Литвин говорить бiлоруським говором) і мають звязь з інтерлюдіями Довгалевського.

Але Кониський намагав ся свій твір списати після Ломоносових вiрцiв „въ важномъ и высокомъ слогѣ“, як висловлює ся в своїй поетичі, лише п'ять інтерлюдій в його драмі, котрих автором мав бути „славний **Танський**“¹⁾. „природний стихотворець“, названий в однім письмі до тогож Кониського „нашим Плявтом, нашим Молієром“, (хоч і сам Кониський визначав ся гумористичним талантом), написані чистою народною мовою. Вплив Ломоносова вiдбив ся ще й тим у поетичних творах, що силабічний розмір вiршованя уступає тонічному (основаному на наголосі — ритма). Юрiй Кониський наводить у своїй поетичі тонічні вiрші з оди Ломоносова якo взорець (10-стопний ямб,

¹⁾ Танський був посвоячений з родиною славного описця письменника Миколи Гоголя (був мабуть дядьком Василя Гоголя, директора домашнього театру бувшого міністра Трошинського й автора комедії „Простак“). А що вiрші цих інтерлюдій вичувано на пам'ять, виголошувано, то вони стали традицією родини Танських посвояченої Гоголями і так становлять звязь з новочасним письменством.

а у віршах ХVІІІ. ст. і в Енеїді Котляревського находимо 4-стопний ямб).

Основою української драматичної поезії послужили отже, як і в цілій Європі, два живлі: церковно - обрядове і народно - побутове. З церковно - обрядового виробили ся духовні містерії, а народно-побутове живлі втворило комічні яви. звані інтермедіями та інтерлюдіями, що мало-помалу ввійшли в духовну драму і значно змінили її первісний строго поучний уклад. Взаємний вплив сих двох основних живел відбив ся і в штучній шкільній драмі, котра в головній часті свого змісту виводить мотиви містерій і міраклів, а в інтерлюдіях зберегає тон середньовічних фарс.

Шкільна драма се наче другостепенна формація драматичного письменства.

Шкільна драма є вельми характеристичною чертою в життю української школи, а дістала ся до неї з польських єзуїтських шкіл, де їх виставляли в латинським язичі переважно з поучним напрямом. Формою вони були близькі до старинних трагедій, але зміст черпали звичайно з біблійних оповідань, з життя Святих і з благочестивих легенд; з того згляду вони зближали ся до середньовічних містерій. Велику ролю грало в них алегоричне живлі, котре проявляло ся тим, що на видні (сцену) вводжувало всякі вчоловічення чеснот, хиб, пристрасний і ріжних абстрактних понятій. Після взірців тих єзуїтських шкільних драм виставляли в Київській Академії твори духовного і поучного змісту в українським язичі.

. Народне житє одначе, виражене ярко з усіма характеристичними прикметами в інтерлюдіях, перервало важну ходу схолястичного дійства. Визначні прояви політичного і суспільного життя находять відгомін у річах діяльних осіб шкільної драми, котрої автори часто не мали сил прикрити свої почування під холодною, ученою алегорією. Завдяки сему живому змістови, шкільні драми, а особливі інтерлюдії виходять далеко поза шкільні пороги і здобувають собі популярність у широких верствах народних і класу. Разом із шкільною драмою і в тісній з нею звязи появляють ся і народно-духовні дії, останки середньовічних міст

ти, що прийняли у нас форму вертепа. В тій формі перетворюють ся інтермедії в самостійну часть вистави, котра поступово розширює ся коштом духовної дії і виступає на перше місце. Тим способом інтермедії являють ся живою формою життя, з якого опісля розвинула ся чисто народна комедія.

Шкільні твори Київської Академії стали перегородою, що перешкодила поза шкільні пороги в ширші верстви, особливо народ, до чого чимало причиняв ся їх зміст, а в тій цілі упрощувано і надавано їм більше народну зафарбовку. Це прикладуване й упрощуване шкільних драм для розміня ширших верств почали робити ще у Київській Академії самі її ученики, складали невеличкі драматичні твори (роді деклямацій¹⁾ і діялогів, а також драматизовані вірші на Різдво, Великдень й інші свята. Такі деклямації представляли доволі реальний і живий образ побутовий сільського тогочасного життя, а особливо образ життя між прихожанами і школярами дяківських шкіл. Напр. зложена на Волині деклямація на Великдень (1719. р.) з інтерлюдією відгравала ся на цвинтарі (або то на церковнім подвір'ю), де збирали ся люди в три дні Великодня, щоби поговорити і придивляти ся великим іграшкам молодіжні. Ця деклямація зложена з порівняно рівних віршів, в котрих також натякає ся на нужду селян, щоби випросити тим способом якусь поміч для себе. У деяких віршах навіть картають тих, що остали дома, не прийшли в церкву, дорікають ситим скупарям, ситим панам і селянам, що оглядають ся „на бакаларів, як на курки половії“ або „як сови лісовії“. В цих творах виводять не тільки живих людей на видно, але й мерців з цього світа, котрі після вірувань українського народу раз знову являють ся на землю на одень день, щоби святкувати свій „мертвецький великдень“ (пор. Гр. Квітки „Мертвецький Великдень“). Однак се народне вірування втратило інтермедії (на 3 особи: дід, баба і чорт) своє поважне значіння й автор надав йому прикмети простаковатого і грубого.

¹⁾ Деклямаціями називали тоді шкільні вправи учеників у складанні драматичних творів, виконуваних ними не прилюдно, але в класі.

До того рода творів зачислити треба „Інтермедію о богачѣ и Лазарѣ“, котра визначає ся реалізмом середньовісних творів на таку тему.

Визначним представником тих привітних вірш є на-
схальна вірша написана співбичними леонинськими вір-
шами згаданого вже Тапеського, а хоч вона має вид і-
ричної поезії, однак визначає ся драматизмом дії і тому
можна її назвати драматизованою поздоровною
віршею. Автор зображає в ній святковане Великоднє
смерть Юди, утечу Чорта і Смерти та неспівмісний вихід
старозавітних праведників з ада. Зложена около 1746.
мала вона зобразити обставини Великодня відповідно ко-
зацькому народному світоглядові і тим довести Татів
Воскресення до розуміння козацтва. Але опісля її переро-
блювано, вставлявано суспільні мотиви, а в більшій час-
тині списків пропущено частину про смерть Юди, котра ста-
ла самостійною віршею. В однім списку додано при кінці
каву частину звернену до Адама, що виходить із ада:

»Веди в саду всю громаду, веди, щоб селлась
Тут в покою і з тобою вічно веселилась.
Зара тая серед рая свобода засіла:
Тут тишина, вся старшина не має к їм діла:
Тут сімуга, війт-нянюга вже не докучає
І в подводу тут із роду ніхто не хапає.
Всі подубли, що їх скубли сільській нахали,
Подеречч, колотичч всі уже пропали.
Зникли збори, вже позори не правлять кварталу.
Сказав Адам, що не подам лютий на поталу.
Утік кураж, здирства немаж, пропали всі драчи,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подач,
Погибла власть і вся на рясть вилізла голога,
Війт не ворчить, і не стучить десятник в ворота.
... Ні вже не журя ся!
Машає з неба, все що треба — їж, пий, весели ся!
Райські птвиці, ластовиці весело співвають,
Жайворонки, соловейки як в орган іграють.
Всяких музик пичий язик не може сказати.
Мудрий писак і пером так не може списати,
Дай, Боже, нам, щоб єї там музики ігнали.
Щоб більше нас, хоть у той час, єїтаки не брали.
Ти, Боже, бач кровавий плач і горько риданє
За теє нам покажи там вічне пануванє».

Сей додаток зложений якийсь учеником Київської академії з „посполитого званія“, яких було тоді там чимало, зображає лад, збережений у правобережній Україні, а ще задержалися побори чвертьрічні („квартал“) в містах старостинських. Старости обов'язані були до скарбувати часті доходів з наданих їм королівщин, але вони цирали се з населеня. Війт був урядовою личністю, а сї-уги, сїпаки і десятники були органами старостинської власті. Вимаганє підвод і всякі „побережні і колотне-и“ були звичайними проявами селянського життя XVIII. столїтя.

Так само живо в народнім дусї зложений діяльогістухів Свирида й Овдія на Рїздво Хр.

Всі ті й їм подібні драматичні твори подавали лише одині образи суспільного і народного українського життя і не освічували его повним сьвітлом, а тільки слабо припоровлялися до него. Але під конець XVIII. столїтя нимо також такі драматичні твори в українськїм народнім сї, що являють ся вислїдом довшого, систематичного вивуваня народного побуту і зображають его доволї повно ірно, хоч і з суспільного становища. Сюди зачислити оба твори сьвященника з Вишеньок у Чернигівщинї, Івана Крашевича, й его послїдовників.

Некрашевич писав короткі розмови й яви та поздорні драматизовані вірші українською мовою в реальних ставинах життя в припоровленю до важких его потреб. Это его твори є кроком вперед у порівнаню з попередни-творами того рода. Він був учеником Київської Акаде-котру скінчив 1763. року, був чоловіком всестороннім амостійним, спосібним і з повним академічним образо-єм. Пильно придивляв ся він сїльському житю і нама-ся зобразити его в своїх творах, щоби в пастирськїм і впливати на се житє.

З его діяльогів і окремих яв відомі доси три: 1. „Корь души и тѣла“; 2. „Ярмарокъ“ і 3. „Испо-ць“, а до них можна віднести також ще 4. „Суппли-або замысль на попа“. З поздоровних драматизо-их его віршів маємо 5. „Письмо къ Гнѣднѣско-сьвященнику Іоану Филиповичу и къ сыну

его Петру и къ дядьку Стефану Кривѣцкому“ и Різдво Хр. Всі твори з кінця XVIII. ст.

„Спір душі з тілом“ се віршований діяльог, зложений живо, доволі чистим язиком з незначною примішкою церковно-слов'янщини, ужитої особливо в закінченю в парафразі Отченашу, в чисто шкільним твором, звичайним у тодішнім українськім письменстві. Тема давня, оброблена в усіх європейських письменствах і розвита між иншим у галицькій містерії на Благовіщенє з XVI столітя. Душа докоряє тілу, що веде її до погуби, а тіло оправдує ся і вважає душу одвічальною за грішне житє. Спір кінчить ся появою чортів, що виганяють душу до пекла. Однак Некрашевич перевів сю тему самостійно та що на останку душа заявляє згоду з тілом творити добрі діла, щоби наслідити царство небесне і обоє звертають ся до Бога з парафразованою молитвою Господньою.

Розмова п. н. „Ярмарок“ не має практичної цілі, а є лише побутовим образцем з життя українського селянина; однак вона має важне значінє для розвитку самої Некрашевича в народнім напрямі і стає доказом его змирання до влученя народного життя і язика. Ярмарок написаний чистою українською мовою.

Автор виводить на виднó селян: Хвилона і Хвесью.

»Хвил. Отже да й здоров! Хвесько! Що ти ярмаркуєш.

Що добре тут продаєш, або що купуєш?

Хвесь. Та мовчи, бра Хвилоне, продав свою клячу.

Хвил. А ну, бра, за що ти збув ту шкуру собачу?

Хвесь. Да оцє за повпєга і зойкнув на єнцє

Адеє купив собі за повпєста кобилу.

Хвил. Як тобі давно казав не держати.

Сїна зовєім не вкуєть і єтала хромати«.

Діяльог „Ісповѣдь“ представляє яву з дійсного життя тодішнього приходського св'ященника. Попередни Некрашевича на приході сповідали своїх прихожан у разі, задаючи їм загальні питання (щось у роді протестанського покаяння), а не кожного з окрема. Некрашевич за одиночну сповідь, що не сподобало ся прихожанам, ко намагали ся єго усунути з приходу. Однак науками довіи їх до втїхомирєня і привчив до одиночної спові Твір Некрашевича стає доказом, як занєпало було на Ук

їні духовенство, вибиране на приходи самими прихожанами, звичайно зпоміж тих самих і тому від прихожан зовсім зависиме. Сю сторінку церковно-приходського життя розкрив Некрашевич у діяльогу: „Суппліка або за-
мысль на попа“ або „Прозба на попа слободи
Нерушь мене отъ парафіянъ“.

Супліка схожа вельми з Ісповідню Некрашевича і веде дальше річ про се, на чім закінчила ся Ісповідь.

В супліці або просьбі виступає 8 селян слободи »Неруш-
мене« і радять ся:

»Як би там того попа гарно у шорц убрати.
Тот він епиміцьки вліз в нашу парафію:
Підик ти, яку над нами крутить веремію,
Чого наші діди і батьки не чували,
То щоб ми йому на ісповіди те слобезовали«.

Просять отже дяка написати їм просьбу до Владики, щоб їм
і ддалив сього съвященника.

Дяк написав се, але старші і досвідні люди не радили по-
лати сеї просьби до Владики і справа закінчила ся могоричем,
а котрій запрошено дяка.

В супліці вникнув отже Некрашевич глибше у відно-
сини й обвиняє у релігійній невірі не тільки сам парід,
не й съвящеників давної доби, що не мали систематич-
ного шкільного образования. Супліка стає отже по стороні
приходських съвящеників нової доби, котрі намагають ся
изволити від зависимости темних прихожан і утворити
сремній духовний стан. Численні збережені списки суплі-
к стають доказом, що сей твір Некрашевича мав найбіль-
ший успіх і тому був так розповсюднений на Україні за-
я цікавого опису релігійно-морального стану українського
роду й етнографічних подробиць, а також задля прак-
тичних указок для сільського приходського съвященика.
атиричного зображення сільських съвящеників давної доби.

„Письмо до Гнідинського съвященика“ на-
чить до поздоровних съвяточних вірш і в виразним на-
дованем пасхальної вірші Танського, так, що повтаряє
віть деякі его вислови і звороти (тут підчеркнені) н. пр.

»Отень Іван, Петро й Степан з своїм жінками,
Просили до нас хотя на час прїїхать съвятками,

Будем гулять і зухвалить рожденного Бога.
Уже от вас просто до нас зроблена дорога» і т. п.

Вірші Некрашевича і деякі інші з тої доби сатиричні твори, що відносили ся не тільки до самих священиків старої доби, але й до діяльності самих архiereїв та їх відносин до духовенства, мають сильну духовно-суспільну закраску, а коли доторкують ся також українського селянина, то зображають его яко чисто страдальчу личність. Без міри самостійним являє ся сей селянин у своїх поглядах на его окружене у вертепних виставах.

14. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменства.

Літературна драматична творчість, виперта із шкільних стін, переходила в суспільні і народні верстви і поступенно приймала місцеву українську народну закраску. Традиційна українська штучна література, лишена сама собі, клянула ся бисто до занепаду, але в самім мнимім своїм занепаді мала вже зарід будучого відродження. Вироблені в Московщині умілим письменством форми припоровляють ся до змісту й язика українського письменства і тим способом витворює ся нова доба в українськім письменстві, се, що називаємо українським народним письменством, котрого батьком вважаємо І. Котляревського.

З занепащем самоуправи України й її політичного самобиту змагала московська управа також з підмогою просвіти й письменства а також Церкви до об'єднання української народности з верховладною народністю московською. На київську митрополію назначувало від половини XVIII. століття, правда, Українців, з роду, однак виразні прихильників московських порядків і московського язика в письменстві, а противників давніх традицій Київської Академії. Крім того багато молодих Українців почало переходити тепер з Київської Академії в московські університети й академії і вони причиняли ся до розвитку московського письменства. Українці Рубан, Богданович, Капніс Наріжний, Гидич і інші виступають яко письменники московській піві в псевдоклясициім напрямі і вносять

московського письменства замітне українське етнографічне живло, але виявляють також іноді сильне почування в душі української народності.

Українське дворянство бажало тепер вирізнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в писаннях, а відтак і в розмові сей язык, яким послуговувало ся московське правительство, управа, освічена верства суспільства і новочасне московське письменство. Під впливом тих обставин розділило ся все суспільство на Україні на два табори, що відрізняли ся від себе переогодом не лише мовою, але й звичаями, побутом та одежею. Колиж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крєпаками, тоді в моднім суспільстві слово мужик стало докірливим і насмішливим висловом і так впробив ся погляд, що в „простого мужика простий єсть обичай, а у письменного особий політичний обичай“. Для письменних людей учебником того особого політичного звичаю т. є. доброго тону в товариськім життю була книжка з н. „Пенка ієрополітика“ дуже популярна до кінця XVIII. ст., а в перше видана в печатні Печерської Лаври у Києві 1712. р.

Сї внутрішні відносини на Україні відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. Климентій Зіновійв, сучасник Мазепи, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду приглянути ся життю всіх верств українського суспільства, написав спорий збірник сухих схолястичних описів і моралізуючих септендій ладом силябічного віршованя XVIII. столітя, мовою зближеною до народної, з примішкою польських і церковно-словянських висловів. У цих віршах, віднайдених з початком 60-тих років XIX. столітя, починає він філософічним розумованем про смерть, переходить відтак до зображення і критики дійсного життя, розправляє про всякі верстви суспільства і подає тим способом цікавий матеріал про сучасне життя на Україні, хоч бвид его, з яким усе те цінює, не широкий, а він навіть іде під лад верховладній ерстві суспільства, як се вказує в горі наведемо его реченє про „простого мужика“ і „письменного“. В его творах відбиває ся виразно сей розділ українського суспільства на крєпаків, понижених і погорджених, що зберегли в сеї визначні прикмети народного характеру, але не

мали голосу в суспільнім і урядовім житю, і дворянство, що осьвітою не високо вибило ся попад крепаків та не розуміло свого народно-суспільного становища, а дбало лише про свої власні користи. Такі вірші, як Климентія або Івана Некрашевича підготовляли літературні форми, котрі опісля більше уміло розвивали ся в новочаснім письменстві. В Галичині стрічаємо також подібні типи віршотворців, головнo дяків, котрі окрім релігійних і моралізуючих віршів, перелицьовували коляди, а навіть Службу Божу. Тип такого дяка зобразив нам Д. Млака (Гриць родом з Коломні).

Але поруч сего академічного віршованя і таких віршотворців, як Климентій і т. п. добувало ся жерело справдешньої народної поезії, що виявляла віру в життє і будучину народа та погляди на сучасні невідраді відносини або сатиричними творами, або ліричними піснями про людські почування. Виринали єї твори з кругів не заморочених академічною схолястиком і не звязаних єї правилами, а се було тим лекше, що вірша своєю формою підходила до справдешних народних творів, котрих вплив очевидно відбив ся на вірші. Творцями сих зближених до народної поезії віршів були люди близькі до народу, звичайно без шкільної осьвіти, з козацької або міщанської верстви, навіть з козацької старшини. Імена їх по більшій часті запропастили ся, однак зберіг ся переказ, що пісню „Ой не ходи, Грицю“ зложила **Маруся Чурайвна**, а **Гетьман Мазепа** пісню „Бідна моя голівонько“ і „Всі по кою щиро прягнуть“, козак **Семен Климовський** пісню „Іхав козак за Дунай“ і т. п. Богато з таких творів перейшло в нарід і стали народними піснями.

Прилука лівобічної України до могутчої держави з суплементною народністю й однаковою вірою загладжувала вправді помалу плеєнні ріжницї, а верховладна управа звичаї, нова просьвіта й література налягали важко на окремішність українського народу. Одначе всі ті обставини не були в силі обєдинити і засимілювати українського народу з московським. Вдача і прикмети українського народу так вирізняли ся від московського, що самому наро-

дови кидала ся в очи та ріжниця ¹⁾. Ярка ріжниця виступала в усім народно-побутовім характері, в язичі, в переказах, у народній поезії, звичаях і близьких ще історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самого українського суспільства витворювати реакція, а на давній культурно-історичній основі Гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давньої козацької старшини в дворянські чини, доношували предківські жупани і мовою та домашнім побутом не соромили ся бути похожими на крепаків та козаків, майже зрівнаних у суспільнім життю з крепаками ²⁾. Поміж оśвченою верствою українського суспільства замість і побіч давньої академічної схолястичної оśвіти починає ширити ся помалу західно-європейська оśвіта і нові європейські ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі вищу оśвіту на університетах у західній Європі і приносили відтак на Україну не тільки європейську науку, але й вільнодумні погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішнім політичним і суспільним ладом на Україні і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною нераз закраскою, або в політичних памфлетах, як іршована „Розмова Малоросії з Великоросією“, іршований переклад одної новелі з Декамерона Боккація ³⁾, або сатира гр. В. Капніста ⁴⁾ з нагоди заведення крепачтва Катериною II.

¹⁾ І нині Москаль називає Українця „хахлом“, а навпаки Українець Москаля — „кацапом“. У нас називає нарід „кацапами“ буковинських Пилипів, що заїзять до Галичини копати стави і рови.

²⁾ Н. пр. рід Квітки (Основащенка).

³⁾ Славний італійський поет і гуморист з XIV. ст.

⁴⁾ Родина Капністів грецького-роду, зукраїншена, опісля змосковіла. Автор сатири на заведення крепачтва на Україні з н. „Ода на бство“ (1783.), В. гр. Капніст, їздив яко відпоручник України до Берліна 1791. р., щоби з пруським правительством (канцлером Герцбергом) переговорювати про війну з Росією і тим способом довести до повернення самоуправи України.

Збірники „фацецій“ переходять на Україну головню через Польщу, збірники шутливих оповідань і анекдот, „апофеєзматъ“, висловів знаменитих філософів, „словесъ царей, королей, князей, воеводъ, сиклитикъ (властий) и иныхъ старѣйшинъ“ і „гадательствъ честныхъ женъ и благородныхъ дѣвъ непростыхъ“. Серед „фацецій“ багато є оповідань про хитрі жінчини (пор. тому до „Москаля-чарівника“ Котляревського або „Простака“ В. Гоголя).

Суспільство на Україні, що змагало ненастанно до привернення самоуправи, відчувало вельми важку зависимість від Московщини і тому у висших верствах українського населення політиковане не сходило з ума. Там уже процвітало також письменство з політичним пятном і настроєм, котре відносило ся до взаємини України з Польщею і Московщиною. Особливо віджили надії на самоуправу серед суспільства на Україні за володарства молодого і перенятої спершу вільнодумними західно-європейськими струями цариці Катерини. Вправді сї надії розвіяли ся, всея таки зроблено дещо для поправки внутрішнього устрою України. В 1767. році утворено комісію, до котрої покликано також українських депутатів з правом заяви про місцеві потреби українського населення. Одна наділене упривілейованих верств українських правами „російського дворянства“, забір духовних дібр у користь державного скарбу і навертане уніятів після останнього розділу Польщі на православів змагало до повного об'єднання України з Московщиною.

Се викликало в тих часах цілий ряд політичних памфлетів і сатир. „Розмова Великороссій съ Малою Россією“ висловлює надії і домагання українського суспільства про потреби України, „Розмова священника съ єромонахомъ“ вказує на потребу поправки положення і просвіти білого духовенства, „Плачъ лаврскихъ монаховъ“ висловлює жалі по поводу відобрання монастирських дібр у користь державного скарбу, а „Комедія уніятівъ съ православными“, священника Сави Стрілецького, котрий сам був спершу уніят, намагався змїну унії на православів оправдати неуміло і гробними зворотами, однак виявляє партійну тенденційність і односторонність.

Всі ті твори, зложені в більшій частині бувшими вихованцями Київської Академії, мають метою висіти справи політичного і церковно-суспільного життя України, писані в частині московщиною, в частині по польськи і зложені силлябічними віршами.

З усіх згаданих творів заслуговує особлившої уваги „Розговоръ Великороссій съ Малороссією“, викликаний обставинами під кінець XVIII. століття. В 1763. році українська козацька старшина виробила начерк петиції до цариці Катерини II. про повернення Україні давніх її прав і привілеїв та про подтвердження наслідного гетьманства в родині тодішнього гетьмана Кирила Розумовського. Обурена сим начерком цариця, знесла 1764. р. гетьманський уряд і постановила завести на Україні загально прийнятий у Московщині устрій державний. Мимо того й опісля не заглухли на Україні змагання до самостійності. В 1767. році візвано українське суспільство, подібно як і інші провінції Московщини, вибрати своїх депутатів і так звану „коміссію уложенія“ (себто укладу статутів для державної управи) та дати їм інструкції або так званий „наказ“ в справі місцевих потреб і домагань і тоді українські народолюбці знов висловили домагання повернення давніх своїх прав, вибору гетьмана і т. п. До того отже часу треба віднести сей „Розговоръ Великороссій съ Малороссією“, в котрім Великоросія випитує Україну про її походження, історичну долю і заслуги для Московщини, а Україна оповідає свою історію і вчисляє заслуги свої для московського народа і держави, що дають їй право на самоуправу.

Більшу часть сих історичних подій наведених у „Розговорі“ взяв автор з „Краткого описанія Малороссій“ невідомого спорудника (1734. р.) з деякими доповненнями з інших жерел. Але головне змагання автора „Розговору“ не лежить у подаванню нових подій а в укладі відомих уже і в їх освітленню. Вже само „Краткое описаніе Малороссій“, котре є основою „Розговору“, не є вже рівнікою, але систематичною короткою історією краю, а є тою злучити козацьку добу історії України в пряму звязь великокняжою добою. І з того висновує автор, що Україна заслуговує повного признання і справедливости від Мо-

сковщини та привернення самоуправи і рівности з Московщиною:

„Такъ мы съ тобою равны и одно составляемъ, Одному, не двумъ государямъ присягаемъ“.

Таким способом „Розговоръ“ є не тільки рішучою засторогою проти гноблення України і нищення її самоуправи, але й виявою високого політичного розуміння і національної свідомости осявіченого українського суспільства. Однак Катерина II. не вдовoliла домаганням українських депутатів, з комісії нею покликаной не вишло нічого, а українська старшина, зустрінувшись з таким рішучим змаганем правительства до знищення самостійности України, вдовoliла ся суспільними привілеями і вигодами та помирила ся з утратою самоуправи. Одиноким проблеском дальшого змагання до самостійности України була висилка маршалка українського дворянства г-р. В. Капніста в цвітні 1791. р. до пруського канцлера Герцберга в Берлін, „щоби виеднати поміж Прус для визволу України з московського гнобительства“. Не відомо, які предлоги подав Капніст пруському правительству, однак се певне, що Україна, подібно як за Мазепи глядала помочи у Швеції, так і тепер звернула ся до зростаючої в силу нової європейської держави, коли в тім часі Франція й Австрія мали діло з внутрішніми ворохобнями і війною. Однак між Прусами і Росією взаємини не були так заострені, щоби могло дійти до воєнної розпави і тому посланництво г-р. Капніста розвіяло ся на нічім.

Серед того суспільства появил ся і був цікавим виразом єго тогочасних поглядів і думок — Григорій Сковорода. Син простого козака (ур. 1722. р. в Чернухах, у Полтавинщині, † 1794. р.), визначав ся вже змалку хистом до співу та науки; тимто отець віддав єго в Київську Академію а звідтам дістав ся він до надворної капелі. Опісля знов вертає він у Київську Академію, а щоби набрати ся ще більшої осявіти, виправив ся по Європі і звідав пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познайомив ся з многими ученими. Зазнайомивши ся з ідеями західноєвропейської науки і філософії, вернув Сковорода на Україну широко осявіченим чоловіком. Єму була по мисли не

дагогічна діяльність і він обняв у Переяславській духовній семінарії місце учителя поетики й написав „Руководство о поезіи“ на основі нових поглядів. З того вишло непорозуміння з архієпископом і Сковорода покинув це місце та був приватним учителем у багатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправився до Москви, де був учителем у Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг вільно передумувати свої думки і почування та впливати їх у віршах та байках на тему: живучи на землі, звертай свої думки на небо. Пізніше бачимо його учителем поезії в Харківській Колегії, де здобув собі широку славу і повагу. Єпископ бажав, щоб Сковорода став черцем і на все лишився в Колегії; однак він того не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів.

„Пізнай себе“ — було основою його світогляду і з того виводив Сковорода правила праведного життя, а се його самопізнання проявлялося любов'ю правди й осоружністю зла. Найважливішою, найкориснішою і найвеличнішою справою по думці Сковороди в: пізнати себе самого і відчутти в нашій тілі погребану іскру щастливості. Зарід усіх наук криєся у внутрі чоловіка. Царство Боже в внутрі нас, найпотребніше для себе знайдеш сам у собі. До тих основ звертаєся Сковорода в усіх своїх філософічно-містичних і в поетичних творах.

Колиж Катерина II. дозволила в Харківській Колегії вводити додаткові класи і викладати там дворянським молодцям „правила благонравія“, обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики з наголовком: „Начальная дверь къ християнскому добродравію для молодого шляхетства Харьковской губерніи“. Цей учебник пішов у рукописах по руках і придбав Сковороді багато прихильників; але знайшлися й такі, що його учебнику побачили шкідливі вільнодумні погляди, Сковорода був приневолений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав.

З того часу пустився він на вандрівку по Україні і став для неї справжньою „вандрівною академією“. В тім часі написав він філософічні розвідки: „Нарцис —

спізнай себе“ та „Книга Асхань — про самопізнанє“. Се були перші єго поважні праці, бо доси писав лише дрібниці та вірші. Він ходив у великій нужді по Україні, з одної хати до другої, не відріжняючи ся від народу простого ні одежею ні щоденними потребами з сопілкою у руці і торбою на плечах, та учив людей своїм власним житєм і порадою, де тільки можна було: в школі, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожу. Почував він себе в своїм кружку лише між простим народом, любив горячо єго мову, пісні і звичаї. „Освіта, каже він, повинна переходити на весь нарід, вийти в него і засісти в серці і душі тих, що мають дізнати ся правди“. Знанє й освіта повинні переходити на весь нарід, вийти в нарід і поселитись у серці чоловіка та душі всіх тих, що мають право сказати: „і я чоловік і мені се, що людське, не є чуже“. Личну моральність лучив Сковорода з громадським ладом, личні обовязки з громадськими. „Панська думка, ніби простий нарід є чорний, здаєть ся мені сьмішною“. Мудрують: „простий нарід спить і нехай собі спить міцним сном“. Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвеччина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхав ся, а як пробурхав ся, то й покаже ся добрим“. Таке сьміливе в ті часи слово, як і ціле житє Сковороди, є першим протестом проти наживи виспих верств, що мали нарід за робучу худобу, проти крпацтва, що почало тоді розвивати ся на Україні, проти приниження селян урядовим пазвиском „чорного народа“.

Він перший вказав виразно на ідею національності, яко необхідну підвалину вихованя. Вихованє повинно бути народне, треба єго виробити з нашого житя, щоби знов єго повернути до нашого житя. Тимто єго значінє в історії розвитку української народної сьвідомости і народної думки є важке, бо він любив свій край і нарід. „Мати моя Малороссія і тітка моя Україна“, висловлює ся він про свої відносини до народу і сего вчив він не тільки словом, але й своїм житєм.

Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій прямій незалежній волі, та по цілком правдивому розуміню народу, котре він скрізь виявляв.

Діяльність Сковороди на Україні і спосіб его життя дали привід до того, що его звали звичайно українським Сократом. Як сей, так і той присвятив усе своє життя, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почування і змагання до ідеалу. Пів життя свого присвятив Сковорода на просвітну діяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї его діяльності й его впливу на суспільство було, що тодішня українська шляхта зібрала опісля більш 600 тисяч рублів і тим дала почин до заснованя Харківського університету.

Філософія Сковороди й его світогляд ще мало вивчені, бо его твори ще критично не зовсім розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стільки, о скільки відносять ся вони до головної мети его філософії, до етичних его поглядів. Він був одним з тих філософів-моралістів, що свої теоретичні засади виявляли ділом та власним життям. Замітно також, що Сковорода виступав з проповідю ідеї національності в ті часи, коли в західній Європі панувала ще ідея космополітизму, а ідея національності ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій вдачі народу, з котрого Сковорода вийшов, ідея національності була живою, хоч може несвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теорії.

Его твори списані книжною руською мовою, але що українське дійсне життя було для него так близьке, тимто жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поезичних і сатиричних его віршах, в яких він також виступав проти тогочасного ладу на Україні. Богато его поезій і творів співвають лірники-сліпці, не знаючи їх творця.

Всі ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII. столітя, збережені в рукописах або в паляти українського народу, поясняють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українське письменство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревського, що має темою вандрівку „моторного козака“ Енея¹⁾.

¹⁾ В Київській Академії, особливо за впливом учителя поетика Тетяна Прокоповича, звертали бачність учеників на клясичні вірші. В того часу часто перекладано або перероблювано і наслідовано твори класичних письменників н. пр. Вергілія. Такі наслідованя, переробленя.

Духове і літературне жите в Правобережній і в Галицькій Україні. В Правобережній і Галицькій Україні, відірваній від Києва, занепало духове і літературне жите після розриву України у Переяславській умові, а відтак в Андрусівським договорі. Хоч унія зблизила український наріз до західно-європейської культури, однак літературній ниві не приспорила вона визначнійших творів. Та культура за далеко вже була відстала від давньої спільної основи (з XI. до XVI. століття). Гуманізм виродив ся в псевдоклясицизм, реформація не поправила церковних відносин а довела до руїни після 30-літньої війни і до різкої та пустої полеміки, а Руссо в розвідці відзначеній академічною нагородою з наголовком „Чи відроджене наук і умілостий причинило ся до відродження або поправи обичаїв“, вказав на шкоди заподіяні людству цивілізацією.

Дбалість українських владик про образоване і подвигнене духовенства. Нізше українське духовенство (православне й уніятське) було убоге, темне і погорджене, бо не було відповідних інститутів для образованя і вихованя клиру. Тимто під кінець XVII. і у XVIII. століттю уніятські владики глядали ради й охорони в Апостольській Столиці і старали ся своїми письменими творами і відповідним вихованем та образованем клиру дивгнути Церкву із занепаду. Між тими заслугоє на згадку уніятський холмський єпископ **Яків Суша** (в другій половині XVII. століття), котрий образував ся в Оломуці і Римі і живо займав ся в василянськими монастирями, видав цінні для історії уніятської Церкви твори латинським язиком, а крім того також у книжнім руським язичі з наголовком „Наука Собо-

народії і травестії появляли ся і в московських письменстві. На 20—30 літ перед Котляревським **Атанас Лобисевич** перелицював „Віргілієвих пастухів“ в малоросійський кобеняк“ (імовірно Bucolica), так щєго можна назвати напередовцем Котляревського. Досє однак сєго твору Лобисевича не найдєно.

Лобисевич учив ся в Академії в Петербурзі, служив відтак претельмані Розумовським і став полковником, а відтак виступив із служби і поселив ся на Україні, де займав ся письменством. Можливо, щє своїм перелицюванєм Віргілієвих пастухів, хотів він приподобати єтьманови Розумовському, котрий за молоду пас вівці, а відтак обставинами був видивгнений на становище єтьмана.

рова", в котрій дає духовенству цінні поуки що до береження обичаїв, начування парохіян і закладання парохіальних шкіл.

Побіч Суші еп. **Інноцентій Винницький**, котрий підготував Перемиську єпархію для унії і відтак (1691. р.) злучив її з'католицькою Церквою, видав між иншим „Нравоученіє“ (Етика) для читання сьвященикам. У сїм творі вказує він на обовязки духовенства та високе достоїнство духовного стану і дає поуки сьвященикам ладом схоластичних проповідників XVII. столїтя.

Замітне становище в уніятській Церкві заїмав **Лев Кишка**, котрий скінчив науки богословські в Римі, став опісля архимандритом Василян у Вильні, відтак володимирським єпископом, а на останку київським митрополитом. Він довів до скликання церковного синоду в Замостю (1620.), від котрого починає ся нова доба в розвитку уніятської Церкви. Їго обємисте рукописне „Manuale“ є спробою зібрання всего матеріялу для написання повної історії України.

Незвичайно великі заслуги коло утвердження унії на Русі ранійш положив **Йосафат Кунцевич**. Походив із зубожлої шляхетської родини литовської, а переслідоване уніятів православними у Вильні розбудило в нїм велике одушевлення для унії з Римом. Він визначав ся аскетичним життям вступив до василянського монастиря сьв. Трійці у Вильні в хвилі, коли сей чин находив ся у великім занепаді. В монастирі здобув собі Кунцевич пильним читанєм основне богословське образование і в тім часі написав розвідку „Про хрещенє сьв. Володимира“, в котрій доказує, що первісно Руська Церква була католицькою, відтак дві розвідки про духа й обовязки чернечого життя і про безсмертність духовних. Крім того написав катехизм, виданий новітших часах у болгарській язичі, а також багато инших розвідок про спори між православними і католиками. Тих єго писань чимало затратило ся, однак свого часу мали вони благодатний вплив на справи Церкви. У **Йосифі Якимині Рутській** мав він ревного помічника і почав з ним судити ся над поправою чина сьв. Василя. Смерть Іпатія Рутія (1613. р.) відкрила Кунцевичеві шлях до ширшої діяльності. Рутський, котрий перед тим став архимандритом сьв. Троїцького монастиря у Вильні, вступив по Потїю

на митрополичий престіл кївський, а Кунцевич обняв по нїм архимандрію у Вильні. Митрополит Рутський перевів обнову чина Василян і Кунцевич став архієпископом у Полоцку. Він завів лад і карність у своїй дієцезії, обновляв церкви, дбав про образованє богословське духовенства і утвердив унію. Однак ревність єго викликала проти него ворогованє православних, котрі єго убили (1623). Яко сьвященномученика католицької Церкви зачислено єго між Сьвятих (1867. р. за папи Пія IX.).

Більш як 100 лїт минуло від часу віднови унії Руської Церкви з Римом на Берестейськїм соборі, поки також львівська дієцезія вернула на лоно католицької Церкви після розділу протягом цілого XVII. столїтя. Аж коли єпископом львівським став вихований на дворі пізнійшого короля Собієського **Йосиф Шумлянський** і прийняв (наконе́чно 1700. року) унію з Римом, та коли (1708. року) також Ставропігійське Братство у Львові піддало ся зверхности Апостольської Столиці, зєднала ся з Римом вся Галицька Русь. (Остав лишє Скит Манявський при православїю, поки цісар Йосиф II. не зніс сего монастиря 1785. р.). Єпископ Шумлянський полишив твори, котрі на тогочасні обставини мають доволі важне значїне, а іменно Метрика з поукою духовенству в переднім слові її історична Дума про відсїч Відня.

Окрім перших подвижників унії, **Потїя і Рутського**, їх наслідники, а також Василяни, що кермували тоді також шкільною осьвітою, писали латинським або польським язиком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви українського народу. Міщанство не мало в рідній мові духовної поживи і польщило ся, а селянство попадало в темноту.

Окрім церковних книг на Правобережній Україні мало появляло ся таких письменських творів, котрі продовжалиб пародні почини зроблені в XVI. і XVII. столїтю. Василянський чин, з котрого покликувано людин на вищі духовні становища, видав тоді доволі учених і письменників, однак їх твори були печатані польським або латинським язиком. **Ігнатій Кульчинський** видав цїнну історію Руської Церкви (*Specimen ecclesiae Ruthenicae* в Римі 1733.), **Ігнатій Стебельський** *Dwa wielkie światła* з двома то-

мами *Chronologii* [в Вильні 1781—1783. р.], важне жерело до історії унії.

По скасованю ордену Єзуїтів підняли ся Василяни добровільно удержувати прилюдні школи по більших своїх монастирях на основі нової реформи едукативної комісії в Польщі. Такі школи були в Барі на Поділю, в Добромилі і в Бучачі в Галичині, в Овручі, у Володимирі і в Любарі на Волині, в Каневі й Умані на Україні, в Берестю, Вильні і т. д. У василянських школах, уладжених менше-більше на такий лад, як єзуїтські, учено по польськи і трохи по церковно-словянськи та виховувано в подібнім дусі шляхотську молодіж. Між Василянами в тих часах виступає чимало знатнійших учених і письменників, але вони майже зовсім відчужили ся від рідної мови.

В Галичині розвиває ся заходами Василян (печатня Почаївської Лаври) уніятське письменство духовне в книжнім руським язичі із значним впливом живої народної мови, відповідно тодішнім літературним поглядам. Хоч наука у василянських низших і вищих школах відбувала ся в польській мові (відси і значний вплив її на тогочасне українське письменство), однак нарід, — що держав ся своєї мови, привик до обрядів своєї Церкви і до богослужебного церковно-словянського язика, — отже треба було „простим язиком руським поучати“. Коло видання таких книжок трудили ся Василяни (особливо з того часу, як обняли Почаївський монастир і відновили тамошню печатню¹⁾). Тут стали виходити богословські книги для духовенства, бесіди і науки парохіяльні (**Добриловського**, котрий між иншими зложив також у нас в 60-тих роках ХІХ. ст. всюди співану пісню „Дай-же, Боже, добрий час“), а особливо розповсюдненими книжками були: „**Народовѣщаніє**“²⁾ в 2-х

¹⁾ 1720—1725. р. Василяни мали також печатні у Вильні і в Супраслі. В супрасльському монастирі була цінна бібліотека (між иншим: список проповідній і житій-Святых з ХІ. або навіть з Х. столітя, виланий Микльошичем. Супрасльська Літопись і т. п.) гл. низше.

²⁾ В „Народовѣщанію“ (виданім 1778. р.) вказують Василяни вразно ціль видання сего:

„Кто хоцетъ душу вѣчне спасти свою,
Нехъ той примаеть вѣрою живою

виданнях (наука про віру і обряди з катехитичними прикладами, поясненнями і поуками, оповіданнями і легендами) і „Богогласникъ“ (збірник набожних пісень на всі свята, покаянних пісень, і т. д.). Побіч коляд, воскресних і інших пісень, зложених книжним руським язиком, находимо там деякі пісні польські а інші знов зложені „простими словеси“, себ то живою народною мовою, котрі перейшли в нарід і до пинї в народї збережені. Крім того після вірців польських духовних віршів силлябічних складали Василяни духовні вірші, котрі мали великий вплив на нарід, бо сї вірші співано не тільки по церквах, але й по домах, при всяких обрядах, процесіях по полях, на відпустах і т. п. Такі вірші називано при кінці XVI в. кантатами а збірники кантичками. Складали сї вірші також ученики або й дяки і розповсюджували сї твори шкільні між пародом.

Низше українське духовенство (православне й уніятське) не мало відповідної освіти і вихованя. Поука єпископа Шумлянського,¹⁾ уміщена в передмові до єго Метрики²⁾, єго архиерейські послання, котрих метою було

Съ церквою Рима соединеніе.

Во на томъ висить всѣхъ насъ спасеніе“.

¹⁾ Іван Шумлянський (в монашім чинї прийняв імя Йосифъ) служив у молодім віці у війську, брав участь у походах, був під проводом короля Собієського під Віднем (1683. р.), у молодих роках прийняв унію, вступив до монастиря в Крехові і став єпископом львівським, однак аж по довгих спорах і пригодах потвердив єго в усіх правах єпископських король Собієський, котрий вважав єго своїм приятелем. Він подбав про украшенє церкви св. Юра, про монастирі і світське духовенство.

²⁾ Метрика вийшла із заснованої єп. Шумлянським при св. Юрі печатні 1686. р., подає поуку про веденє метрик і про свята. В сій Метриці подав єп. Шумлянський „Нравоученіє мірскимъ ереомъ“ і зобразив незавидне положенє світського духовенства в другій половині XVII. ст. та вказав способи заради сему лиху. Сей твір, написаний народним язиком, бо більшість духовенства тодішнього не уміла церковно-словянського язика. До духовного стану допускав Шумлянський кандидатів на основі іспиту і поручав священникам тверезість яко перший обовязок. Причини невідрадного положеня духовенства бачить у невіжі і тому звиває священників, щоб образували своїх дітий. Остерігає перед забобонами і вороженєм і поручає вважати на харність і приличну одежу. Твір сей націхований зрозумінєм життя, теплотою і має навіть літературну стійність поміж сучасними виданнями того роду. (Гл. І. Франко: Іосифъ Шумлянський [Київ. Стар. 1891, т. 33. і 34.]).

пояснене значіння Замоїського собору, а також приписувана йому Дума про Віденьщину 1683 р. не лишень деякої літературної вартости, але кидають zarazом сумне сьвітло на степень осьвіти тодішнього українського духовенства. „Не дивно отже, пише сучасний автор словенсько-руського словаря, що ледве сотий єрей (сьвященик) зрозуміє словенський (церковно-словянський) язик, не відаючи, що читає на божественній службі, з погибелю своєї і поручених пастві його душ“. Для того молитви і відправи церковні печатали Василяни латинськими буквами побіч дословного перекладу польського. Одиноким майже родом письменства були ті апокрифи і повісти, що здавна були улюбленим кормом українського простолюда і тому тим живійше їх переписувано і розповсюджувано. Сьвященики складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіді для народу, бо не уміли навіть відріжнити апокрифічних творів від канонічних і для того навіть у церковних піснях (нпр. колядах), зложених в тім часі, находимо мішанину тих живел.

Однак Василяни зрозуміли, що до народу треба промовляти зрозумілою для него рідною мовою, і сій обставині треба приписати видане названих уже двох книг їх заходом, а іменно „Народовѣщаніє“ і „Богогласникъ“. Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданнями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі й оповідання церковним язиком. Задля того ся книга стала ся популярною навіть між сільським народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнішою книгою став Богогласник, що появил ся також у пяти виданнях у XVIII. і XIX. ст. (перше 1790. в Почаві). Се є збірник руських, а в части і польських пісень, зложених ріжними авторами, між иншими сьв. Димитрія Гуптала Ростовського і Сковороди. Імена деяких подані. Ся книга здобула собі значінє на всім просторі української землі. Пісні там уміщені повстали протягом XVII.

XVIII. ст., а творцями їх були уніяти і православні. Василяни зібрали се в оден збірник, доповнили, поправили або переробили деякі давніші „канти“ і тим способом зостав сей великий і популярний збірник релігійної

поезії руської, котрий можна стрінути не тільки по наших церквах, але й по міщанських і селянських хатах.

Пісні поміщені в „Богогласнику“ співвають у неділі і свята підчас перестанків у Богослуженю н. пр. між Утренію а Службою Божою, перед Вечірнею або після неї, в часі богомільних обходів або по полях, на відпустах і т. п. Сі пісні мали також метою виперти колядки світського змісту й інші обрядові пісні народні з останками споминів дохристиянських.

Богогласник містить пісні на Господські свята, на деякі неділі, пісні про чудотворні образи Христа, на Богородичні свята, пісні про Святих, на останку покажні пісні, про марність світа, страшний суд і на різні потреби.

В переважній частині пісень проявляють ся сліди впливу католицької науки і західно-богословської думки, а попри то впливу християнських апокрифічних оповідань і легендарної західної літератури н. пр. в піснях про св. Онуфрія й Йосафата Кунцевича.

Окрім пісень вийшла жива українська мова також у проповідях (Добриловський) і тим способом у правобережній і в Галицькій Україні злобував собі українське народне слово значіне в церкві, а відтам переходить і до письменства та прилюдного життя.

Устна словесність (народна).

Твори устної (народної) словесности появили ся раніше письмених. Звичайно вже многими століттями перед початком письменства нарід мав свої пісні, казки, перекази, пословиці і т. п. Можна сказати, що устна словесність не знає початку, бо не можемо собі уявити народу, хоч би на як низкій степені розвитку, щоби не мав віри, мови, поезії і поетичних переказів.

Історичне життя українського народу відбило ся і в різnorodности его поезії так само, як відбило ся також і в язпці. Український нарід витворив далеко перед введенем християнства найбогатшу побіч Сербів у Словянщині устну словесність, поруч котрої опісля із введенем християнства почало рівнобіжно розвивати ся письменство. А хоч наші книжники не прикладали до творів устної словесности ніякої ваги і навіть осуджували їх яко богопротивні, то вони в устах народу збереглись аж до найновіших часів. В стариннім руськім письменстві, окрім немногих уривків з народних переказів і поетичних творів (як н. пр. в літописях відгомін старинних билин, в старинних полемічних творах, спомини про поганські божества й обряди), не було прямої і близької звязи з народною поезією наслідком тодішнього аскетично-релігійного напряду. Майже одиноким „Слово о Полку“ мало свій корінь в образах народної поезії, але осьпівувало дружинне і княже життя. Таким способом давня народна поезія, давні народні перекази дійшли до нас, проживши довгі часи і принявши великі зміни в устній передачі народу, більше самі в собі виявляли впливу письменства, як находили в ній вираз. Аж письменники найновішої доби, почавши з ХVІІІ століття, звернули бачність на твори устної словесности і стали їх записувати.

сувати та вичувати, особливо в 30-тих роках XIX. століття. а користуючись їх мовою, їх справді народним духом і світоглядом, стали черпати з тої багатой животворної крипиці словесної взірці і теми для своїх літературних творів. Українська література найновішої доби оперла ся на устній (народній) словесности і тому огляд українського письменства найновішої (народної) доби попереджаємо оглядом устної (народної) словесности.

Що є устна словесність? Український нарід виявляв здавна, навіть у часах доісторичних, свою умову діяльність творами ума і фантазії. Сим способом поветали такі твори словесні, поетичні і прозові, як: пісні і думи, казки, легенди, перекази, новелі, сьміховинки (анекдоти), пословиці, прислів'я, загадки і т. п. Се література „устна“ і справді „народна“, у властивім розуміню сего слова бо витворив її сам нарід, без пера і паперу, майже не зависимо від письменства й осьвіти, а переказуючи від покоління до покоління, зберіг до наших часів. Устна словесність складала ся і розвивала ся разом з народом від непамятних часів і творить ся ще й сьогодні на наших очах. Мала вона богаго авторів, справдішних поетів, що познали без сліду й самі не знали, що слово їх буде таке живуще. Творцем пісні була звичайно якась здібнійша одиниця зпоміж народу: та одиниця була неначе органом відгомонам не своїх личних почувань і поглядів, але збірних, загальних поглядів і почувань народу, а єї пісні могли стати всенародними, коли нарід загально їх собі присвоїв і тим ченаче осьвятив їх яко всенародні твори всенародне придбане. В тім розуміню можна сказати, що творцем устної словесности є сам нарід і задля того устна словесність є плодом одного світогляду, одного духа — духа народу. В устній словесности відбило ся народне житє давної доби, давний народний світогляд, народно-поетична вдача і черти народного побуту з більшою як тисячлітнім досвідом народу. А хоч мало котрий з тих давних творів словесних не пописував ся, переходячи переказом від покоління до покоління, всеж таки й доси збережені твори дають нам доволі вірний і ясний образ української старовини.

Сьвідоцтва про старинну народну українську поезію.

Староруська література зберегла лише відірвані паки про українську народну поезію, проти котрої, яко бо-противної, ненастанно виступало духовенство. Крім того збила ся народна поезія в „Слові о Полку Ігорем“ і в деяких місцях літописній, а мимо того народні ігрища, обряди і пісні сягають глибокої старовини. Сі сьвідоцтва — се по більшій частині обжалованя, полеміки проти народних обрядів і поезії, але вони вказують на живучість народної поезії й обрядів, а бодай на останки давного по-няського побуту. Одно з найдавніших сьвідоцтв про українські пісні й обряди, се згадка арабського подорож-ного Ібн-Фоцлана (з 921. р.) про похорони „одного із знат-них Русинів“ (імовірно князя або дружинника). На кілька тів перед спаленем мерця, одна з невільниць, що рішила після звичаю на спаленє з мерцем. „сїпівала довгі пі-ні, в котрих прощала ся із свояками і рідними, поки мерла від ножа старухи“ (котру Ібн-Фоцлян зве „ангелом ерти“). Після того палили корабель з трупами (О погреб-ельныхъ обычаяхъ, А. Котляревскій). — Се оповіданє арабського подорожного пригадує сьвідоцтва Початкової літописи про поганські звичаї Словян, іменно про весільні похоронні.

В Посланію Володимира Мономаха до князя Олега (96. р. Мавр. Літопись) знаходить ся згадка о „весільнихъ пнях“ і о „жаляхъ“ (плачах) по мерці („а споуху мою слати ко мнѣ, да быхъ обуимъ оплакаль мужа ея и оны и тѣмъ ею въ пѣсний мѣсто... пусти ю ко мнѣ... да съ-е кончавъ слезы... и сядеть аки горлица на сусѣ дровѣхъ, и азъ утѣшу ся о Бозѣ“). В поученю новго-родського архієпископа Ілії Іоана з XII. столітя є згадка о „колесницѣхъ“. В численних староруських памятниках є паки про „бісовські пісні, поганські ігрища, чародійства, ігрища колядні, русальні, купальні, весільні і т. п.

Вже в XVI.—XVII. столітїю починають записувати де-які пісні, казки й инші твори устної словесности ¹⁾, але і в дїї поважна робота в научних записах і виданях від-

¹⁾ Руська народна пісня XVI. столітя видана Потебнею (Филолог. зб. 1877.).

бував ся в XIX. століттю і тепер ¹⁾. Очевидно, що в тім багатім засобі народної поезії й обрядів збереглись лиш останки колишньої цілої й обширної поганської старовини. Багато пісень і обрядів позабуто або наслідком заборони Церкви або наслідком присвоєння народом християнських основ і книжних переказів, наслідком зміни житєвих обставин. В давних часах поганські свята злилися з деякими християнськими; в пісні, обряди і повір'я ввійшли християнські свята, часто з легендарних книжних оповідань. Найсильніше сей вплив відбив ся в духовних стихах, в народних легендах, в заговорах, — ложних молитвах, пословицях і деяких обрядових піснях, н. пр. в колядках. Давні казки й епічні пісні також улягли змінам: в них відбили ся варіантні мотиви, що переходили від народу до народу до устною книжних перекладів або устним переказом. Ся остан

¹⁾ В літописях находять ся пісенні вислови, натяки на пісні весільного, історичного і духовного змісту, н. пр. характеристичні в кн. Святослава I. (964. р.: «під шатра нмаше, підно підкладъ поклаше, а сѣдло въ головахъ» — пор. склад Слова о П.), характеристичні в Романа в Гал. Літописи (1201. р.): «прежожаше землю ихъ и орель. — храборъ бо бѣ яко и туръ... молви же ему моя словеса, же ему пѣсни половецкія... да лучше естъ на своей землѣ костю дозидати на чужю славу быти... пѣшь ходи, котель нося на плечеву».

Найбагатіше жерело до дослідів нар. поезії в старій добі є „Слово о Полку“. Найближші до сучасної народної поезії місця: „Не буря соки занесе (занесла) черезъ поля широкая, галицы стады бѣжать къ Давиду великому! Комоны ржуть за Сулою, звенить слава въ Києвъ, трубять въ Новѣградѣ, стоять стязы въ Путувлѣ; Игорь ждесть брата Всеволода“ і дальша мова Всеволода (не треба майже нічого вкладасти на сучасний язык народної поезії): „быти грому великому, дождю стрѣламя“; „а чи диво, братіє, стару помолодити? Коли сон въ митехъ бываесть, высоко птиць взбиваесть, не дасть гнѣзда свѣтъ въ обиду...“ „Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посяянн, пѣяни костыми рускихъ сыновъ“; „полечу зегзицею по Дунаеву, оббрыянь рукавъ въ Каиялъ рѣцѣ, утру князю кровавия его ра...“ „Игорь спить, Игорь бдить, Игорь мыслію поля мѣрить... Овлурь сну за рѣкою, велить князю разумѣти, князю Игорю не быти“ і т. ін. Крім того відбила ся українська народна поезія в літописях, в Записціх в оповіданях „о Мамаевомъ побоещѣ“, в котрих відбив ся не тільки вплив Слова о Полку, але й народної поезії. В „Словахъ о злыхъ людехъ и хмѣлѣ“ в XIV. і XV. ст. відбились еретичні побутові пісні, а також у таких пам'ятниках, як Горе-Злощастіє в XVII. ст. і пн. Все те доповнює давнину української народної поезії і збережене традиції.

орога наводитъ нас на представленє про давних сьпівців, еред котрих бували і захожі — із західної Європи, а та-ож із Сходу.

Староруська пісня і староруський обряд лучили ся все музикою і танцями. В XII. столітї є згадка про „скомо-оховъ, гудцовъ, свирильцевъ“, котрих лучать з „гуслеми, ѣсенями и смыцами, съзывапіемъ, весельемъ и глумомъ“. Таких „веселыхъ обычаяхъ“ на княжих дворах в давній Русі згадує Нестор в **Житєписи преп. Теодозія**, а ще ви-азнійше зображають се фрески на сходах Київського Со-ійського собора. В давнім „Слові про богача і бідного“ XIII. столітя є згадка про староруського ббгача, котрому як богатому панови за крєпачтва перед снанєм слуги тоги глядять, инни по лядвіямъ тѣшать єго, инни гу-туть, инни бають (імовірно казки) и кощунять“. В „Збор-ну“ з XIII. столітя є о много давнійша замітка з осторо-ю, щоби не виходити на улицу, коли „играють русальи и скомороси или пьяницы кличуть“. „Стоглавъ“ називає комороховъ и глумотворцевъ“ головними учасниками ирськихъ свадебъ“ і згадує о цілих спілках, „ватагахъ омороховъ“ по 60—100 людей. Літопись з початку XIII ст., адує про половецьких сьпівців і половецькі пісні. Захожі півці в давній Русі з заходу переносили на відворот рти української народної поезії, котрі відбились н. пр. сагах (як Владимир і Ілія руський). В давній Русі знали кож про Дмитриха Бернського (Новгородська літопись). суває ся питанє, для кого складано в давнину пісні, казки и інші твори української народної поезії, на що скупі вісти о староруських сьпівців не дають достаточної відповіди. Звичайно народну поезію, в супротивности до писаної, иписують збірній творчости всего народу, себто просто-дя, але сей погляд вимагає поправки. Сучасна народна зія представляє багато традиційнихъ форм, образів і ви-овів. Простий нарід, розказуючи казки, сьпівуючи пісні, вворяючи заговори, загадки, пословиці, сам глядить на єї ри яко на старинні останки: так сьпівали й оповідали ірці. Приглядаючись ближе побутовим прикметам укра-ької народної поезії (н. пр. у величальних піснях, в де-рих казках), находимо часто виразні черти староруського уту внєшних станів (княжого, боярського, дружинного).

Отже творчість сих величальних колядок, весільних пісень і т. п. треба приписати тим заводовим сьпівцям, скоморохам і княжому та боярському оточенню. „Слово о Полку“ насуває гадку про дружинних сьпівців. Давня літопись наводить деякі „Слова“, пословиці або уривки поетичних творів, яко власність деяких визначних личностей (н. пр. прегордого Филі в Іпат. літописи так, як і „Слово о Полку“ приписує Боянови деякі пісні і присьпіви).

Однак і в давнійших часах аж до новійших брали участь у творчості української народної поезії визначні личности з люду і відси та різнородність станова, мішаний склад української народної поезії і вплив традиційних образів та висловів на такий виключно дружинний твір як „Слово о Полку“. В творчості української народної поезії брав участь весь нарід, всі стани, в ній відбивалися загальні справи, історичне життя народа. З розвитком освіти і розділом престолудя від горішних верств спинилася зріст української народної поезії, а вона розвивала лише що до кількості, але не що до якості.

Із скупих, але точних звісток про давні українські пісні, ігри, обряди, звязані з поганьством, можна висновувати, що українська народна поезія існувала і в доісторичній, дохристиянській добі життя українського народа. Свідомості підтверджують спільні черти української народної поезії з поезією словянських і інших споріднених арийсько-європейських народів, а також спільність назв у словянських народів пісень, обрядів і т. п. А се споріднене дає спроби висувати походження української народної поезії в добу походження мітів, поганської релігії і найдавнійших переказів. З тої доби збереглося з української народної поезії не багато. Поруч тих народно-мітологічних поглядів на небесні і живлові явища в добі розвитку християнства і книжних оповідань явилися пові виображення, що зливалися з мітологічними або заступали їх. Відси то в рядові пісні, у заговори, котрі спершу виявляли тільки мітологічні погляди, ввійшли християнські черти. Міти прабожества та їх поміч людям щезли майже зовсім з української народної поезії, як щезли з неї н. пр. черти давнього воєнного дружинного побуту.

Поруч мітів уже в найдавнійших часах в українській народній поезії відбивалися побутові черти. В глибокій старовині між явищами побуту і мітольоґічними зображеннями була тісна зв'язь і взаємнини, а се виявило ся в образівім поетичнім язичі, а іменню в народній поезії. Навіть пізнійшу розмірно хліборобську добу життя українського народу, в котрій застає его історія, ідеалізовано в поетичних і мітольоґічних зображеннях. Чудові пахарі, чудові золоті приналежности хліборобських робіт збереглися в величальних обрядових піснях.

Казки про зьвірят сягають у глибоку старовину — добу кочовничого, пастушого і зьвіроловного життя українського народу. У весільних обрядах і піснях проявляються різні форми давнього подружжя. Але поруч тих зображень мітів і давніх форм побуту, українська народна поезія має також зв'язь з історією, котра, починаючи з давньої доби і до значно пізнійших часів, проявляє ся в народній поезії питомими чертами.

З усіх творів української народної поезії з історією найбільш зв'язані биллини про богатирів, котрі уступили місця пізнійшим історичним пісням і думам. В розвитку української народної поезії бачимо отже всі наслідовні форми три головні чинники: міт, побут та історію, мітольоґічне, побутове й історичне походження.

2. Заборона народної поезії.

З заведенням християнства і знищенням поганських ідо- в і з забороною поганських звичаїв та обрядів звернула заборона і проти давньої народної поезії, званої „б'єсовими п'єсями“.

Але християнство помалу проникало в широкі верстви народу; ще в сто літ після Володимира В. в самім Києві і Новгороді виступали волхви проти християнства і потягли товпу за собою. Поганство удержувало ся ще більше і таким способом і таким побутом витворило ся так зване „воєвіре“, т. є. змішання поганських вірувань з християнською наукою, що послужило новою основою для народно-поетичної творчости. Духовенство на Русі намагало ся

отже усунути з народного життя все те, що не відповідало церковному порядку, не розуміючи часто краси і дійсного змісту народних творів. Воно виступало проти всяких сьміхотворців, скоморохів, гусельників і тих, що сьпівають „бѣсовскія пѣсни“, віддають ся „бѣсовскимъ играмъ“, проти чародійства і всяких апокрифічних забобонів, против оплакування мерців голосінями, проти народних празників у часі церковних сьвят, коли відбувало ся, „плясаніє, скаканіє и многія богомерзкія дѣла и бѣсовскія пѣсни“, бо все те було заборонене церковними правилами. Так само були заборонені многі народні обичаї, при котрих сьпівано обрядові пісні. Такі заборони видавано і пізнійше, навіть у другій половині XVII. столітя. Нічого дивного, що такий незмінний погляд на народну поезію протягом цілої давньої доби нашої історії довів до розриву з широкими верствами народу. Благочестиві ревнителі могли обурювати ся тим, що в народних звичаях і піснях попадало ся инколи дещо неприличного, одначе вони не відчували сего, що з виїмкою дечого такого цілий засіб народної словесности був навіяний справдешньою поезією, глибоким і ніжним чувством, як се бачимо ще і в сучасних далеких відгомонах сеї старовини і що український нарід міг справедливо дожити сею спадщиною предків, у котрій він находив собі моральну поживу і поетичну відроду навіть там, де не доходила єго ніяка инша наука.

Тож часті заборони і переслідованя не осягнули вповні задуманої ціли, пісні й инші твори устної словесности не перестали жити в народі. А всеж таки серед народу, що тільки що починав духове і літературне життя, не могло ся остати без впливу, що народну поезію на кілька столітій виклято яко богопротивну. Наслідком сего була проява, що давня доба українського письменства мало зберегла на поетичних пам'ятників старовини, так що ми не маємо вельми цікавого сьвідощтва про історичне життя народу в єго поезії. Саме письменство давньої доби лишене оживляючого впливу сеї поетичної старовини й окрім „Слова о Полку“, частин літописних оповідань, моленія Заточника, апокрифів і т. п., воно не виказує ні одного поетичного твору. Згадані отже заборони осягнули одну ціль: відняли літературі живість, богате жерело справдешньої краси, ли

пили пащадків гарних свідочств пережитої минувшини, хоч все таки не могли знищити народної поезії. Народна поезія жила дальше в устах народу мимо всяких заборон, бо вона стала необхідною колючею пародного побуту і морального життя, його естетичною потребою.

3. Вплив християнства на зміни в народній поезії.

На змішане поганьства з християнством вказували вже старинні руські письменники і називали се двоєвірем, а пізнійші називали се суєвірем і вказували вплив церковної науки і староруського письменства на народний світогляд і його словесність, а іменно в народних християнських поняттях і поетичних образах вказували наївність, деколи простаковатість, але частійше багато щирої віри і в частині якоїсь майже в повній поганьської ідеалізації.

З усяких явищ староруського поганьства (богів, жертв, святкування, ігрищ, танців, пісень, звичаїв, обрядів і т. п.) почали з заведенням християнства щезати передовсім ідоли, богів, їх імена, відтак празники в їх честь, а входили нові поняття про Бога, Святих, про загробне життя, про гріхи і взаємини між ближніми і родинами та відбили ся в переказах, обрядах і поезії. Відсеіль пішло примінюване поганьських божниць, празників і обрядів дохристиянських, переміна поганьських божниць у злосливі вства, демонічного характеру, проти котрих оборонцями виступають християнські Святі, дальше оповідання про загробні муки і про рай, про родителське благословенє, про милосерде для бідних і старців.

Найпопулярнійшими Святими стали в українськїм народі св. Юрій, Николай та Ілія, котрих особливе почитанє почало ся з XI. столітєм, а з тим злучили ся весняні і літні празники поганьського походження. Сї Святі являють ся опікунами сільських робіт і занять. Найбільш улюбленою темою народних оповідань про Святих є оповіданє про їх ходженє по землі, по Руси, про поміч бідним. Так само розповсюднені оповідання про загробне життя, про муки, про рай, а у звязи з тим про чортів, відьом, мерців і т. п., котрі відносять ся всі до області християнської леґенди. Так входить християнські і леґендарно-апокрифічні зображеня в твори устної словесности.

4. Історично - літературне значінє народної поезії.

Давнє руське письменство, що почало ся після заведеня християнства, розвивали спершу грамотії і для того воно стануло в суперечности з народними переказами, котрі видавали ся зовсім поганськими. Тимто народно-поетичні живла аж перегадом, украшені вже християнськими поглядами, мимохіть проникали уривками в літературу і не встигли до самого кінця давньої доби здобути в письменстві, так сказатиб, права горожанства. Аж в новітній добі письменства народно-поетичні твори звернули на себе увагу і викликали пильне збиранє і вичуванє.

Задля того народно - поетичні твори мають двояке історичне значінє. Передовсім є вони свідомством давньої доби народного життя, давнього народного світогляду і народно-поетичної творчости, на скільки се можна прослідити на основі теперішнього стану пісень, казок та інших творів устної словесности. Відтак історично-літературні дослідни виказують вплив устної словесности на сю літературу новочасну, котра спершу інстинктивно, опісля свідомо звертала ся до сих народно-поетичних творів, яко творів народу, в котрих зберіг ся поетичний вираз народного духа.

5. Місце народної устної словесности в історії літератури і черга єї творів поміж пам'ятниками в історично-літературнім розвитку.

Твори устної словесности не були вихідною точкою літературного розвитку. Сі твори в тім виді, в яким були в IX.—X. століттю, майже зовсім шезли або наверстували ся многими новими живлами з письменної літератури церковної й иншої та з чужих устних переказів. Форма, в якій єї твори до нас дійшли, як і їх зміст, являють ся в тім виді, в яким вони зложили ся під кінець XVII. століття. Хоч наукові дослідни признають глибоку старинність многих мотивів народної словесности, за те инші є доволі цїпі. Тексти тих творів знані нам з пізнійших записів у змінній формі народної мови і з затратенєм многих старинних подробиць, бо на зміну тексту неперечно вплинув перегадом змінений народний світогляд і народний побут.

З кінцем XVII. століття починають ся перші записи народної поезії, хоч дуже часто в підправленім виді, але вже таки тим зазначає ся зворот у поглядах письменників на народні твори і починає ся вплив їх на літературу. Однак пильне записуване і розсліджуване народно-поетичних творів починає ся аж у другій половині XVIII. століття. Учені етнографи звернули з того часу пильну увагу на ці твори українського народу, устна словесність стала підвалиною, на котрій оперло ся українське письменство найновішійшій доби — вона єсть багатою криницею живущею, з котрої письменники черпали і довго черпати-муть взірці для своїх літературних творів. Так славний прозою Квітка-Основ'яненко, а по нім і Олекса Стороженко зачерпнули деякі свої оповідання з народних уст і приладили до потреби письменних людей, зробили їх літературними творами. Деякі з красивих оповідань Марка Вовчка і Гаяни Барвінок переложеві на папір тим же ладом з невеличкими додатками. Народним анекдотам (сміховинкам) надав Степан Руданський вельми принадну форму в своїх гумористичних співомовках. Шевченкові думи і поеми мають собі взір у народних піснях. Ритму і кольорит взяв він з народної пісні, а часто давала вона єму і готову тему. По переказу від Куліша знаємо, що Шевченко на вколішках читав народні думи і величав їх українським Гомером. Сими словами засвідчив він, що українська література оперлась на народну так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, що вона має підставу дуже широку і корінь саморідний. Також Кониський, П. Мирний, Нечуй-Левицький, Федькович і ин. черпали із сеї багатой криниці.

Таким способом устна словесність народна може зайняти місце в історії літератури на границі давньої і новочасної доби українського письменства, на границі означеній кінцем XVIII. ст.

6. Основи і наверствовання творів устної словесности.

Виключене творів устної словесности народної з книжного письменства, недостача записів і перехід їх переказом з покоління на покоління довели до того, що тепер маємо

єї твори в розмірно пізній формі. На них відбили ся різнонародні впливи, яким більше менше улягав весь нарід, політичні події, зміна господарського побуту, вплив Церкви, школи і грамотности, стріча з іншими народами і т. д. Хоч як велика сила народної памяти, всеж таки мала вона певні границі і твори народної словесности не оставали ненарушеними. Над народно-поетичними творами перейшла многовікова історія народу з важними подіями, що доторкували ся народного життя в самій сути, а ті події не оставали без впливу на одиниці і на весь нарід. Великі події різним способом змінiali і переривали народні перекази або надавали народній мисли, чувству і фантазії новий напрям. Таке було введенє християнства, татарський наїзд, козаччина і т. ин. Кожда нова доба історичного побуту глибоко відбивала ся і на моральнім стані народу і на єго поезії. Такий великий переверот викликало введенє християнства, а відтак витворенє двоєвіря, котре підірвало старинну мітологію і витворило нову. Політичні події пізнійших часів затерли память про давних князів і т. д.

Наукові дослідни найновіших часів на полі устної словесности народної виказали, що в єї основах можна добачити різні верстви, в яких вона серед всяких впливів зложила ся в нинішній формі. Так неперечно слідно там верству давних арийських переказів, дальше переказів європейських, відтак верству загально-словянську, а на останку — українську. В обсягу української племінної окремішности бачимо наверствованє поганських останків і християнських поглядів; є верства, що протягом часу повстала під впливом инших народів, дорогою перенятих устних переказів або книжно-літературних творів. Тим способом можна собі пояснити схожість дуже многих творів української словесности з подібними творами инших народів, хоч би зовсім иншого племінного походження. Схожість появ народної поезії мимохіть насуває гадку про їх спорідненє, а спорідненє вказує на давнину походження, в чім ще більше піддержують схожі появи народної поезії з установленними вже давними чертами народної поезії давних споріднених народів словянських і взагалі аріо-європейських. Таким способом у нашій народній поезії бачимо замітну живучість старовини — в обрядах, у поетичних пе-

реказах, мимо многих пережитих змін, котрі являють ся в народній поезії наверстованем і додатками.

7. Змінчивість народно-поетичних творів.

Вправді український нарід не передав нам такої гармонійної мітології, як у Греків або Римлян, але писані твори (договори з Греками, Слово о Полку, апокрифи і т. п.), а також його твори усної словесности і герої в многих творах зберегли багате мітологічних прикмет, якими нарід пояснював собі дійсні події, надаючи дійсним личностям надприродні свістства. Навіть в уривочнім виді, в яким до нас дійшла народна поезія, мимо подробиць у значній часті забутих, мимо всіх змін, яких вона дізнала, мимо наверстовання нового змісту і вислову, треба чудувати ся тією народній памяти, котра на так великім просторі українських земель, в областях значно від себе віддалених, зберегла не лише окремі черти старини, але й загальний тон, що вказує на вельми давнє жерело. Багато в народній піснї, в переказї, в повір'ю і в обрядї можна сьогодні пояснити лише на основі давнього світогляду мітичного. Що сї черти народного переказу й обряду не були випадковим твором значно пізнійшої доби, показує ся не лише з того, що давнину їх потверджують історичні свідоцтва, але й порівнянє з народними переказами інших народів вказує в них останок далекої старини.

Новітні досліднї виказали, що в народних віруваннях і переказах не лише розвивав ся первісний зміст, винесений народами з давньої спільної вітчизни, але творили ся нові формації або переймало ся чужий матеріал при міжнародних стрічах і зносінах, навіть книжний апокрифічний матеріал, або приладжувало ся до народного світогляду ті бродячі казки і перекази загадочного походження, вельми численно розповсюднені в середніх віках між народами Сходу і Заходу.

На прикладі епосу можна бачити, що годї вважати народну поезію незмінним переказом, вірно передаваним з покоління на покоління, бо лише з певними обмеженнями можна її назвати загально народною. Загально народною бодай у певного племенн і на певній області, можна ува

жати обрядову пісню, хоч і в обрядових піснях відбилися посторонні впливи і наверстовування. Початкова Літопись не дармо яскраво зобразила ріжнородні характери племен в області старинної Руси. Отже хоч обрядова поезія менше всего улягала случайним чужим впливам, всеж таки чимало змінила ся що до форми і змісту, і на се впливали чимало рухи і взаємні зносини народних верств, а великий переворот у початках історичної доби викликало заведення християнства.

Таким способом загальний характер народної поезії проявляє ся в безнастаннім хитаню, змінчивості, споводованій первісною ріжницею племен, з яких зложив ся український нарід. Відтак сю змінчивість викликали також історичні події, що протягом віків впливали на народне життя і з одного боку приносили новий зміст, а з другого змінляли або випирали давнє. На останку зміняв ся і текст піснї з історичними змінами язика, а сїї змінчивості посилювала і та обставина, що народно-поетичні твори не були записані і так затратила ся їх давня оригінальна форма.

8. Питоменности і форми народної поезії.

Українська народна поезія визначає ся деякими загальними питоменностями, котрі зєднують усі єї форми і мотиви і без сумніву сягають глибокої старовини. Многі з них можемо віднести до XII. ст., до „Слова о Полку“, а деякі і до давнішої доби.

Епітети є одною із найзагальніших і найвизначальніших питоменностей народного поетичного язика. Епітети находимо не тільки в піснях, казках, але й у заговорах, загадках, пословицях. Епітети в народній поезії — се сталє опредїленє, майже невіддільне від того іменника, до котрого вони приложені. Так н. пр. в „Слові о Полку“: чорний ворон, сірі вовки, борзний комонь, зелена трава, чисте поле, синє море, бистра Каяла, красні дїви, золотоверхі тереми, хоробрі і молоді князї і т. п. В українській народній поезії те саме, що й у „Слові о Полку“, а крім того: степи широкі, чорна хмара і т. п. В піснях: чорний ворон, сира земля, широкий степ і т. п. Подібно і в південно-словянській поезії.

Тавтологія (повторюване слів одного і тогож кореня). — так само схожа і розповсюджена в українській і слов'янській поезії — надає поетичній річці більшої сили й одушевлення. „Слово о Полку“: сьвіт сьвітлий, мости мостити, ні мислю змислити, ні думою здумати, труби трублять, розстрілювані стрілами, сьвітле і пресьвітле сонце. В українській поезії: мости мостити, думу думати, мисли мислити, дзвони дзвонили, на поміч помагає, іти.

Окрім тих зверхніх черт української народної поезії визначає ся вона і внутрішніми чертами, як: паралелізм, народна символіка, старинні поетичні зображення, образи і мотиви. Вже в паралелізмі проявляють ся давні внутрішні черти, котрі опісля переходять у звичайні порівняння, висловлювані діяльною формою, 6-тим відмінком або з підмогою злучників і заперечною формою. Особливо замітний тут 6-тий відмінок у подоби, що представляв у старовині переміну (перехід) одного предмету в другий. Буслаєв давно зазначив, що вислови „Слова о Полку“ о Всеславі — „великому хрѣсови влъкомъ путь прерыскаше“, або „а самъ въ почъ влъкомъ рыскаше“ — відносять ся до ряду забобонних повір'їв про переміни або перекидуване людей у звір'ята. З Начальної Літописи знаємо, що сучасники в особі Всеслава бачили волхва (чародія), тому можна припускати, що 6-тим відмінком висловлено не тільки уподоблене (як в „Слові о Полку“: „Боянъ растекаше ся сѣрымъ влъкомъ по земли“, або „Гзакъ бѣжить сѣрымъ влъкомъ“, „Игорь князь поскочи горностаемъ“ і т. п.), але й переміну, як у старих відречених книгах про чародіїв, котрі „летають орломъ и ястребомъ и ворономъ и дятлемъ, рыщутъ лютымъ звѣремъ, волкомъ, летають зміємъ“ (сі перекидування часто стрічаємо в народних казках і в старих книжних повістях).

Паралелізм виражений злучником (аки, будьто, що, як) представляє ріжницю від минувшини, бо в ній нема зображення про тотожність порівнюваних явищ. В „Слові о Полку“: „сами скачуть аки сѣри вълци; храбрая дружина рыскають аки тури ранени саблями; высоко плававши, аки соколъ на вѣтрехъ шпряя ся“. В українській народній поезії: „Сестра моя рідненька, як голубонька си-

веська“. „Як мати плаче, наче ріка тече“, „Гарна дівчина їде, як пава пливе“.

Заперечний паралелізм, виражений запереченем, в улюбленим способом української народної поезії. „Слово о Полку“: „а не сорокы вѣстрокоташа, — на слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ“.

В українській пісні (Збірник Максимовича, 1834.):

— Не ясен сокіл на долині по табору гуляє,

— Не білая лебедь сьвіає :

Полковник Хвилоненко похочає,

Словами промовляє :

— »Ой не вербиж то шуміли, і ні галки закричали.

То ж то козакі із Ляхами пиво варить зачинали !..

— То не чорнії хмари ясне сонце заступали,

Не буйнії вітри в темнім лузі бушували :

Козакі Хмельницького ховали,

Батька свого оплакали.

В „Слові о Полку“ форма паралелізму: „Солнце свѣтитъ ся на небесѣ, Игорь князь въ Руской Землѣ“. Ще Максимович замітив, що такі уподоблення в українській народній поезії розтягають ся на цілу народну пісню так, що друга половина пісні творить уподоблене першої, в. пр.: „Хилила ся вишня від верху до кореня, поклонила ся Маруся через стіл до батенька“.

Символічні зображення, народно-поетичні переносні образи, найбільше розповсюднені не тільки в українській народній поезії, але й у словянській і литовській і тому належать до найдавнійших, а старовину їх потверджує „Слово о Полку“, хоч деякі образи і зображення давнійші, як „Слово о Полку“. Потебня (Обьясненія малорос. пѣс. П. стр. 436) каже, що розповсюднене в українській народній поезії зображення про Дунай, яко ріку і море (в думках: „синим морем — дунаєм, Максимович 1849., 28. відносить ся до доісторичної старини. Пор. Ягіч, Дунай в народній поезії (в горі стор. 128.):

Стрічаємо також зображення печали в образах дерев, цвітів, трав, що склонились, зігнули ся до землі, або в образ вазулі і т. п. В „Слові о Полку“ паходимо отсі приклади „уныша цвѣты жалобою и древо съ тугою къ земли преклонилося; нищить трава жалоцями“ і т. п.

В „Плачі Ярославни“ відомий образ „зазулі-зегзиці“.

В протиставленню зазулі соловій — співець веселости, утішитель; без соловія печаль, а соловії виступ раннього сьвіту (в „Слові о Полку“: „соловіи веселими пѣснями свѣтъ повѣдають“), від соловія зависимий розсвіт, без соловія нема співу птиць.

Подібно також до старовини відносять ся зображення горя і сліз розливом води або сипаньм жемчуга і т. п. Се стрічаємо в „Слові о Полку“: „великыи жемчугъ сыпахуть ми на лоно“ і т. п. В піснях весільних стрічаємо щось подібного: „Ой розлий ся водице, по лугу, по долині“, „Ой розплач ся, Ганулька, на роду, на племянї“ (Потебня, Объяс. малорус. пѣс. I. 1718.).

Взагалі народна лірика черпає свої символи з природи, з життя зьвіринного і рослинного. Сонце закрите тучами, туман, вода каламутна, похилюванє дерев або рослин, розлив води, сипанє жемчуга — все те образи, символи смутку, жалю. Особливо вода грає велику ролю в народній ліриці. Вода, питє води — се символи любви, перехід через ріку — символ подружа. Н. пр. „Тече річка невеличка, схочу — перескочу, віддай мене, моя мати, за кого я хочу“. — „Ой не ходи коло води, жовтоногий хлопче, є у мене красний тебе, дороженьку топче. Ой не ходи коло води білими ногами, є у мене красний тебе, з чорними бровами“. — „Через річеньку, через биструю, подай рученьку, подай другу“, — просить козак дівчину.

З життя зьвірят особливо часто образи сокола і вірла приложені до молодого козака, а образ білої лебідки означає молоду жєнщину, частійше дівчину, а голуб і голубка є символом подружа, зозуля або чайка символом сумуючої жєнщини або вдовиці, н. пр. „Любили ся, кохали ся, як голубів пара“. — „Ой біда, біда, чайці небозї, що вивела дітий при битїї дорозї“.

З життя рослин є калина символом молодости, дівчини, дівчої, веселости, калина з похиленими вітями — зарученої дівчини; ломити калину значить брати замуж дівчину, збирати калину, ходити по калину — глядіти любви, ходити по калиновім мостї — веселити ся. Підстаріла дівчина, що не віддала ся, бажає, щоб вернули ся єї молодї літа, доганяє їх на калиновім мостї і говорить до них:

„Ой здігнала літа мої на калиновім мості, ой верніте ся, верніте ся хоч на часочок в гості“. Явір навпаки є символом смутку, н. пр. „Напилась би я водиці, криниця не чиста; ой нападало в криницю яворового листу“.

Або в иншій піснї:

„Ой збудуйте мені, хлопці, мосточок калиновий,
Ой вичистіть із криниці той лист яворовий“.

Битва представляє ся в образах грози, хліборобських робіт, пира, весіля, суду Божого. Всі ті зображеня й образи находимо в „Слові о Полку“, деякі із них повторяють ся в давніших літописях і південно-словянській поезії.

Битва-гроза в „Слові о Полку“: „кровавыя зори, чръныя тучи, синіи мльніи; быти грому великому, ити дождю стрѣлами съ Дону; ту ся копіємъ преламати, ту ся саблямъ потручати“. В Літописи часто порівняня: „идяху стрѣты, аки дождь“ (Ипат. 47. 181., Лавр. 262.). „Ізза гори хмара виступає, вихожає, до Чигрина громом вигремляє; на Українську землю блискавкою блискає“ (Буслаєвъ, Очерки I. 214.).

Битва — хліборобські роботи (орка, сїйба, мольба, віяне) в „Слові о Полку“: „чръна земля подъ копыты костыми была посѣяна, а кровію поліяна. На Немізѣ снопы стелють головами, молотять чепы харалужными, на тоцѣ животъ кладуть, вѣють душу отъ тѣла; Немізѣ кровавы брезѣ не бологомъ (добром) бяхуть посѣяны, посѣяны костыми русьскихъ сыновъ“. В українській народній поезії уподобленє битви хліборобським роботам звичайно в історичних піснях і думах:

„Чорна ріля заорана,
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполочена“. (Максимовича Збірник).

Битва — пир, весіле, суд Божий в „Слові о Полку“: „ту кроваваго вина недоста: ту пирѣ докончаша храбрїи русичи; сваты попойша, а сами полегоша за землю Русьскую“.

В українських піснях звичайно уподобленє війни — бенкетови, на котрий зварили пиво; деколи доходить се до

гіперболічних розмірів: „иду я туди, де роблять на диво червоне пиво з крови супостат, хібаж ти задумав тим пивом ушити ся, як пир той минеть ся — вернусь я назад“ (Буслаєвъ, Очерки I., 213—214.).

В українській піснї говорить умираючий козак до коня:

Скажи, що я оженив ся,
Поняв собі паняночку,
В сирій землі земляночку,
Без віконець і без дверець,
Там спить козак-молодець.

Описове зображенє смерти в порівнянню з весілем, з земляночкою, з могилочкою, зеленою муравкою, при чім особливо підчеркує ся зелена трава, — визначає ся глибокою стариною і народністю, бо се вишло з того світогляду, з якого вийшли образи в „Слові о Полку“ при нагоді поражєня Русинів Половцями або з нагоди смерти молодого князя Ростислава.

В українських, слов'янських і литовських піснях повторяють ся мотиви, висловлюючі ідею неможливости 1) посїв і ріст піску на камені: „Піди ти, сестро, до тихого Дунаю, возьми ти, сестро, піску у білу ручку, посій ти, сестро, на каменю: коли той буде пісок на білому камені зіхжати.. тоді буду до тебе в гості прибувати“; „тоді я буду, сестро, до вас в гості прибувати, як буде на білім камені жовтий пісок зіхжати, буде синім цвїтом процвітати“. — 2) В Літописі 985. р. „толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати, а хмель почнеть тонути“ (війна в. кн. Володимира з Болгарами).

Сї приклади виказують цитомі прикмети народно-поетичного язика, котрий передавав традиційний хід мислї і спосіб вираженя. Відси відомі поетичні зображеня горя сліз — розливом води (Потебня Объясн. м. д. I. 17.), подружжя — переходом через міст (I., 43.), весіля — рубанєм дерева (II., 482.), любови — грою на гусях, битви — наведеними образами грози, пира і т. п. Із зложеня тих традиційних народно-поетичних образів, готових поетичних мотивів виходять нерас цілі мистецькі твори української народної поезії. Часто сї образи і мотиви додають ся до існї без видимої звязи, яко присьпівки. Взагалї сучасні

явища української народної поезії представляють зложені твори. Як казки, так і пісні складаються з нероз'язної злуки кількох мотивів.

9. Богатство і літературна стійність збереженої народно-поетичної творчості.

Збережені доси останки народно-поетичної творчості стають неперечним доказом великого поетичного дарування українського народу. Не тільки наші етнографи, учені і дослідники одушевляли ся незвичайною красою і поетичною стійністю творів усної словесности народної, але й чужоземці (як Ральстон¹⁾, Рамбó²⁾, Фридрих Боденштед³⁾, Вестфаль⁴⁾ і ин.), що розсліджували українську народну поезію як посторонні судії, вельми високо цінили мистецьке і моральне достоїнство сих творів.

Знаменитий перекладник творів народної поезії східних народів, а також українського, Ф. Боденштед, признає велику стійність українській народній поезії. „Пісні українського народу, щиріше він, живуть з роду в рід і оповідають дітям про дії батьків. Ні в однім краю деревом народної поезії не видало таких гарних овочів, нігде не виявив ся дух народу так живо і правдиво у своїх піснях, як в Українців. Який трогачний дух суму, які глибокі справдешньо-людські почування висловлені в піснях, виспівуваних козаком на чужині. Яка ніжність злучена з мужеською силою віє з тих пісень любовних. А до того треба ще зазначити особливо статочність і чемність почування яке в усіх проявляє ся. Між усіми українськими піснями а в їх тисячі, нема ані одної, перед котрою потребувало спаленіти дівоче личко. Треба справді признати, що на рід, котрий співає такі пісні і в них любить ся, не міг стати на низкім степені освіти“.

¹⁾ Англійський учений писав про українську народну поезію.

²⁾ Rambaud, французький історик.

³⁾ Die poetische Ukraine, eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder ins Deutsche übertragen von Friedrich Bodenstedt. Stuttgart und Tübingen, 1845.

⁴⁾ Westphal Rudolf, всесторонний німецький філлог, б. професором у катківському лицю в Москві 1892. р.

Великий знавець старинної грецької поезії, учений Вестфаль (у розвідці про українську народну пісню), був справді очарований українською народною поезією. „Незвичайно громадна більшість українських народних пісень, як весільних, так і похоронних і всяких инших, говорить Вестфаль, представляє таку багату невичерпану скарбону справдішньої, піжної поезії, чисто-поетичного світогляду, прибраного у високо-поетичну форму, що літературна естетика, прийнявши раз українську народну пісню в круг своїх порівнюючих дослідів, неперечно назначить їй безуслівно перше місце між народними піснями всіх народів світа. Німецька народна пісня виявляє нам також багато прегарного, сердешно і глибоко відчуваного, алеж яка вузка течія сеї пісні в порівнянню з широким потоком української народної лірики, котра не менше німецької вражає наші почування, але за те далеко перевищує її своїм незрівняним викінченням форми. Чи ж українська народна лірика не витворила собі власного, означеного канону поетичної реторики, що в результаті доводить нас до тих тропів і фігур, котрі виробила собі іскусна поетика і реторика Греків? Ледви чи можна знайти в каноні, уложенім грецькими реторами на основі їх поетичної і реторичної літератури, хоч одну фігуру, для котрої не моглиб ми подати численних прикладів з українських народних пісень. В сім бачимо явний доказ високого поетичного даровання українського народу. Сей нарід, очевидно, із самого початку свого бствовання в усіх своїх верствах виростав посеред магічного очаровання народними піснями. Вони носять на собі неперечне п'ятю первісної старовини, хоч протягом часу вельми різнородно змінив ся їх текст. Навіть тепер ще сьпівачи і сьпівачки додають до старинних пісень свої імпровізації, але імовірно значний цикл пісень належить без сумніву вельми глибокій старовині, а подрібнійше вичуване, так сказати фільольогія української народної пісні, певно найде критерію для розпізнання і виділення давнішого тексту від пізнійшого. Найліпша частия українських весільних і похоронних пісень визначає ся такою давниною, що вони стоять на однім степені з найраньшими творами старинно-арійської народної поезії, про які дійшли до нас вісти лише завдяки Гомерови“.

10. Народні пісні і думи.

Найбогатший відділ усної словесности творять пісні. Що до характеру їх змісту можна пісні поділити на:

1. обрядові, з мітичною основою, котрі вяжуться з порами року і припадаючими в них святами або роботами, н. пр. колядки, щедрівки, веснянки (гаївки), купальні, мандрівні і обжинкові пісні;

2. пісні і думи з родинного і домашнього життя, що відносять до родинних подій і обставин, н. пр. приколескові, любовні, весільні, вдовчі, сирітські, похоронні (голосія), паньщинкові і т. ин.;

3. побутові й суспільні пісні, що вяжуться з усякими заняттями суспільними, н. пр. вояцькі, рекрутські, чумацькі (сі належать властиво змістом під 2.), бурлацькі і т. ин.;

4. релігійно-моральні пісні;

5. історичні пісні і думи про історичні події й особи.

1. Обрядові пісні. Релігійні обряди були в усіх народів і нема сумніву, що і в давних часах пісня супровожала обряд, входила в обряд яко його складова часть, поясняла його, надавала ему сили. Між обрядом і піснею була внутрішня, нероздільна звязь, так що ніякий обряд не відбував ся без відповідної пісні, якої небудь молитви, котра звертала ся до божества. Так само ігра в мімічних діях поясняла і піснею й обряд. З іграми тісно лучили ся танці, хороводи, котрі нагадують „ігрища между селы“ в Начальній Літописи: „схожаху ся на ігрища, на плясанье и на вся бѣсовская ігрища“. Поруч із тими народними іграми в старовину могли відбувати ся воєнні ігрища на княжих дворах підчас бенкетів і на могилах підчас тризни (поминки). На се вказують фрески в Київсько-Софійському Соборі згадує про них і Галицько-Волинська Літопись (1249. р.) Ігри були злучені з переодяганем (туром-биком, козою, конем і т. п.). Хороводи відбували ся і відбуваються весною і літом; зимою замість них відбували ся ігри в домах з загадуванем, вороженем, з загадками.

Такі пісні, молитви й ігри, тісно звязані з обрядом так само уважали ненарушними як і порядок обряду. І

заведенем християнства давний поганський обряд малопомалу тратив своє значінє, а ставав лише обичаєм, забавою, ігрищем, розвеселенєм, починала ся повільна, тиха боротьба християнства з поганським світоглядом, давнє забувало ся або уступало місця новому або змішувало ся з новим і перероблювало ся на новий лад. Як обряд тратив первісне своє значінє, ставав обичаєм, так і пісня перетворювала ся і зміняла ся. А всеж при всіх змінах в обрядах і піснях несвідомо зберегло ся доси багато споминів про давний поганський світогляд українського народу а також у писаних памятниках; всеж таки первісні поганські погляди піддержували ся так званними забобонними поглядами. Сим поясняє ся живучість весільних обрядів, а також обрядів звязаних з хліборобством і скотарством. Збереженє обрядів, ігрищ і пісень серед хліборобського народу витиснуло на них сильне пятно хліборобське. Народні празники крім християнської прикраси одержали ще хліборобську прикрасу і через те стали ся просто народними, хоч у старовині були вони конечною приналежністю життя також висших верств староруського суспільства, почавши від князів.

Княжі і дружинні круги думали тоді про воєнні справи, про богатства, славу, могутність, коли тимчасом простолюде переняте було хліборобською роботою й її ідеалізацією. Деякі сучасні обряди (як „саджанє на коня“ у козаків, пор. давний княжий звичай) й обрядові пісні (про князя і княгиню, бояр, коляди і т. п.) представляють черти давного княжого і дружинного побиту. Сему збереженю, а в старовину також переходови в простий наріз справ висших верств, пособляло як загально-людське змагання до висшого і більшого вдоволення, хоч би лише в уяві, так і участі вандрівних співців — особливо скоморохів¹⁾. Скоморохи являли ся цілими ватагами на народних

¹⁾ З розповсюдженєм грамотности в давній Русі посеред висших верств населєня дружинний співець поступенно став поетом-письменником (як н. пр. автор „Слова о Полку“ й інші, про яких згадують літописи). Зв'язи дружинних співців з народною поезією щораз більше ослаблють ся, а поруч них виступають як заводові співці-весельчаки звані скоморохами. Назву сю одні виводять з арабського маскара (через переставку скамара — шутка), інші з грецького простонарод-

празниках і весілях. Сі вандрівні заводові співачи лучили мотиви обрядових пісень всяких верств, при чім в окремій житю українського простолюда перевагу мали хліборобські справи. Крім тих ще й інші були причини, наслідком котрих народні обряди, ігрища і пісні зберегли давні черти, спільні всему людству, а ще більше аріо-европейським народам, особливо ж Слов'янам і українському народови, а відтак розрізнялися, збереглися в одних місцевинах і околицях, а зникли в інших, як каже пословиця — „що край, то обичай“.

ного слова „*σχοινοποιος*“, що значить начальник (мистець) сьміхотворства.

Скоморохи були у Византії наслідниками грецько-римських мімів і гістріонів. Се були бродячі актори, музиканти, співці-весельчаки і т. п., що ходили громадно по містах і селах, розвеселявали населення співом, танцями, грою на гусях, дудах, сопілках, лірах і т. п. і так заробляли собі на прожиток. З римської держави явилися вони на заході, де їх у германських сторонах звали шнільманами. На Русь явилися вони доволі рано, вже в X.—XI. століттю із заходу (і відси перейшла їх назва шнільманів) і з Византії або південної Слов'янщини. Без скоморохів не відбував ся ніякий бенкет, весілля, похорони і празники. Зображені їх збереглися на фресках у Київсько-Софійському соборі або в мініятурах новгородських рукописів. У Літописі під 1015. р. говорить ся про кн. Святослава Володимировича, що він „любив пити вино з гусями“ а під 1135., що кн. Всеволод Мстиславич Новгородський „возлюбил играти и утѣшати ся“. Нестор у життєписі Преп. Теодозія Печерського згадує, що він раз, прийшовши у двір кн. Святослава Ярославича, застав там „многихъ играющихъ передъ нимъ: овыхъ гуслия гласы испускающихъ, иныхъ органныя пѣски гласящихъ, иныхъ же музичьскыя, и такъ всѣхъ веселящихъ ся, якоже обичай есть передъ княземъ“. Преп. Теодозій заставши у князя таку веселість, понурив голову і спитав: „такъ буде і на тім сьвіті?“ Се так вплинуло на князя, що він розпорядився заставити гру, як буде Теодозій у дворі. — Кирило Турівський описує також „пѣсаніе, еже на пиру и въ навечерницахъ“.

Скоморохи, котрі були гусяльниками-музикантами, співачками, і етат-співцями давних дій, але також весельчаками, були улюбленим явищем на Русі, а на дворах князів мали окреме приміщення „скомороше“. Численні села до нині вступуючі в Галичині з назвою Скоморохи (відси назвище Скоморовський) стають доказом значного розповсюдження сих вандрівних співців, а так само між селянами можна доволі часто подибати навіть назвища Шнільман. В XVII. ст. почали ся занепад скоморохів, бо з того часу почали їх переслідувати московські царі (н. пр. Олексій Михайлович).

Колиж розглянемо обопільні взаємини між сучасними обрядами, іграми і піснями, то побачимо, що лише не многі обряди тісно зв'язані з відповідними піснями й іграми, а більшість уже значно розрізнила ся. Досить вказати, що навіть весільні пісні, найбільше ще злучені з весільними обрядами, змішали ся з весняними і хороводними піснями. Поміж дитячі пісні й ігри вийшло багато обрядових (н. пр. коляди, купальні пісні і т. п.). Н. пр. пісні й обрядові ігри про Кострубонька (просо сіяти, водити козу, звиване вінців, „володарь—володар“) стали дитячими іграми й піснями. І тому дитячі пісні й ігри мають велике значіння для вивчення української старовини, на що вказав вже А. С. Хмяков. Досить пригадати дитячі ігри („Муравлі, муравлі, беріть подушки, Татари йдуть“ — коли діти розкопають мураєлиско).

Крім дитячих пісень та ігр багато обрядових пісень перейшло в хороводні і так звані родинні, побутові.

За змішанем обрядів, обрядових пісень та ігр слідувало їх забуття, а із забуттям пісень і обрядів також їх поєднання, перекручування.

На Русі не встигли релігійні поганські вірування наших предків зложити ся в мітольоґічну систему так означену, як у старинних Греків і Римлян. А всеж таки маємо досить значні останки поганської старовини в переказах, повірях, звичаях, обрядах і в поезії українського народу, а все те належить до царини так званої мітольоґії. Крім того і старинні пам'ятники українського письменства дають деякі свідчення про поганські божества руських Слов'ян, про приношені їм жертви, молитви, вказують на деякі обряди, н. пр. весільні і похоронні яко останки поганської старовини, але не подають родоvodu богів, їх культу і світогляду руських поган. Сучасні повіря, обряди і поетичні твори народні не знають уже поганських богів, але зате подають багато повір'їв про такі божества, як домовики, лісовики, русалки, також такі уособлення, як доля, щастя, лихо, горе, злидні й уособлення сил природи. Єсть також багато таких обрядів, котрі мають корінь у давній побуті і давній історії. Тим способом українська мітольоґія представляє ся яко вельми складне явище тим більше, що не дійшла до нас у первісній формі, в означених,

давних, але в пізнійших, сучасних чертах, підчинила ся многим впливам, а найбільш впливови християнства, а крім того змішаним явищам в роді апокрифічних переказів, легенд, витворених з біблійних оповідань і церковних обрядів.

Релігія наших предків основувала ся головно на почитанню природи її сі сил, котрі звертали на себе увагу народу. Передовсім звертала на себе увагу народу переміна дня і ночі, світла і темноти, тепла і студени, зміна пір року, весняного оживання і зимового замирання природи. В сій безнастанній переміні неперечно добачав нарід своїм дитячо-наївним умом безнастанну боротьбу світла, життя і добра із тьмою, мертвотою і злом, а протягом довшого часу набрав віри в перемогу світла над тьмою, добра над злом. На сій основі виробив ся неперечно в народі в поганських часах дуалістичний світогляд про боротьбу світла з темнотою (хоч не в такій мірі, як се проявило ся в науці Зороастра), розбудженої до життя природи із смертопосною зимою. Сю боротьбу бачила уява народу в зміні дня і ночі, як і протягом річного обігу сонця. Так могли у народі витворити ся виображення про світлі сили природи, прихильні людям, до котрих вони звертали ся з просьбами о поміч і про темні сили, грізні і ворожі чоловікові, які він намагав ся ублагати, щоб їм не шкодили й его не губили.

Так витворив ся в аріо-європейських народів культ божеств сонця, місяця і т. п. Наївні погляди проявили ся в зоо- і антропоморфічних уособленнях тих божественних еств, проявили ся культи домашнього вогнища — вогню, а з початком хліборобського життя — культу хліба. Поруч з натуралістичними мітами розвивали ся побутові міти, звязані з воєнними і мирними заняттями суспільного і родинного життя. Відси розвинули ся способи давних похоронів (палення або закопування мерців у землю) способи війни, давні подружні відносини, хліборобські обряди, обряди охорони від педуг і нещастя людей і худоби і т. п.

Два рівноденства сонця (зимове і літнє) і два зимові і літні повороти сонця (на зиму і літо) стали основою світових мітів про умирання і оживання сонця. Відси витворили

ся два головні поганські празники: „коляди“ і „купала“. В колядських і весняних обрядах відбилися погляди про оживане сонця і природи; відси викликуване весни, дощу, розцвіту дерев і трав, вижидане урожаю збіжжя і прибутку худоби та всякого достатку — подружій в семі, прибутку дітей, успіху у війні і т. п. В купальних і осінніх обрядах відбилися погляди про умирання сонця і природи, відси обряди похоропні, топлення або палення уособлень сонця і природи, оклики мерців, вижидане нещастя і смерті.

Сей первісний поганський календар не дійшов до нас, бо уляг значним змінам, особливо з боку християнства. Пости (великодній, різдвяний, петрівка і миліпівка) і великі свята Пасхи, Різдва Хр., Петра і Павла й ин. у всіх народів викликали примінене народних празників до мясниць, до свята Пасхи, Зелених Свят і ин. Відсіля загально-європейські назви або схожість у празниках: коляди, мясниць, Івана-Купала. Ті назви у більшій частині втратили пряму зв'язь з поганськими божествами і разом з християнськими назвами зберегли тільки епітети старих божеств, старих празників: Ярило — ярий, Кострубоцько — кострубатий, косматий, Купало (Купайло) — той, що купався. Старинні поганські погляди скрилися під уособленнями епітетів божеств у виді переодітих (перебраних) людей або кукол, дерев. Такі зображення коляди, купала, коровая, вінців, збіжжя колоса і т. п.

В українського народу, від непам'ятних часів хліборобського, неперечно особливе значіння мали ті сили природи, від яких зависимий був весь успіх його хліборобської праці.

В українського народу, яко хліборобського і пастушого, сонце мало важну роль і тому обожували його в старовину яко Дажбога (або Хорса), а також важні були божества — Сварог (небо) і Сварожич (огонь), Перун (грім), Стрибог (бог вітрів). Тимто в житті українського народу мали важне значіння пори року, що вязалися з бігом сонця, а з ними всі рокові празники, що були мов би певними точками, які упорядковували річну діяльність життя. „Зворот сонця на зиму“ в хвилині, коли воно стануло на найвищій точці свого оживляючого впливу на землю і по-

вільне его наближуванє до зимп, що заморожувала цвитучу і живу природу; „зворот сонця на літо“ в хвилі, коли переломіла ся сила зими, а природа з настанєм весни скинула зимові пута, і розцвіт природи в цілій красі і силі під впливом соняшного проміня — се ті головні дії природної драми, які нарід щорічно виводив на виднó серед сьпівів, ігр і хороводів. Дятого в українського народу, як і в інших словянських племен, сьвітлі сили природи мали особлиwsze значіне, н. пр. небо, сонце і т. д.

З заведенєм християнства уступало поганьство, одначе первісний сьвітогляд, первісне почитанє природи оставало все ще в своїй силі. Старі погляди і розуміння трудно змінювали ся новими і в більшій частині змінiali лише форму, принимали християнську закраску, а оставали в основі поганськими (яко народні звичаї, перемішані в частині з церковними, як посьвяченє поля, обжинки і т. п.). Таким способом давні поганські празники приладжували ся до християнських, так що нераз поруч себе стояло рядом поганське і християнське в народних поглядах і обичаях, привичка до старого, а мало ще зрозуміле, нове, мирило ся з собою і так витворювало ся се „двоєвіре“, проти котрого духовеньство виступало від початку християнської проповіді на Руси.

Обряди мали у народу велике значіне в житю, а се значіне опирало ся на магічній силі певних дійств і слів, з підмогою котрих сподівали ся осягнути своє бажанє. Дійство се мало певну хоч віддалену схожість із предметом бажаня, н. пр. пусканє вінків, виливанє воску. Протягом поступу культури значіне обрядів слабне, вони стають звичайною забавою. В обрядах відбили ся погляди і побутові черти ріжних дій, доволі давних і пізних. Одні нагадують зоо- і антропоморфічні виображеня (з початкового анїмізму), инші знов, змішані з християнськими, дають питомі мітольоґічні поясненя християнських обрядів і вірувань. Такі поясненя витворювали ся самі або під впливом Византії і південних Словян, котрі занесли до нас християнство висших верств, але й двоєвіре народних верств, котре приймало ся легше яко більш зрозуміле для недавного ще поганина. Знаменно, що такі популяре

в двоєвірнім обряді назви, як коляда, русалії, в греко-римського походження.

Відповідно головним проявам народних обрядів, можна українські обрядові пісні поділити на: 1) Колядки і зв'язаний з ними щедрий вечір (під новий рік); 2) Мясниці; 3) Зустріч весни: веснянки, гаївки, Великдень, Томна (провідна) неділя, сьв. Юра; 4) Русальна або зелена неділя (сьв. Трійці); 5) Купало (сьв. Івана Хрестителя), Ярило, Кострубонько, сьв. Петра; 6) обряди і пісні жнивні, обжинки; 7) Весільні обряди і пісні; 8) похоронні обряди і пісні — голосія.

При тій поділі однак не можна привернути часу святакування поганського народного календаря, бо вже в давнину послідувало їх пересунення відповідно з християнським календарем. (Давний новий рік починав ся з весною, в марті, відтак настав новий рік після християнського церковного порядку від 1. вересня, а доперва з XVII. ст. новий рік обходжено дня 1. січня).

Народні обрядові пісні відносили ся іменню до тих поганських празників у честь світлих сил природи; вони були величальними піснями в честь тих світлих сил. Коли по найдовших ночах починає прибувати дня, а „сонце звертало ся на літо“, співано пісні для звеличання сонця (Дажбога), звані колядками. А що після заведення християнства на той час припадало свято Різдва Хр., злучила ся коляда, свято різдва сонця, з християнським празником Різдва Хр.

2. Колядки і щедрівки мають в собі сліди глибокої поганської давнини і старинного побуту українського народу, чого не находимо в інших обрядових піснях. В старовину в європейських народів свята коляди відбували ся з веселими іграми і сценічними виставами, з переодяганем особливо в звірinnі образи (маски і луди -- відси „москолудів, москолудство“ в „Слові“ XI. ст. Луки Жидяти; нині також ще впроваджують коня, вола, тура, козу і т. п. вороженем долі, чарами урожаю (н. пр. киданем куті на стелю ¹⁾ ворожать про успіх пасіки), подружа і т. п. за-

¹⁾ Киданє в гору куті єсть одною з численних прояв обрядового поєбу приношеня жертви. В добі пастушого побуту приношене зако-

гадками, обрядами, зверненими до сил природи в їх уособленнях і очевидно з приношенням жертв. В одній колядці описує ся саме приношене жертви, як серед молодців і дівчат сидить старець і острить свій булатний ніж, щоби зарізати козла. Козу або козла водили скоморохи, а фрески в Київсько - Софійськiм Соборі вказують на святкування ігрьців, перебраних у звірячі шкіри з рогами на голові.

Між колядками єсть багато чисто християнських і чисто історичних (величальні пісні в честь господаря, в честь історичних осіб з дружинної [княжої] доби і т. ин.), котрі не мають ваги для мітології. Деякі колядки переняли в себе черти давного весняного обряду, святочні віщованя і любовні мотиви, приналежні давнійше до весняного обряду, бо в старовину подружа називали ся весною. Деякі колядки згадують про осаду гóрода і про дівчину яко побідний трофей, а се є символіка весільної поезії. Але є також колядки, котрих основа, мимо імен Христа, Богородиці, св. Петра і т. п., є вельми давна. До тих належать неперечно найдавніші колядки, збережені особливо в гірських сторонах Галичини, в котрих виявляє ся давний ще поганський світогляд, закрашений уже двоєвірем, як н. пр. про сотворенє свѣта, як то було „з нащада свѣта, коли не було неба і землі“, або про Громовика, що „сидить у шовковім шатрі на золотім стільці“, про боротьбу темних сил природи з добрими, світлими і т. п. Тепер нарід український називає колядками величальні пісні в честь Різдва Хр.

лені звірята, особливо корови, а з розвитком хліборобського побуту переважало приношенє в жертву хлѣба, або зображеня звірят з тіста. Звідтіля таке велике значінє в обрядах весільних, котрі остають у тісній звязи із святком коляди, має коровай, що заступив головне жертвове звіря Арійців — корову. (В піснях називають коровай — роґатим). Час вінчання був у звязи з соняшними явищами. (У лужицьких Сербів свято Різдва Хр. зве ся *godu*, а у Поляків *godu* означає — весіле). В колядах небесні свѣтила: сонце, місяць, звѣзди в антропоморфічнім виді являють ся справниками людського подружя: красне сонце приладжує приданє і царяже молодих до вінця, свѣтлий місяць із своєю подругою, вечірною зорею, віддає дівчину за муж і наділяє її — долею. Прославленє сонця і місяця в колядках переходить у прославленє господаря і господниї, а так само культ сонця проникає всі весільні обряди словянських народів.

24. грудня, від вечера того дня до самого Богоявлення 19. (6.) січня, саме славленє, сам обхід з такими піснями — колядувати, колядою — дарунки ¹⁾, що дають колядникам по хатах, а в актах XVI. століття означала коляда ще данину властям або духовенству. Такуж назву надають самому часови сего свята — „прийшли коляди“. В такому збираню дарунків давнійші дослідники добачали останнє поганського збирання приносів на спільну празничну жертву (ходженє з ралом, іти на ралець).

Однак у самій назві народних празників, приміненних уже в старовину до Різдвяних свят нема натяку ані про первісний час поганських празників, ані про їх первісну назву. Назву коляда стрічаємо в усіх християнських народів Європи, а походить вона з грецького *καλάνδα* а латинського *calendae*, старословянського колада.

В колядках зберегли ся давні форми пастушого і патріархально-хліборобського побуту. Найлюбійший предмет у колядках, де описує ся хозяйство господаря, єго волів, корови, вівці, пчоли, єго поле вкрите густими копами. Хліборобські обряди на Різдво і вороженє що до хліборобського господарства і скотарства відзначають ся давниною і розповсюдненєм. Колядки прославляють плуг, соху, оранє, сїйбу і ворожать урожай. До таких обрядів належить посипуванє зерном при ходженю по домах з колядою (особливо на новий рік), з ношенєм плуга або єго частин і ставленєм на покуті снопа-діда. (Потебня, Объясн. II., 165.) Замітно, що час дійства колядок є не зима, але початок весни, і не ніч а досвїток.

В деяких колядках, очевидно пізнійших, аж світить ся наскрізь побут княжої доби. Деякі колядки (а також цедрівки) зберегли слїди удільної доби дружинної і княжої з натяками про походи долї Дунаєм, на Царгород, про обуванє городів, і творять перехід до історичного епосу отатарської доби і нагадують історичні події, записані

¹⁾ У Римлян перед святком *calendae* ходила по домах товпа молодих з танцями, співом і привітом господарю і діставала за се дарунки. — У нас колядники (часто також хлопці) колядують під слухом господарки і дістають за се дарунки, звані в тім случаю „колядою“.

в нашій літописи. А хоч сі пісні і не вказують певної історичної особи, однак черги побуту й удільної доби виступають зовсім виразно в многих таких піснях. Яркі сліди історії Руси удільної доби, збережені в народній поезії, не мають вправді форми історичних пісень, а всеж таки їх форма неперечно давна і народна. Такі отже колядки і щедрівки треба вважати величальними піснями в честь давних героїв і князів. Сего рода пісні зберегли ся найбільше в Галичині, на Волині, а в часті на Полісся, бо тут у Галицько-волинській землі, після погрому київського князівства Татарами, далше розвивало ся те житє, що виробило ся в цілій удільній Руси в XII. ст.

3. Щедрівки (мабуть словянська назва колядок, примінена до Йорданського обходу), як і колядки, се релігійно-обрядові пісні в честь сьвітлих сил природи. Вечер перед новим роком, 31. грудня, на „Маланки“, називають богатым, добрим або щедрим. Діти, іменно біднійших, ходять по під вікна сусідів „щедрувати“, т. є. сьпівають величальні пісні господареві, господині і т. д., за що їм богато (= щедро) дають грошиї, пироги і т. ин. Щедрівки мають з малими виїмками такий склад як колядки.

4. Мясниці. З мясничних обрядів належить до глибокої старини український обряд „Колодїя або Колодки“, поминальних балабухів, вороження о живих. Задержав ся також обряд прогопюваня зими або смерти. Проф. Сумцїв (Культурныя переживанія Нр. 56.) виводить Колодку від карного наряду, робленого в давнину з брусів з отворами для рук і піг. Декуди являє ся Колодка в виді кукли новородженої дитини. Се Колодїй, що родить ся в понеділок у мясниці, а в суботу умирає, а живки хоронять єг з плачем. На Україні колодку привязують у виді дерев або ленти нежоватим до руки і домагають ся викупу. В „Правилахъ митрополита Кирила“ з XIII. столїтя є згадка про мясничні кулачні бійки: „Позоры бѣсовскыя съ свистаніємъ и съ кличемъ и въ племѣ сьзѣвающе пѣкы скаредныя пьяницы, и бюще ся дреколѣемъ до самыя смерти, и взымающе отъ убиваемыхъ порты“ (Русск. Истор. Библ. т. VI. 95.).

5. Веснянки (також гаївки або гагілки¹⁾), належать до найпоетичніших творів української народної поезії. Сьпівають їх весною, починаючи з Благовіщення (25. ст. ст. марця) і з Великоднем, дівчата. Збіраючи ся на улиці, звичайно на горбочку, закликають весну, а при тім забавляють ся у весняні іграшки. Сі обряди весняні й ігри тривають від марця до червня. Се пісні виключно дівочі, що ви-сьпівують головно розцвіт життя, любов і подруже, а парубки лише прислухують ся і вмішують ся хиба своїми жартами, на котрі дівчата знов відповідають сьпівом (пор. хороводну пісню: сіяне проса). Се величальні пісні із замітними іграми, котрі сягають глибокої старовини, в честь сьвітлих сил природи, котрі визволили ся від сили зими й обновили природу до нового життя. У веснянках є згадки про птиці (ластівки, про жайворонка, що також сьпіває пісні весні, н. пр. „Чом ти, жайворонку, рано з вир'я з") вилітав? Іще по горонькам сніги лежали“ (Чубинській, Труды, III., 110.). Крім птиць згадують у веснянках кучеряву вербу, білу березоньку, червону калину, шовкову зелену траву і любов з вінцями, з цвітами, на котру відзиває ся соловії і кличе дівчата на улицу на весняні хороводи: „Гей, дівки, весна красна, зілє зелененьке (Чубинській, Труды, III., 143.), місяць над водою, дівки на улиці“ (ibid. 140.).

У деяких сторонах є ще звичай серед тих весняних ігрищ проганяти зиму і палити солом'яну куклу, котру називають зимою, а на Україні і в Галичині в деяких околицях у великодню неділю обходять обряд похоронів Кострубонька, в котрім давнійші дослідники мітології добачали зображанє замирання соняшної теплоти зимою, а пробудженє й оживленє весною³⁾. Також у круглій формі хороводів і їх круговидних рухах добачали дослідники мі-

¹⁾ О. Галька (Народни звичаї и обряды западъ Збруча) вводить назву гаївки від гаїв, де мабуť відбували ся весняні ігрища піснями.

²⁾ Поученє Владимира Монома. (Лавр. Лѣт. 1872., 236): „И сему ся одивуемы, како птица небесныя изъ пр'яя идуть“. Вирей, вирай, вірай рій, казочна сторона, де нема зими, грецьке *ἔαρ(ῆρ)* — весна, українське яр?

³⁾ Одна з дівчат в хороводі падає наче мертва, всі починають її плакувати, а відтак вона встає, мов би ожила і всі радують ся.

толькоїї символ кругового обороту сонця. Одначе в дійсності в хороводних піснях вельми мало збереглося мітичних прикмет. Найбільше згадують у веснянках дрібний дощик, котрий впливає на урожайність землі й его справді найбільше треба з весною. Тимто діти особливо приспівують пісні дощикови, а сюди відносять ся також і замовлюваня. Деякі веснянки й іграшки весняні відносять ся до історичних осіб і подій (н. пр. про Воротаря і князя Романа).

Весняні обряди і празники не зберегли імени ані одного поганського божества, в честь котрого відбувають ся сі празники. Однак Юрій Хоробрий замінив імовірно таке божество поганське і став опікуном скотарства і хліборобства, що відчиняв землю, випускав з неї траву і рослини.

В провідну (Томину) неділю поминають померлих, ідуть на кладовища, гроби (проводи), що нагадує поганську тризну.

Найважнішим майже змістом веснянок і хороводних ігровних пісень є радість і дбалість про перехід від весняного життя до подружжя. Відси весняний антагонізм дівчат і молодців, що виявляє ся в широко розповсюджених і давних іграх: „просо сіяти“, „вибір невіст боярами серед княгинь“, „воротар“, „мости“, „вербова дощечка“ і т. п. Сіяне просо се одна із найдавніших українських ігр. Вибір невіст, проявлений в „сіяню проса“, визначає ся чертами старовини. Юрійські пісні, „мости“ і „вербова дощечка“ зображають весіле і подружжя, до котрого переходом є символ моста або вербової дощечки і тому весняні пісні схожі з весільними.

6. Русальні пісні, названі від русалок¹⁾, співають в часі Зелених свят, а зелепу неділю називають такою ж клечальною (від віток „клечане“, котрими для почитання дерев і цвітів затикають стріхи хат і ворота, щоб відга-

¹⁾ Русалками по народному віруванню ставали діти, що померли нехрещені або були прокляті родичами і жили в ріках і т. д. (пор. р. слово) та ночами забавляли ся (пор. Причинна Шевченка). Після вірвання деяких народів (н. пр. Греків) душі померлих вертали на землю в часі між Великоднем а Зеленими святами, тому русалії лучили з помпиками про померлих.

пяти тим відьми) або русальною. В задушну суботу перед Зеленими сьвятами, перед 7-мою неділею (зеленою) по Великодні, помінає християнська Церква померлих, а тоді припадав первісно поганський празник весняний Русалок, схожий з римськими *rosalia*, грецькими русалія, від грецько-латинського *rosaria*, *dies rosae*, *rosationis*.

Згадки про русалії в староруських пам'ятниках сягають від XI. ст. і часто лучать ся із згадками про ігри і скоморохів. Назву русальної неділі стрічаємо в літописях.

В часах поганьства хоронили мерців на розпутьях (пороповіданє Начальної Літописи о тризнї у Вятичів, котрі ще в XII. столітї палили мерців і ставили в малих посудинах попіл на стовпі „на путехъ“), в лісах, на горах, спустили в воду. Відтіля повіре, що русалки вибігають на розпутьях і переслідують подорожних („заласкотують на смерть необачних“), вішають ся на вітках дерев, живуть по горах або у воді. На Україні русалки представляють ся образах дерев, корчів, тополі.

7. Купало. Кострубонько. Як осуджувані в християнській проповіді і згадувані в первісній літописи коляда і русалії неперечно підходять до поганської основи, так належить до визначних літних сьвят празник Івана Купала¹⁾. Обходжено єго в часі найбільшої сили сонця, „літнього звороту сонця“, у вечері з 23. на 24. червня, хоч він носить популярне імя християнського Сьвятого, а ся злука християнського сьвята з поганським празником виразила ся давній назві Івана Купала. В обряді Купала переходили ся до нашого часу останки давного богослуження, чім згадує Густинська літопись, а також грамоти литовських князів²⁾. Перед куклою, котра зображає Купала, Івану (Марину) являє ся і мужеська кукла Костру-

¹⁾ Купало мабуть означає місце до купання. — П. В. Владимиръ (Введеніє въ истор. русск. словесности, ст. 264.), догадує ся, чиало не походить від того кореня, що південно-слов. „куп, купшті-скупщина — зборище, товпа, собор, польське кієр (кєра — острів).

²⁾ В грамотах литовських князів (1350., 1396. р.) находимо замітні: „писана (грамота) во вторникъ передъ купалы св. Івана“, „до на дне до купалъ“.

бонько (Іван і Купало, Іван та Марія¹⁾). Обряд відбуває ся так, що беруть ся за руки, гуляють і сьпівають купальні пісні та скачуть через огонь, купають ся, кидають вінці на воду, затикають зелені вітки в землю і стріхи. Веселий празник Купала закінчує чергу сонічних сьвят і є схожий з західно-європейськими субітками (Johannisfeuer). Є також звичай глядати чародійних трав, а особливо мітичного цвіту папороти, котрому приписують чудотворну силу вказувати укриті під землею скарби. Хорвати звуть сей цвіт перуновим цвітом, отже вважають начеб емблемою сонця або блискавки. Над Збручем (і на Покуті) був звичай на сьв. Івана вранці купати ся в воді, а відтак пускати з водою солом'яного боввана, Кострубонька²⁾, перев'язаного чорнобилем і украшеного цвітами, або його палити. І люди купають ся в празник Купала у воді віруючи в чудову силу води, а се лучить ся з назвою Купала³⁾. Можна би отже думати, що вже в перших часах християнства в купальних обрядах перемішало ся живе християнське з поганським. Нема ніякого сумніву, що перегодом вельми розповсюднив ся християнсько-легендарний міт і народно-християнський обичай, а се очевидно витиснуло своє пятно на народнім сьвітогляді.

Купальні обряди зберегли більше черт глибокої старини, як купальні пісні, котрі в тім згляді уступають місця колядкам. Замітною чертою купальної обрядовості купальні костри, їх запалюванє і перескакуванє через огонь, як і перегін скота, що охороняє від недуг. (те саме у Германців. Johannisfeuer, Notfeuer, гл. W. Golthe Germ. Mythologie, ст. 570. і сл.). Купальні огні відносять ся також до урожаю: хто виспе скочить через огонь, у те уродить ся виспе збіжжє. (Потебня, О куп. огнях). Замітною чертою є також двійність празничних уособлень (Купа-

¹⁾ Се дало почин назві цвіток — Іван та Марія (viola tricolor).

²⁾ Кострубонько, корінь костр — українське костер.

³⁾ У Греків і Римлян сьвятковано також літній поворот сонця. У Греків на празник Церери і Бахха відбувало ся очищенє вогнем. У Римлян на празник Палілії перескакували через огонь і реводили через него стада, а з тим відбувало ся очищенє з підморожень. На сьвято Весип (23. червня) у Римлян покронювали домів дою, а в початок того дня палили огнища і перескакували через них.

і Марена-Марина, Іван і Марія), і двійність обрядів веселих, гулящих і сумних — оплакування топлених або палених уособлень колишніх поганських божин (з котрих лишилися тільки епітети: Ярило, Кострубонько). Тепер майже всі пісні про Ярила і Кострубонька перейшли в ігрові і хороводні або в дитячі пісні. В українських землях відбувається гра „Кострубонько“ так, що дівчина в середині кружка тужить за Кострубоньком, як би ожидала його і питає про него подруг, котрі відповідають, що Кострубонько лежить недужий, а вона хвативши ся за голову, сьпіває:

Прийди, прийди, Кострубоньку!
Стану з тобою до слюбоньку...
Щож я бідна учинила,
Кострубонька не любила!

Наконець кажуть, що Кострубонько умер і його поховали, а тоді дівчата починають тішити ся, плещуть в долоні і тупають ногами. (Чубиньській, III, 77. і д.). Обряд топлення у воді проявив ся у розширенім присьпіві купальних пісень:

Купала на Івана!
Купав ся Іван
Таї в воду упав!

До купальних обрядів належить також ходжене з деревами, котрі також топлять як кукли. Костомарів (Объ истор. значеніи русск. нар. поезіи 1843., 52.) описує обряд „тополі“, обходжений на Україні в зелену неділю. Дівчата вибирають одну із своїх подруг, привязують її піднесені руки до палиці і так водять по селі і полю з присьпівами: „Стояла тополя край чистого поля: стій тополенько! не розвивайсь, буйному вітроньку не піддавайсь!“ Се називає ся — вести тополю, а вибрану дівчину звуть „тополя“.

В купальній обрядности і піснях визначне місце, як вище зазначено, займають обряди з травами і цвітами. Глядає цвіту папороти, що цвіте в Іванову ніч, а також цілющих трав, котрі зривають в сю таїнственну обрядову ніч, належить до прикмет сего празника. Але найчистішим мотивом купальних пісень є пісні о пере-

міні з несвідомости звінчаних, брата і сестри в цвітки Іван-Марія, згаданих вище:

„Сестру з братом звінчали... ходім, сестро, в темний ліс — нехай же нас звір поїсть,

а ліс каже, не прийму, а звір каже — вижену...

Ходім, сестро, горою, розсіємось по полю шовковою травою.

Будуть люди зіле брати, сестру з братом споминати:

Я зацвиту жовтий цвіт, ти зацвиєш синій цвіт — буде слава на весь світ“.

Ворожене вінцями, хороводи і пісні вказують на подружній, любовний характер свята Івана-Купала.

Се були ті головні обрядові пісні з мітичною (календарно - астрономічною) основою, на котрих перегадом християнська Церква витиснула своє п'ятно. В тих піснях і обрядах, що відбувалися підчас тих і інших соняшних празників, зображувалося зміну весни, літа і зими, пробудження і розцвіт природи, а відтак з ослабленням і зменшенням світла і теплоти замирання ростиної сили природи, що видавалася мов би похороненою підчас зими.

8. Обряди і пісні жнивні, жайники, обжинки. Початок і кінець жнивних робіт у глибокій старовині були злучені з деякими обрядами і празниками при супроводі відповідних пісень. У народу українського називають ці празники: жайниками, обжинками, дожинками або толокою (поміч у сільських польових роботах).

Жнивні обряди проявлялися плетенням вінків з колосків жита і пшениці, або в дожиночній „снопі - діді“, котрий приносили з піснями додому з поля і ставили в хаті на покуті. (Сей обряд нагадує також різдвяний звичай). І дожиночні вінки і сніп вважалися цілющими; ними кормлять недужий скот і примішують до зерна, призначеного на сім'ю. До тих обрядів належить давній і важкий обряд „завивання бороди“ Волосови, Іллі або Козлови. Доказом давнини цих обрядів, а в частині пісень в їх супроводі, є виразна схожість жнивних обрядів і пісень не тільки в усіх Слов'ян, але й у Литовців і інших аріо-європейських народів. Дожиночний сніп називають на українських зем

лях (також у Німеччині завиване борода Вотану) козою або козлом або жмит збіжжя полишеного на полі незжатим. Потебня сей обряд лучить з віруванем розповсюдненим у всіх європейських народів, що „душа ниви єсть похожа на козу або козла, єство (як Фавн або Сильван), переслідуване жінцями, котре скриває ся в останній незжатиї жмит колоса, або останній сніп“.

Відносини жнивних обрядів до сьв. Іллі зазначають ся тим, що 20. ст. ст. липня, в день сьв. пророка Іллі, (на которого перенесено черти Перуна, що їздить по небі возом і викликає грім і лискавиці), звичайно зачинають жати жито, вяжуть перший сніп, обмолочують, а з зерна приготвляють хліб і сьвятять єго. Про сьв. Ілля яко опікуна хліборобства сьпівають у пісні: „Ходить Ілля, носить пугу житяну, куди махне, жито пахне“.

В жнивних обрядах і піснях стрічаємо також уособлене вінка, колоска, толоки і т. п. В українській пісні: „Ой котив ся наш віночок по полю, ой просив ся челядоньки до двору: возьми мене, челядонько, з собою“ (Чубиньській, Труды III., 232.).

Живні пісні виявляють похвалу збіжжю, полю й єго господареві, а такі давні образи поетичні, як порівнане жатви з битвою („Слово о Полку“), зворот до сонця, місяця, порівнане збіжжя з „золотом на току молоченим“, або порівнане богатства збіжжя, снопів і кіп з тьмою, із зьвіздами на небі, настроюють до вислову, зробленого проф. Сумцовим (Етногр. обозр. III. вип.): „Від обжиянкових пісень віє теплом літнього вечера і запахом тільки що скошеної ниви“.

9. Побутові обряди і пісні. Окрім календарних обрядів злучених з житєм природи і хліборобським побутом, зберегли ся посеред народу також обряди иншого рода — родинно-побутові, що обіймають усі головніші хвилі людського життя: родини, хрестини, весіле (вінчане) і похорони. Зпоміж тих особливим богатством і різнородністю змісту визначають ся весільні обряди. Повна драматизму „весільна ігра“, як нині ще звуть весіле (між иншими у Гуцулів „весіле грати“), сягає глибокої старини і держить ся до нині в народі сильнійше, як усі инші обряди. Пісні, котрі оспівують найважнійші хвилі

родинного життя (родинні), визначають ся високою поетичністю, а особливо пісні, що відносять ся до найважніших хвиль родинного життя: весільні і похоронні. В тих піснях виявило ся не тільки багато незвичайно зворушуючої сердешности і чутливости та справдешня висока поезія, але й велике багатство культурно-історичного матеріалу і споминів з доісторичних часів і первісного устрою семі.

а) **Весільні пісні** займають між обрядовими видне місце задля самого значіння весіля в культурнім житю. Весільні звичаї і пісні зберегли в собі засновники вірувань і поглядів на устрій родини, так важний у народнім житю, як початок родини.

Початкова Літопись вказує на ту ріжнородність побуту в українських племен; у кожного був свій обичай і ріжні степені суспільного і родинного побуту. Опісля політичні відносини, зближене племен, злучених в руську державу, заведенє християнства змінили значно ті старинні форми народного побуту, але в народних повірях, переказах і піснях несвідомо зберегли ся останки старинних обичаїв, яко неперечний відгомін доісторичного побуту і домашнього культу. Дослідники весільних обрядів і пісень находять в обрядах злучених і нині з церковним вінчанєм останки старовини. Те, що давно колись було дійсностю, прибрало перегадом значіне обряду, освяченого законом звичаю. Так н. пр. Початкова Літопись згадує про Полян, що мали весільні обичаї, а протиставить їм Деревлян, про котрих говорить, що „брака у нихъ не бываше, но умыкаваху у воды дѣвця“.

Окрім згадки в Начальній Літописи про „умиканє женъ“, розпоряджає Ярославов „Правда Руська“, що за уведєну женищину має виновник заплатити грошеву кару, а крім того й єпископи. В грамоті до смоленського єпископа з 1156. року між справами підчиненими судівництву єпископа названа також кара за уведєне женищину. Звичай сей умиканя був і у Чехів і у Поляків (*Volumina legum* пазначують строгі кари за се), а Боулян (*Beauplan* в *Description de l' Ukraine*) згадує ще в першій половині XVII. столітя про звичай уведєня дівчат на Україні (пор. Volkov, *Rites et usages nuptiaux en Ukraine*, Paris, 1893.).

Однак звичай сей не був загальний, бо і в тих старинних часах є вже побіч „умыканя“ згадки про подружа з підмогою покупкн. (Гл. Dr. I. Piprek, Slav. Brautwerbungs- u. Hochzeitsgebräuche, Stuttgart 1914. mit Vorwort v. V. Jagić. — Krek, Analecta Graeciensia, Hochzeitsgebräuche der Slaven).

Про се були спомини також у старинних Греків і Римлян. Тим можна пояснити, що в народних піснях весільних називають часом жениха „ворогом“, а сватанє зображає ся ловами (н. пр. „Маруся“ Квітки¹⁾, „Назар Стодоля“ Шевченка) або наїздом, війною (н. пр. в Гуцульщині). Начальна Літопись згадує також Радимичів, Вятичів і Сіверян, що „єдынъ обычай имяху, живяху въ лѣсѣхъ“, „и брацы не бываху въ нихъ, но игрища между селы и сходяху ся на игрища и на плясаніє и на весѣбѣсовскія игрища и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кѣто совѣщеваше ся“. Було се отже подруже з підмогою пориваня дівчат проти їх волі або деколи за їх згодою. Колпак опісля настали мирні і лагіднійші відносини, первісний акт грабежи, нападу, став лише символом, а пісня поетичною окрасою.

Дальший степень у розвитку сих відносин представляє покупка жінки, а грабежник-жених платить віно бідній, рід викупу, як се бувало й у старинних Греків і т. д. Віно ставало ся опісля майном (обезпечкою жінки на випадок смерті чоловіка); від родичів діставала жінка посаг. Таким способом у весільних піснях і обрядах зберегли ся спомини про старинні форми народного родинного побуту.

Народне українське весіллє доси злучене з многими обрядами і піснями, котрі творять весільну „ігру“ протягом кількох днів. Нарід доси уживає вислову „грати весіллє“. У галицьких Лемків, як запевняє Я. Головацький, задержались із народних ігрищ лише весільні (Піснн III, від. 366.). Весільні пісні і приспівн товаришать ріжним обрядам весільним, чи то печуть коровай, чи крають єго,

¹⁾ Згаданий у Квітчиній „Марусі“ обряд „колупаня печн“ сватаню дівчиною, остає в звязи із старинним почитанєм домашнього огня в хорватських обрядах весільних дівчина ходить около печн і цілує її.

чи заплітають або розплітають молодій косу, стрічають жениха, обрядові особи, гостей, або провожають їх, їдуть до вінця, або вертають і т. п. Весільні обряди у народу українського є вельми різнородні в різних околицях, а навіть в сторонах кожного українського говору. Однак мають вони спільні черти, на підставі котрих можна виділити основний тип українського весілля, що зберіг давні черти. А ці давні черти проявляють ся в загальнім значіню основних обрядових дійств, осіб і в пісенних обрядах.

Народні сільські весілля відбуваються ся в осени і зимі, після покінчення хліборобських робіт, а весною їх нема. У весняних хоровах та іграх навязують ся перші взаємини женихів з дівчатами. Так бувало і в давнину, як свідчать літописи про „игрыща между селы“ і тут відбували ся наради про весіле або пориване (викрадане) дівчат. Нарада про весіле була або добровільна, або злучена з викупном (віно) за дівчину у родині (семі). В хоровадних піснях стрічаємо вибиране дівчат, а у весільній грі жених зве ся звичайно князем, а дівчина — княгинею, що нагадує черти давного побуту вишніх верств. Це останки давних побутових обставин, що набрали в селянській верстві иншого значіння, а нині зберегли ся в церковнім обряді вкладання на голову вінців — вінчання.

З весільними піснями лучать ся ігрові пісні (н. пр. сіяє проса), при чім дві супротивні сторони парубків і дівчат годять ся на се, що парубки купують дівчину (овлада Царгорода, Києга, де живе дівчина її єї семья), о переході через воду по вербовій дощечці або по мості (мотиви чисто весільних пісень). Потебня вказує на схожість весільних пісень і що до розміру і що до змісту мотивами веснянок, купальних і дожинкових пісень. Так само деякі обряди весняних і літніх ігр нагадують весільні обряди. В обжинкових піснях повторяють ся ті самі вислови про коровай, вінок, як і в піснях весільних. Кидане вінців на воду і ворожене на тій основі відноситься прямо до подружжя. В хоровадних піснях находимо ті самі символічні образи жениха і дівчини, як і у весільних: сокіл — жених, лебедь — дівчина.

Властива весільна гра, весільна обрядовість предсталає ся в таких головних уступах: сватане, заручини,

дівнич вечер, відтак весільний день, з котрим лучить ся багато обрядів і пісень, а на останку деякі повесільні обряди. У весільнім обряді виступають обрядові особи: старости, дружки, бояри, дівчата і т. п.

Старости виправляють ся на сватанє з дому жениха в дім дівчини вечером з хлібом-сіллю, де їх приймають як мужикх заїзжих „добрих людей“. Отець дівчини бере від них хліб-сіть і питає, відки прийшли, з якої землі, з якого царства. Старости оповідають широко, виставляючи себе „ловцями-молодцами князя“, котрий понав на слід куніці або прямо гарної дівниці. Ловці сим слідом, по сніжній по-роші прийшли в дім дівниці.

В другій дії весільній — заручинах — отець дівчини або старший з родини (як вона сиротою) ударяє в руку старости, завинувши свою руку в полу кожуха і тим стверджує умову, як се діє ся при купні.

Відтак повязують старостів ручниками, відси вислів заручини. Заручини є рішучою хвилию в долі дівчини зарученої, як би проданої у чужий рід. Коли дівчина сирота, тоді дівчата співвають сумні пісні по померших її родителях.

Перевязуванє старостів ручниками має символічне значінє і знаменує злуку обох родин і молодої пари. Звичай сей вельми давний, бо знали его також старинні Індове. Злуку сю зазначає також складанє рук молодої пари, як се діє ся тепер і в церковнім обряді підчас повязаня епитрахилем при вінчаню, — звичай очевидно перенятий з поганських часів з християнською закраскою. Заручини були в поганських часах справдешним заключенєм подружжя з жертвами і об-рядами, котрими кермував поганський жрець, котрого нині заступає свьященник. Знаменем злуки був уже в тих дав-них часах перстень як знак неволі жінки, як злучник жінки з чоловіком, а вручуванє молодою платка (хустини мережаної) молодому було також символом віддачі влади над собою, відреченя від дівочого стану. Те саме значінє має підчас самого весіля обряд обтинаня волося молодії і її зачіпчуванє (пор. Dr. Piprek, Slav. Brautwerbungs-gebräuche).

До зачіпчуваня вживають крім чіпця звичайно черво-ної хустки, котра є символом огню, а сам обряд вказує на

жертву, приношену тим домашнім божествам молодого, доси їй чужого, щоби їх для себе ублагати.

На два дні перед вінчанєм пекуть хліб круглий з білої муки, короваї, з обрядовими звичаями і сьпівають при тім пісні: „Сьвіти, місяцю, з раю нашому короваю, аби був короваї красний, як сонїшко ясний“... „з семи криниць водиця, з семи стогів пшениця“ (Голов. Пїсни III, II. 249, 284). Весільний короваї прикрашують всякими видами птиц і звїрят, а також шишками (в видї соснових шишок), а Сумців зближає короваї з обрядовими хлібами в видї „козуль“, „коров з рогами, оленїв, овець“. Імовірно в старовину короваї весільні відносили ся до тих треб, про котрі згадує „Слово нїкогого Христолюбца“ з XIII. столїтя: „корован имъ (богамъ и богинямъ) ломають и куры имъ рѣжутъ“. На весільнім столї конечно має бути печений когут і курка, котрими годують молодих, а пилї ще несуть при вінчаню до церкви когута або курку. В українських піснях весільних порівнують часто короваї з місяцем і его пекуть або в видї місяця або прикрашують місяцем: „коровайчики - жіночки, хороші короваї бгали, в середину місяць клали, около зіроньками“ (Сумцовъ, Изслѣдованіе о свад. обрядахъ 143.).

Коровай бгати, се був оден з найважнїйших обрядів весільних. Сумців бачить в тім обрядї символ культу сонця і місяця (супруже сонця з місяцем згадує ся в індійських Ведах і литовських обрядах), на що є натяки в піснях при печеню короваю, символ подружа молодої з молодим і їх щасливого та благословенного життя, а також останок арийської жертви корови, котру в Індії приношено богам в жертву, а на шкірі оберненій горі волосом саджано молодих. Перегодом із убожеством народу дійсну жертву замінює символ, наслідованє з тіста (роги на короваю), наліплюване на короваю (в піснях названий він „красний і ясний, як сонїшко, але також рогатий“), а сама назва „коровай“ нагадує сю індійську жертву. Печенєм короваю заняті жєнщини (свахи, їх 7 або 9 або 13), а Хв. Вовк бачить у тім звязь із семи жрекинями, котрі в Індії приготавляли напиток „сома“. В часї жертви її опісля також печеня короваю

співали сі жепщини любовні пісні в честь божества сонця і танцювали около короваю.

З передвесільних обрядів найбільшою сьвяточністю визначає ся дівич-вечер; звичайно буває на передодні весіля в домі молодої, а в піснях величають князя і княгиню і весільних гостей. Весільні пісні визначають ся замітним багатством поетичних образів символічних, в котрих зображені князь і княгиня. Ось паралельні образи для дівчини і для жениха: сонце, зірки і місяць; яблінка, віточка й явір; зазуля і соловій; лебедь білий, уточка, чорна галочка, перепелочка і сокіл або селезень“ н. пр.

Ой мовила ясна зоренька до місячепька,

Ой мовила молода до молодого. (Голов. 300.).

Уособлене, символізм простягає ся у весільних піснях не тільки на жениха і молоду, але й на її прикраси, косу, бинди в косі, дівочу красу, вінок.

На дівич-вечорі (перед весілем) ставлять з вітки черешні, вишні або смєречини деревце: „гільце, вільце“ (гільце) на столі перед молодою парою, украшене барвінком і позліткою, а молодого й молоду садять на вивернений на верх шерстю кожух (в Індії на шкіру з жертвованої корови), і се називають „посад“ або „посаг“, що є знаменем багатства в будучній. Гільце затикають у коровай.

В день Івана Купала (23. червня) парубки ставлять на Україні на горбі таке гільце, звичайно з вітки овочевого дерева або смєречки, називають его „купайло“ і прикрашують вінцями з барвінку або руті, втикають у него також сьвічечки, палять коло него огонь, скачуть з дівчатами увінчаними довкола него, а відтак кидають его у воду. Весоловський вважає „гільце“ символом райського дерева, а Сумців відносить сей звичай до часів, коли нарід жив у лісах, а дерева були предметами молитви і жертв. Однак в дійсности гільце, звичайно з вітки овочевого дерева споруджене, є символом молодого життя і плідности й остає в звязи з почитанєм сонця, его плодотворної сили. Сей звичай є вельми старинний, а також звичай „вінкоплетин“, коли дівчата-товаришки молодої плетуть з барвінку вінець (символ

дівочого стану) і співвають сумовиті пісні, котрі вказують на зміну і втрату сего стану.

На дівич-вечорі саджають молоду „на посад“, на діжу, в котрій мішено коровай, прикриту шкірою або виверненим шерстю в гору кожухом, а наповнену зерном, яко знаменем благословення. Перед тим староста або дружка опроваджує молодих тричі около посаду і просить для них уродителів благословення. Але звичайно садять молодих „на посад“ на лавку в куті за столом (на покуті), в розі хати за столом під образами. Там на сьвятий вечер ставлять сніп збіжа (дід, дідуха), там також ставлять на ніч у місці кутю, бо се місце вважалося прибутком домашніх богів, домашнього огнища. Нині там завішені образи Сьвятих (божників).

Звичай саджання молодих на кожі був відомий у Індів і у Римлян, отже відносить ся до глибокої старовини.

Найбільше обрядів і пісень відносить ся до дня весілля. Обряди відбувають ся не тільки в домі молодої, але і в домі молодого. В рішучий день долі молодої відбуває ся обряд оплакування дівочого життя, коси з нятками про чужих людей, до котрих переходить молода. Молодий — се „чужинець“, що приїде з дружиною, котру називають Татарами або Литвою. В деяких піснях і обрядах є ще нятки на давне пориванє дівчат і купно їх. В галицько-руській пісні співвають: „Далеко чути, далеко видно, як молоденький їде, калину ломає: як полем їде, коником виграє; як на подвірє заїде, шабелькою вививає, до хати увійде, шапочки не здїймає“ (Головацький 308.), або: „під ним коник грає, як синій сокіл літає“ (ibid. 438.).

Приїзд молодого порівнує ся в піснях з тучами темними, з грізним наїздом, а се виражає ся також у обрядах. Аж після торгу о косу, символ дівчини, відчиняють ворота і впускають весільну дружину, а відтак слїдує продаж коси. Звичайно викуп за косу молодої бере її брат, до которого відносить ся розповсюджена старинна пісня про „брата-Татарина“, що продав косу і сестру (Головацький 328, 336.).

До обрядів збережених з давнього побуту, що допускає пірванє молодої і припневолєнє її силою, відносить ся збережений у деяких околицях обряд роззування молодого молодою. В Лаврентіївській Літописи під 980. р.

Рогніда каже про князя Володимира: „Не хочу розути робичича, но Ярополка хочу“, а сей звичай питомий не тільки Слов'янам, але й Німцям (Сумців 29—30. О свадеб. обрядахъ).

Подружжя вважали в глибокій старовині „судом Божим“, як смерть, волею висшої сили, котрій треба піддатися, (бо так „на роду написано“); відсеїля назви: „суджений і суджена“.

Тільки пізніші пісні весільні виявляють світлі черти радісних відносин до весілля, бажаного обом сторонам, а взагалі народна весільна поезія визначає переважно сумовитим настроєм, відповідним сумній многовіковій історії української жінчини. Тимто пісні молоді й її подруг — се „заплакани“, „голосіні“, а плач її обов'язковий. Для того весільні пісні часто змішують ся з побутовими піснями про сумну долю жінчини і легко переходять у круг сих пісень.

Замітно, що у весільних піснях часто згадує ся епічна ріка Дунай: молода тоне в Дунаї; отець, мати, брат, сестра не можуть її ратувати; ратує її милий, або вона кидає свою косу — дівичу красу в Дунаї і посилає її до віття“.

Після повороту з церкви по вінчанню обсіпають молодих зерном або хмелем, годують за столом куркою з когутком:

Ой сип, матінко, овесець,
Щоб наш овесець рясен був,
Щоб наш Семенко красен був.
Ой сип, матінко, пшеничку,
Щоб наша пшеничка рясна була,
Щоб наша Мариська красна була (Етн. Зб. I., 361.).

Весільні пісні мають зв'язь з іншими творами української народної словесности, з обрядовими, ігровими. Можна також знайти в них казочні мотиви і на відворот у казках мотиви весільних пісень, н. пр. казочний мотив о чудних дівичах-лебідках, що переміняють ся в людей. У весільних піснях стрічаємо загадки і загадки, н. пр. що росте без коріння і т. д.

б) Похоронні обряди, пісні, плачі, заводження або голосія. Наконечна хвиля людського життя, смерть, була злучена з усякими обрядами як у старовині, так і тепер. З ними вязуться всякі вірування і погляди на смерть, на загробне життя мерців і на взаємини їх з живими. Обовязковими були проводи мерців з обрядовим оплакуванням, котре умоляє мерців, що вони не будуть небезпечними, але прихильними для живих.

Смуток по близькій, дорогій покійнику зовсім природний і тому при силі чувства виявлявся він ритмічними видами, похоронною піснею, „причитанієм“, про що згадує також літопись, навіть у князів. Протягом часу витворився погляд, що покійник потребує обрядового, в певнім традиційнім виді зложеного плачу і тим способом явився заводові плакальниць, плачки.

в) Похоронні пісні, плачі, заводження або голосія мають отже темою смерть (т. є. кінець життя) когось із семі або похорони, а в них проявляється не лише жаль і смуток по вмерлій, але там находимо також натяки на похоронні обряди і на се, як нарід уявляв собі життя по смерті. Сі плачі, заводження і голосія (грецьк. трени, пор. Кохановського Трену, плачі жінок і плач Ярославни в „Слові о Полку“), витворилися на основі на пів мітичній, на пів християнській, яко велика частина української народної поезії. Старинний поетичний образ зозулі плакучої стрічаємо часто в тих плачах-голосіях, так що мимохіть насуваються староруські вислови желѣти, желя, карити — печалити ся. Володимир Мономах в 1096. р. пише про свою вдову-невістку, що вона „сядеть акы горлиця на сусѣх древѣх желѣючи“ (Ипат. Лѣтоп. 1289.). „Желю“, „плачу“ навів Бог на ріці Каялі після пораженья Ігоря Святославича Половцями, як пише літопись 1185. р. Все те свідчить про давнину похоронних пісень і звичаю оплакувати померлих. Відгомін сего звичаю відбився і в літописях і в Житях Святых. Доси в декотрих сторонах зберігся звичай, що особливо даровиті з природи жінки складають нові плачі і голосять їх на похоронах (н. пр. на Гуцуліщині). Давні образи, епітети і мотиви в тих нових плачах повторяються із старовини. А по виділеню християнського черту у голосіях остане все таки ще багато поглядів пр

смерть, загробне життя, про душу і відносини природи до чоловіка в старовину. Епітети її образи в плачах нагадують „Слово о Полку Ігоревім“.

Природа бере участь в жалю по вмерлим, мерця порівнюють з сонцем або місяцем, а смерть із заходом за горами і лісами. Смерть являє ся злощасним горем, безталанницею, обидою (пор. „Слово о Полку Ігоревім“), чорним вороном або кощавою жінкою, відьмою, гадюкою — вона невмолима (гл. М. Машкевича „Нещасний“). Душа представляє ся птичкою, що вилітає з хати крізь вікно (пор. „Бабуся з того світу“). Вмерлий, що пішов „у далеку, незнаєму дорогу“ або країну“, „за темні, дрімучі ліси, за високі гори“, не пропав на віки, его „дожидать в гості“. Его поминають в „третини“, „девятини“, „сорочини“ (пор. „Марусю“ Квітки), а також „на проводи“ або „русальний день“ (в суботу перед Зеленими святами), а особливо по честь померших предків роду („дід“, „Dziady“ Міцкевича, білоруський вислів) лучено з празником коляди. Для помершого заставляють їду і воду на могилі або дожидають дома, липаючи місце за столом (на Різдво заставляють кутю в ночі на „покуті“, а на поминки „коливо“, приправлене як різдвяна кутя), і липають відчинене віконце, котрим душа влітає. Похорони, се обов'язок семі, а залишене похоронів уважав ся великою провинною, як се було й у старинних Греків, бо тоді душа блукає ся привидом по ночах. Покійник ставав у такім виді на другім світі так, як его похоронили і тому в Шевченковій поемі „Гамалія“ козаки благають Бога зовсім в дусі народного вірування, щоб їм не довелось „на суд праведний прийти, в залізах руки принести і перед всіми у кайданах стать“. Деякі місця плачів прибирають прикмети епічних оповідань і визначають ся гарними та поетичними порівняннями і поетичною красою.

Плачі мають багато спільного не тільки з обрядовими піснями, але й із заговорами. В похоронних обрядах зберегло ся багато подробиць, що сягають до поганської старовини. В деяких околицях є звичай класти в домовину чи зав'язувати в хустку (жінчині) або зашивати в шапку (мужчині) гріш, що нагадує грецький *ὄβολος* для Харона. Іо смерті дівчини-молодої або паробка-жениха печуть ко-

ровай (як на весіле) і кладуть на домовину, а по похороні роздають семі (Києв. Стар. 1890., I., 131.). Зберіг ся також звичай зимою і літом відвозити покійника на санях на кладовище. Се нагадує вислів у Поученю Володимира Мономаха: „сидя на санех“.

В Галицько-Волинській Літописи в під р. 1288. згадка про похорон кн. Володимира Васильковича: „Преставленіє же его бысть въ Любомли городѣ въ лѣто 1288., мѣсяця декабрія во 10 день, на св. отца Миши. Клягнця же его слугами дворными омывше его, и увиша и оксамитомъ со круживомъ, яко же достоить царемъ и повезоша п на сани и повезоша до Володимеря“.

10. Релігійно-моральні пісні або духовні стихи. Релігійні пісні або так зв. духовні стихи народні творять багатіші і вельми займавий відділ народної поезії, в котрім відбили ся вірування і погляди народу, витворені під впливом християнства. Християнство осяяло душу народу новим сьвітлом, внесло в сьвітогляд его високі ідеали Божої любови, віри, саможертви і вплинуло на всі его почування і розуміння. Але попри се задержали ся між народом останки давних поганських поглядів, а крім того народ не розумів з нової християнської науки всего так, як треба і толкував собі децю по своему, самовільно і неправильно. Тимто духовні стихи носять на собі пятно двоєвіря, виявляють мішанину християнських і поганських поглядів.

Релігійно-моральні пісні або духовні стихи черпають теми з різних жерел, устних і книжних, з сьв. Писма з церковної історії, з життя Сьвятих, з церковних пісень і длятого їх основний характер — християнський, церковний. На сю релігійно-моральну поезію мало вплив суспільне життя, народні перекази і твори народної поезії, а крім того також легенди й апокрифічні твори: длятого зовсім природно, що попри церковно-християнський зміст і характер в тих піснях чимало також давної поганської примішки бо те, чого вони не находили в сьвященних книгах, допояняли уявою і тому можна сю поезію назвати двоєвірною. Богато черт у духовних стихах взято з библиї або з казок. Мимо того всі вони пав'язані глибокою вірою і викликають

свою наївною простотою трогаюче вражіне, а многі з них визначають ся великою поетичною красою.

Не легко означити час, коли сї пісні зложені. Деякі сягають неперечно перших віків християнства на Русі, инші значно пізнійших часів. Творцями їх були півосв'ічені духовні, а пайчастійше лїрники і старці, так звані перехожі калїки, котрі сьпівали пісні з супроводом лїри. „Калїками“ або „перехожими“ калїками звали паломників, що вживали окремої для далеких вандрівок пригідної обуві, званої в грецьким і латинським язичі калїга. Таке паломництво вимагало певних засобів, а крім того і тілесних сил. Однак після овладі Царгорода Турками й опустошень України степовими ордами паломництво до сьв. Землі перервало ся, а обмежало ся на вандрівки до місцевих українських сьвятинь, а так само змінив ся сам склад серед „калїк“, між котрими переважали люди немічні, убогі, сліпі і т. п. „Калїка“ стає отже висловом для означеня людей хромих, сліпих, убогих, а само занятє стає родом промислу окремої верстви суспільної. Отсї калїки складали отже головнo духовні стихи, а що сьпівали їх з супроводом лїри, звуть їх лїрниками.

В язичі і складі тих духовних стихів, званих „псалмами“ і „кантами“, є чимало книжного: церковно-слов'янські форми, іскусні розміри, а часто буває також і ритма. Але побіч того находимо в них чимало народно-поетичних прикмет.

Духовні стихи можна поділити на епічні і лїричні. Епічні стихи описують події старо- і новозавітні, легендарні, а лїричні висловлюють почування і настрої сьпівців. Що до змісту описують епічні стихи життя Сьвятих, поаток сьвіта (космогонічні), кoнець сьвіта (есхатологічні) і т. п. Нарід бажав почути пояснення про долю душі, про загробне життя, про походженє всяких річий і тим способом витворила ся своєрідна народна філософія, основана головнo на двоєвірних легендах, зачерпнених у великій частині з книжних жерел з Візантії і південної слов'янщини.

Улюбленими темами посеред народу є притча про Правду і Кривду (єства уособлені), оброблювані також народних казках, про страшний суд (многі з тих пісень

що до складу близькі книжному письменству), притча про Богача і Лазаря, а ся притча причинила ся чимало до популярности стиха про „Олексія Божого чоловіка“, оснований на життєписи сего Сьвятого, що добровільно в розкішнім домі багатого вітця терпів усяке пониженє, відказав ся усяких почитань і став ідеалом для убогих калік, так що звичайно лірички починають сею притчею свій репертуар на базарах, при церковних кладовищах, на відпустах і т. п.

Ліричні духовні стихи присьвячені пореважно питанням про смерть і загробне житє, навіяні страхом перед загробними муками. Наближенє смерти викликає у чоловіка сьвідомість єго грішности, бажання покаяння і прощення. Він уявляє собі все своє житє і лякає ся в гадках того, що мало подбав, щоби заслужити собі Царство небесне.

Вельми знаменний у ліричних духовних стихах покаянний настрій, котрим вони навіяні. В сих стихах „грішна душа“ кає ся після смерти і перечисляє свої гріхи а в сїм перечислюваню находимо чимало побутових черт котрі зображують сільське житє і відносини, н. пр. душа кає ся, що несправедливо розділювала землю, що переорувала чужу межу, займала чужу ниву. Стрічаємо також у тих покайних стихах сліди забобонів: віру в замовлювання, чародійство і т. п. Так н. пр. душа грішна признає ся, що відбирала молоко чужим коровам і т. п.

Крім покайних черт проявляє ся в ліричних духовних стихах часто вплив проповіді про євангельські чєсноти: покірливість, терпінє, милосердє, взагалі „правдне житє“. Тільки праведним житєм можна заслужити собі спасенє і щасливе житє вічне в „прєсвітлім раю“. Але що сьвіт „лежить в грісі“ і чоловік оточений вськими лихими впливами на єго тілесну природу, що доводять єго до упадку, тимто найліпшим орудником душевного спасеня — відречи ся від сьвіта й єго примам а присьвятити ся монашому житю, яко пайвпєспої ідеалови праведного житя. Сї ідеї християнського аскетизму війшли глибоко в народну сьвідомість і виявили вельми живо в духовних стихах. В них залюбки оспівують ся добровільне відреченє від сьвіта сьв. Олексія Б.

жого чоловіка для високого ідеалу духовного совершенства.

Зверхня форма духовних стихів визначає ся великою різнородністю. Деякі з них зближені до билин, на інших видно вплив церковних пісень і книг, особливо Псалтирі, улюбленої книжки до читання в тих часах. Вплив сей виявив ся частим уживанем церковно-словянських висловів, а навіть цілих речень з церковних текстів. Навіть у напівах духовних стихів помітно вплив церковних мелодій, хоч значно змінених відповідно природі і прикметам народної музики. Головною прикметою цих напівів є одноголосний спів (unisono), занесений на Україну з Візантії.

II. Історичні думи і пісні.

Найзамітнішою появою української народної поезії є історичні думи і пісні. В українських історичних піснях і переказах зберегло ся мало споминів з давньої київської (княжої) доби. Винищенє України наїздами Половців, княжими усобицями, татарським лихолітєм, громадним переселюванєм населення, підчиненєм Литві а відтак Польщі, процьвіт козаччини і довголітні війни з Татарами, Турками Польщею випирали старі історичні перекази і спомни, висували нові справи і нових героїв. Старинну українську історичну поезію виперли українські думи. Се пісні про боротьбу України з Татарами, Турками і Польщею, почавши з XV. століття, що дійшли до повного розквіту в XVII. століттю. Історичні обставини XV—XVIII. століття, а іменно татарські і турецькі набіги на Україну та очатки козаччини, котрої осередком стала Наддніпрянщина, війни з Польщею і Туреччиною, доставили багато матеріалу для творів народної поезії. Се була для українського народу нова героїчна доба (особливо XV—XVII. століття), що витворила новий рід народної поезії, козацький дос — думу.

Найдавніші українські думи оповідають нам про татарські наїзди, татарську неволю і боротьбу козаків з Татарами. Ся тема вяже думи з переказами литовської доби, коли на переміну Печенігів і Половців явили ся Татари. Змісту „Слова о Полку Ігоревім“ можна сказати

напевно, що українські думи продовжують пісенну творчість київської доби, тільки в думах князі-герої зробили місце козакам-лицарям, Половці — Татарам.

Дружинна поезія давних часів переродила ся у все-народну поезію, котрої осередком також дружина, але уже своя, народно-козацька, а не княжа. Як тільки український нарід у козаччині побачив народний ідеал свого життя, тоді перекази про героїв давної доби стали злишні. Згадка про них булаб зберегла ся, колиб ніщо не ворушило було і не тривожило народного життя. А тимчасом народні сили в боротьбі о існування були так напружені, що живчик народного життя бив блистро і тому над Дніпром забуто про події раньші козацької доби. Народна пам'ять тільки небогато зберегла про литовську добу, а нарід виспівав у думах про козацьку добу хвилі, коли на першій місці стояв уже його представник в ідеальній обстанові козака-лицаря, борця проти всякого гноблення. Тимто думи, яко епос справді козацький, витворили ся тоді, коли витворило ся і саме козацтво. Се поезія нової доби, хоч корінь її лежить у віддалених переказах київської старини.

Зміст козацького епосу — се дійсна реальна історія, як у „Слові о Полку Ігоревім“; його герої — се дійсні герої народної боротьби, котрих подвиги, характери, трагічна доля, ворушили уяву і чуття народу. Козацький епос обіймає отже всі доби історичного життя України від XV. до XVIII. століття, оповідає про боротьбу з Татарамі і Турками в степах і на Чорнім морі, про недолю невільників в яєрі, про козацько-польські війни, а на останку і про новіші події, н. пр. про зруйноване Січ і т. ин. В козацьких думах, особливо давніших, стрічаємо мітичні, апокрифічні, мандрівні і книжні мотиви (н. пр. про бурю на Чорному морі, сповідь Олексія Поповича пригадує літопису сповідь Ігоря в неволі), старосьвітські епічні форми. При всій поетичній закрасці козацьких дум, в них нера можна все вказати певну історичну подію, що послужила їм основою, — особу, вибрану героєм, а на останку дуже вірно зображені суспільні і побутові обставини. Думи візначають ся багатством і точністю історичних подробиць, зазначають, коли і де склала ся яка подія і тим відрізняють ся від московських історичних пісень, в котрих нем

тої точности. Така точність падає думам певности і ваги та викликає віру у слухачів. Се в повнім значіню слова історичний епос, поетична літопись народного життя, без казочного, фантастичного прибільшування, проста і реальна у всіх подробицях.

Думи-зображають найбільш драматичні події з минувшини козацької України.

Поетична картина думи овіяна теплим чутєм ліричної пісні і виявляє часто помітну красу; задля того думи належать до найприродніших проявів усеї слов'янської поезії. Живе відчутє природи дає думі багато поетичних образів, котрі виразно обмежують епічний предмет.

Кобзарські думи се поетичні твори більше зложені й обемисті, як історичні пісні, котрі служили кобзарям звичайно готовим матеріалом для зложеня думи. Творці дум користувалися готовими, раніше зложеними історичними піснями, подібно як автор „Слова о полку“ „старими словеси“, лучили книжні й народно-поетичні живла: ритму, свободний вірш, то короткий, то довгий, книжні форми язика поруч із народно-поетичними образами, епітетами, символами, повтореннями і т. п. **Історичні пісні і думи**, се твори навіяні хвилями вражіння життя, висьпівані на те, щоби виразити приплив або відплив народних і особистих почувань у даній хвилі, призначені були для широкого круга слухачів, що гляділи в них поважної відповіді на питання родинного і суспільного життя.

Історичні думи складали кобзарі-бандуристи, що співали, пригріваючи на многострунній бандурі ¹⁾, — складали

¹⁾ Приступаючи до відьспівання думи, співець наперед пригріває на бандурі основну музикальну фразу (пригрівку). виконувану бистро, а відтак весь речитатив до кінця думи супроводжує акомпаніментом бандури. Як се робили також грецькі аеди в догомерівських, а навіть у гомерівських часах, котрих опісля заступили рапсоди, що виконували епічні твори, а також Гомерові поеми простим речитативом з лавровою віткою в руках (Гл. Труды, III. археол. съѣзда, том IV., Київ 1878., Міщенко. О способѣ исполненія эпическихъ произведеній древнегреческими пѣвцами сравнительно съ малорусскими бандуристами, ст. 131. і сл.).

Бандура се інструмент подібний зверхньою формою до еспанської гітари. Бандура складає ся з не дуже довгої, але широкої ручки (грифа), закінченої головою, в котрій застромлені кілочки задля підтягання або спусканя струн. Ручка прип'ясована до спіднякя.

їх звичайно зараз після історичних подій, котрі давали зміст і настрої їм гадкам. На се вказують не тільки схожі обставини інших літератур, але й самі наші думи.

Час, коли повстали думи, годі докладно означити. Польський історик Сарпійцький згадує під роком 1506. про смерть двох братів Струсів у поході на Волощину, в честь котрих зложено і співано сумні пісні „*elegiae, quae dum a Russi vocant*“. Українські літописці згадують про думи, відрізняючи їх від віршів. Самійло Величко згадує, що львівський владика, Йосиф Шумлянський, зложив невдалу думу на перекир гетьманови Самійловичеви. Складали думи також Мазепа, Ханенко й ин., на народний лад. Думи однак підходять не тільки до початків козаччини, але сягають до походів проти Половців, а „Слово о Полку Ігоревім“ можна назвати старо-руською думою.

Творцями історичних дум були звичайно самі дієві люди, учасники кривавих трагедій старовини, козаки-вояки, а на се вказують широкі описи боїв, переправ і всіх подвигів воєнних, котрі вийшли з душі сильно зворушеної вражінем тих подій. Бандура була конечною приналежністю не тільки лпцарів, званих козаками-бандуристами, але й взагалі знатних письменних людей в козацькій товаристві, котрих доволі багато було в тих часах при широко розповсюдженій просвіті; отже певно, що такі козаки-бандуристи, вийшовши з бою, складали і думи про історичні події, а не безоружні сліпці-старці. Та й козаки, котрим задля старости літ не ставало сил воювати, чвкали за козаками та виспівували про старі і нові

зробленого в овальній формі з липового дерева, подібного до видовбаной дпії або тикви, з облим дном. Сей овальний, видовбаний спідняк зверха накритий верхняком (декою). В середині верхняка прорізаний круглий отвір — голосник, що видає голос. Понизше голосника прицьований приструнник, себ то поріг, до которого причежують ся струни, а між приструнником і голосником є ще кобллка, на котрій лежать всі струни, так як на скрипці. Бандура має звичайно 12 струн, хоч бували бандури 25—30-струнні. З тих 12-ти тільки 6 довгих, що тягнуть ся від приструнника здовж цілої ручки до головки і там намотані на кілочки, а другі 6 тягнуть ся від приструнника до кілочків, уміщених на краю верхняка. лівобіч ручки.

події, користуючись допомогою товариства. З козацькими загонами йшли часто і бандуристи і вони були мабуть знавцями гри на сурмах, як і на бандурі. Особливо після смерти козака вигривали сумно на сурмах (в Гуцульщині й тепер на похороні вигривають на тримбітах [довгих трубах з березової кори або з бляхи]).

Сліпці - старці (хоч бували і молоді сліпці), звідуючи козацькі табори для милостині та прислухуючись козацьким пісням, тільки повтаряли думи козаків-бандуристів та складали поучні і релігійно-моральні пісні і виспівували їх відтак на приспах під сільськими хатами. Ще й тепер співають думи тільки українські кобзарі і бандуристи, що живуть подекуди на Україні. Як колись аеди, а відтак рапсоди старинної Греції співали про своїх героїв, брязкаючи по струнах свого інструменту (званого *φόρμιγς* або *κίθαρις*), так українські сліпці-старці співали і тепер ще декуди співають свої думи речитативом, то скоро, то знов поважно, що викликає сильне враження. Пригриваючи при тім напів на бандурі, співець помагає своєму співови; для віддишу і начеб для роздумання над проспіваним і для більше характеристичного розділу одної музикальної частини від другої, він у перестанках вставляє невеличку музикальну фразу, після котрої знов починає співати. Відси то і пішла назва думи. Думи се отже поетичні спомини минушини.

Невольницькі думи, так звані плачі або псалми, складали невольники, що коротали свій вік по турецьких каторгах. (Пор. Вкуп з неволі, Божий Чоловік в „Чорній Раді“). Сі думи заступали їм місце молитов, як се бачимо з закінчення думи про Марусю Богуславку.

Однак крім кобзарів-бандуристів, звичайно учасників боєвих подій, а після походу творців дум, не могла і киявська шкільна муза не відозватися на важніші сучасні події сеї доби тим більше, що під студентською одежею билося нераз горяче козацьке серце, котре понукувало юрсаків. Академії брати живу участь у воєнних боях народних за вітчину і служити їй не тільки мечем, але й пером. Під обопільним впливом школи і народного духа творилися українські народні думи й історичні пісні, в ко-рих книжний руський язик ще більше зближає ся до-

живої української мови, як ми се бачили в церковних творах, приладжених „барзо простою мовою и діалектомъ ижъ и найпростѣйшему челоуѣкови snadно понятая“.

Доба війн Богдана Хмельницького й его найблизших помічників і наслідників стала предметом як шкільного письменства, так і народної творчости. Коли бо попередні козацькі повстання мали суспільну ціху реєстрового козацтва, то війни Хмельницького, викликані суспільними понуками, обгорнули все українське суспільство і набрали прикмет загально-народного українського руху, котрий найшов відгомін і в шкільній і в народній творчости.

Що українські народні думи творили ся не без участі школярів, про се свідчать найдавніші записи їх, із самої доби Богдана Хмельницького й его наслідників, що відзначають ся більшим або меншим шкільним складом і характером і властиво належать до ряду історичних вірш. Н. пр. „Дума козацка о Берестечкомъ звыченствѣ“, одна з найдавніше записаних (1661. р.), починає ся ось як:

»О ріко Стирю, що Хміль за віру.
Скажи ти всему міру,
Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш
Радость з вуйни, чи з миру?»

Хан наступє і помагає
Козаком ляхов бити
Под Берестечком, малим містечком
Міл онх кров пролити.
На перевозі, чплі дорозі
Короля погромити« і т. д.

Дальший опис бою стає доказом, що автором думи був один з учасників, а числом складів і ритмою вказує дума на книжне походження її, так що неперечно автором міг бути якийсь ученик Київсько-Могилянської Колегії, що мав участь у бою.

Такими прикметами націхована і друга дума про Жовтоводську битву 1648. р. і з часів Виговського „Плачъ Малой Россіи“ (збережений у записях 1718—1719.) яко предмет перекладів шкільних з руського на латинський язик. М. Максимович відносить сей „Плачъ Малой Россіи“ до часів Виговського (1658. р.).

В однім польськiм збiрнику (з 1713. р.) записано ще кілька козацьких вiрш-пiсень шкiльного походження, що вiдносять ся до часiв руйни (другої половини XVII. ст.), н. пр. про напади Татар на Україну:

»Ах Україненько, бiдна годиненька тепер твоя:
Згинули козаки, добрiї юнаки, ах кров моя!
Гдiж ви, Дорошенки, гдi ви, Хмiльниченки, ви Івiни?
Сьмiлiї сотники, бiднiї десятники і ви гетьмiни?»

Або друга з того часу:

»Ой на горі жєнці жнуть
Да долом, долом, да долиною козаки iдуть.
Межи ними три гетьмани
Пешо ведуть войско запорозке долинами.
Один гетьман Дорошенко,
Што ведєть войско запорозке хорошенько;
Другий гетьман Сагайдачник,
Што згубив трпєта козакiв, злпй необачник;
Третiй гетьман Дрогозденко,
Што ведєть войско московске борозденко« ¹⁾ і т. д.

Колиж сї й їм подiбнi плоди шкiльної творчості попали мiж нарiд, втратили з пам'яті прикмети сучасності в язицi і змiнили первiсний свiй склад і лад. Головними причинами такої змiни, крiм похибок і забут'я подробиць, було: змаганє сьпiвдiв до заокруглення кожної окремої гадки висловом в однiм окремiм стику і тонiзацiя шкiльних сiлябiчних вiршiв, котрi не мали тонiчного розмiру. В шкiльних сiлябiчних вiршах часто не кiнчила ся гадка в однiм стику, а переносила ся до слiдуючого, н. пр.:

„Тiї мене загубити
Мислять: не ви, мої дiти!“

Переходячи до уст народу, шкiльні вiршi приймали тонiчний розмiр народних пiсень і улягали вiдповiдним змiнам самого тексту. При всiм тiм і в пiзнiйших записях мали думи на собі слiди впливу на них шкiльних вiршiв сiлябiчних. Для того по думцi П. Житецького „українськi думи представляють оригiнальний плiд народно-культурної

¹⁾ Пор. Историко-литер. изслѣдованiя В. Перетца. — Очерки пзъ исторiи украинской литературы XVII. і XVIII. в. Н. Петрова. — Объ истор. думъ П. Житецкого.

творчости — народний що до світогляду й язика, а книжний що до особливого складу гадок і способу їх розвитку і вислову. Під впливом „язика дум витворив ся український говір, не дуже відмінний від інших руських говорів навіть в середній стадії українського нареччя. Се вповні цільний і строго видержаний говір з вельми незначними звуковими змінами і різноріччями“.

Під кінець XVII. століття замирає творчість українських народних дум, у XVIII. століттю ще Палій з Мазепою після Полтавського бою та Коліївщина відозвались слабо в українських думах, а найпізнішим відгомонам їх є пісня останнього кошового Кальниша (Кальнишевського) про Чайку:

„Ой біда, біда чайці небозі,

Що вивела дітий при битій дорозі“ і т. д.

але й вона є лише переріркою чумацької пісні.

Думи є творами історичної доби, хоч у декотрих бачимо черти і сліди давньої богатирської (героїчної) доби (н. пр. про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морі, про Байду-Вишневецького). Такіх слідів стрічаємо більше в думах, описуючих боротьбу козаків з Татарами, себ то в думах давнішої (що до основ) формациї, що ще мало встигла відстати від способів богатирської творчости. Думи пізнішої доби описують боротьбу з Польщею красками вже близькими до дійсного життя, а історичне живло виявилось вже з більшою чистотою, як у героїчній епосі, се вповні історична поезія. (Ор. Миллеръ, Великорусск. былины и малорусск. думи, Труды, III. арх. съѣзда, Київъ 1870., т. II., ст. 285. і сл.).

Предметом думи не тільки історичні особи і лицарські події, але нераз події з життя суспільного, в котрих тільки відбили ся загальні черти побуту козацьких часів. (пор. Думу про сестру і брата). Тому можна думи назвати історичною поезією козащини в найширшій значінь слова: всі обставини життя, пережиті народом в ту добу, все горе, перерване деколи радіщами, все те відбило ся в українських думах. Усе те зображено на стільки близьким дійсності, що мимохіть викликає пряму участь чуття у самих співців і у слухачів. Відси то походить сей:

ліризм дум, котрі задля того не мають вповні епічного спокою („Слово о Полку Ігоревім“ — епічно-ліричне, думи лірично-епічні), а часто переходять також у драматичний тон, як взагалі народна поезія не знає тих чистих, відрубних поетичних родів (н. пр. епіки, лірики), знаних давним естетикам (пор. баллади, романси).

Що до форми належать думи до складного роду поезії, бо на них відбив ся вплив шкільно-книжної творчости. Думи зложені в тих часах, коли всі верстви українського суспільства йшли разом і коли школа на Україні стояла blisko народного життя, стежила за ним. Освічені люди писали вірші ладом народних пісень, а прості люди на взорець сих віршів складали свої пісні і думи про славних тогочасних лицарів і діячів та їх події. Тимто в думах зустрічаємо деколи щось книжного у зворотах і висловах, що нагадує давні шкільні вірші схолястичні.

Кобзарі-бандуристи не грали ніколи для забави. Виспівуючи про історичні події, в найширшій значіню слова, подавали у своїх поважних думах глибоко-моральні погляди (н. пр. про бурю на Чорнім морі), а доторкуючись родинних обставин, голосили науку життя своєму народови (н. пр. Дума про сестру і брата, про Правду і Кривду й ин.).

Важне місце в думах займає пошана для батька і матері, яко відгомін загальних родинних почувань, спасенє від біди через вітцівську і материнську молитву, а погибель від материнського прокляну. Сей родинний культ займає важне місце в поетичних творах українського народа.

В думі про Івася Коновченка мати плекала і любила свого сина, щоб її доглядав на старости літ, а син проти єї волі іде до війська, щоби з него не сьміялись козак. А ся черта вельми схожа з оповіданєм літописи про стареньку княгиню Ольгу, що охрестившись, наклонювала свого войовничого сина Сьвятослава до християнства, а він не послухав сего, бо „дружина моя сему смѣяти ся начнуть“. Подібно, як Коновчиха казала синові, що вона годуючи єго, сподівалась прожити з ним на старости літ, так і кн. Ольга говорила Сьвятославови: „видиши ли мя болну

сущу, камо хочеш (идти) отъ мене — погребъ мя, иди, амо же хочеш“.

Ся висока етична ідея погляду на велике значіне матери виявила ся не тільки в українських думках, але ще більше в українських родинних, а особливо весільних і інших ліричних піснях.

»Тільки в світі правди, що рідная мати«, каже народна по-
словиця: »у кого ненька, у того головка гладенька«, а як вже не
стане матери, тоді, як гарно висловлено в пісні:

»Намалюю матір
На божницку в хаті:
На божничок гляну —
Матір іспомяну,
Назад оберну ся,
Сльозами заллю ся«.

І нема тяжшого гріха, як непошана або убийство батька та
матери (переказ про Мадея в легенді про померлі душі, в думі
про Олексія Поповича і в коляді, як Мати Божа просить
Христа о райські ключі, щоби відчинити рай і пекло, випустити
грішні душі, лише одній опрощеня нема, »що отця з матірю та
налаяла, не налаяла, а подумала«).

В народній шедрівці Господь сам тримає ключі від
раю, відмикає рай і впускає душі, але одної не пускає, що
„вітця-матір незачо має“.

Та крім сеї етичної ідеї родинних почувань про зна-
чіне родини, батька і матери, стрічаємо в думках ще другу
ідею — суспільну — єднання людей задля суспільних
справ. Коли в думках з виявою родинних почувань і го-
ловною опорою є родина, батько і мати, то н. пр.
в думі про Хведора Безрідного висунений на передове мі-
сце засновок суспільного єднання, місце батька-матери
заступає козацьке товариство. З опису похорону
Хведора Безрідного проявляє ся ідея, що се не
бувало, щоби козацька голова без товариства умирала, а ся
ідея є відгомонам єднання в самім житті, що находило ви-
раз не тільки в козацькім товаристві, але й в інших фор-
мах побратимства, в церковних братствах, в парубоцьких
братствах, цехах і т. п. Тимто невимовна туга і жаль віє
з дум про самотню смерть козака в степу (н. пр. про смерть

козака-бандуриста, смерть наймолодшого з братів, що втекли з Азівської неволі і т. п.).

Замітна також у думках черта про лицарство козаків, що є синонімом слави.

В думі про Байду султан каже до него:

»Ой ти, Байдо, ти славиесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький«,

а до Олексія Поповича про бурю на Чорнім морі кажуть козаки:

»Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю і писарю«,

а в думі про Богдана Хмельницького, котрий там названий лицарем, висловлено бажанє, щоби »козацьке військо слави, лицарства доставало«.

Вельми гарно і влучно пояснив М. Гоголь значінє дум для українського народу, ролю в них матери і вільнодумний лицарський дух козаччини. „Піснї для України, каже він, є всьо: і поезія й історія і вітцівська могила. Всюди проникає їх, всюди дише в них широка воля козацького життя. Всюди видна та сила, радість, могутність, з якою козак кидає тишину і супокій домашнього життя, щоби вдати ся в сю поезію бою, небезпек і гулящого бенкетованя з товаришами“. Козака не може вдержати навіть „старенька мати, що проливає струї сліз, котрої цілим вствованєм заволоділо одно материнське чувство“.

Думи відрізняють ся від інших пісень народних ріжнородною, вільною мірою стихів. Бувають стихи 20—30-складні, є також п'ятискладні, відповідно до настрою співця і приміненя до музичної гри, а навіть 3-складні. Довші стихи відповідають просторому, спокійному оповіданю, а коротші зображають подію, котра живо розвиває ся. Нерівномірність стрічок, се характеристична ціха дум.

Українська дума є тільки дальшим звеном у розвитку народної пісні. Форма дружинної поезії, котрої знаменитим пам'ятником є „Слово о полку Ігоревім“, основує ся звичайно на рівномірній, ріжнорідній будові строф, на відповіднім числі складів кожного вірша. Дружинна пісня „Слово о полку Ігоревім“, котрого форма виробила ся

неперечно під впливом византийської церковної пісні, творить перехід у розвитку пісенної форми в українській думі.

Ритми в думах майже зовсім нема, бо тим булаб звязана розкішна оригінальна форма деклямації. Ритма їх складова (синтактична), як у „Слові о Полку Ігоревім“, в псалмах або в церковній поезії, відповідна спокійному, вільному оповіданню; за те замічаємо звичайно рим, найчастіше женський, в кількох по собі слідуєчих стихах.

Думи любують ся вельми в дієслововім ритмі:

»Котрий козак отця-матір поважас,
То він ніде марно не пропадає,
Єго матчина молитва зо дна моря виймає,
Од смертельного гріха душу одкуляє« і т. д.

Або:

»На небі усі зьвізди потьмарило,
Половину місяця в хмари вступило,
А із низу буйний вітер повіває,
По Чорному морю супротивна хвиля вставає,
Судна козацькі на три часті розбиває«.

Деколи рим висловлює додаток до змісту, н. пр. при гетьмані Кіпці:

»Марко Рудий,
Судя військовий,
Мусій Грач
Військовий Трубач«.

Часто стрічаємо в думах стилістичні звороти повторювані

»Ти, земле турецькая,
Віро бісурменская,
Ти, розлуко християнська...«

Епічним зворотом у думі являє ся також проклін. Козак жленуть землю бісурменську, мати неслухняного сина і т. д.

В значіню епічного образу зустрічаємо в думі про Конончика загадковий сон, що нагадує старий поетичний спосіб в „Слові о полку“ (сон кн. Святослава).

Стилістичною питоменністю дум являє ся також нахил до однозвучних і однозначних слів, найчастіше дієсловових синонімів, н. пр. знає — видає, прохала — благала

плаче — ридає, кляне — проклинає, клянуть — проклинають, або: срібло — золото, кайдани — залізо, отцева — мати, чина молитва, рано — пораненьку, мало — трохи — небагато, тяжко — важко.

Язык дум витворив ся з давних живел, одначе вони не могли зберегти свого первісного виду в тім краю, на котрім історія виписнула глибокі сліди потрясеня. Не тільки татарський наїзд причинив ся до відокремлення української мови. Ще перед тим вона відділила ся від загальноруської первооснови, а відтак татарське й литовське завойованє не перейшло безслідно для дальшого перестрою староруських живел мови. Колиж сам парід виступив на перше місце дійства і появиля ся козащина, в котрій змішали ся всі верстви українського населеня в добі Хмельниччини, проявило ся також поетичне натхненє, а его плодом були думи. Поетична творчість довела до творчости языка і тому язык дум мимо давної основи — се новий язык. В нїм досягла українська мова того степеня, що творить характеристику питомельну українського говору, без архаїзмів, питомих иншим українським говорам. Під впливом взірцевого языка дум виробив ся український говір, одноцільний і строго видержаний з вельми незначними звуковими відміннями. Его впливови улягають инші українські говори, як се влучно замітив Я. Головацький (Розпр. о южнорус. мові, гл. стор. 23. про розвиток українського языка)¹⁾.

Коли народне житє стало підупадати, упадала також творчість козацького епосу. Вісімнадцяте столітє зберегло ще черти української старовини; Запороже ще доживало старі дні, а кобзарі-бандуристи заховали доси в своїй памяти багаті засоби дум і переказів, котрі етнографи учені спасли від неминучої загибелі.

12. Лірична поезія народна.

Вже обрядова й історична поезія українська визначає ся великим багатством і виявляє багато ліричного живла. Але й лірична поезія українського народу виявляє ве-

¹⁾ П. Житецький, Очерк звуковой истории малорусск. нарѣчія. Київъ 1906., ст. 288 і сл.

лике багатство і різнородність, лише незвичайно великою свіжістю і глибоким чутем. Лірична поезія — се в значній частині твір українського жіноцтва. В піснях жіночих при незвичайній плавності стиха визначає ся язык повним совершенством. Нема там одного слова лишнього або недобірного. Як зерна в гарнім колосі, так слова в ліпших, непопсованих наших піснях вибрані всі здорові, звучні і важкі. В укладі видно тонкий смак, а в образості язык доведений до найбільшої гнучкості, але при тім збережена мужеська сила і звучність.

Головною формою української лірики є пісня, котрої словний текст вяже ся з напівом, з музичною мелодією, нероздільно й органічно злученою в цілість. Ся тісна злука словного і музичного живла виріжняє рішучо народну лірику від книжної. Вже византийські літописці вказували на особливу прикмету Словян, їх співлюбивість. Ся прикмета зберегла ся і розвинула у високім степені в українськім народі, у котрого пісня є невідступною товаришкою від колиски до могили, як висловив ся М. Гоголь — є его поезія, історія і вітцівська могила. В пісні відбила ся вся різнородність доступних народних чувств і настроїв, в котрих звучить то гуляща радість, то глибока туга. В піснях відбиває ся все внутрішнє житє народу з усею его радостю, тугою, мріями і клопотами. Але крім того в піснях відбили ся і всякі черти народного побуту, що зображають умовини народного життя, н. пр. родинне і суспільне положенє української жінчини. Чимало таких побутових черт розсипано в піснях рекрутських, вояцьких, козацьких, чумацьких, бурлацьких, опришківських, котрі виявляють особливості побуту сеї верстви суспільної, їх звичаїв і поглядів. Також панщина і крпацтво лишили певні сліди в народній ліриці, котрі вказують, як панщина і крпацтво відбили ся в житю українського селянства.

Ліричне живло проявляє ся в більшій або меншій мірі в усіх видах народної поезії. Стрічаємо ліричне живло н. пр. в обрядових піснях. Деякі дослідники зацєвняють, що вся народна лірика витворила ся з тих пісень, співаних при всяких обрядах, що мали релігійне значінє. Так н. пр. проявляє ся у весняних обрядових піснях лі-

ричний склад, те саме і в купальних, коли дівчата ворожать про сватанє, пускаючи вінки на воду. В піснях весільних стрічаємо ліричні місця в „плачах“ молодої при розлуці з рідним домом, у зворотах до її родичів і подруг. Особливож глибокою лірикою навіяні похоронні голосії (причитанія), переняті глибоким чувством і доходять инколи до справдешнього натхненя.

Пісні ігрові і хороводні вже відповідно своему призначеню, яко супроводні прояви літного розвеселеня молодежи, визначають ся живим і веселим складом. В них найбільш сьпівають про любов, сватанє і т. п. Хороводні ігри часто зображають цілі яви: любовні залицяня, вибір жениха або молодої, суперечку між ними і т. п. До тих хороводних пісень зближені тапкові: коломийка, шумка, козак і т. п.

З ліричних пісень вельми розповсюднені пісні до танцю, н. пр. коломийки. Коломийка зродила ся в Коломийщині, відки її назва, і розповсюднила ся найбільше з усіх пісень на Україні. (Ритм її 14-складний, звисний на всій Україні, пор. Шевченко, Руданський). Се вірна товаришка Русина від коліски — до могили; нею він все починає і все кінчить. Передовсім у коломийках виявляє ся привязанє селянина до родини, до гір, до своєї околиці, села і т. д. і длятого видне місце в коломийці займає прославлюванє Коломиї і Коломийців. У коломийках і їх напіві пробиває ся мелянхолійність, тужливість і сумота душі, як майже в усіх українських піснях народних. В многих коломийках проявляє ся не веселії настрої духа, який заохочує до танцю, але відбиває ся також жаль і смуток на гірку долю.

Коломийки мають свій окремий старинний лад, котрий яже ся з поетичними ритмами старинного сьвіта, південного (Византия) і північного (Скандинавія). Визначає ся він такими признаками: початок або перша частина пісні містить звичайно образ з природи, а друга частина відпоідне тому образowi уподобленє, що впливає з настрою уші сьпівця. Образ і уподобленє творять цілість орг'анічну, як що уподобленє наче впливає з образу. Колиж пісня овша і складає ся з кількох відділів, то образ у коломийках

мийці раз піднятий розвиває ся даліше, а відповідно йому продовжає ся й уподоблене.

Коломийка складає ся звичайно з 4 стрічок, а образ і уподоблене займають в ній по дві стрічки і то так, що в першій паходить ся образ, в третій дальший его розвій, а в другій і четвертій відповідне тому образowi уподоблене. Отже правильна 4-стрічна коломийка складає ся з двох половин, а в обох половинах є і образ і уподоблене.

Пізною осеню і зимою переносить ся життя молодежи з улиці і майдану на вечерниці, сходини по хатах, де дівчата прядуть або займають ся иншим рукоділем, а при тім ведуть розмови з парубками, сьпівають пісні, оповідають казки, загадують загадки, а деколи заводять всякі ігри і танці.

В тих вечерничних піснях що до настрою і змісту находимо більше ріжнородности, як в ігрових і хороводних, бо побіч веселих і радісних напівів проявляє ся в них часто сумний, елегійний настрій. Тимто сї пісні мають у собі більше чисто ліричного живла, визначають ся глибокою задумою, сплюю вислову і красою напіву, як усі инші види народних ліричних пісень та викликають велике вражінє на слухачах.

Що до змісту можна народні ліричні пісні поділити на кілька розрядів, до котрих можна влучити ріжнородні пісні що до основи і настрою.

Пісні любовні творять найчисленнійший розряд, бо в них відбили ся всі відтінки і переживання сердешного чувства. Одні оспівують шасливу, взаїмну любов, инші знов навіяні глибокою ніжністю зображають безкорисну прихильність молодї дівчини; в инших знов оспівана нещасна любов, повна терпіння, перепоні роблених звичайно родиною залюблених, або недостатчею взаїмности в серцю другім. Вельми багато пісень оспівує розлуку, жалє, зраду, а сумне чувство, яким навіяні сї пісні, доходить від тихої покірливости долї до глибокої розпуки, доведеної нераз до пристрастної пімсти за зраду й обман.

При всім тім одначе незвичайна чистота почувань у любовних піснях надає їм великої поетичної стійности і високої поетичної цінн, коли навіть розходить ся о соромливі прояви життя н. пр.

»Над моєю хатиною чорна хмара стала,
А на мене молодую поговір та слава.
А я тую чорну хмару рукавом розмаю.
Перебула поговори, перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик без чорної хмари,
Ой не вийде дівка заміж без людської слави.
Настучить ся, нагрючить ся, дрібен дощик піде,
Набрешуть ся вороженьки, дівка заміж піде«.

Родинні, семейні пісні зближені вельми до любовних змістом і настроєм. В них відбили ся всякі обставини родинного життя, світлі і темні, веселі і журливі, відносини членів семі, черги сільського побуту, а особливо цінні є пісні, в котрих зображене положення жінщини в семі.

Визначають ся вони незвичайно ніжними почуваннями, красою вислову і високо поетичним настроєм та образовістю, яку можна зустрінути хіба у великих поетів, н. пр.:

»Гореж мені, горе, нещаслива доле!
Ізорала бідна вдова мислонками поле,
Карими очима тай заволочила
Дрібненькими слізоньками все поле змочила«.

Жінчину цінили тоді яко робочу силу, а положення її ставало тим важше, наколи була приневолена віддати ся за нелюба. Тому в жіночих піснях чимало гіркого жалю на лиху долю, на люту свекруху.

В порівнянню з положенням відданиці зображене життя дівчини світлим і ідеальним красками. Сумуючи в новій чужій семі, „безталанна головонька“ переносить ся гадкою в рідну хату, згадує дівоче життя і материнську любов, лише до рідного вогнища „журливою зозулею“ з жалями на свою гірку долю. Многі з тих пісень визначають ся глибоким чувством і красою поетичного вислову.

Сумний, елегійний настрій виявляє ся і переважав майже в усіх ліричних піснях українського народу безвихідною печалю. На се складали ся причини вікових неприхильних обставин, природних та історичних, серед котрих довело ся жити і розвивати українському народови (н. пр. боротьба з силами природи, татарське лихоліття, панщина, крпацтво і т. д.).

Але й тепер, хоч уже нема ні крпацтва, ані панщини, викликує безнастанна робота на чужій ниві жаль безнадійного життя:

»Ой піді я понад лугом,
Там мій милий оре плугом.
Ой він оре чуже поле —
Мені за ним жити горе!
Ой він оре чужу працю --
Я не живу, тільки плачу!
Ой він оре чужу ниву —
Я не живу, тільки гнию!
Ой він оре, а я сію —
Тай нічого не подію«.

Вельми яскраво виступає сеї настрої у піснях про долю, котрі творять багатий і вельми займаний відділ. В них відбило ся роздумуване українського народу над его долею, над важким життям. Виливає свій жаль новобранець, розлучений з рідним домом, з милою, сумує козак-молодець задля розлуки з судженою, гірко жалує ся віддана „за нелюба“ жінка. В деяких піснях зображена та „безталанна доля“ якоюсь тайною силою, що налягла чоловіка і в виді якогось фантастичного ества переслідує его у всіх обставинах его життя. Звичайно ся безталанна лиха доля зображена в виді Гора, Біди, Недолі (Обида в „Слові о Полку Ігоревім“), від котрої не може оборонити ся ані молодець, ані дівчина. Деякі дослідники (як Потебня) бачать в тім мітольоґічні ества, демонів, котрі після поганських поглядів, збережених між народом, кермують судьбою чоловіка, инші (як Весоловський) бачать в тім останки відгону первісного анімізму, инші знов вважають се прямо поетичною уявою. Подібні зображення стрічаємо в народній поезії інших народів: Греків, Італійців, Сербів і т. п.

Крім чисто ліричних пісень, спільних усеми народам, є чимало пісень, зложених у певній верстві або в певнім етапі суспільнім, котрі зображають умовини життя, звичаї, погляди, питомі сїї верстві або сему станові. Сю побутову лірику творять суспільні і господарські пісні.

Суспільні і господарські пісні зображають положенє різнородних суспільних і громадянських обставин і сюди на-

лежать пісні: вояцькі, гайдамацькі (і про опришків), бурлацькі, чумацькі та хрепацькі (і про панщину). Окружаюча природа і внутрішній народний, суспільний, громадянський і родинний побут надають тим пісням відповідного характеру. Деякі черти народного життя, котрих ми не знайдемо в сухих літописних оповіданнях, відкриваються нам у побутовій або суспільній пісні.

Особливо чумацьке життя, багате на пригоди, розлука з родиною, проявило ся багатою творчістю пісень, що зобразили нам тип чумака в різних обставинах. Чумацькі пісні виявляють або ліричний порив, або справжесний трагізм. Колиж опісля підупала козаччина, стало чумацтво пристановищем для сїчового лицарства. Притупивши „гострі шаблі“ і „списи“, стали козаки чумакувати. Задля того багато козацьких пісень перероблено на чумацькі, а відтак пішли за ними вже бурлацькі і рекрутські.

Зверхній вид і лад народної української лірики мимо різнородного змісту є доволі сталий і незмінний.

Найхарактеристичнішим ладом народної пісні єсть поетичний паралелізм, вироблений ще в давних часах тісної звязи чоловіка з природою, коли вона єму уявляла ся одушевленою, павіяною гадками, чувствами і волею. Опісля сей первісний анімістичний світогляд значно змінив ся і зблід, але яркі єго сліди зберегли ся в технічній ладі народної поезії. Народна пісня любить звертати ся до природи, глядає в єї зверхних проявах красок і образів для вияви внутрішніх почувань. Сим ладом, з підмогою порівнянь і протиставлення з явищами природи, пісня намагає ся виявити і зазначити се або инше чувство або душевний стан.

Н. пр.:

»Ой ізійди, ізійди, ти зіронько та вечірняя,
Ой і вижди, вижди, дівчинонько моя вірняя!
Радаб зірка зійти, та хмаронька заступає,
Радаб дівча вийти, та матінка не пускає«:

або:

»Зелений дубочок на яр похилив ся,
А син своїй ненці низенько вклонив ся« і т. п.,

або:

»Чи я в лузі не калина була?« і т. п.

Задля частого уживаня деякі з тих поетичних порівнянь непаче зростають ся, а образи взяті з природи набирають самостійного символічного значіння. Народна українська лірика вельми богата такими пісенними символами. Так н. пр. зозуля або горлиця є образом журливої жінчини, молоду дівчину пісня зображає часто червоною кучерявою каліною, калиною — малиною, ягодою зеленою, білою березою, ясною зіркою, дівчину-сироту — самотною березою, котрої ні сонце не гріє, ні місяць їй не сьвітить, лише вітер нею колише.

Козак-молодець порівнує ся з ясним соколом, синим селезнем, кучерявим дубом, явором, пара залюблених з голубом і голубкою, туман зображає тугу, смуток, полин — горе, роса — сльози і т. п.

Вважаючи природу живою, одушевленою, народна уява глядить у ній відповіді на питання і спочуваю своєму горю або радощам. Козак із журби йде в поле глядати розради, н. пр.:

„Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький,
Помаандрував в чисте поле козак молоденький“ і т. п.,
щоби поділити ся з природою своїм жалем.

Вельми знаменною виявою живого спочування природи, яким навіяна вся українська народна поезія, є часті звороти до природи, до звірят, рослин, а навіть неживих предметів. Сей улюблений лад у народній поезії є відгомонам давної віри в одушевлення всіх прояв зверхнього світа, в можливість їх взаємини з чоловіком, взаємного розуміння і спочування. В піснях часто звертає ся поет до птиць (соловія, сокола, голуба, зазулі, ворона), коня і т. п. до рослин і дерев (калини, верби, берези, явора, дуба, сосни, трави), до сонця, місяця, зорі, вітру, гори, ріки і т. п. Дівчина звертає ся до голуба, сокола і т. п. щоби подав про неї вістку милому, просить місяця, щоби освітив ему доріженьку, козак через бистрого коня або чорного воропа, сокола і т. п. подає вість на родину про свою смерть у бою.

Народна пісня змагає все до ясної образowości до конкретности, а обминає всякі абстракти. Замість

и. пр. сказати, що вже вечер і пора вертати з лану з роботи до-
дому (в крепацькій пісні) подає пісня цілу живу картину:

»Ой уже сонце над вербами, пусти нас, пане, хоч з ребрами.
Ой уже сонце над грушами, пусти нас, пане, хоч з душами.
Ой уже сонце в очереті, пусти нас, пане, вечеряти,
Ой уже сонце в вівеї, в вівеї, полічи, пане, чи ми веї?»

В народній пісні однак часто стрічаємо алегорію, особливо коли вона має виразну образову форму. Н. пр. дівчина віддана в чужу стороньку, між чужі люди, згоджує ся з тим, коли вже така її доля, але просить матір, як буде вмирати, щоб прислала їй зазулю у її садок кувати. Зазуля кувала, але донька не чула, бо на той час в полі чуже жито жала. Колиж прийшла домів, сусіди сказали, що в її садочку зозуля кувала.

В супротивности до широкого епічного складу, основаного на повторюванню, протягуванню дії, ліричний склад є все звязкий, відзначає ся скорим розвитком і розвязкою дії. Але як в епічному складі, так і в ліричному улюблені поетичні звороти й образи й епітети грають важну роль і є виявою народности, мають значінє готових висловів, питомих народній поезії пісенної словні. Н. пр. буйна голубонька, чисте поле, бистра річенька, крутий беріжок, трава — мурава, хрещатий барвінок, калиновий місток, гарна дівчина — небога і т. п.

Українська народна музика. Музична сторона українських народних пісень визначає ся незвичайним багатством і красою. Що до мелодійного і ритмічного складу українська народна пісня є своєрідною появою, не похожою на пісні інших народів і на сучасну музику. „Музика, як висловлює ся Микола Гоголь, сплинула ся з життям, звуки її такі живі, що, як кажуть, вони не звучать, але говорять і то говорять сльозами, а кожде слово сеї горячої мови проникає ушу... Нема більшої сили над людovu музику народу, котрий мав стілько поетичної вдачі, а котрому гнобленє і напла не дали ані на хвилю відотхнути. З того то гнобленя насили зродив ся біль, котрий не міг ніде инде виявити ся, як в єго пісні“.

Краспу характеристику української пісні годі подати. справді, се що витерпів український народ, не перейшов.

ні оден нарід словянський. Тимто і в его музиці проявляється часто такий безнадійний смуток. Ся задумчивість української пісні є найхарактеристичнішою її прикметою, а також у веселих піснях відчуваємо якийсь меланхолійний настрій. Як пісня кожного народа, так і українська пісня улягає подекуди чужим впливам. Однак має вона стільки питомих, лише для неї характеристичних черт, що є вона зовсім самостійною посеред інших словянських. Недавно померший український композитор Микола Лисенко має велику заслугу, що не тільки зберіг велику часть українських пісень перед загином, але і успів доказати їх самостійність. Лисенко запевняє, що з усіх словянських народних пісень своїм ладом мелодийної черти, а головню музичної деклямації слова, зближає ся до української народної пісні найбільше пісня сербська. І з московською піснею вона є споріднена. Як у московській, так і в українській народній пісні добачаємо в основі старі церковні звукоряди. Як у московській пісні уживає ся часто звукоряд фригійського, еольського і міксолідійського, то навпаки в українській пісні уживаний йонський, лідійський звукоряд (чого нема в московських) і дорійський (в московських піснях вельми мало уживаний). З того огляду різнять ся українська пісня від московської ще й тим, що коли московська зберегає повну чистоту тих звукорядів, — українська пісня вносить більше ліричного, жалісного живла, як висловив ся славний український кобзар Остап Вересай, і так проявляє хроматичне живло, коли тимчасом московська пісня в суперечности з українською зберегає в многім строгу діатоніку. Що до мелодийної черти, бачимо в українській пісні гідну подиву симетрію і правильність поодиноких частин, коли тимчасом, як висловлює ся проф. Лярош, характеристичною прикметою московської пісні є понеханє всякої правильности в складі. Тимто і з огляду ритмічного зберегає українська пісня завжди менше більше сталу ритму, а то найбільш 4-, 3-, 6-четвертинову або вісімкову. Ритми як 4/5 або 7/4 і комбіновані ритми найдемо також, але не в такій мірі, як у московській, котра в ритміці є вельми примховата. Очевидно і в орнаментатії музичній різнять ся значно українська пісня від московської. Фіоритури або мелізми (музичні

окраси) мають у московській пісні більш зверхнє значінє; в українській пісні є вони виразовим орудником, мають внутрішнє значінє, що головнє можна бачити у жіночих піснях, а також у думах і лірницьких піснях.

Характеристичною прикметою українських народних пісень є також перевага в них многоголосности (поліфонізму). Навіть чисто ліричні пісні виконують у пароді хором, при чім оден співець веде основну мелодію, а інші учасники розвивають її, витворюючи так звані підголоски, що надають пісні особливої гармонії красою ріжнородністю в злучі звуків. В злучі з основною мелодією ці підголоски творять своєрідний природний контрапункт¹⁾, котрого нема в піснях інших народів і котрий західно-європейській музиці розвинув ся чисто-штучним способом.

13. Шкільна українська поезія лірична.

Як історичні події народні впливали на київську шкільну музу і викликували творчість історичних дум, ближених язиком і світоглядом до народної творчости, так і народне і суспільне житє в освіченім суспільстві українським дало понуку до ліричної творчости після шкільних правил. Головними формами сеї шкільної лірики були: гимни в честь Бога і Святих, елегії сумного настрою змісту і привітні оди на всякі події личного, родинного суспільного житя. Всі ті форми лірики мали в XVII. століттю переважно релігійну, взагалі духовну ціху, але з початком XVIII. століття елегія з любовною піснею і ода приймають мало-помалу під впливом класичних взірців також світську ціху.

¹⁾ Контрапунктом зве ся злука кількох або кільканайцятьох мелодійних голосів, що визначають ся мцловучністю. Ся прикмета народної української музики, питома штучній музиці, чудувала європейських композиторів, так що деякі не хотіли вірити, слухаючи народних пісень, щоб се були твори простих людей, а не музика творців. Франц Кістін висловив ся, що народні пісні складають ся з мелодій, які є виявою натхнення, і в сій хвилі з вельми вишуканих і гарних, яких комбінацій, до яких в інших краях доходить дорогою науки і обмішлення.

Шкільні гимни в честь Бога і Сьвятих складано в Київській Академії не без впливу польських католицьких взірців. Так н. пр. в „Комедії на Рождество Христово“, приписуваній Дм. Ростовському, находить ся гимн або кант, що починає ся словами:

»Ангель пастирямъ вѣстилъ
Христосъ си намъ днесь родилъ
Въ Вифлеемѣ, градѣ Давидовомъ,
Въ колѣнѣ Юдовомъ
Отъ Дѣвы Маріи«.

Сей кант бодай у початкових строфах представляє ся буквальним перекладом польської „набожної пісні“. Протягом часу появляють ся також самостійні гимни київських учених на всякі церковні празники (Різдво Хр., Пасху, Покров Пр. Богородиці і т. п.) і таким способом зібрав ся значний засіб духовних кантів або псалмів, котрі співали на Україні „старці - лірники“. Сей засіб творчости зібрав в Почаївськѣм „Богогласнику“ (1790.).

Елегія є другою формою ліричною, спорідненою з гимном, котра служила в Київській Академії до вислову сумного релігійного чувства. Такі елегії про страсти Спасителя, про потоп, смерть, останній суд і т. п. Але з кінце XVIII. столітя шкільні елегії, не затрачуючи свого релігійного настрою, почали примінювати ся і до українського народного життя та від полурелігійного, полувоенного життя переходити також до суспільного селянського побуту. Одна така елегія з початку XVII. ст. починає ся ось яким

»Ой колибъ знали,
И колибъ бадали,
Якъ у пеклѣ лиха доли,
Тотчас пошли би ми
Гдѣ до монастыря
За грѣхи Бога прохати« ;

а кінчить ся словами:

»Ей братя козаки,
Славнии юнаки!
Коли час поправмо ся.
Мати Украина
Козацкого сина
На славу породила,

Не гнѣмимъ якъ мухи
И дурини и плюхи,
Мѣрне будемъ смужити».

З починком XVIII. століття стала являти ся також істота сьвітська українська пісня шкільної творчості, викликана зворотом київських учених до взірців класичної пірники.

Теофан Прокопович, перший представник відродни класицизму на Україні, описав утечу Олексія Божого чоловіка з весільного бенкету такими віршами, як Овідій своє асланє в першій книзі *Tristium* (елег. 3), а крім того переложив 7-му елегію Овідія словянсько-руським віршом, написав елегію „Плачеть пастушок о долгомъ несча-тїи“ і т. п. Клясичні взірці лірики, їх наслідування і пере-лади вплинули на сьвітську закруску шкільної лірики.

Другий представник відродження клясицизму на Україні Григорій Сковорода, писав також вірші, а при тім деколи легіи (н. пр. „Ой ти птичко жовтобока“). Їго вірші були ельми популярні на Україні, а особливо дві пісні: „Вся-ому городу нравъ и права“ і „Ахъ ушли лѣта якъ вихрѣ въ круга свѣта“, а хоч були зложені книжнимъ язиком, то устахъ народу прийняли перегадомъ за краску українську доси сьпівають їх на Україні „старці“. Першу пісню Вацав з Олеська і Жеґота Павлі помістили яко народну своїх збірникахъ пісень, не знаючи, що вї авторомъ Сковода, а Котляревський вложив її в уста Возного в „Наалці Полтавці“.

Ані Прокопович, ані Сковорода не складали любовних ісець, зірвавши з родинним житєм, хоч знакомі їм були відповідні клясичні взірці, а Прокопович навіть остерегав олодіж перед любовними почуваннями. Мимо того сьвітська олодіж, що побирала шкільну осьвіту, виявляла в піснях любовних свої почуваня. Так н. пр. козак **Климовський** зловив на початку XVII. століття пісню „Їхав козак за Дунай“, котру й доси сьпівають на Україні, а козак Гадяцького полку **Захар Дзюбаревич** спорудив з початком XVIII. століття збірник пісень, між котрими є де що й єго власної творчости.

В одній піснї говорить автор:

»Дівчинонько, моє серце...
Тяжко, нудно мні без тебе,
Істи, пити не озму ся,
Слезоньками обілляю ся«.

На чужині автор тужить за своєю родиною, за вітцем, матерю, за рідними братами:

»І вони теж не знають,
Як я бідний погибаю;
Ні о собі знати не дають,
Ця всі живі перебувають«.

В половині XVIII. столітя любовні пісні шкільної творчости широко розповсюдили ся по Україні, а деякі з них попали ся навіть у збірники українських народних пісень. З України ці пісні любовні вельми рано переходили до Галичини, Угорщини і Буковини, а навіть у Московщину, як н. пр. „А у полі, полі стояла береза“, „Ой за гаєм, — гаєм, гаєм зелененьким“, „Звеліла мні мати зелен ячмінь жати“ і т. п. Але з другого боку українські любовні пісні підчиняли ся московській ліриці, як н. пр. пісня:

„Не прельщай меня, драгая,
И не кажись моимъ глазамъ“ і т. д.,

котру Котляревський вкладає в уста Финтика в „Моск-а-лю-Чарівнику“. Пісню сю зложив Сумароков, але протягом часу Українці її значно змінили.

Одами називали привітні вірші на всякі празники і святакованя, звернені до слухачів. Так н. пр. привітні вірші на Різдво і Великдень заступили місце „колядок“ і „волочєбних“ пісень, а витворились вони під впливом латинсько-польських вірців.

Однак у дальшій розвитку на українській ниві подібні привітні вірші або оди прибирають від 40-вих років XVIII. столітя питомий народний гумористичний настрій і закраску та зображають святачені предмети і події відпо-відно світоглядом українського простолюда, з його побу-том і його рідним язиком. До таких віршів належить „Вірша говореная Запорожцями въ Свѣтлый праздникъ Воскресеня Христова“ („Христос воскрес, рад ми-увесь, дождали Божой ласки“ і т. д.), „Вірша на Велик-день“ і „Вірша Рождественська“ (Христос родивсь

мир звеселився), „Рождественська вірша“ (Христос народив ся, щоб мир звеселив ся). Складали їх головню ученики Київської Академії.

Замітна особливо „Вірша говорепая гетману Запороз-цями“ на Великдень. Автор описує радість пасхальну на-рода задля побіди воскресшого Спасителя над Сата-ною, Адом і Смертю і визволення праведників з Ада, між котрими знаходиться сьв. П'ятниця і Понеділок. Вірша-чинчить ся словами:

»Адаме, грай! отвертий рай, іди, поспішай ся!
Райским плодом зо всім родом рад будь, утішай ся!
Веди всіх у ряд у райский сад яблук збирати!
Уж од древа уже Ева не буде вмирати!«

Між тими віршами гумористичними та інтерлюдіями: видно певну звязь, так що інтерлюдії представляють ся начеб драматизовані вірші.

II. Народні казки, легенди, перекази, новелі й анекдоти.

Найбогатша може галузь усної словесности і що до кількості і різнородности — се народні оповідання, а іменно казки, байки, приказки, небилиці“ і т. п. В них відбили ся іривання, звичаї, етичні погляди і світогляд народу, по-ібно як і в інших творах усної словесности, а також апо-рифічні і книжні живла, котрі нарід переховав у пам'яті. ри всій простоті і свободі форми, мають казки багато-ільного з іншими творами народної поезії не тільки що-о тем, на котрих вони основані, але й що до складу і ви-паду.

Велика схожість казок у різних народів, особливо до-європейських, є доказом, що їх основою є однакові-образи, і казки є лише різнородними перемінами-обрібками мітичного, побутового або суспільного змісту. дуже многих случаях показують ся казки перештитами-д інших народів, а відтак лише приладженими до сві-гляду українського народу. Така вандрівка казок, як-інших поетичних творів, є звичайною появою у різних-родів, при чім казка змінює свій вигляд, а нераз не-ійшло ся при тім і без впливу книжних літературних-

творів (апокрифів). Переняті казки приладжувано до українських форм, складу й язики. Але помічаємо нерозходжисть певну українських казок з казками народів зовсім неспоріднених і вельми далеко поселених на півночі або полудні інших частин світа, між котрими нема ніяких взаємин (н. пр. між українським і американськими та австралійськими дикунами).

В таких случаю обясняє ся схожість народних поетичних оповідань, казок, пісень і повір'ї менше або більше аналогічною діяльністю і творчістю людського духа і спільністю психологічних уяв, загальнолюдськими поглядами і побутом. Така схожість проявляє ся в деяких звір'ячих казках у європейських народів і у дикунів Америки, Африки й Австралії. Така схожість буває і в деяких зображеннях героїв епічних в європейських народів і в азійських туранських та іранських племен (н. пр. в билинах).

В розвитку народних казок можна помітити кілька різних степенів. В найдавніших казках бачимо переважно мітичну, астрономічну основу, яко відгомін давньої поганської старовини з чертами того світогляду, що не є нічим іншим, як символізованем сил природи, зображенем боротьби світлих і темних, добрих і злих сил. Зміна пір року, поворот весни по зимі умиротворяючий всю природу, зміна дня і ночі, уявляють ся яко перемога або поразка в боротьбі світлих божеств з темними силами. Таким найдавнішим поетичним зображенем природних мітів є неперечно клясичні казки про Персефону¹⁾ і про Поліфема²⁾

¹⁾ Також Прозерпіна, донька Зевса і Церери (Деметер). Коли раз якось із своїми товаришками рвала цвіт на луках, пірвав їй Гадес, бог підземного світа і упродовжив з собою, де вона остала його жінкою. Довго блукала Церера по землі, грядуючи свої дочці: із досади зеплала на породу на землю, поки Зевс спонукав Гадеса звернути Церері пірвал доньку, але перед тим ще дав їй зісти зернятко з любовними чарами. Так жила з того часу Персефона дві третини року (в літі) у матері, на землі, а відтак ішла за наслідком любови і вертала на одну третину року (зиму) до підземного світа до свого мужа. Сей міт, з котрого Шілер взяв тему до баллади „Klage der Ceres“, зображає життя рослини на землі, яке воно живе і змирає.

²⁾ Сын Посейдона, одноокий велит, найславніший з циклопів. До його печери зайшов Одисей, привчавшись на Сицилію з 12 товаришами, з котрих Поліфем зів'їв. Булаб і тамтих постигла така сама доля, як

Мотиви про визволенє гарної дівниці (царівни) молодим лицарем з неволі змїя, про зачаровані нечистою силою й за-каменїлі двори або царства — появляють ся також у най-давніїших казках усїх народів. Визначну ролю в таких казках має сьвітло, сонце, тепло, темнота, мороз, холод, боротьба з силами природи або із зьвірями. Уособленем сьвітлих сил природи являє ся н. пр. заклїята царівна, яку має визволити лицар з підмогою золото-гривого (або бі-лого) коня, золотого яблука, живущої й цілющої води і т. д.

Найдавніїшою і найбільше розповсюдненою назвою казки єсть „баснь“. Вже в XI. столїтї заборопують „ба-яти басни, кощунити“, осуджують ся „празнословци, смѣ-хословци“. Звичай „казати казку“ був у старовину і збе-ріг ся доси для забави багатих людей (гл. ст. 261. згадку про староруського богача з XII. столїтя, або про пана з ча-сів крѣпацтва) або для розривки дїтий. Також Кирило Ту-рівський (XII. ст. забороняє „басни баяти“). Оповіданя в роді прозових повїстей про Соломона і Китовраса, апо-крифи, називають ся „баснями“, „пѣсни пѣти и въ гу-сли гудѣти“. Майже всї казки що до форми — се прозові оповіданя. Однак мимо того бачимо в них питому поезію, „склад“, що виявляє ся в частих епічних повторенях (по-трїйність осіб, дїйств, висловів і т. п.). В казках стрічаємо піснї, а з казок видїлили ся многі пословиці і приказки.

Внутрішні взаємини українських народних казок із ста-ринними руськими пам'ятниками, повірями, чертами дав-ного побуту і з усїми формами народної української пое-зії, стають певним доказом давнини многих українських народних казок, переповїджених лише і прибраних новим язиком і в подробицях новими чертами. Передовсїм бачимо звязь деяких казок і народних переказів з давнїйшими лі-тописними переказами, н. пр. про княгиню Ольгу, її хи-трощі і спасене послів у парії, половецького хана Бу-няка, про великого князя Володимира, Золоті Ворота київ-ські і богатиря Михайлика. В боротьбі із змїєм, що пірвав княжну київську, виступає Кожемяка (літописний Усмо-

Одисей упоїв Полїфема, висмалїв єму око, а відтак хитро висмикнув ся з товаришами з печери, що почіпали ся попід животи великанських овець, котрі Полїфем випускав з печери.

швець під р. 993., що поборов печеніжського богатиря) з такою силою, що розриває в роздратованю 12 волових шкір, а щоби зберегтись перед нападами змія й его укушенем, обмотує ся засмоленим прядивом. Сей образ народного поборника змія мав очевидно на тямці Скорина (1519. р.), коли в тексті біблійної книги пророка Данила додав злишню подробицю (гл. XIV. ст. 27.), що пророк зварив смолу, сало і шерсть разом, зробив з сего круглу кулю, обвинув воловою шкірою і дав зісти змієви, котрий тріс, а тим способом „безъ меча и жезла“ умертвив великого вавилонського змія. Кожемяка представляє ся богатирем, що по битві із змієм спить 12 днів.

Загальний мотив про борбу із змієм задля княжни розповсюднений у народних казках. Однак не є він виключно книжного походження. Чудесні оповідання про зміїє стрічаємо також у літописях від XI. століття, а поетичні образи зьвіря-змія в повістях XIV.—XVI. століття доповняють зображене про історичного ворога. Зображене ворога в виді страшного змія є очевидно давнійше, як з XIV. століття і може служити поясненем казки про Кожемяку рівнобіжно з переказом про літописного Усмошвеця і з біллинами про Добриню-змієборця.

Крім літописній казочні мотиви входять у легендарні пам'ятники і лучать ся з історичними лицями Сьвятих та сягають XIII.—XIV. століття, а самі казочні мотиви навіть старші, як з XIII. століття; повісті сї можна розложити на такі мотиви:

1) Змий літає до княжни. Княгиня на просьбу князя дізнає ся від змія, що смерть его послїдує від княжого меча. Князь убиває змія, але від его крові тіло князя оструплює ся.

2) Князь їде лічити ся і в однім домі находити мудру дівчину сільську, що зачудувала его загадочними словами. (Се казочний мотив загадок, предкладаних дівчиною післанцям жениха).

3) Женихом має стати хорий князь з тим услівем, що дочка дроволаза має еговилічити, але перед згодою на се князь задає їй трудні задачі: вшити за короткий час сорочку, штани і полотенець з повісма льну. Мудра дівчина задає і князеві задачу: зробити за короткий ча

ткацький варстат з тріски (уточка). Князь побіджений і женить ся.

4) Княгиня, виходячи ізза стола, кладе в рукав кришки й останки із стола, махне рукавом, а з тих останків виходять чудові сади, палати і т. п.

5) Бояри невдоволені княжною з простого парода (галицькі бояри в XII.—XIII. століттю також ворогували з князями в подібних відносинах) вимагають її прогнання. Вона просить узяти з собою се, що їй найдорожше, а після їх згоди бере свого чоловіка з собою.

6) У вандрівці, при переправі через ріку, одушевляє ся один чоловік княгинею прогнаною і хоче нею заволодіти, але вона картає его так, як мудра княгиня Ольга Ігоря ще перед замужем, коли була простою сільською Псковитянкою.

Всі ті казочні мотиви, котрі находять подібні мотиви в сучасних казках, є такими частинами старинних казок українських, як пісенні мотиви, що ввійшли в „Слово о полку Ігоревім“, або пізнійшу повість про Горе-Злощастя.

Крім літописий і Житій Святих у виді більше або менше простих повістей казочні мотиви стрічаємо в староруських „Словах“, котрими переповнені такі збірники поучень, як „Измарагды“. Находимо там замітні свідощтва про давнину українського звіривного епосу, казок про лиса і т. п. Такий натяк на звіривний епос находимо в „Слові“ Данила Заточника: „орелъ птица царь надъ всѣми птицами, а осетръ надъ рыбами“.

Доказом старинности українських народних казок є не тільки свідощтва староруських пам'ятників, але також давні повір'я і черти давного побуту, збережені в казках. В повір'ях находимо такі мітичні ества і зображення, які стрічаємо в казках, як Баба-Яга (назва сягає XII. століття в Новгородській літописи під 1200. р. „Ягиница“), злидні, якочособлене сил природи, світил небесних, звірят, рослин інших предметів. У казках часто являють ся такі виразно означені образи мітичних еств, котрі являють ся також в інших творах української народної поезії, лише в формі пітетів, поетичних уособлень. З того згляду казки важні для пояснень пословиць, часто виділених із казок, для пояснення загадок, заговорів, а навіть пісень, не говорячи вже

про багато інших спільних прикмет народно-поетичної річи, що знаходить пояснене лише в казках.

В українських народних казках стрічаємо часто описи таких жорстокостей, що випливають з суворости давнього побуту, як: людодство Баби-Яги, відьми, посічене тіла на дрібні кусії, виїмане серця, вирізуване ремню із спини, виколюване очий (византийський звичай — осліплене Василька) і в ніпійських Сербів, розшарпуване осуджених привязуванем до хвостів диких коний, закопуване живцем у землю, первісні погляди на родинні відносини (подружжя кривих, н. пр. брата із сестрою і т. п.).

До черт давнішого побуту відносять ся також описи похоронних і весільних звичаїв.

В українських народних казках стрічаємо також черти старинного руського життя. Родинні відносини цікаві особливо в українських зв'язаних казках.

Але побіч старинної почви, на котрій вирости твор української народної поезії, єсть багато пересаджених рощин, перенятих оповідань і подробиць. Окрім великого числа легенд книжного характеру, перенято багато явищ і казочного світа Сходу. Східні живла в українській народній поезії (в піснях і казках) сягають навіть до часів „Половецької землі“.

Казочні лицарі припеволені поборювати всякі перепони (се-то неприязні сили природи, в людській постаті) (антропоморфізм) в українських казках: змії, вуї, вітемісяць, сонце, морозенко (уособлене морозу), а передовсім Баба-Яга ¹⁾ (також відьма, н. пр. казка про Івася і відьму, отже вороже єство), рідше яко помічниця богатира), а злюща мачуха, чари, чарівники, злі духи і т. д.

Баба-Яга живе або в казочній хаті, в лісі, на курячій ніжці, що стоїть й обертає ся, або в палаті з тилом, украшеною людськими головами: се жертви женихів, що сватали ся до її доньки, або жертви її людодства. Також у казці: Івась ловить човенці рибу, Яга заманує его (Івась — сипок, золотий човен, а срібне веселечко, пливи до мене), він підпливає до берега, Яга захопила его і заставляє дочку, щоб спекла его в печі, але Івась в неприяві Яги, хитрощами всунув її дочку в піч і спік, а Яга-відьма зіла власну дочку. Івась тимчасом скрив ся на високе дерево.

¹⁾ Баба-Яга, людодка.

Відьма-Яга хоче підгризти дерево, але надлітають гуси-лебеді і беруть его на свої крила.

В казці про хитру царівну, котра женихів, що до неї сватають ся, палить у бані, є мотив подібний, як у літописи про кн. Ольгу, але царевич з підмогою дядька одоліває її, як у Нібелюнгах.

Вельми давньою темою (в старинних єгипетських, індійських, германських і інших казках) є Коңцій безсмертний, котрого серце або душа скріпті в якимсь місці або предметі (п. пр. в яйці, в ящику, в повітрі). образ чудовища, що пориває красавицю, котру відтак памагає ся багатир визволити. В билинах названий він: »поганый Коңцей«. В »Слові о Полку Игоревім« і в літописях уживає ся его назва в прикметниковім виді (пор. відьма коңцава — кость + ава, в думці М. Шанкевича »Нечасний«).

Сюди належить п. пр. казка про золотого баранця, що нагадує грецький переказ про Аргонавтів і про золоте руно.

Зпоміж фантастичних казок найдавнішими являють ся ті, в котрих стрічаємо мітичні черти й образи. Більша їх часть відносить ся до доби анімізму, коли чоловік одухотворював природу, не відділяючи себе з неї. До того степеня розвитку можна віднести казочні переміни (в дерева, рослини, звірята, камені, воду і т. п.).

Переміна людей у звірята, риби, птиці і т. п. буває добровільна (з хитрощів) або насильна й є мотивом вельми розповсюдженим. Сюди відносять ся численні казки про дівчата (лебідка, утка, голубка, жаба) і женихів (сокіл, козел), що приймають людський образ, коли лишають ся звірячої поверхності (піря, шкіри і т. п.). В тих казках є сліди первісних повірій, що відбили ся в народній поезії порівняннями й епітетами: дівчата — лебідки, уточки, голубки. В деяких казках жінчина-чарівниця перемінює жениха в звіря, птицю і т. п. В Нечуя-Левицького „Гориславській ночі“ покійна жінка являє ся в виді соловія. Сумців порівнує се з грецьким побутом в оповіданю про Цирцею. Так само в казці про „Одинокого великана“ бачить Сумців схожість із переказом про Поліфема й Одисея, хоч мотив сей є неперечно всесвітний, загально-людський.

Давні виображення про душу зберегли ся у численних казках про мерців, упирів, про „обумиране“ і т. п. Герої тих казок намагають ся відобрати пірвані красавиці або оживити їх, як що вони скаменіли, обумерли, (п. пр. Глогорожечка), себто оживити природу. А се осягають із підмо-

гою чудотворних предметів (золоте яблуко, золото-гривий кінь і т. п., що вказує на золоті проміння сонця).

- Але не всі казки на подібні теми можна віднести до первісної мітичної основи, бо міт, давно вже забутий або незрозумілий, часто перероблений до непізнання. Таких казок із первісною мітичною основою є небагато, таї між ними чимало є перенятих, спільних иншим племенам. У них найдемо дуже небагато матеріалу для дохристиянської мітології (в них не збережено відомих нам з літописній і инших пам'ятників імен божинц), а коли й найдемо таке зерно, то воно виросло звичайно на буйній ниві середньовічної християнсько-сектантської мітології, а лише оброблене є там питомо національне. Многі казочні теми й образи занесені до нас із Візантії, від південних Слов'ян і инших народів, а багато є зачерпнених з усяких жерел, н. пр. навіть з італійських.

В дальшій степені розвитку маємо казки, в котрих дійсність перемішана з чудесними живлами, так що вони в цілості являють ся свобідним витвором народної фантазії, хоч український нарід любить сі образи з надприродного сьвіта чоловічати (антропоморфізм). Майже всі казки того роду завандрували до нас із Азії й Єгипту.

Упадок давньої поганської віри спричинив ослаблене давних фантастичних основ у казці і заступлене їх побутовими. Спершу побутові черти і картини були несвідомо внесені в казку, перегадом вони виступають виразнійше і відсувають на друге місце мітичні і легендарні вірування.

Маємо отже казки з на пів релігійно-мітичною, на пів етичною основою (н. пр. про трех братів, двох розумних, а третього дурного, яко лицаря, в котрих є ще сліди давного сьвітогляду), а також чисто етичні казки (з християнським сьвітоглядом), в котрих людський розум і правда все мають верх над силою і пихою. Сюди належать також казки про мачуху й її дочку, про убиту сестру і калинову дудку і т. п. Чудесна сопілка (дудка) калинова, що виростає з могили невинно убитої сестри (*Ballade von der sprechenden Harfe*), є мотивом у ріжних народів; у деяких кість невинно убитого або перекотиполе (народна казка й основане на ній оповіданє Квітки) подібно як Ібікові журавлі. Також инші чудесні пред-

мети яко вчоловічені викопують усе, що забажає їх власник, н. пр. меч самосік, топір-саморуб, ковер-самолет, чоботи-скороходи (що ступить, то миля, що скочить, то дві), шапка-невидимка, скатерть-самобранка і пагадують такі мотиви в переказах про Одисея і женихів та в переказі про Брунгільду (в Нібелюнгах).

Сі казки мають одну тему: правда в землі не сховаєся і в огні не згорить; правда свого часу виявиться; правдою держить ся сьвіт. Сюди належить цілий цикл казок про Правду і Кривду, про Правду і Неправду, в котрих виявляють ся етичні погляди народу, про Бідність і Богатство (звичайно два брати: бідний і багатий), про злидні, про долю, горе і т. д. Лиху долю можна обминути, як і смерть виворожену змнем, конем (сей мотив у переказі про віщого Олега). Сі останні походять звичайно з пізнійшої доби, або перероблені з давніших під впливом християнського світогляду і визначають ся дидактичним характером з церковно-моралізуючою ціллю і доторкують ся питань етичного і суспільного життя. В тих казках кінчить ся дія все так, що ідея старинної, н. пр. єлипської відплати (Немезіс, Еринії) виражена тут відповідно народному світоглядові.

Форма казки є оповідна, прозаїчна, з рідкими слідами віршованого розміру. Нарід протиставить казку пісні і що до форми і що до змісту. На єго погляд казка є „складною“ видумкою, а пісня — правдою, прибраною в правильну ритмічну форму — „лад“. Казка має отже задачу відвернути увагу народу від трудної щоденщини, а звернути в сьвіт примамливих і поучних вимислів.

У многих казках того рода давнє поганське живло заступлене вже християнським, так що казка в тій формі зближає ся вже до легенди (сказаніє, преданіє, Sage). В легенді перемішана дійсність також із чудесним живлом, але перенятим з обсягу церковно-релігійних поглядів і вірувань. Найбільш легенд переходило на Русь книжною дорогою, з Візантії і південної Словяньщини, а навіть із Заходу. Деякі з них єретичного походження (єретики прибирали свої науки в форму притч або легенд). Нарід любив таке займає читанє і присвоював собі тим способом іє погляди, котрі мали великий вплив на українську на-

родну поезію. Болгарські єретики, богумили, що вірили в рівність із самого почину і ненастанну боротьбу Бога й діавола, дали нашому народови чимало дуалістичних легенд про сотворенє світа Богом і Сатанайлом.

Легенда ¹⁾ має звичайно глибоку етичну, моралізуючу або філософічно-релігійну основу. Теми сих легенд переняті народом з біблійної християнської або апокрифічної літератури, н. пр. про Ісуса Христа, про Матір Божу, про Святих і т. п., але народна фантазія переробила ці біблійні й апокрифічні, двовірні, півнародні, півкнижні перекази й оповила їх поезією семі та української хати.

Перекази про події менше або більше історичні вирізняють ся від казок тим, що дія в них звичайно вяже ся вже з якоюсь певною історичною місцевостю або історичною особою, але до тих історичних осіб і подій причіпають ся мітичні, казочні, легендарні, гумористичні й інші мотиви. Виравді історична вартість переказів звичайно не велика, однак у них виявляють ся нераз важні і вірні в основі погляди й осуди народу про історичні події і задля того мають вони важне значінє якб приципки до характеристики впливу історичних осіб і подій на нарід.

Новелї — се оповідання без примішки мітичного чудесного й історичного живла, основані на суспільнім побуті. Богато з тих оповідань переняв український нарід від інших народів або з книжних жерел, але приладнав до своїх поглядів, звичаїв, обичаїв і обставин.

Найбільше може в українського народу гумористичних (посміхових) і сатиричних казок. Нарід підіймає на сміх усе, що повстало проти єго волі й розуму. Богато з них перенято з чужоземних збірників жартовливих (фацеції, фабліо-жарти і т. п.).

Особливо богато у народу анекдот (сміховинок) т. є. коротких гумористичних оповідань, в котрих часто одно поміченє, незвичайний зворот мови, гра слів, прізвище і т. п.

¹⁾ Легенда (лат. legenda — „се, що належить читати“) означала в середніх віках жптя і похвали Святих, що читано підчас Служб в їх честь; опісля означало се взагалі релігійні оповідання. А що в давних легендах було чимало чудесного, отже почали їх протиставити історично природним оповіданням: „легендами“ називають тепер оповідання не зовсім схожі з дійсними подіями, прикрашені чудесностю.

становить цілу основу. В них нарід підіймає на глум недостачі сусідних народів (Татар, циганів і т. п.). Анекдоти підходять що до характеру і тенденції дуже близько до новель, а хоч і між ними багато в межахнародного перенятого жибла, всеж таки вони виявляють може найбільше саморідного і місцевого кольориту.

Сатиричні і гумористичні казки витворили ся в пізнійшій добі народного розвитку, критичних та іронічних обставин або ворогованя суспільних верств і народностей.

Зовсім незалежний та окремих від етичних і суспільних казок відділ творять байки про зьвірята, зьвіршинний епос, переважно чужого книжного походження. Ї се сліди культу зьвірят і зооморфізму, що відбили ся в народній поезії. Сі байки мають свій початок у тих давних часах ловлі зьвірів і годівлі скоту, коли при молодечім погляді на природу і під переважним впливом фантазії нарід під впливом анімістичного світогляду любив придавати розумове житє всему окруженю, вкладаючи свою людську думку, чутє і мову не лише в зьвірята, але і в неодушевлені предмети. Однак у зьвіршинних байках не находимо нічого надприродного. Надприродність проявляє ся передовсім лише в тім, що зьвірята наділені даром мови, а також степенуванем або зменшенем прикмет дійсних у зьвірят (н. пр. орел летить в одній хвилі аж до самого неба і т. ин.). Байки мають все дидактичну, моралізуючу ціль, а инколи є вони острою сатирою на ествуючі відносини. В тих байках зьвірята заступають місце осіб, що дійсно жили і ділали в своїм часі. (В Нідерляндах Reinardus, а відтак у Німеччині Reinhard Fuchs, у нас Лис Микита Франка).

Головною личністю в українських казках зьвіршинного епосу являє ся лисиця. Відповідно своїй ролі має вона назви: кума-лисиця, хитра лисичка-сестричка, лисиця-сваха, учителька і сповідниця. Другою личністю є вовк, що звичайно являє ся дурнем-нещасним. Інші зьвірі являють ся по більшій частині другорядними личностями в казках.

В казках про лисицю і вовка головними мотивами є «крадіж риби» і «ловля риби». Лисиця притворює ся неживою серед дороги, котрою їде мужик возом (або саньми) навантаженим ри-

бою. Рад із такої нахідки, мужик кидає лисенцю на віз (санн), а лисенця відтак витягає одну рибу за другою і скидає на дорогу. Відтак сама скаче з воза (санний), а назбиравши стільки риби, угощує нею вовка. — Мотив сей являє ся в інших словянських, романсько-германських, кельтійських і т. п. казках.

Про ловлю риби мотив вяже ся тісно з попереднім. Вовків цікавому, відки лисенця набрала стільки риби, радить вона, щоби пішов до ріки, впустив хвіст в ополонку і держав, аж поки буде важко витягнути. А лисенця тимчасом говорить: »На небі ясно, ясно, у вовка хвіст мерзин, мерзин!« і ось потиснув мороз, хвіст вовка примерз, надбігли люди з коцюбами, убили вовка (в інших варіантах урвав хвіст) і пропав бідний, а лисечка і доси живе у своїй хаті. — Розповсюджена казка про березу, про війну звіврят і птахів і т. п.

III. Замовлювання і заклинання, пословиці (приповідки), прислів'я, примовки і загадки.

Замовлювання і заклинання належать до обсягу так званого народного знахарства і зберегли ся як останки і пережитки науки (зібрані в „Зборниках“) між людьми, що відомі між народом як знахарі, чарівники і т. ин., котрим нарід приписує надприродну силу і значінє. Се останки тої ще старовини, коли наука була трудом і власністю загалу. В заговорах проявляє ся погляд про тайну магічну силу людського слова („він таке слово знає“, кажуть про знахара або чародія), про силу деяких зворотів заклинання, котрі в людськім житю можуть заподіяти лихо або принести щастє й добро. В заговорах і заклинаннях находимо відзиви до сонця, місяця, зьвізд, вітрів, дощу, грому, огню, що нагадує місця „Плачу Ярославни“, зворот до сонця, вітру і т. п. Вони витворили ся з молитов, з якими знахарі в старинних часах звертали ся до сил і явищ природи. Сучасні знахарі і знахарки нагадують своїми зворотами давних колдунів, кудесників і дохристиянських поган на Руси, волхвів, жерців, що приносили жертви, ворожили і заклинали. (Оповіданє про волхва й его розмову з віщим Олегом). Під 1044. р. згадує літопись про волхвів при народинах Всеслава Полоцького, як лїкарів.

З заведенєм християнства замість до небесних тіл і сил природи почали звертати ся з молитвою о поміч у всіх справах, у недугах і нещасних пригодах до Ісуса

Христа, Пр. Діви, ангелів і Сьвятих, але давних поганських молитов не забували, а лише переміщували їх з християнськими поглядами і розуміннями. Тим способом витворювалися ті „ложні молитви“, се „двоєвіре“, яке осуджувала християнська проповідь, часто задля простого непорозуміння.

Збережені доси заговори мало мають звязи з віддаленою поганською старовиною. Однак Початкова Літопись зберегла два замітні місця в договорах з Греками руських князів поганських Ігоря і Сьвятослава. Оба ці місця можна вважати неперечно поганськими заговорами. В договорі Греків з Олегом 907. р. „По Руському закону кляша ся оружьемъ своимъ и Волосомъ скотымъ богомъ и утвердиша мир“. (Іпат. лѣтоп. 18. стор.). В договорі Ігоря 945. р. сказано: „А елико ихъ нехрещено естъ, да не имуть помощи отъ Бога, ни отъ Перуна, да не ущитятъ ся щити своими, а да посѣчени будутъ мечи своими, и отъ стрѣль и отъ иного оружья своего и да будутъ рабы и въ сий вѣкъ и въ будущій“. — В договорі Сьвятослава 971. р. клятьба виражена дуже просто і зовсім поганським способом: „да имѣетъ клятву отъ Бога въ неже вѣруемъ, въ Перуна и въ Волоса, бога скотья, да будемъ золотѣ яко злато се и своимъ оружьемъ да посѣчени будемъ. да умремъ“. Два тавтологічні вислови — „да не ущитятъ ся щити своими“ і „да будемъ золотѣ“ (значить жовті, як слабі або умираючі — відси золотуха, жовтаниця), питомі українській і словянській поезії, відносять ся до поганської клятьби в договорах і звязані з вірою в поганських богів, належать до давних заклинань, заговорів. Дуже популярні заговори-заклинаня давних книжок проти злодіїв.

Сучасні заговори представляють звичайно черти християнської молитви, з візванем Сьвятих, часто сьв. Николая Чудотворця, а в заговорах на пчоли — Зосима. З давних часів у заговорах зберегли ся такі ложні молитви, на котрих відбив ся вплив апокрифічних живел, н. пр. молитва проти „трясця“ (пропасниці). Сі трясці се 12 дочок Ірода, що мучать людей, а сьв. Сисаній молить ся Богу, щоби визволив людей від них.

Більша часть сучасних заговорів основана на оргінальних поглядах на природу. Передовсім замітна в заго-

ворах форма уподоблення: як відбувають ся в природі такі явища, так нехай діє ся і в життю чоловіка. Чоловік визнає отже сили природи в виді різних поганських божеств. Однак тепер свідомість сего затратила ся, а остали тільки формальні відносини.

Заговори займають широку область народного побуту і вірувань і відносять ся до здоров'я і недуг, промислів і робіт хліборобських, скотарства, пчолярства і т. д.; вони охороняють від ворогів, лихих людей, від уроків, викликають любов (пор. „Тополя“ Шевченка), накликають на інших людей всякі нещастя, віщі слова заговорів змінюють сили природи, діїства живел, н. пр. громів, дощу і небесних світл. Знахарі і знахарки лічать і помагають заговорами тим, що в них вірають. Однак заговори і чари успішні лиш тоді, як виконують ся точно. Всяке відступлене від порядку і послідовности нівечить їх вартість (пор. „Тополя“ Шевченка).

Заговори дуже близькі до обрядових пісень що до своєї звязи з діїствами, а та звязь заговору з обрядом проявляє ся особливо різко у весільних обрядах і піснях. Нераз дружба виголошує на весілю свого роду заговори з певними діїствами, щоб оберегти молоду і молодого від уроків і насланя на них якого лиха.

Поруч заговорів і обрядових діїств при них є в народних звичаях багато повірій та обрядових діїств, уживаних особливо для охорони від ворожих сил. Сі повіря і діїства злучені із словами відносять ся до заговорів так, як прислів'я до пословиць. Короткість форми, недостача характеристикних черт справдешних заговорів надає подібним висловам прикмет простих бажань.

Первісно мали заговори і заклинаня неперечно стихотворну ритмічну форму і складали ся з двох частин і вступу, але перегадом та форма затратила ся, хоч і в нинішній формі можна ще відчутти ту стихотворну звучність.

В старовину були заговори ритмічні, бо ритмічності приписувано особливу магічну силу. Доси в многих зберегли ся останки ритму. Заговір починає ся епічною частию, вступом, описом діїства, а за тим слідує лірична части, що висловлює бажанє (часто символічне).

Двочленність заговорів висловлює ся в порівнянню да-ного або умисно виконаного явища з бажанєм: 1) „в печи огонь горить і тліють дрова“, 2) „так би тліло і горіло серце у N. N. або M. M.“ (Потебня, Малор. пѣсни 21. і д.). Вступом до заговорів є такі вислови: „встану я (імя) і піду з дверий у двері, з воріт у ворота, в чистеє поле, в широкє роздолє, к синьому морю, уміюсь я ранньою ро-сою“ і т. д., що вказує на старинність заговорів. Се пер-вісно — спомини обставин, при котрих витворив ся заговор (Потебня, Малор. Народ. Пѣсни 25.).

Пословиці — се короткі реченя, що висловлюють гадки і погляди та правила житєвої мудрости народу, основані на довговікових поміченях, досвіді та на історичних по-діях. У пословицях відбив ся незвичайно виразно характер народу, єго звичаї і повіря, погляд на долю, релігію, Бога, природу і людей, одним словом весь сьвітогляд народу.

В історичнім розвитку пословиць треба відріжнити дві доби: давнійшу і новійшу. В давнійших пословицях, що зложили ся в дохристиянській добі, відбив ся давній, мітичний сьвітогляд народу. Таких пословиць остало дуже мало, а інші значно перемінили ся під впливом хри-стіянського сьвітогляду. В тих пословицях замітний також і книжний вплив, як і сьв. Письма та релігійної науки, а сим способом багато на Україні вийшло книжних посло-виць між нарід.

Багато пословиць відносить ся до давних народних вірувань і давного побуту. Віра в долю, щастє, лихо, зли-дні проявила ся і в пословицях: „судженого і конем не обідеши“, „не роби ся красним, а роби ся щасним“, „не страшні злидні за горами“, „біда лихом свище“. Цікаві та-кож пословиці, що відносять ся до української природи і хлі-боробства.

Історичні події, що лишили сліди в житю народу, найшли також відгомін у пословицях. Найдавнійші взірці таких пословиць находимо в Початковій Літописи, де вони названі „притчами“ або „словами“, н. пр. про Обрів, Радимичів, н. пр. згинули як Обри, „бѣда аки въ Роднѣ“ (Іпат. лѣтоп. 980. р.: „Руси весельє пити, не можетъ безъ того быти“ (986. р.); „единъ камень много горнцевъ изби-

ваєть“ (1217. р.); „не погнетши пчелъ — меду не їдати“ (1231. р.), або в „Слові о полку Ігоревім“: „ни хытру, ни горазду, суда Божія не минути“. „Толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати; а хмель почнеть тонутн“ (Початкова Літопись під р. 981.) і т. ин. Історичні пословиці обіймають різні доби історії українського народу аж до найновіjších часів (н. пр.: „не в пору гість гірше Татарина“; „Служив Москві Іване, а вона єго гане“; „Іван носить плахту, а Настя булаву“ [про Скоропадського]; „погиб, як Швед під Полтавою“ і т. д.).

Богато давних історичних пословиць щезло з пам'яті народу, бо нові пословиці випирали давні.

Дуже багатий є відділ пословиць, що дають погляд на різні обставини родинного і суспільного побуту народу. В побутових пословицях зберегли ся сліди різних степенів культури. Деякі пословиці зберегли ще спомини про давні часи, коли нарід жив пастушим житєм, в інших відбив ся рільничий побут. Пословиці з родинного життя доповняють і поясняють поезію весільних пісень. Етичні погляди народу висловлені виразно в пословицях про правду і кривду, про багатство і бідність, мудрість і дурноту: „Неправдою світ перейдеш, та назад не вернеш ся“; „Риба глядить, де глибоше, а чоловік, де лучше“ і т. ин. Єсть багато пословиць, що мають свій корінь у народних звичаях, інші знов у казках, переказах або піснях і тільки тоді можна їх зрозуміти, коли знаємо дотичну казку (н. пр. „на злодію шапка горить“) або переказ. Тому то пословиця являє ся нерас яко скорочена казка, а навпаки деякі казки і перекази є лише розширені пословиці.

В старовину пословиці звали ся „притчами“. Чимало пословиць находимо і в літературних творах.

Форма пословиці є звязке реченє уложене до складу, часто метафоричним поетичним язиком. Сей склад виражає ся як розкладом слів, так і ритмою та алітерацією, н. пр. „В Луцьку все не по людську: навколо вода, а в середині біда!“ Часто стрічаємо в пословиці дві частини, що відповідають собі ритмою або метричним складом. Пословиці вяжуть ся тісно з піснями, казками і загадками. Походженє пословиць з пісень, казок та історичних подій є доказом, як скоро та форма народної поезії зміняла ся

з випадкової події в пошуку загальної признану і переживала століття і була примінювана в життю народу і поодиноких людей. Вона була признакою розуму, а в давнину виводили її початок від „віщих“ людей.

Прислів'я різняться ся від пословиць тим, що звичайно не містять у собі думки загальної вартости, як се бував в пословицях, але мають своє значіне, коли їх вставить ся серед розмови у відповідній хвилі і відповідно до якоїсь гадки. Вони служать отже для підкріплення плястичности висловлюваних думок, н. пр.: „от тобі віз і перевіз“; „ні в кут ні в двері“; „говорила небіжечка до самої смерті“ і т. д. Український нарід має дуже багато таких прислів. Окрім того має український нарід примовки, приказки (співомовки), відповідні всяким нагодам і хвилям життя і ріжним житєвим обставинам.

Загадки — се є одна з первісних форм поезії у кожного народу, — форма метафорична, як се бачимо і в обрядових піснях, казках і пословицях. Особливо велике поважанє мали загадки у східних народів яко признаки мудрости того, що їх загадував і того, що вмів відгадати. Загадка є гарно уложеною метафорою, не легкою до розвязки.

В народнім життю загадки лучать ся з сьвяточними забавами, хоч не мають такого обрядового значіня, як обрядові пісні або заговори. Загадки зближені більше до пословиць і що до уживаня в життю народу і що до форми та змісту. Мітольоґи надавали великого значіня загадкам і вказували в них міти про небесні сьвітла, про воздушні і космічні явища. Богато загадок книжних вийшло між нарід, особливо з розповсюднених в XI. ст. в староруськім письменстві т. зв. „вопросовъ и отвѣтовъ“, зачерпнених з византийської літератури, з апокрифічних творів, із збірників „Пчель“ і т. п.

Староруське письменство майже не зберегло народних загадок. Однак у Начальній Літописи під 1016. р. стрічаємо сліди давних загадок, котрими послуговували ся дружинники разом з численними пословицями. Ярослав Мудрий з Новгородцями стояв над Дніпром проти Сьвятополка і його дружини, як оповідає літопись: „и быше Ярославу мужъ въпріязнь у Сьвятополка и посла къ нему Ярославъ отрокъ-

своєю пощю, рече кь нему: — онъ сій, что ты тому велиши творити? (і тут наводить загадочний вислів про силу противників і про сподіваний біл): меду мало варено, а дружини много; и отрече ему мужъ той: — рци тако Ярославу: да аще меду мало, а дружини много, да кь вечеру дати. И разумѣвъ Ярославъ яко въ ночь велить сѣчи ся“. Для зрозуміння сього загадочного вислову треба нагадати порівнянє битви з беккетом, з питєм старинного словянського напитку „меду“ в „Слові о полку Ігоревім“ і в історичних народних піснях.

В старовину були такі загадки, але в сучасних не находимо таких, щоби відносили ся до війни. У старинних Греків були такі загадки Сфінкса — про Едипа, а також в германській мітології в германській Едді про борбу між богами і велитнями з підмогою загадок. Се свого рода повиднок, при чім невгадуючий загадки переплачує житєм.

В давних українських і словянських загадках таку роль сфінкса мають вілі (русалки) і Баба-Яга. В українських русальних піснях стрічаємо звичайно три загадки: що росте без коріння? (камінє), що цвите без цвітү? (папороть або н. пр. сосна), що біжить без поводу? (вода). Окрім пісень-загадок є ще казки-загадки, в котрих люди відгадують загадки царя або мудрої дівчини. Старинність сего мотиву про мудрість жєнщини сягає до Початкової Літописи, оповіданя епічного про княгиню Ольгу, котра „бі мудрѣйши всѣхъ чєловѣкъ“ (Ипат. Лѣтоп. 987. р.). Ольга перехитрила („переклюкала“) византийського цїсаря і Деревлян. В оповіданях про відпосини Ольги до Деревлян добачають дослідники черти схожости середньовічних епічних оповістий, а подібними прикметами, як Ольга, визнає ся в літописи також в. князь Володимир. Пізнійші перекази оповідають про розумні замітки Ольги, коли вона була „перевізницею“.

Найбільш цікаві старинні загадки, н. пр. „Баба-Яга вилами нога, весь міръ кормить, сама голодна“ (соха). Сонце зображає ся в отсих загадках: „що без огню горить?“ — „Стоїть дерево серед села, а в кождїй хатцї пїгілячцї“. Крім того сонце зображене в загадках, як: „краєне яблочко, веретено“ і т. п. Вітер і грім зображають ся

конем, котрого не піймає: „Кінь біжить, земля дрожить“.
„Чорна корова весь сьвіт поборола“ (піч).

Як у піснях, так і в загадках находимо епітети, порівняння й інші прикраси поетичного народного язика.

В розвитку загадок можемо ще нині добачити вчасті мітичну основу, де сили й явища природи порівнані з бездушними предметами, сонце з веретенем, місяць з діжею і т. д.; в інших сили й явища природи порівнані із звівірятами або ростипами (зооморфізм), н. пр. місяць із сивим жеребцем, ніч із чорною короною, сонце з дубом-стародубом і т. д. На останку сили й явища природи являють ся вчоловічені як люди (антропоморфізм); сонце — красна дівця, місяць — пастух, що ходить за звівіздами — вівцями, дим — син, а огонь — батько і т. д.

Форма загадок, як і пословиць складна; в них також находимо ритму, асонанцію й алітерацію ¹⁾, н. пр. „Ходив, ходив Ходоман, усіх дітий годував, як упав, так пропав, ніхто его не сховав“. Однак є також загадки прозового складу. Загадки зливають ся часто з піснями і казками, а ще частійше з пословицями.

¹⁾ Асонанція — се неповна, приблізна ритма, сузвучність слівосівок; алітерація — повторене одних і тих самих співзвуків (шелевівок) на початку наголошуваних складів або сузвучність початкових складів слів.

Збирачі і дослідники української народної словесности.

В другій половині XVIII. ст. проявилось у західній Європі а також у Німеччині переконання, що треба „йти в народ“, щоби его добре пізнати, зрозуміти і відчутти жите простолюдя, бо тільки тим способом можна вірно зобразити его світогляд і народним духом оживити поетичну творчість. Майже сучасно почали ся і на Україні записуваня творів народної словесности. Се змагання зродило нову вітку науки, -- народовідання (етнографію). Дрібне українське панство не цуралося рідної мови і предківських звичаїв, переказів та пісень і ся тісна звязь з народом послужила основою для тих змагань українських народописців, щоби зберегти перед затратою дорогоцінні скарби народної словесности. Навіть московські і польські народописці зацікавили ся під кінець XVIII. століття творами української усної словесности, ціннили їх саморідність і оповіщували українські пісні та розвідки про твори української народної словесности, звичаї і т. п.

Першим огнищем українського народовідання став Харків, де кн. Микола Цертелєв († 1869.), одушевлений любовю до місцевої народности і першими неясними здогадами про наукову вагу дослідів народної поезії, положив основи до збирань і вивчення усної словесности. В 1818. р. зладив він і видав 1819. р. в Петербурзі „Опытъ собранія малорусскихъ пѣсней“ (10 народних дум), в котрім звеличив поетичний геній українського народу і чисту моральність яко одинокі спадщину, збережену перед посяганням сусідних народів. Признав „українську мову не менше янших язиків спосібною до поезії“ та звернув увагу на конечність народности в рідній літературі. Опісля висловив погляд, що „в одна словянська мова не має стілько різnorodних чудових творів поетичних, як українська“.

Ал. Павловський, що жив у Слобідській Україні, видав у Петербурзі першу „Граматику малороссійскаго нарѣчія“ (1818. р.), в котрій вказав на деякі більші і менші постичні твори в народній мові з XVIII. століття і звернув увагу на силу чувства, гумор, простоту і реалізм української поезії. Він виказав, що українська мова пригідна не тільки до легкої поезії і карикатурного зображення народного побуту, але й до чогось вишнього, треба тільки піднести просвіту на Україні.

Адам Чарноцький, Поляк, родом з Мінщини, відомий підприбраним іменем **Доленга-Ходаковський**, рівночасно вештав ся по Україні, Галичині і Московщині, збирав старі пам'ятники і записував народні пісні, та став промостником українського народовідаця. Все его життя було вандрівкою ученого розвідувача, археолога й етнографа. Его записи не діждали ся однак повного видання, а значною частиною їх покористували ся М. Максимович, В. Антонович і М. Драгоманів у своїх збірниках, а також В. Науменко у „Кіевській Старині“ та Хв. Вовк у „Матеріялах до української етнології“.

Ізмаїл Срезневський (1812—1880. р.) у Харкові, московського роду, одушевив ся українським життям і народною словесністю і видав збірник „Запорожская Старина“ (6 частин, у Харкові 1832—1838.) переважно історичних дум (між тими деякі підроблені), а також матеріялів та розвідок до української історії, що мав великий вплив на письменників і поетів. Він віщував українському письменству гарний розвиток у будучині, а перейшовши опісля на ниву язикознавства, обстоював самостійність і окремішність українського язика. Около Срезневського утворив ся у Харкові цілий кружок народописців і письменників (Вадим Пассек, Костомарів, Метлинський і ин.).

Плятен Лукашевич, дідич з Полтавщини († 1887. р.), видав „Малороссійскія і Червопорусскія народныя думы и пѣсни“ (Штб. 1836. р.) записані на Україні, між тим вперше замітну думу про Самійла Кішку (галицько-руські пісні перепечатав із збірника Вацлава з Олеська).

Микола Маркевич, автор „Історіи Малороссіи“ (5 томів), чоловік високого поетичного хисту і глибокої освіти, талановитий музик, був народописцем старої школи, описував не тільки „Обычаи, повѣрья, кухня и напитки у Малороссіянъ“, але й видав „Народ. украин. напѣвы положенные на фортепьяно“ (1840.). Другим таким народописцем старого віку був **Микола Закревський** († 1871. р.), видавець збірника „Старосвѣтскій Бандуриста“, в котрім помістив крім пісень Словар український і пословиці.

Вельми заслужив ся для української науки і народовідання **Осип Бодяньський** (1808—1876.), уроджений у Полтавщині в місті Варві, учив ся в полтавській духовній семінарії, опісля в московськім університеті і в 1837. році боровив магістерську дисертацію „О народной поезіи славянскихъ племенъ“, виїхав відтак за границю для дальших студій історії і літератур словянських і заняв опісля катедру словянських язиків у Москві. Він передложив московською мовою Шафарикову „Словянську народопись“ і „Словянські Старинности“. Яко секретар „Общества исторіи и древностей російскихъ“ видав 100 томів багатоцінного історично-фільольогічного збірника під заголовком „Чтенія“. Строгість цензури Миколаївських часів доходила до того, що Бодяньський задля поміщення в „Чтеніяхъ“ опису подорожи по Росії Англичанина Флетчера з XVI-го столітя стратив професуру і секретарство, але в 1849-тім році знов вернув на катедру. В „Чтеніяхъ“ подав Осип Бодяньський крім „Історіи Руссовъ“ також Літопись Самовидця і багато інших літописий і жерел до історії України, а також чотиротомовий „Збірник пісень Галицької й Угорської Руси“. Я. Головацького. Він видав також замітну розвідку „О времени происхожденія славянскихъ писемъ“.

Роботу на ниві народовідання розпочату без наукової основи повели більш науковим ладом **Михайло Максимович** і **Амврозій Метлинський**.

Михайло Максимович¹⁾ виступав вісім літ пізнійше, пі-

¹⁾ Максимович Михайло, ур. коло Золотоноші в Полтавщині (1804. р., ум. 1873. р.), був спершу професором ботаніки в університеті

сля першої проби кн. Цертелева на полі українського народовіда-ня з більше означеним поглядом на єство й історичне значінє народної поезії та видає „Українськія народныя пѣсни“¹⁾. Під впливом народно-романтичного напрямку, що процвітав на Україні особливо в 20-тих і 30-тих роках XIX-го столітя, висказував Максимович думки та ідеї про потребу самостійного розвитку національних основ і звороту від штучного і вимушеного писаня в літературі до природи, до народности. В своїй річці, читаній у московськїм університеті, висловлює він погляд, що „самостійність повинна бути конечно участію народу, котрий хоче жити плодотворним житєм і лишити спадщину потомним поколінням, бо там нема життя, де нема самостійного розвитку“. Однак сї погляди Максимовича про самостійний розвиток народу і про народність були доволі неясні і невиразні та зливали ся з розумінєм урядової народности московської. Всеж таки в єго науково-літературних, а іменно в критичних розвідках з історії й археології України, особливож Києва, в замітних, дослідках з українського народовіда-ня і мови та в єго збірниках українських пісень були головною і визначною прикметою єго українські змаганя.

Збірник українських пісень довів Максимовича до зна-комства з Миколою Гоголем, що опісля перемінило ся в щире приязнь. Гоголь був очарований Україною, вї старовинною і піснями, задумав написати історію України, забрав ся також до української етнографії, а добутком сєго етнографованя були єго твори, з котрих починає ся і в мо-

в Москві, а відтак професором московської літератури в київськїм університеті. В історичних розвідках поясняв він ріжні питання з княжих часів, з середньої і козацької доби України. Написав чимало історично-топографічних дослідів про Київ й околицю, а також археологічні та етнографічні розвідки про народний побут, народний календар, повіря, перекази. В язових розвідках збирав погляди Погодина, пачеб Україна заселила ся українським племенем аж по спустошеню України Татарами. Написав також між иншим „Исторію древней русской словесности“. Українською мовою переложив він „Псалми Давидові“ і „Слово о полку Ігоревім“, до кетрого дав цінний коментар; писав також оригінальні поезії українською мовою. Деякі з єго розвідок перестаріли ся наслідком пізнійших фільологічних, історичних та етнографічних дослідів.

¹⁾ Перший збірник 1827. р., другий 1834. р. третій 1849. р.

сковським письменстві нова доба народної свідомости. Збірник сей не остав без впливу і на генияльного московського поета Пушкіна, котрий під впливом українських пісень написав поему „Полтава“, один з перших творів московського письменства з прикметами народности. Приязнь Пушкіна, плідотворна для Гоголя, не обійшлась і без взаїмного впливу Гоголя на Пушкіна, а навіть на Жуковського, котрий, хоч старший від них і консервативний, звернув пильну увагу на народну поезію.

Хоч Максимович у своїх історично-етнографічних працях був перенятий любовю до рідного краю і народного життя, однак що до української народности не мав ще ясного розуміння. Виріс він у школі московського романтизму, що почав приймати народну закраску, а з свого боку вніс в нею український відтінок. Він був переконаний, що українська мова може бути мовою поезії, але думав, що не може бути мовою ані освіченого суспільства, ані мовою науки.

Амерозій Метлинський (ур. біля Гадяча 1814. † 1870.) одержав початкову освіту під проводом українського письменника Макаровського, а відтак гімназійну й університетську в Харкові під впливом Петра Артемовського-Гулака. Опісля став професором московської літератури в Харкові. Писав українські „Думки й пісні“, але найбільш заслужив ся на той час найкрасше зложеним збірником з наголовком „Народныя южнорусскія пѣсни“ (Київ 1854. р.), в котрім подав різні народні пісні, а також думи позаписувані у кобзарів, що бували звичайними его гістьми.

Микола Костомарів (1817—1885.), визначний український історик, уже jako слухач харківського університету був пильним збирачем і дослідником устної народної словесности і в самих починах своєї наукової діяльности написав розвідку (1843. р.) „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзи“. Знищену на приказ харківського архієрея задля самостійних поглядів сю розвідку видав Костомарів опісля з наголовком „Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества“ (1880.), відтак появилася его „Исторія козачества въ памятникaxъ южно

русскаго народнаго пѣсеннаго творчества“ (1883. р.), „Семейный бытъ въ произведеніяхъ южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества“ (1890.), а давнѣйше „Славянская міеологія“ (1847. р.) і „Объ отношеніи русской исторіи къ географіи“ (1863.).

Костомарів виказав необхідність етнографії для історика яко науки про нарід, а згадані в горі цінні его розвідки, оперті на певній науковій підвалині і глибокім знаню життя і минувшини українського народу, не втратили й доси великої своєї стійности і тому треба вважати Костомарова одним з перших що до часу і значіння учених етнографів-дослідників в українській науці.

Пантелеймон Куліш (1819—1897.) стоїть неначе на порозі старої народописної школи і нової доби українського народовіданя. Їго „Записки о Южной Руси“ (в двох томах, 1856—1857.) були помітною на свій час появою (матеріал III. тому появилася пізнійше в „Чтеніяхъ московскаго общества исторіи и древностей“). Їго Записки є одноцілою живою народописною картиною, що дає нам образи народного побуту і кобзарів-бандуристів. Нарід представляє ся єму живим пам'ятником старовини, в котрім зберегли ся скарби народної душі і поетичного почування.

„Основа“, літературно-науковий місячник (Спб. 1861 до 1862.), викликала оживленє народописних дослідів, а в ній виступає ціла громада нових дослідників не тільки на цивілізації і археології України, але й народовіданя. **Анатоль Свидницький**, автор семейної хроніки-повісти „Любоградські“, оповістив там обемисту розвідку „Великдень у Подільянъ“. **Матвій Симонів**, під прибраним іменем Номис, подав основну розвідку „Різдвяні святки“, а окремо видав „Українські приказки, прислів'я і т. п.“ (Спб., 1864.).

Павло Чубинський (уродив ся в Борисполі коло Переяслава, † 1884. р.), займає неперечно перворядне місце на полі новітнього українського народовіданя. Протягом двох років (1869—1870.) зібрав він такі багаті засоби, яких поперед не встигли нагромадити цілі наукові товариства за довгий час. Зібрані его заходами народописні засоби по-

явили ся з наголовком: „Труды этнографическо-статистической экспедиции въ югозападный край“ (7 об'ємистих томів, Спб. 1872—1877.), в котрім окрім пісень, казок і т. п., поміщені наукові розвідки В. Антоновича про чарн, Ол. Кистяковського про волосні суди, К. Михальчука про українську мову, з картою говорів. Се що до богатства і ріжнородности матеріалу одиноке в нашій літературі виданє довершене одиницею в так короткім часі.

Дальшу роботу на тій ниві на основі вимогів новітньої науки, званої фольклором, підняв „Отдѣлъ Императ. географ. Общества“ у Києві, заснований там 1873. р., в котрім опріч П. Чубинського зібрав ся поважний кружок визначних українських учених, як В. Антонович, М. Драгоманів, Павло Житецький, Ол. Кистяковський, Константин Михальчук, Микола Лисенко, Олександр Русів, Іван Рудченко, Хведір Вовк, М. Лавченко, А. Лоначевський і ин. Головою сего Відділу імперат. геогр. Товариства був український вельможа Галаган. Добутком живої діяльності сего Товариства були два томи „Записокъ Юго-запад. отдѣла импер. геогр. Общества“ (у Києві 1874—75) з окремими розвідками з обсягу народовідання і народописними записами. Сучасно вийшли „Народныя южно-русскія сказки“ І. Рудченка († 1905. р.) в двох томах (1869—1870.) і йогож цінний збірник „Чумацкія пѣсни“ (1874. р.) з основною розвідкою „Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ“.

Незвичайну діяльність розвинув знаменитий композитор Микола Лисенко, котрий не тільки виданєм „Збірників пісень“ збогатив зібрані доси засоби, але й записами мелодій та розвідками про народну музичну творчість („Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ“ в І. томі згаданих Записок. (Про Остапа Вересаю подав там цінну розвідку Ол. Русів).

Взірцевими з наукового становища є В. Антоновича і М. Драгоманова „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (два томи, Київ 1874—1875.), з цінним переднім словом і основними поясненнями пісень і дум, М. Драгоманова „Малорусскія преданія и рассказы“

(Київ, 1876. р.) і **Павла Житецького** „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ (Київ, 1876. р.). Се живе зацікавлене українським народовіданєм проявило ся ще видатнїйше в обемистім двотомовім виданю з наголовком „Труды 3-го археологическаго съѣзда, бывшаго въ Кіевѣ 1874. г.“ (1877—1878.), в котрїм напечатані цїнні реферати з обсягу народовіданя, історії, археології і мистецтва України українських і московських учених. Одначе дальшу роботу в тїм напрямі перервано царським указом з 1876. року, котрим на основі доносу Юзефовича заборонено дальшу діяльність сего Відділу, а також взагалі українське письменство.

Дослїди народного життя, побуту й усної словесности, ведені з поважними успіхами у західній Европі й на Україні, захопили також галицьку, буковинську й угорську Україну. **Іван Могильницький**, крилошанин Перемиської капітули, написав розвідку „Вѣдомѣсть о русскомъ языкѣ“, в університетських альманахах львівських проф. Гітнера появили ся українські народні пісні з розпавою Дениса Зубрицького (1821. і 1822.), в 1835. році в Перемишлї „*Ruskoje Wesile*“ **Йосифа Лозинського**, а в збірнику „*Русалка Днѣстровая*“ (1837. у Будимі) народні пісні записані **Іваном Вагилевичем** з его розвідкою. Записи з народних уст подав також „*Вѣнокъ*“ (у Відні, ч. I. 1846. і ч. II. 1847.), в 1841. р. у Відні видав Я. Головацький „*Галицькіи приповѣдки и загадки зібраніи Гр. Илькевичомъ*“.

В 30-тих рр. XIX. столїтя почали в Галичині вичувати народно-поетичну українську старовину також польські народописці. **Вацлав з Олеська** (Вячеслав Залеський), губернатор Галичини († 1849. р.), видав „*Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego*“ (Львів, 1833. р.) з обемистим переднім словом, в котрїм проявляє ся тільки романтична чутливість, але не бачимо в нїм ще свідомого розуміння ваги народної поезії для дослїдів мови, історії й єї живого значіння для сучасного письменства. Всеж таки сей збірник мав сильний вплив у Галичині, бо виявив велике багатство поетичної творчости українського народу, а перші тут почини відродження народного письменства замічає ся майже сучасно з появою сего збірника.

Меншу стійність має збірник **Жеґоти** (Ігнатія) **Павлі** „*Pieśni ludu guskiego w Galicyi*“ (том I., 1839., том II., 1840.), в котрім він користував ся в значних розмірах записами **Я. Головацького**.

З розповсюдженням народного життя і літературного руху в 60-тих і 70-тих та пізнійших роках XIX. століття в галицькій і буковинській Україні в різних видавництвах, н. пр. „Зоря яко альбумъ на г. 1860.“, у „Вечерницяхъ“, „Метї“, „Правді“, „Зорі“, „Житю і Слові“ почали появляти ся записи творів устної словесности і народописні розвідки, а також окремі збірники: **І. Галька** „Народныи звичаи и обряды надъ Збручемъ“ (дві часті, Львів, 1860. і 1862.), **Счастныи Саламонъ** „Коломыйки и шумки“ (Львів, 1864.), **І. Нечуй-Левицький** „Сьвітотгляд українського народу“ (Львів, 1868. і 1879.), **Гр. Купчанко** „Пѣсни буковинской Руси“ (Київъ 1875.) і інші. Однак найбільшу заслугу здобув собі **Я. Головацький** величезнім збірником, виданим **Ос. Бодяньським** з наголовком „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ (4 томи, 1863—1865.) в „Чтеніяхъ московского Общества истории и древностей“) й окремо. Окрім того оповістив вичимало народописних розвідок.

Громада київських учених і народописців приложила до видань вельми богатих народописних записів у 70-тих роках XIX. століття історично-порівнюючу методу й оповістила крім того цілу низку цінних народописних розвідок. Сю роботу розпочату в київськїм відділі імператорського географічного Товариства провадив далше **Михайло Драгоманів** (1841—1895.) після перенесеня з Києва, по виданні згаданого в горі царського указу 1876. р., спершу в **Женеви**, де видав „Нові українські пісні про громадські справи“ (1884. р.) і „Політичні пісні українського народу“ (дві часті 1883—1885.) з основним поясненнями історичними, а крім того написав на становищі професора університету в Софії чимало цінних розвідок з обсягу народовідапця (виданих заходом **М. Павлика** у Львові з наголовком „Розвідки Михайла Драгоманова в 4-х томах 1899—1907.).

Побіч Драгоманова визначив ся вельми на полі українського народовідапця професор харківського університету

Олександр Потебня (1836—1891.), неперечно після Мікльошича перший що до глибокої ерудиції і ріжнородности знаня язикознавець. Глибоке фільольогічне знане прикладав він до народописних дослідів. Окрім численних розвідок із сего обсягу видав обемисте діло з наголовком „Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ съ ними пѣсень“ (Варшава, два томи, 1883—1887.), в котрім розбирає і пояснює сі пісні в порівнаню з иншими словянськими, литовськими і германськими що до мотивів на основі мітольогічної теорії, але з певною обережністю у выводах.

Павло Житецький (1836—1911.), професор гімназії у Києві, окрім основних і цінних праць на ниві язикознавства, оповістив також вельми основні розвідки з царини народо-відання ¹⁾.

Царський указ з 1876. року припинив роботу українських письменників, учених і народописців, однак перегодом, хоч его не знесено, а доповнено ще деякими тайними розпорядками, російська цензура злагідніла так, що малопомалу стали появляти ся знов українські видання. Незвичайний вплив на розбуджене літературної, наукової і народописної діяльності мало засноване історичного місячника „Кіевская Старина“ (в Києві 1882.), що виходив до 1906. року, а відтак появляв ся українською мовою з наголовком „Україна“ (протягом 1907. року) і є невичерпаною скарбою для всіх дослідників українознавства. Протягом четвєртини столїтя подали там неперебрану силу народописних записів і цінних розвідок: **В. Василенко**, **В. Горленко**, **Дикарев**, **М. Драгоманів** (під прибраним іменем Кузьмичевський), **О. Ефименкова**, **І. Манжура**, **М. Марти-**

¹⁾ „Малорусскій Вертепъ“ (Київ, 1882.), „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (Київ, 1893. р.), „Малорусскія вирши правоучительнаго содержания“ („Кіевская Старина“ 1893.), „О языкѣ и поэтическомъ стилѣ народныхъ малорусскихъ думъ“ (ibid. 1893.), „Странствующие школьники въ старинной Малороссіи“ (ibid. 1893.), „Малорусскія вирши правописательнаго содержания“, „Старинная запись народныхъ малорусскихъ думъ“ (ib. 1893.), „Отраженіе пѣсенныхъ мотивовъ въ народныхъ малорусскихъ думахъ“ (ib. 1892.), „Творцы и пѣвцы малорусскихъ думъ“ (ib. 1892.).

нович, В. Милорадович, В. Науменко, І. Новицький, Т. Рильський, Д. Яворницький, М. Сумців і інші. Сей останній, професор харківського університету, основною розвідкою „Современная малорусская этнографія“ („Кіевская Старина“ 1893—1894.) доповнив „Історію русскої етнографії“ А. Пипина, а в розвідці „Культурныя переживанія“ (ib. 1889—1890.) подав багаті подробиці про народні обряди.

Борис Грінченко (1863—1910.) видав збірник „Етнографическіе матеріялы“ (3 томи, Чернігів 1895—1899.) котрий можна що до багатства поставити поруч видан П. Чубинського і Я. Головацького, а крім того „Литературу українскаго фольклора“ 1901. р. і великий 4-томовий „Словарь українскаго языка“.

Слідами П. Житецького посунув значно вперед наук українознавства професор київського університету **В. Перетц** у творі „Исслѣдованія и матеріялы“ (1900—1902.) в котрім виказав важне значінє впливів старих пам'ятників у висліджуваню української народної словесности.

З заранєм свободи в бувшій російській царстві громада українських учених оснувала у Києві Українське Наукове Товариство, котре почало 1908. р. видавати українською мовою „Записки Наук. Товариства в Києві“ (досі 9 томів) і там оповіщувати також записи і розвідки з народовіданя.

Побіч сего Товариства у Києві розвинуло вельми живі діяльність під проводом професора **М. Сумцова** Харківське фізіологічне Товариство і видало в своїх „Сборникахъ“ чимало народописних записів і розвідок.

Коли на Україні царським указом 1876. р. застановлено розвиток рідного письменства, стало засноване (1873.) у Львові значними жертвами народолюбців з України Товариство ім. Шевченка призначеним для українського слова і письменства. Живу діяльність проявил воно з 1893-тим роком, коли перестроєно его на лад академії наук у Наукове Товариство ім. Шевченка. Видає воно місячними книжками „Записки“ (досі 130 томів) крім того „Етнографічний Збірник“ (досі 38 томів) і „Матеріяли до української етнології“ (досі 18 томів).

Між робітниками в Науковім Товаристві імени Шевченка визначили ся на ниві народовідапня особливо Іван Франко († 1916. р.)¹⁾, Володимир Гнатюк²⁾, Осип Роздольський³⁾, Іван Верхратський († 1919. р.)⁴⁾, Філярет Колеса⁵⁾, Ієрон Кузеля, Володимир Шухевич († 1915. р.)⁶⁾ і інші, наддніпрянських Українців Хведір Возк († 1918.), з угорських Гидор Стрипський.

В слід за українськими народописцями почали звертати більшу увагу на українське народовіданє Поляки, Москалі, Нїмці і т. д.

Оскар Кольберґ видав богату збірку з наголовком *Lud, jego zwyczaję* і т. д., а відтак „*Pokucie, braz etnograficzny*“ (том I—IV. в Кракові 1882—89.), котрі можна поставити поруч „Трудів“ П. Чубинського збірника пісень Я. Головацького. Заходами проф. І. Корніцького і Ос. Кольберґа появило ся у виданях краківської Академії Наук під заголовком „*Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*“ чимало зібраних особів народописних. Окрім того Марцінковський (під прибраним іменем Новосельський) видав „*Lud ukraiński*“ (1857.), а у виданю „*Stepy, morze i góry*“ (1854.) подав цікаві замітки про народні обряди і т. ин.

А. Пипін (1833—1903.), визначний історик московської літератури, видав в 4-х томах „Історію русской етнографіи“, в котрій оцінив заслуги українських народопис-

1) І. Франко оповістив між иншим „Студії над народними піснями“, видав „Галицько-руські приповідки“ в V. томі і т. п.

2) В. Гнатюк видав „Галицько-руські легенди“, „Колодійки“, „Гаївки“, „Анекдоти“, „Новелї“, „Знадоби до галицької демонології“ і т. п.

3) Ос. Роздольський зібрав велику сплу казок і пісень з намірами.

4) Проф. Верхратський видав цінні дослїди галицько- і угорсько-руських говорів, а „Пробу упорядкованя українських говорів“ подав проф. І. Зілинський.

5) Ф. Колеса напечатав цінну розвідку про ритміку українських пісень.

6) В. Шухевич видав богату збірку пісень, опис звичаїв і т. п. з. „Гуцульщина“ (5 томів).

сців (в III. томі) і подав основний огляд українського народовідання.

З чеських видань „Časopis českého Museum“ подав розвідки Івана Вагилевича: „Husulové obyvatel v východního pohorji Karpatského“ (1838—39. в Празі), з піснями, описом звичаїв і словарцем гуцульського говору, „O upirech a vídmacích“ (тамже 1841. р.) і „Vojkové lid ruskoslovanský v Haliči“, та Якова Голубацького: „Cesta (подорож) po halické a uherské Rusi“ (тамже 1841.). В новітніших часах навязалися літературні взаємини між галицькою Україною і Чехами головні з підмогою Франтішка Ржегоржа, котрий довго проживав у Галичині і подавав у чеських научних часописах численні народописні розвідки про звичаї (весіле, похорони, руське село, про топирці, про різьбара Юрка Шкрипняка і т. п.).

З західно-європейських народів заходами М. Драгоманова звернули головну увагу на українське народовідання Англичани, Французи, Італійці, а також Німці. Українські думи і пісні появилися у віршованій перекладі Фридрих Боденштедта з наголовком „Die poetische Ukraine“ (Stuttgart, 1845.), а Сіміїнович-Штаффе видав переклад „Kleinrussische Volkslieder“ (в Липську, 1888. р.). Систематичну роботу про українське народовідання розпочав професор черновецького університету Др. Раймунд Кайндт дослідженнями про буковинських Гуцулів і оповістив чимало розвідок по різних німецьких видавництвах, в чім йому допомагало Віденське антропологічне товариство в „Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“.

У виданню „Die Österr.-ungar. Monarchie Wort und Bild“ в томі „Galizien“ напечатана розвідка Олександра Барвінського: „Das Volksleben der Ruthenen“ з ілюстраціями (Відень, 1898.), а професор Стефан Рудницький видав у Відні 1916. р. „Ukraine, Land und Volk, eine gemeinfassliche Landeskunde“, де в розділі „Anthropogeographie“ подав з картою народописною найновітші вислідки про український народ, його розселення, культуру і т. д. У збірнику „Die Ukraine“ (Berlin, 1911) подав професор П. Кремер розвідку: „Die Ukraine“.

ihre historischen Lieder“ (про думи й українських кобзарів), а в збірнику „Die slavische Volksseele“ (Jena, 1916.) напечатав Олександр Барвінський розвідку „Das ukrainische Volk in seiner Volksdichtung“ з виїмками поетичної народної творчості в німецькій перекладі.

Загальний огляд української народної творчості.

Історія української народної поезії (в ширшому розумінню слова) сягає найдавніших часів життя нашого народу, тих часів, коли творила ся сама мова народу. З розвитком мови і народного життя витворював ся з одного боку міт, а з другого поезія. На первісній ступені розвитку народного життя мова, міт і поезія були нероздільним явищем. Народне українське життя зберегло сліди і засоби глибокої старовини і цінні останки історичного народного побуту. Сими засобами заняла ся нова наука, народознавство, а учені дослідники добували дорогоцінні скарби з тої таємничої глибини, в котру вони почали вглубляти ся з початком XIX. століття. Вправді осуджуване народної поезії проповідниками християнства, прогнане її з книжного письменства та недостача записів лишили літературу прямої житнености, багатого жерела мистецької краси, а нащадків позбавили виразних свідощів пережитої минувшини, але всеж таки ці обставини не змогли винищити народної поезії. Ці обставини довели тільки до того, що маємо тепер розмірно пізну тільки форму народно-поетичних творів, а хоч у сучасній пісні зберегли ся нераз останки вельми глибокої старовини, то головні записи їх сягають тільки кінця XVIII. ст., коли змаганя її збирачів і дослідників вяжуть ся вже з початками нового народного українського письменства. Але вже ці перші збирачі творів народної словесности споглядали на них як на останки щезаючих з народного життя явищ і одушевляли ся сими творами, котрим вони не находили нічого рівного в цілій слов'янській поезії (н. пр. Бодянський).

Тимчасом дальші записи зроблені численними збирачами протягом XIX. століття виявили невичерпане багатство народного словесного скарбу, збереженого в народній

пам'яті і чудові та багаті мотиви народної творчості. Сі записи і досліді, роблені над творами народної словесності, стають певним доказом, що народна творчість не вимирає, а зроджує нові твори, що неначе нові парості розвивають ся з могутнього старинного пня.

Звичайно вважають народну поезію несвідомим збірним виразом усього народу, в котрім не було місця особистому придуманню і чуттю та протиставлять сю збірну (колективну) творчість мистецькій поезії, яко виключно личній. Але хоч народна пісня дає нам часто високої краси поезію образів і висловів, то неперечно і на сій царині, як і в пізнійшій мистецькій (індивідуальній) поезії, виступав також личний поет, особливо талановитий, з буйною уявою і багатим даром слова, а тільки переходом єго пісня задля поетичної стійкості узагальнювала ся, змінювала ся, переіначувала ся, вигладжувала і ставала народною. Однак умовини її ународовлення були в дійсності інші: коли у личного поета пізнійшої доби проявляла ся все більше або менше єго індивідуальність, коли ся індивідуальність ставала нераз у суперечности з єго суспільством, то в народній пісні поет бував звичайно типовим представником своєї суспільної верстви, розвивав ся в її обставинах, висловлював тільки її світогляд і почування. Народна поезія може бути тільки відсвіщенєм усталеного і виробленого практичного й етичного побуту; тільки тут являє ся спромога її розповсюдження й усталення в народній верстві. В сій злучности народного поета з єго суспільством основну вагу мало одно услівє живої питоменности і загальности народної поезії — мова. Сей личний поет, творець пісні, котра переходом ставала народною, користував ся народною мовою на тім степені її розвитку, коли її живописність зберегала всю свіжість і коли вона ще не щезла з буденної мови. Він був членом роду, єго поезія служила родовому культови, супроводила родовий обряд, святкування і т. п. промовляла пригідною для неї мовою, мала виявляти світогляд того роду і находила для зображення сего світогляду мистецьку форму.

Утворена личним народним поетом пісня вигладжувала ся, перераблювала ся і змінювала, узагальнювала ся і ставала народною подібно, як деякі твори Сковороди.

Шевченка, Чубинського, або в деяких галицьких та буковинських поетів перейшли до народних уст, або як зложені київськими академістами чи вандрівними дяками думи й пісні переогодом ставали народними після достробня їх до народного ладу. Наслідком того народна творчість не завмирає, а переймає та перероблює сі твори, що красою поезії і світоглядом припали народові до серця і душі та розвиває ся далше, а її продовженням треба вважати поетичну творчість, що виявила ся з такою могутньою силою в поезії Шевченка. „Его поезія — влучно замічає Костомарів — є прямим продовженням народної поезії“. І не даром явила ся вона тоді, коли давні народні пісні стали забувати ся. Поезія Шевченка, як каже Костомарів, — се правесна, мила донька старої української поезії, витвореної в XVI—XVII. століттю та, як ся остання, була вона зовсім так само донькою старинної української поезії, сеї далекої від нас поезії, котру здогадливо можемо уявляти собі на основі твору Ігоревого співця“.

Тимто українська народна поезія своєю високою красою й етикою звернула на себе пильну увагу не тільки українських збирачів, дослідників і письменників, але й чужоземців задля свого великого багатства, високої літературної стійкості і невмирущої сили народного духа. Велику заслугу в піддержанню поетичної творчості треба признати збирачам і дослідникам, котрі також на археологічних зїздах в XIX. століттю, особливо в Києві (1874.), а ще в більшій мірі в Харкові (XII. зїзд) ознайомили широкі круги наукового світа з народним побутом і устною словесністю. Ще більше харківський університет і тамошнє Фільологічне Товариство під кермою проф. М. Сумцова пособляло народовіданню. Харківський археологічний зїзд дав почин до вивчення репертуару і побуту кобзарів та лірників, котрих найшло ся ще кілька сотень на Україні, та до заснованя окремої кобзарської музичної школи, а проф. М. Сперанський подав розвідку про кобзарів і лірників на основі зібраних дослідів і засобів.

Заходами проф. Сумцова й гр. Уварової, предсїдницї археологічного зїзду, явила ся обємиста робота київського статистичного комітету про бандуристів і лірників Київщині (1903. р.), впорядкована Доманицьким, з пе-

редним словом М. Василенка. На основі тих дослідів, як і новітших, виявило ся, що на Україні живе понад 2000 бандуристів та лїрників, котрі зберегають із глибини минулої доби перекази, пісні історичні й релігійно-моральні, що пособляють у значнім степені плеканю і розвиткови нїжних і людських почувань у широких верствах неграмотного простолюдя.

З М І С Т.

	стор.
Вступні відомости	1—46
1. Що називаємо історією української літератури і яка її задача	1—2
2. Поділ історії української літератури	2—6
3. Поділ мов	6—8
1. Арійські або індо-європейські мови	6—7
2. Слов'янські мови	7—8
4. Християнство і грамота у Слов'ян на Русі. Церковно-слов'янський (старо-болгарський мов) . . .	8—12
5. Староруський мов	13—15
6. Вплив польського, чеського і латинського мов на книжний руський мов. Слов'янсько-руський мов .	15—19
7. Книжний руський (слов'янсько-руський) мов . . .	19—20
8. Слов'янсько-руський мов. Вплив Московщини . .	20—22
9. Літературний український мов	22
10. Письменський (літературний) мов український і його наріччя	23
11. Український мов і його мови	24—26
12. Загальний культурно-історичний погляд	26—28
13. Початки руської державности	28—31
14. Християнство на Русі й його вплив	31—34
15. Останки поганської старовини і поганського світогляду	34—43
16. Розвиток державности на Русі, її скріплення і занепад державної самостійности	43—46
17. Початки письменства. Византийсько-церковно-слов'янське письменство на Русі . . .	47—78
18. Пам'ятники византийсько-слов'янського письменства на Русі	50—78
Перша доба староруського письменства . . .	79—143
Характер і форма тогочасного письменства	79—82
а) Перший відділ першої доби. Процьвіт староруського письменства	82—136
1. Богословське (духовне) письменство і проповідництво	83—95
1. Похвали	83—84

	стор.
2. Проповіди	84—89
3. Життєписи й історичні повісті	89—95
4. Літописи	95—105
5. Памятники правничого і законодавчого письменства	105—106
6. Поучні (дидактичні) твори («Поученія»)	107—109
7. »Моленіє Даниїла Заточника«	109—110
8. Старинна руська поезія («Слово о полку Ігоревім»)	110—129
Відгомін »Слова о полку« й его наслідования	129—130
9. Подорожі («Хожденія»)	130—132
Загальний погляд на письменство і просвіту	132—135
Переходова доба в розвитку руського язика	135—136
б) Другий відділ першої доби. Застій і занепад руського письменства	136—143
1. Богословське (духовне) письменство	137—139
2. Апокрифи	139—141
3. Літописи	141—143
Друга доба (середня) староруського письменства	144—256
1. Політичні і релігійні події	144—145
2. На полі церковного і релігійного життя	145—148
3. Люблінська унія	148—149
4. Початки козащини. Визвольні змагання українського народу	149—150
5. Початки гуманізму	150—153
6. Реформація	153—155
7. Книгопечатанє	155—160
8. Організація Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви	160—162
9. Школи	162—172
а) Перший відділ другої доби	172—178
1. Церковні твори	172—174
2. Історичні твори	174—177
3. Урядованє й законодавство	177—178
б) Другий відділ другої доби	178—256
1. Полемічні твори	180—183
2. Проповідні твори	183—189
Вплив української просвіти на Московщину	189—190
3. Постанови	190—192
4. Научні твори	192—196
а) Богословські	192—194
б) Граматики і словарі	194—195
в) Систематичні виклади історії	195—196
5. Книжна українська поезія	196—198
6. Вплив живої народної мови в українськім письменстві другої доби	198—200

7. Характер українського письменства в українських землях прилучених до Польщі	200—202
8. Вплив української просвіти на Московщину від прилучки до неї лівобічної України з Києвом	202—204
9. Шкідливий вплив прилучки України до Московщини та розвиток української літератури	204—205
10. Шкідливий вплив урядового язика Московщини	205—207
11. Історичне письменство в XVII. і XVIII. ст.	207—214
12. Драматичне письменство	214—215
13. Початки української драми	215—240
14. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменства	240—249
Духове і літературне жите в Правобережній і в Галицькій Україні	249—256
Устна словесність народна	257—370
1. Свідомства про старинну народну українську поезію	258—263
2. Заборона народної поезії	263—265
3. Вплив християнства на зміст у народній поезії	265
4. Історично-літературне значінє народної поезії	266
5. Місце народної устної словесности в історії літератури і черга її поміж пам'ятниками в історично-літературнім розвитку	266—267
6. Основні наверстованя творів устної словесности	267—269
7. Змінчивість народно-поетичних творів	269—270
8. Питомейности і форми народної поезії	270—276
9. Богатство і літературна стійність збереженої народно-поетичної творчости	276—277
10. Народні пісні і думи	278
1. Обрядові пісні	277—285
2. Колядки і щедрівки	285—288
3. Щедрівки	288
4. Мясниці	288
5. Веснянки	289—290
6. Русальні пісні	290—291
7. Купало. Кострубонько	291—294
8. Обряди і пісні жнивні, заклики, обжинки	294—295
9. Побутові обряди і пісні	295—
а) Весільні пісні	296—304
б) Похоронні обряди, пісні, плачі, заводження або голосія	304
в) Похоронні пісні, плачі, заводження або голосія	304—
10. Релігійно-моральні пісні або духовні стихи	306—309
11. Історичні думи і пісні	309—321

12. Лірична поезія народна	321—331
Пісні ігрові і хороводні	323—331
Родинні, семейні пісні	325—326
Суспільні і господарські пісні	326—329
Українська народна музика	329—331
13. Шкільна українська поезія лірична	331—335
Шкільні гімни	332
Елегії	332—334
Оди	334—335
II. Народні казки, легенди, перекази, новелі й анекдоти	335—346
III. Замовлювання і заклинаня, пословиці (при- повідки), прислів'я, примовки і загадки . .	346—352
Замовлювання і заклинаня	349
Пословиці	349—351
Прислів'я	351
Загадки	351
Збирачі і дослідники української народної сло- весности	353—367
Загальний огляд української народної творчости . .	367—370
Зміст	371—374
Поправки і доповнення	375

Поправки і доповнення.

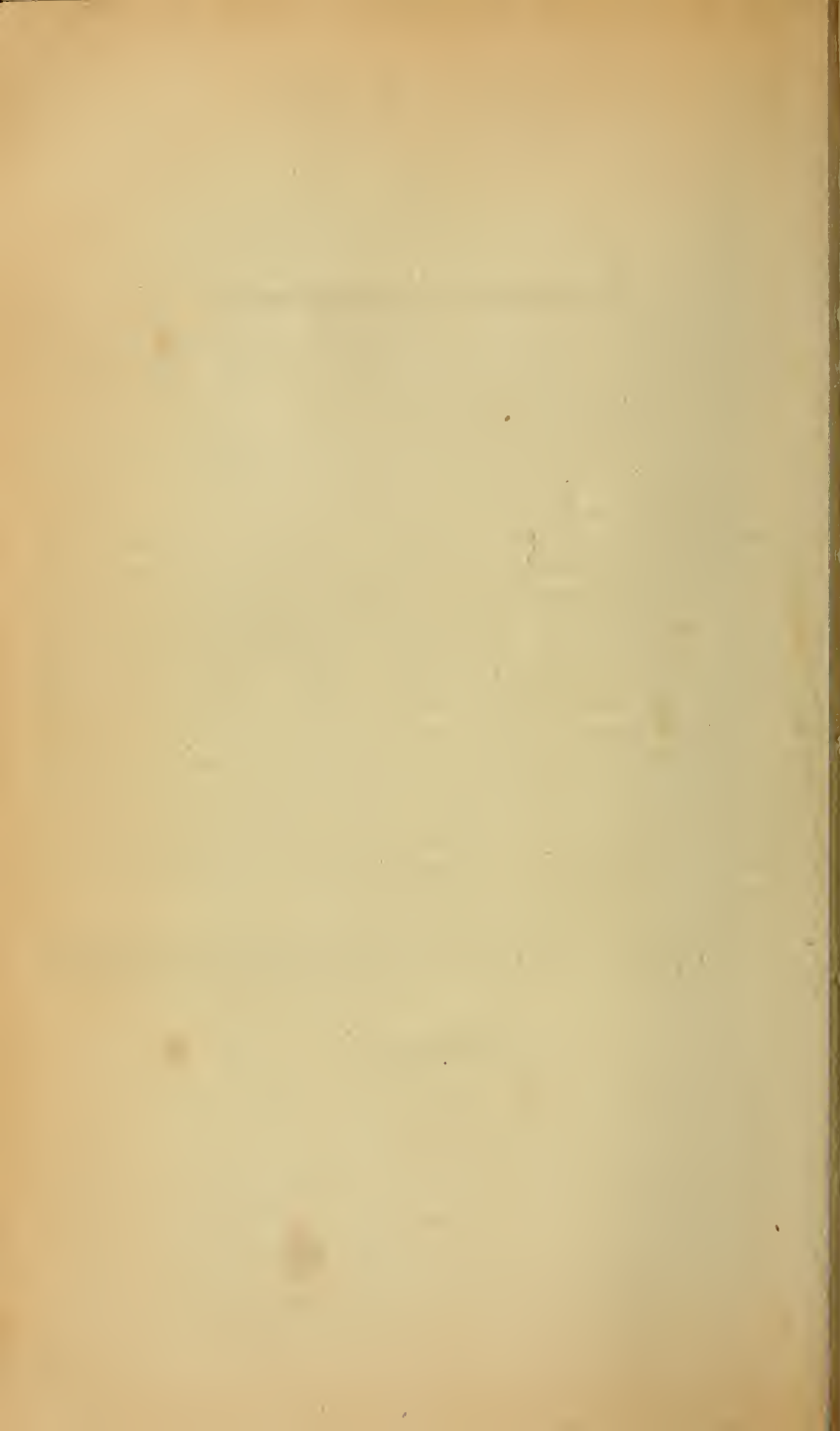
Стор. 34 ряд 10 з долини зам. старовини має бути старовини :

„ 79 у наголовку сигнатура **В** злишня.

„ 141—143 доповнене про Галицько-Волинську літопись :

Найновіші досліді виказали хибність гадки, ніби Галицько-Волинську літопись маємо без початку та начеб то волинські звістки Київської літописи з XII. ст. були останками »першої половини« Гал.-Вол. літописи. Ніщо не вказує на те, щоби ся літопись втратила що небудь на своїм початку, тим більше, що слова »Начало княження« аж до »Галицького« є пізнійшою вставкою, що находить ся тільки в однім Іпатєвськім списку. Слова »По смерти (же) великого князя Романа« служать вповні природним вступом до Галицької літописи і всякі здогади про якісь утрачені вступні частини зовсім є довірливі; на них у літописи не знаходимо ніяких вказівок. Сеж зовсім природна вихідна точка для літописця, що забирав ся описати історію Данила, почати від смерти его батька і тих замішань, що по нїм проявили ся. Нічого, що вказувало б на Галицьку літопись, з її характеристичним риторичним стилем, не знаходимо в Київській літописи.

Стор. 194 рад. 9 з гори після »Учительное Евангеліє« пропущена протинка , і злучник а перед словами під заголовком.

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

II. ЧАСТЬ.

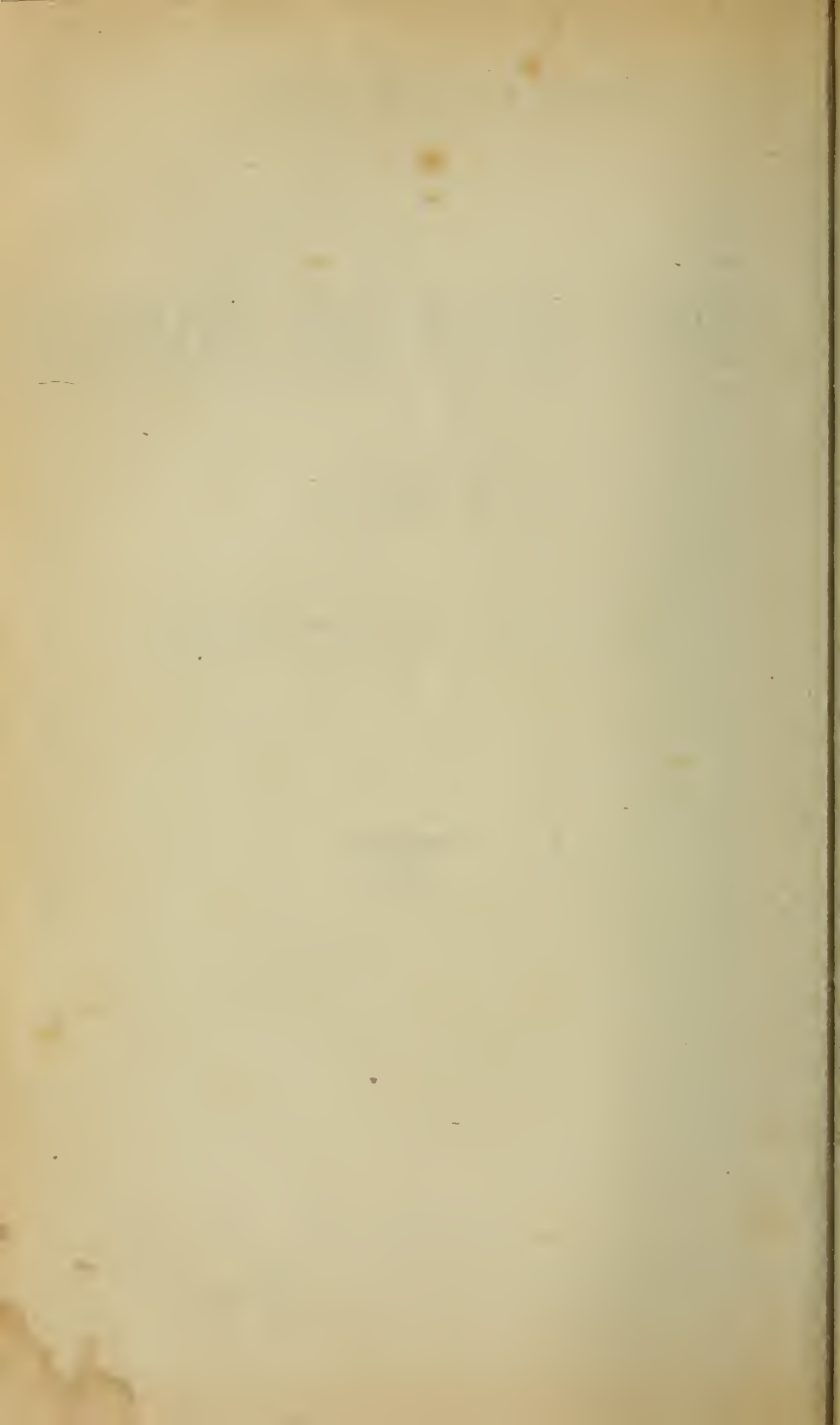
(ТРЕТЯ (НАРОДНА) ДОБА ПИСЬМЕНЬСТВА)

У ЛЬВОВІ, 1921.

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Передне слово.

Випускаючи в світ II. ч. »Історії української літератури«, подаю кілька заміток про її уклад.

Розбір і виклад літературних творів лучив я, о скільки се було спроможно, з життями їх творців. Справдішній письменник вкладає у свій твір свою душу: тим то в творах письменника проявляє ся его особистість і его життя. У деяких наших письменників (передусім у Шевченка) можна зовсім ясно і вразно помічувати внутрішню органічну зв'язь між їх життям та їх творами. Добре зрозуміне деяких наших письменників (н. пр. Федьковича) можливе тільки на основі докладного знання їх життя. Але справдішне пізнання і розуміння літературних творів і письменства можливе тільки тоді, коли історик літератури не обмежує ся самими розважаннями про письменника, а познакопть з письменником або его творами, так сказатиб, »в них самих«. Тимто часто наводжу, на скільки є місце, власні слова або частини з писань письменників і виписки з їх творів. Се причинило ся очевидно до збільшення об'єму отсеого підручника. Одначе думаю, що се не припорить трудности, а радше улекнить пізнання і зрозуміння нашого письменства.

Щоби ще дальше не збільшувати об'єму книжки, був я приневолений відложити спис літератури, котрою я користувався, і показчик до ширшої »Історії української літератури«, котру приготвую до печати.

При сій нагоді вважаю мим об'язком зложити на сім місці найщиршу подяку Вп. президентови Ю. Романчукови, проф. Дрови В. Щуратови і проф. Дрови Я. Гордицькому, що зволіли переглянути рукопис і подали вельми цінні замітки і помічення, а також Науковому Товариству ім. Шевченка, що допомогло видо-
дженням на се накладом появили ся в печати сему виданю.

У Львові в липні 1921.

Ол. Барвінський.

Третя (народна) доба письменства.

1. Загальний історично-літературний погляд.

Внутрішні причини витворення народного українського письменства.

Після прилуки України до Московщини (1654 р.) розпочала ся небавом трудна народно-історична боротьба о збереженє самоуправи краю і прав та вольностей козацьких, загрожених змаганнями московського правительства до перероблення державного й суспільного ладу на Україні, відповідно державним потребам Московщини. Сї змагання, розпочаті за царя Петра I. (гл. Ч. I. ст. 202 і сл.), йшли ще з більшою силою за цариці Катерини II. до заведення однакового устрою (централізації) і прав у всіх краях, отже й на Україні. Місце усуненого останнього гетьмана гр. Розумовського заняв гр. Румянцев в ролі управника краю (1764 р.). Утвореній у Москві комісії для укладу нових постанов до управи державою мали вибрані в цілій державі депутати предложити одержані від суспільства „накази“ що до журб і потреб краю. Одначе українське суспільство безуспішно домагало ся потвердження старинних прав і вольностей і виконання договорних постанов Б. Хмельницького. В тім самім часі, коли в Гетьманщині знесено гетьманство, знесено полковий козацький устрій у Слобідщині й утворено з неї Слобідську губернію, але хоч козацтво виступило з домаганєм повернення давного ладу, остало се й тут без успіху. Хоч перенесена на російську область Запорожська Січ була тільки гімною старої, царське правительство не хотіло довше терпіти такого огнища вільного духа, самоуправної січової громади, тому Катерина II. веліла зруйнувати Запорожську Січ¹⁾

¹⁾ Останнього запорожського кошового, Петра Калитинцевського, привезено в Соловецький монастир на Білому морі, де він зачинений у самотній келії прожив ще 25 літ і там помер у 1803 р. в 112-ім році життя.

(1775 р.) і тим знищила політичну самостійність України, що стала тепер провінцією Московщини. Селянам заборонено вільні переселення, а затверджене царицею крпацтво (1782 р.) наділило душами українських селян давну старшину козацьку, перероблену тепер на нобілітованих московським урядом дворян. Наостанку давніше знесенє церковної самоуправи довершено (1786 р.) відобранєм монастирських і владичих маєтностей. З упадком політичної самостійности йшли Українці в московську урядову і военну службу, давали Московщині єрархів, державних помічників, а навіть двораків. З адміністративним і політичним та горожанським обєднанєм мало довершити ся обєднанє української народности з верховладною народністю московською з підмогою просвіти і літератури, для котрої Українці доставляли також умових робітників. Витворений київськими ученими і письменниками, а збогачуваний і розвиваний опісля московськими письменниками літературний язик, приймаючи в себе щораз більше московського народного живла і словн з чужоземних новочасних і старинних язиків, віддаляв ся від тодішнього язика на Україні, а ще більше від живої народної мови української. Сей літературний московський язик входить наслідком свого державного становища в офіційальне житє, в адміністрацію і висші верстви суспільні, між українське дворянство, що бажало вирізнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в письмі, а відтак в розмові сей язик, яким послуговувало ся московське правительство, осьвічена верства суспільства і новочасна література московська. Заведена московським правительством цензура і синодальний указ (з 1721 р.) виступають навіть виразно проти уживаня „особаго нарѣчія“ (себ то української мови) в письменстві і книгах. Під впливом тих обставин розділило ся на Україні все суспільство на два табори, що відрізняли ся від себе не тільки мовою, але переогом і звичаями, побутом та одежею. Коли і низша верства козаків майже зрівняла ся з крпаками, тоді в моднім суспільстві слово мужик стало виразом докірливим і насмішливим і так виробив ся погляд, висловлений Климентієм, що в „простого мужика простий єсть обичай, а в письменної особий політичний звичай“. Новомодному українському дворянству видавали ся сьмішним не тільки давна одежа і пре-

ківські звичаї, але й народна мова здавала ся єму простою і сьмішною. Коли на Україні стала ширити ся новіjšа московська література і мова, тоді й після указок точасних поетик (з половини XVIII ст.) українська мова, прозвана „сільським, мужицьким слогом“, могла найти місце тільки в низших родах літератури, н. пр. в комедіях.

Одначе всі ті обставини не були в силі об'єднати і зіл'яти український нарід з московським. Вдача і прикмети українського народу так вирізняли єго від московського, що самому народови кидала ся в очи ся різниця.¹⁾ Широкі верстви українського народу були за численні, щоби можна було їх виселити та й просьвітою стояли вони висше, ніж тогочасна Московщина. Прилука до могутчої держави з су-племінною народністю й однаковою вірою загладжувала, правда, помалу племінні різниці, а верховладна управа, звичаї, нова просьвіта і література налягали важко на окремішність українського народу. А всеж таки виступала ярка різниця в усім народно-побутовім характері, в мові, в переказах, в народній поезії, звичаях і в близьких ще споминах історичних. Проти нового ладу починає ся посеред самого українського суспільства витворювати опір, а на давній культурно-історичній царині Гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давньої козацької старшини в дворянські чини, доношували предківські жупани і мовою та домашнім побутом не соромили ся бути похожими на кре-таків та козаків, майже зрівнаних у суспільнім життю з кре-таками.²⁾ Поміж осьвіченою верствою українського су-спільства, замість і побіч давньої академічної осьвіти, почи-нає ширити ся помалу західно європейська осьвіта і нові європейські ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі осьвіту на ніверситетах у західній Європі і приносили відтак на Україну не тільки європейську науку, але й вільні думки, погляди і ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-ільнодумців, що не могли погодити ся з тодішнім полі-

¹⁾ І нині Москаль називає Українця „хахлою“, а навпаки Українець оскаля „кацапом“. У нас називає нарід також „кацапами“ буковинських изияпонів, що заїзджать до Наддністрянщини копати стави і рови.

²⁾ Н. пр. рід Квітков, див. Куліша: Григорій Квітка і єго повісти.

тичним і суспільним ладом на Україні. Свої думки та ідеї висловлюють вони або в сатиричних і гумористичних творах з політичною нераз закраскою або в політичних памфлетах. Цікавим уособленем тогочасних поглядів і думок посеред оśвіченого українського суспільства був Григорій Сковорода (гл. Ч. I. ст. 246 і сл.). Як живо кружки сих панів-вільнодумців були переняті думками про недавню історичну минувшину, як не переставали мріяти про самоуправу України, показує написана одним з таких панів-вільнодумців, Василем Полетикою, на початку XIX ст. „Історія Руссовъ“ (гл. Ч. I. стор. 211 і сл.), замітна яко пам'ятник українських історичних споминів, політичних ідеалів, бажань і мрії українських патріотів, котрий мав незвичайно великий вплив на розвиток народної сьвідомости, т. зв. українськості.

В низших верствах українського суспільства, хоч не так виразно і сьвідомо, проявляють ся подібні погляди й думки і знаходять вираз у сатиричних казках і переказах (пр. Очаківська біда), віршах, діяльностях та інтермедіях, складаних грамотними людьми, що зберегли ся або в устах народу або в рукописних збірниках. Під впливом сих ріжнородних проявів „благородні шляхтичі“ зпоміж українського дворянства, забезпечивши собі з підмогою московського уряду свої привілеї, одушевляють ся славою колишньої Гетьманщини, виступають оборонцями хоч провінційної самоуправи української, нахиляють ся до українського народолюбства і починають любити ся українською історією й етнографією. Спершу се одушевлене своєю минувшиною і народним житєм було впливом привычки до старовини, до народної пісні. Колиж сим перенялись також оśвічені й учені люди і се зацікавлене перейшло в книжку тоді народність, що доси приманювала до себе своєю патріархальністю, переходить в стадію романтичної школи вже раніше витвореної в західній Європі, що відтак ожила і на певних підвалинах оперла сї змагання до народолюбства на Україні та чимало пособляла розвиткови українського народолюбства і народного письменства.

2. Зверхні, загально-європейські причини, що впливали на витворенє народного українського письменства.

Одушевленє викликане серед українського суспільства народовіданєм довело до наукових записів і дослідів творів устної словесности на Україні аж під кінець першої чвертини XIX ст. Тоді то доходили до нас вільнодумні погляди, викликані французькою революцією, наука про народність і виучуванє устної народної словесности від Німців, Чехів і Сербів та інших народів під впливом всеєвропейського руху. Одначе почини до національного освідомлення не вийшли від вільнодумних змагань кінця XVIII ст., бо там головно проявляло ся змаганє про „права чоловіка“, а навіть не з самої Німеччини, тільки з Англії, а вчасти з Франції. Там зрозуміли, що треба піти в нарід, докладно пізнати і відчути жите простолюдя, щоби вірно зобразити его сьвітогляд і народним духом оживити свою творчість. Се зродило там нову галузь науки — етнографію (народовіданє) і нову добу поетичної творчости, добу письменства в народнім дусі. В Англії вже з кінцем XVI ст. філософ Бекон і драматичний поет Шекспір визволили ся з бездушного і невольничого наслідования старинних клясиків грецьких і латинських. З кінцем першої чвертини XVIII ст. появляють ся в Англії перші етнографічні збірники, в другій половині тогож столітя видає Персі (Percy) свої староанглійські балади, а шкотський учений Мекферзон пересьпіви пісень яко твори старинного келтійського барда Осіяна, що навіть на Гетого зробили велике вражіє. Вслід за ними і Німці, одушевлені поезією Осіяна, почали займати ся своєю власною старовиною. В Німеччині найбільш причинив ся до вивчення народної словесности Гердер (замітна його збірка „*Stimmen der Völker in Liedern*“, поезія ріжних націй). Супроти космополітизму видвигнув Гердер понятє народности, а до его пояснення причинили ся також братя Грім, романтики й творці німецького научного языкознавства. Особливож Яків Грім провадив дальше діло розпочате Гердером і витворив науку про народність.

Сей рух обняв небавом і Словянщину, де етнографічні видання і досліди на полі народівідання майже рівночасно появляють ся у різних племен словянських.¹⁾ Се були вже змаганя не звичайної цікавості, але виразні, хоч еще не зовсім умілі заходи збираня і розсліджуваня народної старовини, яко історичних поучних останків давних часів.

а) *Романтизм.*²⁾ Великий вплив на витворене і поглиблене ідеї національності в письменстві мав романтичний напрям. Романтизм се була умова струя, що проникла не тільки в царину письменства, але й проявила ся в мистецтві, науці і в житю, всупереч до класичного напрямку. Романтичний напрям протиставив християнство поганьству, середновіче старинности. Творча сила середньовічної доби проявила ся в християнській релігії з її глибокою чутливістю. Християнська релігія бажала впливати на почування людей з підмогою поезії, живописи та музики і витворила християнське мистецтво. Романтичний напрям намагав ся звязати поезію з народним житєм, сею невичерпною криницею поезії. Романтики почали отже добувати думки і почування, які жили віками в народі, зображали его побут і підготовляли шлях до реалізму. Таким способом романтизм лучив ся з народністю в письменстві і явив ся

1) В Росії Чулкова „Русскія сказки“ (1780 р.), Вука Стефановича Караджича „Српске narodne pjesme“ (1814 р.), в Польні розвідка Адама Чарноцького (Zoryan Dolega Chodakowski) „O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem“ (1818 р.), на Украйні кн. Церетелева „Опыт собранія пѣсень“ (1819 р.), в Чехах Челяковського „Slovanské narodní písně“ (1822 — 27 р.).

2) Завойоване Германами населене римського цїсарства підлягло впливови мови завойовників, а з тої сумішки витворила ся мова звана романзо, довго уживана в різних краях, поки з того не розвітли ся різні романські язикки. Сї народи витворили поезію в своїй рідній мові, із своєрідним народним світоглядом і всіми прикметами своєрідного житя, а та поезія зображала лише житє, як старинна поезія Греків і Римлян. В супротивности отже до старинної класичної поезії назване поезію романських народів — романтичною, а сей напрям у письменстві — романтизмом. Що до своєї основи був се властиво новоромантизм, бо вже в перших столїтих християнства витворили ся в душі основної его ідеї зрівняня суспільних верств і народів — людєві поезії (у Готів, Скандинавців, Кельтів і у Словян — ринарство Sagenkreise, мандрівні співачки, fahrende Leute. — пор. Слово о Полку Игоревім — Wieland.)

першою формою народної літератури. Кожда з оживаючих народностей змагала до витворення саморідної поезії яко найкрасшого виразу індивідуальности.

Потрясення викликані в Європі війнами Наполеона I. розбудили свідомість національности і довели до боротьби о визволенє народів зпід перемоги Франції з окликом на право народів до самостійного життя. Свідомість національної окремішности проникла і поміж менші словянські народи, що давнійше втратили політичну і державну самостійність і завмерли, та виявила ся у відродженю словянських народностей.

б). *Вплив європейської науки на розвиток українського письменства.* Бистрий розвиток наук під кінець XVIII ст., а іменно прояви нової наукової критики, приспорили багаті засоби наукові, що значно вплинули на всю ходу народівданя, як і на напрями новочасних літератур. Сей розвиток наук викликала головнo-німецька т. зв. „історична школа“. Німці вступили на дорогу межинародної науки обняли всесторонний матеріал, а тим побитом німецька наука здобула собі широкий вплив і поза межами німецької літератури.

По наукових дослідях і теоріях Гердера, Фридрих Август Зольф вказав на се, що творцем Гомерового епосу не є традиційний сліпеч, але грецький нарід, а знамениті фільологи німецькі сформулували понятє народного епосу.

З початком XIX ст. відбув ся в історично-фільологічних науках цілковитий переворот, а нова критична аналіза обняла рівнорядні області історичного знаня. Так почала ся новочасна фільольогія, що довела до лінгвістики, новочасна мітольогія, археольогія й історіографія, що змагали до дослідів життя народів, а не тільки самих держав. Франц Боп порівняльною граматикою індоевропейських язиків (1816 р.) положив основу до порівняльних дослідів фільольогічних і лінгвістичних. Порівняльну методу приложив Яків Грім до німецької мови.¹⁾

За їх приводом Чех Осип Дубровський²⁾ виказав порідненє словянських язиків порівняльною методою та

¹⁾ Я. Грім видав німецьку граматику (1819). Старинности німецького права, Мітольогію, Історію німецької мови, Словар і Народні казки.

²⁾ Institutiones linguae slavicae (1822 р.).

вितворив цілу школу словянської фільольогії. (Смотрицький положив до сего певні основи „Граматиною славенською“, котра два століття була учебником в українських землях, у Московщині і Сербії). Осип Шафарик¹⁾ досліджував словянські старинности, народовіданє і письменство. Словенець Вартоломей Копитар став основником словянської фільольогії, а його земляк Франц Мікльосич положив несхитні підвалини до того знаменитою „Vergleichende Gramatik der slavischen Sprachen“ (в 4-ох томах 1852—1875). Сербин Вук Караджич дав почин справдешньому народному письменству сербському, впровадив фонетичну правопись, видав Словар. Граматику і Збірник народних пісень, а Словак Ян Коляр в поемі „Slavy dcera“ (дочка Слави) дав неначе кодекс панславізму і положив основи до пізнання словянських народностей та розбудив між Словянами живий умовий та національний рух.²⁾ В тім самім часі московський учений А. Востоков виступив з невеликою, але богатою змістом розвідкою „Разсужденіе о славянскомъ языкѣ“ (1820) і тим положив певні підвалини до означеня взаємних відносин словянських язиків, а Ал. Павловський видав першу „Граматику малоросійскаго нарѣчія“ (1818 Спб.)

На історичнім полі викликала переворот Бартольда Нібура критична історія старинного Риму³⁾, в котрій він глядить поясненя римської історії в політичних та економічних условах життя народу. В подібнім напрямі присвятив Карло Отфريد Мілер⁴⁾ свої досліди грецькій історії, а до них прилучив ся яко третій основник історичної німецької школи Фридрих Шльоєсер.⁵⁾ Розвиток німецької історіографії мав вплив на успіхи сеї науки в Словянщині, особливож на українську історіографію. Учені німецькі історіографи, покликані в Росію, кладуть підвалини до критичної історіографії давньої Руси, на чолі їх знаменитий Август Шлецер критичним виданєм Несторової Літописи⁶⁾, Руської Правди, котру видає, також Раковецький

¹⁾ Geschichte der slavischen Sprache u. Literatur nach allen Mundarten (1826); Slovanské starozitnosti (1837); Slovanský národopis (1842).

²⁾ Über die litterarische Wechselseitigkeit zwischen den Stämmen und Mundarten der slavischen Nation (1837).

³⁾ 1811 p. ⁴⁾ 1820 p. ⁵⁾ 1817 p. ⁶⁾ 1802—8 p.

у Варшаві ¹⁾). Починає ся також збиранє і видаванє літописий та історичних памятників. В історії гляділи звязи з сучасністю, а історичні дослідї підготовили неперечно розбудженє національної свідомости. Європейська історична і фільольогічна наука викликала опісля на Україні цілу громаду істориків та фільольогів, що самостійно приложили ту наукову методу до засобів української історії й народности.

в) *Відродженє словянських народностей* мало також великий вплив на розвиток самостійної літератури української. Се відродженє проявило ся під конєць XVIII ст. з одного боку під впливом західно-європейських ідей свободи і народности, а з другого — таких подій, як визволенє Сербії з турецького ярма, змаганя до народної рівноправности Чехів з Німцями, Словаків і Хорватів з Мадярами іт. п. Відродженє словянських народностей, розпочате археольогічними й історичними дослідями, проявило ся спершу романтичним ідеалізмом і мало в своїх точках наукову і літературну ціху, але перегином прибрало під впливом подій національно-політичний напрям. Західно-словянські народности, завмерлі під напором германізму, оглядали ся на свою минувшину і гляділи моральної підмоги в ідеї Словянщини. Тим способом проявило ся у них змаганє до словянської взаїмности (словянофільство) задля обопільного опізнаня й обєднаня словянських народів до боротьби за народну рівноправність. Так зродила ся ідея панславізму у західних Словян (Словаків, Чехів).

Ідея словянофільства й панславізму приймала різні напрями, відповідно до того, хто сю ідею розповсюджував. Майже сучасно появляє ся вона і в Московщині. Уже в половині XVII ст. являє ся на Україні хорватський св'ященик, Юрій Крижанич, яко проповідник політичного панславізму (з примішкою ідеї всесловянської церковної єдності), відтак у Москві вказує гін на потребу союзу всіх словянських народів. Але єго ідея найшла тогочасне суспільство це не приготованим до таких змагань. Протягом XVIII ст. ідея виступила неясно, аж пізнійше виринула в повній формі і то зовсім иншої у Москві, а в иншій на Україні.

¹⁾ 1822 р.

В 20-их рр. XIX ст. Гегеліянська філософія, котрою переняло ся багато російських учених на німецьких університетах, причинила ся до розвитку національної ідеї, а розсліди на полі історії, археології й етнографії надали національному рухови реального змісту, котрий відтак виявив ся слов'янофільством. Головна ідея московських слов'янофілів обмежала ся до окликів про велич народу-велитня і всеслов'янських поезій (Пушкін: „слов'янські ріки зіллють ся в московськім морі“, погляди слов'янофілів про „гнилий“ захід Європи і випосажений богатими засобами організм Москви). Попри те однак московське слов'янофільство мало значний вплив на історичне значінє престолюдя, на минувшину і сучасність держави і в тім зійшло ся з новою історично-критичною наукою, котра звернула ся до розслідів народного житя, старовини й народної поезії.

В супротивности до централізаційної ідеї московських слов'янофілів розвинули українські учені т. зв. федеративну теорію, що вступала ся за права занедбаних верств народних і опирала ся на історії північно-руських народоправств (Новгорода і Пскова) та виявила ся у вільнодумних змаганнях Кирило-Методіївського Братства сорокових років у Києві.

г) *Ідея рівних прав чоловіка*, викликана великою французькою революцією з кінцем XVIII ст., причинила ся також до розбудження літературної творчости в народнім дусі. З того часу проникає всюди суспільна думка про нарід, виростає протягом XIX ст. у виразний напрям і находить тим лекше вступ в українськім суспільстві, де було пригіднійше до того поле, як де инде (вічевий устрій на давній Русі, північно-руські народоправства Новгород і Псков, Запорожська Січ і недавне ще крѣпацтво і т. п.). Та думка пособляла витвореню й розповсюдненю ідеї свободи й рівноправности всіх верств українського суспільства.

д) *Політичні події*, на останку, іменно під впливом Наполеонських війн, розбудили між європейськими народами свідомість та ідею національности і викликали боротьбу за визволенє Європи після поражєня Наполеона під Москвою (1812) р.). Окликом у сій боротьбі було право народів на самостійне житє і сей оклик проник також

до менших словянських народів та виявив ся у відродженню словянських народностей.

Всі ті наведені в горі ідеї і змагання заходили на Україну або через Польщу і Росію, або з ними прямо знакомили ся люди, що їздили здобувати собі освіту і науку в західній Європі. Тим способом будила ся і зростала національна свідомість на Україні, а як кожда з оживаючих народностей змагала до того, щоби витворити свою поезію, яко найліпший вираз індивідуальности, так і на Україні змагання до народности виявило ся почином нової доби письменства з виступленем Івана Котляревського.

3. Іван Котляревський. Полтава першим огнищем українського життя і письменства.

Вісімнайцятье столітє було добою найбільшого занепаду і поневолення українського народу, добою „розграблення національної власности“, як влучно висловив ся П. Куліш. В слід за знищенням останків старинного своєрідного горожанського і державного устрою погасла, здавало ся, й остання іскра українського козацького духа. Здавало ся, що українське живло не зможе остояти ся під владою могутної держави і подавляючої єго управи, не вспіє зберегти своєї самостійности й окремішности народної супроти щораз більше розширюваної мови новійшої літератури московської. Здавало ся, що вже вичерпують ся останні літературні і просвітні засоби українського народу й єму не остає нічого, як злити ся з верховладною московською народністю. Так і не диво, що український нарід в сумованню і журбі над занепащенням своєї долі сьпівав:

»Наступає чорна хмара та ще й друга снія:

Була Польща, була Польща, та й стала Росія.»

Одначе в сій важкій хвилі єствования українського народу не вичерпали ся зовсім засоби українського народного життя, не занепастилися вони і не перестали жити, а навпаки стали жерелом єго відродження. На межі XVIII XIX ст. являє ся **Іван Котляревський**, котрий своїми поетичними творами дав почин справді народному українському письменству. Явив ся Котляревський у Полтавщині, де ще жили українські кобзарі, де українські етнографи опісля по-робили цінні записи народних дум.

Іван Котляревський родився в Полтаві (29 серпня 1769 р.), де його отець служив канцеляристом у магістраті. Їго семья причисляла ся до дворян, але держала ся ще своїх предківських звичаїв і рідної мови. Окрім того і чудова природа околичня вилеліяла в нїм ту горячу любов рідного краю, яка одушевляла його ціле житє. Першу освіту побирав він у дяка. Тогочасні дяки виходили із „спудеїв“ колегій і були спершу „мандрівними дяками“, котрі опісля займали сталі посади і стали важним чинником у суспільнім і народнім житю. Се були люди, що виносили з колегій всякі мистецькі відомости, не тільки умілість сьпіву, але й знанє всяких кантів та віршів, улаштування вертепних вистав ітп.

Після початкової науки і вивченя церковної грамоти, часослова і псалтиря вступив Котляревський в 14 році життя до духовної семінарії (гімназії тоді ще там не було), де вже впроваджувано новий лад під впливом Московщини. Там зустрів ся із своїм земляком Миколою Гнідичом, перекладчиком Гомерової Іліади на московську мову, з котрим заприятелював ся змалку і жив з ним опісля в дружних взаєминах. В семінарії заправляли вихованців до складання принагідних віршів на взір Ломоносовських од, а Котляревський вправляв також своє замітне чує в ритмах та складав вірші, за що його вже тоді називали ритмачем. Він писав українські вірші, що ходили по руках його приятелів і знайомих, але відтак затратили ся. Скінчивши семінарію, не вступив він у духовний стан, бо не винїс відтам такого душевного настрою, щоби стати сьвященником. Так само не переняв ся він вільнодумством розповсюдженим в часах Катерини II, та хоч був опісля членом масонської льожі, „Любови кь истинѣ“, то не проявив ніякої суперечности з основами віри в своїх творах націхованих широким сьвітотглядом, якого не бачимо в попередних поколіннях. Імовірно вступив він до сеї масонської льожі яко мораліст з наміром впливати на відродженє сучасного суспільства. хоч уже перед заснованєм сеї льожі в 20 их роках XIX ст. в Полтаві був перенятий думками про потребу відродженя українського суспільства.

Котляревський учителював опісля по панських домах а попри те мав нагоду на селі близше придивити ся народному житю, хоч і Полтава в тім часі не була ще змосков-

щена і тамошні звичаї не відрізняли ся різко від народних. Одягнений по народному, ходив він часто на вечерниці й інші народні сходи, щоб основно вивчити народну мову і пізнати народні звичаї. При сій нагоді записував твори усної словесности та оповіщував дещо в сучасних виданнях і тим способом вказав дорогу своїм наслідникам на полі українського народовідання та став одним з перших українських народописців. На селі помічував він не раз знущання панів над крeпакaми, що так ще недавно були вільними людьми. Отсі помічення приневолювали его пригадувати ся над гіркою долею крeпаків, а сє навівало єму ті погляди, котрі він виявляв опісля у своїх творах. Вражіння хлопчачих і парубочих літ не могли остати без впливу на чутливу душу Котляревського (на шестому році его життя зруйновано Запорожську Січ, на чотирнайцятomu заведено крeпaцтво). Неминучо тоді вже у него проявили ся перші позначки національної сьвідомости і єму насувало ся питанє, чи єму піти шляхом „благородних дворян“, чи за щойно закріпощеним народом. Він бачив і наглядно пізнав недолю українських крeпаків і тому новомодне українське паньство стало для него так осоружним, що він покинув учительованє і перейшов у судову службу. Але й ся служба при тодішнім хабарництві не припала єму до вподоби, а зазнавши ще до того невдачі в любови, вступив він у воєнну службу (1796 р.). Котляревський брав участь в російсько-турецькій війні (1806—1808), в котрій визначив ся лицарським завзятем, хоробростю і второпністю при облозі Тендер та Очакова і тим заслужив собі воєнні відзначеня. Але що воєнні походи підорвали его здоровлє, пішов він у відставку. Ставши вільним, зажурился, бо не було з чого жити. Виїхав отже до Петербурга, де зазнав чимало журби і приниження, хоч був уже знаний яко поет,¹⁾ поки єму повело ся (1810 р.) осягнути становище надзорця („помічника директора“) полтавського дому для вихованя бідних дворянських дітий. Хоч се становище не було таке важне, був Котляревський вдоволений, що найшов тихий пристановок у рідному краю і сповняв вельми вміло та запопадливо свої обовязки, за

¹⁾ Великий князь Микола (пізійший цар) підчас побуту в Полтаві взяв у Котляревського для себе два примірники его „Енеїди“.

що єго назначено „попечителем полтавського богоугодного заведеня.“ За три роки до смерти увільнив ся він від сих обовязків, а нездужаючи перестав бувати у знайомих, приятелів та мужиків, що любили єго за людяну та веселу вдачу і називали „кумом“. Товариші жалували, що не стало душі в їх забаві, бо Котляревський розвеселявав усе товариство забавними і дотепними оповіданнями та приказками і визначав ся справдешним українським гумором. Иноді читав він, по довгих настійчивих просьбах товаришів, свою „Енеїду“, а читав знаменито. Умер в Полтаві (29 жовтня ст. ст. 1838 р.),¹⁾ визволивши перед тим своїх крепаків. Лишив по собі память добродійного і правого чоловіка.

Писаня І. Котляревського. Літературну діяльність почав Котляревський знаменитою „Енеїдою на малоросійській языкъ перелиційованною“, котрої часть І. появилася накладом полтавського поміщика Парпури в Петербурзі 1798 р. і містила перші три частини, видані без відома автора. Сим виданєм починає ся нова народна доба українського письменства. Хоч Котляревський вельми добре володів літературним московським язиком і міг за приводом своїх земляків Богдановича, В. Капніста і М. Гнідича здобути собі поважне становище в московській літературі, не пішов їх слідом, але став управляти понехану ниву рідного письменства. Він не вибрав для своїх творів уживаного перед тим у наших письменстві словяноруського ані книжного язика, але звернувся прямо до самого жерела живої української мови слідом свого мистецького почування і поетичного нахнення з повною вірою в могучість живої народної мови. Сю думку навіяли єму твори нашого письменства XVIII-го ст., складані „простим, мужицьким словом“, між иншим різдвяні і великодні вірші, а особливо вірші-орації, призначені для деклямації, переняті щирим і саморідним українським гумором, в котрих і св'ящені біблійні оповідання перенесені в звичайну обстанову сільського українського життя. Такими вже

¹⁾ Котляревського похоронено на городській кладовищі поруч могили його товариша і приятеля Гнідича. В 1898 р. св'ятовано на Україні в Галичині і Буковині соті роковини цювя перелиційованої Енеїди в українського літературного відродження, а 12 н. ст. вересня 1903 р. відслюнено торжественно в Полтаві пам'ятник Котляревському і поставлено на єго могилі новий надгробник.

виразними злучниками з перелицьованою „Енеїдою“ були також такі чисто народні твори, як „Легенда про Марка, що товче ся по пеклі“, або „Очаківська біда“, і т. ин., сі наглядні докази невичерпаної навіть у XVIII-ім ст. української народної творчости. Треба було тільки чоловіка, котрий би посунув далше розвиток української народної творчости на висший ступінь, а таким явив ся Іван Котляревський із своєю „Енеїдою“.

„Енеїда“ на українську мову перелицьована¹⁾ є головним твором Котляревського, що забезпечив єму безсмертність, „поки сонце з неба сяє, поки живуть люди“, як висловив ся Шевченко. „Енеїда“ Котляревського є сьміхотворним епосом, травестією, котрої основою послужила латинська поема Вергілія.

„Енеїда“ поділена на 6 частин (і 730 строф десяти-рядкових). В I-ій частині Еней покидає збурену Трою і після різних пригод причаює до Картагінні, де опинює ся в гостях у Дідонні. А що на приказ Зевсового післанця Меркура мав з Троянцями далше поплисти морем, Дідона з розпущки спалила ся по єго відїзді на кострі. В II-гій частині описує поет пригоди Енея на Сицилії. Частина III-тя подає знаменитий опис пекла і вандрівку по нїм Енея з Сивією. В IV-тій частині оповідає про приїзд Енея до короля Латинна в Італії, а в V-ій і VI-тій про боротьбу з рутульським Турном.

Сьміхотворно-сатиричні перерібки Вергілієвої Енеїди стали появляти ся вже в XVII-ім ст. а великий успіх мала і викликала чимало наслідовань французька перерібка Павла Скарона, котру імовірно читав Котляревський, бо знав французську мову.²⁾ Замітна була також німецька перерібка Блюмавера³⁾, а в московській мові появила ся перерібка М. Осипова.⁴⁾ Імовірно вже в молодости задумав Котляревський перелицьовати Вергілієву Енеїду, а хоч

¹⁾ Виданє Енеїди вицущене в світ самим Котляревським з єго поправками і з додатком 4-ої частини, появило ся в Петербурзі 1809 р., а ціла Енеїда в 6-ти частих появила ся по смерті Котляревського в Харкові 1842 р. Повне виданє творів Котляревського (крім „Енеїди“, „Наталка-Полтавка“, „Москаль-чарівник“ й „Ода до гн. Кураквіна“) появило ся в „Рускій письменности“ львівської „Просвіти“, а в Києві у видавництва „Віг“ ілюстроване виданє під редакцією С. Єфремова 1909 р.

²⁾ Virgile travesti 1648—1654.

³⁾ Alois Blumauer's travestierter Aeneis, 1784—1793.

⁴⁾ М. Осипов „Энеида вывороченная наизнанку“ (вивернена на виворіт) є лихим наслідованєм Блюмаверової травестії.

независимо від Осипова розпочав свою роботу, замітний вплив перерібки Осипова. Однак при всіх тих критиках на основі порівняння обох текстів наочно виказало, що Котляревський умів всюди надати своїй обстанові і своїм личностям чисто українські прикмети, характери тих личностей зобразити вельми живо й згідно із вдачею українського народу, так що „Енеїда“ являє собою широкою картиною українського народного побуту (н. пр. гостина, обід, ігри й танці Енея і Троянців у Дідоні (I частина), поминки по Анхізові й ігрища задумані Енеєм (II ч.), зовсім самостійний і вірний народним поглядам опис раю і пекла (III ч.) та бенкет у Прозерпіні (III ч.) сьмішности тогочасної шкільної системи (IV ч.), бенкет у Евандра (V ч.). Котляревський витворив отже зовсім саморідний світ українських образів та обстанови так, що „Енеїда“ Котляревського вийшла зовсім саморідним, новим українським твором, в чім йому вельми пособляло основне вивчене народного побуту і життя. На „Енеїді“ відбився отже вплив української народної поезії, котрої саморідно живло виявляє так наочно, особливо в описі раю і пекла (III ч.), в душі народної творчости і народних поглядів на загробне життя. Котляревський вгадав пригідну хвилю, коли українське суспільство відчувало потребу саморідного поетичного слова і свідомо виступав на рідній поетичній ниві не таким ладом, як писали „писарчуки поганих вірш“, як „скучні піїти“, котрих він засадив у пекло, але писав із справжнім поетичним натхненем. Ознакочений добре з прикметами, хибами і недостачами тогочасного українського суспільства, вибрав він популярну тоді в письменстві форму трагедії, в котрій як у зеркалі мало би українське суспільство приглянути ся своїм хибам і недостачам, щоб тим способом розбудити в нім почування людяности і суспільної справедливости, отже не тільки любов до чоловіка, а й до всего народу. Котляревський дав нам не тільки реальну і народописно живу та вірну українському життю поему, а й мимо позиченої чужої форми зробив її широко-українською, національною. Всюди бачимо в поемі українську обставину і наше народне життя, простолюдне і панське, в поема перенизана народними поглядами, повірjami її історичними.

— 17 —

ними споминами про козацьке лицарство і ті змагання, якими воно було одушевлене.

Серед сьміхотворних картин виводить Котляревський поважні образи української минувшини, що були ще в живій тямцї сучасного українського суспільства, з виразно національною закраскою:

»Так вічної пам'яті бувало
У нас, в Гетьманщині, колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: стой, не шевелісь (IV ч. ст. 101.).

Еней і єго Троянці у своїй блуканині після збурення Трої се неначе козацтво, що після зруйнованя Січи глядить нової оселі; Еней виступає прямо як „козак“, а єго дружина як „кіш“. Котляревський навязує оповіданє про вандрівку Енея до останних часів козаччини, описує єго гостину у Дідони в Картагінї, відтак на Сицилії у царя Агесты і з колючою сатирою живописує картини народних хиб і занепаду козацтва, заправлені здоровим і щирим сьміхом та не щадить гіркої правди і висшим верствам українського суспільства. В III-ій часті Енеїди виводить він яскраві картини морального занепаду тодішнього суспільства на Україні в зображеню пекла і не пощадив нікого, хто тільки заслугував на кару. В цілїм рядї осуджених пересувають ся перед нами „начальники, п'явки людські“, „старшини без розбору“, „пани“,

»Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів« (III ч. ст. 70).

Змагаючи до поправи хиб усього суспільства, звертає Котляревський вістре сатири також проти суспільного і державно-політичного ладу, котрий він мав нагоду пізнати в горожанській і військовій службі. Він зображає Олімп з цілою громадою богів і богинь, котрими неначе цар верховодить громовладний Зевес з такими самими людськими хибамы, сваркою, кормолами, розпустою, хабарництвом, як і на землі між звичайними людьми, тільки в більшій мірі. Живописуючи тих олімпійських володарів, Котляревський мав неперечно на приміті тих володарів московської держави, серед котрих розплодили ся були всякі пороки. В тих картинах олімпійського царства могли неначе в зеркалі побачити себе тодішні державні керманічі. А як в образї гро-

мовладного Зевса виставив нам поет тип державного самовластця, так між низшими богами можемо добачити тих всевладних помічників самодержавного устрою, що обертали ся коло великого престола і також не були вільні від усяких гріхів.

І на землі серед українського суспільства зображає нам поет подібні картини розпусти і бенкетованя, що розвельжилося по Україні, в котрім потонуло українське панство, затративши свої народно-політичні змагання й ідеали. Перенятий до глибини душі гуманністю, підняв Котляревський уже тоді суспільне питанє, що майже ціле столітє ворушило глибокі уми московського й українського суспільства, питанє про долю мужиків, що наостанку рішило ся знесенєм крѣпацтва. Се наглядний доказ великої горожанської мужности Котляревського, що він в тих часах, коли все осьвічене суспільство заявляло ся за крѣпацтвом селян, станув по стороні гнобленого мужицтва і писав:

»Мужича правда єсть колюча.

А панська на веї боки гнуча.« (VI ч. ст. 97).

Отже хоч „Енеїда“ Котляревського подає картини в комічнім настрою і підоймає на сьміх усе, що заслуговало на докір, то сьміх сей має поучне значінє, учить, що так не повинно бути. Єго сьміх над усякими хибами і недостачами суспільства викликає справдешній жаль, що воно дійшло до такого занепаду і ся прикмета щиро українського гумору ставляє Котляревського начеб предтечею М. Гоголя.

„Енеїда“ Котляревського осягнула незвичайний успіх і не втратила й доси літературної стійности; вона визначає ся не тільки справдешним українським гумором, але навіяна також щирою людяністю і незвичайною простотою поетичного замислу. Єї літературно-історичну стійність підносить ще й та обставина, що твір сей має виразні прикмети народности і сучасности. „Се одинока в історії сьвітової літератури подія, пише шведський учений А. Єнзен, що літературний язык по двох ріжних добах процвиту зосім забутий і обмежений до становища людової мови, виступає при відновленім відродженю з комічним епосом, а не менше знаменно, що ся перша проба в комічнім виді могла в дійсности стати популярним національним епосом“. Проф. Єнзен висловив погляд, що „Енеїда“ Котляревського

оживила українську літературу і з мистецького, а передо-
сім з культурно-історичного та мовного становища багато
еревисила всі свої попередниці і прообрази. Вже Косто-
арів зазначив велике значінє Котляревського що до реа-
їзму, народного гумору і народної мови, а навіть Куліш, що
першу неприхильно відносив ся до „Енеїди“, був принево-
ений признати, що Котляревський, „при всіх слабих сто-
онах“ був одним з тих немногих Українців, що розбудив
аціональну свідомість. „Енеїда“ Котляревського є по думці
. Єнзена „в своїм роді і з оглядом на історично-мовні
ідносини літературним мистецьким твором, а крім того
ерворядним культурно-історичним документом.“

Ода до кн. Олексія Куракина, генерал-губернатора лівов-
ережної України, писана під новий рік 1805 чистою і гар-
ою мовою, із справдешним гумором, є панегіричною
існею“, як її сам поет називає. Але попри те розкриває
н у ній перед нашими очима сумну картину українського
еморалізованого паньства та нездорових суспільних і дер-
авних відносин, вона є доволі їдкою сатирою, що стає пев-
ним доказом незалежного погляду Котляревського так,
о докори Куліша про намір поета приєднування впливового
оловіка в свою користь показують ся безосновними.

Окрім епічної „Енеїди“ і ліричної „Оди до кн. Ку-
акина“ написав Котляревський ще два драматичні твори.
н бував гостем у домах генерал-губернатора Куракина,
. Репніна і кн. Лобанова-Ростовського, любителя мистецтва,
трий пособляв відкриттю театру в Полтаві. Котляревський
ступав там у різних ролях виставлюваних тоді комедій
пер, був директором новозаведеного театру, а відтак сам
ступив із своїми драматичними творами: „Наталка - Полтав-
“ (оперета в 2 ох діях) і „Москаль - Чарівник“ (водевіль в 1-ій
). Зміст „Наталки - Полтавки“ ось який:

»Наталка полюбила Петра, сироту - приймака, що змалку зро-
в з нею у єї батька Терпила. Взаїмна любов Петра натхнула
великою гадкою, він іде в світ заробити собі гроша, щоб
зоту пайку зблизити ся до Наталки і з нею одружити ся. Ро-
і краса Наталки принаджує всяких женихів, між ними бо-
ого вогного Тетерваковського, що упросив собі посередником
орного Макогоненка. Терпилиха, що мігтим повдовіла і збід-
а, радаб віддати за него Наталку і вона з закровавленим сер-
піддає ся волі матери. Колиж відбувають ся заручини за воз-

ного, являє ся зичевя Петро. Наталка відказує тепер возному, а се побачивши, що її розважання, ні погрози не змінять постанови Наталки, по довшій задумі годить ся з своєю долею. а навіть са поособляє довести до кінця подруже Наталки з Петром.

„Наталка - Полтавка“ появилa ся на видні театру в 1819 р а найблизшою понукою до написаня єї була опера-водевіл ки. Шаховського „Козак-Стихотворець“, виста лена в Полтаві 1817 і в Харкові, в котрій він виявив пов незнане українського побуту. Супроти того карикатурно зображення українського побуту в сій опері, Котляревський виступив з реальною і вірною картиною українського жит

В опереті „Наталка - Полтавка“ зобразив Котляре ський Полтавців без лишньої ідеалізації, зовсім реальн а особливо в Наталці проявляє ся чиста душа українськ дівчини з такою теплотою чутя, що не може не трону читача і видця. Наталка зображена з питомою українсько народови природною чутливістю, зовсім ріжною від природної афектації та сентиментальности, а ся чутливіс не суперечить зовсім реалізмови. Ся чутливість підходить любовно-ідилічної поезії, що дійшла була до високого пр цвітуту в Італії в добі відродження в XV ст., а звідтам дістала до Еспанії і Франції. Тим способом українське письменст вже рано і причутливо наблизило ся до тої західно-евр пейської струї, що проявила ся такими плодотворними ус хами в західно-европейській, а пізнійше і в московській тературі. Сї напрями були спільні й українському письме ству не тільки з московськими, але і з іншими слов ськими і західно-европейськими літературами. Реалізм, гум і чутливість се головні прикмети українського письменст яко признаки єго саморідности і з тих головних основ творила ся житева сила українського народу, любов нар ности і розбуджене народної свідомости.

Дієві особи Наталки, Терпилихи і Петра проник щирою і природною чутливістю, а з другого боку виб ний, Возний і бурлака Микола, нав'язні справдешним укра ським гумором і комізмом, творять таку мистецьку гармон що Горленко влучно назвав „Наталку-Полтавку — ві молодого“. Отсе мистецьке розділене світла і тіни, чут вости і гумору на основі народности і реалізму надає „ талці-Полтавці“ такої мистецької стійности, що вона д

кить ся вже ціле столітє¹⁾ на видні українського театру встане все сьвіжим образом українського народного по-
буту. Справедливо отже І. Срезневський замітив, що „На-
талка - Полтавка“ є не тільки одним з перших літературних
творів України, але zarazом першим збірником пам'ятників
української народности, взірцем для наслідників і тому мала
вплив на вивчене української народности. Пісні
„Наталці - Полтавці“, як „Віють вітри“, „Чого вода кала-
мутна“ і ин., зложені самим Котляревським, такі зворушливі,
сердешні і чарівні, що деякі з них стали народними.

„Москаль - Чарівник“, український водевіль в одній дії,
написаний в тім самім році (1819), що й „Наталка - Полтавка“.
Основою сего твору послужила імовірно народна казка пе-
рехожого мотиву про жінку, що в неприязні чоловіка прий-
мала у себе сільського старшину. Голодний вандрівник,
отрого жінка не хотіла пустити в хату, причаївшись під
верми, виявив по повороті чоловіка перед ним цілу правду,
даючи перед ним чарівника. Подібний мотив оброблений
XVIII ст. в комічній французькій опереті, в котрій висту-
пає жовнір-чарівник і має багато спільного з комічною опе-
ретою „Москаль - Чарівник“ Котляревського, хоч сей остан-
ній являє ся самостійним твором у подробицях, у живопи-
сню характерів дієвих осіб і основній ідеї, в чім Котля-
ревський виявив багато самостійности і таланту та великий
дар помічування, черпаючи дані з живої і прямої стичности
народом та его житєм. Зміст „Москаля - Чарівника“ ось
який:

До Тетяни, жартовливої жінки чумака Чупруна, вірної своему
чоловікові, заходить судовник Фінтик, користуючись виїздом чумака
до селю. Саме тоді приходить у хату Чупруна москаль на ква-
ру і проєсть о вечерю. Колиж Тетяна вимовила ся, що не має
що по вечеряти, салдат положив ся на заїчку і удавав сплячого.
Після розмови Тетяни з Фінтиком він почув, що у Тетяни є пражена
вбаса, печена курка і пляшка запіканки. Тимчасом вертає Чу-
пун з дороги, а Тетяна велить Фінтикови скритись під припіч-
ку. Чупрун, побачивши салдату, питає жінки, що він по вечеряв,
і почув від неї, що вона нічого не варила. Тоді встав москаль
і заявив, що він яко чарівник нагодує голодного чумака, вигнав
Фінтика зіпід припічка, заявляючи, що се чорт прийняв стать судо-

¹⁾ Вперше появилася „Наталка - Полтавка“ на видні домашнього
театру генерал-губернатора кн. Рєпніна в 1819 р.

вика. Але Тетяна признає ся, що єе Фінтик, а вона хотіла поглумитись над осоружним паничем. Чуїрун поучив Фінтика, щоб шанував матір, а Тетяну обманяв на тридевять земель.

Котляревський подав у розмовах дієвих осіб глибокого значіння погляди на моральні теми про обовязки супротив родичів, про се, що „вийшовші в люди“ не повинні гордувати своїм рідним гніздом і убогим родом (як н. пр. Фінтик), про лукавство „письменних людей“ і т. п. Тетяна в розмові з Фінтиком гарно вказує на моральне єго вбожество, а в єї словах відбивають ся погляди автора „Енеїди“, що рішучо та яскраво пятнував сьмішні явища життя, котрі нагадують спосіб живописання М. Гоголя. Моральний занепад бачив Котляревський не серед простолюда, але в недоука, як „поліції писець“ Фінтик, що цїнять тільки поверховність, а згїрдно споглядають навїгь на своїх рідних задля того, що мати їх „в нинїшній осьвіченїй добі одягає ся по старинному, мужичому“. Для того у Котляревського на першє місце в обрїбцї основнє сеї оперети в порівнаннї із західними творами виступила не зрада або готовість зради жінки, але протиставленє легких обичаїв нїби інтелїгентних людей з доривим моральним основам селянства. Тим способом у Котляревського вельми принадно злучений ідилїчний лад зображування із сатиричним.

Котляревський є родоначальником і творцем нової нашої родної доби українського письменства і займає тим способом визначне становище в історії розвитку української народности. „Енеїда“, перший обємистий печатаний твір написаний з великим талантом, зробила українську мову літературною. „Енеїдою“, „Наталкою-Полтавкою“ і „Москалем-Чарівником“, як признає Куліш, пригадав він Українцям, що є у них рідна мова не для того тільки, щоби виляти мужика; він був першим українським письменником, що зобразив забуте або нехтоване жите українського простолюда і вивів український нарід із страшно занепаду в XVIII ст. до нинїшньої сьвідомости. Єго популярні і широко розповсюднені твори викликали серед українського суспільства умовий рух, котрий перегином захопив усе жите українського народу, дав понуку до наукового вивченя української народности і довів до націона-

ного осявідомлення українське суспільство, з котрого за Котляревським вийшла ціла громада письменників.

Житє Котляревського і єго діяльність звязані тісно з Полтавою, котра тим способом стала першим огнищем українського національного житя. В Полтавщині зберегли ся ще до-рогоцінні скарби устної словесности і славні перекази України, в Полтаві були виставлені перші українські драматичні твори, приладжені до вимог новітших драматичних форм. Полтава була першим огнищем, котре відчуло потребу нового саморідного письменства, що було би виявою питомого українського народного житя, зовсім відмінного від народного побуту Московщини. Ся потреба відчувана українським суспільством виявила ся в особі Котляревського і в єго творах. Одушевлений горячою любовою українського народу і краю, єго мови, звичаїв і всего побуту, розкрив Котляревський у своїх творах скарби душі і вдачі українського народу з незрівняним гумором і сердешною чутливістю і став відразу, як замічає М. Дашкевич, неначе всенародним поетом, бо викликав своїми творами зацікавлене не тільки серед осявіченої верстви Українців, але й серед простолюдя.

4. Вплив Котляревського на розвиток української літератури і народности. Наслідовці Котляревського.

Твори Котляревського мали могучий вплив на розвиток українського слова і письменства та на розбуджене національної сьвідомости і розвиток української народности. Мимо занепаду українського суспільства і змосковщення осявіченої єго верстви, не перевели ся ще були серед неї люди, що дорожили своєю предківською мовою, стародавними звичаями й ношею. В тих обставинах, в котрих відчужене свому народови українське паньство любило посьміяти ся з простолюдя, припала єму до вподоби „Енеїда“ Котляревського, не стямивши ся навіть, що він се зеркало підвів також українському паньству, щоби й воно приглянуло ся там своїм хибам і недостачам. Деякі з тих панів стали отже наслідувати сьміхотворний лад Котляревського, незрозумівши духа „Енеїди“ і доводили в своїх писаннях і зображеннях українського народного побуту до карикатурної пересадки і викривлення образу українського народу.

Писання отсих наслідовців Котляревського виходили не з почуття потреби розвитку своєрідного письменства і поважного погляду на його задачі, не з внутрішньої понуки до вияви народного життя, його потреб і змагань, а, як висловився про свої писання оден з того рода письменників, Павло Белецький-Носенко: († 1856)¹⁾ „Я вас²⁾ писав з безділля, змагаюся з нудьгою.“ Він вправді не цурався своєї предківської мови і написав твір: „Горпинида чи вхопленая Прозерпина, жартовливая поэма въ трехъ писняхъ“ (1871—72 у Києві), як і „Приказки“, і т. и. хоч спершу йому був навіть ненависний „духъ малоросіянизма“, одначе се писанє було у него „од безділля лиш забава“.

В перших десятках ХІХ ст. явила ся ціла громадка письменників, що почали писати українською мовою, хоч тодішне українське дворянство в значній части споглядало на се недобрим оком. В таких обставинах могли вступити на шлях рідного письменства хиба такі люди, що винесли ще з дитячих літ живі спомини з народного життя або були під прямим впливом свідомих ідеалів. І дійсно були такі ідейні одиниці серед українського панства, звичайно з українських поміщичих родин, деякі люди навіть талановиті, що брали за перо, але на жаль не мали ясного зрозуміння і свідомости задач українського письменства.

Між тими письменниками визначив ся **Олександр Корсун** (1818—1892) з заможної поміщичої семії в Ростовщині, в котрій домашнім учителем був поет Михайло Макаровський. В харківській університеті повело ся Корсунови згромадити около себе гурток молодих людей: **Миколу Костомарова**, **Порфірія Кореницького**, **Степана**, **Петра** і **Марту Писаревських**, **Михайла Петренка**, що своїми творами заповнили виданий Корсуном „Сніпль, украинській новорочникъ, Харьків 1841 р.“

Деякі з поміщених у сїм новорічнику творів, (як трагедія **М. Костомарова** „Переяславська ніч“, переклади з Байрона, Петрарки й Короледворської рукописи) вказують на се, що автори сих писань поважно задивлялися

¹⁾ Дідич Прилук, в Полтавщині, інспектор тамошньої школи, член харківського „Общества Наукъ“ у тамошнім університеті, котрому прислав писані московщиною наукові розвідки.

²⁾ Приказки, скомпонував Павло Белецький-Носенко, в 4-х частях. Київ 1871.

на задачі українського письменства та намагалися підняти його розвиток. Одначе більша частина сих писань була зложена „так з нудьги і по слободі“, як висловився у сатиричній poemі „Вечернійці“ П. Кореницький, хоч деякі з тих письменників визначалися і літературним хистом і знанєм народної мови. В зображуванню комічної сторони народного побуту доводили вони до пересадної крайности забавляли зморвлене українське панство такими творами, націхованими простаковатостю, а часто і невірним зображенєм народних звичаїв. Писання ладом травестій не переводилися й пізнійше, а під впливом „Енеїди“ Котляревського появилася поема **Константина Думитрашка** (1886, професора Київ. духовної академії) „Жабомиш одраківка“ (*Варгасомонахія*) (Спб. 1859), котрої основою послужила з наведеним наголовком грецька травестія Гомерової Іліади. В сій poemі зображує Думитрашко сатирично-комічним ладом поітичні відносини між Українцями, Поляками і Москалями.

Неперечним поетичним талантом, знанєм народного побуту і мови та справдешним українським гумором визначаються казки, байки, вірші народописного й історичного місту **Остапа Рудиковського** (1784—1851, з хорватської родини поселеної на Україні), що служив військовим лікарем, предтечі українських байкарів. В творі „Объ Наталци-Толтавци мои думки“ підіймає несправедливо на глум Котляревського оперету і домагаєся реального зображення народного побуту, але сам впадає в пересадний комізм.

Сьміхотворний, гумористичний лад проявлявся на Україні вже в творах усної словесности до Котляревського в різних писаннях, що визволилися із схолястичних форм. Український нарід підіймає взагалі на сьміх усе, що повстало а перекір его волі і розумови і ся вдача та прикмета нашого народу виявилася в творах найвизначнійших українських письменників поруч із сьрдешною і щирою чутливістю. Котляревський пішов слідом української народної словесности, націхованої українським гумором і надав тільки дальшу обрібку сему готовому ладови народної творчости, хоч ніколи перейшов поза межі справдешнього народного комізму. Одначе більшість его наслідовців, що звернула ся а ниву українського письменства в тім напрямі, часто не міла розрізнити справдешнього, природного комізму від

викривлення і простаковатости. Деякі з них, хоч влучно орудували українською мовою, брали ся без справдешнього письменського хисту і поетичного натхнення „з нудьги або для забави“ до складання „українських жартів“ і витворили такий хибний погляд, що українська мова непригідна до поважного письменства, хиба до поглузовання з українського мужика й его побуту. Такими писаннями сї наслідовці „ввели в славу“ самого Котляревського так, що сї простаковаті писання его наслідовців назнаменовано „котляревщиною“ і вони не переводили ся навіть до найновіших часів, коли розвиток українського письменства пішов уже широким шляхом у зовсім иншій напрямі. Отсе була та відємна сторона в починах розвитку українського народного письменства. Побіч сих відємних проявів твори Котляревського дали понуку до писань українською мовою, в котрих вправд мало можна найти письменського хисту і поетичного натхнення, але зате стрічаємо в них влучні погляди на суспільні відносини і змаганя до поправи нещасної долі українського суспільства, пригнобленого новим ладом московської управи. Такі твори розповсюднювали ся у відписях, тільки в останніх часах дійшли печатно до відома загалу. Вони стають певним доказом, що мимо морального і національного заупадку українського суспільства ще не зовсім завмерла була здорова народна думка і що переняті любовію свого рідного слова, краю і народу ідейні одиниці за приводом Котляревського змагали дорогою письменства до поправки нещасної долі широких верств українського суспільства і до подвигнення его з тяжкого занепаду. В того рода творах виявила ся додатна сторона наслідования писань Котляревського. Лучали ся поміж его сучасниками навіть талановиті письменники, хоч обставини не сприяли розвиткови їх таланту і впливови на долю народу.

Константин Пузина (1790—1850), земляк і сучасник Котляревського, належить до тих письменників. Родом з Полтавщини, вихованець духовної семінарії, в котрій перед ним учив ся Котляревський, визначав ся спосібностями, висланий опісля до духовної академії в Петербурзі не затратив і на чужині національних почувань, а жвава і жартовлива вдача тягнула его до письменства в рідній мові, котре знає він з дому. Замітним твором его є недавно опублікований

віщена „О да — малороссійській крестянинъ“. Коли Котляревський проводить скрізь призму травестії свої національні погляди і „колючу правду мужичу“ та протиставить її „панській на всі боки гнучій“, так що не всі зрозуміли его „Енеїду“, то Пузина в „Оді“ своїй виявив вже зовсім виразно демократичні ідеї, виступає в оборонігнобленого і кривдженого простолюда, котре „всі нехтують і за посьмітте мають“ та проти вивисшування панства над простолюдем. Знаменно передовсім, що Пузина признає себе зовсім свідомо „истиннымъ малороссомъ“, значить справдешним Українцем і не цурався своєї рідної мови та пише нею літературний твір в поважнім напрямі. Хоч сей твір не має великої стійлості мистецької, то порушені в ній виразно і ясно суспільні питання та з певною свідомістю національної справи стають доказом зрозуміння поважних задач, які мало виконати українське письменство нової доби, та що те незрозумінє, зазначене вже в деякім степені творами Котляревського, значно поширило ся і поглибило. Неприхильні обставини і пригоди спричинили, що письменський талант Пузини не міг відповідно розвинути ся, всеж таки его коротка письменська діяльність являє ся поруч і після Котляревського і в звязи з его творами дальшим і висшим, більше свідомим степенем у розвитку національної української думки.

Окрім „Енеїди“ Котляревського мали значний вплив на розвиток українського письменства і народности також его драматичні твори, хоч і на сїм полі не обійшло ся в зображуванню народного побуту без пересадного викривлювання і карикатурности. На ниві драматичного письменства вели дальшу діяльність: Василь Гоголь, Яків Кухаренко і Кирило Тополя.

Василь Гоголь († 1825), отець знаменитото Миколи Гоголя, родом з козацької семї, нащадок „славного Танського, природного стихотворця“, автора зложених в українським дусі інтерлюдій, був директором і головним актором домашнього театру у вислуженого міністра Дмитра Трошинського в Кибинцях, у Полтавщині, і для его розвеселення писав комедії українською мовою (між 1822—1825), з котрих зберегла ся одна п. з. „Простакъ или хитрость женщины перехитренная салдатомъ“. Зміст „Про-

стака" майже схожий з ранше писаним „Москалем-Чарівником" Котляревського. В сїм творі виявив Василь Гоголь драматичний талант і міг би був зайняти поважне місце на полі драматичного письменства, колиб єму було суджено написати більше творів. Всеж таки дав він добрий почин до дальшого розвитку українського драматичного письменства.

Яків Кухаренко († 1862), генерал чорноморських козаків і приятель Шевченка, написав в 1836 р. оперу з життя чорноморських козаків п. з. „Чорноморський побит", в котрім зобразив часи першого заселення Кубаньщини останками Запорожців після зруйнованя Січи із замітним розумінєм сценічного мистецтва. Основний хід дії схожий з „Наталкою-Полтавкою", а твір сей у перерібці М. Старицького п. з. „Чорноморці" з музикою М. Лисенка викликає добре вражінє і доси держить ся на видні народного театру.

Кирило Тополя видав майже сучасно з „Чорноморським побитом", твір оснований на народній пісні „Не ходи, Грицю, на вечерниці", котрий одначе не є викінченою драмою з єдністю дійства і розвитими характерами, тільки народописними картинами українського побуту, вірно живописаними з природи без надмірної ідеалізації.

Хоч Котляревський стояв одинцем у Полтавщині, пішли за єго прикладом інші письменники, а навіть у наддністрянській Україні відбив ся вплив єго творів, де „Наталка-Полтавка" явила ся на видні народного театру в перерібці І. Озаркевича п. з. На миловане немасиловання або „Дївка на відданю" в Коломиї (1848 р.), а „Москаль-Чарівник" п. з. „Жовняр-Чарівник". Окрім згаданих в горі творів драматичних виставляли в домашних театрах на Задніпрянщині в 30-их і 40-их рр. ХІХ ст. оперету в 4-ох діях невідомого автора п. з. „Любка или сватанє въ с. Рихмахъ", котра є тільки слабим наслідованєм „Наталки-Полтавки" і що до зображеня характерів дієвих осіб і розвитку дійства уступає далеко своєму первовзору. Але й на ниві драматичного письменства деякі письменники своїми пересадними творами знеславили роботу Котляревського так, що й до них приложено у відємнім для Котляревського значіню назву „котляревщини". Такі твори з неприродним і пере-

садним та простаковатим комізмом появлялися ще й у 50-их і 60 рр. XIX ст. в українських театрах, поки не уступили місця справдешним літературним творам.

Названі в горі твори сучасників Котляревського або й дальших десятилігь споріднені з его творчістю письменським ладом і формами его творів, так як знов Котляревський своїми творами навязував у вельми значній мірі до устної словесности, а в части до літературних творів XVIII ст. з проявами народного напряму. Твори Котляревського та змаганя кн. Цертелева і Павловського вказували і витичували дальший напрям у розвитку українського письменства та звернули бачність також на невичерпане жерело тої живущої і цілющої сили — на любов рідної мови і свого народу, его минувшини та побуту. Котляревський видобув своїми творами на вид ті прикмети народної вдачі і творчости з глибини народної душі, здібність гумористичного помічування життя, а при тім глибину чуття, що витиснули знаменне пятно на українським письменстві, і в тім саме проявила ся велич его почину.

5. Харків — друге огнище українського народного життя і письменства.

Слобідська Україна (Слобідщина), з головним містом Харковом, заселила ся в половині XVII-го ст. переселенцями з правобережної України на основах козацького ладу. Одначе Катерина II. усунула всякі окремішности Слобідщини, а цар Микола I назвав її Харківською губернією, щоби звсім затерти історичне знамя краю. Суспільні відносини витворили ся тут подібним ладом як у Гетьманщині, але зблизили ся більше до московських. Українці творили значну більшість населення краю і внесли сюди тодішню українську культуру. В Слобідщині стрічаємо початкові школи (129), а в Харкові, на взір Київської академії засновано Колегію (1726—1814), котра була єдиною середньою школою в Слобідщині і там учив якийсь час Григорій Сковорода. За цариці Катерини II. засновано в Слобідщині державні народні школи. Найвисшої школи, університету, діждала ся Харківщина з початком XIX ст. заходами і жертволюбивістю головно української шляхти, а іменно незвичай-

ною запопадливістю Василя Каразіна (1773—1842), котрий для „любимої його України“ зібрав більш 600.000 рублів на заснування в Харкові університету відкритого 1805 р., що по його думці мав стати для Слобідщини тим, чим були старинні Атини для Греції, а основи до того підготував Григорій Сковорода, званий „мандрівним університетом“. Але хоч більшість професорів становили Німці і Москалі та викладали науку латинською мовою, бо українська старовина і мова була для них чужа, всеж таки з відкриттям університету в Харкові розбудився умовний і літературний рух і довів небавом до важних добутків.

6. Вплив харківського університету на літературний рух.

Університет подавав висшу освіту й познакомлював суспільство з європейською культурою. Між професорами й освіченим харківським суспільством навіязуються взаємини, розбуджується зацікавлення письменством, являються літературні почини спершу московською мовою і викликають зацікавлення українською старовиною та промощують тим способом дорогу українській мові. Проф. Іван Срезневський, отець пізнішого народописця й язикознавця, розвідкою про „Словянську мітологію“ звертає бачність на словянську старовину. Петро Артемовський-Гулак, лектор польської мови і літератури, зазначає, що при розборі польських творів буде займати ся також иншими словянськими мовами, з новіших „з потреби українською“, а живі спори в початках ХІХ ст. про народність і поширення нових літературних напрямів довели до зацікавлення народним життям і побутом. Наукова діяльність в університеті промощує дорогу народовіданню, а на сїм полі сходять ся Українці і чужі дослідники, котрі звертають бачність на високу поезію народних дум, пісень, переказів і звичаїв. Появляються літературно-наукові видання, спершу московщиною, а перегодом здобуває собі право горожанства також українська мова. Виходять там також періодичні видання, а між ними неначе орган університету найповажніше місце займає місячник п. з. „Українській Вѣстникъ“, в котрого редакції беруть участь Петро Артемовський-Гулак і Григорій Квітка. Крім того й університетська молодіж видає літе-

атурні збірники (альманахи). В місячнику печатано наукові розвідки, між іншими з історії України, прозові і поетичні твори, описи українських народних звичаїв, а в них находимо відгомін народного романтизму, що мав такий могучий вплив на розвиток українського письменства в перших десятиліттях нової доби. Ся чутлива прихильність до народу і вільнодумність має тим більшу вагу, що все те було писане в добі крѣпацтва, коли на простолюдѣ споглядали висші верстви суспільства, як на сотворінє без людських змагань. „Український Вістник“ був взагалі хосенним видавництвом і сегоднѣ не можна єго обминути в історії письменства й оśвѣти.

7. Харківський літературний кружок.

Дальший розвиток української письменської творчості, розпочатої „Енеїдою“ Котляревського, вяже ся тісно з заґноуванєм харківського університету, того розсадника оśвѣти в Слобідщині, що зґромадив довкола себе визначніші одиниці українського суспільства, витворив певні умови наґрупи і видав людей, що пішли шляхом Котляревського. Харківський університет прибрав переґодом українське пиґоме пятно, котре на нїм витиснула історія краю і українська племінність більшості слухачів. Тамошнє житє зберегло имало прикмет української старовини, історичних споминів переказів; бандуристи висьпівували ще високопоетичні суми, а простолюдє і міщанство держало ся ще предківських звичаїв. Сам Харків, бодай на передмістях, мав ціху українського міста. Університетська молодіж проживала найільш по міщанських домах, де ще бачила предківські звичаї навіть між оśвѣченою верствою не зовсім ще виперто українську мову.

Серед таких обставин почало будити ся умовє житє, чимало сему сприяло вільнодумнє володїнє Александра І. між оśвѣченими Українцями виринула думка самостійности єтьманьщини, котрої відгомін відбив ся в масонській льожі „Любовь къ истинѣ“ в Полтаві, де Котляревський займав значне становище „великого оратора“ (промовця). Наїзд наполеона на Росію розбудив великі надії серед українських самостійників, між котрими не вигасали думки і змаґня гр. Капніста і Полетики, автора „Исторіи Руссовъ“.

Серед таких різнородних струй будило ся зацікавлене мислившиною України і народним побутом, навіяне спершу чутливим романтизмом, котрий переогом приймає вид поважних наукових дослідів на полі народовідання, а на основ тих дослідів витворюють ся змагання до письменської творчости в українській мові і се доводить переогом до сьвідомого зрозуміння потреби плекання рідного письменства. В „Українськїм Вістнику“ розвідки з історії України будили любов рідної мови, університетська молодїж цікавила ся народними піснями і звичаями, а се доводило до починів письменської діяльности. Предтечею літературної діяльности Петра Артемовського являє ся **Василь Маслович** видавець „Харковскаго Демокрита“, в котрім печатав українські вірші гарною і доволї чистою мовою, а окремо видав (1814 р.) „Байки“ з жартовливим настроєм. Був він одним з найвизначнійших вихованців харківського університету, котрий его цїнив задля загальних здібностей і немисумніву, що був би заняв поважне становище в письменстві, колиб був довше потрудив ся на тім полі.

Петро Артемовський-Гулак (1790—1865) був першим у Харківщині письменником, котрому суджено було заняти визначнійше становище в історії української літератури. Родом з Городища в Київщині, син сьвященника, винїс з рідного дому знанє української мови, котрою знаменито орудував. В харківській університетї звернув він на себе увагу професорів своїми здібностями, так що ще перед скінченєм університетських курсів поручено єму лекторат польської мови і літератури; відтак заняв він там катедру „руської історії“ на протяг 25 літ і ціле десятилітє був ректором.

Спершу почав Артемовський перекладати твори європейських поетів московщиною, одначе побачивши недолатність своїх перекладів, став писати вірші українською мовою, імовірно під впливом знакомства з Григорієм Квіткою, котрому присьвятив перший свій твір „Справжня добрість“. У сїм недокінченім творі намагав ся поет висловити похвалу Квітцї, що покинув монастирське житє, і доказати, що справжня добрість можлива і в сьвітовім житю.

Першим печатним українським твором Артемовського була казка (як він сам назвав) п. з. „Пан та собака“ напечатана в Українськїм Вістнику (1818 р.), та пі

писана неконечними буквами *ѣ... ѣ... ѣ...*, коли тимчасом під своїми московськими писаннями клав повне ім'я, а після того „Супліка до Грицька К...и“. За тим поміщена єго „Писулька“ до тих, що читати муть казку „Пан та собака“ і „Супліку до Грицька К...и“ прозою.

»Пан та собака« — се сатира, в котрій поет зобразив долю нещасного Рябка, що на панському дворі усею нічку вірно доглядав панської худоби. За сюж вірність довело ся єму зазнати тяжкого знущання на приказ пана. Після такого нимагання Рябко поклав ся спати на цілий день і ніч. Тимчасом москалі нишпорили в коморі і за те знов Рябкови ввійшли «сотеньок із пять київ». Оця панська несправедливість доводить Рябка до розпучки:

»Уже мені, бачу, чи то туди — високо.

Чи то сюди — глибоко: -

Повернеш ся сюди — і тута горячє

Повернеш ся туди — і там болячє».

(Руска писем. I. ст. 376).

„Пан та собака“ є самостійним сатиричним твором, в котрім мистецьким способом, з питомим українському народови гумором зображена доля безталанних українських крепаків, безправства і панської самоволі, і се зображене доводить до сліз. Положенє тодішних крепаків було таке, що подібно Рябкови приходило ся їм хіба жалувати ся не на панів, а на „добрих людей“, що за їх вірну службу честь така діставала ся їм“ і в тім щиро-українським комімі виявив поет ніжну, але й вельми гірку іронію, що так плучно освітлює тогочасне положенє українського простолюдя. Але хоч сей на ті часи сьмілий і недвозначний протест проти знущання українського паньства над бідолашними крепакими дійшов до відома міродатних кругів, не могли вони здобути ся на поміч крепакам і він перегомонів без успіху. Всеж таки Артемовський, посилаючи в редакцію українського Вістника“ свою казку, в супліці до одного з редакторів, Грицька Квітки, пише:

»Хто, кажуть, до кого — ми до тебе. Грицько,

З суплікою прийшли: я, бач, і мій Рябко.

Не дай загинуть нам, не дай з нас кенкувати:

А докиж буде нас zde паньство зневажати!

Пусти нас, батечку, до хати (ibid. ст. 371).

За сею віршованою „Суплікою“ слідує, вперше в українським письменстві нової доби, прозове писанє до чита-

чів, але також у сатирично-комічному настрою. Тимто Куліш зазначає, що й у Артемовського в складі речі відозвала ся „котляревщина“, хоч при тім признає, що з сильним та гнучким стихом і образованістю, якою націховане єго оповідане, твір сей і нині в українськiм письменстві оставив би тривку памятку свого єствования, бо вже самою темою першого печатного твору надав Артемовський українському слову достоїнство, якого воно ще в літературі не мало. Язык Артемовського, каже Куліш, також далеко чистіший і ріжнообразніший, ніж у Котляревського. Навіть сьмішне у него являє ся вже не в карикатурі дійсности, а в самім положеню річий, кожда черта в гумористичній єго живописи має внутрішнє значінє, що надає єго сьміхови прикмету благородної сатири. До тогож і весь круг дійства означений у него з мистецькою любовю зображуваного предмету. Оповіданє йде у него із строгою послідовністю і не містить нічого лишнього, що можна сказати тільки про немногих початкових письменників.

Але хоч Артемовський і в прозі не вийшов поза меж сьміхотворства, то всеж таки він тут (н. пр. в „Писульці“ доданій до казки „Солопій та Хивря“) виявив сьміливий погляд, що панам і лежачи добре та що нема на сьвітї, як із своєю ріднею — з мужиком.

Про дальшу літературну діяльність Артемовського висловив ся Куліш відємно і вказав на се, що автор віршованої трагікомедії обдарував нас ще кількома творами вже слабшими що до викладу і не так визначними що до змісту, а на останку зовсім замовк. Тимто Куліш зачисляє Артемовського до пасивних талантів, що неспосібні стоять одинцем посеред суспільства із своїми безсмертними переконаннями, але при тім признає єму велику заслугу що до розвитку української мови після Котляревського. На ослабленє поетичної творчости Артемовського, відтак і на перерву вплинула довга єго недуга, та крім того й трусниця переведена у него на основі злогоного доносу, на що вказує висловлене поетом побоюванє перед напастию в прозовій замітці „Дещо про Гараська“: „І щєб то щось сказав, бо язык дуже свербить; та цур їм: у нас, бач, у нас старшина московська, чи то далеко до пенї?“ (ibid. ст. 378)

Згаданими в горі комічними і сатиричними писаннями, нав'язаними незрівняним і щирим українським гумором, з котрих зпід сьміху ринули невидимі сльози, бажав Артемовський будити українську народну сьвідомість, осьвіту і посприяти визволеню й волі українських крепаків та їх народно-господарському добробуту. Але крім сих творів травестованих од Горация звернув ся він на царину романтичної поезії і в переспіві німецької балади „Рибалка“ мистецтвом майже дорівняв Гетому, а переспівом Міцкевичової балади „Твердовський“ станув на висоті польського поета. До тогож написав десять дрібних приказок і байок, між котрими визначає ся незвичайною красою мови і вірша „Рибка“ (Пліточка)“. Так само дрібна єго пісенька „Текла річка“ (написана в 1855 р.) і під впливом Горация написаний (1856 р.) вірш „До любки“, перекладений Феофаном на московську мову, стають певним доказом, що він визначав ся неперечним поетичним талантом також в елементарно-народнім напрямі тай що в другій добі поетичної творчости єго талант блиснув инколи, хоч не таким ясным певом, як у творах першої доби.

Зате в другій добі творчости деякі єго писання під впливом побіди Росії над Наполеоном І. і скріплення самої держави Миколи І. та побід над Туреччиною в 50-их рр. XIX ст. бачимо у Артемовського наслідком єго полохливої вдачі єго жадаючи відзначень зворот до урядового патріотизму і одушевлення царем (Ода „До Терешка“), а в травестованих одах Горация (н. пр. „До Пархома“) проявляє нахил до зневіри („Терни! за долею, куди похне, хились! як хилить ся од вітру гілка“, *ibid.* ст. 394). Сей урядовий патріотизм Артемовського і деяких инших письменників харківського кружка (Квітки, Метлинського, Гурсуна) а також Ос. Бодяньського (під прикритим ім'ямем А. Боди-Варвинця) розжеврив ся неперечно під впливом звороту внутрішньої політики Росії, де під грозою воєнних подій відновлено (в 1831 р.) українські козацькі полки, урядово признано самостійність української мови і тим розбуджено надії наших письменників на пільги для України, хоч до того причинив ся неперечно і вплив московських слов'янофілів і зворот до деспотичної системи Миколи І. з його доби.

Наведені в горі обставини викликали в Артемовського яскраве роздвоєне єго владі: з одного боку виявив ся у него урядовий, Миколаївський патріотизм, а з другого — єго творчість блиснула мистецьким ладом у рідній мові, для котрої він покинув урядовий язик, і тим дав наглядний доказ, що тільки в рідній мові може в цілім сяєві виявити ся талант і письменське мистецтво, як се бачимо і в знаменитих єго перекладах Давидових псалмів. Але сі явища складали ся на те, що визначний поетичний талант Артемовського-Гулака не міг розвинути ся і вирости так, як се можна було сподівати ся по перших творах. Всеж таки він посунув вперед розвиток українського письменства своїми творами, що визначають ся гнучкістю, легкістю і силою слова, та запевняють єму передове місце в історії українського письменства, а сьміливою обороною гноблених кривд і пацтвом широких верств суспільних протоптав він той шлях, котрим єго наслідники змагали до осягнення визволення престолюдя з тяжкої суспільної неволі і до єго рівноправності.

„Він став безсмертним яко народний український поет пише Костомарів, ніхто не перевисив єго в знаню всьох тонкостей української народности і в незрівнанім мистецтві живописувати їх поетичними образами і прегарною народною мовою“.

8. Поширенє літературного руху під впливом харківського університету.

Поява українських поетичних творів Масловича й Артемовського в харківських місячниках стала вихідною точкою для дальшого розвитку українського письменства, а посприяли тому наукові дослідни української мови й народознавства, до чого чимало причинив ся своїм впливом харківський університет. Сі дослідни зазначили і вказали дальші напрями українського письменства, а також перше єго зерно — любов рідного слова й народу в єго історичній минувшині і сучаснім побуті. Між університетськими службами починає розвивати ся літературний рух, котрий, подобно як і в Полтавщині, виріс природно з почуття внутрішньої потреби осьвіченого українського суспільства, що покористувати ся багатою словесною спадщиною наро-

в його думках і піснях, казках і переказах, у звичаях і побуті. Душею того кружка був Ізмаїл Срезневський¹⁾, вельми чутливий на українську природу, на красу народної поезії яко на чудовий відгомін славної колишньої минувшини. Він не менше цікавить ся й одушевляє сучасним українським письменством, а добутком сего одушевлення були збірники народних творів, розвідки з української історії та видавані альманахів. Головною прикметою тих альманахів було змагання до ознайомлення суспільства з українською поетичною творчістю і з народним побутом та історичною минувшиною. В них стрічаємо твори Харківців, Артемовського-Гулака і Квітки Основяненка, та Полтавців, Котляревського Гребінки. Одушевлені і любов народности видали перші збори українського письменства, котре розвивало ся поступово з романтичним рухом, а крім того черпало засоби живого духа з ідеї слов'янського відродження. Вже основник харківського університету, В. Каразин, носив ся в Харкові з всеслов'янськими мріями і піддавав цареві Александрови свої мрії про всеслов'янське царство. Імовірно, відозвав ся тут відгомін давних взаємин України з південною Слов'яньщиною, коли Сербі приходили вчити ся в Київській академії, або коли в XVIII ст. сербські виходці поселяли ся в Україні. В громаді харківських письменників виступає Александр Корсун (1818—1892), оден з українських слов'янолюбців, що переписував ся з чеськими ученими; там жило багато Поляків і тим способом витворило ся зближене до польського письменства і польських кружків. Українські вихованці вчили ся польської, чеської і сербської мови, а найвідатнішим представником того слов'янолюбства харківського кружка був Ізмаїл Срезневський. Слов'янолюбство того кружка мало чисто літературну основу без політичного складу, коли тимчасом польські слов'янолюбці мріяли про віднову розібраної історичної Польщі з верховладою над її сусідами Слов'янами, передовсім над Україною, а московські

¹⁾ Срезневський Ізмаїл був родом з Московщини, але провівши молодий вік на Україні, в Харкові, де його отець Іван був професором університету, став ентузіастом української старовини. Срезневський дав з 1826 р. збірник народні пісні і напечатав 1831 р. в „Українській альманаху“, а відтак (1833—38) видав у Харкові „Запорожскую Старину“ історичні частях.

слов'янолюбці змагали до верховлади в Слов'янщині в душі всемосковської централістичної ідеї.

Розширене й поглиблене почуте народности наслідком записів і дослідів устної словесности причинило ся до вироблення національної української ідеї взагалі і до виразу її в письменстві. З другою половиною XVIII ст. витворив ся напрям саморідного українського романтизму, котрий опісля зливав ся поступенно з його західно-європейською струєю і черпав натхнення в часті в ідеях слов'янського відродження та довів до розвитку українського письменства в новочасній добі.

9. Романтичний напрям в українськiм письменстві.

Етнографічне й історичне виучуване українського народу вводить в українське письменство романтичний напрям, що проявляє ся у письменників харківської громади для котрої харківський університет був науковим і духовим осередком. Українська народна поезія і перекази одушевили навіть молодого Срезневського до праці на тім полі так що довгий час був він авторитетом в українській етнографії. Змалку знакомий з Артемовським-Гулаком і з пізнішим письменником Григорієм Квіткою й їх приятелями, став Срезневський горячим українофілом. Під впливом ученого професора Даниловича Срезневський і його товариші ровесники **Лев Боровиковський** ¹⁾, **Олександр Корсун** ²⁾, **Амврозій Ме**

¹⁾ Боровиковський Лев ур. 1804 р. в Полтавщині (в Хоролі) учив ся в харківськiм університеті і був учителем гімназії в Полтаві. Виступив на ниві літературній з баладою „Маруся“, написаною на замовлення Жуковського „Свѣтланы“ (в 1829 р.); писав байки, балади і думи. Їго байки (видані Метлиньським 1852 р.) не визначають ся ані сатиричним талантом, ані природним гумором, а є лише легкими, невикінченими картинками суспільних хиб на Україні. Переклав також Міцкевича „Фариса“.

²⁾ Корсун Олександр, поміщик з Полтавщини, учив ся в харківськiм університеті і стояв у літературній зв'язі з Порфірієм Корницьким, Степаном і Петром Писаревськими, учениками харківської колегії, з Костомаровом і Мих. Петренком, студентами харківського університету, з котрими видав альманах „Сіні“ (1841). Їго епічні поеми „Українські повірі“ ґрунтовані на народних переказах і в них виявляють ся сліди „котляревщини“. Він був одним з перших українських слов'янофілів і відносив ся симпатично до чеських слов'янофілів Вяслава Гайки і Франца Челяковського.

тинський, Микола Костомарів, рано зазнаємилися з польським язиком і письменством, особливо з поетами Бродзінським і Міцкевичем та поетами т. зв. української школи Богданом Залеським ¹⁾, Гоцинським ²⁾, Мальчевським ³⁾, а крім того з важнішими трудами різних польських учених з обсягу польської історії і словянської старовини [Нарушевич ⁴⁾, Чацький ⁵⁾, Мацейовський ⁶⁾, Войціцький ⁷⁾ і ин.]. Діла Караджича і близьке знаомство з основником харківського

¹⁾ Залеський Богдан (1802—1886 р.), найзнатіший з польсько-української школи. З його творів замітні історичні Думи, котрих темою козаччина, тужливі і гармонійні Думки і Русалки, основані на народних повірях і забобонах (дещо переложив українською мовою Волод. Терлецький), з поем Duch od stepu. Однак Україна Залеського не дійсна Україна, але вимріяна і звязана нерозлучно з Польщею, котра мала воскреснути з підмогою внесеного ним до польської поезії козаколюбства. Він оспівує козаків XVI ст., але приписує їм почування суперечні історичній правді.

²⁾ Гоцинський Северин. (1802—1876), автор поеми Zamek Kaniowski (частину її переложив М. Шашкевич) (1828), котрої основою коліївщина. Він зображає доволі безпристрасно і з глибоким зрозумінням кроваві події на основі народних переказів, з мистецьким живописанєм природи і драматизмом дійства. — М. Грабовський схарактеризував трьох польсько-українських поетів таким способом, що Мальчевський живописав Україну шляхотську, Залеський козацьку (властиво польсько-козацьку) а Гоцинський гайдамацьку.

³⁾ Мальчевський Антін (1793—1826), автор одної з найзнатіших поем в польській літературі „Maga“, основаної на волинським переказі, перенесенім на землю України, в котрій зобразив Україну шляхотським краєм, де козакі являють ся войовниками в боротьбі польських зельмож з Татарами а українське простолюде тільки живописанням припатком.

⁴⁾ Нарушевич Адам. (1733—1796) поет та історик. Головний його вір Dzieje narodu polskiego (6 томів) сягає лише до вимертя Пястів. З поетичних його творів визначають ся ідилії й сатири поетичним поетом.

⁵⁾ Чацький Тадей (1765—1813), основник Кременецького лісея, опісля заступник куратора шкіл, оснував своїм коштом багато шкіл і заохочував молодіж до любови польського народного життя побуту. З його творів замітне діло O litewskich i polskich prawach, том.

⁶⁾ Мацейовський Вацлав Олександр (1793—1883), проф. права університеті варшавським, історик. Его головний твір Historia prawodawstw słowiańskich (6 томів). Більш як всі інші польські учені був в прихильником ідеї панславізму.

⁷⁾ Войціцький Казимир Владислав (1807—1879) збирав і видав zysłowia (3 том 1830), Pieśni ludu polskiego, ruskiego i białoruskiego

університету Каразином, що симпатизував з Сербами, розбудили у Срезневського зацікавлене полудневими Слов'янами і тим способом вже тоді став він горячим слов'янолюбом, заки ще обїхав слов'янські землі. Срезневський виступає вже в ранім віці яко ревний збирач і дослідник пам'ятників народної словесности й української старовини¹⁾. У вельми цікавій розвідці²⁾ доказує він, що українська мова є язиком, а не нарічем московського або польського, як деякі думали, що се оден з найбагатших язиків слов'янських, котрий не уступає чеському в богатстві висловів, польському в живописности, сербському в милозвучности, а хоч єще не вироблений, може з літературними язиками рівняти ся в синтактичній гнучкості і богатстві та має літературну будучину. Ся й інші розвідки Срезневського поставили єго високо посеред письменників і збирачів української старовини народної в 30-их роках. Він визначав ся, як і єго ровесники і товариші, горячою любов'ю української народности і старовини, пильно виучував народну словесність і жите. Була се та романтична народність, яка тоді проявляла ся в літературних відносинах до народу і починала ся історично-етнографічними дослідями. Але велика заслуга сеї романтичної народности є в тім, що вона відчувала велику наукову і морально-суспільну вагу виучування народу і вплив ідеї народної на свідомість суспільства і дійсне жите. Заслугою романтиків було, що вони гляділи в народнім житю внутрішнього зміслу історичного і побутового, але помиляли ся в переведеню сеї задачі, думаючи, що се важне питанє може рішити поезія і чувство. Питанє се могло бути рішене цілою чергою історично-філологічних наук і поважним поставленєм суспільного питаня.

Етнографічне виучуванє української народности довело перших українських письменників до горячого переконаня на певне право розвитку самостійної літератури української, а Костомарів уже тоді (1844 р. в альманаху „Молодик“)

(2 том 1836). Klechdy (2 том 1837). Stare gawędy (1840): напечав також *Historia literatury polskiej w zarysach* (4 т.) і оснував науково-літер. місячник *Biblioteka Warszawska*.

1) В 1838 починає видавати „Украинскій Сборник“, під української бібліотеки.

2) Взглядъ на памятники Украинской народной словесности 1834.

висловив свій погляд про окремішність української народності від московської.

10. Взаємини українського письменства з польською і московською літературою.

Окрім устної поезії народної чималий вплив на тогочасну літературу українську мала польсько-українська романтична література, в котрій находимо вже раніше романтичні фантазії про козаччину. Поети польсько-українські [Залеський, Мальчевський, Гощинський, Гроза¹⁾, й ин.] виводили в своїх творах картини старців-бандуристів, осьпівували ті могили, що скривали кости козацьких героїв, і під впливом українських кобзарів народних вкрили славою козацьку бувальщину²⁾. Однак польсько-українські поети залюбки зображали лицарських козаків, котрі неначе то брата з Поляками ділили радість і горе і на таких вимріяних відносинах опирали свої політичні вигляди. Се романтичне одушевлене польсько-українських поетів козаччиною впливало і на українських поетів, котрі стали виучувати народні думи і живі ще спомини про козаччину: Се одушевлене козацькою бувальщиною закривало її недостачі і зображало усе в приманливім сьвітлі.

Побіч польсько-українських поетів, що гляділи на козаччину як на складову частину польського народу і польської історії, намагалися ще й інші письменники зобразити Україну загарбану Москвою всупереч нібито ширій прихильності козаків до Польщі. До тих належав Тимко Падур (1801 – 1872), що писав навіть українською, часто попольованою мовою думки і пісні („Ukrainky“, видані у Варшаві 1844 р.). Хоч чванливо називав себе „душа запорожська“, був у дійсності двірським співцем і прислужником польського зарабшеного еміра-чудака Вацлава Ржевуського („Ревухи-Золотої Бороди“) в Саврані і намагався одіти за

¹⁾ Гроза Олександр, ур. 1807 р. в Київщині, писав поезії на теми життя і мивувшини української (поема „Starosta Kaniowski“, „Mody“, драма в V. діях „Нгує“).

²⁾ Михайло Грабовський (1807—1863) признавав українській народній поезії визначне місце серед світових народних літератур і похвалював, що польсько-українська школа черпала з того жерела.

лірника підняти Чорноморців разом з Поляками до боротьби проти Росії (1830/31). Сі пісні Падури при всім козаколюбстві, переняті польським патріотизмом і невірним зображенем козащини, розповсюдив торбаніст Віторт навіть і по наддністрянській Україні. Сучасно з Падурою писав збісурманений Михайло Чайковський (Садик-паша) (1808—1886) „Kozackie powieści“ і „Wernyhora“, в котрих переводив погляд, що козащина була щаслива в злучі з Польщею, а спасене її бачив у братаню шляхти з хлопцями; поселивши ся відтак у Києві, писав по московськи про зєдинене Словян під владою Росії.

Окрім впливу польсько-української літератури й устної поезії української слідно значний вплив на українське письменство тогочасне також Бродзїнського і Міцкевича, з котрих останній був тому близький українським поетам, що черпав теми для своїх балад і романсів з народних пісень і переказів. „Mania ballad wówczas panująca“, як виразив ся Міцкевич („Czaty“, „Rybka“, „Świtezianka“ і т. ин.), заставляє Артемовського перероблювати Міцкевичеву баладу „Pani Twardowska“. Бориговський перший покидає гумористично-сатиричний напрям і також звертає ся до сеї форми, а особливо Метлинський під впливом Міцкевича підходить до баладової форми в зображуваню сучасного народного побуту. Таким способом, виучуючи пильно бувальщину з устної літератури і черпаючи мотиви з сего жерела, українські романтики зблизили ся до польсько-української школи поетів. Черпаючи матеріяли для своїх творів з минувшини українського народу, письменники українські визначились зразу оригінальними творами і тим виріжнили ся від того романтизму, який панував у тогочасній московській літературі, що черпала з чужого жерела, іменно з німецької літератури.

Неперечно й московська література мала свій вплив на розвиток українського письменства вже в перших починах. Однак при тім впливі не дасть ся заперечити оригінальність у розвитку, змісті і формах української літератури. В сю пору, коли починало розвивати ся українське письменство, московська література не визначала ся щосьвідомою народністю і самостійністю і підлягала чужоземним впливам, а західно-європейський вплив, котрому мо-

сковська література значно підлягала навіть в 20-их і 30-их роках, доходив до українського письменства не тільки посередно через московську або польську літературу, але й прямо з першої руки. Деякі українські письменники були знакомі з літературами західно-європейськими, і по часті під впливом тих літератур, почасти силою оригінального таланту навіть випереджували, хоч не зовсім свідомо, в деяких формах літературну творчість московських письменників. Так на пр. Карамзин¹⁾ і Жуковський²⁾ наслідують Французів і Німців, коли тимчасом у творах Котляревського й Артемовського зразу находимо реалізм і живе народне слово. Іменно в чутливім зображуванню народного побуту в повістях українська література випередила на час московську, а чутливість у драматичних творах Котляревського або в повістях Квітки то не сентиментальність повістий Карамзина і Жуковського, але природна виява почувань, що впливає з чутливої вдачі авторів і природного характеру українського народу, свободна від хоробливості і неприродної пересади. Українська література вже вельми рано звернула ся до того західно-європейського напрямку, який показав ся так плідотворним у наслідках і в західно-європейських а трохи пізнійше, і в московській літературі.

¹⁾ Карамзин Микола, знаменитий історик московський, (1765—1826 р.). Романтичні повісті „Бѣдная Лиза“, „Натали, боярская дочка“, зірвали псевдоклясичні кайдани з московської літератури і зробили перелом до романтизму і сентименталізму, яким навіяні всі його твори. Він також після Ломоносова ступив на дальший ступень у розвитку епіки. Его „Історія Росії“ (12 т.) має ще й нині деяку вартість, хоч в дечім уже застаріла.

²⁾ Жуковський Василь (1783—1852), звааний в історії московського письменства Колумбом романтизму, ознакомив ся вже замолоду з європейськими мовами. Вже его перші балади „Людмила“ і „Світлана“ після Вірґерової „Ленори“, як і переклади з Гетего, Шілера й ин., викликали велике вражінє в московськім суспільстві. Ставши відтак учителем пізнішого царя Александра II., заслужив собі добру память своїм гуманним і виховним впливом. Гуманній вдачі Жуковського завдячував і Шевченко своє визволенє з крѣпацтва. Перервавши на якийсь час літературні праці, взяв ся опісля Жуковський знов до дальших перекладів з Шілера, Гомера й ин. Его переклади визначають ся вельми гарною формою. Перекладами з Шілера ознакомив Росію з німецьким ідеалізмом, а під впливом Байрона вніс у московську літературу фантастичний романтизм.

В західно-європейських літературах видвигнуто повісти й оповідання з сільського життя в супротивності до давнійшої сальонової новелістики і невірного зображення сільського побуту. В тих оповіданнях з сільського життя проявлявся щораз більше реалізм (впадаючи іноді в грубий реалізм), після того як сільський побут розбуджував щораз більше зацікавлене серед суспільства. Неперечно, що іноді й московська література звертала бачність українських письменників на українські предмети, перекази і красу природи, або познакомлювала Українців з творами західно-європейських літератур. Так н. пр. балада Артемовського „Рибалка“ написана під впливом перекладу Жуковського з балади Гетого („Der Fischer“). Пушкин, одушевлений українськими піснями (виданими Максимовичем) та „Історією Руссов“ написав знамениту поему „Полтава“ під впливом Байронової поеми „Мазепа“ (переложену Е. Гребінкою), а Рилєєв у боротьбі проти всякого гноблення писав чудові „Думи“, „Ісповѣдь Наливайки“, що гине за рідний край, та поему „Войнаровській“, що готов до всякої жертви за Україну. За їх прикладом родовиті Українці Микола Маркевич і Микола Гоголь поширюють у московськiм суспільстві зацікавлене минувиною України. Маркевич у збірнику „Украинскія Мелодіи“ обрабляє у московських віршах українські побутові й історичні теми, а Микола Гоголь в повістях „Тарасъ Бульба“, „Вечера на хуторѣ“ і н. фантастично і невірно зображує український побут і минувиину. Московська література вплинула на вироблене більше або менше штучних форм в українськiм письменстві (сей вплив бачимо вже у Котляревського), одначе зміст, прикмети стилю і основні напрями виробили ся в українськiй літературі незалежно від московської. Сі головні напрями були в українськiй літературі не тільки спільні з московською, але й з іншими словянськими і західно-європейськими літературами. Гумор, чутливість і реалізм характеризують українську літературу яко сталі єї прикмети, а житєва сила українського народу, любов народности і пробуджене національної свідомости були головними підоймами в розвитку літературної творчости українського народу.

II. Громада українських письменників у Харкові.

В творах перших українських письменників, а саме у Котляревського й Артемовського - Гулака, проявився народний напрям головно комічним зображенням й образами з народного побуту та виступав відтак у творах їх наслідовців, хоч і у тих письменників стрічаємо чутливий настрій у зображуванню народного життя з прикметами любовно-ідилічної поезії. Однак визначним представником вдачі українського народу, сеї злуки щиро народного гумору і природної, зрівноваженої чутливості являє ся творець української повісти, найвидатніший письменник харківської громади

Григорій Квітка (Основяненко). Походив він з козацької старшини (ур. 18 листопада 1778 р. в селі Основі під Харковом), в котрій його предки займали видні становища в полках Слобідщини. Основа була майном родини Квітків і відсіля прибрав він собі прізвище — Основяненко. По батькові наслідував він хист до оповідання, а по матері першу освіту. Змалку хирний, осліп Григорій Квітка від золотухи, а провидівши підчас богомілья перед чудотворним образом Пр. Богородиці в Озерянській пустині, в Куряжській монастирі, розгорів ся релігійною ревністю, що витиснула незатерте пятно на все його життя і проявила ся також у найкращих його творах. Вплив його дядька, Наркиза Квітки, учителя з хлопячих літ і настоятеля Куряжського монастиря, та оповідання Григорія Сковороди, частого гостя в домі Квітків, причинили ся чимало до розбудження в нім аскетичного духа і нахилу до монастирського життя, а музикальна вдача його семі і часті богослуження виробили в нім здібности до музичних творів і глибокого мистецького духа. Рід Квітки, як і все панство кругом Харкова, жило старосвітськими звичаями, розмовляло рідною мовою і тому Григорій так добре знав усі звичаї народного побуту і писав такою щирою народною мовою. Ширшої освіти не осягнув Квітка, а вчив ся, як і всі тодішні панські діти. Вписаний тодішнім звичаєм у воєнну службу, не бачив її навіть і перейшов відтак у горожанську, але вже в 23-ім році життя вступив у Куряжський монастир послушником. Та хоч по чотиролітнім майже побуті вернув додів, життя в монастирі живописно положенім, далеко від світового гомону

і забав, відбило ся опісля в єго релігійно-моральних повістях. Згодом навик він до сьвітового житя, а з поправою єго здоровля проявив ся в нїм побіч прикмет глибокої релігійности і природної чутливости ширій і сердешний український гумор. Сею двійною прикметою назнаменовані також єго повісти і драматичні твори. Пробудила ся в нїм охота до театральних вистав і Квітка уладжував домашні вистави¹⁾ та виступав у найтрудніших ролях. Із заснованєм університету в Харкові почала ся сьвідома єго громадянська і суспільна діяльність на різних царинах житя: він став директором театру, ввійшов до редакції „Українського Вістника“, займав ся інститутом дворянських дочок, де познакомив ся з єго наставницею, Анною Вульф, і з нею опісля одружив ся. Дружина єго вельми осьвічена, ознакомлена з французькою літературою, добачивши в нїм літературний талант, спонукувала єго писати повісти, читала і критикувала єго писаня і за сю ширість присьвятив він їй свої найкрасші повісти „Маруся“ й „Сердешна Оксана“. Вибраний повітовим маршалком Харківського дворянства, проживав Квітка в Харкові, а тоді, громадили ся докола него українські письменники — Артемовський-Гулак, Метлинський, Чужбинський (познакомив ся з Гребінкою) і вся українська молодіж, що опісля видавала українські альманахи. Яко редактор „Українського Вістника“ оставав він у взаєминах з університетськими професорами, особливо з Артемовським. Під koniec житя переселив ся знов до Основи, де й умер (8 серпня 1843 р.).

Літературна діяльність Квітки. З громадянським і суспільним житєм починає ся також і літературна діяльність Квітки. В харківських і в столичних місячниках печатав він спершу московщиною сатиричні писаня, вірші, повісти і драматичні твори, але визначне становище в історії письменства здобув він собі українськими писаннями, що появили ся в Москві п. з. „Малороссійскія повѣсти, разсказываемыя Грицькомъ Основяненкомъ“ (в 2-х частях 1834—37). Він виступив на ниві українського письменства вже з повною сьвідомістю потреби писаня для народу рідною єго мовою, а погляд сей висловив у листі до М. Максимовича,

¹⁾ В Харкові не було ще тоді театру.

„щоби приневолити до мовчання людей з дивним поглядом, начеб то не слід було писати мовою українського народу, котра визначає ся силою і красою, недосяжною в иншій мові, питомими зворотами, гумором та іронією“. З повною отже народною свідомістю домагав ся він, що „як говоримо, так і писати треба“, а тим вказав уже зовсім ясно і рішучо, що наше письменство повинно розвивати ся в живій мої народу. Квітка - Основяненко, як влучно каже Куліш, „взяв неписьменного, темного, найпростшого собі хлібороба і оповідав єгож мовою, що в єго господарстві, в сільській околиці і в хаті між жіноцтвом дієть ся. І вийшов у нього красний божий мир, іще наче краший, ніж у нас перед очима. Се так, як подивиш ся в тиху воду і вбачиш там небо і землю, і здаєть ся тобі, що небо й земля у якусь нову ліпоту в тому водному світі облекли ся. Так і в оповідані Квітки красний божий мир, іще наче краший, ніж він єсть у нас перед очима. І вийшли в нього люди живі-живісінькі, і що в їх душі діяло ся, що в серці їх во-рушилось, усе се там, як на долоні в нього показано“.

Живописанєм простолюдя, єго житя і побуту випередив Квітка не тільки московських письменників ¹⁾, але навіть оповіданя з народного житя в літературі французській ²⁾ і в німецькій ³⁾. До селянського житя линув дух Квітки не тільки з щирої прихильности до українського простолюдя, але й демократична вдача українського суспільства спонукувала наших письменників стояти на чисто народнім і народолюбивім становищі. Проживаючи серед народа в Харківщині, котрої він не покидав за все жите, виніс Квітка з рідної хати недосяжне знанє української мови, навчив ся розуміти думки поселенців і, як він пише до редактора „Современника“, П. А. Плетньова, „спонукав їх оповідати про себе своїми словами“. А хоч Квітка не осягнув широкої осьвіти, визначав ся він талантом і незвичайним даром помічування та уміlostю відчувати найбільш скриті

1) Д. В. Григоровича „Деревня“ появиля ся 1846, „Антонъ Оремыка“ 1848 р. Ів. Тургенева „Записки Охотника“ 1852 р.

2) Жорж Занд (прибране імя поетки Dudevant) чудові зображеня життя селян видані 1841 р.

3) В. Auerbach-a, Schwarzwälder Dorfgeschichten вийшли 1841 р.

почування і силою своєї здібности неначе психічною аналізою зображав сі почування, як вони зроджували ся, розвивали ся і розв'язували. „Він виражав, як каже Костомарів, таку глибину, повноту і ніжність народного чутя, що витискав сльози і все являє ся вірним живописцем народного життя. Ледви, чи хто перевишив єго яко повістяря-народописця і в тім згляді стоїть він висше від свого сучасника М. Гоголя, хоч уступає перед ним що до мистецької будови. Квітка мав величезний вплив на грамотне українське суспільство, а навіть неграмотний нарід, слухаючи читання єго повістей, одушевляв ся ними“, тай нині лучають ся нераз люди, що заплачуть над Квітчиною „Марусею“. Ніжна та сердешна чутливість і лагідна та щира жартовливість надає Квітчиним повістям незмінної сьвіжости. Одначе Квітка, як про него висловлює ся І. Срезневський, „був не тільки блискучим оповідачем-обсерватором; єго заслуга яко народного письменника й учителя незрівнано важнійша. Він глибоко розумів, як необхідно треба говорити народови єго живою мовою, щирою, простодушною, без усяких викрутасів, щоби розбудити в нїм охоту до читання та науки і любов до книжки — душевну сьвідомість. Всьо, що Квітка написав українською мовою, стає доказом того благородного змагання єго — поучувати тих, на котрих може впливати людська мова тільки в тім виді, до якого вони привикли з діточих літ у своїм простім сільським побуті. Квітка був і на довго остане першим народним письменником на Україні“. Він справді був учителем народу не тільки в „Листах до любезних земляків“, сій першій пробі популярного писання українською мовою, але єго повісти, а іменно релігійно-духовні розважання, як про марноту сего сьвіта в „Марусі“, про любов ближнього в „Добре роби, добре буде“, про осуджуване одним одного в „Козир-дівці“, про материнську любов у „Сердешній Оксані“, про суд Божий у „Перекотиполі“, або про любов дітей у „Божих дітях“, являють ся дорогоцінними дидактичними зернами, що глибоко западають у душу читача, тим глибше що вони висловлені з сердешним почуванєм, горячою любовю людей і справдешньою щиростю. Квітка виступив на літературну ниву в зрілих роках з виробленими поглядами. Яко епик довго вирабляв він свою думку, поки

вона встигла вийти в словесному образі всякому ясною і розумною. Він слідив довго і бачно тодішнє суспільство, виучував мову і народний побут і тим способом досягнув сю повноту слова, необхідну епікові. Квітка живо і вірно живописав не тільки в своїх українських повістях жите українських селян, але так само основно вивчив і зобразив у московських повістях жите українського дворянства, котре в его часах уже відставало від народу мовою і звичаями. Одначе справдешним цінним літературним добутком є повісти Квітки писані українською мовою, між котрими до найкрасших зачисляємо отсі повісти: Маруся, Сердешна Оксана, Конотопська Відьма, Козир-дівка, Щира любов і Перекотиполе. Правда, московські критики добачали в Квітчиних повістях вплив сентиментальних повістей Карамзина і Жуковського, одначе в дійсності являють ся вони саморідними первотворами, а се признавали вже й сучасні Квітці критики, вказували на „оригінальність предмету та на безсумнівний саморідний талант, що оден може підержати самостійність українського письменства“. В его повістях проявляє ся вроджена українському народови природна чутливість, яку стрічаємо і в народних піснях і в мистецькім українськім письменстві, котру треба відрізнити від неприродної сентиментальности, перещепленої на московську літературну ниву з німецького письменства (Гете: Вертер і т. п.). Ся ніжна і сердешна чутливість у Квітчиних творах зрівноважила ся з питомим українському народови незрівняним і щирим гумором. Ся злука сумовитої чутливости з щирим гумором, так знаменна в українській вдачі, проявила ся у Квітки не менше, як у мистецьких творах М. Гоголя, і здобула собі назву Гоголівського гумору, скрізь котрий виринають сльози. Повісти Квітки є неперечно першими саморідними творами українського повістярства, написані вірно українському життю і побуту, з неперечним визначним талантом, а вплив московських взірців проявив ся в них хиба в деяких подробицях.

Повісти Квітки можна поділити на два відділи: 1) повісти чутливого настрою з етнографічною закраскою і 2) гумористичні. Між першими передове місце займає „Маруся“, в котрій Квітка живописав образ чутливого серця

української сільської дівчини і, як влучно каже Куліш, „вложив сюди весь свій дар промовляти серцем до серця“.

„Маруся“ є неперечно найкрасшою повістю Квітки, в своїм роді мистецьким твором, хоч її зміст простий, невидуманий. Дієві особи сеї повісти живописані в значній мірі з дійсного життя і мають стійність народописну, як і в інших його творах. Наум Дрот і Настя визначаються теплим, релігійним чутем і глибокою вірою в Провидіння, а се береже їх перед розпукою в трудних хвилях їх життя і спонукує глядіти успокоєння в покірливості Божій волі. Маруся — постать списана без надмірної ідеалізації, природно, без прикраси, як се личить українській дівчині, „пишній красок і непорочній серцем“. Одна тільки постать Василя менше відповідає своїми романтичними почуваннями справдешній народній дійсності. Обряди сватання і похоронів подані з незвичайною народописною вірністю. Взагалі в Квітчиних повістях розсіяно стільки подробиць з весільних обрядів, а крім того і про вечерниці, різдвяні і великодні звичаї, про похорони і т. п., що справедливо Квітку називають повістярем-етнографом. Тимто влучно каже Куліш, що „Маруся“ — се найщирша ісповідь, яку тільки здолає письменник принести перед миром — і правду говорили ті, що казали, наплакавшись над „Марусею“: „На його нагробковий написатиб тільки: „Автор „Марусі““.

Зовсім похожа на Марусю в Квітчиній повісті „Щир Любов“ (і в драмі з таким самим наголовком) головна героїня Галочка, з тою різницею, що автор списав імовірно під впливом і при участі своєї подруги, більш ідеально, так що вона не являє ся природною постаттю української дівчини.

В змаганню живописувати ідеальні жіночі постаті, написав Квітка повість „Козир-дівка“, але тут зумів в усі душевні сили зобразити в гармонійнім розвитку. І в „Козир-дівці“ те саме народне чуття, що й у „Марусі“, однак в інших обставинах і з іншими прикметами.

Колиж у названих повістях Квітка зобразив ідеалізовані героїні, то повість „Сердешна Оксана“ списана в реальнім напрямі і похожа на Шевченкову „Катерину“. В „Сердешній Оксані“ дав Квітка образ жертви дурного світа, що занапастив долю бідолашної дівчини. „Спис

і я „Сердешну Оксану“, пише Квітка в листі до Шевченка (18 ст. ст. жовтня 1840 р.), от так точнісенько, як і ваша „Катерина“. Як то ми одно думали про бідних дівчаток“. Квітка, як видно з його листу до Шевченка, вважає „Сердешну Оксану“ одною з красших повістей, коли поставив її поруч Шевченкової „Катерини“ і вона дійсно задля свого реального напряму займає поміж його повістями перворядне місце.

В повісті „Божі діти“ зображає двоє сиріток, що остали по батьках померших наслідком пошести і переводить гадку, „що Господь сам стараєть ся об малюсінських діточках, сохраниць їх і посила їм благодітелів, не оставля і тих, хто вбиваєть ся за діточками, жалкує об них і не жаліє нічого, аби сих малявочок сохраниць від усякої біди“.

Так само дійшов Квітка до краю ідеалізації в моралізуючій повісті „Добре роби, добре буде“ і бажав вказати на се, як би то добре було, щоби люди дбали не тільки про себе самих, але й про своїх ближніх, як се навчав Христос.

„Перекотиполе“ є другою моралізуючою повістю Квітки, котрої провідну гадку висловив автор отсими словами: „Хоч чоловік, зробивши худо, і захова кінці так, що ні жаден чоловік не дошукаєть ся до правди, так Він, премудрость вишня, Він знаючий наші діла, бачащий самії думки наші, він не потерпить ніякої неправди“. Основою повісті послужив народний переказ про степову рослину, перекотиполе, що, відорвана від кореня, котить ся далекими просторами, неначе бездомний бурлака, що й не знає, де опинить ся.

Між гумористичними повістями Квітки замітний „Салдатський патрет, латинська побрехенька по нашому розказана“, основана на латинській пословиці: *ne sutor ultra pedem*. Се є справдешній реалістичний образец гумористичний у сатиричнім напрямі. Метою сеї повісті було, обезпечити ся проти докорів московських критиків, що не знали ні країнської мови ні народного побуту, а брали ся оцінювати країнські твори. Квітка добре зрозумів, що его чудова „Маруся“ не скоро дожде праведної критики і гірку свою нисль обернув у жарт, написавши „Салдатський патрет“, котрий по думці проф. Дашкевича наближує ся

до повістей М. Гоголя, особливо до його „Сорочинської ярмарки“.

На народних переказах оснований повісти Квітки: „Мертвецький Великдень“, „Конотопська Відьма“ і „От тобі скарб“. Яку „Мертвецькому Великодні“ Квітка виставив п'яньство шкідливим народним налогом так у повісти „От тобі скарб“ вказав на всякі забобони розповсюднені між народом, дарма, що стільки віків проминуло від заведення Христової віри. „Конотопська Відьма“ має основою народні вірування історично-побутового характеру. Окрім занепаду козащини бажав Квітку у сій повісти зобразити справдешні ще поганські вірування про відьми, збережені між народом і намагався написати її в жартовливім настрою, однак місцями оповідане вельм розтягнене, так, що тільки деякі частини визначають ся гімном, а живим реалізмом списані картини зопсованого чиновництва мають літературну стійність. Меншої ваги дрібні повісти Квітки: „Підбрехач“, „Пархимовесняданя“, „На пущення, як завязано“.

До гумористичних Квіткових повістей підходять є драматичні твори, хоч що до стійности уступають його повістям, а іменно три комедії: „Шельменко, волостний писар“, „Шельменко денщик“ і „Сватання на Ганчарівці“, коли тимчасом драма „Щира любов“ написана на тій основі, що й повість його з тим самим наголовком.

„Шельменко, волостний писар“, комедія в 5-тих діях, зображає в головній дієвій особі тип хитрого „хахла“ що робив усякі „мошеничества“, поки все не виявилось і не забрано йому кривдою нажитого майна, а його не віддали в салдати. „Шельменко денщик“, комедія в 5-тих діях, має більшу літературну стійність. В сій творі протиставить автор постать справдешньої Українки, що без новітньої освіти бачить щастє в тихім родиннім житю і домашнім господарстві, постатям еманципованих дам, здеморалізованих столітнім житєм.

„Сватання на Ганчарівці“, оперета в 3-х діях зображає жите українських селян, а хоч доволі розтягнене є місцями займає. Вражає тільки в устах салдата похвальне начеб то всюди, де він бував, крепакам жило ся добре з

дичами. Окрім повістей і драматичних творів Квітка написав і видав „Листи до любезних земляків“. Се перша проба популярного писання українською мовою, котрого метою було пояснити широким верствам народний державний лад, порядок і причини державного устрою та привчити нарід глядіти на все власними очима. Одначе сї поуки за-рашені такими славослов'ями для царської влади, а навіть чиновництва, що стають у яскравій суперечности з дійсною правдою. Хоч Квітка в своїх творах не в однім місці вка-ував на народні й суспільні хиби, натякав тут і там на над-життя чиновництва, то таки не вспів підняти ся до ясного розуміння суспільного ладу, а навіть крпацтво вважав не-ачеб зовсім природним і потрібним ладом у державнім суспільнім устрою.

Літературну творчість Квітки на ниві українського пись-еньства оцінює П. А. Плєтньов ось як: „Між сучасними овістярами автор, що прийняв імя Грицька Основ'яненка, ть без сумніву оден з перших талантів, не тільки у Ро-ї. Природа наділила его таким даром тонкого помічу-ня характерів, дивоглядностей і всіх обставин житя, о краса родить ся під его пером без найменшого нама-ня. Рівночаснож він сам великий критик власного свого ору. В зображене народного побуту він не внесе лишньої рти і ні одним словом не пошкодить принадности. Мало го: его сцени — веселі, сьмішні, навіть карикатурні — ні-е не доходять до пересади і ніколи не теряють справдеш-ої займавости. Его „Маруся“ в своїм роді така доско-лість, як і всякий з безсмертних творів чудової старин-сти“. Се справдешня поема народного побуту, як висло-з ся Горленко.

Так само проф. М. Дашкевич оцінює Квітчині по-ти яко „перші твори української белетристики, котрі бражають прихильно народний характер і побут, а до о талановито, ріжносторонно і вірно. Глибоко відчу-а народність Квітки проявляє ся в его мові, дрібних за-ках і характеристиках, у виборі дієвих осіб та в основі овідання. Мова его визначає ся простотою і чистотою; й нема нічого вимушеного, штучного і кованого. В зобра-ню народного житя стоїть він на реальній основі, нема его неприродної ідеалізації і прикраси; він не закриває

народних хиб, хабарництва сільських судіїв і писарів, нахилу до обдирання ближних у лихий годині. У Квітки серед чесних людей являють ся також обманці, злодії, а навіть убийники“.

Також А. Пипін високо цінить літературну стійність українських повістей Квітки і зазначає, що він визначив ся в зображеню українського життя, а особливо української жінчини поетичною правдою і тому має історичне значінє, бо своїми писаннями відкрив землякам спромогу нового літературного шляху.

12. Харківські і полтавські ровесники Квітки.

Около Квітки-Основяненка, найвиднішого тоді українського письменника, скупляє ся українська молодіж, що вчила ся в харківській університеті, і ціла громада молодих письменників. Окрім згаданих вже в горі належали до харківської літературної громади лірики Петренко¹⁾, Щоголів і ин.

Щоголів Яків (ур. 1824 р. Харківщині, ум. 1898 в Харкові), виховував ся в релігійнім дусі під доглядом матери, в гімназії познакомив ся з творами московських романтиків Батюшкова, Жуковського і Лермонтова і вже тоді писав московські вірші в сентиментально-ідеальнім напрямі. Професори харк. університету, Срезневський і Метлинський, пораяли єму вступити на філософський виділ і так ввійшов він в ідеалістичну студентську громаду 40-их років. Дізнавав він також щирої прихильности проф. Артемовського-Гулака. За приводом Метлинського став він писати українські вірші, але дещо з них появило ся аж у Кулішевій „Хаті“ (1860). В р. 1881 видав збірник своїх ліричних поезій п. з. „Ворскло“ а в р. 1897 другий збірник „Слобожанщина“. Щоголів був поет цілою душею і всіми своїми почуттями та почував усе гарне на світі: але він був більш поет-обсерватор. Мова єго гарна, хоч не зовсім свободна від чужих примішок.

В звязи (хоч не прямій) з харківською громадою стояв

¹⁾ Петренко Михайло, (ур. 1817 р. в Харківщині), виступив із своїми „Думками та снівками“ в Спонті Корсуна 1841 р., а в Молодику Бенькесго і Южнорус. Зборнику Метлинського в романтичнім напрямі.

Евгеній Гребінка (1812—1848), голова українських байкарів. Познакомивши ся з Квіткою, видає він в альманасі „Ластівка“ (Птб. 1841) твори тогочасних письменників українських, зібрані мабуть Квіткою задля задумованого ним періодичного видання. Гребінка послугує ся в своїх „Приказках“ також жартовливим тоном, одначе доторкує ся в них вельми болючих сторін суспільного життя на Україні, а перекладом Пушкинової поеми „Полтава“ при всіх його недостачах показав придатність української мови до поважних творів літературних.

Евгеній Гребінка, син поміщика з Полтавщини (біля Пирятина), виніс уже змалку живі вражіння чудової природи і народного поетичного побуту, що так живо відбили ся в його творах. Неоден з переказів оброблених ним опісля зачерпнув він з оповідання української няньки. Найбільший успіх мали его „Приказки“ (Спб. 1834). Альманах Ластівка, що крім его творів помістив також писання Л. Боровиковського, Гр. Квітки, Забіли, Котляревського, Кореницького, Куліша, Чужбинського, перші твори Шевченка й ин., мав звістити українському суспільству весну національного відродження. І справді була „Ластівка“ першою пробою літературного збірника, що мав наше суспільство заправити до читання творів рідною мовою. В передньому слові п. з. „Так собі до зем'яків“ дав Гребінка не тільки гарний взорець українського прозового писання в мистецькій картині української природи, але й виявив горячу любов рідного краю і рідної мови та вказав на потребу окремого українського письменства. Одначе коли став учителем у Петербурзі, столичні відношини втягнули его на ниву московського письменства (пишав повісти з української минувшини, з котрих деякі перекладені українською мовою), а глумливою критикою Бєй-нського дав ся збити з пантелику і до смерті не напечатав уже нічого українською мовою. Був він поетом вельми їжної і чутливої вдачі, але не мав снаги устояти ся в боротьбі з супротивними петербурськими живлами. В історії українського письменства запевнив собі Гребінка незабутню пам'ять своїми байками, котрі назвав „Приказки“ і показав ся у них справдешнім митцем у живописи української природи, народного побуту та суспільних відносин. Як

і інші байкарі, брав він нераз до приказки основу оброблену іншими поетами. Одначе се зовсім не збавляє ціни Гребінчиних приказок, бо в них показав ся він самостійним творцем, так що єго приказки виходять зовсім саморідними первотворами. Крім того визначають ся вони незрівняним гумором і вельми ніжною і легкою іронією та сатирою. Тим то влучно оцінив Куліш Гребінчині приказки, пишучи:

„Коли рівняти їх до сусідної словесности (московської), то навряд, чи є в ній кращі приказки од Гребінчиних, а тільки, що московські дзвони голоснійші од наших. Гребінка пишучи приказку, малює тут же наші села, поля і степи свіжими та й не позиченими фарбами. Коли сьмієть ся він, то прислухайтесь — тут же скрізь сьміх почуєте якийсь сум; колиж справді сумує, то слово єго процвітає квітками щирої української поезії. Широкі єго приказки, як наші степи, жартовливі вони та якось і сумовиті, як наші селяни; шуткуючи, сі приказки займають душу з глибока“.

Хоч Гребінка мало написав українською мовою, єго приказки мали значіне для українського письменства і чималий вплив на дальший єго розвиток тай досі вони остали найкрасшими зразками нашої байки по своїй силі, саморідности і щиронародній закрасці. Тимто Гребінка займає визначне становище в історії українського письменства jako голова наших байкарів.

Першим доказом живого руху літературного, розбуженого харківською громадою, можуть також стати видавані в Харкові альманахи (К о р с у н а „С н і п“, річник перший, очевидно з наміром дальшого видавання, Бецького Молодик 3 томи), а визначний московський критик Белінський справедливо замічав на тій основі, що „Харків є неначе столицею України, отже й столицею українського письменства, української прози, а особливо української поезії“. До сеї доби літературної належать **Михайло Макаровський**, **Осип Бодяньський** (з прибраним іменем Ісько Материнка), що вже в молодім віці виступив з українськими віршами, а також з повним знанєм народної мови оповів „Наські українські казки“ й **Амврозій Метлинський** (з прибраним іменем Амврозій Могила.) Сі два останні трудили ся також на науковій ниві і своїми научними дослідями чимало

причинили ся до дальшого прояснення українського літературного питання і народної свідомости.

Осип Бодяньський, другий письменник родом з Полтавщини, вельми заслужив ся цінним видавництвом „Чтенія Московск. Общества Истории и Древностей“, котрі містили в собі справдешню скарбницю, необхідну для кожного історика, археолога, етнографа, фіольолога, історика української літератури, але й взагалі словянської. В своїх наукових і критичних розвідках відносив ся він з великим жаром до української народности, а вказуючи на багатство української народної поезії, добачав у появі українських повістей квітку спроможність для Українців, зайняти почесне місце виробити свою прозу. Третій письменник з Полтавщини, **Макаровський Михайло** (1783—1846), син священника з Полтавщини, досягнув доволі значну на той час освіту (знав зики латинський, французський і німецький), був домашнім учителем у поміщиків Корсуна, Кулябки й ин. і під кінець життя написав дві поеми „Наталя“ і „Гарасько“. Особливо перша з них, хоч доволі позабута, остане справдешнім літературним жемчугом.

Зміст сего епосу такий: Харитина з дочкою Наталею горюють, бо її чоловік пішов у погоню за Дунай і пропав без вісти. Наталю стрічає чумаки Опанас і вони полюбили ся взаємно. Отець Опанаса згоджує ся на подружжя его з Наталею. Підчас весілля являє ся отець Наталі і віддає їй зароблений за Дунаєм гріш. Життє сего епосу блище сільською патріархальною простотою і блищить такими живими красками, що ніколи не перестаріє ся. Макаровський поет вповні національний, проникнутий духом і образами селянського життя і світогляду. Друга поема, в котрій Гарасько, діставшись у черкеський полон, женить ся з сестрою черкеською, прийнявшею християнство, навіяна Пушкіним »Кавказскимъ бичникомъ«. Обидві поеми напечатав ученик Макаровського, Метлинський, в »Южно-русскомъ Сборникѣ (1854).«

Амвросій Метлинський (1814—1870)¹⁾, четвертий письменник з Полтавщини, не орудував значнішими науковими за-

¹⁾ А. Метлинський походив з дворянської сім'ї біля Гадяча. Полтавщині. Був спершу ад'юнктом-професором московської літератури в сарківській університеті, відтак професором того предмету в Києві. На останку зійшов у Харкові. В 1839 р. видав збірник поезій п. з. умки п'єси в Харкові, в котрім помістив також цінні „Заткнотносьотно южнорусскогого языка“ а в 1848 р. альманах „Южний русскій Сборникъ“, в котрім помістив тво-

собами ані в літературі ані в університетській аудиторії. Але в Метлинськiм міцно утвердила ся любов української народности й він мав добрий вплив на своїх слухачів та впоював їм любов письменства, виучування народного побуту, а тим самим доводив їх до народної свідомости. Українські бандуристи і студенти, знавці українських пісень і напівів, були у него частими гiстьми. Любов народности була у него вродженим чувством, впоєним єму змалку вражіннями українського життя, і опісля злила ся вона з романтичним ідеалізмом, що надав відтак напрям літературним і етнографічним змаганням Метлинського. Головним трудом Метлинського був Збірник народних пісень, а народну словесність уважав він головним жерелом, з якого повинні черпати письменники і збогачувати та розвивати літературну мову. Він відносив ся до народної поезії з романтичним ідеалізмом, потрібним тоді для вироблення вірнішого розуміння сего предмету, але ще мало зрозумілим для тодішнього суспільства. Метлинський висловив погляд, що труди для виучування народу і розвитку народної мови є для нас моральною konieczністю, бо розповсюднують нашу самосвідомість і вирабляють у народі почутє свого достоїнства. До тих поглядів прилучили ся у Метлинського всесловянські почування, а їх вислідом були єго переклади поезій Челяковського, Коляра, Короледворської рукописи, з сербських і польських поетів.

Метлинський збагнув і вивчив основно поетичну скарбону України і з неї черпав він ті сумовиті теми, що підходили до єго особистого настрою, а на єго чутливій, сумовитій вдачі відбивали ся також невідрадні відносини рідного краю, так що єму, неначе „останньому бандуристови“ виривав ся з душі розпучливий оклик:

»Вже не греміти ме, вже не горіти ме, як в хмарі.

Пісня в народі, бо вже наша мова конає.

(Смерть Бандуриста.)

Більша часть єго поетичних творів назнаменована справдешним талантом. Характер єго творів визначає ся глибс

ри сучасних поетів (між ними М. Макаровського) і своєю розвідку про українську правопісь. Вийшовши у відставку, глядів він зійку на свою невову подугу в Швайцарії і на Криму, в Іяті, де умер (1870) з рани заданої власною рукою в меланхолійнім розстрою.

кою сумовитостю і вірним зображенєм старинного побуту. „Він прегарно зрозумів поезію степового козацького життя, каже Костомарів; у него козак всюди являє ся еством високим, але zarazом буйним і диким, виднѣ его дѣйства покриті туманом і слезами“. Окрім того твори Метлинського проникнуті щиро-народним українським живлом, бо его талант вирастав на збираних ним засобах народної словесности.

Немило вражає в деяких творах Метлинського нагнаний настрій его бандури (подібно як у деяких творах Артемовського, Квітки і Корсуна), викликаний неперечно одушевленим російського суспільства під впливом побід над Наполеоном І., котре проявило ся також у деяких творах Жуковського і Пушкіна. Нема сумніву, що тут відбив ся також відгомін московських слов'янофілів. Та крім того сам Метлинський натякає на деякі пільи зроблені в 30-их рр. ХІХ ст. російським правительством нашому письменству, котрі на Україні спонукали Метлинського, як і деяких его сучасників до такого фальшивого настрою, немилого для українського уха. А хоч Метлинському насували ся навіть сумніви, чи українська мова і так само й українська народність не замовкне та не забуде ся, то він не втер'яв горячої любови рідного краю; душа его звернула ся до могил „начинених благородним трупом“ і в своїх творах осьпівує він українські степи та могили, українську козачину і бандуристів, а всі его твори навіяні широю любовію України. Сей настрій Метлинського відбив ся також у творах Маркіяна Шашкевича, як видно з листу сего останнього, де він згадує про „сановитого сумного, казав бись, пристарого Могилу“, котрий „ступає під землю в могили, цілує порох і обнімає кости, а нагорнувши там сили у свої груди, гуляє з віграми по степах або вороном попід небеса“. Отсе витворило в чутливій поетичній вдачі Метлинського сей романтичний настрій, котрим так назначеновані его твори, що то думці проф. К. Студинського „Метлинському треба признати в українській літературі місце першого поета-романтика, котрий вплинув не тільки на напрям літературний у відродженім у Наддністрянщині письменстві, але також у поезіях Шевченка. Неперечно на сей его романтичний напрям вплинуло також одушевлене козацькою старовиною

московських поетів Рилєєва (в поемі „Войнаровський“, у недокінченій поемі про Б. Хмельницького) і Пушкіна (в поемі „Полтава“) та московщиною писаних „Украинскихъ Мелодіяхъ“ українського історика М. Маркевича. Деякі інші твори Метлинського нагадують польсько-українських поетів н. пр. Б. Залеського і особливо Падуру. Поезія Метлинського нав'язана тугою по козацькій старовині, а его думки і пісні вельми сумовиті, бо згадка про Україну переймає его сумом, подібно як і в творах польсько-українських поетів. Одначе мимо горячої любови колишньої старовини не має він уже надії на відроджене давньої козащини, оцінюючи реально історичні та сучасні відносини, і тим різниться від козаколюбства Чайковського і Падури. Письменська діяльність Метлинського припадає на передодні національного змагання України, розпочатого вже зовсім свідомо членами Кирило-Методіївського братства в половині 40-их рр. XIX ст. і его твори посунули справу українського письменства значно вперед, але й мали чималий вплив на відроджене галицької України.

З сучасників харківського кружка згадати годить ся ще з природи вельми талановитого Віктора Забілу з заможної панської семі в Чернігівщині (зпід Борзни) й Олександра Афанасієва-Чужбинського, сина захожого з Московщини діди́ча в Полтавщині.

Віктор Забіла (1809—1869) не печатав за життя нечисленних своїх творів, що визначають ся красою мови та поетичним настроєм. Зломаний нещасливим коханєм писав головно ліричні вірші, але з веселого чоловіка, обдарованого незвичайним гумором, що міг з него зробити українського Гоголя, звів ся до тла і погубив свій визначний талант. Мало що не вся поезія Забіли присвячена подіям власного життя, цілком суб'єктивна, автобіографічна, що поясняє нещасливі житеві обставини поета, котрі не дали розвинути ся его визначному талантові. Значна частина его творів перележала в рукописах аж до найновіших часів, поки вони не втратили сучасного значіння.

Олександр Афанасій-Чужбинський (1817—1875), виплеканий серед українського населення чудовою природою Полтавщини й українською піснею, товаришував з Гребінкою, котрий мав на него великий вплив, а також Шевченкови

у вандрівках его по Україні. Поезія его так само суб'єктивна, як і Забіли, та визначає ся чималою теплотою, сьвіжістю і саморідними красками, але не має висших народних ідеалів і являє ся тільки талановитим пересьпівом народних пісень, а плавність мови, музичний і сьпівний розмір деяких его безіменно напечатаних творів насував декому здогади, що се можуть бути перші проби Шевченкові.

13. Головні прикмети і струї відродженого письменства на придніпрянській Україні 20-их до 40-их рр.

Виучуване народности, а особливо народна поезія — були головним, живучим жерелом української літературної творчости. Задля того українська література визначала ся уже в перших починах саморідним змістом і складом та саморідною закраскою. В своїх починах обмежувала ся народна література українська до сорокових років тільки зображенем народного побуту в формі повістей і оповідань, драматичних творів або поезій в народнім дусі і не йшла дальше простого зображення. Народність була головною понукою літературної творчости, одначе народність тодішніх письменників — не виключаючи навіть Квітки — як каже Костомарів, се мов би зеркало наведене на народний побут: після того, яке зеркало, в нім з більшою або меншою вірністю і повнотою відбиває ся народне жите, народний побут. Опісляж, чим більше розбуджує ся національна сьвідомість, проявляє ся змаганє живійшої літературної діяльности по части до висловлюваня висших ідей народною мовою; зацікавленє народописними дослідями більшає, а також зацікавленє історичними переказами народу, іменнож козаччини.

У двох перших письменників — Котляревського й Артемовського, головних представників гумористично-сатиричної струї (котляревщина), проявляє ся напрям гумористичного зображуваня слабих сторін тодішнього суспільства, як се бачимо і в польській літературі часів Красицького і его сучасників, а в московській В. Капніста, Грібоєдова й опісля М. Гоголя. Сі письменники, до котрих відтак прилучила ся ціла громада, як Гребінка, Дмитрашко, Кореницький, Корсун і ин., бере старокля-

сичні мотиви (Вергілія, Горація, Батрахоміомахію, Езопа і Федра), але zarazом черпає повною пригорщею з національного жерела (давнійшого і новішого), хоч се привязане до свого, народного не є ще вповні свідоме. Твори сих письменників визначають ся питомим українському народови гумором і дають могучу понуку московській літературі, в котру Микола Гоголь вводить сей напрям і викликає цілу пізнішу осудну т. зв. „обличительную“ літературу. Крім природного гумору, инколи доведеного до пересадної карикатурности, визначають ся твори письменників сеї групи також вродженою українському народови чутливістю і свідомістю чисто народною (н. пр. Наталка Полтавка, що має в українській літературі подібне значінє, як у польській „Wiesław“ Бродзінського).

Ся громада письменників промостила дорогу етнографічно-романтичній струї, котрої представниками являють ся Квітка-Основяненко, Макаровський, Ісько Материнка (Бодянський), Щоголїв, оба Писаревські, Тополя, Метлинський. Вони розвивають в етнографічнім напрямі засновки чутливости, котрі проявили ся в Наталці-Полтавці. У письменників сеї громади, котрих головою був Квітка, бачимо ще недостачі попередників, однак вони творять вже у розвитку письменства висший степень того напрямку, який проявляє ся з кінцем тридцятих років XIX століття. З кінцем другого десятиліття бачимо вже під впливом більшої освіти і живішої самосвідомости також бистрійший розвиток літератури, котрої русло ще більше поширило ся і збагатило з кінцем 30-их років.

Відродженє українського письменства почало ся з лівобічної України, з Полтавщини. З Полтавщини та Харківщини вийшли українські письменники згаданих двох струй, а осередками літературного й умового руху була Полтава і Харків.

Під впливом сих літературних струй, як і з питомо саморідної основи (проповіді і вірші Добриловського, Боггласник і т. ин.) виростає перший галицько-український поет Маркіян Шашкевич і єго товариші, а майже сучасно з Шашкевичем розвиває ся талант Шевченка і витворює ся на Придніпрянщині Кирило-Методіївське братство.

14. Національне відродженє і почини народного письменства в наддністрянській Україні.

Історичний огляд. Галицька земля, звана Червоною Руссю, була в початках історичної доби злучена з цілою Руссю і творила частину старинної федерації руських князівств. Заселена українським народом, оставала спершу під владою київських князів, а з половини XI ст. під владою княжого роду Ростиславичів (гл. ч. I. стор. 45). Основане кн. Володимирком Галицьке князівство (із столицею Галичем 1141 р.) дійшло за кн. Романа і короля Данила до великого процвіту і могутности, але опісля до внутрішніх усобиць. З татарським наїздом перериває ся звязь Галицького князівства з останньою Руссю, а по смерті Юрія Андрієвича († 1337 р.), правнука Льва Даниловича, почала ся між Литвою, Польщею й Угорщиною війна о спадщину Романовичів, у котрій польський король Казимир 1340 р. завоював Галицьку Русь із Львовом, але в 1352 р. в династичнім договорі відступив верховне право на Галичину Людвику угорському (що після Казимира був польським королем). Ся обставина стала відтак основою т. зв. ревіндикації Галичини з боку Австрії (в першій поділі Польщі 1772 р.). В 1387 р. влучено нарештє Галицьку Русь до Польщі, з назвою „руського воєводства“, а Волинь, котра у війні о спадщину Романовичів ранше дістала ся Литві, влучено в звязь з в. князівством Литовським, наслідком подружжя Ягайла з Ядвіґою.

З того часу Галицька Русь ділила долю Польщі аж до її поділу. Висші верстви українського суспільства приймали римсько католицьку віру, польську мову і звичаї і тим способом відчувували ся від свого народу. Українська народність, мова і предківські звичаї зберегли ся тільки в низших верствах суспільних, а українське населенє щораз більше теряло свої національні, церковні і суспільні права. Але хоч народні сили були тут підорвані, національно-релігійний рух, розбуджений з XVI-им ст. на Литві й Україні відбив ся тут сильним відгомом. Коли під проводом Б. Хмельницького козацтво стануло до боротьби з Польщею за народні права, взяла й Галицька Русь живу в ній участь. Галицька Русь, котра вже в XIII ст. дала захист останкам старинної

київської культури, станула і під кінець XVI ст. на чолі інших українських земель в обороні своєї народности. Тут відбувалися головні бої в козацько-польській війні, тут засновувано церковні братства, братські школи і печатні, що були оплотами оборони предківської віри й народности. Але козацько-польська війна закінчила ся прилукою лівобережної України до Московщини, а правобережна остала при Польщі. Тим тяжше заважила в Галицькій Русі польська влада на українським народі. З першим поділом Польщі (1772 р.) обняла Австрія Галицьку Русь під свою владу, яко спадщину „угорської корони“. Край сей одержав назву „Королівства Галичини і Володимирії“.

15. Доля українського населення в наддністрянській Україні після прилуки до Австрії.

а) *Дбальість про долю Русинів у Австрії.* Українське населення в Галичині творили безправні збіджені хлібороби, підупале міщанство, виперте з міських урядів і цехів, і темносвітське духовенство, бо для виховання молодого кліру не було відповідних інститутів.

Не дивно отже, пише сучасний автор словянсько-руського словаря¹⁾, що „ледве сотий єрей (святий) зрозуміє словенський (церковно-словянський) язик, не відаючи, що читає на божественній службі, з погинею своєю і поручених пастві його душ“. — Австрія стала дбати про долю Русинів. Марія Тереза обмежує підданство (крепацтво) і дає захист селянському стану проти самоволі панівства²⁾, а zarazом звертає бачність і на потребу висшесвітського руського духовенства, засновує³⁾ у Відні при церкві св. Варвари духовну семінарію „Barbareum“⁴⁾. Цісар Йосиф II. зніс підданство в тім самім році, коли цариця Катерина II. затвердила крепацтво в Україні, та звернув бачність і на просвітні потреби

¹⁾ Виданого в Супраслі 1722 року.

²⁾ (Патентами з 1774.—75.—78 рр.).

³⁾ 1774 р.

⁴⁾ Цісар Йосиф II. розв'язав *Barbareum* 1784 р., а замість того засновує цісар Франц I. цісарський конвікт (1803) розв'язаний 1893 р.

в Галичині. Дітям селян був відкритий вступ до всяких шкіл, а до служби урядової приймано людей з різних верств суспільних, скоро лише виказали ся відповідним приспособленем. У Львові заснував сей цісар духовну семінарію ¹⁾, опісля (1784 р.) університет з 4-ма виділами і 6-класною гімназією (академічною). На просьбу львівського єпископа Білянського, щоби на виділах філософічним і теологічним лекції для Українців відбували ся в руській мові, заведено (в 1787 р.) руські виклади на університеті, а руську мову признано краєвою, народною і національною (Landes- Volks- und Nationalsprache). Однак Українці не вміли сим добродійством відповідно покористувати ся, бо тодішні професори намагались учити в мертвім язичі церковно-словянським.

б) Неясне розумінє про українську мову і народність. Задля хибного погляду на мову церковних книг і задля недостатчі наукових дослідів словянських мов, не мали ані Українці, ані австрійське правительство ясного розуміння про українську народність і мову. І Українці і правительство вважали церковщину книжною мовою українською, а про народну мову українську думали деякі учені, що се повітовщина польської мови, інші, що се мішанина церковщини, московщини і польщини і т. и. Руські (а властиво церковно-словянські) виклади не могли отже оживити української літератури і вивторити національної науки, бо руські професори діставали менші плати від професорів латинських викладів, а крім того вважали вони достойним осьвічених людей лише язик церковний, хоч він не міг стати мовою щоденного життя. В щоденнім житю, а навіть у проповідях українське духовенство уживало польської мови ²⁾, а тодішні письменники уживали польської і латинської, опісля й німецької мови, побіч церковщини. Церковщина здержувала таким побутом відроджене народного письменства, а за весь час руських ви-

¹⁾ 1783 р. спершу дієцезальну, а відтак перемінено її на генеральну, в 1893 р. знов перетворено на дієцезальну.

²⁾ Ще в р. 1842 проповідник архикадральний, Спіридіон Литвинович, виголошує „kazanie na uroczystość Zjawienia Bożego w cerkwi parafialnej miejskiej Wniebowzięcia N. P. M. w przytomności Najprzewiel. Grzegorza Jachimowicza, sufragana Metropolii halickiej — i poświęca Szan. Członkom Instytutu Stauropegiańskiego lwowskiego“.

кладів в університеті не появила ся в Австрії ані одна українська книжка.

в) *Почини українського народного шкільництва.* Небавом знесено руські виклади ¹⁾, а львівський університет перенесено до Кракова. Колиж Краків оголошено республікою ²⁾ відновив цісар Франц І. університет ³⁾, однак без медичного виділу. Спершу не розбудив сей університет наукового руху і життя, однак вже самі прихильні відносини Марії Тереси і Йосифа ІІ. до Українців пособляли розбудженню національної свідомости. Іменно коли по митрополиті Ангеловичу наступив Михайло Левицький ⁴⁾, котрий віддавав важнійші реферати ученому крилошанинови Іванови Могильницькому з Перемишля, звертає власть духовна пильну бачність передовсім на народні школи, котрі під той час на ново організовано. Заходи митрополита Левицького й Ів. Могильницького осягнули сей успіх, що цісарським рішенням з 1818 р. постановлено, щоби в народних школах українські діти вчили ся релігії українською мовою, та щоб і вся наука відбувала ся по українськи в школах, де є українські діти; деж мішана молодіж (руського і лат. обряду), там мала наука відбувати ся по польськи, але українські діти мали вчити ся української мови. Вправді розпорядку сего не виконувано докладно, тому наші власти церковні звернули також бачність на засновуванє парафіяльних шкіл, у котрих молодіж учила ся читати (на церковних книжках) і писати (кирилицею, — бо із скорописю ознакомив Українців аж пізнійше Йосиф Левицький у своїй граматиці ⁵⁾).

г) *Перше просвітне товариство українське.* В тім часі проявляють ся заходи задля організації галицьких Русинів до самостійної праці серед народу. Почин до сеї організаційної проби дав крилошанин Ів. Могильницький заснованєм у Перемишлі (1816 р.) першого просвітнього товариства „для видаваня катехитичних і гомілетичних книжок для народа, для образованя обичаїв і ширеня правд віри християнської“. Правительство затвердило статут сего това-

¹⁾ 1808 р.

²⁾ 1815 р.

³⁾ 1817 р. і з того часу звав ся він „Universitas Franciscana“.

⁴⁾ 1817 р.

⁵⁾ виданій 1834 в.

ства, що було важним почином, бо окрім офіційальної так сказатиб більше обрядової репрезентації (затвердженого правительством Ставропигійського Інститута, митрополії капітул у Львові і Перемишлі) Українці не мали іншого заступництва. Перемиський кружок, до котрого належали Мих. Левицький, І. Могильницький, І. Лаврівський, засновник капітульної бібліотеки, І. Снігурський і ин., був важним кроком вперед з огляду на сучасний рух між иними Слов'янами, а іменно між сусідними Поляками (у Львові засновано інститут Осолінських¹⁾, у Варшаві університет, крім того повстали товариства наукові і численні кружки польської молодіж). На се товариство звернув бачність також славіст Копитар, горячий прихильник самостійного розвитку всіх слов'янських мов. Се товариство вельми служилося около оборони української мови і народности, ч в часах кн. Метерніха не зміла проявити ся ніяка самостійна думка. Вже само заснуванє такого товариства тих часах абсолютної системи було важною подією.

д) *Відгомін слов'янського відродження в наддністрянській країні*. На останку проникає і в Наддністрянщину відгомін слов'янського відродження. Романтичний напрям у західно-європейських літературах викликав і між Слов'янами національні змагання. Чехи Дубровський²⁾, Юнгман³⁾, Шафарик⁴⁾, словенець Копитар⁵⁾, Серб Караджич⁶⁾, Словак Коляр⁷⁾ впливають у перших двох десятиках нашого століття живий

¹⁾ 1817 р.

²⁾ Дубровський Оспп, основник порівняльної слов'янської філології (1753—1829 р.) був ректором духовної семінарії в Градищі котомуца. (Гл. стор. 7).

³⁾ Юнгман Оспп, знатний чеський філолог (1773—1847), писав і, переложив Мільтона „Втрачений рай“, написав історію чеської літератури і видав чесько-німецький словар в 5. томах.

⁴⁾ Шафарик Павло, знаменитий дослідник на полі слов'янських яз. літератур і старинностей (1795—1861) (Гл. стор. 8).

⁵⁾ Копитар Вартоломей, Словенець, основник слов. філології (1800—1844), був кустосом цісарської бібліотеки у Відні. Їго головне „Glagolita Clozianus“ з ученням передним словом.

⁶⁾ Караджич Вук, творець нової літератури і мови письменської (1787—1864). (Гл. стор. 8).

⁷⁾ Коляр Ян, словацький поет (1793—1852), був професором чеської археології в університеті віденським. (Гл. стор. 8).

руж між західними й полудневими Слов'янами. Поляк Адам Чарноцький (Зорян Ходаковський) пішки вандрує по польських і українських землях, збирає народні пісні й перекази і других заохочує до того. В тім часі появляються збірники українських пісень Цертелева, Максимовича, починає ся літературний рух на Україні, а видання українські доходять і в Наддністрянщину. І тут під впливом слов'янського відродження починає проявляти ся жите на ниві письменства спершу з обсягу народного шкільництва. (букварі, катехізми, шкільні правила і т. ин.), опісля при нагоді вступлення М. Левицького на митрополію по довгій перерві перший стишок¹⁾, відтак поетичні проби Йосифа Левицького і Кирила Блонського²⁾). Одна че і мовою і змістом сі літературні проби поетичні були наслідом бурсацьких реторичних віршів принагідних зложених дивоглядним язиком, в котрих церковно-слов'янський язик був попсований незнанем форм і примішкон живої мови польської й української.

е) *Досліди української історії і мови.* Учені й письменники починають розсліджувати українську історію й мову. Іва Могильницький перший почав досліди української мови. на писав³⁾ „Грамматыку языка славено-русского“ (видану М. Возняком (1910), нею користував ся пізнійший автор „Руської Граматики“ Йосиф Левицький) і розправу про українську мову⁴⁾ а також укладав руські книжки для народних шкіл. В ті часі і львівський університет починає брати участь у науковім руху. В альманасі „Der Pilger von Lemberg“ видані проф. Гітнером⁵⁾ появили ся дві руські пісні народні з поясненнями редакції, а в другім річнику тогож альманаха розправа Дениса Зубрицького⁶⁾ о народних піснях.

1) „Чувства чадъ галицкихъ рускихъ і т. д.“ 1818 р. без імені автора.

2) 1822 р. у Відні.

3) Около 1820 р.

4) 1829 по польськи в Czasop. nauk. księgozbioru im. Ossolińskich. Первопис сеї розвідки видав М. Возняк 1910.

5) 1821 р.

6) 1822 р.

7) Зубрицький Денис, (1777—1862), із шляхотського роду. хівар міста Львова і Ставропільського Інститута. писав істор. монографії.

галицьких (руських і польських). Опісля Зубрицький порадкує ставропігійський архів, а добутком сеї праці була стаття про ставропігійську церкву¹⁾, в котрій сей учений виявляє своє національне становище і в тім підготовляє в дальшій розвитку галицьких Русинів підвалини для об'єдинительної ідеї. Він говорить там про „Völker russischen Stammes“, а ще виразнійше виступає сей погляд Зубрицького в полеміці проти розправи про українську мову Івана Могильницького, котрий ще не може найти дороги від історичного книжного язика до народної мови української, але виразно стоїть за самостійністю української мови. Супроти докладного відріжнювання в розправі Могильницького назв руський і російський, промавляє Зубрицький за уживанем назви „росийський“. Неясне становище займає також Йосиф Левицький²⁾, автор „Граматики руского язика въ Галиціи“³⁾. Він відріжняє вправді дуже докладно руську мову від московської (єму була відома граматика Павловського, Енеїда Котляревського), але в прозодії наводить він взірці з поетичних творів Державина і ин. московських поетів і тим показав, що не зрозумів значіння національної літератури української.

21. Почини народної літератури в наддністрянській Україні.

Вплив романтизму на розбуджене національної свідомости. „Судило нам ся послідними бути“. Серед того туману не-виразних поглядів учених грамотіїв на українську мову й єї національне значінє була народна поезія тою поранною зірницею, що заповідала благодатний світ серед дотепе-

фії. між иншим Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich 1836, Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi 1837, Kronika miasta Lwowa 1844. (а московською мовою видав „Історія древняго Галичско-русскаго княжества“ з частин 1851—1855 р.); Grenzen zwischen der ruthenischen u. polnischen Nation (1849, то само появило ся і в польській мові.)

¹⁾ 1830 р. у віденському N. Archiv f. Geschichte „Die griech.-kath. Stauropigialkirche“.

²⁾ 1829 печатає він стипшок на імяннім еп. Свїтурського.

³⁾ виданої в Перемишлі 1834 р.

рішньої темряви. Збірники українських пісень Цертелева і Максимовича, твори Котляревського, відзиви учених польських Ходаковського і Залеського¹⁾ про українські народні пісні, котрим признають велику стійність поетичну, звернули бачність на жерело, де треба глядіти живучої води для національного відродження українського народу²⁾.

„Руська трійця“. За приводом польської молодежи, що лучила ся в кружки для праці коло національного відродження польського народу, зложила ся у Львові³⁾ „Руська трійця“ (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький), як її опісля назвали інші товариші, а відтак ширша громада студентів, головно заходом сьмілійшого поміж ними Маркіяна Шашкевича. Кожний вступаючий давав руку, що буде працювати над відродженням народної літератури і просвіти народу. Члени сеї громади приймали словянські імена (Шашкевич — Руслан, Вагилевич — Далибор, Головацький — Ярослав і т. д.) і вписували якесь прислів'є до альбума „Руська Зоря“, вистаченого Шашкевичем. Душею сеї громади був Маркіян Шашкевич.

Маркіян Шашкевич родив ся в Підлисю, в Золочівщині (6-го листопада 1811 р.). Отець его був сьвящеником у сусідньому селі Княжу. В Підлисю, у свого діда, о. Авдиковського, прожив Маркіян дитячі літа на лоні родини в гарній околиці, де справді хилить ся душа внятливого для краси природи чоловіка до любого думаня. Тут змалку наслухував він милим звукам рідної мови і переймав ся горячою любовію родимого місця, котру опісля висьпівав у милозвучних думках та звеличив живописне рідне „Підлисе“. Вже в хлопячім віці проявив ся в нїм поетичний хист і він складав принагідні вірші на родинні торжества, навіяні ніжною родинною любовію. Скінчивши (6-клясну) гімназію в Бережанах, вступив Маркіян до духовної семинарії у Львові,

¹⁾ Вацлав Залеський (z Oleska) видав 1833 р. *Pieśni ludu galicyjskiego* (руські і польські), з знатним переднім словом, зібрані з підмогою українських студентів, між иншими і Маркіяна Шашкевича.

²⁾ Вагилевич писав в 1843 р. до Погодина: „Бути може, що велична старинна поезія коляд із своїм особливим чудовим сьвітом, проявивши мою уобразилю, пробудила мою душу з просяня. Навіть може бути, що вона дала мені перо в руки.“

³⁾ 1832/3 р.

де спершу слухав філософічних курсів (нинішню 7 й 8 кл.). Але за те, що, вийшовши з товаришем до міста, забарився поза назначений час, був приневолений уступити з семінарії. Строгий отець відказав йому помочи, треба було отже самому дбати о прожиток. Се підорвало слабосиле здоров'я Маркіяна і викликало опісля в ніжній його душі сумовитий, розпучливий настрій у його думках. Однак недоля навчила його дбати про себе, дала йому оглянути ся в світі і пізнати людей, а в боротьбі о прожиток розвивав він свою самостійність та досяг тим способом пізнійшої слави. До 1834 р. (коли знов прийнято Маркіяна до семінарії), помагав він в канцелярійній роботі своєму вуйкови, Захарови Авдіковському, управителеви дому сьв. Лазаря у Львові, та з його підмогою ознакомився з Денисом Зубрицьким, префектом ставропигійської печатні. Авдіковський і Зубрицький, противники тодішніх революційних змагань польської молодіжи, мали неперечно вплив на молодого і жадного науки Маркіяна.

Вже тоді зрозумів він потребу основної науки, поглибив винесене із школи поверховне знання латинської і німецької літератури, ознакомився з творів і видань Дубровського, Шафарика, Коляра, Вука Караджича, Ліндого і Раковецького з широким світом Слов'янщини і її поважною величною старовиною та з відмолоднілими, відживаючими її парістками. Розглянувши ся в Слов'янщині, опинився Маркіян нараз у новім світі, про котрий тільки здогадувався. Проживаючи на світі (поза мурами семінарії), ознакомився Маркіян з двома молодими талановитими слухачами філософії, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем. Від Головацького дізнався Маркіян про збірник українських пісень Максимовича і принагідно дістав Граматику Павловського та Енеїду Котляревського. Крім того ознакомився з Вацлавом Залеським, з дідичем Княжого, Тадеєм Василевським, котрий доставляв йому польських та сербських книжок, і з чеським ученим Православом Кавбеком, від котрого дізнався про чеське письменство і відроджене чеського народу.

Розвідавши про подвигнене чеського і сербського народу з вікового занепаду до нового життя, став роздумувати над способом збереження нашої рідної мови перед загибеллю, але не зараз найшов те, що дух його віщий причу-

вав, а душа его так горячо бажала. Мов півсонно снувала ся перед его умом своєрідна народна слівесність, але без проводу не було відваги пустити ся в незнаєму путь. Таким провідником став ему Котляревський із своєю Енеїдою, в котрій побачив він живий приклад і впевнив ся про можливість народного українського письменства. Під сільською стріхою найшов Маркіян понехане висшими верстами рідне слово, котрим задумав промовити до народу, що пропадав у темряві, і понести між него просвіту. До сеї величної гадки приєднав Маркіян деяких шкільних товаришів і заснував кружок „Руська Трійця,“ щоби набути протягом побуту поза мурами семинарії знанє вихіснувати для народної праці. В тім часі умер его отець, а се приневолило Маркіяна подумати про свою долю, своєї матери і сиріт. На просьбу Маркіяна прийнято его знов до семинарії, де він при своїм слабім здоровлю став ревно трудити ся із товаришами для здійснення своїх думок. Він був їх провідником у народолюбивих змаганнях, а мав при тім рідкий дар збудити в товаришах любов рідного слова, промовити до серця, заохотити до праці і відкрити завмерлий талант. Маркіян зразу відчув і зрозумів ясно, що для всеї України треба одної письменської, але живої, рідної мови. Тим способом Шашкевич зразу найшов певну дорогу до розвитку українського письменства, від котрої ученого Івана Могильницького відтягало его змаганє ратувати повагу української мови зближенєм до церковщини, а Йосифа Левицького взірці тогочасної московської літератури.

„Русалка Дністровая“. З поворотом до семинарії духовної¹⁾ застав там Шашкевич розбуджену потрохи свідомість національну і почав дальше трудити ся в тім напрямі. Шашкевич став душею семинарської молодези, що звернула ся до вивчення рідної мови, літератури й історії. Він не тільки одушевляв товаришів патріотичним духом, але давав у всім привід. Набувши власною пильністю основної освіти ознакомивши ся з рідною мовою на основі устної словесности та з словянськими літературами, переняв ся Шашкевич живим розумінєм всеї Словянщини. Він бачно слідив розвиток українського письменства і любував ся творами

¹⁾ 1833/4 вже другий раз — перший раз 1829.

перших придніпрянських письменників та українськими народними піснями, виучував українську минувшину і добачав у старовині незвялену „красоту передвічну“. Тому й загірив він своїх товаришів іти між нарід, розсліджувати на місці останки старовини, збирати з уст народу пісні, перекази, приповідки і т. и. Одушевлені ним до народної праці семинаристи складають рукописний збірничок поезій із замітними слідами романтизму і впливу народних пісень п. з. „Син Руси“ (1833 р.), в котрім були також стишки М. Шашкевича. Який вплив мав Шашкевич на національне осявідомлене своїх товаришів, можна пізнати із слів одного з бувших його товаришів, Козановича: „О безсмертний Маркіяне! Ти зажег огонь в моїй груді, котрий лише гробова персть (земля) загасити може!“ Небавом Маркіян пустив у світ перший печатний стишок „Голо с Галичан“.¹⁾ Невеликий сей стишок, написаний чистою і звучною мовою народною, був справдешньою „зірничею розсвіту“ по довгій темряві на ниві рідного письменства, „зробив цілковиту переміну на землі Галича, як каже його товариш, Микола Устиянович, збудив Русь з глибокого сну“. Се був наглядний доказ, яким повинно бути українське письменство, коли має бути народним і живим, доказом, що жива народна мова може стати літературною.

Задумане Маркіяном і его товаришами видане збірника „Син Руси“ не появило ся, а тоді загадав Шашкевич за приводом збірників М. Максимовича і Вацлава з Олеська видати альманах під заголовком „Зоря“, зложений з Головацьким і Вагилевичем з народних пісень, научних розвідок і власних поетичних творів. Та поки справа видання „Зорі“ рішила ся в цензурі у Відні, Шашкевич також живим словом будив народну свідомість серед нашого суспільства.

В 1834 році виголосив Маркіян у семинарськім музею „Слово до питомців“ у прияві духовних властей і запрошених гостей українською мовою (до того часу звичайно такі промови виголошувано латинською або польською

¹⁾ написаний в 66-ті уродниці цїсаря Франца І. 12 лютия 1835 р.

²⁾ Сей збірник не появил ся печатно задля недостачі гроша і цензурних перешон.

мовою), а в осени 1835 р. Шашкевич, Устиянович і Величковський виступили вперше у львівських церквах з проповідями у рідній мові. Се була дальша проява національної свідомости, що стала будити ся між тогочасною молодіжю, щоби вводити посеред нашого суспільства рідну мову, розбуджувати і просвічувати нарід, піднимати народного духа і воскресити задля того українське письменство в Галичині. Для сеї гадки приєднав Шашкевич окрім Вагилевича і Голозацького ще й інших товаришів. При тім бажав він сею ідеєю оживити як найширші верстви нашого суспільства.

Але хоч Шашкевич вказав нашій літературі просту і певну дорогу, проявляють ся ще й після того змагання, розвивати літературу дальше не на основі вказаній Шашкевичем, але давних схолястичних взірців. Йосиф Левицький печатає переклади деяких балад Гетого і Шілера ¹⁾, а Симеон Лисинецький поетичний опис Дунайської повени п. з. „Возрѣніе страшилища“ такою неможливою мовою, що Максимович аж зляк ся, оцінюючи сі твори ²⁾ і заявив, що се ані українська, ані білоруська, ані московська мова, а якась штучна церковно-руська мішанина і радив галицьким письменникам вчити ся мови з народних пісень, особливо українських, де народне жите проявило ся з найбільшою силою і красою. Тим більше личить се галицько-руській Музі, що відроджує ся посеред словянського світа і в ту іменно пору, коли майже всі Слов'яни пізнали ціну своєї народности і так горячо за неї прийняли ся.

Тимчасом цензура у Відні і Львові на основі оцінки прєфекта богословія, Венедикта Левицького, заборонила видавати „Зорю“, зладжену живою народною мовою і правопису достроєною до народної вимови.

Заходи Шашкевича розбили ся отже о цензурні перепони, а до того ще назвали на него й товаришів підозріне у політичних властей і поліційну ревізію, котра не вика зала нічого небезпечного. Однак горяча любов рідного слова і жива свідомість національної ідеї не дали Шашкевичеві й его товаришам понехати задумане діло. Вони звер-

¹⁾ 1834—1844 р. в Перемишлі.

²⁾ в „Кієвляниві“ 1841 р.

нули ся до Серба Юрія Петровича, з котрим Головацький ознакомив ся на університеті в Пешті (1835 р.) і єго заходом вийшов змінений в дечім альманах п. з. „Русалка Дністровая в Будимі 1837 р.“

Щоби видатнійше зазначити самостійність української мови в приготівленім до печати альманаху, рішили видавці придержувати ся в своїх писаннях фонетичної правописи, уложеної на взір сербської правописи Вука Караджича, признаної Копитаром і Грімом дуже льогічною й найліпшою із словянських (Срезневський признав Вукову правопись також „взірцевою“ поміж словянськими). Але сі дві головні цілі альманаха (чиста народня мова і фонетична правопись) станули в дорозі сему виданю. Лиха доля постигла сю першу книжку зложену живою народною мовою. Тільки незначна частина накладу (100 екз.) дійшла до руських хат через Відень, а все инше забрала львівська цензура і випустила в сьвіт аж в 1848 р. (Цензором був проф. теології моральної в львівськім університесі, Венедикт Левицький, приятель Д. Зубрицького і прихильник єго поглядів). Чиста народна мова і фонетична правопись були головними приводами до конфіскати невинної зовсім книжочки, а навіть Йосиф Левицький накинув ся завзято на „Русалку Дністрову“, що не держить ся єго граматики і похваляв її конфіскату, називаючи правопись „диною“, а авторів глумливо „естетиками руськими“. Знайшло ся посеред нашого суспільства чимало таких, що цурали ся сеї „невидальщини“ і з гіркими докорами звертали ся головно до Шашкевича. Повторили ся тут подібні події, які приключили ся в сербській літературі в XVIII-ім столітю. Старші люди між тогочасними Русинами похожі були на ту „словену-сербську школу“, що не вміла ще найти справдешньої літературної мови і завзято напала на Вука Караджича, що бажав писати для народу і вибрав до того живу народну мову. В Галичині справа була ще більше трудна. Русини до 30-х років, не вміючи народної мови, стали писати, як попало, мішаниною, зложеною не тільки з церковщини й української мови, але й польського і канцелярсько-латинського язика. Такою мовою ніхто нігде не говорив, се була штучна мішанина, у кожного письменника відмінна. Не диво, що нарід зовсім не розумів такої мови і таких писань.

Хоч старше покоління нашого суспільства так неприхильно відносило ся до змагань Маркіянового кружка, однак ся дрібна частина накладу „Русалки“, що розійшла ся по Галичині, зробила рішучий перелом у думках і поглядах про українське письменство і єго національну задачу, стала починсом до позитивної роботи для народу. Як Шашкевич обнимав душею всю Україну, черпав багату духову поживу з творів придніпрянських письменників та народних дум і пісень українських, так і перша книжка, що містила твори „Руської Трійці“ показала передовсім зрозуміне потреби одної письменської мови для всеї України і найшла відгомін у відозві М. Максимовича з нагоди виходу „Русалки“¹⁾ про оден український язик „від карпатських гір до степів задонських і берегів Кубані“. Було се добутком впливу, який з одного боку на перших письменників у Галичині мало відроджене словянських літератур²⁾ і відроджене української літератури на Придніпрянщині, з другого боку сучасний рух між молодежею польською в Галичині.

Та хоч Шашкевич був приневолений стілько біди терпіти яко спорудник „Русалки Дністрової“, переконаний о правости своїй, зносив у чистоті серця терпеливо всі наруги і докори, бо був певний, що тільки ним вибрана дорога доведе український нарід до просвіти і відродження. Не упав отже духом, але розкрив своє серце тільки невеличкому кружкові приятелів і знайомих, що зрозуміли єго гадку і горнули ся до него. З того часу не залишив Маркіян ніякої нагоди, де би щось дало ся зробити для своєї рідної мови, коли би можна хоч дорогу показати або провести хитких і нерішучих. Не зважав він на хирне здоровле і робив, що здужав, на різних царинах письменства. Маркіян любив сільський нарід і бажав трудити ся для єго просвіти. Тим то скінчивши богословські науки, став св'ященником. Але на лихих приходах терпів великий недостаток, бо задля хирного здоровля не міг займатися сільським го-

¹⁾ в альманаху „Кієвлянинъ“ 1841 р.

²⁾ Між иншими Копитар вказав був в 1811 р. президентови Петербурської Академії наук, гр. Новоспльцову, свій погляд, що кожде словянське наріччє повинно витворити окрему літературу з більшим правом, як діалекти у старинних Греків.

сподарством, трудився тільки для своїх парохіян, котрі полюбили його особливо за гарні науки голошені живою народною мовою. І як би на перекір, чим більше знемагав і страдав, тим більше затоплював ся в книжках, тим пильнійше читав і писав. Особливож залюбки читав він твори Котляревського, Артемовського-Гулака, Квітки, Гребінчину „Ластівку“ з першими літературними починами Шевченка і Куліша і не диво, що Україна мала на його творчого духа такий чародійний вплив. Він бажав, щоб і Галичина поступала в розвитку рідної мови і просвітних змаганнях рівною ходою з Україною.

Однак при ненастанній праці немічне тіло щораз більше занепадало. Приятель його, Микола Устиянович, приходник Славска в Скільщині, запрошував Маркіяна на жентицю і відпочинок у горах, але його недуга розвинула ся так скоро, що (7 червця 1843 р.) закінчив своє бідолашне житє, у своїм останнім приході, в Новосілках ліських, у Каменеччині, де тлінні його останки спочивали, поки в 50-літні роковини смерти не перенесено їх (31 жовтня 1893) з величавим торжеством до Львова на личаківське кладовище.

Літературна творчість М. Шашкевича і її значінє. М. Шашкевич полишив невелику спадщину літературну. Головні його твори, се пісні, думки і думи, навіяні ніжним, сердешним чутєм, назнаменовані красою і простотою вислову та журливим, сумовитим настроєм. „Рідко в них свобідна, безжурна мисль“, каже Я. Головацький, „найчастійше глибока, сердешна туга, жаль і наріканє на долю, аж серце рідриває, істинне пятно нашої народної поезії“.

Серед чудової природи рідного місця, під впливом милозвучної народної пісні ріс і розвивав ся поетичний таланти Маркіяна, як він сам каже в думці:

»У садочку соловіїчк
Щебетав пісеньки,
Розвивав ми пісеньками
Літа молоденькі.«

Народні пісні, котрих звуків уже змалку наслухав ся Маркіян, а опісля так сквапливо записував і „не рік, не два розбирав їх мову“, витиснули могуче знамя на поетичних

єго творах і були „великою підмогою для єго небуденного природного поетичного хисту. Склад народних пісень, тропи і фігури, звороти і вислови та ритміку присвоїв собі Маркіян так докладно, що при деякім творі Шашкевича повстає сумнів, чи оригінальний се твір, чи півнародний“. Сей вплив народних пісень виразно проявляє ся особливо в думках личного, любовного змісту.

До високого ліричного настрою підняв ся Шашкевич у творі „Нещасний“, в котрім відозвала ся найбільш болюча струна почувань поета, коли він у своїй уяві глядить на образ свого безталанного і бідолашного житя. Із зболілого серця, прибитого родинними злиднями виринає ся порівнянє єго нещасної долі з долею щасливця, в образі живописанім з великим мистецтвом що до розділу сьвітла і тіни. І в тім личною журбою настроєнім високоліричним творі відбив ся вплив романтичного напряду, згадки „передвіцького часу“, в котрім так заглиблював ся Маркіян і єго ровесники. Він не тільки з уст народних збирав перекази української старовини і повіря, але й вчитував ся пильно в літописи, відки міг також зачерпнути народні перекази і тому не дивниця, що тяжку недолу уявляє собі яко „відьму кошаву“, що давить серце, а тугу „як „гадь“, що „вселила ся до серця“ і „зїдає мисли, як змія зіроньки.“

Сей твір написав Маркіян імовірно в 1835 р., коли наслідком пережитих „на сьвітї злиднів“ підупав був вельми духом. Імовірно тоді написав він також у подібнім настрою думку „Розлука“, в котрій вістуном недолі являє ся „ворон чорнокрилий“ та гарний сонет „Сумрак вечерний“, в котрім виявляє „тихий смуток і думає нещасний сумненько“, мов „тяжка могила серед степу о півночі, бо радости єго сплинули так, як Дністер спливає. Ясне небо нависло чорними хмарами, неначеб густі бори склонились тяжкими турами“. ¹⁾

В супротивности до того тихого смутку виявляє ся у Маркіяна в закінченю одного з найкрасших єго ліричних творів п. з. „Лиха доля“ наймогутнійше „глибина чутя, щирість вислову і така сила акценту“, на яку до Шашкевича ніхто у нас не спроміг ся“. Думка „Лиха доля“ є вір-

¹⁾ Руська письменність III. ст. 28—29.

ним, але незвичайно яскравими красками по мистецьки живописаним образом бідолашного поетового життя і доводить його до такого „сильного акценту“ у вислові розпуки, як се стрічаємо в біблійних поетичних творах або у Шевченка. Поет уявляє собі лиху долю „гадиною їдливою“, що переїла його щастя, „запустила в душу журбу і розпуку“ і „вчинила його серцю з гараздом розлуку“.

У згаданих тут і в інших думках Маркіяна виявила ся отже із справдешним мистецтвом не тільки його ніжна душа, але й велика сила таланту. В сій і в інших думках (н. пр. „Погоня“) проявив ся вплив народної пісні, котра давала Маркіянови поетичну звучність і живописність, але він натхнув її твори своїм індивідуальним духом і надав їм знамя самостійної творчости.

Від могутнього акорду в „Лихій долі“ відбиває чудова „Веснівка“ вельми знаменно незвичайною ніжністю, ніжністю вислову сумовитих почувань, навіяних Маркіянови холодним і сухим домаганем сусіда о сплату даної йому позички в хвилі, коли поет находив ся в крайній потребі, написана на оборотній стороні листу сусіда. Ся чудова пісня з рівно ніжною музикою М. Вербицького чарувала кождим разом українське суспільство на народних концертах.

Отсі твори є наглядним доказом широкої скалі в ліриці Шашкевича, котрого талант в інших обставинах міг би дійти до незвичайно високого розвитку, на що вказують також великої стійности і глибокого натхнення поетичного „Псалми Русланові“, в котрих Маркіян „станув на найисшій щеблі поетичної своєї слави“. Сі три псалми се щира виява душі поета переповненої глибокою вірою в Бога, се його філософічно-релігійне ісповідане в часах широко розповсюдженого недовірства і зневіри. І та глибока, несхитна віра, натхнена любовію, є для поета в усіх його личних і народних змаганнях несхитною підвалиною надії, котру він у таким ширім і піднеслім ліричним настроєм виявив з таким багатством образів і чудовою силою та звязкою вислову. „Псалми Русланові“ мають високу літературну цінність яко знамениті взірці поетично одушевленої прози, взірці, поруч котрих у творах наших письменників на Україні можна поставити хиба релігійно-філософічні розважання деяких Квітчиних повістях. Мистецтво і образовість у сих

творах оснований на глибокім знанню народної мови, доведеної до високого степеня.

Коли Шашкевич у ліричних думках і піснях виливав свій жаль на недолю, в „Псалмах Русланових“ вязав свої філософічно-релігійні погляди з патріотичними почуваннями, в „Згадці“ „передвіський зганув час“ і думкою сягнув „поза Волгу, за Дунай“, коли в думі „Погоня“ зобразив боротьбу козака з Татариним, щоби „відбити дівчиноньку“, сестру козака, то в поетичній думі „Болеслав Кривоустий під Галичем“ (1139 р.), призначений ще до задуманого збірника „Зоря“, на основі зачерпненої з Длугоша про боротьбу Ярополка київського з Болеславом, дав йому пісню з виразним національним характером а „строю народної пісні“ і зложив думу про „Хмельницького обступлене Львова“. Змагане до розбудження в широких верствах суспільства національної свідомости спонукало Маркіяна написати історичну розвідку про „Богдана Хмельницького“ (рукопись затрачено) і згадку „О Запорожцях и их Сычи“. З минувшини України задумав був Маркіян написати епічний твір п. з. „Перекиначик Бісурманський“, (написав тільки три частини), котрого героєм мав бути гр. Вацлав Ржевуський („Золота Борода“ або „Ревуха“, гл. ст. 41, — Міцкевич звеличив його в поемі „Fagys“). Маркіян бажав зобразити побут на Україні, де ще жили Запорожці, свідки зруйнованя Січи, вспі, однак звеличити тільки народного „Бандуриста“ в сім найкрасішій своїм творі, назнаменованім високим полетом і красою поетичних образів, смілістю і вдатністю порівнянь.

Ще виразнійше і ширше проявляє ся національна свідомість і погляд Шашкевича на український нарід та его минувшину, на сучасні его змагання й вигляди в будучину в думі п. з. „Побратимови“¹⁾, посилаючи ему пісні українські“. Під впливом романтичного напрямку глядить поет одушевлення в історичній минувшині, а хоч не був заводним істориком, дійшов своїм віщим духом до того погляду, якого заводові дослідники доневили ся наукови

¹⁾ М. Устияновичев.

способом¹⁾. Він обіймав своїм умом не тільки козаччину, але бачив се і відчував, що не лише „в той час була честь і слава, військова справа, сама себе на сьміх не давала, неприятеля під ноги топтала“, коли нарід горнув ся під прапор Б. Хмельницького²⁾, але було таке й тоді, коли віщий Боян „сypізав славу князям і дружині“; він одушевляв ся також побідою Руси під Галичем.

В думі „Побратимови“ виявив Шашкевич ясну свідомість національної і культурної єдності всіх українських земель і спільної всему українському народови письменної мови й літератури, почуте і зрозуміне умового і літературного єднання всіх українських земель. Се неначе в поетичні рамці вложена національна програма для ровесників та їх нащадків. Ся дума стає найкрасшим доказом, як у наддністрянській Україні письменство пробудило ся під впливом національної ідеї і народної поезії, а відтак стало розвивати ся під впливом літературних творів з Придніпрянщини, де література відродила ся також під впливом любови української народности.

Чималий вплив на розвиток творчости Шашкевича мало відроджене словянських народностей і польсько-українська поезія та зворот у польським письменстві до людовости. Він пильно вчитував ся в чеські, сербські й польські поетичні твори, що відбило ся на его літературній фізіономії; перекладав „Суд Любушин“, „Короледворську рукопись“, деякі сербські пісні і частину поеми С. Гощинського „Zamek Kaniowski“, а крім того й „Слово о Полку Ігоревім“, з котрого зберіг ся тільки прозовий переклад „Плачу Ярославни“.

Прозою написав Шашкевич живий романтично закрашений образец з народного життя п. з. „Олена“, котрий назвав казкою, хоч подія в ній описана не підходить під понятє казочного живла. В сїм творі зобразив він пімсту опришків під проводом ватажка Медведюка над бутним старостичем ухвилі, коли сей, запрошений Семенком на ве-

1) „Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся — писав Куліш — а з давнини на близчі до нас віки, а з них і на козацтво споглядати“ (Історія України, Основа 1861. IX. ст. 81.).

2) Згадані в горі розвідки Шашкевича про Б. Хмельницького і про Запорозжів та їх Січ.

сіле, пірвав молоду і вертав з нею до замку. В „Олені“ умів поет по мистецьки нагнути свою звичайно елегійну мову до рішучої бесіди опришків. Се неперечно поетична проза, далека від Квітчиної та близша до Федьковичевої, але его власна, в котрій виповіла ся також его власна думка.

Шашкевич обняв своєю письменською діяльністю також інші царини літератури, перекладав Євангеліє (5 глав сьв. Матея і ціле сьв. Йоана), списував деякі проповіді народною мовою і зазначив тим потребу введення живої народної мови також у церкву. Він бачив, що й сучасний народний рух польський змагав до ширення просвіти в уїх верствах народу, звернув отже увагу і на потреби школи та уложив, ідучи слідом перемиського кружка, Читанку для малих дітей (напечатану по его смерті 1850 р.), і тим дав наглядний доказ, яку велику вагу надавав він шкільній науці в живій народній мові.

Шашкевич почав також приготувляти етимольогічний церковно-словянський словар яко підвалину своїх мовних дослідів, одначе побачивши, що багато є дечого потрібнішого та що така трудна робота вимагає доброго здоровля і довшого часу, понехав сю роботу. Колиж у тодішніх польських кругах проявило ся змаганє печатати українські твори абецадлом, щоби тим затирати окремішність української мови і коли навіть Йосиф Лозинський напечатав „*Ruskoje Wesilje*“ та оповістив розвідку „*O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego*“, подав Маркіян оцінку „Руського Весіля“ в „Русалці Дністровій“ і вказав на те, що „наша мова вимагає приладженя правописи до живої вимови і тому виступив з начерком фонетичної правописи, та в часті перевів се в „Русалці Дністровій“. Своєю літературною діяльністю поставив М. Шашкевич програму позитивної праці для народу — розвивати письменство на народній основі, розбуджувати свідомість національну поміж Русинами і ширити просвіту між усіми верствами українського народу. А хоч Шашкевичеві не довело ся за короткий час свого життя перевести сю задачу, все таки в тім его велика заслуга, що він перший своїм віщим духом ясно зрозумів ідею національної самостійности й індивідуальности Русинів, нею сам

живо переняв ся і натхнув своїх товаришів та вказав шлях, яким треба простувати Русинам до національного відродження і культурного розвитку.

Літературно-історичне значінє М. Шашкевича. Невелика літературна спадщина Маркіянова витворила нову добу в українськїм письменстві в Галичині. Він перший з любови народу промостив живій народній мові широкий шлях в українськїм письменстві і зложив наглядний доказ, що ся мова спосібна до вислову найвисших почувань і найглибших понять. Своїм щирим і великим серцем обняв він весь український нарід і всі єго землі, витав з одушевленєм літературні твори письменників з Придніпрянщини як свої рідні і положив підвалини до літературного й національно-культурного зєдиненя всего українського народу без огляду на єго розмежованє. Хоч прибитий злиднями і тяжкою недугою зійшов вельми рано із сьвіта та не вспів вповні розвинути многонадійного свого таланту, всеж таки своїми змаганнями і творами з царини красного і релігійно-духовного письменства, з народовіданя і языкознавства, з історії та шкільництва витичив ті напрями і дороги, якими треба змагати до просьвітного, умового і національно культурного підєму нашого народу. „Шашкевич, каже Б. Лепкий, жив з народом і для народу, видержав до кінця. Отсей перший народний письменник, перший видавник, борець за свободу думки, перший організатор товариств, перший робітник щирий і невтомимий, — єсть одним з наших народних героїв“. Ся коротка діяльність Маркіяна і невелика єго письменська спадщина була справдішньою „зірничкою розсьвіту“ нашого народного житя, котра мимо всіх змагань лукавих гасителїв українського духа, мимо всяких перепон і трудностей не погасла, а щораз яснійше сияє над царинами українського народного письменства і житя.

16. Доля українського письменства в наддністрянській Україні по смерті М. Шашкевича.

Передчасна смерть М. Шашкевича була великою втра-тою для розвитку народної ідеї і письменства в наддністрянській Україні. Розпочате „Руською Трійцею“ діло мали дальше повести передовсім Вагилевич і Головацький,

а крім тих виявили ще найбільш хисту і снаги до того Микола Устиянович і Антін Могильницький.

Іван Вагилевич (1811—1866), вельми талановитий, невсипучий у науковій роботі, міг би був вельми успішно посприяти розвиткови народної ідеї і письменства, одначе й над ним повисла лиха доля і довела до змарнованя сего незвичайного таланту. Син сьвященника з Ясеня горішнього, в Калущині, вступив до духовної семинарії, але займав ся більше дослідями на ниві народовідання, язикознавства, історії й археології і длятого не встиг у звичайнім часі покінчити своїх заводових наук. Тоді ознакомив ся з деякими польськими літератами (Августом Бельовським і Йосифом гр. Борковським) та з М. Шашкевичем і Я. Головацьким і ввійшов до „Руської Трійці“. Добутком его народописних змагань була збірка народних пісень, напечатана в „Русалці Дністровій“ з ширшим переднім словом п. з. „Передговор к народним руским пѣсням“, навіяним романтичним настроєм молодечого ума. Одначе Вагилевич не встиг ще основно розглянути ся в тих народних скарбах і не вмів розрізнити народних дум від пісень. Язиковими, археологічними й народописними писаннями здобув собі Вагилевич ім'я поміж ученими в Празі, Варшаві і Москві, але участь его в „Русалці Дністровій“, де напечатав дві поеми „Мадей“ і „Жулин та Калина“ та переписка із словянськими вченими, особливо з Погодином, навели на него підозріне поліційних і духовних властей. Він був приневолений літературними й науковими працями добувати собі прожиток. На останку став душпастирем у Нестаничах (в Каменеччині, де перед тим був Шашкевич), але небавом обняв у Львові редакцію „Руского Дневника“ (гл. стор. 54). За самовільне полишене душпастирства консисторія мала потягнути его до одвічальности, а тоді Вагилевич прийняв протестантизм, дістав спершу тимчасову посаду кустоса Осолінеум, де порядкував бібліотеку, але усунений небавом відтам задля лютеранства, став директором міського архіву і на сім становищі у великій нужді закінчив передчасно своє жите (1866).

Яків Головацький (1814—1887) мав найбільше снаги до вести діло розпочате М. Шашкевичем і „Руською Трійцею“ до путя, бо зразу вельми пильно переняв ся думками і зма-

ганями М. Шашкевича. Одначе вже в кілька літ після смерти Маркіяна збив ся на манівці із шляху витиченого Маркіяном, а коли Вагилевич змарнував свій талант, захоплений польськими змаганнями, Головацький під впливом Дениса Зубрицького і проф. Михайла Погодина дав ся приєднати для обединительної ідеї. Син сьвященника з Чепелів у Брідщині, виніс Головацький уже з дому любов рідної мови і пісні. Скінчивши гімназійні науки у Львові (1831), став слухачем філософії, в Осолінеум почав розчитувати ся в історичних і мовних творах українських і словянських, переписав собі Збірник українських пісень М. Максимовича та дістав „Енеїду“ Котляревського і повісти Квітки. При сій нагоді в Осолінеум пізнав ся з М. Шашкевичем (слухачем II. р. філософії) та з І. Вагилевичем, а се довело до утворення Маркіянового кружка. Тоді вже почав збирати народні пісні, перший „пішов у нарід“ і обійшов значну часть Галичини, Буковини й Угорської Руси. Ся народописна вандрівка спричинила значну проволоку в его філософічних студіях, котрі скінчив у Пешті, де ознакомив ся із словянськими (найбільш сербськими слухачами). Добутком его народописної вандрівки був величезний збірник Народних пісень Галицької й Угорської Руси (в 4 томах виданий у Москві і опис сеї подорожі). Скінчивши відтак у Львові духовну семинарію (1839), був душпастирем у Коломийщині і Заліщищині, де пильно займав ся науковими й літературними дослідями.

Літературну діяльність розпочав Головацький спільно з М. Шашкевичем та І. Вагилевичем зложеною ладом народних пісень думкою п. з. „Два віночки“, перекладом сербської пісні, та „Короткою вѣдомостію о рукописях славянских и русских находящихся в книжници монастыря св. В. В. у Львовѣ“ (в „Русалці Дністровій“). По смерті Шашкевича перейшла керма на ниві нашого письменства в его руки, а зібрані ним літературні засоби видав у Відні его брат Іван п. з. „Вѣнок Русинам на обжинки“ Ч. I. (1846), із сердешною згадкою Я. Головацького п. з. „Память Маркіяну Руслану Шашкевичу“ і Ч. II. в 1847 р. В Ч. I. крім творів Я. Головацького й І. Вагилевича стрічаємо писання нових письменників Антона Могильницького, Луки Данкевича,

Миколи Устияновича й ин. Всі твори в II часті „Вѣнка“ зложені народною мовою, одначе з передмови видавця Ів. Головацького повіяло вже иншим духом, який звіщав уже зворот із шляху витиченого Маркіяном і „Руською Трійцею“. Знаменний сей голос Івана Головацького з покликом „къ словеснѣй єдности“ на основі „старословенщини“, яко помосту до московщини, є неперечним відгомоном тих „об'єдинительних“ впливів, що проявили ся від часу наукових поїздок М. Погодина по словянських землях.

Байдужність українського суспільства в наддністрянській Україні, в значній часті відчуженого від свого народу, улещувало роботу таким зводливим голосам об'єдинителів тим більше, що змаганя ідейних одиниць осягали мало успіху та стрічали ся з неодолимыми перепонами, а вони не мали тої витревалости, якою визначав ся Шашкевич. Я. Головацький, роздратований сумним положенем народної справи, написав із свого сільського затишку в Микитинцях (в Коломийщині) розвідку „Zustände der Russinen in Galizien“¹⁾, в котрій представив народно-політичне положене Українців у Галичині. Там вперше майнула думка про „український Піємонт“, вилеліяна опісля з більшою сьвідомістю, котра одначе не найшла належного зрозуміння і вихіснювання в міродатних кругах, хоч розвідка викликала велике вражінє. Всеж таки Я. Головацький був головним представником Маркіянових спадкоємців і не тільки кермував дальшою роботою товаришів Маркіянового кружка, але й їм довело ся з „весною народів“ (1848 р.) стати в перших рядах і повести дальші змаганя до відродження визволеного з вікового занапащення нашого народу в наддністрянській Україні.

17. Подув „весни народів“ у наддністрянській Україні.

Конституція розбуджує новий рух літературний. Рік 1848 ий, званий „весною народів“, памятний в історії тим, що тоді під впливом нових думок про „права чоловіка“, проголошених під кінець XVIII ст., стали вони добивати ся своїх прав, волі й рівноправности всіх суспільних верств, розвитку в питомім народнім дусі, народної само-

¹⁾ Напечатана в „Jahrbücher für slav. Literatur“ Дра Г'ордана в Лінцєку 1846 р.

управи і поділу законодавчої влади володаря з народними представниками. Сей „подув весни“ не проминув безслідно і для українського народу в Австрії.

а) „Головна Руська Рада“ у Львові. Події 1848 р. розбудили живий рух у цілій Австрії. Надана Фердинандом I. конституція ¹⁾, знесені останки крпацького підданства ²⁾ і панщини ³⁾, проголошена рівноправність і повна свобода всіх народностей в Австрійській державі розбудили нове життя поміж Українцями, зовсім неприспосібленими до практичної політики і законодавчої роботи, яка тепер мала почати ся. Щоби покористувати ся наданими конституційними свободами для народного відродження, заснувала ся у Львові „Головна Руська Рада“ ⁴⁾, котра мала дбати про потреби і національні права Українців (при сій нагоді віддано честь заслугам М. Шашкевича), а у виданій нею відозві ⁵⁾ признано український нарід самостійним між словянськими племенами. На петицію Гол. Руської Ради, вислану до цісаря Фердинанда, наспіло рішене, що в усіх народних школах у громадах з чисто або переважно українським населенєм буде наука подавана українською мовою; що на львівськїм університеті буде основана катедра української мови й літератури ⁶⁾, щоби молодіж могла основно вивчити ся рідної мови. До тогож часу, поки не буде учителів приспосіблених до навчання українською мовою, мала німецька мова бути викладною, тільки науку української мови признано предметом обовязковим для всіх учеників східної Галичини ⁷⁾

б) „Руський Собор“ у Львові і словянський зїзд у Празі. З другого боку представники польської шляхти українського

¹⁾ 25 цвітня 1848 р.

²⁾ 17 цвітня 1848 р.

³⁾ 15 мая 1848 р.

⁴⁾ 2 мая 1848 р.

⁵⁾ 10 мая 1848 р.

⁶⁾ Основана в грудні 1848 р.

⁷⁾ Обовязковим предметом для всіх учеників перестала бути українська мова 1857 р. і з того часу до 1868 р. була згладно обовязковим предметом (себ то, що кождий ученик мав учитись одної з краєвих мов, української або польської). З 1868 р. польська мова стала предметом обовязковим для всіх учеників польських гімназій у цілій Галичині.

роду скликали при участі деяких Українців¹⁾ „Руський Собор“ у Львові і заснували „Дневник Руський“²⁾, щоби здобути єму вплив на українське суспільство, а на редактора покликали І. Вагилевича (гл. стор. 84). „Руський Собір“ проголосив, що буде дбати про свободний розвиток української народности, про заснуванє українських низших і висших шкіл, утримувати згоду й єдність з народом спільної вітчизни (себ то з польським) і т. и. Сю ціль наміряв „Руський Собор“ осягнути ширенєм просьвіти й української літератури, однак „Дневник руський“ вже по двох місяцях перестав виходити, бо не найшов прихильників між українським народом. Відтак розв'язано й „Руський Собор“ і Вагилевич опинився без прожитку.

Майже рівночасно з Собором Руським зібрався в Празі словянський зїзд³⁾, на котрий і „Гол. Руська Рада“ вислала відпоручників (Івана Борисикевича, крил. Григорія Гинилевича й Алексія Заклинського). Українці зав'язали там з Поляками федерацію на основі рівноправности української мови з польською в урядах і школах і рівноправности обох обрядів. Однак сей зїзд задля політичних подій не докінчив нарад і не затвердив угодних ухвал.

в) *„Собор руських учених“*. *Галицько-руська Матиця. Народний Дім. Ставропігійський Інститут*. Тимчасом М. Устиянович, приходник Славска в Скільщині, порадив Гол. Руській Раді, щоби до Львова скликала „Собор руських учених і любителів народної просьвіти“ (перевів сю гадку І. Борисикевич). Справді зібралося більш сотні Українців на зїзд⁴⁾, котрий установив письмо і правопись для української мови, признаної самостійною і окремішною від польської, московської та церковно-словянської, бо деякі хотіли признати церковщину нашою письменною мовою, а всі інші домагалися введення живої народної мови в літературі. Становище української мови пояснив науково Яків Головацький у відчитаній на зїзді „Роз-

¹⁾ 8 червня 1848 р.

²⁾ „Дневник руський“ видавано в часті абенадлом, в часті крилищем.

³⁾ 2 червня 1848 р.

⁴⁾ 19 жовтня 1848 р.

праві о южноруськім язиці“ і виказав єї самостійність, а Микола Устиянович в одушевленій промові наново зазначив народну й культурну єдність з Придніпряньщиною. Сей зїзд був першою ширшою маніфестацією наддністрянських Українців, що бажали на народній основі розвивати свою народність і літературу. На внесенє І. Борисикевича постановлено заснувати у Львові для народної просвіти „Галицько-руську Матицю“ (на взір чеського товариства) та небавом розпочала вона свою діяльність ¹⁾. Матиця мала видавати книжочки і часопись для народу та дбати про шкільні книжки в народній мові.

Лев Трещаківський, приходник із Городка, подав гадку ²⁾ збудувати у Львові „Народний Дім“, під котрий цісар Франц Йосиф І. положив торжественно угольний камінь ³⁾. Сей інститут мав бути огнищем українського житя, науки і просвіти, мав містити бібліотеку, музей і видавати наукові твори. Та поки ще „Гал. руська Матиця“ розпочала свою діяльність, поки здвигнено „Народний Дім“, головним осередком духового житя був „Ставропигійський Інститут“, перетворений із старинного Ставропигійського Братства“, декретом цісаря Йосифа II ⁴⁾, в котрім члени сего інститута названі „вітцями й заступниками руського народа“. Побіч релігійних та гуманітарних задач мав сей інститут ширити також просвіту і науку (удержувати історичний музей, печатню, книгарню й бурсу для молодежи). Вплив поваги членів сего інститута й їх книжних поглядів відбив ся також у тогочаснім нашім письменстві.

г) *Літературна діяльність Я. Головацького після зїзду учених.* Сї події розбудили живий умовий і письменський рух у Наддністрянщині. У Львові почала виходити „Зоря Галицька“ ⁵⁾ (літер. політ. тижневник), „Новини“ ⁶⁾, політична часопись, перетворена відтак на літературну „Пчола“ й урядовий „Галичо-руський Віст-

¹⁾ Перші заг. збори відбули ся 13 марця 1850 р.

²⁾ 15 червця 1849 р.

³⁾ 18 жовтня 1851 р.

⁴⁾ Декрет з року 1788.

⁵⁾ Від 15-го мая 1848 р. під редакцією А. Павенцького.

⁶⁾ Під редакцією І. Гушалевича від 1 січня 1849 р.

ник¹⁾ (з літер. додатком „Отечественний Зборник“). Однак у всіх тих часописах мало було самостійних творів, котрі малиб літературну стійність. У сім літературнім руху заняв Я. Головацький перше місце поміж земляками і став неначе провідником тих письменників, що громадилися під его кермою від часу зїзду руських учених і заснованя „Гал. руської Матиці“ (М. Устиянович, Антін Могильницький, Йосиф Лозинський, Лука Данкевич і ин.). Іменований у львівськїм університетї професором української мови й літератури, котрої доси не признавали противники нашого народу, став він науковою повагою і на его голос звертали увагу не тільки наші письменники, але й міродатні правительственні круги. Появляє ся его „Граматика руского языка“ (1849), „Розправа о южнорускїм язицї“²⁾ і „Три вступительні преподаваня о рускїй словесности“ (1849) яко перші поважні, як на той час, почини наукового обробленя української мови й літератури. Крім того виходять також книжки господарського змісту, шкільні учебники, принагідні вірші і т. и. Одначе крім Головацького не виступає ні оден видатнійший таланти, ні оден більшої міри письменник, котрий зумів би так одушевити українське суспільство, як Шашкевич. Окрім Львова, котрий був осередком умового і літературного житя Українців, проявляє ся доволі живий рух літературний у Перемишлї в 40-их і 50-их рр. (чимало причинила ся до того заснована еп. Снігурським печатня). З Перемишлем вяже ся літературно-наукова діяльність **Йосифа Лозинського** (1807—1889) й **Антоня Добрянського** у видаванім ним календарі-альманаху „Перемишлянин“.

Одначе Головацький уже в другій редакції „Розправи о южноруск. язицї“ (гл. в долині примітка 2) змінив свій первісний погляд про українську мову і наклонив его до об'єдинительного напрямку. „Не цураймо ся, пише він,

1) Від 14 липця 1849 р. під редакцією М. Устияновича: в р. 1850 перенесена до Відня.

2) Напечатана в „Историч. очерку основаня „Гал. Руської Матиці“ (1850 р.)“. Первоначь сеї розправи оповіщена в „Записках Н. Тов. ім. Шевченка“ (т. 121. 1914) ріжнить ся у дечім засадничо від сеї другої редакції в Ист. Очерку.

старою Словенщиною (церковно-слов. язиком). Словенський язик не є нам напрасно накинений, — є то язик, котрий нас із шістьдесятю міліонами вяже“. Акінчить свої виводи ось як: „Тії то стародавні памятники руські суть рідним накорінком, на котрім має вирости дерево народної словесности. — На тім предвічнім тлі розмалюємо своєрідними красками образ нашого народного житя; на тій камінній цолті, на сїм народнім цільцю, а не на утлім дереві самого проstonародного язика побудуємо храм народного просьвіщення, народної словесности, котра не буде хвилевою забавкою декого, але заживним кормом всего народа“ (ст. 76—77).

Був се вже зворот в обединительний табор. Головацький змагав тепер поступенно до „обогачування старими слови нинішнього язика письменного“ і вже в „Зорі Галицькій“ (в 1851 р.) напечатав розвідку „О митрополитѣ Руси Иларіонѣ“ (уришок з его університетських викладів), в котрій зійшов на мертвий книжний язик. Опісля викладав він в університеті тільки старинну літературу змосковщеною язиковою мішаниною, а про новійші твори і не згадував. Тим слособом его катедра не справділа покладаних на него надій для розвитку рідної мови і письменства ¹⁾). Головацький не покинув вправді пера і пильно трудив ся на ниві старинного письменства, язикознавства і народовідання, одначе его розвідки писані змосковщеною мовою не розбудили народного житя і літературного руху, а витворили спільно із Д. Зубрицьким, А. Петрушевичем і ин. окрему вітку в нашім письменстві в мові, котру А. Пипін назвав влучно „особымъ русскимъ языкомъ“. Головацький і его прихильники не уявляли собі того, що література не може розвивати ся в якімсь іскусно витворенім язичі, але що її орудником повинна бути жива народна мова. Своім становищем і повагою впливав він відємно і на своїх ровесників, колишніх спадкоємців Маркіянової ідеї, котрі, витривавши якийсь час під прапором народної мови, переходом

¹⁾ Сі змагання Я. Головацького довели до усунення его з катедри в 1867 р., після чого він переселив ся в Росію, де заняв становище предієдника археографічної комісії у Вильні і там умер в 1888 р.

зневірювали ся і або замовкли або йшли слідами Головацького, Петрушевича і Зубрицького.

Поруч Головацького станув у першій ряді на літературній ниві **Микола Устиянович** (1811—1885) між тими народолюбцями, що бажали витворити самостійне письменство в живій народній мові і довести до просвітно-культурного підєму нашого народу в наддністрянській Україні. Уроджений в містечку Миколаєві (в Жидачівщині, відси єго прибране ім'я „Миколай з Миколаєва“), де єго отець був посадником, визначав ся змалку унаслідованою по матери ніжною та чутливою вдачею, що опісля проявила ся в єго творах романтично-ідеалістичним напрямом. Уже в духовній семінарії написав він вірш п. з. „Слеза на гробъ М. Гарасевича“ (1836 р.), заслуженого для нашої церкви архипресвитера (автора цінного твору „*Annales Ecclesiae Ruthenae*“). Сей вірш зближив єго з Маркіяном і вони оба опинили ся на тій самій ниві, а в кружку Маркіяна зійшов ся він з Головацьким, Вагилевичем і ин. Наслідком наведеного на Устияновича підозріння у політичних властей замовк він на якийсь час, але передчасна смерть єго друга Маркіяна викликала новий поетичний твір „Згадка за М. Шашкевича в вічну єго пам'ять“, а рік 1848-ий і зв'язані з ним події видвинули єго в перші ряди робітників на народній ниві. Ступаючи слідами Маркіяна, виспівав Устиянович живою народною мовою в романтичній настрою гарні ліричні твори („Побратимови в день імени єго“, „Осінь“, „Верховина“, „Туга“, „Хора й ин.), в котрих чутно також далекий відгомін німецьких клясиків, а деколи і польських поетів, одначе всі вони носять п'ятно саморідної живописности, хоч народна поезія в творах Устияновича не відбила ся таким сильним впливом, як у Шашкевича. Менше хисту виявив Устиянович у епічних творах, бож головним єго живлом була лірика, одначе літературну стійність мають також сі епічні твори, в котрих поет держав ся живої народної мови і намагав на народний лад (н. пр. „Пещена дитина“, „Рекрутка“, дума „Похід на Царгород“).

Окрім поетичних творів написав Устиянович прозою повісти: „Допуст Божий“, „Старий Ефрем“, „Мєсть Верховинця“ і „Страстний Четвер“, оповіданє з молодих

літ Гр. Яхимовича „Толкущему отверзется“ та поетичний образець з угорської верховини „Ніч на Бержаві“. Дві перші повістки списані з життя самого поета; особливо ж у першій зобразив він свою ніжну, чутливу матір, що берегла своїх дітей перед злющою вдовою, котра прокляла власну свою дочку. В повісти „Месть Верховинця“ влучно зобразив поет вдачу верховинців, а „Страстний Четвер“ переносить нас у часи угорського вельможі Юрія Ракочія, та хоч подія розвиває ся в карпатській верховині, дієві особи нам зовсім чужі.

Прозові твори Устіяновича були побіч Маркіянової „Олени“ першими пробами на ниві повістярського письменства, котра опісля довший час лежала перелогом аж до часів Федьковича і Франка. Якнебудь Устіянович не виявив справдішнього повістярського хисту, всеж таки помітна в тих его творах цвігіста проза, що визначає ся чудовими живописними образами верховинської природи, в котрих блиснув поетичний его талант.

На превеликий жаль і шкоду рідного письменства і сей другий спадкоємець Маркіянової ідеї наслідком бідованя на нужденнім гірським приході, а також наслідком могутних посторонних впливів (Богдана Дідицького, Івана Головацького й ін.) на его мягку, чутливу вдачу почав хитати ся у своїх національних і літературних поглядах, поки зовсім не збив ся з Маркіянового шляху на об'єдинительні манівці. На 40-літний ювілей (1878) українська молодіж і народні товариства повітали Устіяновича сердешними привітами. Але на сї привіти відповів він стихом „Моимъ друзьямъ“ написаним змосковщеною мовою, в котрім Русинам-народовцям дорікав „сепаратизмом“ та взивав „къ единству“. На склоні віку гадки чутливого поета звернули ся знов на шлях Маркіяна і він відчув, що забрив не туди, куди провадила его вірна єму до якогось часу народна муза і рік перед смертю мав написати „Сон внучки“ (1884), в котрім гадка его звертає ся знов до України, а в творі „Вспомини“ тогож року подав неначеб поетичне *summa vitae*. Тимто влучно зобразив его в посмертній споминці Ів. Фрэнко: „Не послідну силу покрила буковинська

земля¹⁾; солодко-звучна струна пукла на вбогій лірі руської музи; умер оден з перших будителів нашого народного духа, друг Маркіяна, „соловейко“, як звали его молоді товариші, умер залетівши в старости літ на чуже поле, забавивши сьпівати „по нотах“. — Нещасними впливами віддертий від груди питомої матери, на котрій висьпівав тільки солодкозвучних пісень, він замовк; признавши сьвяту справу своєї молодости, справу Маркіянову, ілюзією, він утворив собі на її місце нову ілюзію, виrozumовану, абстракційну, і на дармо кілька разів пробував до тої холодної ілюзії загіти своє м'яке серце до живої, натхненої пісні. Вправні пальці бренькали по струнах, але тепле, животворне слово не полилось уже з груди, як колись у днях молодости“.

Антін Могильницький (1811—1873), ровесник М. Шашкевича, Я. Головацького й Устияновича, не належав імовірно до Маркіянового кружка, одначе виявив не меншу від них любов рідної мови і саморідного письменства. Син сьвященника з Підгірок (у Калушині), рано осиротів і тиняв ся по Буковині й Угорщині, глядаючи осьвіти, поки на останку у Львові не скінчив богословія. Вже в духовній семінарії виступив з привітним віршом, а в „Слові о повинностях підданих“, виголошенім перед настоятелями і питомцями семінарії, виявив великий хист красномовства і вказав потребу вчити ся народної мови та її плекати, приблизити ся до народу, наслухувати его тужливим пісням і приглядати ся народним поведінкам. Могильницький належав також до перших будителів народного духа в наддністрянській Україні та був прихильником живої мови в письменстві, хоч не зглибив устної словесности і творів українських письменників так, як кружок Маркіяна, і тому в его творах більше відбив ся вплив польських і німецьких поетів, а також вплив церковно-словянського і польського языка. Після перших починів поетичної творчости з часів духовної семінарії відозвав ся Могильницький з розбудженем народного життя (в 1848 р.) поетичною повістю „Русин вояк“, (1849), в котрій зобразив хоробрість українського жовніра. Головним твором его є поема „Скит Маняв-

¹⁾ Із Славська, в Скільщині, переніс ся Устиянович в старших літах на Буковину, де був приходником у Сучаві і там умер (1885 р.).

ський“, оперта на народних переказах про заснування сего славного старинного монастиря на Станіславівськiм Підгір'ю. Мимо визначного поетичного таланту, его в ліричних і епічних творах, уклад сеї поеми схиблений, бо обемисте оповідане вложив він в уста старця-селянина, котрий повторяє оповідане про заснування монастиря, а до того виголошує філософічні розумованя про „святую простоту“¹⁾.

Тодішні обставини зложили ся так, що великий талант Могильницького не встиг розвинути ся і зник в сільськiм затишку. Тим то свідомий того з певного рода жалем перекривав він у передньому слові „Скита Манявського“ висказ Римлянина: „Коби нам хліб наш насущний, лекші днєвнi праці, став би ся не оден з нас Віргіль і Гораций“. Серед українського суспільства викликали свого часу твори Могильницького велике одушевлення і надії, а також его участь у народнiм життi в 1848 і в 1861 р., коли jako посол галицького сойму і державної ради визначив ся краснорічними промовами в обороні народних прав. Маркіянів син, Володимир, і буковинський поет Федькович присвятили одушевлені вірші „батькови Могильницькому“, одначе надії на него покладані не справили ся.

З меншим успіхом, але з щирою любов'ю народної мови і словесности, трудили ся побіч згаданих письменників Маркіянової доби **Лука Данкевич** (1791—1867) jako байкописець (відомий під прибраним іменем Лука з Ракова), **Михайло Козаневич** (1807—1877) вірний до скону Маркіяновій ідеї мимо об'єдинительної блуканини деяких ровесників і **Рудольф Мох** (1816—1891), котрий поборював граматичного диктатора Йосифа Левицького, прихильника церковщини, і полишив перші проби на драматичній ниві, доси в Галичiні не управлюваній („Справа в селі Клекотині“ і ин.).

18. Вплив письменників Придніпрянщини на відродженє письменства в наддністрянській Україні.

Як на Придніпрянщині любов рідного слова і народу довела до розбудженя народного житя і відродженя пись-

¹⁾ Могильницький не напечатав II-ої частини сеї поеми, оповістив тільки першу її частину.

меньства, так і в наддністрянській Україні розбудила вона народну свідомість і дала почин народному письменству. Збірник українських пісень М. Максимовича став для них неначе провідною зорею, що завела їх до рідного українського слова, випертого під стріху сільських курних хат, щоби его видобути із забуття і поставити на народнім свічнику. Та попри те став сей збірник для них наглядним свідомством, що й на широкій Україні, про котру і в наших галицьких співанках гомоніла нераз хиба тужлива згадка, співають та говорять такоюж мовою, як і під галицькою сільською стріхою. Колиж небавом попала ся їм у руки „Енеїда“ Котляревського, мали вони вже готовий зразок рідного письменства, яке їм доси уявляло ся тільки в гадці. Повісти Квітки, твори інших українських письменників у Гребінчиній „Ластівці“, в „Южнім Руськім Збірнику А. Метлинського“, твори Єремії Галки і т. и., додали їм снаги сміло ступати тим шляхом, що провадив їх до горячо бажаної мети, до витвореня рідного письменства в живій народній, зовсім забутій і нехтованій мові. Та не тільки дорогою печати діставали ся літературні твори з придніпрянської України до Галичини, але вже з початком XIX ст. розповсюднювано їх також у рукописних збірниках, а з тим галицькі письменники приймали не тільки мову, але й письменський лад сих творів. Особливо припадали до вподоби сатиричні й гумористичні писаня (н. пр. сатира Василя Растовецького з Волині п. з. „Польське Царство“ (1832 р.). Окрім того на відроджене наддністрянської України мали вплив вистави драматичних творів І. Котляревського. В Галичині була ще жива традиція шкільних драм Київської Академії та вертепних і пасхальних драм і в 40-их рр. XIX ст. В львівській духовній семінарії виставлювано гумористичні діяльogi в роді давних інтермедій, а се залюбоване до драматичних вистав понесли питомці із собою по краю, так що під кінець 40-их рр. XIX-ого ст. устроювано такі вистави в різних сторонах краю. Початок зробив о. Іван Озаркевич (дід письменниці Наталії Кобринської) в Коломиї виставою перерібок творів Котляревського. Виставлювано в Коломиї також Квітчине „Сватанє на Ганчарівці“ і Ст. Писаревського „Купала на Івана“ п. з. Весіле“, (імовірно також у пе-

ерібці І. Озаркевича, (а вистава „Сватання на Ханчарівці“ мала привід до легенди про побут Квітки в Коломиї, якого одушевлені виставою видці викликували, хоч він помер 1843 р.)

Драматичні вистави сих творів устроювали також приємці духовної семінарії у Львові і в Перемишлі. Музику до них укладав тодішній консисторський канцелярист (опісля священик і визначний композитор) Михайло Вербицький, а пісні сих творів розповсюджувалися по українських землях у цілій країні і розбуджували любов народної мови і національну свідомість. Такі вистави устроювано також в Тернополі (1849 р.). І. Озаркевич надав однак своїм перерібкам місцеву закрутку гуцульську, а се затерло між іншими рівень гумору й іронії первотворів.

Таким побутом уже в перших починах відродження наддністрянської України і її письменства стрічаємо сліди впливу літературних творів з Придніпрянщини, що мало нагодатні наслідки для розвитку письменства в Галичині. Але небагом набігла інша струя впливу з Росії, струя об'єднательних змагань московських слов'янофілів, що ослабила літературні й умовні взаємини між наддністрянською і придністрянською Україною. Отся струя об'єднательна збила кошичних товаришів і помічників М. Шашкевича на манівці і викинула тут окрему вітку мертвого книжного письменства.

Об'єднательний напрям у письменстві Наддністрянщини. Денис Зубрицький.

Під впливом об'єднательної струї змарніли небагом прояви національного і літературного руху Українців 40-их рр. Наддністрянщині: замирає зовсім національно-політичний рух (чимало впливає на се реакція за міністерства Баха¹⁾), на літературній ниві виступає вже зовсім виразно „об'єднательний“ напрям, що змагає до витворення „общеевропейского літературного язика“. Прояви сего напрямку зближення і об'єднання української літературної мови з московською сягають уже перших часів відродження наддністрянської України в 30-их рр. Жерелом сего напрямку була пропаганда кружка московських слов'янофілів з підмогою

¹⁾ „Головна Руська Рада“ розв'язала ся 30 червня 1851 р.

професора московського університету Михайла Погодина¹⁾, а головним представником сего напряму в Наддністрянщині був Денис Зубрицький (гл. стор. 68). Зазнаємивши ся із Зубрицьким підчас побуту у Львові²⁾, Погодин мав нагоду ввійти в зносини з Вагилевичем, Головацьким і ин. письменниками, переписував ся з ними і приєднував для „обеднительної“ ідеї. Около Зубрицького громадять ся цілий кружок і він звіщає Погодина³⁾ про засноване „Погодинской колоніи Галичско русской“, назвавши себе її „атаманомъ“. Зубрицький видає „Історію древняго Галичско-Владимірського княжества“ (т. I—III 1851—1855 р. у Львові) московською мовою, п'ятує в ній „невіжами“ тих, „що прислухували ся тільки простонародному розговорови своїх слуг і робітників“, називає українську мову „чужим, областним нарічем галицької черни“ та висловлює там погляд, що історії не пишуть „на областномъ нарѣчїи Галичской черни“ бо для „простолюдина довольно молитвенника, катехизиса и псалтиря“. Під впливом тих поглядів Зубрицького відбуває ся помалу переміна в змаганнях деяких учених і письменників у Наддністрянщині, котрі, замість надіяти ся на власну працю, ходили на Високий Замок і тужливо споглядали на північ.⁴⁾ Головацький уже в „Розправі о южно-руськїмъ язикѣ“ (в другій редакції) натякає на потребу збачування української мови „старими словами“ з давніх пам'яників, а брат его Іван печатає свої сонети присвячені Миколі I. „императору всеи Руси“ (при нагоді его візду д

¹⁾ Погодин Михайло, московський історик і археолог ур. 1800 в Москві, ум. 1875 р. був професором університету в Москві, подорожував по слов'янських землях, збирав слов'янські старинності (по его смерті закупає російський уряд за 200.000 руб. его музей і бібліотеку, в котрій опинило ся чимало дорогоцінних рукописів із ставропольської архіву, з бібліотеки св. Онуфрійської, перемиської капітульної і пн. галицьких бібліотек). Він намагав ся зробити Росію осередком панславизму. В тім згляді вельми цікаві „Письма з Слов'янищи“ вид. 1879—80, в котрих містять ся листи слов'янських учених і письменників до Погодина.

²⁾ Від 1835 р. Погодин часто відвідував Львів, а в 1840 р. подорожує до Львова. В тім згляді вельми цікаві „Письма з Слов'янищи“ вид. 1879—80, в котрих містять ся листи слов'янських учених і письменників до Погодина. В Австрії можна підготувати об'єднання австр. Слов'ян з Росією.

³⁾ письмом з д. 7 липця 1856 р.

⁴⁾ Про се оповідає в своїх споминах з подорожи по Галичині львівський губернатор Громека около 1855 р.

Відня) в II-й ч. альманаха „Вінок“ (1849), зложеній уже більше книжною мовою і присвяченій православному архіеп. Раячичеві на перекір митрополитови Левицькому. Заходом Зубрицького вводять з підмогою Погодина зближений до московщини язик у виданім накладом Гал. Руської Матиці „Историческомъ Сборнику“, в котрім з історичними й археологічними розвідками виступає **Антін Петрушевич** (1821—1913), син священика-письменника Степана із Стрийщини, крилошанин львів. митр. капітули. Вже на зїзді руських учених висловив він погляд, що твори призначені для всенародної просвіти треба печатати живою народною мовою, а твори висшої науки для інтелігенції „літературним язиком“. Він сам печатав свої розвідки з обсягу історії, археології й язикознавства книжним язиком, котрий він уважав „праруським“. Вельми трудящий і плодovitий, був він радше лінгвіст і фільольог, як історик, а його історичні розвідки переповнені виписами й примітками, мають часто прикмети полемічних брошур з їдкою нераз вузко-політичною закруткою. Заслужив ся між иншим виданем дрібних, розсипаних заміток до історії Галиц. Волод. Руси п. з. „Сводная Галицко-Русская Лѣтопись“ (від 1500—1800), що мала імовірно послужити йому основою до продовження „Исторіи“ Д. Зубрицького. Одначе безкритичність у вношеню збирного матеріалу і суб'єктивність видавця виявлювана полемічними замітками вменшує наукову стійність сеї Лїтописи. Справдешньою великою заслугою Ант. Петрушевича є вельми багатий збір книжок і рукописий, жертвований ним книговні „Народного Дому“, що творить там „Музей Антона Петрушевича“.

На ниві відродження народного житя в наддністрянській Україні в першій половині XIX ст. причинили ся до розбудження народної свідомости особливо серед нашого духовенства **Михайло Гарасевич** (1763—1836), професор богословія і ректор львівського університету, а відтак генеральний вікарій митропол. капітули, об'ємистим твором „*Annales Ecclesiae Ruthenae*“ (1862 у Львові), що подає історію Руської Церкви від введення християнства до 1826 р. з багатою збіркою вельми цінних документів, і **Михайло Малиновський** (1812—1894), архидіакон митропол. капітули, що брав живу участь у науковій діяльності і оповістив (під впливом

Д. Зубрицького і Я. Головацького) книжною мішаниною чимало розвідок богословських та з історії Руської Церкви і видав неначеб доповнене названого твору М. Гарасевича німецькою мовою „Die Kirchen- u. Staatssatzungen bezüglich des griech. kat. Ritus in Galizien. Lemberg 1861“.

Антін Добрянський (1810—1877), парох Валяви, заслужив ся вельми численними розвідками з історії Руської Церкви, печатаними у видаванім ним календарі-альманаху „Перемышлянинъ“ (1850—56) і полишив у рукописи твір „Historia Ruthenorum cum Sta Romana ecclesia unitorum“ з цінними документами (в музею А. Петрушевича).

В тім часі появляє ся московщиною для жіноцтва видавана часопись „Лада“ і „Семейная Библиотека“¹⁾, вибір з московських поетів „Русская Антологія“²⁾, а навіть редакція „Зорі Галицької“ дістає ся в руки членів Погодинської кольонії так, що Ставроп. Інститут рішив застановити дальше її видаванє. „Стихи“ складані при нагоді ріжних торжеств нагадували подібні твори XVII і XVIII ст. Письменники „староруської школи“ звертали ся нераз до московської літератури, одначе не черпали із справдішнього її жерела, із живих засобів, що проявляли ся вже самим стилем, живим реалізмом і новими ідеями у таких письменників як Пушкін і Гоголь, вони не розуміли ані змісту ані характеру московського письменства.

20. „Особый русскій языкъ“ у літературі 50-их рр. XIX ст. у Наддністріяніні.

Для обєдинительного письменства в Галичині трудили ся, почавши від 50 их рр. XIX ст., головно три письменники, котрі крім того в обєдинительнім таборі заняли в національно-політичній діяльності важне становище. Се були: Іван Гушалаевич, Богдан Дідицький та Іван Наумович.

Іван Гушалаевич (1823—1903), син хлібороба з Чортківщини, складав уже яко питомець духовної семинарії пісні під ноти, котрі тим способом розповсюдили ся серед на-

¹⁾ під редакцією Северна Шеховича 1853 р. ²⁾ 1854 р.

шого суспільства. Вже з „весною народів“ в 1848 р. стало його ім'я голосним завдяки пісні „Мир вам, братя!“¹⁾ котра протягом довгих літ була неначеб народним гимном. Перші поетичні твори писані доволі чистою народною мовою печатав у видаваних ним часописах (гл. в горі) і в збірнику „Стихотворенія И. Гушалевича“ (1848, Перемишль). Але пізнійші його вірші навіяні вже об'єдинительним духом, зложені „особымъ рускимъ языкомъ“, не мають літературної стійности ані що до форми, ані що до змісту і мови. Засновини українського народного театру дали йому привід до написання чотирох мельодрам з життя селян доволі чистою мовою, між котрими найдовше держали ся на видні театру „Підгіряни“ (1879, Коломия) завдяки музиці М. Вербицького. Покинувши управляти рідну ниву письменства, запаморочений об'єдинительними змаганнями, відвернувшись він в 1866 р. рішучо від народу і відбив ся від него, так що під кінець свого життя став мертвим і забутим.

Богдан Дідицький (1827 — 1909) вибив ся в 50-их рр. ХІХ ст. побіч Головацького на становище дійсного проводира Погодинської кольонії і став неначеб ареопагом у справах письменства в Галичині. Син священика з Жовківщини, Дідицький переняв ся був на філософічнім відділі у Львові (1846) революційними змаганнями польської молоді, але промова Гр. Яхимовича на зборах „Гол. Рус. Ради“ і вірш А. Петрушевича „Братям Галичанам“ там виголошений довели його до отямлення, а Я. Головацький розбудив у ній українськими книжками народні почування. Але яко помічник у редакції „Вѣстника“ і „Зорі Галицької“ (1853 р.), намагав ся вже вводити московщину. Збірником „Зоря Галицкая яко альбумъ на 1860 годъ“, виданим у честь митрополита Яхимовича, в котрім більш п'ятидесятки письменників помістило свої поезії і цінні розвідки літературні, народописні й історичні, писані мішаною книжною мовою (він сам помістив там свою поему „Буй-тур В севолодъ“) здобув собі Дідицький серед нашого суспільства великий вплив, котрий вельми влучно оцінив Ом. Огоновський: „Хоч народні проводирі стояли на сцені полі-

¹⁾ Текст сеї пісні з музикою Петра Любовича роздано на слов'янських зїздах в Празі (1848), а відпоручники „Гол. Рус. Ради“ співали її в кружку Слов'ян.

тичної сьвятині руської, то за кулісами скривав ся умний творець „Альбума“, когрий цілою машинерією тодішньої політики Русинів вправно кермував. Та і сам митрополит рішав усякі важнійші справи лиш за радою Дідицького.“

Почин Йосифа Лозинського до введення польського абецадла в українськiм письменстві (гл. в горі стор. 82) підняло в 1850 р. австрійське правительство з понуки краевого галицького правительства. Секретар міністерства просвіги Йосиф Іречек в окремії брошурі ¹⁾ приспособив чеську правопись до української вимови і доказував, що українське письменство зможе розвивати ся на основі сего нового письма самостійно й окремо від московського. Щоби спинити московщенє мови розповсюднюване деякими галицькими письменниками, намісник гр. А. Голуховський намагав ся перевести гадку порушену Й. Іречком і покликав з тою метою комісію для полагоди сеї справи. ²⁾ Однак комісія не згодила ся з тою правописною новиною і змаганє се ударемнено. В сім азбучнім спорі брав живу участь також Б. Дідицький ³⁾.

Осягнувши таке вплиове становище серед нашого суспільства, вихіснував се Дідицький для систематичного переведення обєдинительної ідеї і в 1861 р. став видавати політичну часопись „Слово“, спершу мовою зближеною до народної, а відтак обережно впроваджував московські вислови і форми. Щоби приєднати ширші круги нашого суспільства, печатав він у „Слові“ перекладом історичні розвідки Костомарова (Дві руські народности 1863 і ин.) і поезії українських поетів виїмково навіть Кулішевою правописю, розповсюднював виданя письменників з України, але переогодом „Слово“ рішучо приняло русофільський напрям що до мови і національно-політичних змагань. Після невдачного бою австрійських військ з Прусами в 1866 р. помістило „Слово“ статію „Поглядъ на будущность“

¹⁾ Über den Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht. Wien 1859.

²⁾ Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien, Lemberg 1861.

³⁾ Дідицькій Богданъ, О неудобности латинской азбуки въ письменности русской. Въѣдень 1859. — Споръ о рускую азбуку, описаній Б. А. Дідицькимъ. Львовъ 1859.

з зазначенем, що галицькі Русини творять з Москалями оден нарід. Крім того Дідицький видав безіменно брошуру н. з. „Въ одинъ часъ научиться Малорусину по великорусски“ (1866), в котрій намагався показати, що є „на Руси одинъ русскій языкъ, а на этомъ языкѣ два выговора“, для посполування московщентю літературної мови видав „Подручный нѣмецко-русскій словарь“ (після московського словаря І. А. Е. Шмідта 1867 р.). Дідицький манився думкою, що твори его языком писані зможуть Москалі читати своїм виговором і вважати своїми.

На той лад що до мови виправляв Дідицький твори інших поетів (Гушалевича, Устияновича, Лисикевича, Федьковича і ин.), видаваних его заходом, і намагався тим під ден стрихулець підвести їх до що до „літературного языка“, оч сі поправки особливо творів Устияновича і Федьковича вляли ся псованем їх саморідної мови. Дідицький присвоїв собі в 60-тих рр. неначеб диктатуру на літературній ниві Галичині і визначував кождому з письменників, що до его звертали ся, літературне становище. Так повело ся ему переманити в обєднительний табір молодого письменника Володимира Стебельського, котрий на ниві рідного письменства визначним талантом міг би був собі здобути поважне становище, а за понукою Б. Дідицького став у літературній обєднительній часописи „Боянъ“ будувати „храмъ дной Руси“. В тім напрямі провадив Дідицький опісля видавництво „Литературного Сборника“, видававши його Гал. Рус. Матицею“ замість „Наукового Сборника“.

Іван Наумович (1826—1901), син народного учителя з Бука, підчас богословських наук у Львові переняв ся був польським патріотизмом, але опісля навчив ся народної мови української і печатав народною мовою вірші, казки, повіданя і драматичні твори вже 1849 р. в тодішніх часописах. Опісля популярним місячником „Наука“ розбудив широкіх кругах народних замилованє до читаня і поширив потрібне народови заводове знанє з обсягу хліборобського господарства (особливо з пасічництва) та здобув собі тим способом голосне імя в широкіх верствах народних. Перегодом одначе „Наука“ стала щораз більше проповідувати москвофільські змаганя та намагати на московщину і тим втратила просвітно-научну стійність. Окрім того

в промовах своїх у галицькій соймі і в державній раді заняв об'єднательне становище, а статєю „Поглядъ на будущность“ в „Словѣ“ (1866) промостив противникам дорогу до гноблення самостійного національного і культурного розвитку українського народу.

Побіч названих в горі істориків Д. Зубрицького й Антона Петрушевича, котрі в своїх писаннях заняли об'єднательне становище, намагалися І. Гушалеви́ч, Б. Дідицький і Ів. Наумови́ч переводити об'єднательну ідею з підмогою поетичних творі́з, повістий і популярних писань.

21. Літературні змагання против об'єднательного напрямку.

„Об'єднательний“ напрям мав вельми некорисний вплив на розвиток народної літератури в Наддні́стри́нщині. Горстка об'єднате́лів під проводом Зубрицького, як пише сучасний дописець „Зорі“ (1854, ч. 51), „набрала в свої груди воздуху сіверного (північного) і ним завіяла по ниві нашої літератури так, що гнеть сам по ній сніг і лід оказався і чути ся дали єно голоси, які чути ся дають на полях, коли метельниця зашумить. Умовкли перед голосом тих метельниць жайворонки і соловії що не розблиснущої весни нашої літератури. Мороз перейшов по жилах і костях Русинів. Розпука їм серця розривала, бо думали, що по тій красній і так короткій весні вічна настане зима“. І справді затихають на якийсь час письменники Маркіяногового кружка, Я. Головацький і М. Устиянович (а відтак намагаються писати мовою зближеною до московщини). Вагилевич починає писати лише по польськи. Однак зерно кинене Маркіяном на галицько-українську ниву не пропало марно. Слов'янофільська пропаганда, що викликала розлад серед українського суспільства і дала почин до завзятої партійної боротьби, не встигла запаморочити всього українського суспільства.

На перекір заходам Погодинської кольонії починає серед українського суспільства будити ся придушена свідомість національна. З початком 1855 р. стає на чолі редакції „Зорі Галицької“ Микола Савчинський і оповіщує, що „Зоря“ не перестане виходити: „скине тільки шати і пута чужі, а прибереся, як повинна, по руськи“. Головними представниками народного напрямку являються ся Плято́в

Костецький¹⁾ і два молоді поети Ксенофонт Климкович і Євгеній Згарський, що загірті творами Шашкевича й Устияновича, заснували між станиславівською молоддю громаду „Руський Гелікон“ і постановили працювати на літературній ниві на народній основі.

Євгеній Згарський (1834—1892), син сьвященника з Жидачівщини, переняв ся вже в часі гімназійних наук у Станиславові народолюбивим духом під впливом шкільного товариша Ксенофонта Климковича (1835—1881), сина сьвященника з Городеньщини. Найбільш до вподоби припали їм поезії М. Шашкевича й М. Устияновича (в I і II ч. „Вінка“, виданого у Відні), отже й вони почали під впливом своїх учителів Василя Ільницького і Михайла Полянського писати вірші народним ладом і народною мовою. Одначе обставини так склали ся, що Климкович, не покінчивши гімназійних наук, був приневолений тиняти ся в тимчасовій урядовій службі, поки Б. Дідицький не покликав его на помічника в редакції „Слова“ (1862 р.). Але вже ранше печатав Климкович поетичні твори в „Зорі Галицькій“, в котрій також Згарський, тоді слухач філософії, поміщував поезії і прозові писання та став душею сего видавництва і разом з Климковичем після давнішого занепаду оживив его в народнім напрямі. Перегородом обняв редакцію „Зорі Галицької“ Плятон Костецький (1832—1908) з поручення Ставропігійського Інститута і поміщував там свої поезії й оповідання з лемківського життя.

Се були почини нового літературного життя, котре овіяне животворним духом відродженої з кінцем 50-их років літератури на Придніпрянщині, поплило знов ширшою струєю і забезпечило дальший розвиток українського письменства в Галичині на народних основах.

22. Національне відродженє і почини народного письменства в надпрутській Україні.

Відорвана з давних часів²⁾ від українських земель надпрутська Україна (Буковина) пробудила ся що йно в 60-их рр.

¹⁾ Костецький Плятон поміщував свої поетичні твори спершу в „Зорі Гал.“ і пн., відтак видав 1862 р. збірник своїх поезій п. з. „Poezji Platona Kosteckoho, Lwiv.“

²⁾ Буковина враз із Молдавією належала в XII ст. до Галицького

XIX ст. до нового умового життя. Яко частина Молдавського господарства попала була Буковина під владою Туреччини в страшну умову темряви і нужди. Не було там ні одної школи, а по монастирях учили черці тільки церковної грамоти, тимто і тамошнє духовенство вельми підупало що до просвіти. Не ліпше діяло ся і в боярських кругах, бо діти боярські ледво вміли читати і писати. Темнота налягла на весь край, а за тим ішов і умовий занепад населення. Аж в р. 1775 блиснув промінь надії на красшу долю, коли Буковина перейшла під владу Австрії. Цісар Йосиф II. зніс підданство і приказав закладати народні школи. Одначе сі школи мали ширити науку німецької мови, а при тім не занедбувати волоської. Про Українців на Буковині австрійська управа мабуть і не знала, вважаючи їх на основі православного віроісповідання Волохами. До тих шкіл покликувано учителів з Угорщини або Семигороду, тому незеликий хосен приносили вони народови.

В 1786 р. прилучено Буковину яко буковинський округ до Галичини. Народні школи перейшли з того часу під догляд львівської латинської консисторії, пізнійше (1844 р.) виеднала собі греко східна консисторія в австр. правительства догляд над більшою частию народних шкіл. В справах народного шкільництва поділяла Буковина у великій части долю Галичини аж до відлучення 1849 р. З того часу, як латинська консисторія обняла догляд шкіл, учили в буковинських школах окрім німецької і волоської мови також польської, але про українську мову ніхто й не думав.

Цісар Йосиф II. положив також перші підвалини до двигнення буковинського духовенства. Для кандидатів ду-

княльства, котре обіймало східну Галичину і сягало до устя буковинського Серету і Прута в Дунай. В половині XIII ст. попала Буковина під татарську корону, а в половині XIV ст. загорнули сей край Волохи. Тоді залив польський король Казимир північну часть Буковини із східною Галичиною. Під впливом українського життя в Молдавії зукраїньщала ся волоська династія, на дворі молдавських господарів у Сучаві навує українська мова, а в церкві зукраїньщена церковно-слов'янська, так, що Молдавське господарство до половини XVII ст. мало українську ціху. З перенесенєм столиці Молдавії із Сучави до Яс, виперла українську мову волоська, а в половині XVII ст. являє ся волоська мова вже в урядових грамотах.

ховного стану основано духовну школу і подавано науку читання, писання, числення і необхідні богословські і душпастирські відомости. Щоби витворити основи для ширшої освіти духовенства і сьвітської інтелігенції, оснувало австрійське правительство в Чернівцях гімназію (розширену 1808 р. на ліцей), а духовну школу перетворило в богословський науковий інститут (1827 р.), що остояв ся аж до засновання черновецького університету (1875 р.). Однак обидві сі наукові інституції, в котрих учили тільки латинською і німецькою, опісля (в богословськім інституті) також волоською мовою, не могли виховати сьвідомої української інтелігенції, що полюбила би свій край і нарід і подбала про его культурний розвиток. Задля того надпрутська Україна від злуки з Австрією не проявляла більш як 60 літ українського життя, не видала (аж до 1861 р.) ні одного українського твору літературної стійности, хоч з початком XIX ст. між австрійськими Слов'янами будить ся національна сьвідомість, народне жите, а в сусідній і з Буковиною адміністраційно злученій Галичині вже в 30-их рр. положено підвалини до розвитку народної літератури. Правда, під кінець 40-их рр. являють ся в надпрутській Україні віршованя (Гавриїла і Василя Продана та Василя Ферлеєвича), однак і змістом і мовою та складом були вони зовсім чужі українському народови і тому не могли розбудити ані народної сьвідомости ані життя серед тамошнього українського суспільства.

Рішучий перелім на сім полі замітний аж по введеню шкільного державного закона з 25 мая 1868 р., коли управа шкіл перейшла в руки державних властей (Ради шкільної краєвої) в Чернівцях. З того часу росте число народних шкіл, а з заснованем учительської семінарії в Чернівцях виходять приспособлені для народних шкіл учителі. Новочасна школа виховала молоде покоління сьвідоме користи з науки і положила підвалини до всенародної просвіти, отвараючи популярному письменству приступ до широких кругів народних. Але справдешній соняшний промінь засіяв у надпрутській Україні не з наукових інституцій, тільки зпосеред самого народу, з котрого вийшов перший народний поет Йосиф Юрій Гординський-Федькович.

23. Закарпатська Україна, єї національний занепад і почини відродження. Історичний огляд.

Закарпатські Українці, поселені в колишній північно-східній Угорщині, на південних збочах Карпат, сумежні із Словаками на заході, з Мадярами і Волохами (Румунами) на півдні, а з галицькими Українцями на північному сході тогобіч Карпат, (около $\frac{1}{2}$ міліона), є тубильці, що осіли тут в ріжних часах. В часі малярського наїзду Українці тоді вже були христіянами після східного обряду, мали власну самоуправу, а на малярськїм дворі можна було почути й українську мову. Майже до кінця XV-го ст. населене не підлягало кріпостному праву. Католицька віра здобула собі великий вплив на Угорщині, а тоді українське боярство переогодом винародовило ся і змішало ся з малярською аристократією. Від XVI-го ст. Маляри випирали инші народности з висших урядів і відносили ся неприхильно до Українців, навіть тоді, коли вони прийняли унію з Римом в Ужгороді (1649 р.) для обезпеки свого обряду і народности. Висші верстви суспільні златинщили ся і змалярщили і подібно, як у наддністрянській Україні, з українського населеня остали тільки низші верстви.

За володарства Марії Тереси і Йосифа II засіяла угорським Українцям красша доля. Установлено Мукачівську єпархію, до духовної семинарії у Відні принимано питомців з мукачівської і прясівської єпархії, а взаїмне там опізнане з питомцями з львівської і перемиської єпархії розбуджувало почуте приналежности всіх до одного українського народу. До заснованої Йосифом II. семинарії у Львові приймали питомців із Закарпатської України, а навпаки галицькі Українці часто їздили на Угорщину кінчити свої науки (Я. Головацький, А. Могильницький і ин.).

Одначе Українці не мали доступу навіть до низших урядів, а панщизняні селяни коротали своє жите в безпросвітній темноті. При всім тім одначе малярщене не осягало ще тоді значних успіхів, як довго в середних і висших школах учили латинською мовою. Колиж з кінцем першої половини XIX ст. значно розвинуло ся малярське письменство, Маляри осягнули перевагу над иншими народностями в краю. Революція в 1848/9 розбудила загорілість між Мадярами

але разом осявідомила немадярські народности. Після згноблення мадярської революції австрійське правительство відносить ся прихильнійше до немадярських народностей і до Українців. Чимало Українців осягнуло тоді висшу осявіту і заняли визначні становища в державі і церкві, а знесене панщини пособляло просьвіті між селянами. Заложено чимало народних українських шкіл, а з просьвітою будила ся і народна сьвідомість. Але із заведенем дуалізму на основі австро-угорської угоди (1867 р.) мадярська мова здобула собі майже виключне становище в державнім і прилюднім життю, зносили з Наддністрянщиною перервали ся, а мадярська культура поширювала мадяршене Українців.

24. Змаганя до підєму народного почутя між закарпатськими Українцями.

Вже в першій половині XIX ст. старали ся мукачівські єпископи будити народну сьвідомість між духовними і сьвітськими земляками з підмогою просьвітних змагань. В тих змаганях пособляли владикам Адольф Добрянський, син сьвященника, котрий своїми здібностями добив ся в державній службі висшого становища (був старшим жупаном), Іван Раковський, ректор мукачівської духовної семинарії, і Александер Духнович, крилошанин пряшівської капітули, поки вони стояли на народних основах.

Коли наддністрянська Україна в 1848-ім р. відродила ся до нового народного житя, тоді „Головна Руська Рада“ подавала руку „народови руському в Угорщині до зєдинєня, щоби всі Русини були одним сильним у спільній праці щасливим народом“. Закарпатські Українці на сей поклик галицьких земляків вислали 1849 р. під проводом Адольфа Добрянського депутацію до цісаря з домаганєм, щоби комітати (округи) поділити після народностей, ввести українську мову в народних школах, заснувати українські гімназії і правничий ліцей в Ужгороді та український університет у Львові щоби допущено Українців до урядів. А. Добрянський, котрий опісля яко комісар при російських військах, висланих (1848/49) на Угорщину для втихомирення ворохобні проживав в Ужгороді, розвинув там живу народну діяльність.

В ужгородській гімназії дозволено вчити деяких предметів українською мовою, а се розбудило завмерлу Закарпатську Україну і тоді Ужгород став осередком українського життя. Одначе перегодом почав Добрянський під впливом навязаних з московськими об'єдинителями взаємин виявляти об'єдинительні змагання, попав через те у підозріне у правительства та втратив своє урядове становище. Після того переніс він у 80-их рр. XIX ст. свою діяльність на наддністрянську і надпрутську Україну, котра закінчила ся у Львові пам'ятним політичним процесом (1882).

25. Літературна діяльність закарпатських Українців.

З пробудженням народної свідомости намагали ся передові закарпатські Українці плекати рідне письменство. Першим робітником на літературній ниві Закарпатської України був **Александр Духнович** (1803—1865)¹⁾, крилошанин прясівської єпархії. Ще яко сільський священик збирав народні пісні і почав вже з початком 30-их рр. писати поезії, складати книжки для початкової шкільної науки і для потреб народу та старався карпатсько-український говір підняти до степеня літературної мови і щиро дбав про поширення просвіти в рідній мові між земляками. Але хоч оден его вірш („Я Русин см був і буду, я родив ся Русином“) задля народолюбивого настрою став популярним, не було у него поетичного таланту і тому поетичні его твори не мають літературної стійности.

Небавом одначе Духнович і его ровесники та наслідники переняли ся поглядами карпатсько-руських грамотіїв XVII ст., бо думали, що літературні твори треба писати „книжнимъ словенскимъ языкомъ“ та піддержували сю давню шкільну традицію не тільки серед духовних і урядничих верств, але навіть у звичайному життю вважали непригожним уживати „хлопської мови“. Сі грамотії думали, що „славянско-руській языкъ“ є „матерній языкъ російского народа“ „или же рускій языкъ русского народа Галиции“. Прихильником національно-культурної єдности Українців з Москалям

¹⁾ Перед ним уже видав Михайло Лучкай латинським язиком написану граматику руської мови (1830) і проповіді (1831)

був навіть вельми талановитий Юрій Гуца-Венелин (1802—1839), лікар, археолог і етнограф, що переселився в Росію, а відтак вельми причинився до відродження болгарського народу. Хоч признавав він окремішність і самостійність української мови, до котрої належить і карпатсько-український говір, і ріжницю її від московщини, однак обстоював оден літературний язик для України і Московщини.

Отсі язикові погляди морочили уми закарпатських грамотіїв у початках XIX ст. і на довгий час згнобили свобідну думку, живе слово й умовий та письменський рух серед тамошнього суспільства. Наслідком замкнення умового життя у вузькі межі пережитого і попсованого „старослов'янського язика“ і його письменства попала українська інтелігенція в мертвоу і почала маляршити ся, а зубожіле селянство оставало без просвіти і науки, бо й шкільні книжки були зладжені змосковщеним, для молодежи незрозумілим язиком. Закарпатські письменники витворювали отже таке саме письменство, як галицькі об'єдинителі — „особый рускій язикъ“ і тим пособляли маляршенню свого суспільства.

Тоді зрозуміло й угорське правительство, що занепад народної просвіти може довести при такій роботі об'єдинителів до суспільного і національного розладу в краю і почало дбати про виданє шкільних книжок у живій мові закарпатських Українців. З почином 80-их рр. XIX ст. зладив Ласло Чопей у Будапешті і видав державним накладом читанки для народних шкіл мовою зближеною до народної, однак і в тих виданнях попадали ся вислови церковно-слов'янські, московські, словацькі і малярські, хоч видно загальне змаганє до визволення з об'єдинительної сумішки. Вслід за тим появил ся нагороджений Угорською Академією Наук тогож автора „Русько-малярський Словарь“ у Будапешті (1883) з передним словом, написаним чистою народною мовою і короткою граматикою української мови. Спорудник користував ся окрім Мікльосича трудами українських й інших язикознавців і висловив рішучий погляд, що „Рускій язик є самостоятельний і не може ся держати нарічієм російського“. Однак се не отямило закарпатських об'єдинителів, вони остали глухими на ті погляди Л. Чопея, наслідком того маляршенє поширювало ся невпинно і спиняло ся тільки там, де ще живе народне

слово, під сільською стріхою. Тимчасом осьвічена верства закарпатсько-українського суспільства або майже зовсім винародовила ся або попала в зневіру і рівнодушність. В останніх одначе часах деякі закарпатські учені навязали взаємини з Наук. Товариством ім. Шевченка у Львові і змагають до відродження закарпатської України на народній основі, а велика світова війна причинила ся там до розбудження національної свідомости і до просвітних змагань.

26. Ширший розвиток письменства в придніпрянській Україні. Київ третім огнищем літературного й умового руху.

Національна ідея проявила ся в перших творах українських письменників (Котляревського, Артемовського а навіть Квітки) ще не зовсім виразно і не з повною свідомостю. А всеж таки і в тім комічному зображуванню народного побуту, инколи пересаднім, проглядала горяча любов народу і тому влучно замітив Куліш, що „Котляревський був усеж таки самотнім письменником, що зобразив усіма забуте або понехане життя українського простолюдя“. Квітка-Основ'яненко ступив уже оден степень дальше від своїх попередників у зображуванню народного побуту і живописував з етнографічною вірністю життя і моральні прикмети українського простолюдя. Сей напрям причинив ся до поступового значіння народного письменства і глибшого розуміння його досягlosti. З одушевленням народною поезією і народними переказами лучила ся любов умового життя Слов'янщини, а тоді й народна ідея виступала з більшою свідомостю в українськiм письменстві. В українських творах 30-их і 40-их рр. ХІХ ст., доволі ще нечисленних, проявляють ся всі прикмети слов'янського відродження. Подібно, як у Чехів, в часі відродження, в українськiм письменстві слідно змагання до оновлення застарілої старовини (навіть з підмогою підроблених неначеб то старинних історичних дум).

Осередком того розбудженого українського життя стає на короткий час старинний Київ, з якого се життя розходить ся широкими струями на Придніпрянщині. Київ мав певні хвилі занепаду і бистрого процвіту, але все був осередком культурного українського життя, одушевляв своєю

старовиною, чарував відгомонам колишнього життя. Московські слов'янофіли лучили з Києвом окреме посланництво для слов'янського життя, але для українського народу був він огнищем нового відродження, а в мріях українських слов'янофілів столицею та осередком будучої слов'янської федерації, коли нове жите буде основане на підвалинах братерського єднання і любови.

У сім осередку України зустрічалися три сусідні слов'янські народности; українська, московська та польська і тому під впливом всеслов'янського відродження на передове місце висувалося питання про взаємини між тими трьома народами. Засноване університету сьв. Володимира в Києві, 1833, (після знесення Виленського університету і Кременецького ліцея), другого з черги на українських землях, причинилося до розбудження умового українського життя, особливо з того часу, коли там обняв катедру московської літератури український учений і етнограф Михайло Максимович (1834). Небавом заснував ся там для дослідів старинностей комітет, котрого членом був також Максимович і се був почин до пізнішого засновання комісії для видавництва давних актів. Відтак починає Максимович видавати альманахи, в котрих містив вірші і повісті для оживлення, але головний зміст їх творили історичні розвідки і матеріяли про Київ та Україну, а головним спорудником сих альманахів був сам Максимович.¹⁾

Поки ще почав у Києві будити ся літературний рух, в українським суспільстві проявляли ся згадки про колишню окремішність і самостійність України і розбуджували любов української старовини, а любителями її бували і великі пани в роді згадуваного вже бувшого міністра Трошинського. На початку XIX століття до тих українських патріотичних змагань прилучили ся також змагання всеслов'янські. Був се час, коли по всій Європі творили ся тайні товариства (в Італії, Еспанії, Німеччині й Росії). Сей дух проявив ся і на Україні; в Києві заснувалося „Общество Соединенныхъ Словянъ“ (1818 р.)

Підвалиною програми сего товариства був федеративний засновок, а до него належали Українці, Москалі і По-

¹⁾ Спершу видавав Максимович „Кієвлянинъ“ (3 книжки 1840, 1841 і 1850), а відтак „Украинець“ (2 книжки 1859 і 1864 р.).

ляки. Метою єго змагань було витворенє дружних взаємин між трема племенами місцевого населеня. За Полтавою і Харковом, де пробудило ся вже народне житє, слїдував з черги Київ, де змаганє до національного відродженя українського народу проявило ся вже з повною свідомістю в „Кирило-Методіївськїм Братстві“ в напрямі демократичної федерації словянських племен під зверхністю Росії.

27. Словянофільство в Росії. Кирило-Методіївське Братство в Києві.

Під кінець XVIII ст. під впливом західно-європейських ідей свободи і народности проявило ся відродженє словянських народностей і витворило ся почуванє словянської взаємности (словянофільство) задля обопільного пізнаня і змаганя до зєдиненя словянських народів до боротьби о народну рівноправність. Так зродила ся у західних Словян (Словаків і Чехів) ідея всесловянства (панславізму).

Ідея словянофільства (панславізму) в Росії приняла з початках 60-их рр. виразну політичну прикмету і змаганя в тім напрямі виявили ся в „Словянскомъ благотворительномъ комитетѣ“ в Петербурзі і єго філіях. Се словянофільство мало виразну ціху панрусизму на централістичній основі.

В супротивности до сеї централістичної ідеї московських словянофілів розвинули українські народолюбці словянофільську ідею на федеративній основі, котра обстоювала права поневолених народних верств і виявила ся у вільнодумних змаганнях „Кирило-Методіївського Братства“ в Києві, в 40-их рр. XIX ст.

Вже на два-три роки перед заснованєм Братства св. Кирила й Методія утворила в Києві патріотична молодіть українська заходами Куліша, що там був тоді учителем (1843—1844) невеличку громаду, котра задумала видвигнути українську народність з духового занепаду, а українських крєпаків з умовою і суспільної неволі. Молода київська громада перенялась ідеями Христової віри і тому всі вони добре знали св. Письмо та перенялись євангельською правдою і любовію, вважаючи, що до такого діла треба люди

чистих серцем, освічених і спосібних до християнської саможертви. В сій невеличкій громаді зародилась була перша думка, видавати книжки потрібні для самопізнання, наклонити деяких панів-гуманістів, щоби заводили народні школи і тим положили основу народній просвіті на Україні. Головою сеї громади був Шевченко, на котрого взирали товариші „як на якийсь небесний світильник, яко видиме натхнення звиш“.

Окрім того й історія Словян була для київських громадян провідником і підоймою до великого подвигу і нема ніякого сумніву, що відроджене Словян (живий національний рух у Чехів і Словаків) було жерелом українського панславізму київських громадян. Тогочасний рух у польській літературі, іменно ідеї поета Красінського¹⁾, наука Товіянського²⁾ і месіанізм Міцкевича не могли також остати без впливу на київську громаду. В польсько-українській тогочасній літературі (Чайковський: *Powieści kozackie*) були висловлені думки про всесловянське значінє Києва, а з тим вязалися думки висказувані про всесловянське посланництво Польщі. В Києві пробували Поляки, що цікавилися Словянщиною і приязно відносилися до провідників українського руху (Куліша відносини до Михайла Грабовського і Свідзінського). Отже сї різні впливи і місцеві услівя, серед яких находилася київська українська громада, витворили програму всесловянського єднання. Так провадила діло до р. 1845 українська громада в Києві, перенявши ідеєю всесловянською, з котрою громадяне лучили змаганє до просвіти на Україні і знесенє крпацтва.

¹⁾ Красінський Жигмонт, оден з найзнатїйших польських поетів, ур. 1812 р. в Парижі, ум. 1859. З его творів замітні прозові фантастичні і пророчі драми „Nieboska komedya“ „Irydion“, зображаючи боротьбу нового суспільства із старим, пророча поема „Przedświt“, „Psalmy przyszłości“. Красінський — поет більше філософічний, а в творчості зовсім незалежний.

²⁾ Товіянський, колишній ученик влденського університету. радник карного суду, екзальтований містик, пропагатор дивачних доктрин про походженє і чищенє духів, покинув Вільно і поселив ся в Парижі, де зібрав собі 44 прихильників і оголосив ся їх учителем. У своїй науці месіанізму обіцював дні відродження з духа. Поміж першими учениками Товіянського були Гоцинський, Міцкевич, Словацький.

В році 1845. переселив ся до Києва Костомарів (заняв місце в київській гімназії, а відтак катедру історії в університеті), де ранше зродилась ідея українського панславізму під впливом Корсуна і Метлинського, а особливо славіста Ізмаїла Срезневського. В Києві ознакомив ся Костомарів з товаришами української громади Кулішем, Шевченком, Василем Білозерським й іншими, оповідав їм про словянське відроджене і звертав їх бачність на загальнословянські питання. Питання порушені Костомаровом викликували живі розмови, а іменно Шевченко був одушевлений словянською взаємністю. Мало-помалу дозрівали погляди товаришів і київська українська громада перетворилась (в перший день Різдва Хр. 1846 р.) під впливом Костомарова в Братство сьв. Кирила і Methodія, злучивши змагання всесловянські з українським націоналізмом, на суспільно-політичній основі. До сего товариства належали, окрім в горі згаданих, Микола Гулак, Опанас Маркович¹⁾ (опісля чоловік Марії — Марка Вовчка), Олександр Навроцький¹⁾ і ин. Вони зложили устав сего тайного товариства (давнійша громада українська в Києві не мала ніякого писаного уставу, покровителями своїх змагань прийняли словянських первоучителів (Кирила і Methodія) а девізою їх було: „И оуразумѣете истину и истина сповѣдѣтъ вы“. (Єванг. Йоана VIII. 32).

Члени Кирило-Methodіївського Братства прийняли ось яку програму: Слов'яни повинні зєдинити ся в самостійні політичні групи на основі федеративного зв'язку поміж слов'янськими народами; привилеї і станови права та крѣпацтво мають бути знесені, а кожде племя повинно мати своє на родоправство; управа, законодавство і просвіта мають ґрунтуватися на релігії Ісуса Христа; в справах віри має бути релігійна свобода і терпимість; в прилюднім богослуженні всіх єствуючих церков у слов'янських племен має бути за

¹⁾ Навроцький Олександр ур. 1823 р. в Полтавщині. скінчив курс наук у київській університеті (1847 р.). За участь у Братстві сидів 7 місяців у тюрмі і до 1851 р. був під поліційним доглядом. Відтак емігрував у Петербург, а після того в Еривань, умер 1903. Писав поезії: ричні і переклав 12 пісень з Осіяна, деякі поезії Байрона, Шіллера, Гете, Хомякова, Міцкевича (між иншими „Ода до юности“, „Фарплет“ та зладив переклади Гомерової Іліади й Одисеї.

ведена словянська мова; має бути повна свобода мисли, науки і вільність печатати всякі писання; в наукових інститутах словянських народів мають відбувати ся виклади всіх словянських язиків і літератур.

Кирило-Методіївські товариші переняли ся думкою, що до такого великого діла треба нових людей і сили нової; а тою силою повинна бути чистота серця, праведна освіта й свобода простого люду. Тому членами Братства могли бути лише люди відомі з непорочного життя й праведної освіти. Задля того постановили вони дбати, щоби на Україні було як найбільше письменних людей. Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони устне й печатне слово й добру науку дівчат, яко материй і сестер сих діячів, що мали ширити освіту серед простолюдя. Тому й дбали вони, щоби на Україні було як найбільше письменного жіноцтва. (Таким поглядом свого часу переняв ся був також Квітка яко директор інститута для дворянських дівчат у Харкові). Окрім того члени Братства пильно заходили ся, щоби було знесене крпацтво. Тому постановили мало-помалу підготовити до сеї спасенної думки й уряд та панів з підмогою науки і підмови, а простолюде до нової красної долі з підмогою народних шкіл. Задля того мали нахилити до сеї думки панів, щоби заводили сільські школи.

Ще докладнійше і виразнійше з національного становища були подані загальні засновки приложені до місцевих відносин особливо з оглядом на Поляків і Москалів у „Книзі з Битія“ або „Законъ Божій“, написаній М. Костомаровом. Слідом тодішнього словянофільства Костомарів у сій книзі ідеалізує патріархальне словянство і протиставить его германському живлові. Він вважає український нарід найчистішим і найвірнійшим представником демократичного живла, подає погляд на історичний розвиток Польщі й України й її упадок. Але хоч Україна лежить у могилі, каже Костомарів, вона не вмерла, а встане з могили і знов кликне до своїх братів-Словян та стане незалежною речю-посполитою в союзі словянським.

Окрім тих змагань до підему з вікового занепаду і до відродження українського суспільства члени Кирило-Методіївського Братства постановили рішучо зірвати з царською

самовладою та оперти зєдинених Словян під верховладою Росії на основах демократичної федерації. Федерація мала би бути „Словянськими зєдиненими державами.“

Стоячи на основі національної самостійности й окремішности українського народу, члени Кирило-Методіївського Братства дбали про розбудженє національної сьвідомости Українців, а одушевлені народною мовою відносили ся з великою увагою до московського і польського письменства. Коли поезія Шевченка була проникнута ширим українським народовством і він у поетичній формі давав вислів поглядам Братства на українську народність, то Куліш і Костомарів обрабляли історію й етнографію України головню науковим способом, а врядигоди критичними й публіцистичними розвідками пояснювали єство та задачі українства.

Члени Братства сходили ся на дружні розмови у Гулака. Студент Петров, що жив у тім домі за деревляною стїною, чув відорвані слова їх розмови і умів так підлестити ся Гулакови, що сей розказав єму про се товариство, а навіть впровадив єго до Братства. Тоді Петров, розвідавши про все, доніс власти. Наслідком того доносу арештовано десять членів сего товариства і посаджено їх у кріпости або розіслано на урядову службу в далекі губернії Росії. Костомарова увязнено на передодні єго весіля ¹⁾, а Шевченка ²⁾, коли перевозив ся поромом на Дніпрі до Києва, щоби відтак з Кулішами поїхати за границю на дальшу науку малярства. Такаж сама доля постигла й інших товаришів.

Ув'язненє членів Товариства сьв. Кирила й Методія спиноло розвиток українського письменства на цілий десяток літ, а програма того товариства лишила ся теорією розбитої київської громади української. А всеж таки в пізнійших літературних і наукових працях давних товаришів та їх наслідників проявляв ся відмінний від московського погляд на розвиток літератури і словянські відносини, погляд, в котрім було історично багато вірного і з людського становища багато справедливих домагань.

¹⁾ 29. марця 1847 р.

²⁾ 5. цвітня 1847 р.

28. Українська Трійця.

Найвизначнішими представниками ідей Кирило-Методіївського Братства — українською трійцею були: Костомарів, Шевченко і Куліш, котрих письменську і громадянську діяльність тепер розглянемо.

Микола Костомарів, головний починник і душа Кирило-Методіївського Братства, уродився (16 н. ст. мая 1817 р.) на слободі Юрасівці у Вороніжчині, де українське населення межує вже з московським. Батько його був дідищем та оженився з українською селянкою. На одинадцятomu році життя грабівники вбили його батька і з того часу виховане молодого Миколи оставало в руках матери. По скінченню вороніжської гімназії перейшов він у харківський університет, де під впливом проф. Луніна, ученого європейської міри, одушевився історією, а під впливом проф. А. Метлинського і товариша Ізмаїла Срезневського народовіданєм та став записувати народні думи й пісні і тим способом на основі устної народної словесности вивчив основно українську мову. Тодішній Харків був осередком українського руху („Українські Атени“) і Костомарів увійшов там у кружок української молодіжи. (з А. Корсуном, Петренком, Щоголевым, Кореницьким, Бецьким і ин.), перенятої ідеєю відродження української мови і літератури. Тоді вже під прикритим іменем Єремії Галки почав він писати українські поетичні твори, в котрих зобразив злиденне положення українського народу, а притім вказував на підйом народного духа і бистрий перехід народу від безпомічної безсильности до могутньої прояви народної рішучости. В драматичнім творі „Сава Чалий“ зобразив Костомарів прославленого в народній пісні честилубця тяжко покараного за зраду своєму народови, а в трагедії „Переяславська ніч“ представив терпіння і героїчні подвиги народу і торжество всепрощаючої християнської любови.

Українські поетичні твори Костомарова ¹⁾ не мають великої мистецької стійности, (більше поетичного хисту вивив він у драматичних творах), а всеж таки є вони певним зворотом від романтичного сумованя за минувшиною на

¹⁾ Збірник творів Єремії Галки, Одеса 1875, а також: Руска письменність, видане товариства „Просвіта“ у Львові 1906, т. IV.

шлях красшого розуміння української старовини та сучасности, подають нові мотиви та виявляють національну свідомість. Тимто, коли Метлинському насували ся сумніви, що „рідна мова може як свічка сконає“, то Костомарів висловив надію на красшу будучину.

Сьпіваючи про „чародійную славу“ „Еллади“, котрої діти „гризли ся із собою як звірі“ і вона тим побутом „зопсувала найкрасчий восточного неба дар“, мав поет без сумніву на приміті і Словяньщину та нашу безталанну Україну. Але при всім тим він не зневірив ся, він вірив у красшу будучину і висловив надію, що настане:

»День великий, день воскресний,
День Божої слави :
В прах розсиплють ся будови,
Старосьвітські справи«. (Руск. Писм. IV. 268.)

Костомарів голосив ті самі думки, якими були пережиті Кирило-Методіївські братчики, а доторкуючись тут політично-суспільних питань, бачив їх розвязку на християнській основі.

Між епічними творами визначають ся дві гарні поеми в романтичнім напрямі, написані на основі народних переказів: „Брат з сестрою“ і „Ластівка“. Перша поема звязана з добою Татарщини (козак оженив ся з купленою у Татарина полоненою дівчиною), а в „Ластівці“ зобразив переміну вдови у ластівку з жалю за вбитим на війні сином.

Головною цариною діяльности Костомарова була історія. Єго найбільш цікавили спомини минувшої могутности і слави українського народу, згадки про підєм і боротьбу народних верств за віру, народність і рідний край проти всякого гноблення. Тимто він приготовляв ся до університетської професури і написав розвідку „О значеніи уніи въ западной Россіи“ (1842 р.), одначе сю розвідку з понуки харківського архієпископа ніби то задля „вельми різких і неосновних, сумнівних поглядів“ спалено, а Костомарів не дістав наслідком того катедри історії в харківськім університеті. В другій розвідці „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзии“ (1843 р.) намагав ся на основі українських народних пісень виказати психологічні типи народного життя. Але й ся розвідка при всій науковій стійности стрінула ся з різкою критикою москов-

ьких учених необізнаних з народним українським життям. Костомарів прийняв тоді становище гімназійного учителя в Рівні на Волині, де розсліджував добу Хмельниччини і приготував засоби до історії Богдана Хмельницького. Але вже в 1845-ім році київський університет покликав його на кафедру історії.

В Києві заснувалося головною з його почину на Різницю в 1846 р. Братство св. Кирила і Методія. Наслідком доносу увязнено членів сего братства, а Костомарова передержано рік у Петро-Павлівській твердині „за утворення тайного товариства, в котрім обговорювано злуку Словян в одну державу“ і вислано його в урядову службу в Саратов (у статистичнім комітеті) з заборонаю писати і печатати свої твори. В 1857 році помилуваний царем Александром II., виїхав він із Саратову за границю, а коли вернув у Петербург (1859 р.), опублікував у „Отечественныхъ Запискахъ“ історичний вірш п. з. „Богданъ Хмельницькій“¹⁾, котрий поставив його відразу в перших рядах істориків у Росії. Петербурзький університет покликав його на тій основі на кафедру історії, де він отримав там викладав від листопада 1859 до мая 1862 р. з таким успіхом, що не тільки студенти, але й старші люди зацікавлені його слухали, а одушевлені викладами слухачі на рапорт вносили улюбленого професора із салі. Наслідком заворушень між академічною молодіжю правительством заборонило університет і заборонило Костомарови викладати історію. Колиж (в 1862 р.) знов відчинено університет, не покликано вже Костомарова на кафедру, а призначено його в урядовій службі з професорською платою як члена Археологічної комісії, в котрій видав 10 томів про історію України п. з. „Акты Южной и Западной России“. Тоді з В. Білозерським і Кулішем заснував він науково-літературний місячник „Основа“ (1861—1862), в котрім історичними й історично-політичними розвідками розвивав думки про демократію й федерацію на основі по-

¹⁾ „Богдан Хмельницькій“ появилася 2-м виданням 1859 р., 2-ох томах, а 1887 р. 3-м виданням в 3-х томах. Український переклад цієї монографії появилася в „Руск. Істор. Бібліотеці“ Ол. Барвінського т. IX—XII в Тернополі 1888—89 р.

шани всякого народу, яко одинокого способу уладжування словянських справ.

В 1859—1862 р. повіяло на Україні привітнішим вітром для просвітного руху, а тоді українські народолюбці стали засновувати недільні школи і писати шкільні книжки українською мовою. Костомарів намагався надати сим заходам практичний і реальний напрям і в розвідці п. з. „Мысли Южнорусса“ (Основа 1862, V.) про научуване в українській мові, вказав на те, що простолюдо треба приступним ладом подавати необхідне знанє. Українське суспільство зложило поважну квоту на печатанє українських учебників для недільних шкіл. Але цензура не дозволила напечатати навіть українського перекладу Євангелій Ф. Морачевського¹⁾. Тоді Костомарів передав лишні з видавництва учебників гроші Петерб. Академії Наук на нагороду за виданє Українського Словаря, котрого спорудження і видання довершив Борис Грінченко (в IV-х томах 1907—1909).

Після того забрався Костомарів виключно до наукової роботи по книговнях та архівах, а добуток сеї довголітної заподадливої праці явилося 16 томів п. з. „Историческія монографіи и изслѣдованія“, відтак у VI-ти томах „Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей“. Найбільша частина его монографій присвячена історії українського народу, котрого не добачали попередники Костомарова поза князями і гетьманами. Він звів разом нитки історії Київської Русидотатарської доби і козацької України від її починів аж до упадку Мазепи, а крім оповідань про походи, дипломатичні змагання і політичні коромоли зобразив визвольну боротьбу українського народу. В „Исторіи въ жизнеописаніяхъ“, окрім оповідання історичних подій подав літературні образи діячів України XVII ст., в котрих пояснив письменське житє України з доби церковних братств, коли українська просвіта була ще громадською справою²⁾.

¹⁾ Переклад сей в перерібці П. Житецького напечатано аж в р. 1905—11 в Москві з дозволу С. Спюда.

²⁾ В „Руск. Истор. Бібліотеці“ Ол. Барвінського напечатані українським перекладом істор. монографії Костомарова в т. II., IX—XV., а переклад Ол. Барвінського „Исторіи въ жизнеописаніяхъ“ появил ся

З поглядами українського народовця звернув ся Костомарів також до історії Московщини і своїми монографіями з того обсягу причинив ся до зросту демократичних думок у московськiм суспільстві і доторкнув ся також історії Польщі з демократичного становища та слідив за національним духом у подіях XVII—XVIII ст.

При всім тім одначе головним предметом єго історичних дослідів був український нарід. „На нарід глядів Костомарів яко на живий організм“, каже В. Антонович. „Історичні події про жите і долю сего народу черпав він з архівних документів і старинних літописий; одначе сї події не оставали в-зображеню історика сухим вичислюванєм осіб і змавань, не були самою тільки пергаменовою основою кабінетної роботи. Дієві особи, події, цілі доби оживали в богатій творчій уяві автора і не затрачуючи реальних, провірених строгою критикою прикмет історичної правди, стрясали себе гробову пліснь і виринали в повних життя образах“. Для доповнення і оживлення сухих нераз літописних і документальних подробиць черпав Костомарів „краски з етнографії для живописання побуту і поглядів народних верств. Таким етнографічним засобам учений історик не признавав чивидно дійсного значіня, але в збережених в устній словесности історичних натяках і згадках старав ся схопити моральну фізіономію доби, доповнити ними ті ніжні, тонкі, невловимі черти, що вивітріли і засохли в строго історичних памятниках. Яко історик віруючий у могутність свого народу, не вагав ся він відкинути се, що, хоч миле иноді патріотичному почуваню, не видержує критики, або такі перекази, що граничать часто з панегіриком. Яко письменник глибоко народолюбивий, перенятий глибокою вірою в будущину українського народу, в єго могутність і духові сили, Костомарів не міг вязати ся такими маловажними зглядами, бережене хоч би давних, але фальшивих переказів і основного на них фальшивого національного самопідлещування“.

Хоч Костомарів писав свої твори, особливо научні, московською мовою (головно з оглядів на цензурні постанови), одначе вони присвячені майже виключно поясненню

історичної долі України й українському народови. Та хоч літературна спадщина єго в українській мові невелика, належить він до перворядних українських діячів. Дорогою історичних і народописних дослідів він справді більше, як хто инший, причинив ся до вияснення внутрішньої історії України, а своєю діяльністю до поглиблення національної свідомости серед українського суспільства. На історичній ниві здобув собі Костомарів визначне становище яко одинокий історик-мистець, що вмів живописувати минувшину в доведених до справдешнього мистецтва живих образах осіб, звичаїв і подій. Костомарів належить неперечно до найбільш трудящих і плодovitих письменників¹⁾, а обставини, серед яких він жив і трудив ся та й єго професорське становище зложили ся на те, що писав свої твори переважно московщиною. Отсі обставини, як і погляди ним висловлені з нагоди початкової науки в недільних школах, в критичних оцінках деяких українських видань і замітки єго з нагоди літературної діяльності в останних роках Куліша дали привід до не зовсім оправданих висновків про погляди Костомарова на задачі української літератури, начеб він замолоду „не додумавсь, як на схилі віку, до теорії „литературы для домашняго обихода“. Із згаданих поглядів Костомарова одначе годі висновувати, начеб він був противником розвитку самостійного й окремішнього українського письменства. Він жеж сам писав українською мовою літературні твори (між ними і дві прозові розвідки), перекладав європейських поетів, одушевляв ся появою цінних творів українських письменників (Нечуя-Левицького, Старицького, Кулішевих перекладів Шекспіра) і сам виявляв намір написати історію України для народу українською мовою. А що при всій горячій любови України і рідної мови Костомарів був приневолений не одно промовчувати, то робив се очевидно не задля того, начеб понехав свої погляди, а тому, що в Росії не було ані свободи печати, ані особистої волі. Задля того в єго писаннях проявляє ся инколи невиразне становище в тих справах, а обережність єго можна виправдати страданями і переслідуваннями, які він перетерпів як основник і провідник Кирило-Методіївського

¹⁾ Бібліографічний покажчик вказує 316 єго творів і розвідок.

Братства, опісля яко професор історії в петербурьськiм унi-верситетi й український діяч до самої смерті. Костомарів, правда, ставив тоді на першому місці виданє українського словаря і граматики, щоби дати українській мові міцні підвалини, відтак указував на потребу книжок для початкової науки, а що буде потреба дальше писати, се, як він висловлював ся, вкажуть обставини, і тим самим бажав широкого розвитку українського письменства, не тільки одної початкової словесности для народу. Що сего погляду не висловлював рішучим способом, можна виправдати тими обставинами, що навіть за строго научні єго історичні твори переслідували єго вороги і цензура, а тим паче за писаня в справі становища і розвитку українського народу.

Як у прилюднім житю зазнав Костомарів тяжких злиднів, так і в родиннім житю переслідувала єго лиха доля. З приводу Кирило-Методіївського Братства увязнено єго на передодні вінчання і розлучено з судженою, котра опісля віддала ся і аж під вечер єго житя блиснуло єму на хвилину сонце родинного щастя. Коли овдовіла єго колишня суджена, одружив ся він з нею і тоді стала вона не тільки єго дружиною, але й помічницею в наукових працях. Задля ненастанної праці постарів ся він перед часом, але до останньої хвилі не випускав пера з рук, поки двократна нещасна пригода не вкоротила єго житя в Петербурзі (умер 7-го ст. ст. цвітня 1885 р.), так що не встиг довершити деяких розпочатих писань. З вірою в правдивість ідей, котрим присвятив Костомарів усе своє житє, перемагав він усякі сумніви і брав ся все з молодечею енергією і чисто українським завзятем до своїх робіт у змаганю до ідеалу, котрий так гарно висловлений єго другом Шевченком:

»А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Серцю жалю завдавати«.

Тарас Шевченко се найзамітнійше і найвизначнійше явище на ниві українського письменства і нашого народного житя. „Житє такого чоловіка, як Шевченко, замічає влучно М. К. Чалий, має велике значінє не тільки для сучасности, але й для грядучих поколінь. Поява єго — се не олучайність: з іменем Шевченка звязана доля многих міліо-

нів народу, в нїм, як промінї в огнищі со́чки зосередили ся духовні сили нашого кріпостного люду; він виріс з рідної ниви, обитої по́том і кровю нашого кормильця-сялянина. В особі поета нарі́д пізнав своє невідрадне положенє і вислав єго на видно́ осьвіченого миру, в середовище цивілізованих верств, голосити їм свої сердешні думи що тяжили на нїм протягом віків“. — „Шевченко, каже Костомарів, був вибранцем свого народу в прямім значінк сего слова. Нарід неначе вибрав єго сьпівати замість себе Поезія Шевченка — се пряме продовженє народної поезії — пра́весна єї доня. Муза Шевченкова роздерла завісу народного життя.“

Мало що не в кождім народї являють ся по всі часи великі поети, вістники любови, правди і волї, борці із су противними їм живла́ми. Одначе навіть у таких визначних поетів проявляє ся инколи певного рода роздвоєнє між їх творами і житєм їх. Але такого роздвоєня нема у Шевченка. Він оден і той сам у своїх творах, у „Кобзарі“ й інших писаннях, в „Записках“ і листах, — всюди проявляють ся ті самі гадки, ті самі почування і змагання цілої єго личности протягом усього єго життя; він являє ся нам взірцевою цілостю у своїх почуваннях, змаганнях і ділах свого життя Шевченкового „Кобзаря“ можна назвати найкрасшою частиною, одною великою поемою єго життя, котре нерозривними звязками злучене з усіма єго творами. Житє Шевченка дає нам такий величний образ тісної злуки чоловіка і поета, що вельми мало можна найти подібних прикладів в історії людства. Безсмертну стійність і глибоке виховне значіння мають Шевченкові твори, але поміж єго творами найбільшим, найпіднесліїшим являє ся саме єго житє серед можливих найтрудніших обставин неначеб мистецьким будівничим збудоване і зломане, поки ще було довершене. Ледви каторий із сьвіточів людства пізнав у такій мірі як Шевченко, що „житє — то боротьба“. Ціле єго житє було важкою боротьбою за любов і правду, за волю та за добро людства. се була велична, але zarazом страшна трагедія.

Дитячий вік Тараса. Тарас Шевченко-Грушівський родив ся 25. лю́тня (ст. ст.) 1814 р. в Моринцях (Звенигородського повіту, в Київщині). Батько Тараса Григорій і мати Катерина були крепаками спольщеного дідича-Ні́мця

Енгельгарда і се крѣпацтво спадало й на Тараса. Дід Тараса, Іван, побравши ся з Грушівською, став писати ся двома родинними іменами: Шевченко Грушівський та й Тарас в школі іменував ся Грушівським. У півтора року переніс ся батько Тараса з Моринець до Кирилівки і тому всі дитячі спомини Тараса вяжуть ся з сею місцевостю. Скоро і мило збігали дні малому Тарасови посеред дитинних мрій. Околиця, де родив ся і жив Тарас, вельми живописна, тому природа і єї прояви звертали на себе бачність молодого хлопця і оживляли єго буйну уяву, а бистрий і поетичний ум спонукував єго побачити в дійсности сї образи, які втворив собі в уяві (єго вандрівка до желізних стовпів, що в єго уяві підпирали небо).

Однак не довго тішив ся Тарас сим справдешним щастєм; надійшли хвилі, що затроїли єму дитячу волю і рано знівечили єго щастє. Се були колючки і терня, що зміцняли єго духа. Перше нещастє, яке постигло Тараса на десятому році єго житя — се була смерть матери. Про се згадав Тарас опісля (1850) з тяжким серцем:

»Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою
Ще молодую у могилу
Нужда та праця положила.«

(Руська писем. V. 2. ст. 56.)

Батько Тараса, маючи господарство а при тім шестеро дрібних дітий, був приневолений в друге оженити ся і дати дітям мачуху. Мачуха мала свої діти і задля дітий-зведенят настали в родині злидні. Мачуха найбільше не любила Тараса задля єго пустотливої вдачі. З того часу зeszли з Шевченкової хати хвилі згоди і домашнього щастя. „Не минула година без колотнечі і зачіпки між нами дітьми, пише сам Тарас, не минула година без суперечки й зачіпки між батьком і мачухою“. Змалку лишений любови і материнських ласк, навик він скупляти ся в самім собі і став недовірчивим. Батько віддав єго до дяка в науку. Але мертва наука не припала до вподоби непосидючому хлопцеві. Він радше слухав біблійних оповідань батька, або споминок з давної бувальщини, особливо оповіданя про Коліївщину столітнього

свого діда Івана (що був єї самовидцем), а се врило ся глибоко в тямці малого хлопця.

»Бувало в неділю, закривши Мінею, —
 Батько діда просить, щоб той розказав
 Про Коліївщину...
 Столітнії очі як зорі сняли,
 А слово за словом сьміялось, липлось...
 І мені малому нераз довелось
 За титиря плакати. І ніхто не бачив,
 Що мала дитина у куточку плаче»

(»Гайдамаки« епілог.)

З того часу, як опісля оповідав Тарас своєму приятелю Сошенкови, зародила ся в єго думці ідея поеми „Гайдамаки“.

Опісля настали для Тараса тяжкі невзгоди. В діти роки по смерті матери дізнав Тарас другої важкої втрати. Умер єго батько Григорій, а умираючи згадав і про Тараса. „Синови Тарасови з моєї спадщини нічого не треба“, сказав натхнений віщим духом. „Він не буде аби-якою людиною, з него буде або щось дуже добре, або велике ледащо для него моя спадщина або нічого не буде значити, або нічого не pomoже!“ Одинайцятилітний Тарас став круглою сиротою. Нераз сидів він під тином у старій ряднині, думаючи про гірку сирітську долю. Однак мачуха не давала єму дармувати. Від раної весни до пізної осені Тарас гуляв на череду, а зимою ходив до школи до дяка Богорського, де був єго „попихачем“. Тарас без великого труду вивчив грамотку (буквар), часослов і псалтир, і дяк не задавав собі при науці з Тарасом багато праці. Нераз опісля поклавав він Тараса читати псалтир над мерцями і для заохоти давав єму десяту копійку. Але сваволя Тараса розстрошила скоро згоду між учителем і учеником. До тогож дяк був чоловік простий, пияниця і часто знущав ся над малим хлопцем. Коли Тарасови надоїла лайка і бійка дяка, утікав „в сьвіт за очі“ і скривав ся в саді сусідного селянина, виглядів собі сховок у корчах калини. Сестра Ярина приносила єму їсти і там скривав ся Тарас цілими днями перед дяком і мачухою. Тоді то мабуть серед чудової природи розбудила ся в нїм охота до рисованя, бо, сидячи в бур'янах, рисував собі коний, москалів і т. и. Але наблукавши ся цілими днями, був Тарас приневолений знов вертати до сь

гнобителя. Зненавидівши лютого паницю-дяка, відплатив він ему за жорстокість власною его тростинкою й утік від него. Школою Богорського скінчила ся початкова наука Тараса.

Шевченко глядає учителів малярства. Тепер бажав він взяти ся до рисованя і малярства, до чого ще змалку мав велику охоту. Тож ходив по селах та глядав собі тямущого учителя малярства, як сам каже:

»Ходів я та плакав, та людій шукав.

Щоб добру навчилп...«

(Руск. Писем. V. 1. 226).

В сій вандрівці за учителем малярства попав Тарас на такого паницю, як Богорський, то знов на дяка-ворожбита, що глянувши на его ліву руку, сказав ему рішучо: „У тебе нема кебети ні до чого, ба й ні до шевства, ні до бондарства“. Віративши надію стати малярем, тринадцятилітний Шевченко вернув до Кирилівки і став, як сам каже, „пастирем стад непорочних“, себ то громадським пастухом. Але охота до живописи спонукала его піти ще в село Хлипнівку, що славилось малярями. Там прийняв его оден з малярів на дві неділі на пробу, а помітивши у Тараса талант до малярства, порадив ему, щоби постарав ся о дозвіл у дідича вчитись у Хлипнівці малярства, бо без дозволу бояв ся довше держати у себе чужого хлопця-крепака.

Тарас послухав ради маляря і пішов за дозволом Вільшану, де жив Дмитренко, управитель дібр Енгельгарда. Дмитренкови припав до вподоби живий і цікавий лопець і він взяв его на службу до двора. Саме оді обняв молодий Енгельгард майно свого батька. Він риказав Дмитренкови зпоміж сільських хлопців набрати посібних до двірської служби. Таким способом і Тарас став комнатним козачком. Охота до малярства не покидала Тараса, причинивши ему чимало горя. Енгельгард їздивасто до Вільна, Варшави, Києва й до Петербурга і брав собою Тараса. В подорожах сих збирав собі Тарас „нишом-тишком“ рисунки, щоби було опісля з чого дома перисовувати. Проживаючи якийсь час у Варшаві, віддав Енгельгард Тараса до якогось комнатного маляря на науку. Маляр замітив у свого ученика незвичайні здібности до малярства, однак не вмів его більше нічого навчити окрім

мальованя стелі та стін. Але був на стільки сумлінний, що прийшовши по році до пана за умовленою платою, просто висказав ему свою думку про Тараса. З поради того маляря віддав Енгельгард Тараса до знатного в тім часі портретиста варшавського Лямпі. Пан обрахував ся, що може з часом мати велику вигоду, коли его крепак навчить ся малярства. Тарас почав отже ходити до него на науку трохи не цілий рік. Вже в Вильні познакомив ся Тарас з Полькою Варшавянкою, котра не була крепачкою і в перший раз пізнав та глибоко почув своє людське достоїнство. Любов тої Польки, опанованої запалом польського повстання, мала великий вплив на его хоч пригнетену, але глибоко чутливу вдачу. Тарас вивчив ся тоді красше польської мови й опісля читав поетичні твори Міцкевича, Богдана Залеського й естетику Лібелята. Та перша любов, як сам признає, облагородила его душу і вивисшила его у власних очах. „Я вперше тоді прийшов на думку“, оповідав опісля Тарас своєму приятелеви Сошенкови, „чому і нам нещасним крепакам не бути такими людьми, як і інші вільні верстви?“ Для бідного сироти розкрив ся новий світ. Але те хвиливе щастє не дало ему ні на часинку забути про свою невідрадную долю. З одного боку его гірка минувшість, крепацтво, з другого вільна воля і незалежність інших верств — все те страшно мучило Тараса і доводило до розпуки. Однак Тарас не загинув.

Енгельгард виїхав з Варшави з цілим двором до Петербурга та взяв з собою і Тараса. Тут віддав его на 4 роки на науку маляреви Шираєву, котрий нераз тяжко побивав Тараса. Тарас пильно займав ся малярством а в ясні весняні ночі ходив у царський „Літний Сад“ і там відрисовував статуї, якими був прикрашений той сад. Там зустрів ся і познакомив ся Тарас із земляком своїм Іваном Сошенком, що опісля став учителем рисованя в Ніжені. Сошенко дізнав ся з оповіданя Тараса про его нещасну долю, познакомив Тараса з приятелем своїм Євгенієм Гребінкою, що був тоді в Петербурзі канцелістом у комісії духовних шкіл, і з ним став радити ся, як би помочи бідному землякови. Гребінка заняв ся щиро долею Тараса, казав ему приходити до себе, давав ему всякі книжки (твори Котляревського, Артемовського, Квітки й ин.), подавав деякі в домости і т. ин. Опісля Сошенко представив Тараса секре

гареви академії мистецтв, Українцєви Григоровичєви, і знаменитому малярєви Карлови Брюлову, а з Гребінкою бував Тарас часто у придворного маляря Венеціянова. Сей познакомив Тараса з славним московським поетом Василем Жуковським, що був учителем наслідника престолу (опісля царя Александра II). Знакомство з такими людьми не могло бути без впливу на розвиток молодого чоловіка. Розмови, яким він прислухував ся в їх домі, книжки, що діставав від Гребінки, бистро подвигнули вперед осьвіту Тараса. Провівши весь день на роботі (мальованю вікон, стін, стелі і иноді й парканів), Шевченко забирав ся нічу до своєї квати на горищі і читав усе, що єму попало в руки. А память у него була надзвичайна.

Шевченко належить до тих незвичайних людей, яких (Ізраелі¹⁾) назвав пізно вихованими геніями — *sero sapientes*. Не набравши ся змалку початкової осьвіти, якаб єму улепила трудну дорогу до поважної науки, поет-самоук привоював собі з великим трудом наукові відомости без ладу системи, але одолівав трудношти і велика сила присвоєних відомостей не задавила єго таланту. Тарас зачудував Сошенка поступом у науках. Бажаючи ліпше познакомити ся з напрямом єго таланту, задав Жуковський Шевченкови тему: описати житє артиста (митця)²). Не відомо, на скільки Шевченко вдоволів знатного романтика, вісно лиш те, що з того часу Жуковський пильно заохочив ся, щоб єго визволити. Та хоч сим займали ся впливові люди, всеж таки справа поступала вельми помалу. Тимчасом Шевченко ходив у сьвята до музея мистецтв при царській зимовій палаті і приглядав ся творам славних малярів, а в Літнім саді став писати перші свої вірші. З тих естетичних починів Тарасових напечатано опісля лише багату „Причинна“.

А всеж таки Шевченкови щораз тяжшим здавалось єго репацтво і доводило єго до божєвіля. Тимчасом Брюлов

¹⁾ д' Ізраелі (лорд Біконефілд), англійський державник і письменник (1804—1881).

²⁾ Опісля Шевченко обробив сю тему в повісті написаній московською мовою п. з. „Художникъ“ (переложеній українською мовою), де пеє частину свого життя, коли вчив ся в академії мистецтв під орудою Карла Брюлова.

намалював портрет Жуковського і за 10.000 рублів з гродажі сего портрету куплено волю Шевченкові 22. цвітня 1838 р. В пам'ять сеї незабутної події свого життя присвятив Шевченко двом своїм добродіям знамениті поеми: Жуковському — „Катерину“, а Григоровичеві — „Гайдамаки“.

Шевченко від викупу з крпацтва до засланя в неволю.

З того дня почав Тарас ходити до академії мистецтв (крепакам був заборонений вступ до сеї сьвятині) і став скоро одним з найліпших учеників-товаришів Брюлова. В академії заприятинив ся Шевченко з Німцем Штернбергом і читав з ним романи Вальтер-Скота в московськїм перекладі, а в Поляка Демського дістав історичні твори Лелевеля і поезії Міцкевича. Крім того читав Тарас з поради Брюлова біблїю, історію, а в перекладах твори Гомера, Гете, Шілера, Шекспіра, московських і польських письменників, учив ся французької мови і слухав академічних відчитів. Брюлов познакомив Тараса з передовими петербурьськими домами, а Тарас часто ходив по вєчерах, неначеб хотїв заглушити спомини про гірку долю минувших літ. Деколи сидїв дома, але мало займав ся малярством, а все було то сьпїває, то вірші пише. Однак поет наш сам не знав літературної стійности своїх творів і (окрім Сошенка, котрий звав їх „нікчемними“) перед ніким з ними не виявляв ся. Аж Полтавець, дідич Петро Мартос, прочитавши принагідно деякі Шевченкові поезії, подбав про перше виданє Тарасового „Кобзаря“ в Петербурзі 1840 р. Але як тільки появил ся „Кобзар“, стали московські критики піднимати на глум українську мову і народність. На Україні повитали його з нечуваним одушевленєм. Небавом напечатав Шевченко поему „Гайдамаки“ (1841 р.), прийату також вельми неприхильно московськими критиками, що конечно хотїли поетів спонукати писати московською мовою поеми з висших верств суспільства. В тім часї познакомив ся Шевченко з Яковом Кухаренком, отаманом чорноморських козаків, і зараз заприятинив ся з ним, а відтак з Осипом Бодянським. З оповідань Кухаренка зацікавив ся Тарас природою і долею свободолюбних гірняків кавказьких, а знакомство з Бодянським пособило вивченю історії України і розкрило поетови широкий сьвіт — Словяньщину.

В р. 1843. поїхав Шевченко на Україну, не бачивши чотирнайцять літ рідного краю. В осені вернув у столицю, а літом 1844. р. поїхав знов у рідний край, укінчивши академію мистецтв. Притім дістав він золоту медаль і (в 1845. р.) титул „свобідного артиста (митця)“. На Україні проживав Тарас у знайомих і приятелів в Чернігівщині та в Полтавщині (між іншими в Олександра Чужбинського і Григ. Тарновського) і придивлявся гулящому життю українських панів по дворах та хуторах, але стрічав між ними і таких, у котрих під покришкою чудацтва тліла іскра щирої любови свого краю і народу.

Григорій Тарновський поручив Шевченка князеви Миколасви Репнінови в Яготині (в Полтавщині), генерал-губернаторови „Малоросії“, одному з найбільш освічених і вільнодумних людей тодішньої Росії і в него найшов наш поет щире прийняття. В тім часі написав Шевченко поеми „Іван Гус“ і „Кавказ“, а при писанню останньої користувався оповіданнями Чужбинського, котрий осеню 1846. р. вернув з подорожи на Кавказ. Після того поет поїхав з Чужбинським у Київ і там дістав місце „рисувальщика“ при археографічній комісії. З поручення комісії їздив Шевченко по Україні, рисував види пам'ятних історичних місць, будівель та розкопував могили. В Києві познайомився Тарас з громадою патріотичної молодежи української, що там утворила ся (1843—1844. р.). В тій громаді зродила ся думка — видавати книжки потрібні для самопізнання та просвіти українського народу, з підмогою деяких панів-народолюбців українських заводити нагодні школи і тим покласти основу всенародній освіті в Україні. В сій громаді вели ся також широкі розмови про Слов'янщину а те, що громадяни поміж собою науковим способом розмовляли, вповідав Шевченко поетичними образами. Отоді Шевченко понаписував високі свої твори: „До мервих і живих“, „П. О. Шафарикові“ й ин. В 1845. р. переселився до Києва Костомарів і за його впливом з української громади київської утворилося (в перший день Різдва Хр. 1846. р.) тайне „Братство св. Кирила і Методія“, Шевченко своїми віщими творами підносив духа своїх приятелів.

Небавом опісля засвітала для нашого поета надія на красшу будучину. Заходом княгині Репніної дістав Шевченко місце професора живописи в київській університеті (1847 р.) і вже мріяв про живописну академію на Україні, коли тимчасом лиха доля повернула все іншою дорогою. В січні 1847. р. був Шевченко на хуторі Мотронівці (в Чернигівщині) боярином на весіллі Куліша з сестрою Василя Білозерського, Олександрою, (що опісля виступила з народними оповіданнями під прибраним іменем „Ганна Барвінок“). Молода Українка так одушевила ся талантом Шевченка, що жертвувала своє віно (3.000 руб.), щоби він тільки добув собі академічний паспорт за границю для дальшого образования в малярстві. Шевченко щасливий, як ніколи досі поїхав, щоби в Полтавщині і Чернигівщині позбирати розкинені по людях свої рукописні твори і вертав уже з Чернигова до Києва, коли тут его увязнено підчас перевозу поромом на Дніпрі (5. цвітня 1847. р.)¹⁾. Тодіж увязнено й Костомарова і вісьмох інших Українців, членів Кирило-Методіївського товариства, на донос студента Петрова.

Шевченко в неволі аж до визволу. Шевченка відвезли до Петропавлівської кріпости під Петербургом, де просидів три місяці, а відтак рішено „за складане революційних і в найвисшому степені сьміливих віршів, яко людини з міцним здоровлєм, вирядити салдатом в Оренбурський окремий корпус з правом вислуги“. Начальству віддано Шевченка „під найпильніший догляд“ і заборонено писати й малювати, а опісля й листувати ся з приятелями. Его вислали в Оренбург над Уралом, а відтак перевели в Орську кріпость. Але й тут, блукаючи в пустих киргизських степах понад Уралом, не перестав наш поет згадувати своєї України, хоч довелось ему „з віршами ховатись, мережати книжечку, сьпівати й плакати у буряні“. Він писав:

». Книжечки
Мережаю та нациняю
Таки віршами: розважаю
Дурную голову свою

¹⁾ Гостюючи в Полтавщині у якогось приятеля, деклимував та Шевченко деякі свої вільнодумні твори, між иншими „Сон“. Найшов хтось, що доїде урядови, ніби-то Шевченко виступає ворожо проти царя

Та кайдани собі кую
 Як єї добродії дознають...
 Та вжеж нехай і розіпнуть
 А я без вірші не улежю».

(Руск. писем. V. 2. ст. 36.)

Сю книжечку, в котрій Шевченко писав свої вірші, носив він усе з собою в холяві. Опісля начальство мимо острої заборони давало деяку пільгу поетови, що міг собі нишком писати. В Орській кріпости познайомив ся Шевченко з деякими польськими в'язнями, між иншими з Желіговським (Антоній Сова) та Брониславом Залеським і удержував з ними дружні зносини.

Проживши осінь і зиму 1847. р. в Орській кріпости, рушив Шевченко весною 1848. р. з своєю ротою над ріку Сір-Дарію. Тому що він гарно рисував, приділено єго капітанови фльотилі Бутакову, котрий мав розслідити й описати околиці Аральського озера. Шевченкови полекшало, коли став їздити з Бутаковим та рисувати картини знад Сір-Дарії й Арала. Окрім того малював тоді Шевченко портрети і деякі картини з домашнього побуту і т. и. Протягом півтора року скінчила ся наукова подорож, а після того Бутаков виїхав у Оренбург здати звіт із своїх заходів і взяв із собою Шевченка (в падолисті 1849. р.). Тут прожив свобіднійше наш поет пів року, зустрівши ся з приятелем своїм Хведором Лазаревським, що був у Оренбургу, і з польськими в'язнями. Бутаков представив генерал-губернаторови Обручеву труди подорожи й альбом з картинами, рисованими Шевченком, і просив, щоби поетови виєднати аванс в „унтерофіцири“. Обручев волиив волю Бутакова, одначе з Петербурга прийшла остра догана за те, що наперекір царському приказови позволено Шевченкови малювати. Шевченка переведено в Уральск і заборонено єму знов писати і рисувати. Безнадійністю красшої долі до розпуки доведений поет, глядав відради в євангелію, читаючи, як сам пише, „що днини й що години“, та писав до княжни Репніної, щоб єму прислала московський переклад твору Томи Кемпійського „О подражаніи Христа“, сподіваючи ся в християнській філософії найти підмогу до боротьби з сею страшною безнадійністю. З Уральска переведено Шевченка в Новопетровську крі-

пость, на східному березі Каспійського моря (17. листопада 1850. р.), а його приятелів, що з ним листували ся, постигли немилі невзгоди.

Шевченко на другім засланю. Важке було жите Шевченка в Новопетровській кріпости, де був приневолений робити кріпостні роботи і муштри. Се було для него тим важше, що жив тут на самоті і не було людини, з котрою міг би поділити ся своїм горем і найти розраду. Та й з рідного краю, від приятелів мало коли діставав вістки, бо як береги Каспійського моря вкрили ся ледами, був Тарас приневолений кілька місяців аж до весни ждати пароходу, чи не привезе єму якого письма. Колиж корабельна почта не привезла єму нічого, він тяжко зажурив ся і виривалась єму в такій хвилі сумна думка:

»І знов мені не привезла.
Нічого почта з України!
За грішнії мабуть діла
Бараюсь я в отейї пустині....«

(Руск. Письм. V. 2. 32.).

В таких хвилях розпуки ратувала єго глибока віра і віра, яку черпав у євангелію, та горяча любов України і коли її згадав „свою Україну широку“, то й лекше єму ставало:

»Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
За неї душу погублю!« (ibid. 64.)

писав він на засланю.

Літом 1852. р. позволено Тарасові знов писати й рисувати під доглядом окремого офіціра, а старшина пізнавши єго ближе, поводи́ла ся з ним по людськи. Тоді він найбільш робив акварелі сепією, придержуючись в освітленю манери Рембранда, котрого високо цїнив. В тім часі заходив ся Шевченко також коло перекладу „Слова о полку Ігоревім“ та залюбки читав естетику Лібелята і твори московського поета Лермонтова.

Після смерти царя Миколая I. (1855. р.) Тарасові приятелі робили заходи, щоб у нового царя Александра II. виднати поетови помилованє, а найбільш про се дбали Михайло Лазаревський, що був урядником у Петербурзі, та з почину княжни Варвари Репніної графиня Настася Тол-

стоя. Весною 1857. р. подав Лазаревський Тарасови вістку про помилованє, що дійшла до Новопетровска 21. липня. Після того виїхав Тарас у дорогу до столиці (2. серпня 1857. р.) з Новопетровска через Астрахань до Саратова, де відвідав матір Костомарова і написав вірш, присвячений „М. Костомарову“, котрий тоді пробував за границею. Колиж прибув до Нижнього Новгорода (19. вересня 1857. р.), не дозволили єму дальше їхати, поки не дістане указу про відпустку. Бо сталось так, що комендант Новопетровської кріпости на основі урядової вісти про свободу Шевченка видав був на власну руку пропустку Шевченкови до самого Петербурга, не дожидаючи з Оренбурга указу про відставку „рядового“ Шевченка. Баталіонний командант вимагав отже, щоби поліцмайстер Нижне-Новгородський відослав Шевченка в Уральск. Так отже Шевченко був приневолений більше ніж пів року просидіти в Нижнім-Новгороді, поки заходами приятелів повелось виєднати для него дозвіл на дальшу подорож у Москву. Пробуваючи в Нижнім-Новгороді, читав поет видані тоді нові твори українських письменників: Костомарового „Богдана Хмельницького“, Кулішеві „Записки о Южной Руси“ і Вовчкові „Народні оповідання“, та написав між іншими поему „Неофіти“, присвячену приятелеви, артистови московської сцени, Михайлови Щепкинови, що також вийшов з українських крепаків і оден з перших в авторі „Кобзаря“ пізнав великого поета. Колиж до Нижне Новгородського губернатора наспіло письмо, що Шевченкови дозволено жити в Петербурзі під доглядом поліції, виїхав поет у Москву, де єго, як і всюди, куди лише переїздив, щиро витали земляки. Щепкин, Максимович, Бодянський таї московські письменники й учені.

Шевченко в Петербурзі. З Москви виїхав Шевченко в Петербург і дізнав ся в поліції, що можна єму там жити оден рік, а по році старатись о дальший дозвіл. І тут витали нашого поета вельми щиро не тільки Українці, але і Москалі та Поляки, вважаючи єго апостолом свободи. Наймилійшеж було поетови гостювати у „святої заступниці“, графині Настасї Толстої, де сходили ся також єго земляки: Костомарів, Білозерський і ин. Там пізнав він також лавного трагіка-негра Ольдріжа, а бачивши єго в ролях

Шекспірових трагедій, полюбив сего славного чужинця, що перебув також тяжке лихоліте в молодім віці. Ольдріж вельми любував ся мельодіями українських народних пісень, котрі з незрівнаним талантом съпівав Шевченко. Граф Толстой, віцепрезидент академії мистецтв, позволив жити Шевченкови в самій же академії, де поет мав спокійний захист для своїх мистецьких і літературних робіт. В академії познайомив ся Шевченко з артистом, Білорусином Михайлом Микешиним, що тоді ладив моделі пам'ятника „тисячилітя Росії“. Між моделями визначувалась статуя Петра І., котрої вид доводив Шевченка до великої досади і тоді деклямував він частини своєї поеми „Сон“.

У Петербурзі познайомив ся Шевченко з славним московським письменником Тургенєвом, котрий відвідав нашого поета враз із Марком Вовчком (Марією Марковичевою). Авторці знаменитих народних оповідань присвятив Шевченко гарний вірш („Марку Вовчку“), в котрім назвав її „кротким апостолом і облечителем жестоких людей неситих“ та „Сон“, що починаєть ся словами: „На панщині пшеницю жала“.

Та хоч Шевченкови весело жило ся в Петербурзі в громадї приятелів та почитателів, серед котрих став „модною фігурою“, всеж таки бажав він поїхати в Україну, побачити свою рідню та рідний край. Справді весною 1859. р. поїхав Тарас на Україну, відвідав свою рідню в Кирилівці, відтак свояка Вартоломея Шевченка в Корсуні (Канівського повіту) і Михайла Максимовича на Михайловій Горі, недалеко Канева. В сих проїздках по Україні Шевченко любив часто заходити поміж селян і вести з ними вільнодумні розмови. Дійшло до того, що подано донос влади і Шевченка увязнено (в Городищі) та відставлено в київську кріпость. Генерал-губернатор князь Васильчиков увільнив его і позволив єму якийсь час жити в Києві, але радив „їхати боржій у Петербург, де люди розумнійші і не чіпають ся за дрібниці, щоби заслужити ся“.

Вернувши в Петербург, почав Тарас живу переписку з Вартоломеєм Шевченком. Він бажав поставити собі хату над Дніпром, вишукати собі дружину, викупити свою рідню з крпацтва та в рідному краю доживати свого віку. Він писав:

«...я так маю, небогато
 Благов у Бога: тільки хату,
 Одну хатишочку в гаю
 Та дві тополі біля неї
 Та безталанною мою.
 Мою Оксаночку, щоб з нею
 У двох дивити ся з гори
 На Дніпр широкий, на яри
 Та на високії могилі».

(Руск. Письм. V. 2. ст. 52).

Закупно землі під хату для поета зустрічало чималі перепони: на останку поручив Тарас Вартоломееви, щоби закупив вельми живописне місце між Каневом і Пекарами над Дніпром, котре сам поет вибрав собі підчас своєї проїздки по Україні. Однак не діждав ся поет закупна сеї землі, бо се було міське майно і тому справа продажі вельми проволікала ся. Так само безуспішні були заходи Тараса що до подружа. Бо коли всі заходи не довели до путя, втратив поет надію на щасливу долю родинного житя. Лише викуп рідні своєї з крпацтва вспів поет довести до кінця на кілька місяців перед оповіщенням царського маніфесту (з 19. лютого ст. ст. 1861. р.), котрим знесено крпацтво в Росії.

Проживаючи в академії мистецтв, Шевченко займав ся рисоуванем і гравіруванем. Олійних образів малював він небагато, зате зберегло ся від затрати чимало рисунків сепією і крейдкою, зроблених найбільш з натури (сцени з побуту в неволі, краєвиди і т. п.). Артисти високо цінять Шевченкові „офорти“ (aqua fortis, кислота салітрова, уживана до мідяних плит, до радированя), в котрих він або репродукував картини Рембранда, Муріля, Брюлова, або творив портрети і жанри. Окрім того Шевченко в тім часі писав і деякі поетичні твори, і бажав видавати книжочки для недільних і сільських шкіл, а дохід з тих книжок думав обернути на удержанє недільних шкіл. Одначе вспів видати лише „Букварь южно-русскій“ (1861. р. в Петербурзі), бо смерть знищила дальші єго наміри.

Смерть Шевченка і похорони. Ёго вдача. Тяжкі невзгоди зломали кремезну постать Шевченка. В падолисті 1860. став він нездужати, хоч не переставав ні на хвилину

працювати. Поет жалував ся на біль в грудех, однак приятелі его не прочували нічого лихого, а Василь Білозерський запросив его, щоби був основником науково-літературного місячника „О с н о в а“. Тимчасом 25. лютря в день іменин Тарас тяжко страдав, бо волянка дійшла до легких, а ліки не помагали нічого. Поетови здавалось, що як поїде на Україну, то подужає, але на другий день в ранці (26. лютря), коли схова в низ до своєї майстерні, упав і умер.

Смерть Тараса громовою вістю понеслась по столиці, а відсіль по Україні. Ще перед смертю заявив поет приятелям своє бажанє, спочивати в Каневі, так як се висловив у „Заповіті“. Отже зараз після смерти поета зібрались его земляки у Лазаревського і постановили: перевезти тіло поета на Україну, поставити єму памятник, оснувати школу народну его імени, удержувати стипендистів в університетах Київським, Харківським, Одеським і в академії мистецтв, видати его твори, визначити премію на житєпись в українській мові та критичний розбір творів поета, видавати просьвітні книжочки для народу, помагати Тарасовій родині і відвідувати щорічно могилу поета.

Спершу похоронено Шевченка в Петербурзі на Смоленським кладовищі, але опісля (26. цвѣтня 1861. р.) петербурська українська громада зібрала ся на кладовищі, щоби в останнє его попрощати і перевезти тіло Кобзаря на Україну. По промовах, виголошених українською, польською і московською мовою, вкрито домовину по козацькому звичаю червоною китайкою і виправлено до Києва, відтак парохом до Канева. Відтам занесено домовину і поховано на Чернечій горі, що тепер зве ся Тарасовою, на котрій бажав поставити собі хату, щоби там працювати на користь народови і доживати свого віку. З сеї могили, що знімає ся стрімко понад Дніпром, розкриває ся чудовий вид: на широкій площі земляний курган, що зберегає тлінні останки поета, а на нїм величезний хрест желізний; побіч хата для могильного сторожа: за тим знімають ся амфітеатрально гори вкриті лісом, зпереду розкинув ся Дніпро-Словута широкою лентою, а далі безмежний задніпряньський низ. З того часу не тільки приятелі і знакомі стали відвідувати Шевченкову могилу, але й хлібороби, і між ними

пішли всякі перекази про поета, що „волю писав“, в котрих зображають его то лицарем, що стає за волю „сермяжного люду“, то „характерником“, що встав невидимо з гробу і т. ин.

Шевченко був вельми людяний та м'який у зносинах з людьми і любим своїм поведенем очаровував не тільки рівних собі, але й висші верстви суспільства; вмів оцінити людське достоїнство навіть у ворога й іновірця, а заподіяна комунібудь кривда зворушувала его невимовно. Він був безмірно чутливий на красу природи, серед котрої забував про своє горе; в товаристві людей був звичайно невисказано дотепним оповідачем і з незрівнаним мистецтвом і чутем виконував мельодії народних пісень. Шевченко визначався глибокою релігійністю, любов'ю до всякого чоловіка і бажанєм волі та братерства братнього для всіх людей. Хоч Шевченко не набрався правильної освіти в школі, однак опісля власною пильністю доповняв її недостачі і став освіченим чоловіком, бо читав „не-мало“, як сам визнає, а книжки були у него „хлібом насущним“. Він знав Гомера, Вергілія, Овідія, Тита-Лівія (в московськiм перекладі), читав романи Вальтер-Скота, Бальзака, твори Шілера, Гетого і Кернера, Байрона, Міцкевича, Залеського, знав естетику Лібелята, космос Гумбольда, знав твори Жуковського і ин., стихи Пушкіна „не сходили у него з язика“, а Шекспіра „всюди возив з собою“.

Поетична творчість Шевченка. Невеликий об'ємом збірник поетичних творів Шевченкових „Кобзар“, але в нiм відбилися київські св'ятині, запорожське степове житє, ідиля українського селянського побуту, — взагалі історично вироблений народний душевний лад з питомими відтінками краси, задумчивости і журливости. Шевченко вибиваєся серед великої громади всесвітніх геніїв тим, що він щиро народний поет, що вийшов зпід стріхи убогого панського крєпака і сам зазнав того важкого крєпацького житя. Его душа боліла за весь замучений рідний єму нарід а его голос, то був голос того народу. Він неначе та струна, що жалібно, чи сумно відзиваєся, скоро до неї доторкнеся рука. Вийшовши з народу і зазнавши важкого крєпацького житя, відчував він страждання народу і тому его чутливе серце було переповнене загарливою любов'ю рідного

краю і народу. Вона навівала на єго душу безвихідну журбу над недолею народу, а те, що він висьпівав про сю недолю, стає несхитним доказом, що він був не тільки поетом українського народу, але й усього людства. Поетична творчість Шевченка невіддільна від тих умовин, серед яких доводилося жити єму самому та українському народові. Під впливом тих умовин зложився суспільний світогляд поета, уложилися головні мотиви єго творчости і основний тон єго поезії, того поетичного протесту проти кріпостного права, в тих обставинах виробився ідейний борець за народну волю, Єремія кріпостного права, як єго влучно названо, ненависник усіх гнобителів народу. Боротьбу проти крпацтва провадив Шевченко у своїх творах протягом цілого свого бідолашнього життя з однакою силою з самого почину, як і під кінець своєї поетичної творчости, хоч під кінець проявляє ся у него більше страждання і журливости.

Перші поетичні твори Шевченкові повстали тоді, коли вплив „подиху волі і місячних ночей“ розбудив єго музу, з визволенем єго з крпацтва (22. ст. ст. цвітня 1838 р.). Однакє він сам, пишучи нишком свої вірші, не відчував спершу їх стійности, не знав, як сам каже, „відкіль несеться пісня, складають ся стихи, дивлюсь, уже й забув, про що думав, а мерщій напишеш те, що навіялось“. Аж принагідно, зимою 1839/40 р. звернув на них увагу полтавський дідич, Петро Мартос, котрого портретувати мав Шевченко; побачив та взяв у него деякі вірші і видав їх п. з. „Кобзарь“ (Птб. 1840) ¹⁾.

Шевченкові балади. З перших поетичних творів Шевченкових, написаних у „Літньому Саді“, зберегла ся „Причинна“; за нею пішла небагом після визволення з крпацтва „Тополя“, „Утоплена“, на основі повірок розповсюднених в народі. В тих творах виявив Шевченко глибоке розумінє української народности, але й не обминув тих чудових образів, витворених буйною народною уявою.

¹⁾ Се виданє обимає: Засьлів (Думи мої), Перебендя, Катерина Тополя, Думка (На що мені чорні брови), До Основ'яненка, Іван Підкова і Тарасова ніч.

В тих творах, написаних в баладовій формі під впливом Жуковського, Пушкіна та Міцкевича нахилився Шевченко до модного в тодішній європейській літературі романтизму. Та хоч він користувався багатими засобами української народної поезії, всеж таки зумів зєдинити красу народної творчості з мистецькою творчістю свого генія. Сей романтизм Шевченкових творів, яко вірний образ почувань і думок українського народу і взагалі романтизм тодішнього українського письменства, був схожий з романтизмом польсько-українських поетів, одушевлених українською старовиною, але ріжнив ся від романтизму московської поезії, навіяного головно німецькою романтикою.

В «Причинній» зумів Шевченко мистецьким ладом обробити народне повіре про русалки, що живуть у ріці і в місячну ніч виходять з води пограти ся, погуляти та пісень засьнівати. В таку місячну ніч виїшла дівчина, котрій ворожка таку причину задала, що вона блукала сонна понад Дніпром, дожидаючи свого милого з війни, де її русалки залоскотали. Тимчасом вернув козак з війни і побачивши свою милу мертвою під дубом, з розпущи розбив голову о дуб. Народне повіре про русалки є також основою балади п. з. «Русалка». Зведена і розєднана з милим сільська дівчина втопила своє дитя, що стало русалкою, щоб помстити невірному батькові, але мати з ним не приходить. Колиж раз вертала в палату, не чула ся, як її вхопили Дніпрові дівчата і залоскотали. В сій баладі стрічаємо новий настрій, що має метою зобразити горе з'єчене з суспільними привілеями і гноблене низших верств вишніми.

В творах того рода заставляє нас поет заглянути в моральну пропасть, від котрої мимохіть відвертаємо ся: він розкриває перед нашими очима всі суспільні пороки, не переступаючи межі естетики.

В «Русалці» грішна мати призначає своїй доні караючу роль, але сама дальше розкошує в панській палаті, за що її постигла заслужена кара.

Основою спорідненої з «Причинною» вірцевої балади «Тополя» положив поет народні пісні про перемину в тополю дівчини, що не могла діждати ся повороту свого милого козака та ходила до ворожки і виїшла заданого нею злія. Своім творчим генієм надав Шевченко сему народному повірю високомистецьку форму і зложив баладу, котра є справдішньою перлиною в українськім письменстві.

Переміну безталанної дівчини в лілею зобразив Шевченко в чудовій баладі «Лілея», що занепащена неповинно в панській палаті стала «лілеєю-снігоцьвітом», за що її в палатах витають, царівною називають.

В баладі «Калина» висловлює заручена дівчина бажане, щоб могла на засаженій нею калині щебетати разом з милім, бо може він пташкою приліпне з того світа: а коли в ранці на калині пташка щебетала, дівчина під калиною на віки спочила.

В баладі «Хустина» смерть милого, чумака, що вмер у дорозі, доводить дівчину до того, що вона стає черницею.

Поруч тих балад можна поставити що до основи ліричній картини «Три шляхи» і «Пустку». В першій поклав поет основою мотив, що не треба кидати своєї батьківщини, не шукати долі на чужині, але трудити ся на рідній ниві. В «Пустці» зобразив поет хату край села, в котрій сподівав ся щасливо жити милій з дружиною, одначе довело ся ему вернути москалем та застати опустілу хату, бо мила его вмерла.

Балада „Утоплена“ в супрогивности до „Тополі“ творить перехід від романтичного напряду до питомого Шевченкови народного реалізму. Основу її взяв поет із народних переказів про прегарну пасербицю і лиху мачуху.

Молода вдова зваблює до ставка свою доньку Ганну, що чудовою красою стає в дорозі її залицяню з козаками і там її топить. Влюблений у Ганну рибалка вносить її мертву на берег і з розпущи кидає ся з нею в воду. З того часу ставок заріс осокою: о півночі випливає мати розхрістана, а тимчасом спня фили Ганусю вносять, випливає і рибалка, щідує їй очі та знов поринає ¹⁾).

Побутові поеми. Поезія Шевченка доторкнула ся всіх болючих сторін долі українського народу і вона перенята живими почуваннями любови для него, особливож до нещасного жіноцтва. Поет сам у своїм житю не зазнав щирої любови, але майже не доторкає ся своїх особистих переживань. Він мріяв, правда, про власну хату і подруже, одначе мрії про родинне жите розвіяли ся. Поет скриває своє горе в глибині серця, а за те виступає звичайно або безталанна дівчина „як билиночка в полі“, або постать матери, в котрій скупляють ся почування поета. Більшість тих жіночих постатей є для поета тільки формою, в котру вкладає він свою власну душу, або символом, в котрім скриває ся власне

¹⁾ Основа сеї балади послужила М. Старнцькому до его опери „Утоплена“ з музикою М. Лисенка.

єго я. Безталанє поета зливало ся отже з почуваннями для недолі інших і тим способом діставало воно етичну санкцію та могло кріпшати і виливати ся могутною струєю. Тимто таке глибоке і шире почуванє викликувала в єго серці безталанна доля дівчат і материй, котрим він присвятив стілько чудових творів. Крепацтво на Україні і спричинені тим обставини доводили до того, що неповинні дівчата падали жертвою розпустних „непрощених цивілізаторів“ нашого сільського люду та інших суспільних верств. Під впливом сих побутових обставин на Україні живописав Шевченко жите і родинні почування сільського люду і творив найкрасші поеми, як „Катерина“, „Наймичка“, „Відьма“ і ин.

В поемі „Катерина“ доторкнув ся Шевченко одної з найбільш болючих сторін сільського житя і зобразив сумну долю сільської дівчини на основі дійсних житєвих обставин на Україні. Сільський люд безталанний, полишений, безпросвітний, береже свої почування в серці, виставлений на моральне пониженє висших зіпсованих верств суспільства. А якраз ся гарна прикмета в житю українського люду стає часто причиною нещастя українських дівчат, котрі падають жертвою ширеного з гори проступку. З тих відносин зачерпнув Шевченко основу для своєї поеми. Події та почування в сій поемі не виходять поза обсяг обставин сільського побуту, дійсність не виступає поза круг щоденщини; протягом цілого оповіданя про безталанє Катерини обертаємо ся на реальній основі. „Поет узяв з людowego житя одну сльозу“, як прегарно висловлює ся А. Савінський, „одначе могутністю своєї любови осьвітив її так чудово, що вона затремтіла всіми промінями людського духа. Убога сільська дівчина стала героїнею, покриткою-мученицею, а зводник єї — злочинцем.“

В кожній стрічці сєго твору проявляє ся горяча любов поета до поневоленого народу і до страждущого жіноцтва. Щира простота в зображуваню безталаня зведеної жертви викликає потрясаюче могутне вражінє.

Поему „Катерина“ присвятив Шевченко Жуковському на спомин 22 цвітня 1838 р. з вдяки за пособлюванє в справі визволеня поета з крепацтва.

Неначеб рідною сестрою „Катерини“ що до основи являє ся Шевченкова „Наймичка“. Одначе сї поеми по-

хожі одна на другу тільки тим, що в обидвох зображає поет зведені дівчата, але що до ладу в зображенню проявляється в них велика різниця, а крім того героїні поем зовсім відмінні що до характеру. Катерина і в своїм безталанню глядає ще щастя і намагає ся віднайти свого милого; коли уже погас останній промінь надії, вона лишає свого сінка при дорозі і її материнське чутє не проявляє ся великою силою, вона сама заподїває собі смерть. Тимчасом у „Наймичці“ Ганна в глибокім почутю свого материнства для щастя своєї дитини забуває сама про себе, карає ся весь вік наймичкою і стає мученицею для добра дитини. Характер Ганни є отже без міри піднеслійшим, як характер Катерини; вона свою ширу і палку любов підняла до самовідреченя. Її любов виявляє ся навіть у подробицях з першої хвилини житя її дитини і не холоне протягом довгих літ та обгортає дитину серед усяких обставин житя щирим ласкавим почуванєм. В „Наймичці“ довів Шевченко в творчості побутових картин до найвисшої досконалости. Та при всім поема „Катерина“ що до творчої ідеї і піднеслого її замислу має висшу літературну стійність. Живописуючи безталанє Катерини, зображає поет при тім також суспільні відносини на Україні, він дає нам не тільки чудову картину занапащеної долі Катерини, але й яскравий образ тої деморалізації розповсюдненої між народом Москалями, остерігає дівчат перед сею пошестю вношеною між нарід панськими московськими розпустниками, що цурають ся власних дітий. Поема „Катерина“ має отже також національне значіне, коли тимчасом „Наймичка“ є тільки чудовим ідилічним образом з житя народу, а задля своєї біблійної простоти радше іділею, як поемою.

Вперше появила ся „Наймичка“ в II-ім томі „Записокъ о Южной Руси“ Куліша (1857) з передним словом видавця, в котрім він зазначає, неначеб не знав імени автора сеї поеми. „Зміст її“, каже Куліш, „вельми простий і не похожий на видумку, але краса форми виявляє в ній творчість висшого степеня. Живопись природы доведена там до чудової докладности і свободи, в котрій мистецтво замітне тільки для вправного ока. Основою поеми поклав автор наївні трюгаючі обставини і в тім роді не знаю нічого красшого ні в одній європейській літературі. Мова поета

сяє всею сьвіжістю і горить усіми красками, які стрічаємо тільки в наших найкрасших піснях з родинного побуту, або в піснях про материнські почування і сердешну набожність народу“.

Куліш добре знав, що Шевченко написав „Наймичку“ „ще до свого москальовання“, але вважав, що тоді, коли поет вертав із заслання (1857 р.), незручно було б виводити його імя яко українського письменника.

Ідея в „Наймичці“ Шевченка, — се одна з основних ідей поета, оброблювана на різні лади протягом его літературної творчости. Шевченко вважав основою суспільства семью в такім виді, який зберіг ся в українських селах і хуторах, не здеморалізованих посторонними впливами. Семейне, патріархальне і сумирне жите — се найбільша сьвятість. Нарушене сеї сьвятости, се найбільше нещастє, найтяжший гріх, що вимагає вельми основного каєня. Понижене жєнщини, зрада і знеславленє дівчини, котрій тим способом відбирає ся спромогу правого семейного житя, займає в его творах більше місця, ніж робота на панщині, визиск, чиновницька кривда, здирства і т. п. Він поборює крепацтво і всяке гнобленє та кривди, але ще з більшим завзятем виступає проти салдатчини (на пр. в „Катерині“), проти панів-розпустників, що вводили деморалізацію по українських селах і хуторах. Любов хутірного житя, туга за ним і охота живописувати его красу, була понукою для Шевченка вивести на основі сего ідеалу ідею материнства, одну з найсильнїйших у его творах, в котрих він боготворив становище матерї в людськїм суспільстві.

В Шевченкових творах пересуває ся довгий сумний хорівід сих мучениць, починаючи „Катериною“, а за нею „Наймичка“, „Відьма“ і багато інших. Поема „Відьма“ основана на улюбленій поетом темі про дівчину зведену розпустником, подібно як і „Катерина“, з тою ріжницею, що тут зводником являє ся дідич. Але хоч „Відьма“ написана ще в добі процвиту Шевченкового таланту, перед его увязненєм, не дорівнує, правда, двом згаданим в горі поемам, одначе замітна високою ідеєю всепрощення. З тих поем роглядає думка поета, що Москалі і пани є справниками ещасть бідолашнього люду і тому він буде щасливий, коли е буде їм довіряти та між ними глядіти для себе щастя.

Якнебудь сі поеми не мають політичної ціхи, то з них різно проглядає політична думка Шевченка. „Відь ма“ має переважно діяльову форму і написана ядреною мовою та живописує яскраво поведене московських панів з підданими.

Безталане дівчат і материй спричинене моральними й суспільними відносинами на Україні викликало у Шевченка сердечні спочування. Він уявляв собі, що:

»У нашім раї, на землі
Нічого кращого немає.
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим

(Руск. Письм. V. 2. 123.)

і тому він жінчину цїнив висше яко матір, ніж яко щиру подругу. Він бачив добре, що у більшости жінчин стояли вельми дорого радощі материнства і що на жінчинах страшним способом відбили ся сумні наслідки крѣпацтва. В тім високім цїнованю жінчини - матери проявляв ся в Шевченкових творах не тільки вплив української народної поезії. в котрій доведена пошана матери до справдішнього боготвореня, але й власний житєвий досвід утверджував поета в єго моральних поглядах та неперечно вплив київської громади 40-их рр. Тимто з таким роздратованєм п'ятнує поет також і в пізнійших творах написаних на заслання і по повороті з неволі усяких зводників і розпустників, як н. пр. у поемах „Катерина“, „Марина“, „Сотник“, „Титарівна“ і з таким сердечним почуванєм відносить ся до „Маленької Маряни“, порівнує її з маковим цвѣтом, з котрим люди пограють ся, засушать і кинуть. Одначе при всій сердечній чутливости в сих творах Шевченко не впадає в сентиментальність і виявляє в сїм роді поетичної творчості найбільшу саморідність, а в зображуваню бездольних, героїчних жіночих постатей стоїть поруч московського митця Тургенева, як се признає шведський учений, проф. А. Єнзен

Історичні поеми. Геній Шевченка обняв поетичною творчостю також історичну минувшину українського народу а хоч з тої царини маємо тільки дві поеми „Гайдамаки“ та „Гамалію“ і кілька невеличких рапсодій та епізодів „Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, „Невольник“ „Вибір гетьмана“, „Розрита могила“, „Суботів“

„Здача Дорошенка“ („Заступила чорна хмара“), „Іржавець“, „Чернець“, „Швачка“, то в дійсності можна до Шевченка віднести слова звернені ним в ославі І. Котляревського, що він „всю славу козацьку, за словом єдиним, переніс в убогу хату сироти.“ Події на широкій Україні, де „родилась, гарцювала козацькая воля“, ті високі могили, „начинені благородним трупом“, про котрі „кобзарі сьпівають“, манили живу уяву поета. До самої смерті Шевченко високо почитував кобзарські думи, величаючи їх українським Гомером, як засвідчає П. Куліш. Тим то відчуваючи поетичним почуванем значінє козащини в борбі о народну волю, вже в перших починах літературної творчости вивів Шевченко ідеальну картину народного кобзаря, поета-прока. В постаті сліпого „Перебенді“, що сьпівав про „Чалого“, про те „як Січ руйнували“, він зобразив народного кобзаря, що в своїх думках голосив давню славу України, котра й Шевченкови розкрила ся в давних могилах розкинутих „по скровавленій землі, як по пергаментах“ і дала єму снагу з тих давних могил „правду сьвяту вичитувати.“

Неначеб пригравкою до історичних поем Шевченкових являє ся єго вірш „До Основ'яненка“, в котрім живописує з молодечим жаром і з тугою за минушою славою образ бувальщини українського народу. Але хоча сьвідомий того, що „не вернеть ся козащина, не вернуть гетьмани“, то він певний, що „слава не поляже, а розкаже, що діялось в сьвітї, чия правда, чия кривда і чиї ми діти“. Поет теренятий живою надією, що

„Наша дума, наша пісня
Не вмере не загине...“ — і вказує:
»Отде, люди, наша слава.
Слава України.« (Руск. Письм. V. 1. 43.)

Ся пригравка до історичних поем Шевченкових навіна горячою любовю народу і рідного краю, в ній бє могутним живчиком національне почуванє, а „жива душа поєова“ споглядає сьміливо і погідно в будучину, бо „слава України“

»Без золота, без каменя,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово!“ (ibid. 43.)

„З історичними поемами Шевченка, каже проф. В. Антонович, случилось ся те, що случилось ся з такими творами всіх талановитих поетів, котрі вибрали для своїх писань історичні події. Суспільство одушевлене мистецьким зображенєм минувшини, відчуваючи вірність живописання історичної доби, приймає часто поему та історичну повість за історичний матеріал, не дбаючи про критичну перевірку описаних подій. Так дехто думає, що Палій закінчив жите в Межигорськїм Спасї, що Гонта покарав смертю власних дітей, що Підкова й Гамалія ходили походами на Царгород і Скутару і т. п. Тимчасом Підкова й Гамалія, коли навіть були на сьвітї, не вибирали ся на Царгород і Скутару: поема „Чернець“ основана зовсім на переказї, що Палій умер у Межигорї, чого не було; є невірности в описї вибору Лободи і Наливайка на гетьмана, а так само є помилки в подробицях у поемі „Гайдамаки“ (н. пр. смерть титаря — подія правдива, але стала ся вона зовсім не так). Події живописані Шевченком у „Гайдамаках“ тягнуть ся у него майже цілий рік, а тимчасом вони тривали не більш як два місяці. Не можна отже поета утотожнювати з істориком: поет — мистець і не єго діло критично справляти поодинокі події минувшини. Він виводить живий і повний образ доби, оживляє і ставить перед очима читача поодинокі особи, цілі покоління; в єго творчости воскресают народи з їх тілом і душею, з їх почуваннями і думками. Словом для митця мало важна фактична точність подробиць, тільки щоби вони були можливі на основі зображуваної ним доби“.

Шевченко отже мимо помилок що до історичних подробиць силою свого генія проникнув скрізь густу темряву історичної минувшини і продер грубу завісу, що закривала справдішню історію та відгадав те, що опісля протягом часу установила історична критика. Деякі черти в Шевченкових поемах показують ся зовсім вірними, історичною критикою перевіреними подіями. Шевченко, як не можна ліпше зрозумів і відчув духа Запорожа, в котрім нарід бачив здійснене ідеального устрою громадського житя, як се видно з поеми „Підкова“. Подібнуж живописав вірно і живучаси руїни у вірші „Наступає чорна хмара“ (Здача Доросшенка) так, що такий погляд і образ можна було собі ви-

творити тільки на основі пізнійше виданої ширшої монографії Костомарова.

Дума »Іван Підкова«. починає ся згадкою давної слави козацької і протиставленем минавшого гулящого життя козацтва сумній теперішності. На основі сих сумних споминів виступає велична постать отамана Івана Підкови на чолі завзятих Запорожців, що пливуть на човнах по Чорному морю до султана в гості. Ся картина визначає ся чудовим живописанем і справді позваляє серцю відпочати.

В поемі »Гамалія« вивів Шевченко постать неісторичного отамана тогож імени яко тип нестримного завзятого козацтва, котре, як висловив ся М. Максимович, писало на боевищах зброєю і кровю. В невеликих рамцях подав поет величний образ козацької виправи на Скутару, задля визволу братів з турецької неволі і страшної пімети на гнобителях. Козацький плач закованих у Скутарі невільників Босфор у синє море на ребрах послав, щоби сю мову у Лиман погнали, а Лиман Дніпрови тую журбу-мову на хвилях подав та збудив Луг і Хортицю: сьнів козацької дружини на байдаках під проводом Гамалії, страшний образ козацької плати в налячій Скутарі і веселий поворот з визволеними братами та з багатою добичею — отсе ті мистецькі яскраві картини, що пересувають ся перед очима читача і викликають перемену настроїв, котрим відповідає і розмаїтість у будові вірша, та додає високої стійкості сему творови.

Такий страшний местник за кривди заповідані українському народови, в обороні віри і волі являє ся в бою над Алтою Тарас Трясило в творі »Тарасова ніч«. Кобзар на розпуті висьпівує про кроваву минавшину України і єї боротьбу з Московщиною, Польщею та Туреччиною. Яскравою картиною освіченого сонцем польсько-козацького боевища, вкритого трупами шляхти кінчить поет сей твір.¹⁾

В сих історичних творах світогляд поета закрашений романтизмом; єго поезія являє ся тугою-журбою по втраті давної козащини, але на основі народних переказів і пісень славославить він козаків борцями за волю і славу України і надає своїм творам також національну прикмету.

Найбільшою поемою історичною Шевченка — се »Гайдамаки,« видані (1841) після виходу »Кобзаря«. Сама поема, зложена з 11 пісень, попереджена прольогом (присвятою) а закінчена епілогом і прозовою передмовою, зображає останні визвольні змагання українського народу.

¹⁾ Тут описує Шевченко побіду козацького отамана Тараса Трясила в Переяславськім бою (1628 р.) над коронним гетьманом Конєцпольським над рікою Алтою.

Основою сеї поеми послужили кроваві події Коліївщини (1768 р.), про котрі поет ще малим хлопцем наслухав ся народних переказів, і оповідань свого діда. Поет зображає проводирів Коліївщини героєм, що „встали за сьвятую правду й волю і розкували закований у кайдани народ темний“, виводить страшні сцени різні й руїни, повні драматизму, котрі лагодить ідилічними епізодами (зустріч сироти Яреми, прозваного опісля Галайдою, з донькою титаря Оксаною) або елегійними рефлексіями і так зводить контрасти сьвітла і тіни в гармонійну цілість та підносить тим літературну стійність поеми.¹⁾ Одначе живописуючи се »лихо, гірше пекла«, поет не спочуває жорстоким вибухам пімсти, бачить у тих страшних подіях велику історичну похибку і жалкує. »що тогож батька діти не вміли, не хотіли жити та братать ся«; »серце його болить, як згадає, що старих Словян діти впились кровю« та доходить до тої думки, що й після сих страшних подій »нема правди, не виросла: кривда повиває« — а »Україна на віки, на віки заснула«, »все замовкло«. Виспівавши у величній поемі криваві події Коліївщини, заохочує поет до братолюбія і додає в передмові до »Гайдамак« отєї слова: »Слава Богу, що минуло! а надто як згадаєш, що ми одної матери діти, що всі ми Словяни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаютьця знову з своїми ворогами. — нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозмежованою останеться на віки од моря і до моря словянська земля!«

Перенятий духом народної поезії, висловив сам поет свій погляд про гайдамаків у вірші „Холодний яр“: „За сьвятую правду, волю розбійник не стане, не розкує закований у ваші кайдани народ темний“. В передмові зазначає Шевченко, що він „за дідом своїм (як се й в епілогу висловив) розказав козацьку славу так на в м а н я без книжної справи.“

Окрім народних переказів про Коліївщину, відомих Шевченкови, поет неперечно зачерпнув гадку зображення „Гайдамак“, деякі подробиці і загальний вивід з творів польської літератури, що обрабляли сю тему або доторкували ся сих подій і були відомі нашому поетови (як поема Грози „Pan Starosta“, Гощинського „Zamek Kaniowski“, Грабовського „Koliszczynna i Step“, Чайковського „Werny-

¹⁾ К. Шейковський пише: „Поема „Гайдамаки“ виводить цілу низку величних житєвих картин, повних драматизму. Сї сцени можна сміло поставити поруч найліпших Шекспірівських сцен. (Опытъ южно-русскаго. Словаря. Кієвъ, 1861 ст. XIV.).

ора" ¹⁾). Іменно же поема Гоцинського, що припала до впо-
 оби також і М. Шашкевичеві (задля чого став її перекла-
 ати), була особливо близька ідеї нашого поета, позаяк Го-
 цинський умів перенести ся в сей вік, який зображав, у душі
 почування українського народу. Тільки зображене виходить
 Шевченка з більшою драматичною силою та оцінка ці-
 юї події у Шевченка відмінна, іменно з Чайковським він
 тім зовсім розходить ся. А що поет не читав, як сам ви-
 нас, критичних монографій про добу Коліївщини, то й ні-
 ого дивного, що й у сій поемі попадають ся деякі помилки.

Історичним виднѣм страшних подій гайдамаччини в р.
 768 було місто Умань у Київщині, а особливо страшні жор-
 токості діяли ся в уманськѣм, чигиринськѣм і звенигородськѣм
 овітѣ. Сї страшні події були викликані суспільними й ре-
 ігійними відносинами на Україні, але крім суспільних зма-
 ань поета проявляє ся також єго національний сьвітогляд,
 а пробиває ся вже нахил до реалістичного зображування,
 о аналізи людського чутя і чисто-психольогічних питань.
 епічне оповіданє часто вставляє поет ліричні рефлексії,
 отрі переривають спокійний лад епічного твору. Се було
 впливом не тільки ліричної вдачі Шевченка, але й вдачі
 країнського народу, котрий не витворив чистої епічної
 резії, позаяк зображувані події були на стілько близькими
 йсности, що мимохіть викликали пряму участь почувань
 сьпівців і у слухачів. Тим можна пояснити не тільки ліризм
 Слова о Полку" і народних дум, але й історичних поем
 Іевченкових.

Романтизмом навіяний козацький націоналізм, у котрім
 Іевченко глядав ідеалу України, уступив місця реальній-
 ому поглядові на минувшину в пізнійших творах істо-
 чних. У вірші „Розрита могила“ дорікає він Богда-
 ови Хмельницькому, що злукою України з Московщиною
 Переяславськѣм договорі 1654 р.) „занапастив вбогу си-
 оту Вкраїну“ (у вірші „Суботів“), „а Москалики могили
 озривають та грошей шукають“ і тому у вірші „Чиги-
 ин“ кличе:

¹⁾ Так само Шевченкова „Ху ст ппа“ нагадує Чайковського „Swanie Zaporozca“, а „Гамалія“ своїм кольоритом — повість Чайковського „Uprawa na Carogród“ і „Skalozub w zamku siedmiu wież“, хоч Шевчен-
 ви були відомі сї події і з народних дум та історичних творів.

»Спи, Чигрпне! Нехай гинуть

У ворога діти!

Спи, гетьмане, поки встане

Правда на сьм сьвітї!" (Руск. Письм. V. 1. 105.)

а підчас останнього побуту в Переяславї (в серпні 1859 р.) вельми згідно відкликнув ся до Б. Хмельницького.

Пізнійші визвольні змагання України не найшли відгону в Шевченкових творах; про Мазепу і Полуботка згадує тільки принагідно, а про наслідки нещасного полтавського бою (1709 р.) натякає тільки мимоходом у вірші „Іржавець“, як із Січи Запорожці Матір-Божу взяли із собою на нове-горе Запороже і як потім вернули ся та в Гетьманщину принесли образ Пречистої і поставили в Іржавці в мурованім храмі: „Отам вона й досї плаче та за козаками“. Зате козацьке завзяте хвастівського полковника Семена Палія, засланоного Мазепою на Сибір, викликає ширше спочуванє поета в чудовій картині прощання Запорожців із сьвітом після бурливого житя у поемі „Чернець“.

Відгомін давної козаччини після єї занепаду відбив ся в поемі „Невольник“, написаній з живим спочуванєм нещасній долї приймака Степана, висланого старим козаком на Запороже, а відтак осліпленого в ясирі і одруженого з козачкою Яриною.

Національно-політичні твори. Реальний напрям у пізнійшім оцінюваню змагань козаччини насунув Шевченкові питанє: „хто взяв волю України?“ і на основі дальшого роздумування над минувшиною народу, як і під неперечним впливом польської і московської революційної літератури та змагань російських декабристів до знесеня крпацтва і заведеня рівноправности всіх верств суспільства проявив ся у него ворогованє супроти царизму, яко головного жерела злиднів українського народу. В такім настрою написав він національно-політичні поеми „Сон“, „Кавказ“ і „Великий Лях“ та сатиричний вірш „Юродивий“.

Поему „Сон“ написав Шевченко під неперечним впливом Міцкевичевих творів¹⁾, а в части й під вражінем Дантосого „Пекла“, одначе жива уява і висока ідея надали самост

¹⁾ Головним взірцем служили єму „Petersburg“. „Improwizacja“ Н. ч. поеми „Dziady“ і сатиричний образ „Przegląd wojska“, а в деяких подробицях і Пушкіна „Мідный всадник“.

рідности й величності сему творови, в котрім поет глянув глибоко в тогочасний суспільний побут. В яскравих картинах сего земного пекла у фантастичнім леті понад землею з України в Петербург поет виводить людські злидні, котрі викликають у него почування глибокого жалю, гірке глузоване або роздратоване, так що рад би полетіти „високо-високо за синії хмари, де сьміху людського і плачу не чути“.

Поема „Сон“ є з національного становища обжалованем темного царства за кривди України, а хоч недостає їй епічного спокою і суцільности образів, то вражінє єї могутнє.

До найвисшого степеня поетичної творчости в національно-політичнім напрямі підняв ся Шевченко в поемі „Кавказ“, присвяченій памяти зукраїнщеного Француза, приятеля поета, гр. Якова Бальмена, борця за волю України висланого з російським військом на Кавказ, і там убитого Черкесами.

Кавказ представляє ся поетови огнищем людського горя і визвольних змагань. де чимало полило ся крові. де й приятель Шевченка

»Не за Україну,
А за її ката довелось проліть
Кров добру, — не чорну: довелось запить
З московської чарки московську отруту.“

(Руск. Письм. V. 1. 111.)

Відтак звертає ся роздратований поет проти царської системи, що проливає ціле море крові й сліз та показує тільки, як і тюрем мурувати, кайдани кувати: поет питає все фарисейство, лицемірство і змаганя до наживи, одначе при всім отім не вдає ся з розпuku, бо вірить в те, що »не вмирає наша правда, не вмирає воля« — »не єкує душі живої і живого слова«. і тому кличе до лицарів:

»Боріте ся — поборете:
Вам Бог помагає:
За вас сила, за вас воля
І правда сьвятая!« (ibid. 109.)

Сего погляду на царську систему не змінив Шевченко до самої смерті і остав вірним своїм молодечим ідеалам та ще в часі обороту із заслання написав у Нижнім Новгороді вірш з п. »Юр-овий« (частину задуманого твору), в котрім питає чиновницьке садатське фарисейство. гнобленє правди й волі, гонителя жестокого, безбожного царя. творця зла і в сїм роздратованю питає ся:

— — Коли

Ми діждемо ся Вашингтона
З новим і праведним законом?»

із глибокою вірою й надією заповідає:

»А діждемось таки колись!« (Руск. Писем. V. 2. 257.)

Як у „Кавказі“ в малих рамцях дав нам Шевченко огнистий політичний образ боротьби проти „темного царства“, найкрасше свідощтво широкого людського чуття поета високої поетичної і мистецької стійности, так у творі ширших розмірів з н. „Великий Льох“, названім містерією, містично навіянім, поет віщим духом вказав на будучу волю України. Вже у вірші „Розрита могила“ дорікає поет, що Москаль могили розриває, „риє, розкопує, не своє шукає“, що „на четверо розкопана, розрита могила“ і „як би то найшли те, що там схоронили, старі батьки — не плакалиб діти, мати не журилась“, а у вірші „Могила Богданова“ („Суботів“) згадує, що „стоїть в селі Суботові, на горі високій домовина України, широка, глибока — отто церква Богданова!“ і вказує на те, що Москалі „могили вже розривають та сьміють ся з України“. Але поет картає сих чужих людей, щоби не сьміялись, бо „церква-домовина розвалить ся... а зпід неї встане Україна і розвіє тьму неволі, сьвіт правди засьвітить і помолять ся на волі невольничі діти.“

Головним мотивом містерії „Великий Льох“ є думка про розриту могилу, се „малий льох в Суботові Москва розкопала, великогож того льоху ще й не дошукалась“ — а сим великим льохом є „на горі високій церква домовина“. Коли отже Москалі сей льох розкопають, „церква розвалить ся, а зпід неї встане Україна і розвіє тьму неволі“.

В отсім то льоху, в отсій домовині, як висловлює ся поет в иншім місці:

»Отсе воли спить,

Лягла вона славно, лягла в купі

З нами козаками« — (ibid. 130.)

отсе той скарб, що нам старі батьки схоронили“, а як би найшли той скарб, себ то волю, „не плакалиб діти, мати не журилась“. Поет вказував отже віщим духом на се, що Україна не пропала на віки, що вона встане а з нею „воля і розвіє тьму неволі, сьвіт правди засьвітить і помолять ся на волі невольничі діти“.

Правда і воля були метою змагань поета тому, що правда є ідеалом життя і до неї лине життя, вона одухотворює життя. Сими змаганнями була проникнута творчість Шевченка, особливо в другій половині, а се виявляє ся наглядно в поемі „Неофіти“. Коли Шевченкови блиснула надія повороту із заслання на волю, віджив єго віщий дух і тоді написав він у формі алегорії політичну поему „Неофіти“.

Се яскрава картина страждань з перших часів християнства за часів Нерона, страждання Римлянки-матери, котрої сина, напевне-ного сьв. Петром на християнську віру, разом з іншими неофітами кинено на поталу хижим звірюкам у Колізеї, а опісля розшматованого трупа у Тибр на жир риbam. Нещасна мати остала одна на березі, дивилась, поки не осталося живого сліду на воді, і »тяжко-страшно зарпдала та помолилась в перший раз за нас Розп'ятому, а слова Єго живії в душу прийняла і на торжища і в чертоги істинного Бога слова правди понесла.»

В сій алегоричній поемі Римлянка-матір — се Україна а єї син Алкид — се син України, замучений в царській неволі. В поемі оповіданє подій рішуче, коротке, виразисте, ледви намічене, а в ній перемагає ліричне живло, бо поет ледво здержує своїм блискучим епічним ладом пориви кипучого пророчого гніву і виливає свою горість такими словами, що громом несуть ся понад головами розпінателів; особливож прольог до поеми написаний в крайній душевій горесті.

Якнебудь що до мистецького викінчення „Неофіти“ не дорівнюють иншим творам Шевченка, а недостача клясичного образования спричинила деякі похибки в подробицях, всеж таки величне й ідеальне зображенє матери-мучениці додає великої епічної ваги поемі і з того погляду а також задля ядренности мови і великого богатства глибоких думок „Неофіти“ можуть стати поруч найвизначнійших того рода творів всесвітнього письменства. В особі Алкида, сина України, скриває ся саме я поета, що з жорстокої волі царя-мучителя загибає, а мати-Україна аж після єго смерті переймає ся словом правди і волі, яке голосив поет.

Шевченко — апостол правди, учитель людства. Визначною прикметою Шевченка була незвичайна єго смирність яко письменника і в смирности на склонї свого віку дивувався він:

»...чому не йде

Апостол правди і науки?» (Руск. Письм. V. 2. 250.)

хоч в дійсности він сам став не тільки народним українським поетом, але й всесвітнім генієм, учителем і світочем людства, апостолом правди і науки. Шевченко був справді не тільки національним поетом українського народу, він переняв ся не тільки ідеєю его волі і рівноправности, але й ідеєю правди і волі всего людства. Він був глибоко перенятий релігійними почуваннями, а Біблія була найбільш улюбленим читанем его, не тільки яко мученика за волю, в часі заслання, але й з самого малку. У него сильніше проявляє ся любов ближнього, як пімста, в страждущих і поневолених бачив він братів, а его твори навіяні любовію і тугою в змаганнях до вирівняння всіх національних і суспільних суперечностей, до загальної свободи і братолюбія. Релігійні почування витиснули виразне знамя на его творах, а на чолі їх часто наводить він слова сьв. Письма, переспіває псалми Давидові або твори великих ізраїльських пророків. Легко отже зрозуміти, длячого такій глибоко релігійній вдачі Шевченка припали до серця змагання Кирило-Методіївського Братства, котре мало релігійний підклад. Душа его линула до змагань сего Братства не тільки з загально людських почувань, але й із слов'янського братолюбія. Він був перенятий ідеєю слов'янофільства в ідеальнім розуміню Коляра і его ровесників та не відчував ненависти ані до московського ані до польського народу, а навпаки і серед Москалів і Поляків мав ширих приятелів та покровелів, і добре бачив, як тут і там широкі верстви народні були заневолені.

В Кирило-Методіївськім Братстві був він речником слов'янофільства, основаного на рівноправности і внутрішній свободі, а в присьвяті Осипови Шафарикови, посилаючи ему поему „Єретик або Іван Гус“, висловив погляд, щоб „усі Слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди.“ Коли Німота „семю Слов'ян розєднала“, прославляв Шевченко сего чеського вченого, що прозрів у попелі глибоко огонь добрий сьмілим серцем, сьмілим орлиним оком і засьвітив світоч правди, волі, — перелічив трупи, а не Слов'ян і о диво! трупи встали і очі розкрили і брат з братом обняли ся і проговорили слово тихої любови.“

Поема «Іван Гус», зложена з VI-ти частин, окрім того, що має деякі історичні помилки і недокладности, не визначає ся високою мистецькою стійністю, бо поет не вів задержати епічного супокою, але замітна яко огненний протест проти насилля сумління і зображає реформаторські змагання Гуса в боротьбі з папством та з православного становища ¹⁾ голосить ідеї суперечні з догмами католицької Церкви. Поема кінчить ся ославою Гуса спаленого на кострі.

Одначе при всім одушевленню словянським братолюб'єм Шевченко не забував народно-політичного і суспільного положення якраз суплемінниками гнобленого українського народу. Єго „Дружне посланіє до мертвих і живих і ненароджених“, написане в поучнім тоні, не доторкує ся болючих ран українського народу, а подає реальні погляди про народне і просьвітне відроджене земляків, свсбідне від романтичного козако- і словянофільства.

„Очистив він історію від усякої омани правдивим і високим духом народним,“ каже Куліш, і вказав шлях до відродження України з сучасного занепаду; а на місце високопарних філософічних словянофільських теорій висуває щирю любов народу та взиває земляків подавати народови справдішню просьвіту і науку, накликає до любови «найменшого брата», а невірних синів України до поїрави. «бо настане суд — і не буде кому помагати», і «навіки прокленетесь своїми синами». Він взиває земляків: «Не дуріте ваших дітей, що вони на світі на те тільки, щоб панувати», та щоб не перли ся на чужину «шукати доброго добра», бо нема на світі України, не має другого Дніпра». Поет після докорів зроблених землякам сам мприть ся з ними і в імя правди і добра народу взиває до любови, а тоді, «забудеть ся сромотня давня родина і оживе добра слава, слава України».

Поезія Шевченка проникнута до глибини релігійно-моральними мотивами. Серце поета навіяне смиренем і надією спасло єго перед зневірою і розпукою, що хиба де-коли під впливом важких умовин єго власного житя і народу проявляла ся в єго творах. Головною підвалиною єго поезії являють ся родинні мотиви, семья-родина — се головне істство поезії, а що підвалиною семі є мати і діти, отже сі мотиви пронизують найкрасші твори Шевченкові, зовсім в душі народної поезії, в котрій правда названа матерю рідною, а мати правдою вірною, в образі матери проявляє ся

¹⁾ Зміст поеми зачерпнув Шевченко з твору московського письменника Палаузова.

найбільша сила моральна, сила любови. Найвисше торжество любови бачить Шевченко в материнськiм чувстві; мати — се символ грядучого торжества любови і правди на землі. Шевченко віщим духом відчув велике посланництво матери. І як Шевченко окрім інших поем зобразив у „Неофітах“ величний ідеал матери взятий з народного життя реальний, як значна частина его поетичної творчости, але піднесений его натхненем, так бажав він дати прообраз матери в поемі „Марія“, що мала бути справдішним акафістом перед образом матери материй — Пр. Діви Марії. Бажанє се проявило ся у Шевченка ще на засланю, коли він самотоку відраду находив у читаню св. Євангелія, і як зазначає у дневнику, думав аналізувати серце матери по житю Пр. Д. Марії, непорочної матери Христової, як знов було другою его думкою живописати образ Розп'ятого єї Сина.

Поему „Марія“ написав Шевченко 1859 в Петербурзі протягом 16 днів, коли то після повороту із заслання проявляв ся у него незвичайний підєм релігійного духа. Сей твір є наглядним доказом, що десятилітня страшна неволя не тільки не зломилася его духової сили, а навпаки дала ему спромогу підняти ся до давної висоти поетичної творчости і дати твір ідилічний, оден з найкрасших его писань. Поет, як засвідчають его поетичні твори і дневник писаний під конець неволі, був перенятий основними християнськими правдами і в поемі „Марія“ головнo держав ся євангельського оповідання. Одначе плястичні форми і комбінації гадок, у які поет прибрав свої зображення, він переняв вчасти з апокрифічних переказів і деяких ікон, як се бачимо із закінчення поеми, похожего на закінченє „Неофітів“. А хоч він не порвав з догмами Церкви і не перестав бути християнином, відступив у сій поемі найдалше від євангелія і оболік св. Родину прикметами сільського життя і семі на Україні. та в чудових образах і з ніжністю біблійного оповідання живописав ідилічне житє св. Родини, непорочне материнство Пр. Діви і Різдво Спасителя.

Перенятий глибокою боязнию Божою, хоч надломаний десятилітною неволею, держав ся Шевченко бадьоро ще після повороту із заслання. Власне его житє і здоровлє було розбите, надії на тихе родинне огнище розвіяли ся,

а всеж таки поет вірив у красшу будучину своєї дорогої України. Хоч Шевченко проповідував потребу національного розвитку українського народу, був він далекий від національної виключности, вузкого націоналізму, загорілости й ненависти. У великій семі народів, оснований на підвалинах повної волі і рівности, не повинно бути національної, суспільної і політичної незгоди і боротьби, бо де

„Врага не буде супостата,

А буде син і буде мати

І будуть люди на землі, — (Руска Псєм. V. 2. 245.).

там не може і не повинно бути нерівности і гноблення, а тим самим не може бути ворогованя і ненависти. Певний і сталий у своїх поглядах і переконаннях, Шевченко дивився на призиване письменника як на високу громадянську службу і цїнив також особливо людий, що вміли високо держати прапор національного і людського достоїнства.

Лірична творчість Шевченка. Коли поет перед засланням або перед визволенням дав нам більші твори, в котрих доторкнувся дійсности в національно-політичнім і суспільнім напрямі, то в часі неволі не було в него снаги думати про таку широку творчість. Під впливом непривітних обставин неволі вдумуєся він глибше сам у себе, заглиблюєся у своє нутро і виливає на папір свою журбу і своє горе.

„Уже й гуляю

По сім Аралу, і нишґу,

Віршую нищечком, грішу,

Бог-зна колишнії случаї

В душі своїй перебіраю

Та спісую, щоб та печаль

Не перла ся, як той москаль

В самотню душу“. (ib. V. 2. 14.).

Тоді то писав він ліричні пісні, вчасти особистого змісту, але й з широкою політичною та суспільною закраскою, а сей ліричний настрій зміцняєся і розширюєся після визволення з неволі в останних роках єго житя. В тих ліричних творах піднявся поет до найвисших ідей, до яких дійшло осьвітчене Христовою наукою людство, в них проявляєся бажанє свободного, нічим неспутаного житя і розвитку кожної одиниці і всего суспільства та народу, любови людства, змаганє до того ідеалу, котрому він остав вірним до скоу. Вельми також замітно, що під кінець свого житя

і поетичної творчості поет звернув ся до релігійних тем („Неофіти“, „Марія“, „Царі“, пересьпіви єврейських пророків і псалмів).

Все жите Шевченка і вся єго творчість не відривала ся ані на хвилину від України. В усіх своїх думках і почуваннях линув він на Україну, там зачали ся єго думки, всі вони звертали ся до рідної землі, вся єго туга й надія, проклони й благословення горіли й пламеніли коло рідного краю. Все єго жите, як він сам висловив ся, було частиною історії єго рідного краю, єго народу. Та хоч більшу частину свого життя прожив він по волі й по неволі поза межами України, рідний край не сходив єму з думки, згадки про рідний край розважали єго в тяжкій неволі, на самоті, в гору і розпуці:

»У моїй хатині, як в стєну безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить:
У моїй хатині спне море грає,
Могпла ємуче, тополя шумить,
Тихесенько »Гриця« дівчпна єьпіває...« (ib. V. 1. 157.)

Він бачить усю красу рідного краю, памятає всю славу України, але й се знає, що остало з тої великої слави. Крепацтво, неволя, горе та лихо без краю остало ся дітям України і коло тих „малих, німих рабів“ покривджених, що остали за часів поета з великої минулої слави України, нема нікого, ніякої помочи, ні оборони, крім рідного слова, що єго Бог поставив „на сторожі коло їх“. Із того слова Шевченко викував

»До старого плуга
Новий леміш і черєсло«, (ib. V. 1. 104.).

та став орати „переліг той“ і сїяти на ньому „свої ширі сльози“, засївати на ньому євяту надію, що ніколи не вмирає. Він „кровю та сльозами“ мережає своє „горе на чужині“, він хоче „жити на євітї, волочити в неволі кайдани“, втішає себе надією:

»Може ще я подпвлю єя
На мою Україну«. (ib. V. 2. 49.).

Оті покривджені „німі раби“, серед котрих виріс Шевченко, стояли до смерти перед єго очима, заступали єму своїми сумними постатями і сонця євіт і радощі життя, — вони стали єго євятиною, він віддав їм усю безмежну лю-

бов, якою переняте було его серце до рідного краю, їх муки розжарили в его душі той великий огонь пророчого гніву проти людської кривди, що негасимо горить і палає в его творах. І здає ся, що не самітне серце поета стогне і любить, проклинає і благословляє, але що его устами говорить весь нарід. Шевченко взяв у рідного народу его слово і те слово стало:

»Неначе срібло куте-бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі«. (ib. V. 2. 227.).

Шевченко переняв у народу надію на красшу его долю і подав ему у своїх творах світові ідеали того будучого часу, коли не буде кривди і неволі, а „будуть люди на землі“. Він переняв у народу его свята, невмирущу віру в правду і волю, в ту правду, що

»повинна бути, бо сонце стане
і осквернену землю спалить«! (ib. V. 2. 249.).

та вказав шлях, яким до сеї правди простувати. А перший шлях до сеї правди — се любов рідного краю — України:

»Свою Україну любіть,
Любіть її во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть«. (ib. V. 1. 62.).

А другий шлях — се любов усіх людей:

»Любов, і кротость, і добро,
Добро найкрасшее на світі —
То братолюбіє!« (ib. V. 2. 278.).

А третій шлях — просвіта, наука, „слово розуму святого“. Шевченко переняв у народу его чудові пісні, думи і перекази, що неначе степові квітки розкидані росли на народній ниві і віддав ему великий сніп найкрасших пахучих цвітів у своїх творах, зібраний і звязаний могутнім генієм. Він був другом і братом своєму рідному народови і вивів его з безвістий на широке світове поле, положив непохитні підвалини до народного відродження, впровадив український нарід у семью культурних народів, довів его до обітованої землі, — до волі; він знав, що воля настане, що воля йде, він причував, що

...»Сонце йде
І за собою день веде«, (ib. V. 2. 248.).

дарма, що єму самому не поталанило, як колись Мойсеєви, дожити знесеня крѣпацтва, а довело ся умерти на межі обітованої землі, за тиждень до оповіщення волі.

„Назар-Стодоля“. В другій добі своєї творчости написав Шевченко драму („малороссійскую дѣю“) в 3 діях з н. „Назар Стодоля“¹⁾. Московський єї текст зладжений був для аматорського театру та обидві рукописи передав задля збереження одному з приятелів, від котрого сей твір дістав ся редакції „Основи“. Нема, правда, в сїм творі справдішньої драматичнѣ завязки (II і III дія являє ся тільки яко накидок), а розвязка виходить задля того зовсім несподівано. Одначе характери деяких дієвих осіб, іменно Назара і єго товариша Гната зобразив поет справді мистецькою рукою тай зустріч в 3-ій дії Назара з Галею, донькою сотника, котрий хоче її віддати за старого чигиринського полковника, зображені з великим драматичним хистом. Недостачі сего твору можна пояснити сею обставиною, що поет не мав опісля нагоди викінчити свого твору (особливо II і III дії) написаного протягом 16 днів.

Шевченкові писаня в московській мові. Окрім українських творів писав Шевченко (особливо на засланю) дещо московською мовою: окрім „Назара Стодолі“ „Дневникъ“ або „Записки“ в неволі, поеми і повісти²⁾. В сих творах не блиснув талант поета таким ясним сяєвом, як в українських, а всеж при всіх недостачах і невикінченю проявляють ся в них признаки великого єго таланту: вірність характерів, глибина і благородність гадок та почувань, живість описів та богата живописність. Окрім того мають сї твори чимале значіне для означеня повноти сьвітогляду Шевченка, розвитку єго мистецької і поетичної вдачі і подають цінні подробиці до єго житєписи. Московські поеми і повісти Шевченка — се не стілько повісти, скілько особисті спомини, портрети людей, з котрими доводило ся зустрічати поетови, живописні картини любого єму українського побуту й української природи.

¹⁾ Ся драма напечатана вперше в „Основах“ 1862. IX. Чудову музику до пісень сеї драми написав Петро Ніщинський („Вечерниці“).

²⁾ Сї писавя появили ся накладом „Кіевской Старини“ з н. „Поемы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русскомъ языкѣ“ Кієвъ 1888. Дещо з того переложено опісля українською мовою.

Музикальність і живописність Шевченкових творів. Читане поетичних творів Шевченка насуває нам мимохідь поміненє, що природа України, до котрої він горів такою пламенною любовію до останнього тху свого життя, відсвічує ся з них з усіма її величними явищами, що вона є жерелом і невичерпаною криницею натхнення та пружиною творчости ідеального світа образів. Нї довголітна блуканина по чужих землях, нї Петропавлівська кріпость, анї десятилітне засланє в оренбурських і новопетрівських пустахах не мали сили затерти сі рідні краєвиди у вражливій душі поета. Богата творча уява заступала єму місце прямого помічування, а в єго „Кобзарі“ розсипана безліч жемчугів чудового відтворювання рідної природи. При читанню Шевченкових творів кидає ся в очи незвичайна схожість мистецького ладу в творчости поета з ладом зображування картин з природи в українських народних піснях. Живість, краса і простота мистецьких образів, прибраних музикально-словесними виразами насуває мимохідь домаганє підобрати до многих поетичних творів відповідні напиви. Тимто чимало митців музики черпало своє натхненє з творів Шевченка, бо українська мова взагалї, а зокрема мова Шевченкових творів на стілько милозвучна, мельодийна, здатна до вияви найріжнїйших настроїв і почувань, що знавцї мов і музики ставлять її поруч італійської. Вжеж і сам Шевченко знав силу народних пісень та умів їх так сьпівати, як засьвідчає Куліш з нагоди свого весїля, що рівного єму сьпіву не чув він анї в столицї, анї на Україні, бо Шевченко, яко великий мистець слова, глибоко відчував і розумів справдішню натхнену музику. Вже поезія Шевченкова сама по собі є справдішньою музикою, — то тихою, пестотливою, чарівною, то молитовною, благальною, покаянною, то бурхливою, сердитою, грізною. Самою злукою словесних звуків умів великий поет надати своїм творам високої музикальності, витворити певний настрій та перенести читача в ту обстанову, серед якої відбуває ся дія. Чарівна музикальність Шевченкового слова, ріжнородність єго душевних переживань звернула ще за життя поета увагу музичних митців на „Кобзаря“, між тими опісля першого митця М. Лисенка, і з того часу сотні великих і дрібнїйших творів написано на слова Шевченка, так що переходом може ви-

творити ся справдішня українська опера, що так захоплювала слухачів на весілю Кулішів.

Так само, як Шевченко-поет своїм творам умів надати високої музикальності, так Шевченко-живописець мав великий вплив на живописність своєї поезії. Великий любитель природи мав він бистрий зір митця-живописця для явищ природи і незвичайний хист живописати природу словами. Чарівна краса одушевленої природи України відсвічує ся і мигтить у народних піснях і сі пісні були для Шевченка взірцевою школою для розвитку естетичної краси. Мало що не на кожній сторінці „Кобзаря“ живописує поет високо-мистецькі картини природи України, називаючи її земним раєм, а красу сего земного раю доповняє тихе щастє людей:

»Зацьвіла в долині
Червона калина.
Ніби засьміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало:
Пташечка зраділа
І защебетала...
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї

З зеленого гаю
Козак молоденький.
Цілує, витає,
За руки хватає.
І йдуть по долині
Тихою ходою
І йдучи співвають.
Як діточок двое;
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались...
Якогож ми раю
У Бога благаєм?!«

(Руска Писем. ib. V. 2. 122.).

Оттак наглядно, високо-мистецьки і правдиво оброблені подробиці сего образу; поет не оповідає, але живописує сей образ, де краски змінюють простий, музикальний вірш. Шевченко був отже рідким прикладом любителя і вибранця природи, котра его вивінувала двома талантами: великим талантом поета-митця і перворядного живописця.

Незвичайно простим і справді народним ладом живописує поет картину, що розкриває ся з високого берега Дніпра:

»Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною
Неначе дива вирінають:
Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак:
Хатки біленькі виглядають,

Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють:
А далі сивий наш козак
Дніпро з лугами вигравась,
А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленням хрестом». (ib. V. 2. 63.).

Але коли Шевченко думає про людей сих чарівних сіл українських, то часто живописаний ним образ змінює свою ідилічну красу під впливом злиднів по тих хатах, бо поет спочував горю і злидням своїх земляків, а задля того в его творах мало де стрічаємо чисто сільську ідилію. Та деколи і погідна картина виринає в его живописаню сільського побуту. Так н. пр. коли поет сидів у 1847 році в Петропавлівській кріпости, уявляв він собі український вечір — „Садо́к вишневий коло хати“, в котрім плястичність, яркість і простота в обрібці подробиць злучена з реалізмом живописаного ним образу. Сей твір є наглядним доказом могутньої творчої уяви поета, подає неосяжно чудові, живі і наглядно мистецькі образи, так що маємо вражіє, неначеб до нас долітає запах вишневого цвіту, сьпів соловейка, перед нашими очима виступає семя за вечерею коло хати, а відтак спляча коло хати дівтора з матерію. Се чудовий образ родинного раю, про який так тужливо мріяв наш поет.

Як Шевченко в справдішне мистецьким творі умів разом реально передати в усіх подробицях образ, який можна побачити денебудь в українській місцевині, можна впевнити ся із слідууючої високомистецької картини, написаної поетом у Петербурзі (1860 р.):

»Над Дніпровою саго́ю
Стоїть явір між лозою,
Між лозою з ялиною,
З червоною калиною.
Дніпро бере́г рне, рне,¹⁾
Яворові корінь мие;
Стоїть старий, похилив ся,
Мов козак той зажу́рив ся —
Що без долі, без родини
Та без вірної дружини, —

¹⁾ Тут поетови знаменито вдала ся алітерація з підмогою звука р.

Без дружини, і надії —
 В самотині посивіє!
 Явір каже: »Похилю ся,
 Та в Дніпрові скупаю ся«.
 Козак каже: »Погуляю,
 Та любові понукаю«.
 А калина з явиною
 Та гнучкою лозиною,
 Мов дівчаточка із гаю
 Вихожаючи сьпівають —
 Повбирані, заквітчані
 Та з таланом заручені,
 Думки-гадоньки не мають —
 Вють ся, гнуть ся та сьпівають». (ib. V. 2. 265.).

Се дійсно фотографічно реальні картини, хоч при тім визначають ся чарівним мистецтвом. Реалізм мистецьких образів схожий тут зовсім з дійсною реальністю справдешних явищ природи, а такі образи міг словами живописати тільки поет, наділений бистрим і природним оком живописця.

Так само у вірші „За сонцем хмаронька пливе“ (приладженім до сьпіву М. Лисенком) виявила ся геніяльна здібність поета в перетворюванню щоденних явищ природи в справдішні незвялимої краси жемчуги мистецької творчости.

Такими мистецькими творами сповчяв Шевченко не людську, а божественну задачу справді великого митця: в сьвящені хвилі натхнення продовжав він діло творчої сили природи.

Літературне й історичне значінє Шевченка. Шевченко зробив своїми нечисленними творами рішучий перелім не тільки в письменстві, але й в історичнім розвитку українського народу. Він внїс живі і нові ідеї в українське письменство, опер его на міцних несхитних підвалинах і тому має перворядне значінє в історії — не тільки українського письменства, але й в історії українського народу, его вікової боротьби за волю, за права чоловіка і людства. Шевченко положив підвалиною нашого народного життя ту ідею людства, яка зберегла ся в нашім народі під простєю сермягою, в народі згнобленім неволею і крпацтвом — і се історичне жите українського народу, его віковічну боротьбу за волю, рівноправність та достоїнство цілого народу і всего людства. Шевченко надав нового розуміння нашому

народному життю, на основі котрого стає ясним і зрозумілим наше народне відродженє, котрого сторожем являє ся правда і наука, а єго ідеалом самостійне житє українського народу в українських землях. Така Україна оживотворена Шевченковим ідеалом має свою будучину і в Словяньщині і для житя й розвитку Словяньщини, а на струях правди і волі попливе човен житя і розвитку Словяньщини широкими вітрилами свободи всіх Словян до добра людства.

Яка не булаб дальша доля українського народу, історія все зверне ся до Шевченка, як що вона тільки заговорить про минувшину України. „Як же коли небудь, каже влучно Костомарів, нащадки українського народу, довго страждавшого і пониженого, будуть користувати ся повною людською свободою і добутками людської цивілізації, тоді згадувати муть долю прожиту їх предками, а при тім з великим поважанєм поминати муть Шевченка, сьпівця неволі їх предків, що добивав ся для них свободи родинної, суспільної і душевної та разом з ними страдав душею і тілом, думкою і ділом“.

Шевченко не тільки велитень української поезії і перший великий поет Словяньщини, але своїми творами в боротьбі за правду і волю всего людства здобув він собі соняшне місце у всесьвітнім письменстві. Єго твори присвоїли собі перекладами не тільки всі словянські народи, але й перекладені многими західно-європейськими мовами викликали вони незвичайне враженє і здобули собі високу ціну саморідним змістом і ладом та чарівною красою. Визначний шведський учений проф. А. Єнзен назвав Шевченка не тільки народним поетом, але й всесьвітнім генієм і сьвіточем людства. Шевченко весь свій вік пламенним словом провадив боротьбу, натхненим пророчим словом закликів людей на союзників і помічників до сеї боротьби за правду і волю та вижидав „апостола правди і науки“, не знаючи навіть, що в дійсности сам став тим апостолом і учителем людства. В єго творах, неначе дорогоцінні самоцвіти-жемчуги, розсипані засновки науки і вихованя, просто та зрозуміло і дитині і мудрцєви, подані для нашого народу і всего людства. В своїх творах розсіяв він таке велике багатство дорогоцінних гадок, що потреба труду цілих поколінь, щоби зібрати богате жниво з тої ниви долею політої,

засіяної не словом але розумом. Шевченко витичив у своїх творах величні ідеали виховання народу і людства, вказав дійсне єство і мету виховання і тим витиснув таке знамя на нашім народнім розвитку, що ми, почавши з єго появою на ниві українського письменства, сей розвиток нашого народного життя не можемо інакше назвати, як Шевченківською добою. Одначе значіне Шевченка і єго діяльності тим ще не вичерпує ся, бо хоч доба єго діяльності належить вчасти вже до минувшини, то ся минувшина так ще близка теперішности, що з нею лучить ся тисячними зв'язками. Нема сумніву, що се, що можна би назвати змістом образования і основою розвитку теперішности, має у великій мірі свій корінь у сій сьвітлій добі, котра почала ся з появою „Кобзаря“, але не закінчила ся єго смертю та остає дальше під єго могутним впливом.

Пантелеймон Куліш найвизначніший зпоміж Кирило-Методіївців, третій з української трійці діяч, неперечного і притім многосторонного історичного значіння, ненастанного умового труду, посуненого до самовідречення, подвижник, перенятий горячою любов'ю України і свого народу.

Молодий вік П. Куліша. Куліш родив ся 27. липня (8 серпня) 1819 в містечку Вороніжі, в Чернигівщині. По батькови й матери походив він із старого козацького роду та вирастав серед чисто-народного українського побуту і старосьвітських поетичних переказів та звичаїв, що стали опісля в єго вельми чутливій і вражливій вдачі основою єго діяльності. Великий вплив на розвиток єго ума й уяви мала мати, що вміла безліч старосьвітських пісень та переказів, а до того добре знала біблію і церковну службу. Великий вплив на малого Куліша мала також сусідна заможна дідишка Уляна Мужилівська, звеличана ним у повісти „Уляна Терентьевна“ неначеб другою матерю, що своєю саморідною вдачею засіяла в єго душі зерна ідеалізму. За єї порадою віддав батько молодого Куліша до Новгородсько-Сіверської гімназії. Наука йшла спершу тупо, бо не розумів він московщини, як же почав розуміти учебну мову, став першим учеником. Уже змалку проявило ся у него ніжне естетичне почуванє та мистецький хист до живописи, а ся єго вдача визначила ся опісля в письменстві та в науці. Доволі рано пробудила ся в нїм цікавість до літера-

турних творів, особливож припали єму до вподоби вірші Артемовського-Гулака і повісти Квітки, повісти М. Гоголя з українського життя та поезії Пушкіна, а коли принагідно попав єму в руки збірник українських історичних пісень М. Максимовича, захопився він ним так, що весь вивчив напам'ять. Величні образи народних героїв заволоділи єго думкою і тоді прокинулася в ній національна свідомість. В ті часи вже зложив він повістку „Циган“, напечатану опісля в Гребінчиній „Ластівці“. Задля нестачі засобів не довелося Кулішеви скінчити гімназії, так само й опісля наук у київській університеті на словесному, а потім на правничому відділі. Але він умів власними невсипучими заходами досягнути потрібне знання і вже рано звернув на себе увагу пильним зацікавленням до народознавства. Ще в університеті слухав він викладів молодого професора словесности М. Максимовича, а спільність їх літературних змагань зблизила їх між собою. Куліш доставив Максимовичеві для єго альманаха „Кієвлянинъ“ збірки пісень та оповідань про вороніжських козаків на основі переказів матері. Максимович давав Кулішеві читати книжки (між тими повісти Вальтер-Скота) і розмовами з ним чимало вплинув на єго літературну освіту. Залишивши університет, дістав Куліш з поручення Максимовича посаду учителя в дворянській школі в Луцьку і тут користувався багатомановою книговедею, а вивчивши французьку мову, читав Вальтер-Скота у французькій перекладі і наслідуючи єго повість „Карло Сміливий“, почав писати „Михайла Чарнишенка“ московською мовою (видав 1843 р.).

З Луцька перейшов Куліш на посаду учителя дворянської школи в Києві, на Подолі, заходами заступника куратора М. Юзефовича, котрий тоді був добрим єго духом і посприяв єго освіті й науковим змаганням. За допомогою Юзефовича обїхав Куліш (1844—45) Київщину, зібрав багаті засоби усної словесности, видані переогом у „Запискахъ о Южной Руси“. При сій нагоді Куліш ознайомився в Олександрівці з польським письменником Михайлом Рабковським, котрий зразу оцінив єго талант і щиро до него відносився та з бібліофілом Константином Свидзінським у Ходоркові і користувався єго багатомановою книговедею. Нові знайомі впровадили Куліша в світ польської літера-

тури й історії, розправляли з ним про польсько-українські відносини і літературні та історичні питання. В Олександрівці написав Куліш поему „Україна“ ¹⁾, в котрій ладом народних дум переказав головні події української бувальщини, від Володимира В. до Хмельницького, бажаючи зобразити в епопеї жите українського народу, а в Ходоркові написав під впливом VI-ої пісні „Одисеї“ чудову ідилію „Оріся“ ²⁾.

Діяльність від засновки Кирило-Метод. Братства до виходу „Основи“. В Києві зазнайомився Куліш з громадою молодих українських народолюбців, одушевлених народною поезією, рідною історією, любовю народу і бажанем вивольову його з крeпaцтвa, між тими з Шевченком, Костомаровом і В. Білозерським. З того часу почалося їх приятельованє, але вдача Куліша була більш аристократична, а Шевченкова глибоко демократична, так що вони оба були представниками двох верств козащини: Шевченко низових курінників-січовиків, а Куліш — городових кармазинників. Перегородом представники сеї освіченої української молодєжи, звязаної з українським університетом, утворили „Кирило-Методіївське Братство“. Тимчасом Куліш у 1845. р. виїхав з Києва на учительську посаду в Рівнім, на Волині, а відтам небагом у Петербург, де за допомогою ректора університету і редактора місячника „Современникъ“, П. Плетньова, заняв посаду учителя московської мови для слухачів-іногородців. Знайомість із Плетньовом, приятелем Пушкіна, мала великий вплив на Куліша, котрий тоді значну частину часу присвятив роботі над „Чорною Радою“ ³⁾. Приклад його приятеля Шевченка окрилював його надією здійснити свою мрію — витворити самостійне українське письменство, високо підняти народний стяг і вивести українську мову на стєпень літературного язика, бо його ворушила думка, що після повістий Квітки Українці зовсім заснули із своїм письменством. Перед Кулішем розкрився широкий шлях наукової роботи. Саме тоді в петербурьськїм

¹⁾ „Україна“, зложивъ П. Кулїшъ. Одъ початку Вкраїни до батька Хмельницького, Київъ, 1843. містить XII дум.

²⁾ „Оріся“ напечатана в „Запискахъ о Южной Руси“. Спбт. II. 1857.

³⁾ Пять початкових глав „Чорної Ради“ в московськїм переклад напечатав Плетньов у „Современнику“ в 1845. р.

університеті опорожнила ся катедра словянських язиків і Петербурська Академія наук за порученем Плетньова рішила вирядити Куліша за границю на наукові досліди словянських мов, щоби опісля міг заняти сю катедру. Перед виїздом за границю завернув Куліш на Україну, одружився з Олександрою, сестрою приятеля Василя Білозерського, що стала опісля письменницею, відомою під прибраним іменем „Ганна Барвінок“. Разом з нею бажав він поїхати в Прагу і взяти з собою Шевченка ¹⁾, щоби за границею ширше розвинув мистецький таланти. Грішми прирекли его самі обмислити. Колиж Куліші прибули з В. Білозерським у Варшаву, увязнено їх і відвезено до Петро-Павлівської кріпости в Петербурзі. Приводом до увязнення послужили звязки їх з Кирило-Методіївським Братством, а предметом слідства була також Кулішева „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ ²⁾, в котрій ідеалізував козаччину та висловив погляд, що українському народови годі жити в крѣпацтві, бо він із сего туманіє. Винуватили Куліша, начеб він пняв ся до гетьманованя на Україні і був душею Кирило-Методіївського Братства. Та хоч слідство не виказало ніякого бунтівництва, посаджено его на два місяці в кріпость, а потім заслано в Тулу із заборорою щонебудь писати й печатати та бути в урядовій службі міністерства просвіти. Проживаючи в Тулі з подругою, Куліш був приневолений заробляти собі столярством (він і в тім напрямі виявив мистецький хист ³⁾, бо хоч згодом допущено его до урядової служби, то платня не виставала на прожиток. Тут вивчив він шість європейських язиків для читаня чужоземних книжок та писав розвідки й історичні повісті ⁴⁾ московською мовою, а Бодянський доставляв ему

¹⁾ Куліш називав Шевченка потрійним поетом: слова, кисти і співу. Шевченко був боярином на весілю Куліша і чарував усіх не тільки своїм голосом, але й недосяжним виконанем народних пісень.

²⁾ Ся повісточка була напечатана в часописі для дітей „Звѣздочка“ Спб. 1846.: появилася й окремо.

³⁾ Куліш виявив крім того великий хист до живопису, до ремесла і сільського господарства.

⁴⁾ Тоді написав повісти „Алексѣй Однорогъ“ та „Искатель счастья“. Ся перша повість, а з другої частина з наголовком „Потомки украинского гайдамацтва“ (перекладена укр. мовою в „Правді“ 1867. р.) появились у збірнім виданю 4-томовім „Повѣсти П.

книжок і літописий для наукової роботи. З нагоди приїзду царя Миколи I. зладив Куліш альбом Тульської старовини з описом і акварелями. Цар звернув увагу на гарну роботу Куліша і дозволив єму після півтретярічного заслання вернути у столицю (1850. р.). Тут заробляв він собі на прожиток працею по часописах і місячниках, перекладами і компіляціями, безіменно або під прибраними іменами, бо спершу було єму заборонено щонебудь печатати, а відтак був якийсь час у державній службі. Небавом однак поїхав на Україну та взяв ся до хutorного господарства, а при тім працював пером. Але недовго там просидів і вернув у Петербург.

Саме тоді вмер цар Микола. В Росії повіяло вільнішим духом, розкрив ся широкий овид мислячим людям, а громадська думка про всякі потреби життя почала свободніше проявляти ся в письменстві, неначе би природа додала їй крил для орлиного полету. Новий цар Александер II., вихованець поета В. Жуковського, подавав надії на широкі реформи, між тими й на знесенє крeпaцтвa. Куліш узяв ся з одушевленєм до загальної культурної роботи. Се був час єго найбільш запопадливої і широкої письменської діяльності. Проживаючи в Полтавщині познайомив ся Куліш з матерю Миколи Гоголя і за порадою московського письменника Сергія Аксакова зібрав засоби до Гоголевої житєписи, що появили ся з н. „Записки о жизни Н. В. Гоголя“ (1856—57), котрі й досі є ще головною основою для житєписи сего письменника, а крім того напечатав перше повне виданє єго творів у VI-ти томах. Тодіж видав Куліш свої знамениті „Записки о Южной Руси“ (в двох томах 1856—57), про котрі він висловив ся ось як: „Записки о Ю. Р.“ печатаю з вдоволенєм, не тому, що в них є моє, а тому, що передаю сьвітови памятники народного духа, котрим у моїх очах нема цїни. Треба єму дати в руки книгу, котра би в нічім не уступала німецьким та англійським виданям, з котрої видно було би поважне вивченє предмету“. Яке вражінє зробили „Записки о Ю. Р.“, видно із слів

А. Куліша“ Спб. 1860. — Окрім московського й українського язика опанував Куліш також польський, німецький, французький, а знав латинський, італійський, англійський, єврейський та еспанський, а менше вже грецький.

Шевченка, котрий називає їх у своїм „Дневнику“ „прекраснішою, благороднійшою працею, брилянтом у сучасній історичній літературі“. „Записки о Ю. Р.“ замітні ще й тим, що в них у перш впровадив Куліш нову правопись українську, приладжену до вимови, названу відтак „кулішівкою“, що послужила основою нинішній нашій правописи. Одночасно із „Записками о Ю. Р.“ видав Куліш історичну повість „Чорна Рада“ (1857) українською і московською мовою та „Проповѣди на малороссійскомъ языкѣ“ (1857), перероблені з першого видання протоєрея Василя Гречулевича (1849), а між ними в половині на ново написані. Саме в той час видав (1857) Куліш „Народні оповідання“ Марії Марковичевої, жінки колишнього Кирило-Методіївця, під прибраним іменем „Марка Вовчка“. Сі оповідання викликали велике вражінє в російськїм суспільстві (славний письменник Тургенєв переложив їх московською мовою), а Шевченко повитав Марковичеву, яко „краткого пророка і обличителя жестоких людей неситих“.

Куліш звернув також увагу на потребу всенародної просвіти і початкову науку в рідній мові та видав „Граматику“ (Буквар), першу читанку для селян з вельми добірним змістом духовного і свѣтського знаня. А щоби успішнійше пособляти літературним змаганням українських письменників, оснував власну печатню в Петербурзі, в котрій печатав свої твори й інших письменників. Після того виїхав із своєю дружиною за границю. Побут у західній Европі зробив на него велике вражінє культурними придбаннями, але й навів важку тугу, коли він на чужині згадав про занепад України.

Тимто дбав він не тільки про осьвіту широких верств народних, випускаючи в свѣт дешевими книжочками, т. зв. „метеликами“ найкрасші твори українських письменників з наголовком „Сільська Бібліотека“ (1860—62)¹⁾, але й задумав поставити також українське письменство на рівні з іншими, поширити его зміст, збогатити перекладами творів із всесвѣтної літератури і таким способом виробити форми української мови на послугу вселюдській мисли. Задля того Куліш бажав видавати українською мовою місяч-

¹⁾ Всього видано 39 книжочок.

ник „Хата“, але не осягнув на се дозволу і обмежив ся поки що виданєм альманаха з тим наголовком (1860). В „Хаті“ напечатав він поезії Шевченка, Гребінки, Щоголева, Кузьменка й оповідання М. Вовчка і Ганни Барвінок, а в передньому слові до поетичних творів висловив погляд про взаємини між московською й українською мовою й обома письменствами та зазначив, що наше рідне слово иншим способом зложило ся і не схоже на московщину, тимто і не повинні ми того книжного слова прийняти за своє рідне.

Діяльність Куліша від заложення „Основи“ до зміни поглядів на козаччину і розриву з земляками. З початком 1861 дозволено Кулішовому шуринові, В. Білозерському, видавати в Петербурзі місячник „Основа“ українською і московською мовою. Сей місячник витичив собі мету „всесторонно і безпристрасно розсліджувати український край, пізнати єго потреби, подавати критичний погляд на себе в минувшині і сучасности, дбати про суспільне добро та всенародну просвіту, відповідно місцевим условинам краю“.

Куліш тоді щиро приятелював з Костомаровом, проводив з ним кождий ранок у Публичній Бібліотеці, вечерами збирало ся у Кулішів товариство з чотирох-пяти людей, (між тими В. Білозерський і Мордовців), а коло „Основи“ згуродили ся всі тодішні видатні українські письменники. Душею „Основи“ був Куліш, він брав у ній вельми живу участь, бажаючи виробити добру мову, і все, проза та поезія, переходило через єго руки. Окрім того історично-літературними розвідками положив він основи науковій історії українського письменства, літературної критики та наукової мови. Тут печатав Куліш свої розправи з польськими і московськими часописями, котрі не признавали окремішности й самостійности українського письменства і народности, а також історичні розвідки, оповідання, поезії, рецензії і в кождій книзі словар української мови.

Роки 1860—1861 були добою найбільшої популярности Куліша серед українського громадянства, котре щойно почало вибивати ся зпоміж осьвіченого паньства на Україні і під впливом визвольних думок, розповсюднюванім московським та українським письменством, вертати до свого народу, признавати ся до своєї народности і переймати демократичними поглядами. Українське громадянство ви

соко цінило Куліша за єго невсипучу письменську працю і вважало єго народним провідником. Але „Основа“ припинила ся на 10-ій книжці 1862 р., а до того причинило ся не тільки гнобленє українського слова російською цензурою,¹⁾ але й непорозуміння що до самого редагованя між Білозерським і Кулішем, що проявили ся ще з самого почину сего місячника. Куліш глядав отже віддиху у виїзді за границю, де якийсь час був разом з Костомаровом в Італії, а вернувши в 1862 р., проживав найбільш на Україні, виїздячи тільки в літературних справах до Петербурга. Тоді вже почав у єго душі проявляти ся якийсь перелім, в поглядах єго виринали суперечности з давнійше висловленими про козаччину і про національні змаганя українського суспільства. Він почав рвати свої громадянські й особисті звязки і глядати нових, а се викликувало чимале зачудованє посеред українського громадянства, що вважало єго головним представником українських національно-демократичних змагань.

Неможливість видаваня українського місячника в Росії звернула увагу Куліша на Галичину, де саме тоді під впливом українського літературного руху розбудило ся нове народне жите, особливо серед молодежи, що звала себе „народовцями.“ Ще в 1858 р., вертаючи з заграниці через Львів, зазнайомив ся Куліш з Я. Головацьким і передав Ставропігійській книгарні деякі свої виданя для „Народного Дому“. Вдруге переїздом через Львів 1861 р. познайомив ся Куліш близше з молодю лівівською громадою і в переписці з нею дораджував галицьким і буковинським землякам близше познайомити ся з українським письменством та пильно прислухувати ся до народної мови і пісні. У „Вечерницях“ і „Меті“, видаваних народовцями, появляли ся Кулішеві писаня, присилані вмисне для них, а навіть „Слово“ і „Галичанин“ Б. Дідицького печали деякі єго поезії „кулішівкою“. Народовці високо цінили повагу Куліша яко провідника українських народних змагань, а особисті відносини єго з ними ще більше скрі-

¹⁾ В 1863 р. видав міністер Валуєв наказ, щоб не дозволяти печатати книжки українською мовою. бо по єго думці „не было. нѣтъ бытъ не можетъ малороссійскаго языка“.

пляли єго становище і вплив серед українського громадянства в Галичині.

Не маючи одначе певної безпеки прожитку, прийняв Куліш з кінцем 1864 р. урядову посаду „директора духовних справ“ в „Учредительномъ Комитетѣ въ Царствѣ Польскомъ“, а одночасно печатав історичні розвідки в місячнику „Вѣстникъ Югозападной и Западной Россіи“, видаванім во-рогом українства в Києві, Говорським. Се викликало серед українського громадянства тим більше здивованє, що визначний провідник українських національних змагань прийняв службу в Польщі, де російське правительство після повстання 1863 р. переводило московщенє. Та Куліш виправдувався, що політика — не єго діло, а він бажає обмежити ся наукою, досліджуванєм минувшини, в чім єму по-собляти муть багаті варшавські архіви, та що примиривши ся з урядом, зможе добути дозвіл видавати місячник у широких розмірах і вратує себе задля літератури, тоді як ідучи старим шляхом загинув би під вагою злиднів.

Але на сїм урядовім становищі не довго довело ся пробувати Кулішеви. Я. Головацький, бажаючи повагою Куліша прибити зростаючий у Галичині рух народовців, напечатав без відома і дозволу Куліша виривки з єго письма начеб то він відрікає ся своєї правописи т. зв. „кулішівки“ прийнятої народовцями в їх виданнях, щоби сего не могли вихіснювати вороги в користь Польщі. Народовці заперчили сему в часописі „Правда“ (1867) тай Куліш напечатав там „Отвертий лист“ і виступив у нїм проти вчинку Головацького. Одночасно з тим перехоплено у Варшав патріотичну адресу, вислану Кулішеви львівськими богословами, з котрої російське правительство впевнило ся, що Куліш сприяє Галичанам, котрі змагають виявити в письменьстві справдішне народне житє замість мертвої схоластики в церковній або змосковщеній мові. Вимагано отж від него або прилюдно в часописах зречи ся своїх українських поглядів, або покинути службу. Куліш не згодив ся на оповіщенє вимаганої від него заяви і наслідком того звільнено єго від служби „по болѣзни“ без єго просьби.

Покинувши службу, виїхав Куліш до Італії й до Німеччини, відтам до Праги і Відня та заняв ся письменством, а найбільш перекладом сьв. Письма. Дивлячись н

занепад українського руху в Росії, впевнив ся, що свою літературну діяльність повинен би перенести на наддністрянську Україну. Тимто підпірав часопись „Правду“ і печатав у ній поезії й оповідання, історичні й літературні розвідки та переклади з сьв. Письма, а у Відні видав переклад чотирох євангелистів. Літом проживав на хуторі Мотронівці, відтак добув знов посаду в Петербурзі в редакції „Журнала міністерства шляхів“ (1873) і почав там працювати над історією України, задуманою на широкі розміри (мало бути 9 томів), котру почав видавати з наголовком „Історія возсоединенія Руси“. ¹⁾

В сих творах Куліш, головню під впливом особистих непорозумінь і своєї вражливості та палкої вдачі, розійшов ся в поглядах з українськими письменниками на історичні, національні й літературні відносини на Україні, котрі стали в суперечности з усею єго попередньою визначною діяльністю. Перегодом напечатав він у „Правді“ (1876) розвідку „Мальована Гайдамащина“, в котрій так само різко осудив козаччину і гайдамащину. Все те йшло в розріз із поглядами, які зложили ся в освіченім суспільстві в Наддністрянщині за допомогою самого Куліша на козаччину і на Шевченка. Тим то в самій „Правді“ появилася остра критика Кулішевих писань Володимира Барвінського, котрий тоді обняв редакцію сеї часописи. Наслідком того порвав Куліш на якийсь час зносини з наддністрянськими народолюбцями, відокремив ся від многих колишніх приятелів і прихильників на Придніпрянщині й виїхав осеню 1876 р. у Москву, де працював у книговнях і архівах над дальшими історичними дослідями, котрих добутком було обємисте діло „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши“. ²⁾

Заборона видана царським указом 1876 р. на українське письменство отверезила Куліша із славлення російської культури, він вернув знов на хутір, де єго відвідав непохитний до смерті приятель і помічник при перекладі сьв. Письма, проф. Іван Пулюй (1880), а в кінці того року виїхав Куліш до Відня, поновивши переїздом через Терно-

¹⁾ Напечатав 1874 р. Спб. два томи, в Москві 1877 р. III-ій том, і 1 том Матеріалів.

²⁾ Се 3-томове діло появило ся в Москві 1888—89.

піль і Львів давні приятельські взаємини з Барвінськими і там спільно з проф. І. Пулюєм працював над перекладом сьв. Письма. В слідуючій році приїхав із своєю дружиною до Львова з наміром видання українського перекладу Шекспірових творів¹⁾. Але побут его у Львові прибрав політичну ціху, коли він видав брошуру „Крашанка Русинам і Полякам на великдень“ (1882), в котрій виступив посередником між Українцями і Поляками у наддністрянській Україні²⁾, не знаючи добре місцевих обставин і тогочасного національно-політичного положення та потреб і домагань наддністрянського українського суспільства. До тогож, як влучно замічає І. Франко, „Куліш був чоловік занадто вражливий і мав занадто мало твердих і вироблених думок, щоби не збити ся з дороги в тім чортоторію суперечностей, яким була тодішня Галицька Русь“. З підмогою польських літературних і аристократичних кругів укладав собі Куліш плян роботи: видавати часопись, місячник та книжки українською мовою, заснувати у Львові українську женську гімназію з інтернатом для Галичанок, дарма, що Пулюй остерегав его перед нещирістю даних ему обіцянок. Все те викликало не тільки невдоволенє, але мало що не ворогованє проти Куліша в Наддністрянщині й на Придніпрянщині. Колиж Римська Курія в порозуміню з австрійським правительством забрала ся до реформи чина сьв. Василя В. в Наддністрянщині, виїхав Куліш до Відня і виступив печатно з протестом, а відтак знеохочений та розчарований вернув на свій хутір Мотронівку і там доживав свого віку. Обставини тогочасного его життя були вельми невідрадні. Хоч жите его було просте і він робив за господаря й наймита, не цураючись найпростійшої роботи і тим піддержував своє здоровлє, бідував він тяжко. Хутір давав мало прибутку, а літературний заробіток був невеликий. Українські твори, котрі задля цензурних перепон приневолений був

¹⁾ Переклад 10 драм Шекспірових появил ся накладом Укр. Видавничої Спілки у Львові 1889—1902. (Своїм накладом видав Куліш 1882 р. переклад трех драм).

²⁾ Д. Мордовець видав у Петербурзі відповідь п. наг.: „На крашанку писанка“. Поляки віднесли ся холодно до Кулішевої „Крашанки“, а в українських часописах львівських викликала вона різку критику.

печатати переважно за границею власним накладом, не давали прибутку, а коли й був невеликий дохід, обертав він его не на власну користь. Можна було тільки надіятись на деякий заробіток з розвідок і повістий печатаних по московських місячниках. До тогож і пожежа, що знищила его оселю, майже всю его велику бібліотеку і чимало рукописий, між ними переклад Біблії, була великим нещастем і тільки дбалисть его вірної дружини пособляла ему в тих важких обставинах до кінця віку в его улюбленій літературній праці. У сих тяжких злиднях не кидав пера, писав поезії і драми, перекладав світові твори українською мовою, працював над улюбленими ним історичними дослідками, та забрав ся в друге перекладати св. Письмо, одначе не встиг уже довершити діла, бо смерть перетяла пасмо его многотрудного житя (2-го лютого 1897 р.).¹⁾

Писання Куліша в першій добі его літературної діяльності. Ледви котрий український письменник виявляв таку багату і різнородну літературну творчість і так по мистецьки володів народною мовою, як Куліш. Его великанська письменська спадщина, незвичайне багатство ним написаного, переложеного і задуманого ще не найшло основного і предметового дослідника, щоби серед хитаня в его поглядах і серед змін в настроях, які проявляли ся в его життю й громадянській та письменській діяльності, у властивім освітленю поставити сю замітну личність і велитенську умову силу та справедливо оцінити его велику працю і заслуги в літературі і в народнім життю всеї України. Різнородні і багаті літературні твори Куліша стають певним доказом вельми живого і рішучого таланту, але в них проявляють ся всюди нерівності і пориви: вражлива і палка его вдача не давала ему спромоги вдержати ся в межах оброблюваного предмету. Історичні й етнографічні твори перенизує він поетичними і публіцистичними поглядами, а поетичні твори, нераз великої мистецької стійности, навіяні доволі часто холодним розумованєм.

Найбільше визначив ся незвичайний талант Куліша на

¹⁾ Похоронено Куліша в саді его хутора, де в два роки опісля спочив его шурина Василь Білозерський, а 23 липня 1911 Олександра Кулішева.

царині повісти, де більшу половину написав московською мовою, зачерпнувши основу з українського життя.¹⁾

В ідилії „Оріся“, справдішній перлі українського письменства, розвинув Куліш на основі VI-ої пісні Гомерової Одисеї народний переказ про Переяславського князя перед татарським лихолітем і з великим мистецтвом зобразив поетичною мовою чудову картину патріархального побуту, коли знов у пізнійшій ідилії „Дівоче серце“ намагався поетичним ладом виказати хосен просвіти для простолюдя, хоч головна дієва особа, сільська дівчина Оленка, вийшла сентиментально-романтичною героїнею.

В першій добі письменської діяльності Кулішеве українство мало романтичну закраску і проявлялося любовію рідної мови, рідного краю і народу та його минувшини, особливож одушевленем козаками, котрих він уважав представниками українського народу в минувшині. Романтизмом навіяні не тільки біографічні оповідання з його молодого віку „Воспоминанія дѣтства“, між ними „Теклюся“, переложені опісля в „Правді“ українською мовою (1870), але й деякі повісти з історичною основою, між тими „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і „Потомки Гайдамаків“.²⁾ Знаменитий польський критик М. Грабовський вважає „Теклюсю“ достойною найкрасших повістей Дікенса³⁾, а „Потомки Гайдамаків“ достойними найживописніших образів Ірвінга Вашингтона⁴⁾ і признає дрібним його оповіданням високе мистецтво і дійсну, вічну стійність. Куліш бажав передовсім зберегти українську старовину і виказати, що Україна могла би стати самостійною, колиб не зрада українського дворянства, котре загарбало полковничі та сотничі маєтності з необмеженою владою над підданими, і колиб не влада Московщини, що закріпостила вільних людей та допустила ся гноблення селян і грабованя козаків. Одначе в зображеню козацької бувальщини він не сягав

¹⁾ Першою літературною пробою в українській мові була повістка „Циган“, списана з переказу матері і напечатана в Гребінчиній „Пастівці“ 1841 р.

²⁾ Укр. мовою перекладено в „Правді“ 1868.

³⁾ Славний англійський гуморист-повістяр († 1870).

⁴⁾ Знаменитий північно-американський письменник († 1859 в Новім Йорку).

так далеко, щоби ставати в суперечности із злукою Московщини з Україною в одну державу, котра в тім спільнім житю мала зберегти своє лице. Змаганє Куліша до наукового досліджування безпристрастности і правди охолоджувало его романтичне одушевленє козацькою минувшиною. В історичних повістях уважав він на се, „щоби се була не видумка а правда“ і се змаганє до історичної правди перемагало часто в его повістярській творчости та спиняло полет фантазії. Але в оцінюваню історичних жерел у Куліша перемагало нераз ще „своє“, тому, що се було своє. На основі історичних дослідів его романтичне одушевленє минувшиною набирає переходом більше змісту і стає виразним національним українством і з сею виразною свідомостю вибиває ся Куліш на передове і провідне становище в українським народнім руху.

Найбільшу літературну стійність має Кулішева історична повість „Чорна Рада“, котру він назвав „Хронікою¹⁾ 1663 року“ (Спб. 1857). В сій повісти зображує він часи, коли Україна була розірвана на двоє, на правобережну з гетьманом Тетерею і лівобережну з гетьманом Сомком, та змаганя Васюти (Василя Золотаренка) й Іванця або Мартинця (Івана Мартиновича Брюховецького) до захоплення гетьманської булави в свої руки, а рівнобіжно змаганя до злуки всеї України під булавою Сомка.

В „Чорній Раді“ вивів Куліш і політичні пристрасти і боротьбу самолюбних понук та родинний побут і могутність та слабкість духового життя народу. Окрім слабо зображених характерів Сомка і Петра Шраменка, всі інші дієві особи живописані як виразні представники обставин того віку. Передовсім виступає ярко тип старосвітського Запорожця Кирила Тура, у котрого життя нічого не стоїть, побіч живописаного з реальною правдою поважного, суворого „батька“ Пугача. Вірно зобразив автор характер проворного Брюховецького і тип веселого, семейного козака, добродушного але слабоумного Череваня та вельми симпатичного сльпця-кобзаря, Васпля Невольника, званого Божим Чоловіком. Саморідним типом являє ся старий сумовитий Шрам, уособлена злука двох супротивностей — священника і козака, від-

¹⁾ „Викнувши в звичаї Українців XVII ст. пише Куліш в епілогу до „Чорної Ради“, я впевнив ся, що повістяр повинен тут глядіти на речі очима тодішнього суспільства; я таким побутом підчпнив усього себе минушині і тому мій твір вийшов не повістю (романом), але хронікою в драматичнім викладі.“

повідна тогочасній бурливій добі, що вирвала Україну з правильного розвитку і зробила можливою таку злуку, а побіч него виступає романтичним героєм Петро Шраменко, що в тих задніх думав тільки про любові до гарної Лесі. Жіночий тип Лесі зображений вірно з тогочасними суспільними поглядами, що відказували жінщині самостійної діяльності. Головною хвилюючою сеї повісті є недостача перспективи в укладі дієвих осіб і головного багатиря, коло которого громадилиб ся дієві особи і в цілм оповіданню нема органічної цілості. Тим то Куліш назвав „Чорну Раду„ не історичною повістю, але „хронікою“, хоч з того погляду вона не у всім відповідає історичній правді. Всеж таки сей твір що до мистецтва і вірності зображення належить неперечно до найкрасших з сего обсягу українського письменства.

„Чорна Рада“ визначає ся розмірною шириною і глибиною поглядів автора і була добутокм кількалітних дослідів, а він уважав її так важним твором, що не хотів її випустити без переднього слова, котре відтак появило ся яко „епільог“ до московського перекладу.¹⁾ В сім епільогу вже тоді намагав ся Куліш висловити причини політичної неспроможности України та доказати моральну конечність зілляня українського племені з московським, які опісля проголошував в історичних творах, що видали ся суперечними з єго становищем у першій добі письменської діяльності.

В історичних повістях являє ся Куліш вірним потомком козаків-кармазинників, тільки в повісті „Потомки українських гайдамаків“ заявляє щирю прихильність до простолюдя, коли тимчасом у иншій повісті з часів Коліївщини „Мартин Гак“ сей герой заходить ся боронити всю Корсуньщину від гольтяпак. В недокінченім романі початку XVII ст. „Браті“ з доби московських самозванців бажав Куліш зобразити боротьбу польського можновладства з демократичними змаганнями на Україні. Взагалі історичні повісті Куліша визначають ся вірним і мистецьким зображенем України XVII і XVIII ст. і виразним зазначенем шкідливих наслідків московського вмішування в жите України, до тогож гарною і вельми старанно виробленою мовою та змаганем підняти її рівень і зробити пригідною для розумінь, що сягають висше побуту селянина.

¹⁾ В місячнику „Русская Бесѣда“ (1857 р.) книжка II і III.

Окрім повістей писав Куліш також поезії, особливож по смерті Шевченка намагався він заступити його місце на осиротілій царині української поезії і почав печатати свої поетичні твори в „Основі“, а відтак видав окремим збірником з наголовком „Досвітки“ (1862 р.), без сумніву найкрасші поетичні твори після Шевченкового „Кобзаря“. В „Досвітках“ помістив Куліш ліричні вірші, думи й історичні поеми, в котрих виявився неперечний поетичний талант його, велика сила слова, мистецька форма і часто нові теми, недоторкувані Шевченком. Але в історичних думках і поемах поетичні почування часто приглушені тенденційністю, якою М. Грабовський докорював Кулішеви і що до історичних повістей, бо поет випроваджував у них свої історичні погляди та міркування і тим ослабляв вражіння, яке повинен викликати кожний мистецький твір.

Як Шевченко, так і Куліш держить високо прапор правди і волі.

В поемі „Великі проводи“ вводить він героєм козака Голку (перенятого гуманними поглядами і поважанем для культури Юрія Немпріча) і протиставить його »хижому дейнецтву«, козацькій демократії, настроєній руйнівними змаганнями. В ім'я високих ідеалів волі і братерства виступає Голка до боротьби проти Яреми Вишневецького, але козаки його не розуміють і в його змаганнях до спинення різні шляхти і нищення матеріальної культури бачать потуране ворогові і народну зраду. Від вистрілу своїх козаків »Голка уродливий з коня повалився«, а тіло його »розтерзане, кривавес« кидали вони в Дніпро. В поемі „Великі проводи“ зобразив поет боротьбу козацчини з Польщею та бажав у ній виявити свій погляд, що козацтво було на Україні часто руйнуючою силою, котра нищила культуру і рідний край. — Поема „Настуєся“ є ідилічною картиною господарського життя після війни.

Поет являє ся в тих поемах прихильником державности, ладу і культурного поступу і тому й в 3-ім виданю „Досвіток“ каже: »Слава козацького батька« не засліпила і тоді автора. Він йому протиставив у сій поемі („Великі проводи“) такого воїна, »який підняв би в гору народного духа«. Як у „Чорній Раді“, свої симпатії звертав у сторону Сомка, так у »Великих Проводах« є поет прихильником Голки. Він стає по стороні гноблених і славить героєм Голку, борця за їх щастя, за загальну рівність усіх:

»Заковані брати мої
В шляхетські статуты...
Пора, пора покидати
Невольникам пути:« (Руска Письм. VI. 1. 162)

в примітці до думи »Солониця« поет вказує на се, що управа козацька, основана на загальнім голосованню, була здавна ідеалом суспільного устрою в українського простолюда, і тому воно помагало задля сего ідеалу козацьким повстанцям, а думу »Кумейки« кінчить заявою :

»Покп Рось зоветь ся Россю,
Дніпро в море ллеть ся,
Поти серце українське
З панським не зживеть ся.« (ib. 86.)

Якнебудь отже Куліш заявляв ся за рівністю всіх та ідеалом суспільного устрою вважає управу основану на загальнім голосованню, як се водило ся в козацькій управі, і задля того українське серце не може зжити ся з паньством, опертим на „шляхотських статутах“, з привілейованим станом, то вже в перших своїх історичних поемах і в „Чорній Раді“ виступає яко прихильник представників державности Голки (Немирича), котрий вивчивсь правди у „тих людей, що по світу ширять розум новий“ і „славного рицаря Сомка Переяславського“, що „не врадивши нічого супроти лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами“. — А проте „не вмерла, не полягла їх слава“, і „буде слава славна — поміж усіма розумними головами“.

Погляди Куліша на історичний розвиток українського народу. Отсі погляди висловив Куліш широко у своїх історичних писаннях, хоч у них бачимо хитанє й суперечности і доволі значні переміни. Перші історичні писання Куліша „Повѣсть обь украинскомъ народѣ“, (1846 р.) популярні — „Хмельницщина“ і „Вигівщина“ (1861 р.), (від найдавніших часів історії України доведени до гетьмана Брюховецького) навіяні козакофільським романтизмом. Але рівночасво задумав він написати „Історію України“ науковим ладом на основі історичних жерел, в двох-трех главах обробити княжу добу, а відтак ширше річ повести, дібравши ся до Литви і Польщі. Одначе сего наміру не довершив і напечатав тільки першу главу (в Основі 1861. V.).

В передньому слові до сеї »Історії України« висловлює погляд на минувшину, який відбив ся і в его історичних поемах і опісля широко розведений в обемистих історичних писаннях виданих московською мовою. »Звикли в нас, пише там Куліш, на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписане обертати. Тимчасом саме козацтво було тільки

буйним цвѣтом, а пноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся, а з давнини на близчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати.» А всеж таки в розвідці »Руїна« (в »Меті 1864. дав тільки короткий погляд на княжу й литовську добу української історії і перейшов до початків козаччини та кольтонізації України) зазначає Куліш, що »козацька велика війна закріпила за нами нашу старосьвітську історію«, що »без козаків можеб шляхетська Польща панувала і досі над Дніпром, понад Чорним морем, стояла на Карпатах«, а під еї »пануванем звелась би ні на що наша народність, засіваючи рідну землю на чужу корпесть і »на віки втерялаб сьвяте право — вернути в свої руки свою загарбану сусідьми предківщину.« »Тимто годить ся нам, книжним людем, шанувати козацьку славу історичними оповіданнями — ученими розвідками.«

Куліш глядає правди, а приймаючи »за нехибну правду, що добрі звичаї, праві учинки і непорочні душі найбільше множать ся там, де земля досталась у вічисту державу найбільшій лічбі тубольців«, зазначає, що »тоді мусимо кріваві подвиги козацькі справдити (значить: виправдати) самим тим, що через козаків зникли з України маґнати, котрі згортали під себе не десятки, а сотні тисяч десятин рідного нашого поля«. »Не вмовчимо ми ні про яке корстоке діло козацьке, не заслонимож від людського ока й жадної долблести шляхетської.« Тимто вказує він, »що мизерна була прохавлювана польськими писателями цивілізація, яку розпростерли були їх предки на всю нашу Русь, коли вона осягла саме тільки паньство, коли вона давала одному стану, волю, силу і достатки, однімаючи од інших«, але при всім тім »саме вбожество не допустило негербований наш люд переняти собі чужоземні звичаї, а сама темнота відлучила его від перевертнів і само дике завзяте заховало его в старословянських звичаях і громадських порядках. Мало було в его осьвіти, так багатож було упору проти всього чужого, а з тим упором пробив ся він ненадвережений, доровий, сьвіжий — тільки що ступанілий, — і має тепер перед собою свою будучину«.

Але хоч Куліш високо цїнив і протягом усього свого життя мав на тямці добро широких верств народних, сего »негербованого нашого люду«, то при всім тім у своїм житю і в писаннях глядав рівноваги серця і розуму, хоч его влада й жиєві обставини дуже часто виводили его із сеї рівноваги доводили нераз до великого роздратованя, що некористно ідбивало ся в его писаннях. У »задалегіднім слові« до »Мавованої Гайдамаччини« (в »Правді« 1875 р.) висловлює він погляд, що »не тими очима позирати ме потомок аш на народні справи, якими позирали наші предки, а сама правда, котру ми поспіль з кривдою нераз одним спасен-

ним імям величаємо, ще може в семи горнах тямущими людьми, як те срібло, переплавить ся.“ „Недавно ще старосвітська ельоквенція вчила нас тільки хвалити античних героїв“, каже Куліш і задля того бажає він у своїх історичних писаннях стати критичним та вже в розвідці „Первий період козацтва од його початку до вороговання з Ляхами“ (в „Правді“ 1868 р.) користує ся богатими жерелами добутиими у варшавських архівах. Але тут є ще не мав Куліш нагоди висловити свій погляд на саме ворогованє, котре дало би спромогу порівнати єго з давнішими поглядами Куліша.

Широко розвів Куліш свої погляди на українську мислувшину, особливо в добі козащини, в обемистім творі, закроєнім на 9 томів з наголовком „Історія возсоединенія Руси“, а відтак в новій обрібці з наг. „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“ в 3-ех томах. Він намагав ся критично пояснити історію козащини та єї відносини до Польщі й Московщини і в тій ціли приложити соціольогічні ідеї Комта¹⁾ й інших подібних мислителів та задля того визначає в історії України видне місце міщанству, котре по єго думці „в історії цивілізації Європи відіграло важну роль розсадника всіх житєвих ідей.“ Із становища сих соціольогічних ідей оцінює Куліш історичні засоби і жерела і приймає яко достовірне все, що підходить під єго соціольогічні задачі, а відкидає все, що їм суперечить. Тому відказує він стійности історичним документам, літописям, думам і т. п. зложеним під впливом „чернечої злости“ або темними „кобзарями“, а за те повною пригоршею черпає погляди з польських жерел. Під впливом чувства і роздратованя житєвими клопотами²⁾ не вспів Куліш зберегти рівноваги серця і розуму та витревати на висоті беззглядної справедливости і загально-дієвого помічуваня історичних обставин, а переймав ся ненависними почуваннями та змарнілими надїями супротивних собі сторін і до-

1) Анд. Comte († 1857). основник т. зв. позитивізму в філософії.

2) Поклинувши урядову службу, не мав Куліш обезпеченого, певного і сталого прожитку, а в ряди-годи зарабляв собі дещо літературно-науковою працею. Опісляж пожежа знищила єго хутір і богате добра, та цінну єго бібліотеку і чимало рукописей, між тими переклад Библиї, котрий треба було робити на ново.

ливав ще до того горести відслонених пізнійшими століттями досвідів. Яко перекладчик Історії Англії Маколея, Куліш переняв ся в значній мірі его історичними поглядами та мистецьким ладом его писаня. Тому в названих історичних творах Куліша находимо зображення написані із справдішним Маколейвським мистецтвом і з блискучим талантом, та попри се его історичне оповідане містить чимало суперечностей і виходить часто вельми яскраве, перенизане особистими зачіпками, нагальним гнівом і докорами (головно проти Костомарова й Шевченка), і навіяне не всюди оправданою прославою західної цивілізації. Під впливом хоробливого, нервового розстрою недостає ему супокою і міри, а розлад почувань проявляє ся нераз і в образах з ширшим овидом, що могли би бути цінною окрасою історичних творів автора.

Ся нестача супокою і міри в оцінюванню подій і осіб та публіцистичні пориви, котрі Куліш вносив у свої научні твори стягнули на него докір, неначеб він під впливом чутя „давнійші ідоли скинув з педесталів і взагалі явив ся злющим противником напряду, який проявляв у своїм давнійшій житю.“ Особливо писаня більш публіцистичного напряду, як „Крашанка“, викликали осуд, неначеб Куліш голосив ідеї прямо суперечні давнійшим своїм поглядам і змаганням. В голосах тих, головно з політичною закраскою, звернених проти Куліша, небогато було справдішнього розуміння справи й усіх обставин Кулішевої діяльності, тільки довголітний его приятель, Костомарів, зумів супокійно і предметово оцінити останню добу Кулішевої діяльності (в „Кіев. Старині“ 1883 р. II.). І справді осуд останньої діяльності Куліша не зовсім був справедливий. Критичні досліди нашої минувшини, котрим він присвятив значну частину свого життя і багато труду серед вельми невідрадних для него обставин, витверезили его з романтичного козакофільства, а хоч горяча любов рідного слова, краю і народу була все понукою его письменської діяльності, хоч він зберіг і давнійше своє українське народовство і колишні погляди на задачі українського письменства, а навіть значно їх поширив, — вважав він потребою не в однім дати инше освітлене нашій минувшині і змінити деякі давнійші погляди. Він бажав за всяку ціну служити правді і осягнути ідеал совершенного чоловіка. Але в очевиднім нервовім роздра-

тованню та зневірливим настрою супроти українського суспільства, котре не вміло належно оцінити його велитенської праці і пособляти його многостороннім і трудним змаганням, викликавав ладом свого писання різку і деколи несправедливу критику та доводив до роздратованя навіть найблизших приятелів.

В дбалости своїй про національне відродженє українського суспільства старався Куліш досягнути се не тільки історичними дослідями нашої минувшини і популяризувати їх у своїх історичних та історично-літературних писаннях, але вже в перших починах літературної діяльності звернув він на ниву народовідання. На се навели його Українські народні пісні видані Максимовичем і він являє ся визначним етнографом. В „Записках о Южной Руси“ розкрив він неоцінені скарби поетичної творчости українського народу і намагався перевести звязь між староруськими поетичними творами (головно „Словом о полку Ігоревім“) з українськими історичними думами і тим способом виказати, що народна словесність розвивала ся від найдавніших часів і є споконвічною спадщиною української народности і літератури. Так само намагає ся Куліш в історичних творах виказати звязь між княжою добою історії України і козаччиною, як се зазначив у передньому слові до „Історії України од найдавніших часів“. А хоч научна критика виказала в „Записках о Ю. Р.“ недостачу порівняльних дослідів, то всеж таки були вони вельми знаменною появою, бо дали не тільки зібрані Кулішем записи устної словесности народної, але й живі образи українських кобзарів-бандуристів і народного житя. Одначе научні історичні й етнографічні писання всеж таки спиняли полет поетичної думки Куліша і тому він у згаданих в горі оповіданнях, повістях і поемах старався зобразити жите українського народу та його змагання і тим способом будити національну свідомість, накликуючи: „Прокиньтесь, вставайте, старії й малії!“

Друга доба літературної діяльності Куліша. Перенятий ідеєю Кирило-Методіївського Братства, окрім поетичних творів пильнував Куліш подати українському суспільству переклад Свв. Письма і надавав сему незвичайну велику вагу та присвятив сему чимало невсипучого труду і значну

частину свого житя. Почав він сю роботу перекладом Мойсеевого Пятикнижя (Книга Битія), видав відтак в спілці з проф. Пулюєм чотирох євангелистів, віршований Псалтир, Книгу Йова, Книгу пісень, а перегодом виготовив переклад усього сьв. Письма старого й нового завігу, а після знищення сеї рукописи пожежею вдруге робив переклад і довів мало що не до кінця.

Видана російським правительством 1876 р. заборона на українську літературу приневолила Куліша перенести свою літературну роботу за границю і тут бажав він „перепроводити українську мову через поетичні твори великих народів і через філософічну, оперту на природовіданню науку“. Добутком сего змагання і величезної та цінної праці був переклад Шекспірових творів, відтак Байронової „Чайльд Герольдової мандрівки“ і „Дон-Жуана“, Шілерового „Вільгельма Теля“ і многих творів ліричних та лірично-епічних Гете, Шілера, Гайне і Байрона („Позичена Кобза“ — пересьпіви чужоземних поетів).

Окрім того видав у Львові збірку поезій із наголовком „Хуторна поезія“ (1882) а в Женеві появилася збірка „Дзвін“ (1893), де поруч чудових ліричних творів, справдішних перлин поетичних, поміщені „Гимни єдиному цареві“ (Петрови І) і „єдиній цариці“ (Катерині ІІ) та тенденційні вірші з різкими докорами „Письмакам-гайдамакам“, „Українським історіографам“, „Козацьким панегірикам“ і т. п. В тих тенденційних віршах відбилися погляди Куліша виявлені в остатніх єго історичних творах, де давній панській культурі, високій і гуманній, протиставить „руїнні гріхи“ козащини і тим способом українське суспільство ділить на „культурників і руїників“. Дорікаючи українському суспільству „національним, а иноді прямо запорожським антагонізмом“, збереженням супроти „польської і московської державности“, витворив Куліш такий хибний поділ українського давнього і сучасного суспільства, навіяний зневірою й ворожнечою до української інтелігенції, одначе при всім тим зберіг він до останку глибоку віру в українське селянство, щирі і глибокі прихильність до українського простолюдя. Се одушевлене культурниками а роздратоване супроти руїників, паліїв,

гольтяпак було неперечним впливом „болѣзненнаго состо-
яннїя“, до котрого признав ся сам Куліш „со стыдомъ і раз-
каяніємъ“ (в часописи „Новь“ 1885).¹⁾ Але глибоке одушев-
лене народним житем селян і хуторян, котре закорінило ся
в серці Куліша під впливом народовідання, не покинуло его
до старости. Воно почало ся змалку і протягом усього житя
Куліш одушевляв ся народною поетичною творчістю, на-
родними звичаями, народним житем і виявляв сю глибоку
та сердешну прихильність до простолюдя в своїх творах.

Герой повісти »Майор«, переконаний, що ліпше жити з про-
столюдем і що тут більш щирого й глибокого почуття ніж серед
освіченої верстви, одружив ся з сільською дівчиною Парасею та
поселив ся на селі, а так само герой ідилї »Дівоче серце«, Павло
Піддубень, полюбив сільську дівчину Оленку. Тимто Куліш так
високо цинив Квітчині повісти, а найбільш »Марусю«, як се за-
значив у епілогї до »Чорної Ради«, він так одушевляє ся постатю
Наума Дрота, бо в них виявили ся високі прикмети українського
народу, розуміне народного житя і народна душа. Се одушевлене
селянським і хуторянським житем і побутом висловив Куліш так
чудово у вірші »Чумаки-нічліжане:

»Скільки раз нічлігував я	І втішалось тихе серце
З чумаками в полі!	Словом благодатним,
Було в нас пісень веселих	Що спаслось від зради панства
І сумних доволї.	Заповітом хатним.

»Не сполячилося насуцне
Тай не змокаліло,
Голосне з давен давнешніх
До нас долетіло.« (Руска Письм. VI. 1. 457.)

Безуспішність змагань Куліша підчас побуту у Львові
з польсько-українською згодою з одного боку, та заборона
українського письменства в Росії з другого, довела Куліша
до містицизму і він глядїв відради для свого зболілого серця
в магомеданїзмі, виславляючи музулманську культурність,
подібно як козацтво, хитаючись між Польщею і Московщи-
ною, звернуло ся було свого часу в сторону Туреччини.

Куліш видав у Львові поему »Магомет і Хадиза« (1883),
в котрій славив »культурні праці величаві Магомета«, зобразив
его яко великого пророка, другого Мойсея, і відносини до богатої,

¹⁾ Куліш признав також у передньому слові до „Матеріяловъ для
песторїи Возсоединенїя“ (Москва 1877), що „справляючи похибки других,
ми немпнучо робимо нові похибки, поки що може незамітні, котрі ранше
або пізнійше виявлять ся“.

молодої вдови, опісля его жінки Хадизи, котру назвав другою Магдалиною. Поема визначає ся деякими гарними образами з арабського сходу, одначе не може вдовольнити потребам українського суспільства. Відтак напечатав Куліш драму »Байда, князь Вишневецький« (в Спб. 1884), в котрій бажав зобразити, як Байда глядав правди в Польщі, Московщині і Туреччині, та її не найшов, хоч має надію, що все мине ся, одна правда остане ся. Але з Байдою повторила ся та сама пригода, що з Голкою у »Великих Проводах« і з Мартином Гаком у повісті з тим наголовком: він згинув. В сім творі відбили ся також погляди висловлені в »Історії возз'єднання Руси«. Подібні провідні гадки висловив Куліш в поемі з того часу »Маруся Богуславка«, написаній своїм ладом в XIII піснях на основі народної думи чудовою мовою і з великим поетичним хистом. В ній картає козаків за піянство і грабежі, а мати Марусі в часі відвідин її у Стамбулі зазнає чимало доказів добра і милосердя у Турків і Татар та доходить до погляду, що там більше правди і волі, як на Україні, в Польщі та Московщині. В тім самім часі написав Куліш драму »Цар Наливай«, в котрій Наливайко подібно глядає правди, хоч відмінним способом, як Байда, і бажає визволення зпід паньства й езультету та поправи козаків, а в драмі »Петро Сагайдачний« виставляє сего гетьмана не борцем за віру, але хоробрим отаманом у борбі з Москалями, Поляками і Турками. Крім того написав Куліш поеми »Уляна кляшниця«, »Сторчак і Сторчачиха«, »Адам і Ева«, »Нагай«, котрі назвав »Хуторними недогарками« (одна поема, четверта, підчас пожежі его хутора згоріла в 1885 р.), »Грицько Сковорода«, »Куліш у пеклі« і чимало дрібних віршів.¹⁾

Се справді велитенська робота, про котру Дмитро Дорошенко¹⁾ вельми влучно і справедливо з оглядом на погляди Куліша в тих творах ось як висловив ся: „Так би там ні було, не може не дивувати отся невтомна праця невсипуща над рідним словом: робив її Куліш серед обставин невеселих, не маючи навіть надії побачити свої твори в друку, робив серед байдужности громади і до себе і до рідного слова. Але він був повний свідомости того, що робить діло корисне і потрібне, вірив, що настануть часи, коли все ним написане буде старанно позбиране і видане нажиток рідної літератури. Нераз висловлює він такі думки своїх листах до приятелів: „Байдуже я, що не печатаєть ся,

¹⁾ Сі твори напечатані в „Рускій Письменности“ товариства „Прогресу“ заходами Ю. Романчука.

²⁾ П. О. Куліш, его життя й літературно-громадська діяльність. Київ, 1918.

аби писалось. Настане час, як не буде нас, що повинишпо-
рюють і посписують усяку всячину нашу й дивувати муть
ся: що як сі люди в такій темряві працювали і при такому
темрявочу сьвітлі писали?“ Побоюючись, щоби не змар-
нувала ся єго велика праця, Куліш на чотири місяці перед
смертю переслав свої рукописи до музея давного приятеля
Василя Тарновського у Чернигові: „Надумавсь я приховати
в вашому музеєви моє рукописне добро про мої наслідники“,
— писав він. „Слово наше невмируще. Нехайже вони бачать,
як працював предок їх, та й самі єго робом працюють“.

*Літературне та громадянське становище і характери-
стика Куліша.* Куліш займає в українськїм письменстві
яко учений, поет і письменник, а в українськїм суспільстві
яко чоловік та громадськїй діяч, неперечно одно з най-
визначнїйших місць. В нїм цїнимо не тільки високо талано-
витого чоловіка ідеї і рідких та вельми цїнних прикмет, але
й безкористного умового робітника, перенятого щирою
і горячою любовю рідного краю і народу, що не перери-
вав своєї велитенської роботи буквально до останних хви-
лин довголітнього житя. А хоч єму закидувано перемїну по-
глядів, то всеж таки єго літературні, наукові і громадянські
змагання мали одну мету, досліджуванє правди української
минушини і добро горячо любленої ним України. Змїна по-
глядів проти довголітньої єго діяльности впливала у него
все з переконання і була висловлювана з щиростю, хоч инколи
вельми різко і яскраво, як він сам писав, що справляючи
похибки инших, робимо неминучо нові похибки, котрі не-
минучо виявлять ся переогодом ранше або пізнїйше. Єго
житєписець („Жизнь Куліша“ в „Правді“ 1868 р.) назвав єго
„горячий Куліш“ і се вельми звязка і влучна єго характе-
ристика. При всїм змаганю до рівноваги серця і розуму,
визначав ся Куліш вельми живою, рухливою, вражливою
і палкою вдачею, високими поривами, блискучим талантом
і глибокою ерудицією. Тому при великій певности себе і са-
мостійности є Куліш діячем і письменником із зовсїм само-
рідним і вельми виразним обличем, визначною історичною
особистостю. В єго творах, як у зеркалі, відбиває ся дов-
голітна душевна боротьба, яку Куліш перебував протягом
усєго житя, змагаючи до розясненя правди, до уладженя
відносин України до Московщини і Польщі а сі змагання

доводили його не раз до суперечности, помилок і хитань в поглядах на українське питання, в чім відбилися помилки всего українського народу. Однак в усіх його змаганнях була по-нукою любов України і народу, праця для нього в ім'я загальної культури. Зпоміж письменників наддніпрянської України Куліш мав неперечно великий вплив на розбудження письменства в народнім напрямі та на національну свідомість у наддністрянській Україні та присвятив їй чимало своїх сил. Тому задля велитенського добутку його праці на царині рідного слова, освіти й науки вийде предметова оцінка його діяльності в його користь, коли мати мемо на тямці те, що не помиляє ся тільки сей, хто нічого не робить. На кожному полі українського життя і письменства зустрінемо ся із слідами його невтомної роботи, з виразною окрасою і печатю, яку він клав на всім, чого тільки торкнувся і тому його діяльність остане у вдячній тямці українського суспільства, як се він сам влучно висловив: „Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене, Вкраїно, Поки мова твоя голосна у піснях мов срібло чисте дзвонить... На що глянеш, усюди згадаєш свого бідолашнього сина: Від тебе, моя нене, його туподумство людське не заслонить!“

29. Віднова діяльності придніпрянських письменників у 60-тих роках. Петербург осередком умового і літературного руху.

Знесення Росії кримською війною під кінець 50-их рр., смерть царя Миколи I. (1855) і нове царювання Александра II., вихованого у вільнодумнім напрямі поетом Жуковським, викликало значні зміни у внутрішніх відносинах самодержавного царства. Повіяло свободнішим духом, у висших кругах почали думати про знесення кріпацтва (одно з головних змагань Кирило-Методіївського Братства) й інші реформи державні; в московському суспільстві проявилася вільна думка. Се піднесло також настрої серед українського суспільства та уможливило дальшу роботу на ниві рідного письменства, спинену в'язненням і засланням Кирило-Методіївців. Вертають до Петербурга Куліш і Костомарів, відтак Шевченко. Знесено заборону на них наложено: працювати вільно. З 1856-им р. починає ся нова діяльність українських письменників, а головним осередком українського умового й лі-

тературного руху став Петербург. Поворот Шевченка з 10-літньої неволі, його нові твори написані в останніх роках заслання натхнули українську громаду в Петербурзі новим духом, оживили новими надіями, були понукою до дальшої роботи в напрямі зазначенім програмою Кирило-Методіївського Братства, викликали нове оживлене українського письменства. Костомарів підготовляє видане історичних монографій, а Куліш стає головним керманичем літературних змагань, видає „Записки о Южной Руси“, „Чорну Радугу“, засновує власну печатню, котра пособляє розвитку письменства.

Таким способом, коли після десятилітньої перерви, з 1856 р. відновили ся змагання українських письменників, рух сей став значно поважнішим. Що не повело ся досягнути Кулішеви, того досяг В. Білозерський, котрому дано дозвіл видавати літературно-науковий місячник „Основа“ з січнем 1861 р. „Основа“ стала головним осередком тогочасного українського літературного руху і народного життя і вся була присвячена українським справам. Її метою було пізнане краю і розбуджене національної свідомости серед українського суспільства та оборона його народних потреб. Головними її робітниками після смерті Шевченка осталися Костомарів і Куліш, а їх діяльність розбудила нове життя в умові не тільки в українській громаді в Петербурзі, але й на Україні, в Києві, Полтаві і Харкові. „Основа“ викликала цілу громаду молодих письменників, котрі поруч старших станули до діла на ниві рідної літератури. Протягом дволітнього існування подала „Основа“ вельми багато не тільки поетичних творів, оповідань, повістей, споминів українською і московською мовою, але й чимало історичних етнографічних і публіцистичних розвідок. Наукові розвідки появлялися там переважно в московській мові, хоч і деякі історичні та літературно-критичні розвідки печатано українською мовою. Таким способом український письменський рух не обмежив ся самими белетристичними творами, але розвинув ся на ширших і поважніших основах, а крім того навязала „Основа“ літературні і суспільні взаємини з наддністрянською Україною. „Основа“ стала отже вельми важною і впливовою появою і дала почин т. зв. тоді українському філієвству (так тоді називали природну вияву нації).

нальної свідомості поміж осьвіченою верствою українського суспільства).

На першому місці своєї роботи поставила „Основа“ в народнім дусі просьвіту народу, котрий вона ідеалізувала і вірила в него, яко могутну, багато випосажену верству. Але при всім тім „Основа“ думала, що нарід треба вчити, всяким чином єго підносити і вести вперед. Науку, як писав Костомарів, треба народови подавати в рідній єго мові. Але хто хоче бути діячем в осередку народу, повинен перейняти ся світоглядом народу. Тим то учитель сільського населення повинен бути народним проводирем. „Основа“ повставала проти визиску народу, а також проти городської цивілізації (Куліш у „Листах з хутора“), проти космополітизму і західно-європейських ідей суспільних, одначе не висловила виразно народно-господарського (економічного) погляду. Та при всіх тих хибах „Основа“ стояла на демократичних основах і в дусі програми Кирило-Методіївського Братства обстоювала се, щоби кождий словянський нарід мав свою самостійність, мав право на окреме своє житє. Гадка раз кинена зродила отже се нове змаганє, зване тоді українофільством, звертала роботу на давну дорогу, на що вказував Костомарів у розвідці про „Дві руські народності“, на окремішність українського народу від польського московського, на право поширюваня просьвіти в єго рідній мові і свободу виданя в ній літературних творів. Сї змаганя проявляли ся вельми виразно в „Основі“, в розвідках Костомарова і Куліша („Правда Москвичамъ о Руси“, „Правда Полякамъ о Руси“) і молодших письменників (як лівобережця П. Житецького — „Русскій патріотизмъ“) проти всякого посяганя на самостійність українського народу. Таким способом питанє про відносини взаємини між Українцями з одного боку, а Москалями Поляками з другого. розвязувала „Основа“ програмою Кирило-Методіївського Братства, що кожда словянська народність має бути в словянській державі самостійним членом, ні одна народність не повинна гнобити другої, як се вказували Костомарів і Куліш науковим ладом, а Шевченко висловлював сей ідеал поетично. „Основа“ не тільки виділила нові визначні літературні таланти і промощувала шляхи українській мові також у науковім письменстві, але

в ній заговорено про потребу української мови в школі, в науці, в церковній проповіді, в суді і в законі. Однак тамошні обставини так зложили ся, що навіть керманичі громади українських письменників, скуплені коло „Основи“, не зовсім ясно розуміли свою задачу. Правда, вони вважали одною з головних своїх задач, дбати про культурний підєм наддніпрянської України, одначе не виробили собі ясного погляду на ролю в сій роботі української мови, що мала стати підоймою для культурного розвитку і поступу всіх Українців, а зокрема наддністрянських. Кулїш писав справді добірною мовою не тільки популярні історичні розвідки, історичні повісти, але й науковим ладом почав оповідати „Історію України“ та критично оцінювати твори Квітки Шевченка і ин., і тим виказав пригідність української мови також для наукових писань. Визначні словянські язикознавці Востоков і Срезневський, похвалили тоді Морачевського український переклад Нового Завіта і признали, що українська мова знаменито видержує сего роду пробу та усуває всякі сумніви про її спроможність вислову високих почувань серця, а певним доказом сего могли стати також видані новим накладом та в значній части самим Кулїшем написані українською мовою „Проповіди Гречулевича“.

Одначе тодішне українське суспільство замало було підготовлене, щоби зрозуміти ясно потребу підєму української мови до ровени літературного язика, пригідного у висшім розуміню для всіх віток людського знаня. Навіть Костомарів осуджував незвичайну охоту деяких придніпрянських письменників до перекладаня європейських творів і не доладне коване висловів та дораджував дати розвиткові письменської мови сильну підвалину виданєм доброго українського словаря і граматики, а поки що домагав ся видання популярних книжочок для всенародної просвіти. Він признавав, правда, потребу ширшого розвитку письменства в наддністрянській Україні, де під конституційною управою почав вирабляти ся на народних основах літературний язик, одначе в Придніпрянщині призначував місце українській мові поки що в обсягу популярного письменства, а обставини по єго думці опісля вкажуть, що треба писати дальше. Єму тоді здавало ся, що як нем в Росії суспільства, котре би розмовляло українською мо-

вою (а тоді справді московщина виперла майже зовсім українську мову зпосеред української оśвіченої верстви, як у наддністрянській Україні польщина до 1848 р.), та коли українське суспільство привикло вже до московщини яко урядової мови, широко розповсюдненої в природнім і домашнім житю, то треба би за недостатчею слів і зворотів в обсягу науки витворити хиба штучний язик і вводити єго навмисне. Тимто Костомарів накликував українських письменників і оśвічене суспільство, починати будівлю всенародної просьвіти і культури українського народу від підвалин, подавати широким верствам народним умовий корм вселюдського знання популярним ладом, бо на поважні наукові писання по єго думці не наспіла ще пора. На сю здержливість і обмеженість у розвитку письменської мови впливала чимало нагінка на Українців, а зокрема на Костомарова за їх любов рідного краю та язика, і за т. зв. українофільство, одначе при всім тим Костомарів боронив ненастанно права української мови, висловлювати нею свої думки і науку в рідній мові.

Змаганя до всенародної просьвіти. Українські недільні школи. При всій хиткості і неясности поглядів „Основи“ на задачі т. зв. українофільства, робота придніпрянських письменників поступила в порівнянню з давнійшими змаганями о стілько вперед, що всі вони признали українську мову пригідною для розповсюднення всенародної просьвіти. Українські письменники скуплені коло „Основи“ змагали отже не тільки до етнографічно вірного зображення народу, пильнували не тільки докладно розслідити і пізнати жите українського народу, єго сьвітогляд та потреби і зображати се народне жите в своїх писаннях. Побіч того почали вони накликувати й до праці для просьвіти народу, єго підєму умового, морального і матеріяльного і плекати популярне письменство. Вигляди на знесенє крєпацтва викликали отже змаганє до всенародної просьвіти і заходи до засновування народних шкіл на Україні.

Поле початкової науки на Україні лежало тоді зовсім облогодом. Коли ще в половині XVIII ст. на лівобережній Україні було 886 шкіл, то після знесеня самоуправи (з заснованєм „Малоросійской Коллегіи“ 1722 р.) і після зруйнованя Січи (1775 р.) народна просьвіта рік за роком

падала так, що по селах на Україні з початком 30-их рр. XIX ст. не було ніяких шкіл. Аж пізнійше міністерство „государственныхъ имуществъ“ (домен) почало заводити народні школи, але тільки для козаків і скарбових (казенихъ) селян, а панські крепаки коротали в темноті своє злиденне жите без всякої науки аж до знесеня крѣпацтва (19-го ст. ст. лютого 1861 р.). Правда, церковне начальство вже з 1853-им р. почало заводити духовно-приходські школи при церквах, де діти вчили ся переважно церковної грамоти. Одначе сі школи єстували більше на папері, та й там, де вони дійсно були, ведено науку московщиною доволі лихо. Вигляди на знесенє крѣпацтва дали понуку до живійшого засновуваня народних шкіл. Найперш осьвічена частина литовської шляхти внесла до царя пропамятне письмо про визволенє селян (в осени 1857 р.), а коли цар Александер II. приїхав на Україну і Поділе (в осени 1859 р.), хотіла і тамошня шляхта вручити єму подібне письмо. Тимчасом противники знесеня крѣпацтва кликали: „Перше подайте мужикам просьвіту, а відтак зможете дати їм волю“, і тим способом думали відрочити визволенє крѣпаків. На правобережній Україні спершу польська шляхта випросила собі дозвіл російського правительства, заводити школи для селян. У тих школах, засновуваних при костелах для католицької молодєжи, вчили звичайно польські сьвященники з польських книжок. Се спонукало українську академічну молодіж подбати і про українські народні школи. Спершу слухачі київського університету кинули ся „іти в народ“, засновувати недільні школи¹⁾ і нести просьвіту в широкі верстви українського суспільства. Се були люди, що вийшли зпоміж спольщеної української шляхти, а досліджуючи жите українського народу, серед котрого жили, і єго потреби, прийшли до сьвідомости своєї національної єдности з місцевим українським населенєм та єго потреби вважали близькими своїм власним справам і змаганям. Мету своєї громадської діяльности бачили вони в просьвіті народу на єго власних підвалинах і в розвитку єго громадського житя. Таким побутом серед польської шляхти правобережної витворила ся нова і одинока демократична

¹⁾ В недільних школах відбувала ся наука від 11—3-ої години.

верства, котру її противники прозвали згідно „хлопо- або хахломанами“, хоч вони самі вважали се для себе почесною назвою. Ся верства була не зовсім малочисленна серед польської академічної молодіжи в Києві, а тільки як при-готовлювано повстане для відбудови історичної Польщі, вона зменшила ся до кількох людей, майже виключно лівобережців, що перейшли до православних Українців. На чолі правобережних хлопоманів стояв (визначний опісля учений професор київського університету) В о л о д и м и р Антонович, дійсний теоретик та ініціатор хлопоманства, і єго товариш та приятель Тадій Рильський, обидва учасники літературної роботи в „Основі“, що вийшли із спольщеної української шляхти.

Недільні школи на Україні засновано спершу в Києві, а опісля не тільки по містах, де були гімназії або прогімназії (низші гімназії), як у Білій Церкві (в Київщині), в Полтаві і т. д., але й по селах. Заведено крім того і кілька народних шкіл у Київщині. Науку в тих школах подавали не тільки слухачі університету, але й старші люди і жінщини, а що не було ще тоді потрібних для початкової науки шкільних книжок, давали читати українські дешеві книжочки, т. зв. „метелики“, себ то вибір з творів українських письменників, Шевченка, Квітки, Вовчка, Стороженка і ин. Окрім того московські учебники пояснювано українською мовою.

Із заснованем недільних шкіл виявила ся необхідна потреба українських книжок для початкової науки і читання, а се спонукало Шевченка до видання „Южнорусскаго Букваря“, а Куліша до напечатання „Граматки“. На потребу українських учебників звернув пильну увагу українських письменників Костомарів в „Основі“ („Мысли Южнорусса“) і накликував, щоби не вдоволяли ся віршованями на народний лад, але несли народови потрібний єму умовий корм і писали популярні книжочки для єго просвіти, крім букваря коротку біблійну і церковну історію, катехізис, житя святих, пояснення богослуженя, арифметику, космографію, географію, історію природи, граматику рідної мови і книжочки про повинности і права в державі. Редакція „Основи“ приймала грошеві складки на видання таких учебників, сам Костомарів зібрав на ту ціль 5000 рублів, а з тих грошей видано „Арихметику“ Кониського,

„Оповідання з св. Письма“ Опатовича, книжочку з науки природи „Дещо про світ Божий“ і підготовлено інші книжочки (між тими згаданий в горі український переклад євангелій Ф. Морачевського, котрому Петербурська Академія Наук вислала повне признанє). Видані книжочки для початкової науки розходилися між народом в тисячах примірників. До сеї справи відносилися спершу прихильно і вільнодумні Москалі, а „Московскія Вѣдомости“ Каткова приймали грошеві складки на видання українських учебників. Куратор київського учебного округу, знаменитий професор хірургії Пірогов, похвалив недільні школи на Україні та й міністерство просвіти дбало про них тому, бо думало, що українська мова спинить ширене польської культури на Україні. Ще з 1862—1863 рр. за згодою міністерства просвіти засновано в Києві т. зв. „временную педагогическую школу“ (учительську семінарію) для виховання учителів для українських шкіл, а московські й українські педагогі виказували потребу послугувати ся в народних школах побіч московщини також українською мовою.

30. Українські письменники-шестидесятники.

Діяльність українських письменників у Петербурзі, згуртованих около „Основи“, розбудила живий письменський і народний рух по всій Україні. По більших містах, як Київ, Полтава, Чернігів, Харків і ин. українські народолюбці засновують тайні товариства, звані „громадами“, в котрих гуртувалися всі свідомі люди й обговорювали в них літературно-наукові, національні і суспільні справи. В Чернігові почав Леонід Глібів видавати тижневик „Черниговскій Листокъ“. В Полтаві на чолі національного руху стає Дмитро Пильчиків, коло котрого скупляються молоді письменники: Кониський, Кулик і ин. В Києві громадять ся цілий кружок молодих письменників, а з Харкова відзиває ся в Кулішевій „Хаті“ Щоголів, що після напечатання своїх віршів у „Молодику“ замовк був наслідком пригоди з Кирило-Методіївським Братством. Поруч старших письменників, Кирило-Методіївців, виступає в „Основі“ ціла громада нових сил, молоде покоління, котре старало ся давні змагання Кирило-Методіївців ширше розвинути в народно-демократичнім напрямі і розширити тісний овид на-

родного світогляду відповідно сучасним обставинам і новим потребам, викликаним змаганнями до знесення крпацтва. Се молоде покоління українських письменників, переняте ідеями старшого покоління 40-их років, переводило ці ідеї з теоретичних основ у практичне життя. Зпоміж того молодого покоління являє ся на овиді українського письменства ясна зоря, неначе метеор, що блиснув відразу ярким сявом і здобув собі широку славу під прибраним іменем —

Марко Вовчок. Марія Віленська (таке було дійсне її ім'я) походила з польсько-московської деорянської сім'ї (ур. 1834. р.). Дід її був родом з Московщини, бабка із спольщеного литовського роду Радивилів. Виховувала ся спершу у тітки в Орлі, а відтак у приватній пансіоні в Харкові. Визначала ся вона незвичайним хистом до чужих мов і вивчила ся там української, а крім того присвоїла собі вельми добре знанє французької мови і говорила вправно по французьки неначе родовита Францужанка. Так само добре говорила по польськи (з варшавською вимовою), вивчила ся чеської, англійської і німецької мови, та читала англійських клясиків і перекладала з німецької мови і трудніші літературні твори. Тимто легко зрозуміти, що вона поруч чеської і польської мови при своїм незвичайнім мовним хисті так знаменито опанувала українську мову. Коли з пансіону вернула ся до тітки в Орлі, познайомила ся із засланим туди під догляд губернатора за приналежність до Кирило-Методіївського Братства слухачем українського університету, Опанасом Марковичем. Маркович визначав ся широкою літературною освітою і був великим знавцем українського народного побуту та живої народної мови, а се мало незвичайний вплив на розвиток письменського таланту Марії, з котрою він тут одружив ся (1851. р.). Опанас Маркович виховав Віленську на ідеях Кирило-Методіївського Братства і причинив ся до того, що вона протест проти крпацтва понесла в своїх „Оповіданнях“ між люди під стягом українства. По імені чоловіка прибрала собі опісля Марія яко письменниця назву Марко Вовчок. В 1851. р. переселили ся Марковичі у Чернігів, де Опанас був коректором урядових „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, в котрих у ряди-годи появляло ся дещо і про побут українського народу. Уже в Чернігові здобула собі Марія в гро-

маді тамошних Українців гарну українську осьвіту. Між іншими жили Марковичі з щирою українською родиною Білозерських. З Чернигова переселив ся Опанас Маркович у Київ і служив там у державній службі, а через рік перебрав ся у містечко Немирів, на Поділі. Підчас побуту в Києві Марковичева робила багато етнографічних записів у зустрічі з сусідними селянами й кобзарями, приглядала ся народному побуту, народній ноші, до чого вже в наймолодших роках проявляла велике зацікавленє. Під руками Марковичевої було незвичайне багатство матеріалу для української мови (пісень, переказів, оповідань, висловів і зворотів мови) зібраного нею і єї чоловіком, котрий помагав своїй дружині у вивченю мови. Тим способом протягом шестилітного побуту на Україні, посеред народу (Немирів не ріжнив ся нічим від українського села, а до того жили там сьвідомі осьвічені Українці) вивчила ся Марковичева так добре української мови, що великий єї знавець Куліш вельми влучно висловив ся про неї: „Марко Вовчок випив весь сок і запах з української мови“, а Шевченко, запитуваний Тургенєвом, котрого письменника треба би єму читати, щоби як найскорше вивчити українську мову, відповів: „Марка Вовчка! він оден владає нашою мовою“!

А вжеж і в родині Марковичів розмовляли неперечно українською мовою, бо одинока їх дитина, як засьвідчають, не вміла ні словечка по московськи. Таким способом вивчила Марковичева українську мову прямо з уст народу, розмовляючи з людьми, та з етнографічних записів і знала її так, як небогато уроджених Українців, а доказом несхитним сего знання мови є листи єї писані з сучасною появою перших єї печатних творів. У сих листах бачимо ту саму чудову мову, туж ніжність і той запах мови, той уривчастий, але прозорий як скло спосіб писаня, що й у єї оповіданнях, коли тимчасом листи єї чоловіка, котрому до недавна приписувано виправлюване єї творів що до мови, тяжкі, балакливі і сухі, без того ніжного чутя, що проймає кожний рядок писаня Марка Вовчка, чи то воно буде оповіданє, чи лист.

Вже в початках 50-их рр. починає Марковичева писати оповідання, спершу московською мовою, а відтак посилає Кулішеви до „Записокъ о Ю. Р.“ збірничок україн-

ських оповідань, познайомивши ся з ним у Чернігівщині. Куліш видав її твори з наголовком „Народні оповідання Марка Вовчка Спб. 1858. р.“¹⁾, а в Москві тогож таки року появили ся вони московським перекладом²⁾ і зробили на російське суспільство велике вражіє. На самім початку 1859. р. переїхали Марковичі у Петербург і там стала Марковичева окрасою й осередком української громади, що любила ся її творами. Там познайомив ся з нею Шевченко після повороту із заслання і сердешно повітав та високо оцінив її талант у присвяченім їй вірші, назвавши її „кротким пророком і обличителем жестоких людий неситих“. Там завязала ся у неї щира приязнь з Тургенєвом, перекладчиком її оповідань, а слава її рознесла ся по всій Росії. З великими похвалами обізвав ся про її оповідання славний московський критик Добролюбов, бо вони відповідали тодішньому настроєви суспільства, котрому припали до вподоби так, як у своїм часі знаменита повість Бічер-Стоу про американських муринів, і розходили ся так, як жадна українська книжка.

Після 4-місячного побуту в Петербурзі виїхали Марковичі за границю в німецькі води у Швальбаху, відтам Опанас вернув ся по році в Петербург, єгож дружина поїхала з малим Богдасем у Париж і з того часу не бачила ся вже більше із своїм чоловіком, котрий помер у Чернігові в 1867. році. Побувши кілька літ у Парижі, де заробляла собі на прожиток дописями до московських часописий і московськими перекладами англійських та німецьких творів, вернула в половині 60-их рр. до Петербурга, віддала ся за дідича Лобача-Жученка та переселила ся на Кавказ, де на хуторці коло Нальчика померла (28. ст. ст. липця 1907. р.).

Літературна діяльність М. Вовчка. Перші літературні твори М. Вовчка сягають 1856-го року, в котрім вона пі-

1) Се перше виданє було неперечно напечатане вже в 1857. р., бо Куліш у грудневім випуску 1857. р. „Русскаго Вѣстника“ оповіщує критичний огляд Народних оповідань, хоч на заголовнім листі поданий рік 1858.

2) „Разсказы изъ народнаго русскаго быта“, а відтак у Петербурзі впав Кожанчиков переклад Тургенєва 1859 р. з наголовком „Украинскіе народныя разсказы М. Вовчка“.

слала перші оповідання Кулішеви. Він думав, що се записи з народних уст, одначе прочитавши їх, впевнив ся, що „автор трудив ся яко етнограф, але в етнографії виявив ся поетом“. В передньому слові до першого видання з наголовком „Повістки“ („Народні оповідання“) оцінив Куліш ось як їх літературну стійність: „Великого стоять сі оповідання тим, що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, — живописують не так, як звикли на них дивитись із верху, а так, як вони самі на себе дивлять ся. Се жива етнографія, котру зрозумів писатель здоровим умом і горячим серцем... Сам по собі М. Вовчок ще не виявив ся; а велике его діло, яко речника народнього, котрий говорить не од себе. Не свої мисли він обявляє, як Квітка; не своєю душею за народ боліє, як Тарас: писатель тут одступив ся геть назад свого писаня, а в писані его сам народ, лицем до лица, промовляє до нас словом своїм також, як у віщі свої години промовляв піснею“.

Превелику стійність мають Вовчкові оповідання не тільки задля незвичайної краси щиро-народної мови, котрої вчили ся з его творів цілі покоління українських письменників, переймаючи й розвиваючи благородні традиції его оповідань, але й яко „кроткий“ протест проти крпацтва, котрий ставить М. Вовчка в ряді „апостолів людства“, борців за волю і братерство. Шевченко назвав справедливо М. Вовчка „кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих“, але справдило ся також пророкованє Куліша, висловлене в передмові до Вовчкових оповідань, що вони „стануть ся з часом основою словесности нашої народної, як розширить ся вона і розкинеть ся на всі сторони пишними квітами“. Велика отже заслуга Марковичевої, що тоді, коли що йно піднято питанє про визвіл крпаків та про права простолюдя на самостійне людське житє, вона одна з перших відозвала ся про надужитя дідичів і так щиро й горячо промовила в обороні людських прав простолюдя.

Марковичева вкладає оповідання звичайно в уста самих героїв або героїнь і за одним заходом зображає становище і настрій самого оповідача. Та мимо сего письменниця не попала в жалісливий тон, виявила благородну здержливість і предметовість та дала самим подіям і образам говорити за себе, без наріканя і проклонів. У більшій части на-

родних оповідань живописує М. Вовчок гірку долю крепаків, злиденне життягнобленого крпацтвом селянства, а поруч того п'ятує примховатість, погані привички і забаганки висшої верстви суспільства.

В оповіданю «Ледащиця» зображає Вовчок нещасне життя Насті, дочки Горпини Чайчихи, обманеної паном, що обіцявав їй прислати волю. Та хоч небавом проголошено знесенє крпацтва, Чайчиха з дочкою не була вже щасливою, а бідна Настя сумнівалася, чи вона вільна, чи тільки п'яна. Вона нездужала й танула, як свічечка, а в передсмертній горячій привиджувалось їй, що женуть її з хати, бо вона п'яниця й ледащиця. — Змаганє всякими способами до визволу з крпацтва зображенє також в інших оповіданнях Вовчка. В оповіданю «Викуп» крпак Харченко сватає козачку Коханівну, одначе старий Кохан, славного козацького роду, згоджував ся тільки тоді на їх подружє, колиб Харченко викупив ся. «Одкупив ся, зятем будеш, а ні — Божа воля! За панського дочки не оддам». Се оповіданє, перенизанє живими, жартобливими розмовами, визначає ся веселим настроєм.

Козак «Максим Грімач» в оповіданю з тим наголовком бажає віддати за вільного козака свою дочку Катрю, котра полюбила крпака Семена. Семен виряжає ся на здобичу з козаками, щоби відтак подякувати за хліб, за сіль своєму панови-отаманови, та й тоді поклонити ся батькови Катрі. Одначе підчас бурі потонув Семен з поторощеним човном у Дніпрі, а Катря дізнавшись про єго смерть, збожеволіла і кинулась у воду.

Знаменитий погляд подає Марковичева в оповіданю «Козачка» на крпацтво, яко на громадську справу. Олеся бажала віддати ся за крпака Золотаренка і здавало ся їй, що се єї особисте діло, але такий був уже настрій проти крпацтва, що особиста справа повертає ся на громадське діло, діло честі цілої громади. Тому громада вмішує ся в особисту справу і висуває виразно суперечність між особистими почуваннями та громадськими вимаганнями, бо подружє з крпаком не тільки занапостило дівчину й усе єї плем'я-нащадок, але й на ціле село наробило сорому.

В оповіданю «Одарка» зображає Вовчок нещасну жертву панської розпусти, котра опісля в службі у панів наслідком знущання занедужала та вмерла в больниці. В повістї «Горпина» (Панська воля) оповідає автор, як у Горпини дитина занедужала і вона відпрошує ся від панщини, але пан її не пустив, ще й дитину велів до дому віднести. Вмерла дитинка, лишена без догляду, бо мати була приневолена на приказ пана йти на панщину. Смерть дитини довела матір до божевілля.

Проф. Ом. Огоновський здогадує ся, що се оповіданє дало Шевченкови тему до написання твору з наголовком «Сон» («На панщині пшеницю жала»), присвяченого Марковичевій.

Неперечно одно з найкрасших оповідань Марковичевої се «Інститутка», в котрім єї творчість підняла ся вище всіх ин-

лих оповідань і вельми яскраво зобразила бездольне жите крeпаків у супротивности до жестокости, безсердечности і лихих навичок панських. »Інститутка« стоїть неперечно що до мистецтва в осередку всіх оповідань з крeпaцького житя. Марковичева, вихована в пансіоні, мала нагоду приглянути ся сему викривленому вихованю, в якім вирастало панське молоде покоління, тим то так яркими красками живописала зноровлену інститутку, що стала му-чителькою не тільки призначеної їй до послуги крeпачки Устини, але й старенької своєї бабусі, котра вдоволяла всяким єї примхам і безмежним забаганкам. Окрім інститутки вводить Марковичева в сім оповіданю з драматичною живостою крeпаків і крeпачки, що були жертвою злющої інститутки, так що »люди прокидались і лягали плачучи, проклинаючи«.

Марковичева добирала героїв і героїні для своїх оповідань не тільки з крeпаків, але й з народного побуту вільних козаків, козачок і міщан. В оповіданю »Сестра«, що сама про своє жите розказує, зображає вдову, що не могла вгодити сварливій братовій і через хатні свари і колотнечу та пелад задумала покинути хату брата та йти в найми. Але хоч жила наймичкою в місті і не сподівала ся вернути до рідного брата, трудила ся там шпиро з великою саможертвою і весь заробіток віддавала єму. В інших оповіданнях, як »Три долі«, »Чумака«, »Свекруха«, »Максим Грімач«. »Не до пари« і ин. живописує Марковичева не тільки любов і приязнь між козаками й козачками і подає нам мистецькі образи народного побуту, але й виводить такі загально людські явища житя, як несхожість вдачі, нерівність у подружжю, які часто можна стрінуги в людськїм житю в усіх верствах суспільства

Окрім крeпaцтва великим лихом для суспільства була салдатчина, котру так чудово зобразила Марковичева в оповіданю »Два сини«. Бідна вдова-крeпачка тішила ся дітьми, до розуму доводила, сподівалась на старі літа невісточки, »як ластівочки собі на втіху« і помочи від своїх синів-соколів, а тимчасом пан віддав обох у москалі і там вони загинули. По втраті синів довело ся їй бідувати, »тільки й потіхи було, що пноді їй приснять ся, коли вона сама туманіє, неначе жива в землю входить«.

Деякі оповідання оснувала Марковичева на історичних народних піснях або переказах. До сих оповідань належить »Невільничка«, в котрім головний герой Остап веде боротьбу з Татарами і Турками, щоби захистити рідний край перед їх наїздами і »Кармелюк«, що виступає оборонцем та местником бідолашних людей. В тих двох споріднених із собою типах, у розбішшаві Кармелюку і в козацькїм отамані Остапі, зазначає письменниця яко загальну черту: моральну чутливість, вражливу на народні і суспільні питання, а також рішучість, котрою єї люди вибивають ся зпоміж свого середовища. Сі оповідання визначають ся живостою мистецького зображення, але в подробицях психологічного живописання, особливо жіночих типів посуває ся письменниця ніколи до пересадної чутливости. В деяких оповіданнях, як »Чарп«, »Ле-

мерівна», «Девять братів і десята сестриця Галя» «Ведмідь» і бачимо етнографічні картини з народного життя, майже фотографічні, необроблені і невикінчені і тому певеликої стійності що до змісту і форми.

Літературне становище М. Вовчка. Мало що не всі критики признали оповіданням Марковичевої велику літературну стійність і поставили її в ряді борців за волю і людські права поневолених народних верств, а тим самим признали й історичне значінє її творам. Одною з найкрасших прикмет оповідань Марковичевої — се вільнодумний їх настрій і се дало Шевченкови привід Вовчкову „думу“ назвати „вольною“. В її творах виявило ся вельми ясно, виразно й просто змаганє до визволеня широких верств крєпацьких не високопарним розумованєм і мудрованєм або зворушливими покличами, але в живих і вірних образах, схоплених із подій щоденного життя, живописаних з великою реальною правдою і незрівнаним мистецтвом що до мови і форми. А хоч наслідком знесеня крєпацтва в Росії змінили ся опісля суспільні відносини, то через те не втратили твори Марковичевої своєї високої стійности літературної, як ніколи не тратить своєї сили правда і краса. Вельми влучно зазначив Ю. Федькович її становище в українськїм письменстві, написавши отсі слова: „Нема в нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, і нема зіроньки, як наша Марковичка“. А Драгоманів сказав, що „ні попереду, ні опісля не було української книжки, — не виключаючи і Шевченкових творів, часом глибших по ідеям і дужших талантом, — котраб так була спосібна видержати літературну критику в Росії після Гоголя і Белїнського, як „Народні Оповідання“ М. Вовчка. Тимто оповідання Марковичевої діждали ся перекладів не тільки на московську й інші словянські, але й на деякі західно-європейські мови і стали загальним добром культурного сьвіта.

Оповідання Марковичевої в останних роках, коли вона проживала за границею, вийшли значно слабші. Коли зникло крєпацтво, можна було якийсь час обрабляти єго пережитки і наслідки, але коли жите відходило щораз дальше від крєпацьких відносин, треба було глядати інших тем, а Марковичева перебувала здалека від переміни сих відносин і життя самий горячий час реформи в Росії, не могла

за ним слідити і тому не могла студіювати життя на Україні, вичерпала ся до баговиня та зарабляла хліб перекладами в російських дневниках з чужих мов.

Громада письменників-Основян. Діяльність „Основи“ викликала цілу громаду письменників, котрі або дальше вели діло зображування народного побуту на ниві українського письменства, розпочатого Квіткою-Основяненком, або пішли в реалістичнім напрямі, як Марковичева.

Олександра Кулішева, сестра Василя Білозерського (ур. 1828. р. на хуторі Мотронівці, в Чернигівщині, † там 1911. р.), виступила майже рівночасно на літературній ниві поруч Марковичевої з двома оповіданнями в „Хаті“ (1860): „Лихо не без добра“ та „В осени літо“ під прибраним іменем „Ганна Барвінок“ (опісля також А. Нечуй-Вітер). Семя Білозерських, хоч вела ся по панськи, як на Чернигівщину, але не відійшла від простонародности і звичаями і мовою. Тимто Олександра вже з дому відобрала спадщиною гарне знанє народного побуту і рідної мови, а в пансіоні вчила ся, як усі тоді, французької та німецької мови. В ненастанних зносінах з народом здобула собі скарби простолюдного побуту, що так щедро розсипані в її оповіданнях, справдішній і багатій криниці етнографії. Вся її житєпись сплетена з житєписю її славетного чоловіка, для котрого вона була не тільки вірною дружиною, але й невсипучою помічницею в літературній і громадянській діяльності.

За своє житє Ганна Барвінок дала більш трийцяти оповідань такою чистою та цвітистою мовою народною, якою пише мало котрий з письменників наддніпрянської України. Її творчість більш обмежена, ніж Вовчкова, вона живописує головнo родинне житє, а в тих образах зважає найбільш на жіноче житє, жіноче бідованє, в котрім виступають жіночі сльози та зрідка тільки на хвилину висихають задля короткого щасливого усьміху. Тимто справедливо Б. Грінченко назвав Г. Барвінок „поетом жіночого горя“. Вона живописує гірку буденьщину родинного сільського життя і яко жінщина сягає так глибоко в душу жіночої душі, що здаєть ся, неначеб ми не читали, а прямо чули і бачили поперед себе тих дівчат, молодиць і чоловіків, котрих вона

виводить у своїх оповіданнях. Її оповідання наскрізь народні, реальні, правдиві і тому влучно каже про них Куліш: „Такі прості списки історії життя людського, без добавки фантазії, мають в нашій словесности свою вагу велику, бо тільки такими оповіданнями можна вивіряти, що справді в наших повістях і поемах є широ-народного, а що підсо-лодженого на взір інших літератур городянських“.

В оповіданнях Ганни Барвінок звичайно селянка або селянин оповідає якусь пригоду із свого або чужого життя або сама письменниця розказує про своїх знайомих, як се записала з дружньої з ними розмови. Таке оповідане з буденного сільського життя видає ся прозаїчним, а проте в ній проявляє ся справдішня поезія і в тім виявила Г. Барвінок чимало хисту, бож легше поетично живописати палкі почування або незвичайну красу, ніж опоетизувати буденьщину.

„Лихо не без добра“ живописує, як із спротою, що ко-рилась своїй долі, одружив ся чумацький наймит, побачивши, як вона жала на полі та добре вязала. В другім оповіданні „В осе-ни літо“ зобразила Г. Барвінок вельми правдиво і реально вдачу старого хлібороба Кавуна, що по смерті жінки сумно єму було „самотою вік собі прожити“ і він зустрів собі пару — Ольгу, вдову. І справді щирою поезією і молодим життям віє від сего осіннього літа.

Деякі оповідання Г. Барвінок задля справдішнього мистецтва можуть бути окрасою письменства, але є й такі, що являють ся звичайною етнографічною записю. Але й ті етнографічні записи мають свою велику стійність, бо вірно схопити те, що каже сам народ про себе, як він виявляє свою душу, свій внутрішній світ, може тільки мистець-психолог, що вміє добре прислухати ся до мови того народу і подати сю мову в мистецькій оправі. „Не було змалку, не буде й до станку“, образ нещасливої любови ніжної і благородної дівочої душі, може зайняти одно з найчотесвійших місць в письменстві. Ідлічне життя українського хлібороба вона живописує в оповіданні „Домонтар“: сумний образ нещасливого подружжя, занепащеного життя через нелюдяну вдачу чоловіка, подає в оповіданні „Хатне лихо“: „Вірна сара“ вельми гарно переказує народне оповідане, як парубок живив свою поховану милу, а „Квітки з сльозами, сльози квітками“ живописують тяжку долю двох гарних серцем і обичем дівчат-калік. В „Русалці“, котру можна поставити серед расших оповідань з народного життя в нашім письменстві, оповідає Г. Барвінок долю і нещасливу та великодушну любов ніжної поетичної дівчини, Оленки Дідусівни, котрої доля занепащена

тільки через те, що забобонні люди назвали її маюю в житах і вважали русалкою.

Окрім українських оповідань печатала Г. Барвінок задля строгости російської цензури деякі оповідання по московськи. Оповістила також подорожні записи по московськи з українськими розмовами, і дрібні педагогічні образки і розвідки в часописях „Дзвінок“ і „Рідний край“.

Твори Г. Барвінок подають такі цінні образи основного вивчення народного побуту і народної мови, що можуть послужити справдішними взірцями для молодого покоління українських письменників. А хоч авторка зазнала літературного впливу своєї ровесниці, Марковичевої, уміла знайти свою власну мову, власні краски для живописання своїх героїв і мимо зміни літературних напрямів і течій, мимо прояви нових мотивів остала до кінця вірною свому ладові писання.

Матвій Симон (відомий під прибраним іменем — анаграма Номис) ур. в Полтавщині 1833, † 1901. р. був гімназійним директором у Лубнях, виступив з оповіданнями „Дід Мина і баба Миниха“ в „Хаті“ і „Тітка Настя“ в „Основі“ (1861), де подав також вельми цінну розвідку „Різдвянсьвятки“, в котрій по мистецьки описує події з життя, що пояснюють психологію народу і „Отривки изъ автобіографіи В. П. Бѣлокопитенка“ (власні его дитячі спомини), в котрих живописує гарно побут і всі обставини життя українського дрібного старосьвітського панства, що жило тоді ще з народом майже однаковим житєм. Їго оповідання розтяглі і писані мляво, але взірцевою мовою цінні вельми з народописного становища, бо Симон був перш за все народописцем, глибоким знавцем народної мови, звичаїв і народного життя. (Гл. I. часть стор. 359.).

Степан Ніс († 1901. р.), родом з Чернігівщини, був (1863. р.) на заслання за українство, котре зберіг до кінця свого віку. Печатав оповідання „Хуртовина“ і начерки „Людська пам'ять про старовину“ в „Основі“ 1861. Більш трийцяти повістей, оповідань, драматичних творів і багато народописних засобів остало в рукописи. Окрім того появили ся безіменно его популярно наукові розвідки „Про хвороби і як їм допомогти“ (1874.) та „Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в карти“

нах з життя" (1875). Їго оповідання чисто народописного змісту мають і тепер велику вартість яко картини народного побуту, написані гарною народною мовою а лікарські розвідки виявляють в ній великого знавця народних лічебних способів.

Петро Кузьменко (ур. 1831. р.), син дяка з Чернигівщини, був і сам дяком, почав свою літературну діяльність ліричними віршами у Кулішевій „Хаті“ і легендою на засновку народного переказу з наголовком „Погане поле“ та оповіданєм „Не так ждало ся, да так склало ся“ (в „Основі“), що визначаються — як каже Куліш — „іскрою таланту правдивого, самостійного“, але після того зовсім замовк наслідком життя повного злидіння обставин та вмер не знати де і коли. В его поезії „єсть якась тихість приятна, писав Куліш, якесь гарне душевне сумованє“, а слова его „з тиха-тихесенько до душі твоєї про якісь дїтські літа, про якісь молоде щастє промовляють“.

В легенді „Погане поле“ зобразив поет долю козачки Марусі, що полюбила Татарина, за що її батьки на основі пріпуду громади поховали живцем з двома хлопцями. Люди прохитали її з дїтьми, з котрими вона являє ся, як засьвітить місяць білолиций, і сьніває сумно, що через неї ніхто ні оре ні сїє се погане поле.

В оповіданю „Не так ждало ся, да так склало ся“ розказує Кузьменко гарною мовою, ладом перенятим у Марковичеві, а всеж таки самостійно, про багатого козака Дуброву, якого донька Христинна самохіть одружилася з писарем Калужним, а відтак жалкувала ся на матір, що занапастила долю її приятка Миколи, та що вечера сидїла з дитиною за ворітьми, начеб того дождала, а про Миколу і чутки не було.

Митрофан Александрович, правнук київського козацького полковника Антона Танського і Параски, доньки Семена Іалія, родом з Чернигівщини, визначав ся талантом і великим засобом знання, одначе велика его сила змарнувала ся, не мавши простору до широкого розвитку, і споневіляла ся в марній щоденьщині († у Києві 1881. р.). Свої писання оповіщував він у „Основі“ під прибраним іменем Митро Олелькович і належав, як і Кузьменко, до Вовчової школи, але визначав ся вірнішим зображуванєм дійсного життя та вправним переповіданєм народних оповідань.

Найкрасшим єго твором є оповідане «П'яниця», в котрім зобразив нещасну долю мороченої паничем спроти-козачки, поки вона не дізнала ся, що «панське кохане — гірке горюване» і з розпукки стала п'яницею. — В оповіданю «Три лани» живописує Олелькович відносини українського села за крпацтва і після єго знесення. — В легенді «Антін Михайлович Танський» зобразив автор імовірно свого прадіда по матері, котрий із скняпретн і жадоби до скарбів велів потонити черців, що зібрали силу гроший на монастир і складали їх у него, а за се душегубство був проклятий і вмер нерозкаяний та що ночи опісля виходив з могили неначе опир, поки єго не пробито осиковим колом і не положено заклія, щоб мертвяк не виходив з могили.

Данило Сліпченко-Мордовець належить також до сеї школи „Основян“ - повістярів, котрих твори визначали ся гарною народною мовою, зачерпненою прямо з живоущої криниці. Походив він з української козацької семі, поселеної на московській землі в Саратовщині (ур. 1830. р. † 1905. р.). Бувши ще слухачем університету на словесному виділі, написав поему „Козаки і море“, напечатану у виданім ним „Малорусскомъ литературномъ сборникѣ“ в Саратові (1859.), в котрій живописує лицарство козаків. Тоді здружив ся Мордовець з Костомаровом, що за Кирило-Методіївське Братство проживав там на заслання і з ним разом служив у статистичнім комітеті. Звідтам перейшов до урядової служби в Петербург, де й доживав свого віку. В „Основі“ (1861. р.) напечатав два оповідання „Салдатка“ і „Дзвонар“, а після того не бачимо єго на ниві українського письменства повних 25 літ. Він не встояв проти жестокого гноблення українського письменства російською цензурою і перегадом відбив ся від рідної мови та збогачував своїми творами московське письменство.

Але й жертвуючи свої сили московській літературі, не відцурав ся він свого народу, та в численних статях і розвідках боров ся проти московських обєдинителів то за рідну мову, то за свободу слова. Крім того він видавав історичні монографії (між тими „Гайдамаччина“) і повісти (між тими з української минувшини „Сагайдачний“, „Архимандритъ-Гетманъ“, „Царь и Гетманъ“). Видана в 1882. р. у Львові Кулішева „Крашанка“ викликала єго відповідь з наголовком „За Крашанку-Писанку“, написану з сердешною чутливістю, в котрій, покликуючися

на слова Костомарова „не вмер Куліш — пиха задавила“, висловив такий суд про него: „Як Дорошенко колись хотів верховодити й над тогобочною і сьогобочною Україною, так і Кулішеви бажалось верховодити і в „Основі“ і в Україні і в літературі... Суший Цезар: першим у Мотронівці, аби не другим у Петербурзі, а колись паче у Львові!... А жаль: Куліш — се не аби яка людина! Таких у день з каганцем пошукати — як золото: він — велика таки сила, велика душа. Та тільки гордість его велику душу задавила“.

В Петербурзі появили ся его „Оповідання“ (1885 р.), де крім двох в горі згаданих поміщені „Сон-не-сон“, „Скажи, місяченьку“ та „Із уст младенців“, а в львівській „Зорі“ (1885) напечатане ще в 1885 р. оповідане „Старці“ й „А все Пречиста!“ (в альманаху „Ватра 1886). В оповіданнях, звичайно скупих змістом, являє ся Мордовець поетом, котрий з вельми ніжним ліризмом і незвичайною мелодійністю мови дає нам звичайно кількома чертами живописаний образ з народного побуту. Ще перед появою Вовчкових оповідань написав Мордовець глибоко обдумане оповідане про важкі наслідки гноблення селянської семі крпацькими обставинами, з наголовком „Старці“.

В першій у „Основі“ поміщенім оповіданню „Салдатка“ ладом Марковичевої живописує він із саркастичною прикраскою і справдішнім поетичним хистом гірку долю Катрусі, виданої за Семенка, що вмер у москалях, лишивши нещасну салдатку з малою дитиною, котра по всяких злиднях найшла захист у хаті свого тестя. — В „Дзвонарі“ подав Мордовець живо схоплений образ старого сільського дзвонаря й его учителя, відставного солдата Позіхайлика, з гарно живописаною картиною ловлі риби на озері, котру перевишив тільки Куліш в „Уляні Терентьовні“.

Забажавши під осінь свого життя пристати знов до українських письменників, Мордовець уже тільки із споминів про Україну й українство написав кілька дрібних згадок, в котрих являє ся він чутливим ліричним поетом. В виді сонної мрії згадує про минувшину, сучасність і будучину умового розвитку українського народу в писаню п. з. „Сон-не-сон“ (козаччина — Остап Вересай — пророцтва Шевченка й Костомарова), в другій згадці „Скажи, місяченьку!“ дає образ Кирило-Методіївських змагань, особливож Костомарова, і навіязуючи до указу з 1876 р. кінчить жалібним окликом: „Болиж і ми, як оті Мидяни й Партяни, своїм язиком возглагодем?... скажи, місяченьку!“

В найкрасній з тих фантастичних картин-згадок „Із уст младенців“ Мордовець, згадуючи про давнину, як він з Косто-

маровом, утомлений боротьбою з московськими літературними шакалями, їздив у зоологічний сад та в постати посадженого в клітці старого орляки уявляв собі заневолений нарід український, а побачивши як тм звівірям, що кричать, кидають поживу, а тм що мовчать — нічого. звертає ся й до української громади, щоб се знала і на вуся собі мотала. значить, що тільки дружним і невенпучим змаганем зможе ввбороти красшу будучину, свободу і самостійність.

Олекса Стороженко (1805—1874) походив із старинного козацького роду, а предки его були козацькими старшинами і придбали собі маєтности в Полтавщині. Вихований у кадетській школі в Петербурзі, був спершу у воєнній, на останку житя в горожанській службі, а в свободних хвилях займав ся письменством і мистецтвом. Воєнна служба давала ему нагоду часто їздити на Україну у військових справах, придивити ся народному побуту, наслухати ся цікавих оповідань про старовину від старих людий, як столітній Запорожець Микита Корж і ин., і дізнати ся про всякі події й пригоди. При тім усім любував ся він чудовою природою України і довів орудуване українською мовою до справдішнього мистецтва. Він визначав ся вельми живою уявою, щирим українським гумором і незвичайним хистом оповіданя. Тимто лад его оповіданя, вираз і сила викладу досягає високого мистецтва. Поруч того мало що не кожде оповіданє починає ся мистецькими описами або містить картини живописані блискучими красками.

Хоч задля урядової служби Стороженко держав ся осторожно від громадянської української діяльности, треба его зачислити до старшого покоління шестидесятників-Основян, бо вже ранше появи „Основи“ почав він писати оповіданя, але печатно виступив що йно в „Основі“ з „Українськими оповіданнями“, котрі появили ся також окремо (Спб. 1863 в 2-ох т.). Его літературна діяльність відносить ся до 1861—1862 рр., бо роздратований різкою критикою „Современника“ залишив писати по українськи, поза написанем оповіданя, названого „поемою“ п. з. „Марко Проклятий“.

Стороженко любив Україну а перш за все її чудову природу і старовину, хоч не зазнайомив ся з нею з научних дослідів, тільки з народних переказів, з котрих виніс одушевлене українською старовиною і козаччиною. А хоч

его любов рідного краю не була виявою глибоких, на повній свідомості оснований почувань, то вона в его оповіданнях трискає живими і блискучими красками. Він високо цінив Квітчині повісти і відносив ся з щирою вірою до сучасного розвитку української народности й літератури, бо був певний, що „Матуся наша Вкраїна, не покинула нас без свого благословеня“ (як висловив ся в оповіданю „Матусине благословенє“). Хоч Стороженко не виступав різко проти крѣпацьких відносин, як інші сучасні українські письменники, одначе спочував горю й бездолю широких народних верств і з его творів віє щире почутє добрости й людяности. Стороженко живописує народний побут минувшини в історичних творах з реальною і легендарно-фантастичною основою, в етнографічних оповіданнях обрабляє народну творчість у літературній формі а крім того подає анекдотичні оповідання для забави. Попри те написав він „Історичні спомини столітнього Запорожця Микити Коржа“ і драму „Гаркуша“ та дві віршовані байки. Писав також повісти і спомини московською мовою невеликої літературної стійности.

В першій на реальній історичній основі написанім оповіданю п. н. »Межигорський дід« подає Стороженко згадку говірливої бабусі про Запорожця, що на старість став пасічником у черців Межигорського Спаса. — З щирим українським гумором зображає в оповіданю »Голка« самовільні вчинки Потоцького-Каньовського. — В оповіданю »Кіндрат-Бубненко Швидкий« вивів він типічну постать колишнього Запорожця, столітнього дідухана, жартовливого і веселого, здавалоб ся юродивого сьміхуна, що своїми жартовливими оповіданнями підіймав на глум всяку дотань у людей, але скрізь его сьміх впливає ся горячою кровавою кров'ю жалю про народне горе. — Грицько Ключиник розказує штецьким ладом в оповіданю »Прокіп Іванович« про руйнуване Січі і зворушуюче працянє із запорожським Кошем та смерть худово зображеного, курінного отамана, із журби за минувшиню. — Історично-реальну основу має також малої стійности драма про отамана гайдамаків »Гаркуша«, котрої жерелом служили народні перекази та пісні, де він являє ся не гайдамакою але народним лицарем. В історичних оповіданнях з фантастичною забарвою має »Матусине благословенє« автобіографічну підкладку.

В оповіданнях і описах Стороженко являє ся не тільки штецьким оповідачем, але й глибоким ліриком. Здебільша его оповідання проникнуті сильним ліризмом, иноді доволі

іскусним, але частійше щирим, сердешним, повним сумовитости й печали. Як ліризм, особливо в описах, так гумор в оповіданнях знаменують всюди настрій автора і проникають его оповідання з українського життя.

В оповіданню «За коханий чорт», цінним тільки поодинокими картинками і справдішнім блискучим гумором, написаним по переказу діда-Запорожця, доторкнув ся автор січового життя і зобразив чорта вірно народним переказам з деякими людськими прикметами, а при тім розвернув перед нами чудову картину української природи. — До того рода фантастичних оповідань належить «Чортова корчма» і «Мірошник», а в оповіданню «Дорош» чудово живописана типічна ідеалізована постать кошового Запорожця-пастічника, подібного як у «Кіндраті-Бубненьку Швидкім». «Марко Проклятий», найвизначніший твір, написаний на підкладі змагань українського народу до свободи і волі в XVII ст. Се є оповідане-„поема“, основане на зібраних протягом 30-ти літ народних переказах, сплєтених в одну цілість з історичними подіями з доби Богдана Хмельницького: одначе воно являє ся мозаїкою розкрашеною якими, неприродними красками, без мистецької цільності. Тимто найбільший обємом твір Стороженка належить що до літературної стійности до найслабших. — З етнографічних творів найбільш мистецькою обрібкою визначає ся з народних уст взяте оповідане «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи подавав»: «Вчи лїнивого не молотом а голодом» зображає етнографічно-побутові народні відносини з життєвою правдою, хоч із деякою пересадою. — «Два брати», — оповідане про занедбане бідного брата багатим, розповсюджене в усній словесности; оповідане «Дурень», основане на народній приказці, як дурень показує ся часто розумнішим від розумного. нагадує Котляревського «Москаля-Чарівника». — До етнографічних оповідань належать «Лучше нехай буде злий, як дурний», «Розумний бреше, щоб правди добути», «Скарб» або «Як Бог дасть, то і в вікно подасть», «Жонатий чорт»: в них Стороженко гарно розвиває народні приказки. — Оповідане «Суджена» поясняє народні вірування в чудесні прояви і перекази про мітично-фантастичний сьвіт. — Сюди зачислити треба гарні гумористичні дрібниці: «Не впусти рака з рота» і «Впив дядька на сухеньке», та «Три сестри». Два посміхові оповідання анекдотичної основи, «Вуси» і «Невдобрий час», визначають ся легкостю змісту і справдішнім гумористичним талантом автора.

Талантови Стороженка питома описово-оповідна прикмета, вельми чутливий ліризм і щирий гумор, і се надає найбільшу стійність і значінє его українським оповіданням. Вони є що до змісту і напряду вчасти реальні, а вчасти етнографічно-легендарні. Стороженко звернув ся в них у ми-

нувшину, бо тільки в минувшині уявляв ся єму і рідний край, козаччина і нарід із єго radoщами і злиднями і та чудова українська природа, нагріта горячим полудневим сонцем, що навівала на єго душу зерна поезії і чар. Єго урядове становище не давало єму снаги до боротьби супроти тодішнього устрою і тому присвятив він свою творчість історичній минувшині, пронизаній в єго уяві образами рідної козаччини. Тимто єством єго письменської діяльності була історична белетристика в картинах і на такій основі продовжав він діяльність Квітки, з котрим належав до одної школи. Хоч Стороженко не посунув вперед у загальнім розвитку української літератури, то всеж єго твори ціхують одну із сторін історичної хвилі, яку пережив український рух в 60-их рр. В такім обсягу твори єго jako історичного белетриста і митця-етнографа мають значіне в літературі і мати муть свою стійність і в будучині.

Анатоль Свидницький (1834—1871) пристав до гурту Основян і виявив незвичайний талант та етнографічні відомости в знаменитій розвідці п. з. „Великдень у Подолянъ“ („Основа“, 1861; IX—XII). Син сьвященника з зазбручанського Поділя, пішов після скінчення духовної семінарії в київський університет. Та безупинна боротьба о прожиток і підорване семінарськими навичками здоровлє знівечили не аби-який єго талант. Не покінчивши університетських наук, тиняв ся по ріжних непоплатних посадах і в Києві закінчив своє злиденне житє.

Анатоль виніс змалку основне знанє української мови й народного побуту і був горячим прихильником просьвіти народу. Після знесеня крєпацтва зложив він дві вельми на той час популярні пісні: „Вже більше лїт двісті, як козак в неволї“ і „В полі доля стояла“. ¹⁾ Одначе важке бідованє та хатне лихо в родиннім єго житю не дали спромоги розвинути ся єго великим письменським здібностям. У „Кіевлянинъ“ (1869—1871) печатав він короткі оповіданя з житя Поділя (всіх 14), в котрих видно не тільки талант, але й основне знанє побуту народних верств і духовенства.

¹⁾ Сї пісні були так розповсюджені, що й у заснованій в Тернополі 1863/4 р. гімназійними учениками „Громаді“ сьпівано між иншими піснями також отї пісні Свидницького.

Крім того написав він українською мовою семейну хроніку п. з. «Люборадські»¹⁾ для «Основи», але вона появилася печатно тільки в 1885 р. В містечьких картинах подав автор правдивий і яркий образ побуту духовенства на Поділю в першій половині XIX ст. та обставин освіти і виховання в духовних школах «добрих старих часів». Повість Свидницького виявляє отже образи змін давнього, пережитого ладу і нових відносин, втворених на розвалинах старого ладу, характеризує «старосьвітських батюшок» в роді Люборадських, а також «старосьвітських матушок», що виховували дітей патріархальним ладом, тільки з більшим достатком, а синів підготовляли до духовного стану, та як під впливом умови життя втискалися нові погляди і вимоги життя, викликані справою виховання дітей у школі. В повісті «Люборадські» займає значне місце опис шкільних літ їх сина Антося то в бурсі, то в семінарії (описує щоденне життя учеників духовної школи на приватних кватирах, відносини бурси до учителів і т. д.)

Хоч Свидницький виступив у молодім віці на письменській ниві, ще в студентських роках, станув відразу певною ногою на реальну підставу, а хочся «семейна хроніка» була майже першим його на тій царині твором, зумів він поставити пережиті і помічувані ним події дійсности на широких суспільно-побутових основах і пояснити їх у гарній та містечькій формі.

„О с н о в а“ викликала також цілу громадську письменників, котрі управляли майже виключно царину поезії. Між тим передове місце займають Яків Щоголів і Леонід Глібів.

Яків Щоголів (1824—1898), родом з Ахтирки в Харківщині, здобув освіту на словесному відділі харківського університету посеред ідеалістичної громади молодіжи 40-рр., був спершу в державній службі а відтак секретарем думи в Харкові, де й жив до самої смерті. Вже в „Молодику“ Бецького (1843) напечатав кілька поезій українською і московською мовою, але замовк наслідком напасливої критики В. Белінського і аж у „Хаті“ (1860) появилося знов кілька гарних творів з вельми прихильною оцінкою Куліша „широї рідної поезії“ Щоголева, котрої „ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових творах не доглядиш ся“. Але після того він аж у 80-их та 90-их рр. XIX ст. печатав чимало нових творів по всяких виданнях, і видав їх п. з.

¹⁾ Спершу напечатано „Люборадські“ в „Зорі“ (1885), окремо 1887, а в Києві аж 1901 р.

„Ворскло“ (1883 у Харкові) і „Слобожанщина“ (1898 тамже).

В творах Щоголева з першої доби проявляє ся романтичний напрям, але, як влучно каже Куліш, „не чуже добро він собі присвоїв, а своїм власним добром нас чарує“. Ліричний та елегійний поет, Щоголів, живописує найбільш колишнє козацьке й чумацьке житє, а в деяких думках виявляє горячу любов матери-України:

»Царювала наша мати в чистім полі

На широкій волі:

Породила в щасті насіннячко наше

І в хорошій долі«. (»Квітка«).

Славна минувшина викликає у него сумовиті спомини. Він сумував, що Січ зруйнована і не вернеть ся колишня слава, тільки

Вітер віє округи —

І хлюпочуть ся по пісках

Чортотлика береги«... (»Ворскло« 151).

Вихований під доглядом матери в релігійнім дусі, „пригрітий теплою рукою“, живописував вельми ніжно матір, матірну любов, відчував своєю мягкою вдачею нещасну долю жіноцтва і виявив найкрасше силу свого таланту в картинах жіночого житя.

В другій добі творчости доторкнув ся Щоголів також суспільно-народного питання; всякі кривди й неправди, заповідані народови і злиденне житє робітників („Ткач“, „Кравець“, „Швець“ і ин.), викликували скорботні звуки его кобзи і тоді его „серце надривалось і журливе слово на папір прохалось“ — („Ворскло“ 1.). Мистецьке чутє давало поетови снагу цілим серцем відчувати і помічувати всю красу природи, тимто в его творах розсипані справдішні мистецькі картини української природи, живописані народними красками, н. пр. степу в літі:

Іду шляхом — сонце сіє,

Вітер з травами говоре:

Перед мною і за мною

Степ колишеть ся, як море.

А затихне вітер буйний —

Степ, мов камінь, не двигнеть ся

І як килимом багатим

Весь квітками прибереть ся.

Степ зелений! Степ широкий!

Ще вузька твоя дорога:

Тим же тут молити ся можна.

Тим тут можна бачить Бога!...» (Ворскло, 53).

Обсяг творчости Щоголева — се невелика картина, виява навіяного горячим ліризмом чувства, — степи, ліси, хати, поля і тому в него найбільш мотивів описової лірики, від котрих віє запахом щирої і справжньої поезії. Єго поезія перейнята релігійним духом, бо віру вважає поет єдиним звязком, що держить людей на сьвітї. Щоголів писав також балади, в котрих вельми уміло вводить живописні старинні вислови, народні назви ростин і народні повіря. Єго балади вельми живописні і не уступають місця красшим того рода творам. Менше вдатні єго жарти-сатири.

Щоголів був справжній поет-мистець в душі, в житю, в поезії, навіть в одежі. Він належить до тих українських поетів, у котрих всюди проявляла ся чистота думки і слова, котрі гордили ся тим що „переймаючи голос народної пісні і обрабляючи її по мистецьки, прорубали їй вікно в осьвічену госпуду.“

Леонїд Глібів (1827—1893) — се другий зпоміж українських шестидесятників визначний справжній поет „своєю чистою душею і високою думкою“, як висловив ся про него Куліш. Син управника дібр із Полтавщини, в Ніженськїм ліцею осягнув осьвіту з перепонами, викликаними недугою, був гімназійним учителем у Чернигові, де й став з письменною підмогою Куліша, Номиса, Кониського й інших видавати „Черниговській Листокъ“ (1861) українською й московською мовою. Із заборонаю сего видавництва (1863) усунено Глібова із служби за українофільство. В 1867 став він управником земської печатні і на тім становищі проживав до смерти.

Вже в гімназії виявив Глібів поетичний хист, піддержуваний учителем Мирець-Імшенецьким, і тоді писав вірші московською мовою. Колиж єму попались у руки Шевченкові твори і Гребінчині приказки, почав писати українською мовою ліричні вірші і байки та печатати у „Чернигівському Листку“ і в „Основі“, підписуючись „Кинир“ або „Дідусь Кинир“ (під тим іменем знає єго добре особливо українська дітвора з львівського „Дзвінка“ і „Зорі“). Окрім сотні байок, кількох десятків думок і пісень, загадок, жартів написав Глібів також три комедії. Ліричні твори Глібова визначають ся щирими журливими почуваннями і чудовими живописними картинами, а одна з них „Журба“ стала ши-

роко розповсюдненою народною піснею. В ній поет виливає свою журбу:

»Гірю ся над річкою...

Біжить, вона, шумить.

А в мене бідне серденько і мліє і болить». що

»Пробігли дні щасливі
І радощі мої — —
Чогож у мене серденько
І мліє і болить?

»Болить воно та журить ся,
Що вернеть ся весна,
А молодість... не вернеть ся.
Не вернеть ся вона».

(Руск. Псѣм. VII. 222.)

Такимиж ніжними почуваннями журливими навіяна его думка „Вечір“:

»Чи згадуєш, дівчинонько моя.

Як згадую без тебе я,

Той вечір тихий над водою,

Як сумувати ми з тобою.

Що Бог нам доленьки не дав?...» (ib. 222.)

Але й славна колись минувшина, Дніпро, Україна, ви-
кликують у Глібова журливі спомини:

»Була колись доля... Траплялось тоді

І слави чимало. багато і шкоди» і глянувши, як

»Шумить Дніпро славний і досі шумить:

Всього надивив ся — і щастя і горя» і як тепер

...по бистрій воді

Гуляють берлини, свистять пароходи»

звертає свій зір „на крутую гору над берегом“, де

»Земля Кобзаря там на віки покрила,» де

»Стоїть над горою хрест Божий і жде

Апостола правди і доброї долі».

(Руск. Псѣм. VII. 240.)

Але найбільшу славу здобув собі Глібів своїми бай-
ками, що великою літературною стійністю можуть зайняти
почесне місце серед красших байок всесвітньої літератури.
Основа его байок вельми займава і проста, алегорія роз-
криває ся легко, а виснована з неї поука висловлена коротко,
але сильно і се творить головну стійність байки. До тогож
і сатиричний підклад байок переведений вельми гарно не-
звичайним хистом поета, а питоменність української мови
доставляла ему багатих засобів для іронії.

Глібів бере звичайно, як і інші байкарі, загально-сві-
тові теми, але вміє їм надати зовсім саморідну українську

і самостійну обрібку й українську народну закраску. Личности в его байках, чи то люди чи звірі, виступають із саморідним обличчям, всі обставини житеві, виведені в его байках, схоплені і зображені відповідно українському світоглядові. Тим то байки Глібова стали таким улюбленим читанем не тільки серед української дівчоти, але й серед старшого покоління і мають велику народно-педагогічну стійність. З них промавляє до душі народу не тільки визначний поет, але й ширий народний педагог-учитель.

Глібів наводить читачів до чесного і праведного життя, до правди і просвіти, до любови свого рідного краю.

На прикладі умираючого »Льва-дідугана« показує поет що :

»Не треба людям забувати:
Хто вік по божому прожив,
Ніколи зла і кривди не чинив,
Того до смерти будуть поважати
І добрим словом поминати«. (ib. 87.)

Не заповідати нікому кривди і жити по правді, доводить до справдешнього щастя. Тим то у »Хмарі«, котра приєхнула ся до Гори спочити і чваніла ся, як вона над морем весь день не оддыхаючи дощем лилась. — поет вказує, що морю вона води не додасть, а »над селами, над нивами там славонька твоя«. Отою правду, яку сказала Гора, звертає поет яко пораду :

»Кохайте щиро правдоньку —
І дасть вам Бог одрадоньку
Щасливого життя«. (ib. 64.)

Поет картає зледащілих, котрим не жаль рідного краю і наче ті дурні Мухи-цокотухи, наслуухавшись, що »на чужині краще жити«, видають Україну, хоч »Вжолка« сказала їм :

»Шкода, я рідну Україну
Не проміняю на чужину«. (ib. 48.)

Подібно, як і Гребінка, звертає Глібів сатиричне вієтре у своїх байках проти нездорових суспільних, громадських і державних відносин, гноблення і кривдження слабших переможцями (»Вовк та ягня«, »Вовк і зозуля«, »Гадюка і ягня«, »Громада«).

В творах Глібова виявила ся справдішня, саморідна вдача Українця: в ліричних его творах проявляє ся природна чутливість, а в его байках і загадках ширий, погідний гумор. Попри те мистецька форма і чудова, метка, народна мова здобули его творам серед українського суспільства безсмертну славу і загальну прихильність, як се виявило

ся з такою незвичайною широстою в часі св'яткування 50-ліття його письменської діяльності (1891 р.).

Олександр Навроцький (1823—1892) належить до тих доволі численних українських письменників, котрим доля не пощастила за життя діждати ся жнива з того зерна, яким вони повними пригорщами весь вік свій засівали словесну українську ниву. Родом з Полтавщини, здобув освіту в київському університеті на філософічному відділі (1847 р.), глибоко був перенятий релігійним духом і змалку леліав у своїй чутливій душі поетичні образи. В 1847 р. ув'язнено його в Полтаві за приналежність до Кирило-Методіївського Братства і вислано в Петербург, а по шестимісячній в'язниці призначено на урядову службу. В Дагестанській області Прикаспійського краю дослужив ся в Єривані ставовища штатського радника. Більшу частину своєї служби провів Навроцький на Кавказі в м. Темир-Хан-Шурі, де і одружив ся і там помер 1892 р. Ще й у старості зберіг він молодечі пориви й надії, був одушевленим романтиком, перенятим горячою любовію України, благовийним обожанем батька Тараса і глибокою пошаною Костомарова. Він був ушею товариства, серед котрого там обертав ся і визнавав ся веселою та сердечною вдачею, котру зберіг до кінця життя. Навроцький з молодости мав нахил до віршованя, хоч его твори не блищать особливим талантом, то всі вони виявні любовію до рідного письменства, котрому він дав зроблені взірці гарної народної мови та доторкував ся своїх творах живих питань. Его ненастанна праця на ниві рідного письменства стає доказом незвичайної его ревности горячої любови рідного слова, хоч він не мав надії побачити своїх творів у печаті.

З творів Навроцького появил ся вірш «На смерть Т. Шевченка» і «Остання воля» (в «Основі» 1861), відтак (у львівській «Ниві» 1865) «Ода до юности» і «Фарис» (з Міцкевича), вірш «На вічну пам'ять Н. П. Костомарова» (в альма-ху «Складка» 1887) і чотирі думки в «Кіев. Старині» (1902. ХІІІ.) надісланого А. Н. Шрамченком зшитка. Все инше остало в рушпах в десяти зшитках доволі обємистої величини (около 2000 арш.). Веселій настрій, яким визначав ся Навроцький, проявляє ся і в его поетичних творах. Він не попадає в тугу й розпуку, не знає, де складе свої кости, чи на Україні, чи біля моря чи в піску густому, бо всюди над ним буде розстелатись небо ясною красою, а над ним горіти муть свічечками зорі.

Велику силу праці вложив Навроцький у переклади світового письменства, на жаль однак все те остає в рукописи, а може і запропастилось серед воєнної хуртовини.

Навроцький дав повний переклад Гомерової Іліади й Одисеї розміром українських дум, імовірно з французького перекладу, бо грецький первотвір був ему недоступний задля незнання грецької мови. Але великий знавець української мови А. Потебня висловився про сей переклад: »Се не пустяки: автор володіє мовою, тому може вийти хосен з прийнятого ним розміру«.

Таким самим розміром переложив він »Євангеліну«, Акадьянську билищу з Льюнгфельо, бо »гексаметри, як він каже, дуже важко читають ся«. З Байрона переложив містерію »Небо і Земля«, »Каїна«, »Манфреда«. »Паризину«, »Гяврас« (не цілого), дальше Поєми Осіяна, поєму Шелі »Аластор або Дух самоти«, Гете »Іфігенію у Тавриді« (4 дії) 6 частин з »Фавста«, »Земне життя і апотеоза художника« »Коринтську невісту«, »Римські елегії«, Р. Гамерлінга »Агасвер у Римі« (3 пісні), Шілера »Пісню про Дзвін«. »Витання мудрів«, Лесінга »Натан Мудрий« »Нібелюнгі« (3 пісні). »Короледворську рукопись« частину Книги Настання (Мойсея), »Псалми Давидові« (104), »Пісню пісень«, »5 Книг пророків« і дещо инше Міцкевича »Конрада Валєнрода« і 41 дрібних творів »Пісню про війну Ігоря«, Пушкіна »Полтава« (не всю) і чимало дрібних творів, дещо з А. Толстого, Кольцова, Лермонтова Сирокомлі і т. п.

В деяких зшитках при кінці поміщений вірш, в котрім поет висловив погляд на свої твори, з котрого віє вся смирність поета надія та гориче бажане хоч у будучині послужити своїми творами в користь дорогої ему України.

Згадати годить ся ще чотирох поетів, що почали свою діяльність в »Основі« а хоч не полишили значнійшої літературної спадщини, всеж таки сіяли здорове і чисте зерно на доволі несправленій ще тоді письменській царині.

Василь Кулик, з давного козацького роду в Полтавщині, (ур. на початку 30-их рр. XIX ст. † 1870 р.), освіту здобув у харківському університеті на літературному відділі. Єго поезії¹⁾, печатані в »Основі« і »Правді«, виявляють свіжий і саморідний хоч і невеликий таланти. Він переймав живо недолею рідного краю і природи і повитав горячє визволенє з крєпацтва широких верств народних.

¹⁾ Всі єго твори появили ся п. з. »Писання Василя Кулика« у Львові 1894.

Володимир Александрів (1825—1893), син сьвященика - поета Степана, з Харківщини, був військовим лікарем, виступив на літературній ниві з поетичними творами в „Основі“ (1861), перекладав чимало з німецької, московської й польської мови та з Сьв. Письма, видав „Тихомовні сьпіви на сьвяті мотиви“ (Псалми Давидові), кілька поетичних перерібок народних казок („Пісня про Гарбуза“ „Коza дереза“ й ин.), оперети „За Немань іду“ та „Не ходи, Грицю, на вечерниці“ і два альманахи п. з. „Складка“. Їго писання визначають ся гарною народною мовою.

Василь Мова (1842—1891) відомий більш під прибраним іменем Василя Лиманського (родом з Чорноморії), скінчив університет у Харкові. Печатав поетичні твори ще в „Основі“, відтак у „Правді“ й ин., але більшість його писань остала в рукописи. Їго твори визначають ся сьвіжістю живописи народного побуту і сьміливими думками. Так н. пр. в творі „Козачий кістяк“ поет велить хліборобови покинути золоті думки і хлібом здобутим у поті лица згодувати для України сина-молодця, щоби, до правди направивши ум, боров ся духом, бо

»Вчена громада — могучая рать.

Як стануть у лаву такі вояки.

То більш поратують, анїж козаки«.

Микола Вербицький (1843—1909), (прибране імя Черниговець Миколайчик Білокопитий), гімназійний учитель; писані під впливом Глібова вірші печатав в „Основі“ (1862).

Окремо від тих шестидесятників-Основян трудив ся на письменській ниві **Петро Охоцький-Огієвський** (1814)¹⁾ і печатав у „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, що стали під кінець 50-их рр. XIX ст. єдиним захистом українського слова, поезії, байки, етнографічні засоби і прегарне етнографічне оповіданє „Крути не верти, а треба мерти“. Огієвський, сьвященик у Чернігівщині, був також правдішним митцем яко проповідник і здобув собі добре я між народом.

На поклик „Основи“ зпоміж молодих письменників перше виступили на літературній ниві Полтавець **Олексан-**

¹⁾ Не відомо коли й де умер.

дер Кониський і Подолянин Степан Руданський¹⁾). Кониський оповістив ще дещо в „Чернігівському Листку“, але опісля обидва на довший час замовкли. Для поетичної творчости Кониського під кінець 60-их рр. розкрило ся поле в Галичині й Буковині, де він також особисто чимало причинив ся до розбудження рідного письменства і народного життя, а Руданський, котрий писав тільки рідною мовою, не діждав ся за життя бачити видання своїх цінних творів. „Пірвалось цінне намисто і порозсипувались дорогі жемчуги“, як каже проф. Ом. Огоновський; „деякі найшли ся сейчас і збереглись від загибелі, іншіж покотились геть далеко так, що годі їх зібрати“. Але перегодом таки зібрано єго твори і видано в 90-их рр. і тільки тоді українське суспільство пізнало велику поетичну стійність єго творів, котрі навіть серед селянства стали вельми популярними. Діяльність Кониського причинила ся в другій половині 60-их рр. XIX ст. до національного оживлення Галичини й Буковини і скріплення народного руху, а твори Руданського не остали також без впливу на сей рух, тимто діяльність сих письменників обговоримо в звязи з відродженєм Галичини й Буковини під впливом придніпрянських шестидесятників.

Літературна діяльність „народовців“. Друга „Руська Трійця“.

Зворот у розвитку письменства в наддністрянській Україні в 60-их рр. XIX ст. в народнім напрямі, викликаний головню під впливом придніпрянської України і її письменників, подібно як в 30-их рр. за Маркіяна Шашкевича, вяже ся з іменем єго сина Володимира. Літературний сей рух у народнім напрямі вийшов з тісного кружка молодежи котра під впливом України зрозуміла потребу дальшого розвитку нашого письменства на народних основах. **Володи**

¹⁾ Ол. Кониський напечатав в „Основі“ (1861. V) вірш „Спротина“, а прислав між иншими також вірш на смерть Шевченка (про котрий є згадка в „Основі“ 1861 р. III, але єго не напечатано), а крім того згадку про старовину п. з. „Спафарієва Рудка“. — Степ. Руданський виступив в „Основі“ (1861. I) з віршами „Гей-гей, воли“, відтак „Не кидай мене“ і перекладами „Ластівка“ (з Ленартовича) та „Ніч-у-ніч“ (з сербського Бранка Радичевича) „Основа“ (1861 II) і „Сни“ („Основа“ 1861, V).

мир **Шашкевич** (1839—1885), син Маркіяна, вже в часі гімназійних наук у Львові одушевляв ся творами свого вітця, „Енеїдою“ Котляревського і „Марусею“ Квітки та почав писати вірші народною мовою. В тім часі зазнайомив ся він з талановитим учеником **Данилом Танячкевичем**, котрий дістав від проф. Михайла Осадці кілька українських книжок, між ними й Шевченкового „Кобзаря“. Літом 1861 р. переїздив з Одеси через Львів на медичні студії до Праги **Володимир Бернатович**, а єго оповідання про українську громаду, про Шевченка, Костомарова, Марка Вовчка іт. и. одушевили молодих учеників до діла на народній ниві. Небагом прибули до Львова **Евген Згарський**, **Ксенофонт Климкович** і **Федір Заревич** (1835—1879), видалений із самбірської гімназії перед самим покінченєм наук за „руські аспірації“. Ідея плеканя рідного письменства в народній мові злучила сих молодих людей у дружний кружок, котрий був завязком першої української громади у Львові, заснованої за прикладом київської й інших придніпрянських громад. Між ними проявила ся думка видавати літературну часопись у народній мові п. з. „Вечерниці“, котрих редакцію обняв з 1-им лютря 1862 р. **Федір Заревич**, і містив там свої оповідання під прибраним іменем **Юрко Ворона**. Судовий радник **Юліян Лаврівський**, соймовий посол, а відтак віце-маршалок кр. сойму, що тоді з Самбора переселив ся до Львова, пособляв грішми і радою сій громаді молодих письменників, котрі у него збирали ся в ряди-годи на літературні розмови, а участь в них брали також др. **М. Осадця**, проф. **І. Шараневич** і ин. Поява „Вечерниць“ була заразом народженєм нового „українського“ сторонництва „народовців“, котре витичило собі мету з „питоменного язика“ народу „розвивати єго письменну словесність“ і народови подавати просвіту. „Ми загадали, як зазначено у „Вечерницях“, видавати письмо для образования руського народного язика в письменности, котра повинна як найближше бути живому народному слову“. В окремих статях із засобом знання, на яке могла здобути ся тодішня галицька молодіж, доказувано саможостійність української мови посеред інших словянських і конечність розвивати відроджене письменство українського народу в живій народній мові. Свої змагання намагали ся „Вечерниці“ навязувати до Маркіяно-

вих традицій і тим сподівалися приєднати здоровішу частину нашого суспільства. Головним помічником „Вечерниць“ став Володимир Шашкевич, а пособляв сему виданню Кс. Климкович (з прибраним іменем Іван Хмара). Климкович враз із В. Шашкевичем і Заревичем, неначе друга „Руська Трійця“, впровадили в письменстві виперту живу народну мову і оперли її на українській основі. Молодіж кинула ся з одушевленням до українських книжок, побачивши в них справдішне народне житє і задумала повести письменство такою дорогою, як на Придніпрянщині. В українських виданнях бачила молодіж справдішні взірці літературних творів, списаних живою народною мовою, та взірці популярних книжечок і з того допевняла ся, як треба заходити ся коло розповсюднювання всенародної просвіти. Твори українських письменників звертали на себе тепер більшу бачність молодого покоління ніж давнійше, бо в них проявляли ся більше означені і свідомі почування для народу, поетичний зміст безперечної літературної стійности і вироблена форма та чиста взірцева народна мова, чого не виявляла сучасна галицька література.

Молоде покоління „народовців“ черпало умову поживу з творів Квітки, Марка Вовчка, Шевченка й ин., одначе й їх не легко було дістати, тим то сі твори ширили ся переважно у рукописах. Наукового корму не могла молодіж так легко роздобути, хиба декому дістав ся який том Кулішевих „Записок о Южної Руси“ або яка книжка „Основи“, котрі поважним змістом викликували незвичайне вражінє, а з історичних творів попадала ся в руки молодежи Маркевича „Історія Малої Росії“, Костомарова „Богданъ Хмельницькій“ або Кулішева „Хмельницщина“. Одначе не так у поважних ділах, як радше в пориваючих серце і фантазію поетичних творах гляділа і находила тодішня молодіж заспокоєне умовіх потреб. Тимто для тодішнього молодого покоління Шевченко був, як висловив ся Куліш, не тільки „наш поет, але й перший історик“, а его муза зробила таке могутнє вражінє, що змінила нараз весь світогляд серед молодого галицького суспільства. З его творів вирозуміло молоде покоління, якою дорогою можна дійти до народної свободи. Зрозумівши сю дорогу, молодіж, що єднала ся за приводом львівської „Громади“ також по біль-

сих містах, як Тернопіль, Перемишль, Станиславів, Самбір, Бережани, Дрогобич, у товариства, постановила присвятити ся сумлінній праці для народного підєму із занепаду просвітою і народололюбивими змаганнями. Вона почувала в собі силу перебороти всі трудности і перепони, які стояли їй в дорозі. Але як поезією молоде покоління кормило своє серце, ум і одушевляло ся до ідеальних змагань, так також поетичним ладом висловлювало свою народну програму, що сам нарід винен своєму горю, віддавши ся ворогам на поталу і зможе піднести ся із свого занепаду, коли полюбить свободу, яку кождий може досягнути, хто її щиро бажає, як пробудить ся з довгого сну. „Вечерниці“ стали небавом огнищем літературного й умового розвитку наддністрянської України в народнім напрямі, а в них появляли ся не тільки твори молодих письменників-народовців і колишних товаришів Маркіяна (як М. Устияновича), але й письменників з Придніпрянщини Шевченка, Куліша, М. Вовчка й ин. Окрім Шевченкових творів, котрі викликали переворот у світогляді молодого покоління в наддністрянській Україні, піддержував серед него одушевлене поет Буковинської України О с и п Ю р і й Г о р д и н с ь к и й - Ф е д ь о в и ч, котрий, не дожидуючи, „заки Галич зможе встати“, почав звертати ся до молодежи з народололюбивими зазивами:

Тай чи встане, чи не встане? З'орю свою Буковину,
 Пішше сам я рано встану, Як наш Тарас, як мій Тато
 І сповіниш щиро Богу, Научив мене орати:
 Райму воли круторогі, І віру, любов, надію
 Рай з'орю гори, долини, Буковинов скрізь посею».

(Руска Пнсьм. XI. 1. 124.)

А хоч єго поетичний талант не підняв ся так високо не обняв такого широкого поетичного овиду, як Шевченів, всеж таки молоде покоління читало залюбки єго рукописні й печатні твори й величало дорогим своїм Кобзарем. Го поява на ниві нашого письменства зєднала Буковину наддністрянською і придніпрянською Україною, що були же злучені літературними взаєминами, а змаганє се висловив він у вірші „до Олекси Чернявського, що збудував іст на Черемоши в Ростоках“:

»Мости, брате, Олексяку, Єднай нашу Буковину
 Мости ти, мій друже, З Червоною Русев!

Най Черемош запінений
І чорний і білий.
Із братію. із руською
Нас більше не ділить.

Най возьмем ся однов слов
До одної справи:
Добувати батьківської
І волі і слави».

(Руска Письм. XI. 1. 126.)

До того умового й літературного підєму та єднання причинив ся чимало своєю живою і невтомною перепискою тодішній богослов Данило Тянячкевич (відомий під іменем Грицько Будеволя), котрий був душею тодішньої молодєжи. Як колись Іван Вишенський своїми одушевленими посланнями з Сьвятої Атонської гори будив старинну Русь з важкого просоня і занепаду до нового житя, так Будеволя палкими народолюбивими листами, що прибирали нераз розміри розвідок, умів згорнути коло себе нове покоління, натхнути єго новим духом і ним кермувати в змаганнях до народної роботи. Вступаючись за покаляну славу Тарасової музи,¹⁾ вказав він на знаменні слова Куліша: „Ані козацтво, ані гетьманство нас тепер не вдовольнилоб, а громадські порядки осьвітою добувають ся“, бо „наша доля не позад нас, а перед нами, ясна як сонце, аби ми тільки її всею громадою дослугували ся“. Будеволя зазначив, що сам „Бог дунув животворним духом в нашу молоді душі, щоби ми спізнали в Тарасі нашого народного мученика, пророка і добродія, — щоби ми в Тарасовім сьпіві почули запізнану нашу народню правду, в єго голосі почули голос замогильний наших старих батьків“.

В сих листах промощував Будеволя не тільки шлях демократичним ідеям, вказував на значінє порушених у часописях питань і втягав молоді голови до поважного думання і застанови над прилюдними справами, але й подавав погляди на народну літературу, історію і т. п. Писані з чутєм і поетичним полетом, перенизані виїмками з Шевченка витворювали сї листи народолюбивий настрій, одушевленє виробили окремий поетичний язик, питомий усім тогочасним народовцям і переймали їх поезією і широкою сердешністю та звертали їх очи на простий нарід і вчили, що тільки пізнанєм єго і зєднанєм із ним зможуть вони сповнити

¹⁾ Слівце правди „Dziennik-ови Literack-ому“ про нашого батька Тараса Шевченка („Вечерниці“ 1863. Ч. 1. і 2.)

свої народні обов'язки. Будеволя був справдішним посередником між придніпрянською і наддністрянською Україною, учителем нового слова, віри, надії й любови, як висловився в письмі до него оден з молодих громадян. Сьвітська молодіж, згуртована по громадах у Львові і в цілїм краю, та богословська молодіж у громадах у Перемишлї й у Львові йшли з собою рука в руку і доповнювали себе взаїмно в літературнім образованю на народних основах, у науці рідної історії й літератури, в розповсюднюваню народної ідеї, літературних видань, у збираню пам'ятників народної словесности, а навіть в одягу на народний лад.

„Вечерниці“ і „Громада“ молодих народовців у Львові, з котрою у тісній звязи оставала „Громада“ богословів у духовній семінарії, були тими огнищами, з котрих розходилося проміне народної української ідеї по цілїм краю. Сї огнища мали тим більшу вагу для народовців, бо т. зв. „староруська партія“ виперла їх і зачинила їм доступ до „Руської Бесіди“, що з почином 1862 р. була спільним умовим осередком усіх Українців у Львові. Торжественне відкрите і виголошена на тім сьвятї Володимиром Шашкевичем єго народолюбива „Нинішня Пісня“ викликала була тоді таке одушевленє, що проф. Я. Головацький написав до редактора „Основи“ В. Білозерського про се народне сьвято навіяний українофільством лист з натяком про Куліша й окликом: „Ще не вмерла козацькая руськая мати!“ Розпочалася тепер завзята боротьба „староруської партії“ з народовцями, котрих згідно називали „Вечерничниками“, (сї знов звали противників „Словістами“), проти їх нових змагань і проти „Вечерниць“. Агітація розведена по краю причинила ся в значній мірі до того, що „Вечерниці“ в першій половині 1863 р. задля недостатчі грошових засобів перестали виходити, хоч до їх упадку причинила ся також чимало неточність редакторів у видаваню. Тодішне молоде покоління народовців у своїх поривах руководило ся більше серцем і горячими почуваннями, як добре обдуманіми намірами і не встигло покласти міцних підвалин під систематичну, реальну роботу. Одначе при всіх тих недостахах народовці не упали під напором противників. На місце „Вечерниць“ став Климкович (з вереснем 1863.) місячними випусками (на лад „Основи“) видавати літературно-політичний

вістник „Мета“, котрий не тільки цінним змістом станув висше „Вечерниць“, але й заговорив рішучим і поважним голосом. Несподіване придавлене в тім часі народного життя російським урядом на Придніпрянщині скріпило змагання народолюбців у наддністрянській Україні. Дописи в „Меті“ з Придніпрянщини викликували, правда, пригноблене, але з другого боку спонукували народовців до змагань, якими вони бажали допомогти Придніпрянщині в такій недолі. Хоч положене українського населення в наддністрянській Україні було важке, всеж таки конституційна свобода давала тут спромогу добивати ся народних прав. Поява „Мети“ була отже вчасті переведенєм сеї гадки, а почуванє, що наддністрянська Україна стає пристановищем народних прав, додавало народовцям моральної сили і надії на спромогу хоч вчасті сплатити Придніпрянщині свій моральний довг. Сю задачу приняла на себе „Мета“, котрої редакцію обняв найбільш талановитий з львівської громади народовців, Климкович, дотеперішній помічник „Слова“ і автор найцінніших в нїм політичних статей. „Мета“, котрої редакцію провадив він із справдішним публіцистичним талантом, зєдiniла для літературно-наукової діяльности не тільки найкрасші сили наддністрянської України, але з застановою „Основи“ найвизначніші письменники Придніпрянщини, як Куліш, М. Вовчок, Мордовець і ин. печатали тут свої твори.

Климкович дбав пильно про се, щоби в освіченій верстві українського суспільства розбудити й поглибити справдішню народну ідею. Побіч „Мети“ видавав він періодичними випусками „Руську Читальню“, в котрій печатав головнo (писані московщиною) в українським перекладі твори письменників Придніпрянщини.

Вже в поетичних творах Климкович заявив ся горячим народолюбцем. Визначають ся вони великою силою слова і гарною мовою не тільки в первотворах, але й у перекладах (з Байрона, Міцкевича і в І. пісні Гомерової Іліяди). Навіть єго принагідні вірші визначають ся широким світоглядом і горячими народолюбивими почуваннями. Він обни-мав своїм зором

...край замрачений в тумані,
Що розстелив ся скрізь гень-гень,
Із від Дону та аж до Сяну

Із під Кавказу по Карпат,
До Чорноморя від Есмані, —

він вказував :

»От де наша батьківщина,
Де наші край-родина :
Рідні собі, як брат-сестра,
Галич-Україна«. (Руска Писем. VII. 322 і 323).

А се, про що у віршованих творах тільки натякував поетичним ладом, висловлював з широким історично-політичним поглядом у численних розвідках у „Меті“. На царині публіцистики був він справдішним митцем¹⁾. Тут пояснив Климкович у розвідці „Становище Руси супроти Польщі і Московщини“ (ib. 365) взаємини українського народу до обох сусідних, польського і московського, а відтак виказував, яка повинна бути „діяльність руського (українського) народу серед тих обставин“.

»Хіснувати зі всіх спосібностей, які народови подає его теперішнє положенє політичне, в цілї дальшого народно-політичного розвитку, працювати невтомно на просвіту цілого гурту народного, щоби відзискати опять із самого народнього кореня ту силу, котра через відступленє его вищої верстви затеряла ся, то єсть сама переднійша і головна задача тих людей, котрі сей народ і его діяльність репрезентують: а той обовязок вкладає на них загально-людський поступ і людська освіта, котрими вони гурт свого народу випередили«. — »Виконати совісно задачу теперішности. писав він дальше, а не брати ся до діл призначених до сповнення часам будучим, то єсть головне правило, котре поступова часть українського народу ніколи з очей не спускає. Сего жадає від неї свідомість реального патріотизму«. — »Не знаємо напевно, коли й яким способом розв'яжеť ся се українське питанє, але й не буде то пуста вичванка, коли скажемо, що розв'язка сего питання яким небудь способом вона не наступилаб, принесе великі наслідки для всеї Словянщини«. І тому звертав увагу нашого суспільства на се, що »поки що ми, Українці, бачимо перед собою велику працю около народньої просвіти і оддаємось їй в такій мірі, яку при теперішній системі правління в тих двох державах (Росії й Австрії), котрим судьба нас підчинила, для себе находимо, бо памятаємо завше й на се, що наше місце зайве (порожнє), що наша доля не з заду нас, но перед нами і що ми тоді аж доберем ся до неї, як займем своє місце в семі словянській«. (ib. 365).

¹⁾ Климкович печатав також чимало розвідок про наші справи по німецьких часописях, як віденська „Zukunft“ і ин., володів знаменито німецькою мовою і тому в его українських розвідках бачимо вплив німецької складні.

Обставини прилюдного життя в наддністрянській і придніпрянській Україні приневомили народовців у перших хвилях ествання сего сторонництва не тільки ясно виложити свою національно-політичну програму супроти польського і московського народу, але й у відносинах до т. зв. староруського сторонництва. Проясненем свого становища супроти сусідних народів і супроти старшого покоління виявили народовці свої змагання і цілі, почислили свої сили і дійшли до того погляду, що не можуть покладати надій на яку небудь поміч старшого покоління, та й що в тодішніх обставинах у Росії годі було сподівати ся непереривної звязи і помочи з Придніпрянщини. Навпаки тепер повинні були галицькі народовці дати поміч Придніпрянцям.

Програмові погляди Климковича про задачі і діяльність народовців доповнив Будеволя в голосній свого часу обемистій розвідці „Письмо до Громади“ („Мета“ III. 1863) й окремо.

В сій розвідці вказавши на придавлене народного життя на придніпрянській Україні й історичне его значінє, протиставить терпкими словами бездарність галицького старшого покоління і безплідність его заходів коло піддвиження нашого народу. Сим Письмом до Громади народовці зірвали рішучо із старшим поколінням і відділилися яко окреме сторонництво, котре мало оперти ся з того часу на власні сили і взяти ся до внутрішньої організації.

Одначе сили народовців були за слабї, так що й „Мета“ не могла довше вдержати ся, а виданє її перервало ся (в січні 1864). З лютнем 1865 р. відновив її, правда, Климкович яко політичний двотижневник, а літературну задачу переняла з січнем 1865 р. науково літературна часопись „Нива під редакцією Константина Горбала“ (тричі в місяць), одначе вона застановила своє видавництво вже з кінцем липня, а „Мета“ з кінцем грудня 1865 р. В. Шашкевич намагав ся ще з січнем 1866 р. піддержати літературно-наукові змагання народовців тижневником „Русалка“, одначе задля недостачі грошових засобів був приневолений застановити его вже з 12-им числом.

З упадком „Мети“ виїхав Климкович із Львова на село та збирав засоби до написання граматики української мови і перекладав Гомерову Іліяду, а одруживши ся, дав ся задля кусника хліба заманити в редактори словянофільської часо-

писи „Славянская Заря“, що виходила поруч гумористичного письма „Страхопудъ“ з літературним додатком „Золотая Грамота“, видавана Йосифом Ливчаком у Відні московською мовою. Станувши під об'єдинительний прапор, покинув він народний стяг, котрий доси ніс з такою свідомістю і певністю, і перечеркнувши свою світлу дотеперішню діяльність, опинився в таборі „національного об'єдинення“ у Відні (з початком липня 1867 р.). Однак „Славянская Заря“, котра підняла ся нездійсненою мрією об'єднати західних Слов'ян московським язиком, не остояла ся, а Климкович після сего промаху вернув до Львова і, помирившись з народовцями, ввійшов до редакції політичного дневника „Основа“, пособлюваного віцемаршалком Юліяном Лаврівським з метою переведення національно-політичного порозуміння між Українцями і Поляками на підставі „автономії обох народностей в згляді народнім, політичним і церковнім, передовсім же відповідно засадам справедливости рівноуправнення свого язика народного у всіх парослях житя прилюдного, іменно в школі, суді й уряді“.

Перепони в справі польсько-українського порозуміння і забагнене сеї справи в покликаний краєвим виділом анкеті з представників обох народностей, спричинили застанову дальшого видаваня „Основи“ (з кінцем серпня 1872 р.), а Климкович з того часу присвятив ся тихій праці літературній і перекладам творів Шевченка і М. Вовчка німецькою мовою. Якнебудь на короткий час Климкович збився був з пантелику і дав ся заманити в об'єдинительний табір, вернув він під народний стяг, а своїми літературними і публіцистичними творами серед вельми трудних обставин причинив ся чимало до розвитку нашого письменства і національної ідеї. (Умер у Львові 19 мая 1881 р.).

Володимир Шашкевич був у другій „Руській Трійці“ справдішнім спадкоємцем і представником Маркіянової ідеї. Хоч рано осиротів він, однак вплив его вітця витиснув уже в дитячій душі Володимира незатерте знамя і натхнув его серце віщим духом. Тимто до віщого батька лине поетова думка до найкрасших хвилин молодости, неначе до втраченого раю:

»Щастє менї, як у гаї
Квітка, процвітало,
Бо ми око рідненького
Батенька сияло»,

(Руска Письм. ст. 441)

а із смертю батька згасла ясна зірка его долі:

»Ой сияло, як би зьвізда
На небеснім зводі:
Ой загасла тая зьвізда,
Та і щастя годі!« (тамже).

В сердешних споминах про батька находить молодий поет не тільки віраду, але у віщій его пісні находить жерело поетичного натхненя.

В чудовій думці »Лелія-воля« зображає Володимир відносини своєї пісні до пісні батьківської. З батьківської могили випрастає »лелія-воля, квітенько білий« і процвітає:

»Літом могилу я засіваю —
Так чей весною, та молодю
Діточок більше стане зо мною!«

(тамже стор. 463).

І справді ся пісня-лелія віщого Маркіяна розсіяла ся на нашій народній леваді словесній пишними цвітами, а хоч опісля їх зморозив північний подув супротивного борея, то знов »весною та молодю« нові лелії-пісні молодих поетів-народовців. з подувом весни і волі вкрасили українську народню леваду.

Як за Маркіяна »українські вірлята

І веселять душу й серце загрівають»,
як »з України руськая пісенька«

натхнула першу »Руську Трійцю« до народолюбивих змагань, котрих заходами заколосила ся наша письменська нива, так і змагання другої »Руської Трійці« довели до умового культурного й національного зєднання наддністринської й придніпрянської України, котрому такий гарний вислів надав Володимир Шашкевич у »Нинішній пісні« (ib. ст. 452—455), що гомін могутно відбив ся над Дніпром і зустрінув ся з щирим і сердешним привітом в »Основі« (1862, VII). А відтак сей гомін:

»Ой летів громом в его слід,
Док не відбив ся о Бескид —
І не затряс вокруг горами
І не скипів Дністра водами.
Відтак шибнув гень-гень степом
Тай зупинив ся над Дніпром«.

А знад Дніпра розніс ся братній відгомін:

»Гей, гей, Бескиде, ти мій милий брате!
Чи не одна нас породила мати?»

Чи ж не одна нас до серця тулила,
Сльозами наші тяжкі рани мила?»

І сей відгомін Дніпра довів до обопільного порозуміння, котре зпід Бескиду виявляє ся величним братним гімном:

»Чую, як відси аж по Чорне море
Воздуха голос якийсь рідний поре:
То мати кличе на велике сьвято,
А дітий стало багато, багато!«

Володимир Шашкевич і єго товариші-народовці, що оживлені могутним гомоном Тарасової кобзи в часі повного розгару народного житя засівали словесну царину в „Вечерницях“, „Меті“, „Ниві“ й „Русалці“, вірили в житненність Маркіянової ідеї та в здоровий змісл народу.

Певна віра в Маркіянову ідею спонукує Володимира глядіти у батька помочи й відради у скрутних хвилях важкої боротьби із супротивними народному розвиткови живлами.

Натхнений батьківською музою, розводить поет ширше Маркіянову ідею, висловлює яснійше єго ідеали та зазначає виразно змаганя народовців:

»Не чужого ми бажаєм.
А свого то права:
Де полягла, там воскресне
Наша руська слава«.

(Руска Письм. VІІ. 465.)

Володимир Шашкевич не обмежував ся одначе тим, що голосив у поетичних творах народну ідею, але вказував мету змагань народовців і дороги, якимиб треба простувати до сеї мети. За приводом Климковича і Будеволі-Танякевича В. Шашкевич у літературно-історичних і національно-політичних дописях і розвідках розвивав ідею народовців, промощував їй ширший шлях і накликував до скріплення підвалин, на яких би сю народну ідею слідувало несхитно оперти. Немічний тілом, знесилений унаслідованою з роду недугою, рвав ся він бодрим духом і до скону свого неухитним ясним поглядом до здійснюваня змагань народовців.

У програмовій дописі »Як ми поступали досі й як би нам дальше поступати« (ib. 509), накликає він »передовсім до органічної, невтомної праці« і вказує на се, що »жадна галузь науки не повинна у нас лежати облогодом«, остерегає перед односторонністю, домагає ся поділу праці, зазначає велику потребу для на-

родного розвитку шкільних книжок, зложених взірцевою народно-українською мовою, а крім того звертає бачність суспільства, щоб народівці вийшли поза тісні межі літературного сторонництва і старалися здобути собі участь у законодавчих тілах, де могли би на ширше видно вивести нашу народну справу. А в иншій політично-історичній дописі п. з. «Австрія і Росія» (ib. 538) вказує В. Шашкевич на історичне суперництво самодержавної царської Росії з конституційною Австрією і на посланництво сеї останньої, станути в обороні Словянщини супроти загребущих самодержавних змагань Росії в інтересі Словян, Європи й усього людства. Се многоважне і многоскладне історичне питане було вже порушене та на основних історично-політичних виводах оперте в «Меті» (1864, січень) п. з. «Австрія і доля України», Голос знад Дніпра», котрого не могли належно зрозуміти й оцінити австрійські державники і дипломати, поки не дійшло до великої світової війни.

Федір Заревич був третім членом другої „Руської Трійці“, котра у „Вечерницях“, „Меті“ і „Ниві“ розложила нову ватру живої народної ідеї на основі Маркіянових традицій. Він не тільки кермував редакцією „Вечерниць“, але й з прибраним іменем Юрко Ворона (Ю. В. або Ф. З.) живописував гарні, хоч у великій часті невикінчені образи із сучасного життя нашого суспільства, головню із сільської верховини, народними красками. В своїх повістях і оповіданнях провадив він дальше розпочате на ниві белетристичної прози діло Маркіяна Шашкевича й Миколи Устияновича в живописанню нашого суспільного й народного життя і виявив гарний талант та міг би був довести свої твори до високої літературної стійности, колиб вони не були писані прихватком.

В першій своїй повісті «Хлопська дитина» живописав Заревич образ суспільного побуту з доби народного відродження наддністрянської України в 1848 р. «Хлопська дитина», сиротюк Стефан, талантом і наукою вибився з безпросвітної веретви суспільства, ввійшов у круг освічених людей і одружився з Ганною, дочкою урядника у Львові, Константа, та став оборонцем громадян, що залюбки горнулися коло свого щирого заступника. — В повістці з правдивої пригоди, навіяній романтизмом п. з. «Син опришки», на основі живими красками зображеної верховини, виступає гарний легінь, син опришка, Гринь, залюблений у молодій пані камерального лісничого, зображеного автором вельми вдатно. Зате образок з життя «Дві матери» списаний більш реально. Прогнана з ґрунту дідичем молодий, котрої чоловіка віддано в рекрути, наїшла захист із своїм хлопцем у повдовілої дідички, що намагалася винагородити загодіянну бідній вдові кривду,

приголубила «хлопську дитину», неначеб власного сина. — В повісті «Загуби душ» зображений инший пан, що занепастив долю сільської дівчини, в котрій залюбив ся синок панський і обоє наїшли смерть у хвилях Дністра.

На основі народної пісні Заревич написав драму в 3-ох діях „Боднарівна“, котрої деякі яви, націховані справдішним драматизмом, стають доказом, що він за-попадливою працею міг би був і на тім полі розвинути свій талант.

Коли в 1866 р. „Слово“ під впливом згаданих у горі подій почало зовсім виразно й рішучо проповідувати об-єдинительну ідею, став Заревич при участі Остапа Левиць-кого, Костя Горбала й Олександра Могильницького вида-вати політичну часопись „Русь“¹⁾.

В сій часописи Заревич рішучо поборював змагання «Словістів», але так само доказував, що Польщі на Русі не може бути і що «лише самі в собі», як висловив ся в програмовій передовиці, «глядати маємо свою будучність і нашу спід, — лише ми самі, народ свідомий нашого життя, можемо зробити те, чого яко народ бажати нам треба, — лише ми самі можемо, коли схочемо, уладнати по вимогам своє народне хазяйство і поставити себе в чергу народів поважаних всемірно». Сей сміливий напрям довів до застанови часописи.

Після того переселив ся Заревич до Скольного, де писар-кою перебивав ся в гіркім бідованню, і там закінчив своє бідолашне житє (12 січня 1879).

Успіхи і перепони в поширюваню ідеї народовців. Львів осередком умового й літературного життя. Поширеню ідеї на-родовців у наддністрянській Україні пособляли не тільки часописи і літературні видання, але й заснований при то-варистві „Руська Бесіда“ заходами Юліяна Лаврівського „Руський народний театр“ (1865 р.). Сей театр не тільки в Львові, але й по містах і місточках в цілім краю виста-

¹⁾ Якийсь російський словянофіл, бажаючи пособити поширеню об'єдинительної ідеї в наддністрянській Україні, прислав був до львів-ського намісництва на ту ціль певну грошову квоту. Намісник гр. А. Го-уовський постановив повернути сї засоби саме до поборювання того апряму і покликав Ф. Заревича до видавання „Руси“. А що Заревич его товариші рішучо обстоювали самостійний і окремішний розвиток національний і культурний українського народу як супроти московського, як і польського, застановлено виданє „Руси“.

вляв майже виключно драматичні твори Котляревського, Квітки, Шевченка, Стороженка (наддністрянська Україна до того часу не видала майже ніяких драматичних творів) або твори з європейських літератур приладжені для нашого театру Климковичем, Остапом Левицьким і ин. Тодішня університетська молодіж брала живу участь у драматичних виставах і присвячувала свої сили народному театрови у Львові і по краю, а сим способом чимало причинила ся до розвитку народного театру і его впливу на наше суспільство. Тим способом будило ся в широких верствах народне почуте і національна свідомість. В літературних змаганнях народовців брав живу участь **Павлин Сьвенціцький**, з польського роду, що прилучив ся був до київських „хлопоманів“, а в 1864 р. переселив ся до Львова. В „Меті“ і „Ниві“ поміщував він розвідки, поезії й повісти українською мовою під прибраним іменем Павло Свій і П. Стахурський а „Байки“ его видані „Просьвітою“ стали вельми улюбленою популярною книжечкою. Крім того видавав під прибраним іменем Д. Лозовський оригінальні, перероблені або перекладені драматичні твори з наголовком „Руський Театр“, а драматизована ним Квітчина „Маруся“ довго держала ся на видні нашого театру і викликувала свого часу велике вражіє. Сьвенціцький заснував також „Siolo, pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ukraińskoruskim“ (1866—1867 чотири книжки), в котрім подавав переклади творів письменників з придніпрянської України латинськими буквами і наукові розвідки, щоби зазнайти польське суспільство з нашими письменниками. Окремо видана розвідка з наг. „Вік XIX у діях літератури української“ (підмогою „Просьвіти“ 1871) подає цінний і влучний огляд нашого письменства, а з окрема поетичної творчості Шевченка. Перекладав він також дещо з Міцкевича українською, а з Шевченка, Вовчка і Федьковича польською мовою.

Змагання народовців, оживлені бистрою струєю сучасного літературного й умового життя на Придніпрянщині, з котрої жерелом була „Основа“, розбудили живий рух у наддністрянській Україні. Осередком сего руху був Львів, але там, крім того появляють ся літературні видання також у Перемішлі (в печатні бр. Єленів) і в Коломиї (в печатні Микола Білоуса). Сей умовий і літературний рух потягнув за собою

також декого із старших письменників. До молододі громади „Вечерничників“ і „Метників“ зближують ся і поруч них стають до спільної роботи на літературній ниві історики Василь Ільницький та Ізидор Шараневич, відзиваються у виданнях народовців і давнійші поети, як М. Устіянович, а на Буковині появляються ся (побіч Федьковича) нові поети, брати Воробкевичі (Ізидор — Данило Млака і Григорій — Наум Шрам).

Успіхи народовців спонукали також письменників з т. зв. „староруської партії“ звернути ся більше до народу в його рідній мові. Б. Дідицький видає „Листи до громад“, популярний додаток до „Слова“, І. Наумович дрібні популярні книжечки, а Маркил Попель (пізнійший православний холмський єпископ) популярний тижневник „Неділя“ доволі чистою народною мовою. Навіть колишній помічник об'єдинительних змагань Д. Зубрицького, Северин Шехович, видає часопись „Письмо до Громад“ (та 4 книжечки „Народної Читанки“) і вводить опісля в ній навіть кулішівку і починає се видане повістями письменників з Придніпрянщини, „бо они“, як каже в програмі, „розкривають нам жите малоруського народа на Україні, склад річи в їх повістях чисто народний, що нам може стати в образец“.

Одначе старші письменники наддністрянської України намагали ся тільки для простолюдя писати його мовою, а для освіченої верстви нашого суспільства силкували ся витворювати „общерусській літературний языкъ“, що мав по їх думці довести до літературної єдності з Московщиною. Се викликало горячий спір між письменниками-народовцями, котрі в своїх виданнях вернули в правописи до засновків витичених М. Шашкевичем і за прикладом Придніпрянщини прийняли Кулішеву правопись (кулішівку), щоби й з того боку обезпечити окремішність української мови. Почала ся тепер завзята суперечка, як звичайно говорено, „за букви і правопись“, а в дійсности про самі засновки, про окремішність нашого письменства, його розвиток на народних основах. Навіть віденський урядовий „Вѣстникъ“ остерегав перед „українщиною“, бо на його погляд „три мільйони австрійських Русинів повинні удержати свою руску мову й літературу, не міняючи з українською“.

Інші знов виступали проти кулішівки й народної мови, бо тим способом Українці відривають ся від „общерусского єдинства“ і покидають „историческіи начала“ себ то основи. Тимчасом письменники-народовці думали, що треба піддержувати звязь із Придніпряньщиною, заселеною одним з галицькими Українцями народом та що сей численний нарід спроможний витворити свою народну літературу.

Сі два суперечні змаганя проявили ся виразно, коли по 14-літнім застою в діяльності „Галицько-руської Матиці“ скликано загальні збори членів в 1864 р. Народовці домагали ся введеня у виданнях Матиці живої народної мови і т. зв. фонетичної правописи, але по горячих розправах у языково-історичнім відділі під проводом проф. Я. Головацького перемогло внесене на задержанє т. зв. етимольогічної правописи. В слідуючім році на загальних зборах Степан Качала виступив з цілою громадою старших і молодших народовців з таким самим домаганєм, одначе Я. Головацький виявив зовсім недвозначно погляд, що Українці в просьвітнім розвитку повинні придержувати ся „общерусской литературы“ і вказував на се, що як правила і погляди старинних астрольогів змінили ся й уступили місця новим правилам астрономів, так само має ся справа з граматикою й языком. Загальні збори Матиці полишили домаганя народовців до полагоди виділови товариства, в котрім Я. Головацький мав необмежений вплив. „Гал. рус. Матиця“, котра протягом семи років не видала ні одної книжечки для народу і тим занедбала найважнійшу свою просьвітну задачу, почала мовою зближеною до московщини (як давнійший єї „Историческій Сборникъ“) видавати з 1865-им р. чвертьрічними книжками „Науковий Сборникъ“ (опісля на єго місце „Литературный Сборникъ“) при головній участі Я. Головацького, А. Петрушевича, Б. Дідицького, І. Гушалевича, М. Устіяновича й ин. Сему „обєдинительному напрямови служили тепер не тільки виданя „Гал. рус. Матиці“, Ставропігійського Інститута („Временникъ“), але й „Слово“ після обєдинительної заяви з 1866 р. („Поглядь на будущность“) і ново засноване (1867) белетристично-наукове письмо „Боянь“. З підмогою мали їм іти у Відні виданя Йосифа Ливчака (гл. в горі стор. 237). „Обєдинительне“ змаганє тих видань проявило ся саме тоді, коли

визначний письменник Тургенєв переложив „Народні оповідання“ М. Вовчка, а Гербель, Полонський і ин. перекладали Шевченкові твори московською мовою і тим зазначили, в який блуд попали передові люди т. зв. „староруської“ партії що до становища і задач нашої мови й літератури. Розлад поміж обидвома таборами збільшався, коли проти галицьких „українофілів“ стали появляти ся в часописах об'єдинительного напрямку різкі і безосновні напасти, подібно, як се попереду робили деякі московські часописи проти письменників Придніпрянщини, докоряючи їм „нігілізмом і польською інтригою“.

Для зазначення об'єдинительних змагань галицьких Українців виїхав Я. Головацький на етнографічну виставу в Москві (1867 р.), а спенсіонований опісля переселив ся в Росію і старав ся там досягнути катедру московської літератури в Одесі. Однак університетський сенат не покликав Головацького на сю катедру, бо впевнив ся, що він не опанував ще як слід літературної московської мови, але надано єму посаду предсідника комісії для видавання історичних актів у Вильні. В тім часі переселило ся в Росію заходами Б. Дідицького і Лебединцева чимало професорів і священників, а багато університетських слухачів з російськими стипендіями пішло на російські або заграничні університети, щоб відтак служити об'єдинительній ідеї, хоч наш нарід у наддністрянській Україні потребував чимало умових сил для свого культурного розвитку.

Обнова львівської громади народовців. Заснуванє часописи „Правда“. Змагання об'єдинителів очевидно бажали відвернути австрійських Українців від розвитку своєї народности при Австрії на основі національної самостійности й окремішности, на конституційних підвалинах, а загал Українців зважав се відреченєм від свого народу. Ся справа вияснила ся однак силою неперечних подій у письменстві наддністрянської України, бо все, що писали старші письменники т. зв. „общелитературнымъ языкомъ“, не проявляло ані життя, ані змісту. Навпаки кождий визначніший талент звертав ся до народного життя і народної мови та ставав до діла на ниві управління народовцями, хоч сили їх були де доволі слабкі і нечисленні.

Хоч з упадком „Вечерниць“, „Мети“, „Ниви“ і „Русалки“ розпала ся також перша „Громада“ народовців у Львові, одначе приплив сьвіжих, молодих сил з краю на львівський університет осеню 1865 р. довів до її обнови і до оживлення руху в таборі народовців. Об'єднательні змагання спонукали відтак народовців заснувати нову літературно-наукову часопись „Правда“¹⁾. А що в Росії були тоді вельми трудні цензурні обставини, стала „Правда“ осередком літературного й умового руху не тільки наддністрянської України, але й Придніпрянщини. Провід редакції „Правди“ обняв Льонгін Лукашевич, член першої „Громади“ „Вечерничників“ і „Метників“. Визначав ся він повагою і статочністю та ревною пильністю в роботі і під его кермою та з его порадою вирабляли ся в редакції „Правди“ нові літературні сили і заправляли ся в письменській й громадянській діяльності. Се були головні слухачі університету, котрі з одушевленєм стали управляти літературну ниву і відновили „Громаду“, до котрої крім університетських слухачів приступили члени першої „Громади“. Побіч видавання „Правди“ зроблено почин до засновання громадської бібліотеки з обсягу українознавства, щоби тим способом положити підвалини до літературно-наукової роботи і ширшої осьвіти молодих письменників. Отже хоч з упадком перших часописий, заснованих народовцями, на короткий час перервала ся була їх літературна діяльність, то з обною „Громади“ і заснованєм „Правди“ почала ся систематична діяльність, захоплювала щораз ширші обсяги, приєднувала щораз ширші круги письменників і прибирала щораз поважнійший напярм.

Напасти російського правительства на Куліша, викликані львівськими москвофілами (гл. ст. 178), спонукали его з підмогою Партицького звернути ся в червні 1867 р. до „Правди“, де появил ся лист Куліша з протестом проти того, начеб то він відрікав ся „кулішівки“, з окремим додатком „Отвѣтъ Бояну-Стебельскому“ (написаним В. Білозерським в обороні фонетичної правописи і само

¹⁾ 1 цвітня 1867 р. трпчи в місяць, опісля розширено її політичним і суспільним відділом.

стійного розвитку українського письменства). В „Правді“ ¹⁾ відбився відгомін спору Куліша з московськими часописами, що завзято накидалися на нього. З того часу (літом 1867) навязав Куліш переписку й тісніші взаємини з Партицьким, а вислідом того було „розписанє премій за добрі твори словесні й наукові“ і почин до заснованя „фонду літературного“ для пособлюваня бідним, талановитим письменникам. Окрім того розширено з 1868 р. „Правду“ на тижневник (в 1½ печат. листа) і сему пособляв тепер Куліш грішми й літературно-науковими творами. Провід у видаваню „Правди“ обняв Ом. Партицький (учитель гімн. в Тернополі, де приєднав до літературної роботи директора гімн. В. Ільницького, проф. Е. Згарського і адвоката Дра Вол. Лучаківського) ²⁾. Хоч Партицький прислав чимало своїх розвідок язикових (про мову й правопись), етнографічних і ин., творів Згарського, В. Лучаківського, Ільницького (Дениса знад Серету), та хоч крім Федьковича з Буковини виступають тут браті Воробкевичі, то всеж таки „Правда“ (1868–70) стояла головно творами Куліша (і Ганни Барвінок), котрий крім повістей, літературно-історичних, історичних, педагогічних і т. и. розвідок печатав у додатку „Святе Письмо, (перва частина Библиї, П'ять книг Мусієвих, Русько-український переклад“ 1869). Окрім того появляються тут твори Ол. Кониського (Верниволі, Перербенді), Михайла Старицького (Гетьманця), Івана Рудченка (Ів. Яковенка), а вперше виступає Іван Нечуй (Левицький).

„Правда“ стала злучником поміж усіма частинами українських земель, розділених державними межами, а хоч сі межі були доволі значною перепорою обопільних взаємин, всеж таки з того часу щораз нагляднійше проявляє ся в на-

¹⁾ В. Білозерський помістив тут сатиричну статтю п. з. „Громадський суд над Страхопудом“, а крім того появилася тут також відповідь Куліша „Москві“ і „Московскимъ Вѣдомостямъ“ подана перекладом із „С. Петерб. Вѣдомостей“.

²⁾ З лівівських старших громадян для більшої поваги виписано яко помічників при редакції Дра К. Сушкевича і Мих. Косака (хоч вони нічо не помагали, на одвічального редактора упростоно слухача прав Івана Микиту, а дійсну роботу в редакції вели слухачі філософії: Олександр Барвінський, Венедикт Борковський і Евген Желехівський).

шім письменстві спільна робота, котрої **осередком** стає тепер головно **Львів**. Твори письменників придніпрянської України, печатані в „Правді“, служили взірцями, на яких вирабляла ся у галицьких і буковинських письменників спільна літературна всеукраїнська мова.

Зєдинені в обновленій „Громаді“ народовці витворили заснованем „Правди“ літературне огнище, а проголошене австрійського закона про свободу зборів і засновування товариств (1867 р.), дало народовцям спромогу заложити в грудні 1868 р. Товариство „Просьвіта“ для поширювання просьвіти в широких народних верствах¹⁾ і переняти задачу обумершої „Галицько-руської Матиці“.

Засноване товариства „Просьвіта“ було дальшим кроком в організаційній роботі народовців і дало почин до розвитку популярного письменства²⁾. Одначе при всіх тих змаганнях і успіхах не було в сій роботі народовців тривкості і систематичности. „Правда“ перетривала аж до початків 80-их рр. (поки її місце не заняла заснована Ом. Партицьким „Зоря“) і була в дійсности літературним органом всіх українських земель, але часті переміни в складі редакційних робітників некористно впливали на вироблене певного напрямку і ладу у видаванню сеї часописи. Всеж таки зєдинили ся тут до спільної літературної роботи мало що не всі тодішні письменники і дійшли до зрозуміння, що потреба окремого товариства для пособлювання розвитку письменства і науки в рідній мові.

Щедра жертва української дідики Милорадовичевої з Полтавщини, виєднана Ол. Кониським і Пильчиковом, а відтак жертва Жученка, стали підвалиною до засновання „Товариства ім. Шевченка“ у Львові (в грудні 1873 р.) і дали спромогу закупити власну печатню, котра чимало пособляла розвитку літературного українського руху.

1) Небавом поширено діяльність „Просьвіти“ на видаванє учебників для гімназій з українською викладною мовою.

2) Протягом перших пяти років єstownання виготовила і видала „Просьвіта“ стілько книжочок для народу й учебників для шкіл, скілько не видали всі наші письменники і товариство від 1848 р.

33. Спільна літературна робота письменників усіх земель українських.

Із заснуванем і розширенем „Правди“ і „Товариства ім. Шевченка“ у Львові почала ся в наддністрянській Україні спільна робота молодшого покоління придніпрянських шестидесятників з галицькими і буковинськими народолюбцями. Конституційні австрійські відносини давали тут захист українському слову, гнобленому строгою російською цензурою, і свободу проявляти літературну творчість, а навантажені тим способом взаємини поміж усіма українськими землями довели до живішого і ширшого розвитку українського письменства. Побіч Куліша розпочав тут живу діяльність Олександр Кониський, оден з молодших шестидесятників-Основян і вони обидва своїми творами причиняють ся вельми до устійнення всеукраїнської письменської мови. Окрім того і Степан Руданський, другий з молодшого покоління шестидесятників-Основян, став (уже по смерті 1873 р.) широко відомим і вельми популярним письменником саме в наддністрянській Україні (навіть поміж селянством) через те, що єго твори, розсіпані по всім усядам у рукописах, почали в тім часі появляти ся в „Правді“ й інших часописах та в окремих виданнях.

Олександр Кониський, нащадок дрібного діди́ча, що переселив ся з Галичини на Придніпрянщину (ур. на хуторі Переходівці в Чернигівщині в серпні 1836 р., † у Києві в грудні 1900 р.), учив ся спершу в чернигівській гімназії, одначе видалений звідтам за писане українських віршів був приневолений самостійним трудом доповнювати свою освіту серед важких невзгод і вступив спершу в судову службу. Перегодом добив ся адвокатури в Полтаві саме тоді, коли в Росії знесено крѣпацтво і почала ся „доба великих реформ“. Із своєю палкою вдачею віддає він з одушевленем свої сили на службу українському народови і бере живу участь у засновинах і в науці недільних шкіл у Полтаві та в спорудженю для них українських учебників, оповіщує свої поетичні твори та виступає горячим оборонцем справ народу і свідомим борцем за єго права. Нагінка на українських народолюбців розпочата в 1863 р. за „українську пропаганду“, а викликана їх просвітними й літературними

змаганнями, відбила ся і на Кониськім. Наслідком доносу вислано его в північну Московщину (спершу у Вологду, а відтак у Тотьму), де він одружив ся з донькою доволі багатого купця, Марусею ¹⁾, і проживав до 1865 р., поки не позволено єму вернути на Україну.

Визволений із заслання, де занепав на здоровлю (особливо на очи, що трохи не осліп), дістав дозвіл виїхати за границю лічити ся (а всеж таки втратив одно око). В переїзді через Петербург (1865 р.) зазнайомив ся особисто з Костомаровом, з котрим лучили его змагання до розповсюдження всенародної просвіти з підмогою недільних шкіл і учебників, зложених українською мовою, а осеню тогож року в переїзді до Дрездена, задержав ся у Львові і проживав тут кілька місяців. При сій нагоді зазнайомив ся з громадою народовців, а також з Ю. Лаврівським, проф. Головацьким і з Б. Дідицьким та почав у львівських часописах печатати свої поетичні твори й літературно-історичні розвідки. Підчас побуту в Петербурзі сказав Костомарів Кониському в розмові про Галичину, що „задня Українців нема иншої зброї, як національна осьвіта. Вона одна тільки може спасти їх. Отся самооборона вимагає, щоби Українці сотворили у себе літературу на народній мові, взявши за основу і мову і літературу, яка вже є на Україні“. Отсю спасенну раду Костомарова намагав ся Кониський з підмогою молодих народовців-письменників у Галичині й Буковині переводити в діло і сій справі присвятив він з усею запопадливістю і питомим єму жаром дальшу свою діяльність. Протягом кількох літ приїздив він до Галичини й Буковини, проживав тут усе по кілька місяців і не тільки брав живу участь у письменській та науковій роботі, але й пильно придивляв ся по селах нашому народному життю так, що ще глибше сягнув у всі наші народні змагання, як перед ним Куліш, а побіч него Нечуй-Левицький і Драгоманів, і за весь час своєї більш 40-літньої літературної і громадянської діяльності стояв у вельми близьких і сердешних взаєминах з виднійшими людьми наддністрянської України. Він справді засипував галицькі й буковинські видання своїми поезіями, оповіданнями і всякими розвідками та дописями і тим незви-

¹⁾ Її іменем підписував він деякі наукові розвідки.

чайно причинив ся до розбудження письменського й умового руху в наддністрянській Україні, а се відбивало ся могутним гомоном на Придніпрянщині і будило там нове життя з початком 70-их рр. ¹⁾.

Саме тоді поселив ся Кониський у Києві (1872 р.), що тепер знов став умовим осередком, серцем України. Тут ціла громада талановитих учених і письменників станула до діла в заснованім відділі Географічного Товариства і до сеї громади пристав він цілою душею та працював з нею, а писаннями в московських часописах знайомив тамошнє суспільство з житєм і літературно-культурними змаганнями галицьких та буковинських Українців. Кониський вважав справу всенародної просвіти вельми важною задачею української інтелігенції і тому почав у різних напрямх розвивати діяльність київської української громади та заходив ся пильно коло споруджуваня популярних книжок, а крім того почав підготовляти літературне видавництво в українській мові. Одначе царський указ з 1876 р. із забороною печатаня українських книжок розбив сі єго заходи. Та сей важкий удар не зломив Кониського, а навпаки саме тепер, коли інші, менше витривалі громадяни затихли і перервали розпочату роботу, він не залякав ся, а станув до дальшого діла в першім ряді. Під кінець 1880 р. повіяло в Росії свободнійшим духом і тоді Кониський зладив український альманах „Луна“, котрий пропустила цензура, а крім того вислав до міністра народної просвіти письмо про потребу заведеня української мови в школах та оповістив се в часописи „Семья и Школа“, що викликало завзяті напасти деяких московських часописий. Окрім того зазнав Кониський чималих прикростий яко член ради міської київської, в котрій він живо займав ся справами Києва, так що ледви не дійшло наслідком доносів до нового заслання єго під закидом змагань до відорваня України від Росії. Знеохочений тим, відсунув ся він у Києві від громадських справ, одначе бажаючи хоч у Галичині запевнити успішний розвиток українській ідеї, переніс головно сюди свою діяльність. За єго

¹⁾ В признаню живої діяльності письменської і громадянської іменувавп Кониського народні товариства у Львові й Чернівцях своїм почесним членом.

почином і київської української громади галицькі послі-на-
родовці вийшли в порозумінє з австрійським правительством,
котре зобовязало ся пособляти свободному національно-
культурному розвиткови українського населеня в Галичині
на основах національної самостійности й окремішности
і в згоді з австрійською державною ідеєю. Сей зворот до-
вів до заснованя в Галичині гімназій і деяких інших шкіл
з українською викладною мовою та катедри історії України
і другої катедри української літератури в львівськім універ-
ситеті, та перетвореня Товариства ім. Шевченка в наукове
на лад академій наук (1892 р.). Почин до сего дав також
Кониський і запопадливо пособляв сему, що причинило ся
до розбудження і поширення наукової діяльности сего това-
риства і до розвитку науки в українській мові на різних
царинах знаня. Окрім того єго головнo заходами і посо-
бюванєм єго та київської громади відновлено видаване „Прав-
ди“ (1888—1896), в котрій знов проявила ся спільна літера-
турна робота письменників з усіх українських земель. Од-
наче суспільство в Галичині у великій части не зрозуміло
ширих змагань Кониського до розвитку українського наро-
ду на основах національної самостійности й окремішности,
а се знеохотило єго так, що після 1889 р. не бував уже
в Галичині. До тогож єго здоровлє було так підорване, що
опісля приневолений був їздити майже щорічно зимою на
Крим. Всеж таки і під кінець житя всі свої гадки скупляв
він на ненастанні змаганя до розвитку наукової роботи в Га-
личині в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“,
в котрих печатав свої розвідки. Побіч того велику вагу
покладав він на виданя для всенародної просвьіти і під єго
проводом завязала ся в Києві спілка для видаваня книжо-
чок для ширших верств народних на кілька день перед єго
смертю, котра перетяла пасмо єго всесторонньої і невсипучої
діяльности.

Літературна діяльність Ол. Кониського. На літературній
ниві виступив Кониський 1861 р. в „Основі“ з поетичними тво-
рами, етнографічними розвідками і дописями (ст. 228), печатав
відтак свої твори в „Чернигівськім Листку“, в львівськім
„Слові“, в альманаху Б. Дідицького „Галичанинъ“ і в усіх
майже галицьких і буковинських видавництвах, підписую-

чись або своїм іменем і призвищем або ріжними прибраними іменами ¹⁾).

Літературна єго спадщина є вельми богата і ріжносторонна яко добуток майже піввікової невтомимої роботи. Перше місце належить ся єго белетристичним творам, бож він був одним з найпліднійших на сій царині письменників. Сї єго твори мало що були звісні на Придніпряньщині аж до останних часів, коли він в Одесі став видавати (недокінчену) збірку своїх повістей. Тимто єго творчість не могла там мати такого впливу, як у Галичині в 60—80-их рр., де він був троха чи не найважнійшим з письменників і мав великий вплив на розвиток белетристичного письменства та на розбудженє національної свідомости.

Поетичні твори Кониського, писані спершу під могутнім впливом Тарасової музи, а перегодом більш самостійно, визначають ся виразною національною свідомістю, горячим народолюбивим настроєм, живою мовою і плавністю вірша, хоч нема в них того глибокого натхнення, як у Шевченка. Як першими своїми творами станув він до діла в „Основі“ із старшим поколінням шестидесятників, так навіязував їх до ідеї Кирило Методіївської у вірші „Моє бажання“:

»Не обскурант я, що не плачу
За тим, чого нема —
Що вже минуло і мина..
Я України долю бачу
Не в бунчуках, не в булаві,
Не у гетьманській голові,
Не в скарбах схованих у скрині,
Не в запорожській Україні. — —

Він стоїть на основі федеративної програми Кирило-Методіївського Братства і каже:

»Славян усіх в одній семі
Побачить хочеть ся мені«.. (»Правда« 1867),

хоч анї сучасні тоді обставини, анї дальший розвиток взаємин поміж словянськими народами не подавали ніяких виглядів на можливість такого народно-державного ладу. Він

¹⁾ Переходовець, Верниволя, Сирота, Журавель, Жук, Дрозд. О. Яковенко, Кошовий, Кость Одовець, О. Кошовий, Маруся К., Перебендя й інші.

небавом впевнив ся, що его „Сподівання“ розвіялись недосяжною мрією.

Переживаючи важкі злидні у своєму житю, Кониський, неначе той невтомимий „ратай“

»Оре він поле — не своє«...

„Переживши раз неволю“ („До старої моєї неньки“) не зневірює ся, „сподіває ся на красшеє“, а здійснене своїх надій бачить у праці для народу, в просьвіті й науці, до якої накликає не тільки Придніпрянців, але й братів-Галичан:

»Гейже, хлопці, годі спати!
Час прийшов, — пора вставати.
Пора встати — працювати.
Братів темних научати:
Пора, браті. всім на працю,
І од праці щастє бачу!«

Поет звертає ся також до українських панів:

»Ой пани, великі дуки —
Не ведіть народ на мукі.
Годі вбогих обдирати,
Час чуже назад віддати“

і докоряє тим, що бажалиб тільки старшувати і верховодити, а не хотять забрати ся до роботи:

»Покпнь високії слова,
Возьмись за просте діло!
У нас робітників нема.
А ватажкі нам надолі!«.

(»На Тарасовій могилі«).

Найціннішими в белетристичній творчості Кониського треба признати его оповідання і повісти. Его твори появляють ся в сю пору, коли після знесеня крѣпацтва в Росії почало на Україні складати ся нове жите, коли витворювали ся нові услівя єствованя. Сї зміни відбували ся в очах українських письменників 60-их рр. (між тими й Кониського) і яко добуток бистрого хисту помічуваня дав він більш пів сотні образів з життя селян та осьвіченої верстви суспільства, а крім того кілька гумористичних і сатиричних повісток, в котрих доторкнув ся всіх важнійших питань національного й суспільного життя. З мистецького становища найбільшу стійність мають оповідання Кониського з народного життя, котрі визначають ся великим даром помічуваня, основ-

ним знанем житєвих відносин, а часто також природним гумором. В тих оповіданнях зачіпає він питання про відроджене й господарський побут народу, котрого поправу можна досягнути тільки працею і просьвітою та понеханєм забобонів, пиянства і ледарства. Кониський вступає ся за права темного народу і дорікає всім, що тільки намагають ся визискувати его темноту і непорадність.

В оповіданю »Наймичка«, однім з найгарнійших его белетристичних творів, зобразив він невідрадне господарське положенє бідних робучих людей і виказав, що знесене крєпацтва не зарядило народним злидням, бо »без землі воля — друга неволя: підуть знов нові пани і нові крєпаки«. — До тої переходової доби відносять ся такі картини з народного життя, як »В день сьвятої волі« (споминки баби Орилики Прядчихи) і »Протестант«, в котрім виводить постать селянина, що не може погодити ся з умовинами крєпацького життя. — В оповіданю »Старці« розказує старець, як пан при викупі з крєпацтва обманув крєпацьку семью, так, що він з жалю виплакав очі й осліп, пішов у старці, до чого довела его »панська воля«. В тих і інших оповіданнях подає Кониський спомини про недавню минувшину і не сягає давних часів тяжкого крєпацтва. — В окремих картинах живописує инколи постати старих дідів, як »Дід Евмен«, споминки баби Уляни Красючки«. В тих споминках живописав Кониський постать діда з давньої минувшини із справдішним емічним спокоєм і хистом.

Одначе знесене крєпацтва і проголошенє волі не принесло ще щастя і гаразду людям, бо лихий господарський стан визволеного селянства, недостача просьвіти, наплив по селах писарів-пявок та всяких інших пройдисьвітів, що намагають ся визискувати безпросьвітних селян, або й місцевих дук-богатирів та їх шкідливий вплив на непорадних і несьвідомих свого права людей, все те є головним нещастєм сільського побуту, котрий автор живописує вельми вірно в коротких оповіданнях з великим знанєм тогочасних обставин.

Чимало повістей і оповідань написав Кониський з життя осьвітеної верстви суспільства і зачепив там не тільки суспільні, але й національні питання. Найгарнійші між ними є невеличкі образи, в котрих живописує відносини 70-их і 80-их рр. Менше вдатні є повісти зложені на ширші розміри, в котрих він виводить чимало публіцистичних та особистих обставин.

Між більшими повістями Кониського визначає ся »Семен Жук і його родичі«, котрого основою поклав автор новочасні думки і суспільні погляди західно-європейські, що стали проявляти

ся поміж освіченими Українцями після знесення крпацтва. Автор вказує на потреби українського народу і витичує шляхи, якими може освічена верства українського суспільства трудити ся для вдоволення сьм потребам. Представником «нового духу» являє ся в повісті самолюб-космополіт, ласий до гроша й розкішного життя, лікар Антін Джур, що зовсім не дбав про працю в користь народу, а ему протиставить автор симпатичну, але доволі неясну постать народовця, правника Семена Жука, бо самою любовю рідної мови і простолюдя годі собі заслужити назву народовця. Доволі часто перериває автор вставками пасмо оповідання, а через те не достає повісті конечної єдності дії, одначе сю недостачу виповняють гарні картини і живі розмови дієвих осіб та підносять стійність твору.¹⁾ — Як у сій повісті, так і в деяких інших перенизуваних автобіографічних подробицями. (як «Юрій Горювенко», «Непримирена», «Молодий вік Однця») підносять автор національний стяг супроти космополітизму і матеріалізму та вміє погодити національну ідею з щирою працею для народного добробуту. При тім зображає він також політичні перепони, що спиняють та нівечать народну роботу сих нових людей і з простого шляху сеї роботи зводять їх на бездорожа. Сам Кониський був щирим, горячим і свідомим культурним народовцем (постать его являє ся в автобіографічній повісті «Молодий вік Однця») і виступав рішучо проти космоплітизму та радикалізму, котрий по его думці нехтував національність і відвертав молоде покоління від реальної праці на народній ниві.

Кониський сподівав ся успіхів з практичної роботи для українства і не міг погодити ся з поглядами М. Драгоманова, котрий в українській справі покладав надії на російський демократизм, що розпливав ся звичайно в високопарних теоретичних розумованях. Кониський увесь свій вік, стояв твердо при своїх поглядах, а події світової війни на Україні виявили недостачу поглиблення національної свідомости і недомагання української освіченої верстви в практичній творчости, котрій часто ставало перепороною розбіжне в своїх змаганнях теоретизоване. Тимто Кониський у своїх оповіданнях з життя освіченої верстви суспільства, вказує на обовязки єї супроти народу і живописує моральний вплив освічених і національно свідомих одиниць і часто виводить сільського учителя або учительку дорадником та по-

¹⁾ В кілька літ після напечатання повісті «Семен Жук» у „Правді“ (1875 р., перших двох частин) написав Кониський третю частину і передав її 1889 р. Ол. Барвінському, а коли сей бажав її напечатати, Кониський велів її ще переслати до перероблення, а на домагання приспики, відповів, що вважав її недоладною і спалив.

мічником селян в їх потребах. Обовязком справдішнього народного учителя — се не тільки навчане дїтвори в школі, але й поміч, яку він своїм впливом і знанєм повинен подавати народови.

В оповіданю »Непримирена« являє ся такою вірцевою постатю учителька Таня, що серед вельми трудних обставин осягнула потрібну до того освіту і на становищі сїльської учительки робить ту дрібну, практичну працю, кладе ті малі цеголки, з яких виростає велика будівля. Кониський любує ся в тих постатях тихих та запопадливих робітників на народній ниві, що без високопарних слів і шумних теорій роблять ту дрібну роботу в користь українського народу, за що не раз доводить ся їм зазнати кари, перенесеня на далеку й гіршу посаду. Задля великої вагу, яку Кониський покладав на щирі й запопадливу працю коло народної просвіти і поліпшеня народного добробуту на всяких царинах людського життя (між иншими »Сестра-жалібниця«). впроваджував він часто в своїх оповіданнях програмові і публіцистичні розумованя, перенесені сюди з его публіцистичних розвідок і надавав сим творам прикмет тенденційности, що псувала мистецьку їх форму.

Кониський горячо побивав ся за допущенєм української мови в народну школу і єї повне право горожанства, але не робив сего з національної виключности або нетерпимости, як єму докоряли противники, але навпаки — він проповідував свободу народностей. Сей погляд виробив він собі в своїй початковій педагогічній діяльності яко учитель недільних шкіл і спорудник перших українських учебників і остав єму вірним до смерти.

В гумористичних і сатиричних оповіданнях Кониський остро пиятує хибі російської державної управл., хабарництво чиновників, що окрадають державний скарб і являють ся шкідливими галапасами українського народного населеня (н. пр. »Казенний млин«.). В низці дрібних образів з життя »Мої давні знайомі« (Павло Бодько, Бабуся Харитина й ин.) живописує Кониський, як впроджують ся люди під впливом сучасної жадоби багатства без праці.

Белетристичні твори Кониського навіяні горячою любовю українського народу, списані живою, чудовою мовою і перенизані численними народними примовками і прислів'ями, як у найвизначніших українських письменників.

Велику силу розвідок з обсягу історії літератури, культурних, суспільних і національно-політичних питань, критичних літературних оцінок українською, московською і поль-

ською мовою¹⁾ і перекладів белетристичних та наукових писань розсипав Кониський по всяких часописах і збірниках так, що вся его літературна спадщина виповнилаб кільканайцять спорих томів.²⁾

Останні роки своєї письменської діяльності присвятив Кониський дослідам життя і творчості Т. Шевченка, а добутком сего був двотомовий твір з картинами і портретами „Тарас Шевченко-Грушівський, Хроніка його життя. У Львові 1898—1901“, а окремо московською мовою п. з. „Жизнь украинскаго поэта Т. Гр. Шевченка, Одесса 1898“. Се досі найповніша житєпись Шевченка, в котрій критично розібрано весь відомий матеріал. Житєпись написана гарною мовою, вельми живо і цікаво, з ясным розумінєм реальної ходи відносин і основним знанєм тогочасних людей і обставин. При всім одушевленню предметом дає нам Кониський вірний і живий образ дійсного Шевченка з усею питомою єму моральною красою й оригінальністю на основі безмежно важких і безпросвітних обставин. Сей добуток кільканайцятилітньої невтомної праці є вельми цінним придбанєм в історії українського письменства та тривкою заслугою спорудника й остане ще на довго підставовою працею про нашого генія.

Літературне й громадянське становище Кониського. Літературною безпереривною, майже піввіковою творчістю причинив ся Кониський побіч Куліша і Драгоманова найбільш до розвитку і об'єднання всіх українських земель на письменській царині, витворення всеукраїнської літературної мови й поглиблення всеукраїнської народної ідеї. Але ще більш досяглою в наслідках була его громадянська діяльність. З питомою єму запопадливістю, невтомністю, рішучою і палкою влачею, непохитністю переконання серед найтяжших для українства обставин і глибокою вірою в живучість української ідеї, держав він сміло і твердо народний стяг у передовім ряді навіть серед найсумнійших злиднів, будив сонних і рівнодушних, накликавав до праці заляканих і піддержував народний живчик українського суспільства навіть

1) У варшавським Ateneum і окремо „Zarysy ruchu literackiego u Rusinów“ (1885).

2) В Одесі вийшли чотири томи „Твори О. Я. Кониського - Перебєдї“ (1899—1903), але на сім перервало ся.

оді, коли здавав ся уже зовсім завмирати. Єго многосторонна і вельми богата переписка з нечисленною громадою знайомих і приятелів, що дожидає ще оповіщення, отся невгасаюча іскра народного життя, буде також вельми цінним освітленем наших народних змагань і перепон, які наували ся на шляху національно-культурного розвитку і поступу. Побіч впливу єго письменських творів та особистих носин була єго переписка тою сцілющою силою, що зедиляла розпайовані державними кордонами українські землі, намічувала їх спільне призначенє в семі культурних народів. Незломаний злиднями, незаляканий всякими нагінками, витривалий до завзятя в роботі, невичерпаний в помислах, ємкий у починах, був Кониський тим умовим осередком, коло котрого обертали ся не тільки ровесники, але й моде покоління, що вважало єго своїм порадиником і провідником. Кониський був вельми замітною особистостю в українській громаді другої половини XIX ст., котра внесла поважні і цінні засоби в історію культурного життя українського народу. Імя єго записане в перших рядах найзамітніших атаїв на ниві українського письменства і національно-культурної діяльності, котра вкрила ся багатими і вельми різнородними плодами єго творчости.

Степан Руданський (1830—1883), син сьвященника Виницького повіту, на Поділю, учив ся спершу рівночасно з А. Свидницьким у духовній семінарії в Каменці Подільській, вступив відтак у петербурську медично-хірургічну академію і став після 1861 р. лікарем у Ялті на Криму. Нещасливе родинне житє наслідком невідповідного подружжя, важка лікарська праця та напасти лихих людей похитнули єго здавна слабе здоровлє і відбили ся безнадійним настроєм на єго душі. А проте в кружку приятелів був він веселий, приязний, говірливий і співучий. Руданський любив вельми народні пісні і гарно співав та пильно їх збирав, Шевченкового „Кобзаря“ вивчив на пам'ять і знаменито декламував. Любував ся в творах класичної старовини, вивчив основно грецьку мову так, що в первотворі читав Гомера, знав також єврейську мову і пильно розсліджував історію єгипетських фараонів.

Нещасливе родинне житє й ненастанна праця зломали

і так знесилений організм Руданського, так що в молодім ще віці зійшов із сего світа (1874 р. похоронений у Ялті).

Руданський був вельми милою особистістю з виробленим світоглядом і глибокою народною свідомістю. Уже в семинарській бурсі дивились усі на Руданського, я на поета, бурсаки співали зложену ним не одну пісню, а пісню „Повій, вітре, на Україну“ і тепер ще співують поміж народом. Ця пісня була імовірно впливом его першої і то нещасливої любови, що мала великий вплив трохи не на ціле житє. Окрім сеї любовної пісні напечатав він глибоко ідейний вірш „Гей-гей-воли!“ („Основа“ 1861, I) і „Пяниця“ (Основа 1861, II), в котрім поет ще перенесенем крпацтва живописує важке злиденне положення крпаків. З тими первотворами і трема переспівками: „Ластівка“ (з польського) „Ніч-у-ніч“ (з сербського) і „Сніг“ виступив він на літературній ниві, потім довгий час не зустрічаємо его творів у печати. Аж у 1880 р. Олена Пчілка (Н—й Г—ъ Волинский) видала в Києві „Співомовки¹⁾ Ст. Руданського“ (25 з передмовою). Твори его розвіялись в рукописах поміж приятелями так, що ширші верстви на Україні не мали нагоди зазнайти ся з творчістю неперечно після Шевченка найбільш талановитого поета. Тимчасом вельми гарно висловив ся про твори Руданського проф. О. Огоновський у своїй „Історії літератури“ (Ч. II, відд. II, ст. 329): „Пірвалось цінне намисто і порозсипувались дорогоцінні жемчуги: деякі найшли ся сейчас і збереглись від загибелі, інші покотились геть далеко, так що годі їх зібрати“. Справді так воно склало ся, та переходом повело ся пошукати й зберегти від загибелі чимало тих розсипаних жемчугів і зложити з них цінне намисто. Сі дорогі жемчуги поетичної творчости Руданського стали появляти ся в „Прайді“²⁾, в „Зорі“³⁾, „Кіевской Старині“⁴⁾ та інших виданнях найбільш галицьких, поки заходами М. Комара, А. Крижановського, В. Лукича, І. Франка й Ю. Романчука не появили ся видання всіх досі віднайдених его творів. Хоч як журливі

¹⁾ Се віршовані з блискучим гумором зложені анекдоти, котрі основа зачерпнена з уст народу. Співомовка — те, що говорить ся співом, співучою мовою. Руданський називає Музу — Співомовою.

²⁾ 1872—77 р., 1888 і 1892 р. ³⁾ 1884—1894 р. ⁴⁾ 1882—1883 р.

злиденне було жите Руданського і весь вік доводило ся
 му вести важку боротьбу і задля свого прожитку, що
 »І на право — старій бабі смерть підписує патент,
 І на ліву без копійки беть ся з нуждою студент« (»Студент«.)
 і за свою народну свідомість (навіть з рідним батьком), не
 опадав він у зневіру, не покинув до самого скону народ-
 ного стяга, а взивав і накликував земляків до праці в ко-
 ность народу і рідного краю. Як старинний співець „Слова
 Полку Ігореві“ переймав поетичні образи з хлібороб-
 ного життя, так і Руданський взиває подібним способом
 до праці на рідній ниві в однім з найкрасших та ідейно
 найглибших творів:

»Зоремо поле,
 Посієм ярее зерно.
 А спаде дощик, незабаром
 З землі пробудить ся воно. — —
 »Зерно поспіє
 Обіллє золотом поля,
 І потече ізнову медом
 І молоком съвята земля.
 І все мине, що гірко було,
 Настануть давнії роки.« (Руска Письм. IX. 1. 40.)

Руданський, що до самої вдачі своєї поет глибоко-
 народний, черпає мотиви своєї творчости з тої живої
 народної криниці.

У вірші »Наука«, ладом народних пісень, живописує образ
 »впряжала в світ мене матінка«, єство фізично й морально
 міцне, з поурою:

»Нехай, сину мій, ми працюємо,
 Нехай цілий вік ми горюємо« — —
 »Ти на світ поглянь, що там робить ся,
 Та не всі як ми в землі риють ся« — —
 »Може є такі, що не журять ся,
 Коли найдеш їх, милий синочку,
 Ти склони себе, як биличку« — —
 »Спина з похилу не іскривить ся,
 За то ступить пан та подивить ся:
 За то ступить пан на покірного
 І прийме тебе як добірного — —
 »І з панами сам порівняєш ся,
 В сріблї-золотї закупаєш ся.
 З полем батьківським розпрацаєш ся!«

Сему вговорюваню м'якої материнської вдачі, щоб син гнуч-
 ковірливою старав ся вийти в люд. протставить поет

слова вітця, людини міцнійшої тілом і духом, як наставляє сина іти шляхом правди:

»Видиш, сину мій, як працюємо,
Видиш, сину мій, як горюємо, —
Кождий на сьвітї на те родить ся.
Не дивись на сьвіт, що там робить ся, —
Ти на пчіл поглянь: є робучії,
Але й трутні є неминучії.
Так і на сьвітї: одні риють ся,
Другі потом їх тільки миють ся».

Тимто батько закликає сина, щоб не гнув ся перед тим, а ширюю правдою і важкою працею добивав ся доброї долї в житю:

»Будь же проклятий, милий синочку,
Як погнеш таким свою спиночку,
Як простелши ся на рядничочку!
І чоло тобі нехай зморщить ся,
І хребет тобі нехай скорчить ся...»

А коли огляне ся по сьвітї і все спізнає:

Тодї з сьвітом ти порівнаєш ся,
В добрі-розумї закупаєш ся,
В добрі-розумї закупаєш ся,
З полем батьківським привитаєш ся». (ib. 47.)

Замітний також твір »До дуба«, в котрім »слабій лозї«, як

»Вона гнеть ся собі
І так вік прожне,
І без слави в багні,
Як — трава, зігнє«, —

протиставить сильного дуба:

»Нехай гнеть ся лоза, —
А ти, дубе, кріпсь,
Ти рости та рости,
Не хились, не кривсь,
»Ти глибоко у глиб
Твердий корінь пусти,
Гілля в гору розкинь,
Та рости, та рости! — —

»І у силї, в добрі,
Як скала затвердїй,
І як Бог сьвітовий
На сторожи ти стій
І пташки сьвітові
Зашебечуть тобі
І сьпівак відпїчне,
Засьпіває тобі

І сьпівак перейде,
Не забуде тебе!« (ib. 41).

Злидні закріпощеного люду живописує Руданський у вірші »П'яниця« і виводить постать замученого напщиною крепак, котрий глядить розради в чарочці і его стрічає докір жінки: »Запиваєш ся!« — звичайний вислід злидненого, безпросвітнього життя.

Такуж сумну картину живописує поет у творі »Над коліскою«, як безталанна крепачка сьпіває пісню над коліскою у бе-

сонні noci своїй гарній дитинці, котрій »тільки щастя і долі«, що буде

»цілий вік, як той чорний від
у ярмі і в неволі. (ib. 17)

Сумними, невідрадними почуваннями навіяні гарні єго вірші: „Сиротина я безрідний“, „Ой чому тине літаєш“, „Не дивуйтесь, добрі люди“, „Не згадаю згадки“, „Голе, голе моє поле“, „Чорний кольор“. Та поруч сеї вельми ніжної чутливости, яка виявила ся в мистецьких ліричних творах Руданського, блиснув ширий український гумор у єго „Сьпівомовках“, незрівнаних у своїм роді. Вельми замітні вони і цінні не тільки з етнографічного погляду яко віршовані пересьпіви народних анекдот, але й мистецькою формою, знаменито дібраною до змісту. Щиронародні що до форми, мови і змісту сї твори Руданського однаково зрозумілі для простолюдя й осьвіченої верстви і тому перейшли в нарід, подібно як і деякі єго ліричні твори стали народними піснями по всіх українських землях, так, що поруч Шевченка Руданський став найпопулярнішим поетом навіть у наддністрянській Україні.

Сьпівомовки, як »Засідатель« (що серед ставу заломив ся на тонкім леду), »Вареники« (як москалеви захотілось вареників і не міг пригадати їх назви), »Добре торгувались« (як москалі глузували з мужика, що ходив з мазницею питати догтю) й ин. стали піснями широко розповсюдженими в народі і тому влучно замічає М. Комар: »Чи багатож у нас таких поетів, котрих вірші стали ся народними ще за довго до надрукованя їх, як се стало ся з віршами Руданського?«

Руданський писав також віршовані оповідання на основі апокрифічних або народних переказів („Початок сьвіта“, „Цар Давид“, „Соломон“ і ин.) і „Байки сьвітові в оповідках“ (прозою).

В поемі »Цар Соловей«, з словянофільським підкладом, зобразив долю Словян та відносини їх поміж себе і до сумежних народів в алегоричних постатях (цар Соловей — словянський пратоць, Царевич Пастух з чарівною дудкою. — музикальний чеський нарід. Мисливий з поляни — Поляк, Золотокрила-царівна — Русь-Україна, а одновірний Причепа — Москаль), що »не вміли шануватись«, і »не вміли жити« та »в'язати сили«, тимто на останку цар Соловей »розсуджує суд« та їх наставляє на правду.

Руданський зладив крім того пересьпів Пушкинної поеми „Віщий Олег“ і переклад староруської поеми „Ігор

Сіверський (з „преслівам“) та написав імовірно на основі Бантиш-Каменського й М. Маркевича „Історії Малороссії“ історичні поеми „Мазепа“, „Іван Скоропада“, „Павло Полуботок“, „Велямін“, „Павло Апостол“ і „Мінїх“. В тих поемах деколи блиснув великий єго хист поетичний, як н. пр. в „Мазепі“, одначе він занадто вірно йшов слідами історичних подій і тому ці поеми являють ся радше віршованими хроніками або історичними оповіданнями. Крім того написав Руданський оден драматичний твір „Чумак, український дивосьвіт (оперета) на штирох місцях (діях).“

Українське письменство збогатив Руданський також перекладами. Він переложив „Старочеські співи“ (Короledворська і Зеленогорська рукопись, одначе не все вірно, бо не знав добре чеської мови), Лермонтова поему „Демон“ (останню обрібку й доповненє перевів М. Старицький), частину І. пісні Вергілієвої Енеїди п. з. „Енеянка“, „Омирову Іліяду“ (I—XXIV) й „Омирову війну жаб з мишами“. Ці переклади робив Руданський вельми бережливо з первотворів, але змінив гексаметровий на короткий народний і плавний розмір. Взагалі намагався Гомера „обукраїнити“ і зукраїньщив також деякі грецькі імена власні н. пр. Муза — Сьпіва, Гадес — Невид і т. и. Та при всім тім визначає ся переклад Іліяди (спершу зукраїньщив він на „Ільйонянку“) сьпівною гарною мовою і вірним пересьпівом мисли первотвору. Влучно отже висловив ся Др. І. Франко про сей переклад: „Се не популяризований, але справді націоналізований, наш український Гомер і то націоналізований так щасливо, що я не знаю нації, яка моглаб похвалити ся подібною працею“.

Літературне становище Ст. Руданського. Хоч Руданський вельми рано зійшов із сьвіта, полишив доволі багату і вельми цінну літературну спадщину¹⁾, котра єму забезпечує почесне місце між першими письменниками в історії української літератури. Поезія єго саморідна, з визначним народним живлом і з національною українською закраскою.

¹⁾ Нові віднайдені твори Ст. Руданського, що не ввійшли до напечатаного повного 7-томового видання, мали ввійти до 8-го тому, котрий доси не появил ся.

Він мабуть одинокий зпоміж давніших українських письменників, що писав тільки рідною мовою зближеною до галицької і середньо-української. ¹⁾ Се був поет зовсім самостійний і саморідний з виразно означеною творчою індивідуальністю, що полишила по собі глибокі і незатерті сліди в українськiм письменстві. Тим більше можна жалкувати, що такому поетови не пощастило ся розвинути всю ширину свого таланту і видати ще більш гарних творів.

Іван Левицький виступив при кінці 60-их рр. під прибраним іменем Івана Нечуя в „Правді“ (1868) і став тим способом відомий спершу в наддністрянській Україні. Уродив ся 1838 р. в містечку Стеблеві, Канівського повіту, в Київщині, де его отець, дід і прадід були сьвященниками. Вже змалку придивляв ся він до народного житя і навчив ся чимало народних пісень та казок. В дома у него говорили тільки по українськи і з рідної хати виніс він національну сьвідомість. Від батька чув дещо про українську минувшину і про гноблене російським правительством українського народу, опісля читав історію Бантиш Каменського, М. Маркевича, літопись Самовидця й Гребінчину „Ластівку“, що були у его батька. Спершу вчив ся Левицький у богославській духовній семінарії та академії в Києві. Наука була там доволі суха, та не було добрих книжок до читаня. Тимто Левицький купував собі дешеві французькі книжки, відтак дістав Дантову „Божественну Комедію“, що его вразила величними фантастичними картинами, а в останній богословській клясі зазнайомив ся з московською літературою і прочитав та зразу зрозумів Пушкіна і Гоголя. В академії зацікавила ся тоді українська молодіж національним і літературним питанем, виписувала й читала „Основу“, а Левицький задумав писати в „Основу“ українські повісти, але сей місячник перестав небавом виходити. Скінчивши духовну академію, пішов Левицький учителем московської літератури в полтавську духовну семінарію, відтак здав гімназійний іспит та учителював по гімназіях у Києві, Седлці і Кишиневі. Підчас служби в Седлці познайомив ся з Кулі-

¹⁾ Отець Ст. Руданського був сьвященником на Поділю, в Хомутинях, Винницького повіту, на межі Волині й Поділя, недалеко Бердичева, тим то его мова зближав ся до галицької і середньо-української.

шами й з Білозерським, що тоді проживали у Варшаві, а ся знаємість додала єму розради в чужині. Тоді обіхав він північну Московщину, в Петербурзі познайомив ся з Костомаровом, а літом їздив у Швайцарію. Навідував ся також у Галичину, щоби пізнати тутешні відносини. Після перенесення до Кишинева щорічно їздив на Придніпрянщину і назирав над народним житєм. Одначе бесарабське підсонє показало ся шкідливим для єго здоровля і тому перейшов він у стан супочинку та поселив ся у Києві (1885), де проживав до смерти (1918).

Літературна діяльність І. Левицького. Шевченків „Кобзар“ і „Основа“ навели Левицького на думку писати українською мовою. Вже в часі учительської служби у Полтаві, почав писати повісти. Але перші оповідання „Дві московки“ і „Гориславська ніч або Рибалка Панас Круть“ та розвідка „Сьвітогляд українського народа“ появили ся аж 1868 р. в львівській „Правді“ під прибраним іменем Івана Нечуя та звернули бачність на незвичайний єго талант. З того часу із зрівноваженою і постійною вдачею він певно чи не єдиний український письменник, що весь час трудив ся невсипучо, без перестанків і рік за роком давав однаковий засіб белетристичних творів. Се оден з найбільш плодовитих письменників, бо за 50 літ написав він велику силу оповідань, повістей, драматичних творів, історичних, літературних, етнографічних, мітологічних, публіцистичних і т. и. розвідок. Одначе ся ріжнородність і плодовитість не збавляє ні значіння, ні стійности єго писань. Всеж таки славу визначного письменника Левицький здобув собі і запевнив повістями.

Письменська творчість Левицького в супротивности до ліричного настрою Кониського має епічні прикмети, а виведені в єго оповіданнях і повістях постати та події з життя чи то певної людини, чи цілої семі, набирають значіння загального і типового явища. Він уміє добре придивляти ся до життя, але виріжняє і відокремлює важнійші обставини, прикмети постатей, психічні або суспільні умови і кладе їх основою свого живописання; тимто образи, постати і події в єго творах виходять ясні, виразні та осяяні з різних боків. Левицький живописує селянське жите і нові впливи на нього після знесення крпацтва, панський двір, жите сільського ду-

ховеньства, жите слухачів академії та учениць у пансіоні. А що жите зміняло ся, тож придивляючись єму, живописував і ті переміни, які в нїм відбували ся.

У Левицького стрічаємо списані з великим мистецтвом спомини давних часів крѣпацтва й образи нової панщини, що проявила ся в народно-господарському житю після знесеня крѣпацтва. В повісті «Микола Джеря» зображає він постать втіленого протесту проти всякого гноблення й неправди, мужика Миколу, котрий під вражіннями важкої панщини і ненависти до крѣпацьких відносин виходить із села на роботу в сахарнях і після довгої блуканини вертає у рідне село, де хоч не було вже старої панщини, доводило ся єму зазнати єї пережитків, малої, нової панщини. — Доповненем сеї повісті являє ся «Бурлачка», в котрій ширше зображений перехід від сільської до фабричної праці, в поганім воздуху і при лихій stravі, що стає огнищем деморалізації і нищить давні старосьвітські звичаї та родинне жите, повертаючи відтак фабричних робітників знов у село, перероблених новими впливами. Постать такої жертви фабричних заводів, сільську дівчину Василю, живописує Левицький вельми реально, як вона попала в павутинне фабричної деморалізації, але по довгім гулящим житю видобута моральним впливом шляхтича-чиншівника Михальчевського стає єго дружиною і вертає до рідного села.

Левицький зображає також шкідний вплив довшого проживання селян по містях, особливо молодежи, де вона привикає до легкого, гулящого житя, московщить ся і з погордою споглядає на селян, що не цурають ся рідної мови і предківських звичаїв.

В повісті «Дві Московки» зображає Левицький з часів давно минувшого крѣпацтва повне горя і злиднів жите двох москówek, Ганни й Марини, що вийшли заміж за двох парібків-рекрутів. Се доля двох сільських відданиць, жертв московської салдатчини, списана автором зовсім вірно, з глибокою психологічною аналізою.

«Рибалка Панас Круть», справдешня епічна постать в оповіданю з наголовком «Гориславська ніч», замолоду займав ся усяким ремеслом, визнакуваний до крайности шинкарем. Берком, а по смерті своєї жінки дванадцять літ ловив на старості літ рибу в Росії і підчас великої повені там найшов смерть. Мистецький опис Гориславської ночі і ярмарку в Довгополі є цінною окрасою сего оповідання. — «Кайдашева сім'я» се історія сільської родини, в котрій автор доторкує ся вельми важного суспільного питання з українського народного побуту, а іменно питоного українському народови індивідуалізму, себ то змагання до окремішнього житя в родині. Левицький зобразив з великим хистом вельми реально, живо і правдиво відносини серед української сіль-

ської семі, а хоч протягом цілої повісти не вгаває родинна колотнеча нераз ізза справдішних дрібниць, то ся повість належить за-для простого змісту, мистецького зображення постатий, гарних живописних картин з природи і живої ядерної мови до найкрасіших его творів.

Невідрадни суспільні відносини, спричинені безземлем, неосяжне бажане власного господарства в тих обставинах, у яких до-вело ся людям жити на Україні, доводять до тих сільських траге-дій, як в оповіданю »Пропанці«, що »через поле, через землю покинув Улас« бідну Лукину, а одружив ся з багатю Гапкою, те саме і в оповіданю »Живцем поховані«.

Окрім селянської верстви живописує Левицький також вельми вірно й по мистецьки побут міщанства й духовенства по селах з їх споконвічними звичаями та поглядами.

В творі »Старосьвітські батюшки й матушки«, не одноцілним у виконаню, подав Левицький поодинокі картини етнографічно-побутові, живописані з мистецьким хистом. Він зобразив старосьвітські батюшки й матушки з тих часів, коли то ще на Україні громада вибирала собі сьвященників, зважаючи більш на людяність, ніж на науку панотця. В сій повісти подав Левицький тільки фотографії з життя старосьвітських батюшок і матушок та новітніх попів і попадь, і зобразив їх слабу осьвіту в бурсі, в семінарії й академії, а також і ті крихітки осьвіти, які діставались попівнам у богуславським пансіоні. З оповіданя бачимо, що в тодішніх обставинах і київський семінарист не добував пригідної для життя осьвіти, а так само богуславський пансіон не давав осьвіти попівнам. — В комедії »На Кожум'яках« зображає автор шкідливий вплив зверхньої культури і виводить постать Ефросини, доньки-одиначки купця міщанина Рябкова, що по 3-місячнім побуті в пансіоні вважала себе осьвіченою панночкою і цурала ся своїх батьків.

Болючо відчуває Левицький винародовлюванє українського населеня і тому доторкує ся національного питаня в зображеню селянського побуту, вказуючи, як там молоде покоління бувших робітників на заводах або салдатів відчу-жує ся свому народови (військовий писарчук Іван у »Двох Московках«); він зазначає се і в міщанській верстві (як н. п. молодий Лемішковський в »Причепі« або доньки Сухобруса в »Хмарах«), він вказує на се і серед сільського духовенства, де замість »старосьвітських батюшок« близьких до народу виступають »новітні« з іншими змаганнями і погордою до селянства. На останку він виводить постати зпо-між дрібного українського панства й осьвіченої верстви, як вони переймають ся тими зверхними впливами культури,

що виявляють ся опісля у таких півінтелігентів погордою до своєї верстви суспільної і винародовленем. Левицький бажав також дати поетичний погляд на важні національні питання і зобразити внутрішні межнародні відносини України до Польщі й Московщини. Сю велику задачу поклав він основою казки-поєми „Запорожці“ і двох обемистих повістей „Причепи“ і „Хмари“.

В буйній уяві бажав автор в казці-поємі »Запорожці« зобразити давнє Запорожє, яко представника і виразника ідей України і переносить нас до »характерників« - Запорожців, що живуть під водою на зачарованім острові між скелями Дніпрових порогів із своїм гетьманом, де серед розкішної природи сивоголовий кобзар і прегарна дівчина перемінена в калину, співають українські пісні. Автор бажав у сій казці висловити думку, що не пропала доля України, хоч вона заснула, бо вона пробудить ся і діжде ся красшої будучини. — В повісті »Причепи« бажав Левицький зобразити польсько-українські відносини і перевів се вельми правдиво і вірно. Він виводить перед нами два світи: польську шляхту і міщанство та українське духовенство яко представників українського народу. Польська шляхта горда своїм походженням і свідомістю вищої культури, змагає в почуттю високого культурного прославлення польської жінщини спольщити красші сили українського суспільства. Супроти того стоїть українське демократичне суспільство, переняте стародавними народними звичаями, але рівнодушне, бездільне і мало освічене, а задля нерішучости і невимістости вести боротьбу звичайно воно доходить до невдачі. Жертвами сего середовища являють ся і Ясь Серединський, нащадок роду Середи, і Яким Лемішківський, син багатого міщанина Лемішки, котрі наслідком податливости характеру відчужують ся від своєї родини, від свого народу і стають перевертнями. Зате приймають до себе постаті старого Лемішки й его дружини своєю сьвятою простотою і чеснотою та смирністю. Поруч них можна поставити сьвященника о. Хведора, реготуна, все веселого, що сьміяв ся справденим Гоголівським сьміхом з усього і з себе самого. Автор подає при тім тверезий і ясний погляд на вихованє й освіту відорвану від рідного народу. Вся повість написана живо, займає і визначає ся сьвіжістю і плястичністю образів та багатством красок.

Поруч »Причепи« треба поставити повість »Хмари«, в котрій Левицький зобразив відносини між Українцями й московською освіченою верствою в 60-их роках ХІХ ст. Як у »Причепі« зобразив він змаганє до винародовлення української освіченої верстви з підмогою польщення, так у »Хмарах« вказав він на се змаганє з підмогою московщення. Левицький виводить у »Хмарах« три покоління, — старосьвітського кївського купця Сухобруса, що жив біля Богоявленського монастиря і читав тільки церковні книги. Москаля, представника московського панславізму, Воздвиженського,

й Українця професора Дашковича, що наукою своєю заліз у хмари словянофільства і втратив український народний ґрунт.

В „Хмарах“ зобразив Левицький три місцевини дійства: Київ з духовною академією, її студентами і професорами, із студентами університету й інститутом, село в Полтавщині з дрібними і середніми попами, а злегка доторкнув ся також третьої місцевини Сегидинець, родини Дашковича й сільського простолюдя. Левицький бажає виказати, як безпідставне буває вихованє не проникнуте національними почуваннями і змаганнями, та віддане в руки чужих людей.

Зпоміж постатий молодєжи найбільш вибиває ся Павло Радюк, студент київського університету 60-их рр., представник молодого покоління з небогатого панського роду, перенятий вільнодумними, але невиробленими й невизначними поглядами, зачерпненими з французьких та німецьких брошур. Провідною его думкою є демократизм з нахилом до космополітизму і народовство, котре він виявляє сьпіванєм сільських пісень, писанєм сільською мовою й одягом. Він бачить лихі просьвітні й народно-господарські відносини на Україні і потребу праці для народу та науки і хоче щось робити для селянства, але нема в него ширших поглядів, як перевести се в дійсности. У него багато ще розумованя і широкого розправлюваня, але мало рішучости до діла, та чимало непослідовности в ділах. Радюк і сучасне ему поколіне українських народовців не знають ще, як їм взятись до діла, хоч вони вже виробили собі ідеал нової України »з гордим, поетичним і добрим народом, без усякого ярма на шиї, з своїм язиком і літературою, з своєю наукою і поезією«. В »Хмарах« стрічаємо прегарні місця навіяні горячою любовю Києва, чимало також ліричних місць і мистецькі зображення українських панів-хуторян.

В повісті »Над Чорнем морем«, на основі чудової картини полуденного неба в Одесі, зобразив Левицький постати приїзжих задля морських купелів. Тут поставив він уже виразно національне питанє і вивів між ними постать сучасного народовця, учителя гімназії Комашка, котрий вступає ся за національні засновки, боронить своїх національних думок, доказує, що тільки на національній основі можуть розвивати ся народні верстви, а байдужний для мови й національности космополітизм або »обрусеніє« доводять до нещастя і деморалізації. Міська молодіж, хоч перенята щирими й чесними поривами, але національно несвідомо і не звязана тісно з народом, під впливом московської школи й західно-європейських ідей переймає ся космополітичними поглядами. Сему свідомому народовцеві протиставить Левицький постать космополітки Сані (Олександри) Навроцької, учительки женської жидівської школи в Кишиневі, котра вважає націоналізм ділом застарілим, що веде до воєнщини, бо через него виходить тільки колотнеча між

народам і державам. Вона вважає обов'язком працювати для народу, але бажає встоювати за вічні, вселюдські ідеї добра, правди і просвіти. Одначе силою свого міцного і глибокого почування до народу Комашко переконує Саню і вона признає, що не може встоятись із своєю »космополітичною плутаниною« супроти переконуючих слів Комашка.

Великий талант і щире українську вдачу проявляє Левицький у писаннях, де він переходить від трагічних відносин до комічних, як у дрібних оповіданнях „Не можна бабі Парасці вдержатись на селі“ і „Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти“, котрі дишать так само незрівнаним, щирим українським гумором, як і духом глибокої журливої поезії народної. Сі оповідання не виявляють ані крихти сільської ідилії, а саму буденну селянську прозу з окремим відтінком сільського життя, в котрій стрічаємо виведені тут баби Параску і Палажку. Вони вяжуться тісно з собою в одну цілість так, що одно без другого являє ся неповним. Автор підглянув і схопив прикмети обох постатей знаменито і зобразив живо і вірно так, що можна їх поставити поруч Гоголевого оповідання „Як Іван Іванович посварив ся з Іваном Никифоровичем“.

Баба Параска нарікає, що їй не можна за лихими сусідами вдержатись на селі, а навпаки Палажка жалує ся, що через бабу Параску не можна їй на світі жити. Левицький бажав тут виставити безпросвітність і забобонність простолюда та вплинути сими зображеннями на моральну поправу простолюда.

Левицький звернув ся був також на ниву драматичного письменства. Крім 5-дієвої комедії міщанської „На Кожум'яках“, котрій М. Костомарів признає гарні комічні прикмети, так що могла бути виставлена на сцені, та менше вдатної 2-дієвої комедії „Голодному й опеньки мясо“, написав 4-дієву оперету „Маруся Богуславка“ на основі народної думи, одначе дійсним призначенням її була суспільна повість. Своєю повістєвою творчістю сягнув він також на історичну царину („Гетьман Іван Виговський“), одначе тут не блиснув уже з такою силою його талант.

Але він не обмежував ся чисто мистецькою творчістю, а виступав також на ниві публіцистики в розвідці зверненій проти Н. Пипіна з нагоди критики на Ом. Огоновського „Історію рускої літератури“ п. з. „Україньство на літературних позвах з Московщиною“ (під

прибраним іменем І. Баштовий, у Львові 1891) в обороні самостійности українського письменства. З наголовком „Сьвітогляд українського народу в прикладі до сьогочасности“ (в Правді 1868) бажав він на основі народної словесности подати погляд на народну філософію, а в ширшій розвідці „Сьвітогляд українського народу; ескиз української мітології“ (в „Правді“ 1876 і окремо) мітологічні погляди нашого народу.

Окрім того виступав він з літературно-критичними розвідками, а найвизначніша між ними є „Сьогочасне літературне прямовання“, в котрій обговорив напрями в новочаснім письменстві, (реальність, національність і народність), порівнюючи головно наше письменство з московським („Правда“ 1878).

В описах подорожий п. з. „Мандрівка на українське Підлясся“ (Правда 1872) і „В Карпатах“ подав він не тільки вельми гарно живописані картини тих околиць, але й цікаві помічення етнографічні.

В популярних книжочках з історії України від найдавніших часів до доби Мазепи зобразив він вельми живо й легко нашу минувшину і тим причинив ся до поширення історичної сьвідомости в ширших верствах суспільства.

Літературне становище і характеристика творчости І. Левицького. В українському письменстві належить ся Левицькому одно з найперших місць. Єго повісти й оповідання написані справдішньою мистецькою рукою, подають реальні зображення з усіх верств українського суспільства, але найгарнійші образи виходять у него з життя селянства і духовенства. Він умів добре придивляти ся сучасному життю і живо єго зображати і таким побутом в єго творах стає перед нами неначе дійсне жите українського народу за цілого півстолітя ХІХ. в. А хоч критика добачає особливо в єго повістях з життя осьвіченої верстви суспільства слабу сторону в укладі, а иноді недостачу психольогічної аналізи, то зате визначають ся єго твори бистрим помічуванєм і вірністю та повнотою живописаня. Найвдатнійші в єго повістях ідилічні і гумористичні картини та постати поодиноких людей, хоч більше вдатні постати сільські ніж інтелігентні. Зображеними перед нашими очима подіями підносить Левицький протест проти гноблення й визиску українського

народу і тому він є наскрізь національний письменник і український народолобець, однак се не збавляє его повістий загально-людської стійности, а навпаки він вносить у загальну письменську скарбону свої саморідні постати і погляди та свій питомий дух. Літературна заслуга его ще й у тім, що він перший заходився зобразити жите і побут не тільки простолюдя, але й інших верств суспільних, зачепив також суспільні обставини українського народу і став творцем суспільної повісти, а цінною літературною спадщиною причинив ся до збогаченя нашого письменства до вироблення літературної мови. 7

Панас Мирний († 1921 в Полтаві) — се приbrane імя одного з найталановитіших українських письменників що до літературного напряму і пиоменности его творчости. Імя се приbрав він собі як бoгато інших українських письменників задля неvigідних для українства обставин у колишній Росії, а воно так зросло ся з его назвищем, що для него стало невідлучним (др. І. Франко вперше подав до відома суспільства дійсне его імя і назвище — **Опанаса Рудченка**)¹⁾. Та хоч літературні твори вкрили Мирного неvigирущою славою, цоси нігде не подано подобиць з его житя, тай із его ворів їх видобути не можна. Відомо тільки се, що він був урядовій службі в Полтаві (предсідником скарбової палати) длятого не виявляв дійсного свого імени, щоби не зазнати вичайної тоді в Росії нагінки за українство.

Вперше виступив Мирний на літературній ниві в „Правді“ (1872 р.) і писав поезії, повісти, оповідання і драматичні твори. Переложив також „Думу про військо Ігореве“ ладом народних дум, Шекспірову драму „Король Лір“²⁾ і дещо нше.

Про напрям літературної діяльности говорить сам Мирний в 1-ій частині своїх творів п. з. „В дорогу!“ (замість передмови).³⁾ Він бажає оповісти „просто й правдиво про уденне жите краю“, котрий він полюбив, як висловлює ся першим своїм вірші „Україні“:

1) Нарпе історії українсько-руської літератури до 1890 р. написав ан Франко, у Львові 1910 стор. 198.

2) Збірне видане его творів вийшло в 4-ох томах у Києві 1903—19.

3) Панас Мирний. Книжка перша творивъ. У Києви 1903. 3—8.

»думкою кипучою.
Як спнее море,
Безкраєю, як те небо
Широке й просторе, —
Безмірною, безвічною,
І примолодою. —
Радостями життя мого,
Думою сьвятою
Усім добрим!

Ти першая
Хоругву підняла
За сьвятеє право в світі —
На ворогів встала
За воленьку братів менших,
За правду, за віру!...
Як же тебе не любити?! —
— Чия душа щира,
Чие серце не заграє,

Душа не зрадіє,
Що те давне твоє право
Тепер тільки сїє —
Добра доля... Дай же, Боже.
Щоб на твоїй ниві
Зацвіли ще й сьвяті квіти
Науки й любові!« («Правда» 1872 ст. 209.)

В сїм безталаннім краю бачить він »заздрість нелюдську людий, хижість та муки голодного брата, безпоміжні сльози вдови плач малих діточок, зраду своїх і чужих, муки пронащих надії лихої долі заміри«. Він звертає ся до своєї музи, котру зве сестрою - Сьпівухою, що до него приходила вранці і ввечері і питає її: »Хтож нашу пісню - голосінне послуха? Хтож до нас серцем приникне? Кому нам сповірити журбу нашу й сльози? Чи не тим гречкосіям убогим орачам неосвітним та темним, шиймення позбулцесь у своєму рідному краї?«

І дійсно головна творчість Мирного присвячена оповіданям і повістям з життя тих убогих гречкосіїв - орачів неосвітних та темних, в котрих він зображає суспільні умови життя селян на Україні після знесення крѣпацтва, коли з заведенєм суспільної реформи селяни перейшли до нового народно - господарських умовин. А що сї умовини опираються на громадських підвалинах, тимто їх зміна мусить відбитися на всіх царинах громадського життя. Крепацьке визволенє границею між старим і новим, а що старі явища не могли зникнути зразу й їх випирали напів - нові форми життя, тимто з обох боків, панів і селянства, доходило до вибухів бо вони не могли зразу при звичаїти ся до нового народно - господарського ладу, до вільного господарства. Мирний є отже сьпівцем „лиха давного й нового.“

Він зображає переміни спричинені надїлами землі в Україні, заведенєм машин та їх конкуренцією з людською ручною працею, а також наслідками безземельности або малоземельности селян. Яко письменник доби, що починає

ся з кінцем 60-их рр. XIX ст., зображає Мирний крепацькі і пізнійші народно-господарські відносини в мистецьких картинах, перенизаних цінними поміченнями і выводами. Зачепивши народне горе від почину крепацького ладу, він дає нам суспільно-господарську історію крепацької доби і продовжає дальшу добу, в котрій намічують ся вже ті нитки, що тягнуть ся і в пізнійші десятиліття в збільшеній руйнуючій силі. Він мав усе одно на бачности: підчеркувати народне убожество і з того приводу народне горе. Та при всіх важких обставинах суспільних, які тоді проявляли ся на Україні, не добирає Мирний для їх зображення різких висловів і яскравих красок, але лагідними й м'якими відтінками уміє передати горе і сум людського життя з теплотою і з глибоким психологічним поясненем. Тимто в творах Мирного стрічаємо мало різких і трагічних, але й мало веселих яв і настроїв. Він живописує народне життя, відоме єму в усіх подробицях, з великим реалізмом, вірно народному світоглядові і з незвичайною правдою та свободою в розмовах, в описах і в усіх інших обставинах.

В оповіданню «Лихий попутав»¹⁾ зображає Мирний гірку долю сільської дівчини-наймички, Варки Луценкової, що задля гірких докорів дядини найняла ся у міщанки-пекарки, де знеславив її паннч Василь. та виманив зароблені нею гроші. — В оповіданню «Морозенко» живописує Мирний образ покритки Катрі, що з панських покоїв дістала ся до міста наймичкою і вернула звідтам із сином Пилипком. Хлопець хоче допомогти безталанній матері, йде до хрещеного батька під новий рік, поспати та принести матері подарки. Але сніговий цар, старий дідуган морозенко, заморозив его в лісі. — З великим мистецтвом змалював Мирний картину замерзання хлопця, а також сон про новорічне сїяне, що припав ся Катрі. Коли вона пробудила ся і побачила тільки слід Пилипка, пішла за ним глядіти, а зустрінувши его замерзлого, кинула ся до него та повалила ся біля сина і більше не підвела ся, бо в неї розірвало ся серце від нестями. В журливе оповідане про долю безталанної Катрі врїзує ся се явище неначе промінь через темні хмари, що густо облягають землю і виходять з головного жерела, убожества, за котрим ідуть і інші лиха.

Найбільшим твором Мирного, се его повість „Хиба воли ревуть, як ясла повні?“ написана в спілці з І. Біликом (его братом, покійним Іваном Рудченком).²⁾ Задля того

¹⁾ Появилось в „Правді“ 1872 р.

²⁾ Впіданє сеї повісті було задумане в Києві, але заскочив указ

нема в сій повісті одноцільного викінчення і проявляє ся дво-
який лад писаня — деякі частини більш мистецько - поетичні,
інші знов історично - філософічні. Повість „Хиба ревуть
воли“ подає не тільки образ життя і нещасної долі Чіпки,
головного героя і его родини та історію цілого села на
основі обставин селянського життя після реформи. В ряді
різномордних картин зображена ціла еволюція життя поруч
із психологією поодиноких постатей і майже столітня історія
крепацтва в українськiм селі лівобережної України. Основою
повісті є село Піски, що стали непомітно і несподівано вла-
дністю якогось пана польського, з дрібної шляхти, одруже-
ного з Московкою, в нагороду за воєнну службу. В селі мо-
сковські звичаї і крепацьке житє, знущання і шкідний вплив
панської розпусти. Пісчани бідніли, витратили колишній
достаток і стали під впливом панщини пияцями та леда-
чими. З проголошенєм волі повіяло новим духом, повним
надій, але ся зміна викликала різні непорозуміння про на-
діли і останні два роки праці на пана. Минув час крепацтва,
але лишило ся гнобленє слабших багатшими та впливовими
людьми, прибрало тільки інші зверхні форми.

На основі сеї історії лівобережного українського села почи-
нає ся перша частина повісті зустрічею Чіпки з будучою наре-
ченою Галею на полі (Польова царівна), живописана з незрів-
наним мистецтвом, а се оповіданє навязане до минувшини, до долі
батька Чіпки (двоеженця, »двужона«) і споминів про старого вів-
чаря Уласа (»Тайна не тайна«), »Дитячі літа« Чіпки та
оповіданє про подружжє Чіпчинного товариша Грицька, що стає за-
можним хазяїном - себелюбом і не клопоче ся иншими. — Друга
частина — се історія села Пісків і предків Галі, жінки Чіпки. — Третя
й четверта частина оповідає знов про долю Чіпки, як він під
впливом важких обставин, коли від него з матір'ю взяли землю
та віддали Луценковому небожеви, роздратований людською неправ-
дою, став розбійником і пішов шляхом, яким давними часами йшло
багато людей, (як н. пр. Кармелюк М. Вовчка, Гаркуша Ол. Сто-
роженка, або Довбуш Федьковича). Він не може собі уявити без
землі естования на селі. Таким самим розбійником (опришком) хоче
бути і Чіпка, грабувати панів та мстити ся за кривди своєї суспіль-
ної верстви, бо в суді не можна найти захисту від гнобленя, а за-
кон остає без здійснення. Перегодою вернув Чіпка додів, став го-
сподарювати, здобув собі пошану, був вибраний до земетва і думав

з 1876 р. із забороною українського слова і тому вона появилася спер-
шу в Женеві 1878 р., а відтак у „Кіевск. Старинъ“ 1903 із зміненним на-
головком „Пропаша сила“.

працювати в корпєть селян, але панн усунули его на основі підзорів о участь в розбишацтві. Се вивело Чіпку з рівноваги, він знов став розбійником та карав не тільки неправду, але й грабував »і у свого брата, заможного козака«. Галя з розпукки наложила руки на себе, а Чіпку з товаришами пігнали в Сибір.

Розбишацтво Чіпки — се шуканє правди і нищенє неправди способом можливим у некультурних обставинах житя. Таку провідну гадку бажав Мирний висловити наголовком своєї повісти, бо люди не ворущать ся, коли їм добре поводить ся, як і воли не ревуть, коли ясла повні.

Сю ідею перевів Мирний у пізнійшій оповіданю „Лихо давнє й сьогочаснє“.

В нїм оповідає він про житє цілого українського села Одради, пригнобленого господарською нуждою. Визволені з »Лиха давнього« — крєпацької зависимости від дідичів, Одрадяни наслідком малоземеля опинили ся в повній народно-господарській зависимости тих дідичів та їх управників, котрі по своїй уподобі обнижують плату Одрадянам і можуть зовсім відобрати їм заробітки. Отсе є те »сьогочаснє лихо«, не тільки Одрадян, але й кожного українського села. де подажа робочих рук перевищає їх запотребованє, а новий спосіб обрібки землі з підмогою найновіших сїльсько-господарських нарядів на великих маєтностях ще більше обнижає запотребованє на ті руки. Тому то доходить до того сумного явища, що селяни не можуть вижити на своїх вже ділених і переділених земельних надїлах, не мають заробітків дома та длятого кидають рідну Україну і з сего очевидно богатого краю, де всьо вражає кожного чоловіка своєю красою і своїм мнимим достатком, громаднo переселяють ся на далекий Амур.

Подорожна картина »Серед степів«, присвячена головнo живописаню природи, зображена з великим натхненєм, поетичним хистом та горячою любовю природи і рідного краю. Як у калейдоскопі пересувають ся перед нашими очима такі чудові краєвиди, що можуть бути найціннішою окрасою всєсвітнього письменьства. До тогож ся чудова картина української природи оживлена людським житєм і перенизана суєспільно-фїлософїчними поглядами. Перенятий глибокими ліричними почуваннями Мирний їде по степу, захоплений пишною красою природи, та зустрічає переселенців і в сїй хвилї сей образ так вражає его уяву, що душа переймає ся важким смутком і хмарними думками, що серед того розкішного краю і серед достатку невідрадни відпоспни женуть переселенців у сьвіт за очі, бо »неволя та кривда панує, а доля знай плаче-голосить, все правди у Господа просить«...

Та крім господарського гнобленя панські двори з питомим своїм ладом житя і окремою моралю проявляють деморалїзуючий вплив на селянське населенє.

Мирний зображає жертви такого впливу в особі Хведора і Марини Проценків, »стрічних кумів« пана Башкиря (в оповіданню »Лихо) і ключниці Оришки з її донькою Параскою (в оповіданню »Як ведеть ся, так і живеть ся«). Параска вродила ся й провела дитячі літа на економії князя Батієва. Опісля ходила на заробітки на сю економію і там близько зійшла ся з якимсь »панічем«. Вийшовши опісля заміж за сина багатого козака Ониська Грцяя — Осяпа, Параска внесла тільки розлад у сю свою нову семью і затруїла все жите своєму чоловікови.

Вельми мистецька перша частина сего оповідання про дітий п. з. „На пастівнику“, слабо тільки злучена з осередком оповідання, дає нам гарний образ дитячого світогляду і життя протягом одного дня на пастівнику.

Мирний є вельми чутливий на людське бідованє, тимто настрій его творів сумовитий та доходить мало що не до зневіри. Не дивно отже, що зпід его пера вийшла поетична казка про дітий Сонця — Правду і Кривду, про їх обовильневорогованє і сумну долю Правди.

Живописним ладом оповідає Мирний боротьбу Кривди з Правдою, як Кривда розкорінює ся й ширить ся, а Правда голодна та холодна сновигає по світу, горем сита. сльозами полита і ніхто її знати не хоче, тільки деколи старі сліпці, божі люди, згадують її в своїх піснях:

»Та вжеж тії Правди, Правди не зіськати, —

»Бо стала та Кривда тепер панувати«,

а іменно в суспільно-господарських обставинах, давнійше в виді крєпацької неволі, а пізнійше в виді вільного убожества. А коли запанує Правда, годї сказати.

Від живописання картин нового ладу суспільного, в котрих Мирний показав розєднанє між панамі і селянами, дійшов він у розгляді селянського життя до виясненя супротивностей посеред самих селян, до поділу їх на вбогих і можних і до залежности сих перших від останних. Мистецьку картину сих відносин живописав він у недокінченіму творі п. з. „Повія“ (1883—1884), в котрім бажав перевести основну ідею, як новочасні сільські дівчата зводять чесну і не зовсім убогу сільську дівчину на міську ледащицю. Осередком дійства є тісна, низенька хатина сільська, з убогою обстановою, довгою буденною роботою й її вічними клопотами. Тільки оден раз, в одній главі, прояснює ся троха ся темрява, в різдвяну ніч (колядки), і ся глава належить до найкрасших образів в творах Мирного. Одначе він

не дає нам етнографічного образу, бо на першій місці у нього все люди, а не звичаї і все живописане природними й свіжими красками.

В „Повії“ живописує Мирний загальний стан селянства в одному українському селі. Він оповідає про долю крепачки Христї, що приневолена була служити в місті у крамаря і се було приводом до її смерті. Із наголовка „Повія“, себ то ледащиця, можемо догадати ся, чим кінчила Христя, чим наділило її місто, бо відомо, яке лихо не-свідомому селянству заподіває міська розпуста. Причиною сего шкідного впливу міста є передовсім сільське убожество, викликане новим народно-господарським ладом; воно то приневолює вбоге селянство йти з робочими руками до міста, а там уже дожидає его доволї звичайна і можлива загибель душі і тіла. В сій повісті доходить Мирний саме до сеї точки й усе обробив він у подробицях в інших своїх творах, як н. пр. в першій своїй оповіданню „Лихий попутав“.

Мирний доторкнув ся в навіянім сумом оповіданню „Лихі люди“ також відносин серед української університетської молоді з початку 70-их рр. XIX ст., серед котрої проявили ся два напрями, а іменно самолюбство і глядане карєри й наживи та другий — ідеалїзм одиниць. Вже в часі гімназійної науки прокидали ся поміж молодіжю перші думки про людське жите, про его темні сторони і про погребу его поліпшення.

Такими думками переняв ся Їжук, котрого на донос товарища Шестірного вигнали з гімназії за якусь заборонену книжку. Їжук пішов у народ і через якийсь час зустрів у рибальській затазі під Києвом колишній его товариш Телепень, що став письменником, щоби описувати жите робочих верств суспільних. Але небагом склало ся несподівавє лихо. Їжук, що підчував бідних рибалок бороти ся з багатим підприємцям, і Телепень, що в своїх писаннях бажав поширити свої помічення про злиденне жите широкх верств суспільства, попали ся у вязницю і там зустрінули ся з давними товаришами, вязничним священником Григорієм і слідчим судією Шестірним. Телепень збожеволів у вязниці і наложив руки на себе а про долю Їжука не оповів нам Мирний.

Тим оповіданєм виявив Мирний великий хист придивляти ся до життя молодіжи та збагнути ідейний рух серед неї і дав картину подібну до тих, які стрічаємо в повістях Гониського і Нечуя-Левицького.

В усіх тих оповіданнях проявився виразно напрям таланту Мирного: він виступає в них як приятель суспільно слабших, скривджених і гноблених, як приятель правди в широкому значінню слова.

Оповідання Мирного визначаються живою драматичністю в зображенню подій, тим то він також на ниві драматичного письменства здобув собі поважне становище. В драматичних творах ¹⁾ зображав Мирний інші явища, неначеб дальші від народно-господарських обставин, а всеж таки від них залежні.

В комедії «Перемудрик» ²⁾ зобразив Мирний дереуна-аблоката (адвоката) Василя Храпка, що тільки в грошах бачив силу і значіння і тому злигався з міщанином Передерієм, що хотів захопити землю козачої вдови Тхорихи, та з народним учителем Печарицею. Дбаючи тільки про наживу, допустився Храпко обману і попав під суд і тоді все своє майно віддав дітям, котрих розігнав був і порвав з ними всі звязки, а тепер просив їх опрощення. Супроти старовірця і матеріяліста Храпка вивів Мирний постать ідейного українофіла-народовця Петра, його сина, котрий задля своїх нових, демократичних поглядів був приневолений вести боротьбу з батьком. В постаті Храпка живописав Мирний картину аблоката, типової людської пиявки, що ввійшов у різку суперечність із своїм сином Петром, представником ідейного демократизму, котрий виходить із заможної верстви суспільства, але стає оборонцем прав бідних і скривджених та спочуває також наймитівському живлові, бо женитьсья з наймичкою Приською.

В сім творі перевів автор злуку комічного живла з трагічно-драматичним, однак із сценічного становища не викінчив його як слід, бо тільки в перерібіці М. Старицького став він дійсною драмою.

„Лимерівна“ ³⁾ (5-дієва драма, 1889) основана на народнім переказі і пісні з XVIII ст. про дівчину Немирівну т. є з Немирова, котру мати, немирівська міщанка в похмілю продає багатому панови.

Пан приказує гайдукам привести її до своєї палати, з котрої вона опісля втікає. Пан вишправляє ся з гайдуками в погоню за нею, доганяє її і порубану шаблею відвозить знов до своєї палати. Подію (похожу на «Бондарівну»). можливу в обставинах

¹⁾ В III-ій книжці збірного видання його творів 1907 р.

²⁾ Напечатана вперш окремо 1886 р.

³⁾ Вперше була напечатана в Галичині („Зоря“ 1892).

XVIII ст., пересунув Мирний в половину XIX ст. і замість польського пана вивів багатого українського козака Кнура, котрого приймак Василь полюбив дочку Лимерихи, Наталю, але мати бажала її віддати за багатого Шкандибенка, а Кнур хоче Василя одружити з своєю донькою Марусею. Кнур висилає обманом Василя з дому на пів року, а тимчасом за Шкандибенка віддають Наталю, котра бачила, як Василь на прощане цілував ся з Марусею. Одурена Наталя збожеволіла і не пізнала Василя, що опісля вернув ся до дому, та зарізала себе ножем, принесеним Шкандибенком.

Хоч у сїм творі чимало хиб технічних, одначе его основа є осьвітленем впливу народно-господарських відносин на любовні справи і виявляє наслідки людського убожества та підходить тим до обговорених у горі творів.

Слабшою є 5-дїєва комедія Мирного „З губ а“¹⁾, займає тільки тим, що доторкує ся, хоч доволі поверховно, життя робітників і челяди. В дійсности нема в ній нічого комічного, а основою підходить вона до его повісти з життя вбогих людей.

Літературне становище і характеристика творчости II. Мирного. За пятьдесятьлітню майже діяльність полишив Мирний розмірно не дуже велику письменську спадщину, як що мати мемо на тямці дещо недокінчене, а найбільший твір написаний в спілці з братом. Та мимо сего его твори — се справдішня окраса українського письменства. Вони визначають ся глибоким змістом, плястичністю образів, мистецькою і психольогічно поглибленою обрібкою та чудовою мовою. В них живописує Мирний не тільки чарівну природу України, але й виступає речником „лиха давнього й сьогочасного“, того народного горя, що від початку крпацького ладу перейшло й на грядучі покоління, він з великим реалізмом зображає суспільні відносини українського народу, та ставить перед наші очі матеріяльне вбожество і горе народу з того приводу. Его писання навіяні теплотою та сумом, образи его неначе митцем-різьбарем вирізані з мрамору зачіпають душу нашу з глибока і ворують наше серце і спокій та мимо різкого реалістичного зображення не доводять до розпуки і зневіри. Живописуючи народне горе, вказує Мирний і на те, як осьвічені зпосеред українського суспільства люди ставали в пригоді й ішли з підмогою ши-

¹⁾ Написана 1896 р.

роким народним верствам задля підєму їх народно-господарського побуту і культурно національного розвитку. Тим-то Панас Мирний показав себе не тільки великим митцем, але й свідомим громадянином, котрого вплив проявився спершу в наддністрянській Україні, де єго твори вперше побачили світ, а відтак у всіх українських землях з появою збірного їх видання. Виступивши на літературній ниві посеред письменників-реалістів сімдесятих років загадконою постановою з прибраним іменем до недавня збереженням, здобув він широку, корисною та цінною працею для народу своєму прибраному імені широку і голосну славу в усіх українських землях.

34. Початок новітнього українського театру. Творці новітньої української драми.

Перші початки українського театру сягають другої половини XVI ст.¹⁾ Сей театр мав ціху духовну, в формі т. зв. містерій або діяльогів, вертепних вистав і шкільних драм, складаних ладом подібних творів західно-європейських, котрими любувалося українське міщанство, і селянство. Перегородом під впливом обставин ся стара форма набирала нового змісту, бо перестаріла форма, мова і лад тих духовних драм не вдовольняла вже ані освічених, ані ширших верств українського суспільства. Нарід перерабляв теми сих драм по своєму з гумористичною і сатиричною закраскою, а „вірші“ або „орації“ і т. зв. духовні „канти“, що були первісно частинами сих драм, являли ся творами народної музи і попередили „Енеїду“ Котляревського. Він дав почин новочасній драматичній творчості в 1819 р., а майже рівночасно з ним Василь Гоголь. Твори Котляревського виставлювано в Полтаві, а в 30-их роках в другім осередку українського життя, в Харкові, зорганізував Григорій Квітка драматичну дружину, для котрої писав драматичні твори, та й сам брав участь у театральних виставах. В наддністрянській Україні почали устроювати драматичні вистави в 1848 р. і виводити на театральне видно спершу перерібки драматичних творів з Придніпрянщини,

¹⁾ Гл. Ол. Барвінський, Історія української літератури I. часть, у Львові 1920. Стор. 214 і слїд.

поки в 1864 р. уладжено під доглядом „Руської Бесіди“ у Львові „Руський народний театр“, котрий дає вистави драматичні у Львові і по містах наддністрянської і надпрутської України.

Одначе справдішній український театр, що відразу став на висоті своєї задачі, повстав у 80-их рр. XIX ст. заходами і жертвами трійці драматургів: Михайла Старицького, Марка Кропивницького й Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). Вони зложили першу українську драматичну дружину, в котрій окрім двох останніх головною окрасою стали широко звісні драматичні митці Микола Тобілевич (Садовський) і Опанас Тобілевич (Саксаганський). Заньковецька, Затиркевич-Карпинська, Садовська і ин. М. Старицький, М. Кропивницький та Іван Тобілевич збогатили театральний репертуар цінними творами драматичними, котрі відтак появлялися також на видні театру в наддністрянській і надпрутській Україні і дали почин новій добі української драми.

Михайло Старицький (1840—1904), син українського діда з Полтавщини (ур. в Кліщинцях), се також оден з тих придніпрянських письменників, що почав під прибраним іменем Гетьманця пахати літературну ниву спершу в наддністрянській Україні, поки єго ім'я стало відомим на Придніпрянщині. Осиротівши рано, виховував ся у свого дядька й опікуна, Виталія Лисенка, батька славного опісля музика, Миколи. В полтавській гімназії товаришував з М. Драгомановом та складав уже там вірші московською мовою, одушевлений красою поезії Пушкіна, Лермонтова, Крилова й інших поетів Пушкінської доби. У харківському, а відтак у київському університеті переняв ся т. зв. „українофільським“ впливом і з того часу почав писати рідною мовою, йдучи за поривом своєї поетичної музи, а любов рідного краю і занедбаного люду стає провідною думкою, що освічує все жите єго до самої смерті.

Одружившись із сестрою Миколи Лисенка, господарював у Полтавщині, саме в порі знесення крпацтва. Звідтам переніс ся на Поділе, коло Винниці та прожив там мало що не 20 літ, а звичайно зимою виїздив з сімєю до Києва. У Києві зложила ся в 1871 р. громада найвизначніших роді українських учених і письменників, що бажала покла-

сти нові і ширші підвалини для розвитку українського народу іншими засобами науки, ідейности та суспільного підготовки, ніж се було можливе в розбитім 1847 р. Кирило-Методіївським Братстві або в згуртованій коло „Основи“ (1861 р.) громадї. Могутний зріст Німеччини після сьвітлич побід над Францією (1871) викликав у Росії словянофільські почування і змаганя до визволення балканських Словян, а се відбило ся тоді й на Україні з початком 70-их рр. Сим почуванням бажала дати вислів також київська українська громада, навязуючи до традицій Кирило-Методіївського Братства. В тій цілі задумала обновити застановлену в 1870 р.¹⁾ львівську „Правду“ і піддержати її грошима й писаннями. В 1-ім числі обновленої „Правди“²⁾ Старицький напечатав вірш, обговорений на громадї, котрий мав би бути неначеб програмою київської української громади п. з. „Поклик до братів Словян“, а музику до него зложив М. Лисенко. Сей словянофільський настрій київської громади початку 70-их рр. мав значний вплив на діяльність громадян (близкі взаємини з поступовими Москалями, Поляками, навязане взаємин з Галичиною, наукові розвідки Хв. Вовка про Болгарію, переклади сербських народних дум і пісень М. Старицького з призначенем чистого доходу з їх продажі „в користь братів Словян“, зголошене українських „добровольців“ до участі в війні з Турками). Ся весна українського народного житя в Києві довела до обнови українських громад в Одесї, Катеринославі, Полтаві й по інших містах. Тим способом справа українського національного відродження в Росії а навіть у Галичині була би розвинула ся й уложила зовсім красше, ніж се опісля стало ся, та на жаль діяльність згаданих в горі київських громадян тягла ся ледви чотири роки і перервала ся з розв'язанєм київського відділу „Географічного Товариства“.

Поетична творчість Старицького. На літературній ниві виступив він спершу з перекладами і пересьпівами з московських, польських і німецьких поетів (у львівській „Ниві“ 1865), а відтак з первотворами (в „Правді“ 1868). Уже в тих перших поезіях намагає ся підняти до самостійної творчости.

¹⁾ З ч. 6-ім, виданим у липні 1870 р.

²⁾ З д. 15 (27) цвітня 1872 р. відновлено видаванє „Правди“.

Основний мотив ліричних творів Старицького є ідейно-громадянський. Серед найсумніших пригод вірив він усе непохитно:

»Що спадуть кайдани вікової зімн,
І тоді здіймуть слово нїмї,
Засьпівають гуртом братолюбний псалом,
В спільній праці зміцнять свої руки
І засяє тоді над убогим селом
Сьвітло правди, любови, науки«...

Такою глибокою вірою і невмирущою надією була перенята київська українська громада, котрої речником став Старицький, звертаючись із „Покликом до братів Словян“. Як Володимир Шашкевич запевняв, що „не чужого ми бажаєм, а свого то права“, так і Старицький, згадаючи про „кривди й надсилу“, заподівані українському народови братьми-Словянами, вказує на се, що

»Ми тільки боролсь за власную хату,
За те, що нам дорого й нинї;
Бажаємо ми і тепер не багато —
Рідного розвою родинї!
Щоб душа славутня і мова сьпівоча
Ширїла й пишалась в народї!
Ми веїх пригорнулиб до серця охочо,
Як би нам хоч троха свободї!¹⁾

Після такого зазначення історичного становища українського народу, звертає ся поет до поодиноких словянських народів, і взиває їх держати ся разом. Одначе покладані поетом у словянофільським одушевленню надії про сподівану волю в Московщині не справили ся, бо вже в р. 1876 появил ся указ із забороною українського слова.

Але й сей страшний для українського народу удар не відобраз поетови віри і надії в красшу будучину, він не попадає в зневіру, а накликає до єднання і спільної праці в користь народу.

Надією на красшу будучину перенятий поет звертає ся у вірші „До молодї: ²⁾

»Не забувайте рідних хат,
Де лихо гіршає що днини...
Не можна гаїти хвилини,

Поки ще стогне менший брат!
Поки живий — мерцій несіть
Сліпому сьвітиво просьвіти

¹⁾ Поезії М. П. Старицького, у Києві 1908, ст. 1. ²⁾ ibid. ст. 179.

І в серце, смертю повите,
Живу надію закропите.
Вшануйте, друзі, рідну річ.

Назвіть голосно своєю.
Та розженіте над землею
Непереможну, темну ніч!»

Лірична поезія Старицького має основою суспільні питання, загальне горе народу, нужду та безпросьвітність і тому інколи прибирає реторичну зафарбу. Але хоч в поетичних творах Старицького нема легкості і свободи, а вірш буває іноді тяжкий, то всеж таки визначає ся проблизком своєрідного національного чуття. Вже в початках 70-их рр. здобув собі Старицький у літературних кругах імя перекладами й переспівами та драматичними пробами. Одначе переспіви і переклади викликали колючі критичні замітки, що вибрав він до перекладу твори Лермонтова, Байрона, Гайного і мистецькі казки такої європейської знаменитості як Андерсен. Єму докорювали, що „кував“ нові слова, а навіть Костомарів виступив у „Вѣстнику Европы“ (1882) против оповіщених у київським альманаху „Луна“ (1881) перекладів і дораджував звернути роботу на видаванє популярних книжечок українською мовою. А тимчасом шлях вибраний Старицьким показав ся неминучим. Наспіла вже була потреба розширити рамці нашого письменства. Вже Куліш у „Запискахъ о Южной Руси“ висловив широкий погляд про національність та національну творчість і виводив її з тісних меж простонародности та називав поетів-письменників продовжателями кобзарів та лірників у справі народної самосвідомости. І сам Куліш уже в 60-их рр. творив наукову прозу та давав переспіви і переклади європейських творів. Старицький пішов сміло за сим прикладом, бажаючи вивести українське письменство на ширший шлях і українську мову зробити літературною.

Старицький написав також епічно-ліричну поему «Марина, сальдацька мати», в котрій нещасна мати-вдова оповідає «про горешко сердечнее» свого сина, як з війська «повернув ся він хворесенький» «та за день перед смертю позвирнути забажав ще він наоколо, на ріднесеньке», і з усім розирацям ся, як єму опісля «память мов стеряла ся» й «мунштра злая увижала ся», «і погас він наче свіченька». — Основою другої поеми, присвяченої Вол. Антоновичеві п. з. «Morituri», послужив поетови нещасливий бій козаків під Берестечком в останніх днях червня 1651 р. З великим драматизмом зображає Старицький непохитне завзяте, з яким козаки намагали ся пробитись з облоги, та пе-

реплітає сї зображення глибоко ліричними почуваннями, якими ворухнули ся їх груди і як на ново спалахнуло давнє завзяте в рішачій хвилі, коли їх огорнула »мов хмарою сила ворожа« :

»У кожного никне від дум голова
На ковані сїчачи груди...
Вітрець лагідненький чуби колива,
Гра сонце на зброї повсюди
І має в середії плахтиною стяг,
Той сьвідок правдивий славетних звияг.
»І щось ворухнулось у дужих серцях :
Садочок вишневий... хатина...
На покуті матір... дівчина в квітках...
Мала в сповиточку дитина...
На призьбі старезний, сивесенький дід...
І жаль їм здійняв ся, і вид їм поблід...
»Алеж по хвилині стріпнулись чубї,
Шапками накрились чола,
Звели ся постави, не мов ті дубї,
Розправились груди всі згбола,
Палкими кличами забила ся кров
І очи завзяттям спалахнули знов...« ¹⁾

Старицький бажав доповнити прогалини драматичного письменства приладженєм для сценічної вистави творів інших поетів. Таким способом явила ся на видні „Різдвяна ніч“ (1874), музикальна комедія в 4-ох діях, відтак „Сорочинський ярмарок“ оперета за Гоголем (1876), „Чорноморці“ оперета за Кухаренком з музикою Лисенка і водевіль „Як ковбаса та чарка“ (ще 1872).²⁾

З початком 80-их рр. почала ся нова доба в історії українського театру з появою Марка Кропивницького в Києві з московською трупю Ашкаренка, в котрій згуродили ся визначні мистецькі сили, і зразу звернули на себе увагу українського суспільства. Одушевлений успіхами сеї театральної дружини, Старицький присвячує всі свої сили українському театрови і стає єго підприємцем під режисерством Кропивницького. Колиж Кропивницький відділив ся від Старицького, зібрав сей останній окрему драматичну дружину в Одесі, але вона небавом розпала ся (1887 р.), а Старицький втративши все своє майно, вертає до Києва, щоби займатися виключно письменством, хоч і в тім часі тягло єго

¹⁾ Ibidem ст. 308.

²⁾ Крім того видав: „Казки Андерсена“ (1873); „Сербські народні думи і пісні“ (1876); „Гамлет“ (1882).

вроджене єму призванє до театральних вистав по ріжних українських містах (в 1897 р. виступив він яко визначний представник українського театру на театральнім зїзді в Москві).

Протягом більш 30-літної письменської діяльності Старицький написав для театру около 30 творів побутового й історичного змісту. Окрім названих у горі творів, найбільш відомі 3-дїва оперета по Гоголю «Утоплена» (або русальна ніч), «За правду», драма в 5 дїях¹⁾: «За двома зайцями», комедія в 4-ох дїях (також «Панська губа та зубів нема»); «Не ходи, Грицю, на вечерниці», драма в 5 дїях: «Тарас Бульба», драма по Гоголю в 7-ох одмінах: драм: «Богдан Хмельницький», в 5-ох дїях і «Оборона Буні» в 5 дїях і ин.

Між драматичними первотворами Старицького з побутовим змістом займає перше місце єго драма в 5-ох дїях „Не судилось“²⁾, напечатана в І-й части альманаха „Рад а“ (1883), а поява єї на видні театру викликала однодушні похвали й одушевленє.

Завязку сеї драми, задуманої Старицьким ще в 60-их рр. і обробленої вельми старанно на основі заміток визначних письменників, творять суперечности двох суспільних верств — простолюдної і панської. Що до часу зображена в ній подія відноситься до 60-их рр., коли то в українськїм суспільстві пробудилося було змаганє «іти в нарід», віддавати свої сили для підєму народної просвіти і пільги важкого народно-господарського положеня. Сим народоцтвом переняла ся красача частина української молодежи тогочасної а під се народоцтво підшивали ся також люди, котрих погляди і навички не згоджували ся з тою ідеальною умовою струєю.

Молодий студент-народовець, Михайло, син колись багатого дідича, приїзджає по скінченю університету із своїм товаришем Павлом (медиком) на село, щоби присвятити свої сили роботі в користь народу. Павло забирає ся до діла, — а тимчасом Михайло байдикує, ходить на «улицю» і серед парубків та дівчат гайнує час на сьпіві й гру на гармонії. Катря Дзвонарівна любила гарного Михайла, котрий мріє про любов, про поезію і запевняє Павла, що без поезії нема житя, а любов не буде єму перпоною в роботі в користь народу. Він пристрасно залюбив ся в Катрю, хоч Павло єго остерегав. Катря повірила, що панич любить її, а навіть думає одружити ся з нею — віддає ся цілою душею своїй любові, хоч має жениха, парубка Дмитра. Але Михайло вагає ся з одруженєм, і серед тої проволокн захолює помалу перший запал любови, а Михайло затревожений поговорами, оминає Катрю. Болиж Катря пішла до двора, щоби ще раз побачити

1) Перероблена з роману К. Францоа „Kampf ums Recht“.

2) Відома також з наголовком „Не так ждалося, як склало ся“.

»панича«, він обиджає її так, що вона відповіла йому докором, що »душу й тіло ему віддала!«, а він на це відказує: »Та перестань — мені твої сльози в печінках уже сидять!« Дідичка проганяє Катрю з двора, а Катрина мати, дізнавши ся про все, проклинає її. Вона випиває отрую з флящини случайно полишеної Павлом та вмирає в прияві збожеволілого Михайла. Драма кінчить ся іронічним окликом наспівного в останній хвилі Павла: »Так така, паничу, ваша поезія!«

Костомарів признав, що ся драма є одним з найкрасших его творів і поважним явищем серед небогатого в тім роді українського письменства. Він зазначає, що Старицький зачепив найживіші струни сучасного суспільного життя, розкрив недугу тогочасну і зобразив її такими рисами, як вона проявляла ся в сучаснім українським суспільстві.

Костомарів признає, що мова драми гарна та правильна і зазначає, що Старицький писав сю драму під впливом Шекспіра, а хоч вплив той відбив ся духом великого англійського драматурга, яким навіяний весь твір що до будови й укладу характерів, він є зовсім самостійний. Тільки закінченє драми неприродне і нагадує французькі мельодрами, бо героїня, сільська дівчина, отруїла себе атропіною, котрою Павло лічив очні недуги.

Побутові драми Старицького виявляють визначний драматичний талант автора, здібного до глибокої психічної аналізи, сильного підєму чуття, а се в злуці із знанєм народного побуту й условин техніки надає его драматичним творам великої сценічної стійности.

В історичних драмах „Богдан Хмельницький“, „Оборона Буші“ ¹⁾ „Тарас Бульба“, „Остання ніч“ (в двох картинах) виводить Старицький різні події з рокової боротьби України з Польщею в XVII ст., зображаючи цілі картини минувшини.

Головні дієві особи історичних драм зображені вірно обставинам, серед яких вони виступають, і духови свого часу. Одначе Богдана Хмельницького не в міру виідеалізував і виставив неначеб новочасним народолюбцем і великим реформатором народного життя на Україні. Так само виідеалізований Богун, котрий одно тільки має на думці, до смерти служити добру рідного краю. Най-

¹⁾ Буша в Ямпільськім повіті, над річкою Мурахвою, недалеко Дністра і Каменця подільського. М. Старицький“ написав перед тим п. з. „Оборона Буші“ історичну повість з часів Хмельницького (Львів 1894).

горячішою патріоткою українською зобразив поет Ганну Зологаренківну, вихованицю, товаришку походів і найблизцу дорадницю Богдана Хмельницького, котрого вона нишком любить, хоч за нею пропадає Богун, лицар незвичайного завзятя. Чорним характером являє ся друга вихованиця Богданова, Полька Єлена, що нав'язує з ним любовні зносини, а крім того з Чаплинським і Тимошем Хмельницьким. Автор оснував драму на подіях 1648—1651 рр., а дія кінчить ся битвою під Берестечком.

Історичні драми Старицького мають отже також літературну стійність. Всі герої драм проникнуті ідеєю безмежної любови рідного краю і готовости принести єму в жертву все, навіть власне житє¹⁾. Але розтяглість історичних драм і значне число другорядних осіб, виведених автором для викликаня більшого вражіння, утрудняє їх сценічну виставу. Вірш тих драм плавний, звучний і сильний.

Літературне становище М. Старицького. Літературна спадщина Старицького вся в українській мові вельми значна і різнородна. Основним мотивом найкрасших творів була народолубива ідея, для єї вияви добував він теми з минушого й сучасного життя українського народу. Старицький не обмежував ся обсягом простолюдного життя, але й виводив постати з осьвіченої верстви суспільства (в драмі „Не судилось“), де поруч народних постатей, з новими своєрідними їх відмінами вивів також постати з „панського гнізда“. Тим способом Старицький вивів українську драму рішучо з тісного етнографічного і піванекдотичного обсягу і показав ся не тільки визначним поетом, але й митцем-техніком і добрим стилістом, котрий вельми причинив ся до вироблення українського літературного язика і поміж молодими письменниками здобув собі почесне ім'я учителя.

З Михайлом Старицьким, а саме з єго діяльністю на полі драматичного письменства і народного українського театру, вяже ся тісно діяльність двох визначних драматичних митців і письменників, **Марка Кропивницького** й **Івана Тобілевича**, відомого найбільш під прибраним іменем **Карпенка-Карого**. Се неначе тройзіль, яким зазначена нова доба і розцвіт українського драматичного письменства і народного

¹⁾ Історичні драми Старицького напечатані в „Кіев. Старинѣ“ 1897—89, а побутові і перерібки в 2-томовім збірнику п. з. „Малоросійскій театр“ I і II.

театру, з котрим починає ся також нова доба української народної музики і вельми всесторонна на сій просторій ниві діяльність знаменитого музика-компоніста **Миколи Лисенка**.

Марко Кропивницький (1840—1910) здобув собі добре за-служене почесне ім'я „батька“ українського театру. Вивінований визначним літературним і мистецьким талантом в царині живописи і музики, великий знавець сцени, витворив він справдішню школу українського народного театру і випосажив его гарними драматичними творами, згромадив знамениту театральну дружину, виявив у повнім сяєві стійність української драми і здобув в історії українського письменства поважне становище для сеї самостійної культурно-суспільної сили. Марко Кропивницький, син управника дібр з Херсонщини, був після скінчення початкових наук вільним слухачем київського університету, одначе не докінчив курсу а з волі вітця вступив у службу урядову і тут придивив ся до людського житя, як воно склало ся після „волі“. Але вже в 1871 р. покинув сю службу, бо вроджене призначення тягло его на сцену, котрій віддав ся він цілою душею на все житє. Сьвітлий успіх осягнений ним у ролі Стецька в „Сватаню на Ганчарівці“, виставленім в Одесі любителями під орудою гімназійного учителя П. Ніщинського, перекладчика Одисеї й Антигони, утвердив его в постанові стати на все драматичним артистом. В 70-их рр. виступав він у гостинних ролях у Галичині і Буковині у виставах устроюваних драматичною дружиною Теофілі Романовичевої, а з початком 80-их рр. обїхав міста по Україні з дружиною М. Старицького і разом з ним довів до сьвітлого розвитку українського театру, в котрім опинили ся також три брати Тобілевичі (І. Карпенко-Карий, Микола Садовський і Опанас Саксаганський). В половині 80-их рр. зложив окрему драматичну дружину і розійшов ся із Старицьким, а хоч драматичні сили розділили ся, український театр здобув собі міцні підвалини до дальшого розвитку. Ся обставина була також могутною понукою до розвитку і підєму драматичного письменства. В 1877 а. гостював Кропивницький із своєю драматичною дружиною в Петербурзі, а театральна критика однодушно признала єму передове місце посеред сучасних драматичних артистів. Під кінець

житя переселив ся на свій хутір „Затишок“ у Харківщині († 1910).

Літературна діяльність Кропивницького. Хоч Кропивницький почав писати драматичні твори вже в 60-их рр., одначе ширше стала відомою его літературна діяльність тільки з 1882 р., коли вийшов „Збірник творів М. Л. Кропивницького Т. I.“ у Києві, в котрім напечатано 4 твори.¹⁾ Всіх драматичних творів написав Кропивницький около двайцяти. Его драми визначають ся розкішною, чисто-народною мовою, ідейним змістом і мистецькою обрібною. В них розсипані справдішні жемчуги пісень, жартів, приказок, пословиць, а твори его являють ся вірним образом народного житя, щирої і блискучої поезії та незрівняного гумору і доторкують ся найживіших питань того житя, як воно зложило ся на Україні під впливом реформ після знесеня крѣпацтва. Яркими красками живописує він сільських жмикрутів, глитаїв і всяких пявок, що звили собі вигідне гніздо в українськїм селі і висисають кров з безпросьвітного і безрадного селяньстаа.

Постать такого сучасного українського павука, що обснував ся посеред сільської громади і поступенно обмотує нитками своєї павутини темний нарід, вивів Кропивницький в особі сільського дука Осипа Бичка в драмі в 4-ох діях „Глитаї або ж павук“. Всі зависимі від него, бо всякий звертає ся в потреби до него за помічю і він нікому не відказує та ловить кожного в свої сіти, хто потребує гроша, і так з року на рік богатіє. Але при всім тим він прикидає ся тихим, смирним та богобоязливим і вижидає тільки пригідного часу, щоб запустити пазурі в печінки, а тоді вже не вимолить ся в него.

Иншу постать сільського глитає, у котрого можливе моральне відродженє, вивів Кропивницький в 4-дїєвій драмі „Олеся“, що належить до найідеальніших і найбільш мистецьких між его творами.

Головною дїєвою особою в драмі являє ся міщанин Кіндрат Балтиз, „дідич“ післяреформової доби, що всякими крутїйствами і кривдами видер ся „в поміщики“, розпустник і обманець, вима-

¹⁾ Друге виданє вийшло 1885. а в 1895'-ім третє з наголовком: „Повный збірникъ творивъ М. Л. Кропивныцького“ (Харковъ), в котрім поміщено 13 творів. Музикальні твори (як н. п. „Ревуть — стогнуть гори-хвилі“) замітні саморідним дотепом і сьвіжими мельодіями або й весела оперета „Пошились у дуриї“.

нив у молодого, легкодушного офіцера, Загриви, его маєтність і дім. Хоч він переняв ся свідомостю, що «у кого гроші — той і пан», задумав ще віддати свою дочку за молодого Загриву і зробити її дворянкою. Але се не вдало ся, бо Олеся полюбила простого, ідеального парубка Власа, сина бідної вдови, хоч не відважила ся виявити ему своєї любови, так само як і Влас бояв ся «баринні» признати ся до своїх для неї почувань. Загрива впіхав з рідного дому і кінчить своє жите самовбійством. Тимчасом Влас, вважаючи зустрічі з ним Олесі і її розмови іграшкою, посплає на домагання матери «старостів за рушниками» до одної сільської дівчини. Вість про самовбійство Загриву і сватане Власа так зворушила Олесю, що вона падає в нестямі. Балтиз з боязни о жите Олесі кає ся свого злиденного життя і згоджує ся, щоби Олеся їхала вчити ся і працювати відтак в користь ближних і страждущих, чому батько перед тим рішучо супротивляв ся. «Іди, вишукай довічньої правди, а потім повчати меш і нас», говорить він Олесі, коли вона охолонула з нестями. Олеся відчуває сю перемену в житю вітця і се оживляє її, вона чує, як оживляє ся її шпала, перед нею розкриває ся нове жите.

Ся драма, особливо остання її ява, викликає вельми мистецьке вражіє. Із становища ідеї се оден з найкрасших творів української драматургії. Тут стрічаємо справді мистецькі яви, як н. пр, замітна своєю простотою і дивною чистотою глибоко-поетична ява над рікою — вуджене риби Власом і Олесею. Автор вказує на се, як під впливом рішучих реформ змінюють ся суспільні й господарські відносини, та в переходовій добі являють ся серед суспільства жертви, що вимагають спочування й охорони. Насуває ся тут ам про себе висновок, що широка і справдішня просвіта може бути одиноким ліком на те суспільне лихо і сї болі. Олеся“ се рід мельодрами, написаної з розмахом широкої істи, з ясним виведенєм драматичних ситуацій, визначає ся наменитим даром помічування, а добірність мови додає великої стійности сій побутовій картині.

Окрім меншої ваги перерібок, як драматичні картини на основі Шевченкової поеми „Невольник“ або мельодрами І. Гушалевича „Підгіряни“, до красних творів Кропивницького можна зачислити „Дай серцю волю, заведе в неволю“ (драма в 5 діях), „Дві семї“, 4-дієві драматичні малюнки, „Зайди-голова“ (драма в 5 діях), „По ревізії“ (етюд в 1 дії) й ин.

Основу драми „Дай серцю волю“ взяв Кропивницький з сільського українського побуту. Ся драма визна-

чає ся богатством побутових черт, котрі кидають ярке сьвітло на народне жите в минувшині і сучасности. Одначе єї хибою є недостача осередка дійства і одноцільної драматичної акції, а яви не вяжуть ся тісно із собою.

»Дві семі« є займавим образком побутовим, написаним з повним знанєм, діві особи зображені вельми влучно, а дійство йде живо. Патріярхальній селянській семі з єї простотою і спокоєм протиставить автор цивілізовану семю панів, що вибила ся з селянства з єї домашньою сваркою, пняньством і розпустою. В першій глядять на подруже, як на ціль житя, в другій вважають подруже тільки покринкою для розкоші, гулятики і всякої деморалізації.

З дрібних драматичних творів Кропивницького безперочно найкрасшою є картина діяльности волосного суду „По ревізії,

в котрій зображає волосного старшину, що вибирає ся вже більше тижня їхати »по ревізії«, але загулявши, засипляє в похмілю та не виконує свого наміру. Вся дія сеї комедії йде жваво, весело, комізм дії є зовсім природний, а розмови переплітані дотепними та веселими жартами, одначе всі ті веселощі не закривають народної долі тих сумних порядків під орудою таких старшин. Правдива живопись дїєвих осіб, жвавість дійства, помірність комізму та вмілість викликати відповідні дійству вражіння стають певним доказом доброго знання народного житя і театрального видня вельми талановитого драматурга.

Так само вельми комічними явами визначає ся комедія в 1-ій дії »Пом прились«, в котрій бачимо живо схоплені картини з міщанського житя. На передовім місці виступає безпросьвітна темнота міщанина Панаса Гурина, що попав у руки місцевого »аблоката« шинкаря Гершка. Хоч декуди автор доводить в зображенні до пересадн, одначе взагалі твір сей є оден з ліпших.

»Лихо не кождому лихо, пнішому й талан« се трагікомічний етюд в 1-ій дії, живописує вдатно постать українського паламаря, за котрого віддає ся сільська молода дівчина, коли він позбув ся осоружного їй паламарства.

Літературне становище М. Кропивницького. Драматичні твори Кропивницького є цінним придбанєм на ниві українського драматичного письменства. В них виведене з великим знанєм жите народне не в сьвяточнім одягу, але в буденнім виді і якраз таке вірне зображенє буденного житя і народного побуту захоплює увагу видців і читачів. Певна в творах Кропивницького проявляє ся подекуди романтичний напрям, як н. пр. в драмі „Дай серцю волю“ (по

стати Семена й Одарки), одначе взагалі він живописує вірно й реально народне житє і виявляє знамените єго знанє, як і живої народної мови. Тимто красші єго твори мають тривку стійність на видні українського народного театру, а слава невмирущої творчої праці остане на віки як найкрасший скарб у народній скарбоні.

Кропивницький здобув собі славу jako першорядний драматичний мистець і письменник, музик і співець. Мистецькою й письменською діяльністю довів він до відродження народного театру для виконання важного історичного посланництва своєю велитенською силою і могутною вдачею. Він почав свою діяльність на полі, що лежало облогом і головно своєю власною працею осягнув се, що єго діло неначе широким морем розлило ся по сьвіту.

Іван Тобілевич (1845—1907) старший брат Миколи Садовського й Опанаса Саксаганського (Тобілевичів). відомий під прибраним іменем **Карпенка Карого** або **Гната Карого**, драматичний мистець і письменник, був сином хліборобачиновника ¹⁾ з Арсеніївки, в Херсонщині. Від батька, що був справдішньою ходячою енциклопедією народної мудрости, унаслідував він твердий і практичний розум, ясний погляд на житє, рішучість і витривалість у роботі. Здобувши початкову осьвіту в повітовій школі в Бобринці, вступив Іван Тобілевич у городську службу, в Бобринці, де єму довело ся служити з Кропивницьким, а потім секретарем поліції в Єлисаветі. Але ся служба не по думці була будущому митцеві і письменникові. Він старав ся поширити шкільну осьвіту і в тім змаганю великий вплив на нього мав учитель херсонської гімназії Дмитро Пильчиків, сьвідомий Українець, колишній член Кирило-Методіївського Братства. Але єго підозрено в приналежности до української громади і (в 1881 р.) заслано в Новочеркаск, де пробув коло двох років. Через те втратив посаду, а коли вернув ся із заслання, вступив (1883 р.) до театральної дружини Старицького, в котрій служили вже єго брати Микола й Опанас. Але Тобілевичеви заборонено виступати в театрі і аж по трох ро-

¹⁾ Так подає Дмитро Дорошенко, а Михайло Тобілевич навпаки каже (Рада 1912), що батько Карпенка Карого був бідний дворянин у Київщині.

ках заслання дозволено вернути на родину. Опісля на батьківським хуторі заняв ся хліборобською працею і тут перейшов добру школу житя, та зібрав собі багаті помічення і засоби для драматичної творчости. В 1888 р. вступив у дружину свого брата, Опанаса Саксаганського, і виступав на видні аж до останних часів свого житя, коли недуга підтяла его кремезну постать. Виїхав лічити ся в Берлін, але звідтам перевезено тільки его тіло, похоронити на рідній Україні (1907 р.).

Драматична творчість І. Тобілевича ¹⁾ починає ся з 1883 роком, підчас побуту на засланні в Новочеркаску. Тоді написав драму „Чабан“ („Бурлака“) заборонену цензурою і з того часу почав писати драми і комедії, що стали вельми цінним придбанєм українського театру. ²⁾ Всіх первотворів написав Карпенко-Карий вісімнайцять. Вони мають важне значінє не тільки для українського театру, але й високу літературну стійність і запевняють почесне місце в історії українського письменства „першому нині майстрови на полі драматичної літератури“, як висловив ся др. Франко про Карпенка-Карого. Головна заслуга его jako драматурга лежить в тім, що він перший порвав з етнографізмом в українській драмі, вийшов поза межі любовних і романтичних пригод, а звернув ся до суспільно-господарського і побутового житя українського народу в минувшині та в сучасности і обняв своїми творами ширші круги громадянства висших і низших верств суспільних. Обдарований справдішним

¹⁾ Ще в 70-их роках написав він кілька оповідань, але з того появило ся печатно тільки одно п. з. „Новобранець“ в „Раді“ М. Старицького (1883). Крім того напечатав нарис із споминів „Наталка Полтавка“ в літер. збірнику в пам'ять Ол. Кониського 1903 р. і звіт про український театр на 1-ім всеросійським зїзді драматичних діячів у Москві в „Трудахъ“ сего зїзду.

²⁾ Збірне виданє творів вийшло вперше 1886 р. п. з. „Збірникъ драматичнихъ творівъ Івана Карпенка-Карого“ (2 драми і 1 комедія); „Твори Ів. Тобілевича (Карпенка-Карого)“ видав В. Лукич 1897 у Львові (1 комедія і 4 драми); „Драми и комедіи И. Тобилевича (Карпенка-Карого)“ Одесса, 1897, т. I. (3 драми; 2 комедії); т. II, 1903 р. (2 драми, 2 комедії); т. III, 1903 р. (1 комедія, 2 драми) т. IV, 1903 р. (1 комедія, 1 трагедія, 1 драма); т. V, 1905, з переднім словом С. Єфремова (1 драма і 2 комедії). Окрім того виходили его твори і перерібки окремими виданнями.

драматичним талантом, добрим розумінєм психольогічної правди і незвичайним хистом помічування життя, впровадив цілий ряд свіжих, нечуваних перед тим мотивів і невиданих доси ріжнородних суспільних постатей. Живими й яскравими красками живописує Карпенко - Карий безпросвітність, некультурність і страшну темноту українського селянства, здирство, визиск, єго обдурюванє й обманюванє, а також погоню за легкою наживою і забобонність. Але доволі слабкий відгомін найшли сї характеристичні для сучасного становища українського народу явища, як суспільна нерівність, економічна журба і зубожінє.

Обсягом і предметом драматичної творчости Карпенка - Карого — се наше село, бідне, з тисячами злиднів, з хмарию темноти, що замрачує і душу і мозок українського селянина. В своїх творах живописує він хиже царство визиску і наживи і подає широку картину громадсько - суспільного розкладу серед різних верств українського народу. Але Карпенко не спинив ся на тих картинах громадсько - суспільного життя, а намагав ся пояснити ріжні психольогічні питання житеві, котрих основу творять також громадсько - суспільні відносини, одначе на тій основі виступають у него живі образи, типічно схоплені й індивідуально оброблені. Крім того маємо цілу низку історичних та історично - побутових творів, у котрих автор виходить з того погляду, що історія — се житє народу. Народне житє та суспільні відносини і тут творять основу драми, на котрій відбивають ся історичні події, виступають історичні постаті яко діти свого часу й обставин. Він звертав ся також до історичної минувшини, а „Сава Чалий“ може найкрасший історичний твір українського театру.

Карпенко - Карий дивив ся на театр як на поважну громадську потребу і школу естетичного й народного вихованя, а свою діяльність на театральнім видні вважав вельми важною службою громадянству. Яко драматичний мистець вибив ся Карпенко серед корифеїв українського театру на вершок мистецької умілости і був тут показною і саморідною постатю та виступав усе з яскраво зазначеною індивідуальністю, на театральнім видні він творив, а не наслідував. А так само яскраво і виразно виступає єго показна і саморідна постать сильною індивідуальністю в драма-

тичних писаннях, в котрих він являє ся самостійним творцем, а не наслідником.

Карпенко опинив ся в такім становищі, в яким чоловік не має спромоги видобути ся з житєвих суперечностей, тому єго драматичні постати хитають ся то в той, то в сей бік, глядять щастя в житю та звичайно не находять, бо не мають рівноваги в своїй вдачі, бо недостача сеї рівноваги зруйнувала сей спокій, сей лад, який оден тільки може дати щастє на сьвітї. Тимто в творах Карпенка сей розлад у житю, що стає невблаганою перепоною до щастя, що й самого автора завів у пригоди житєвих суперечностей, є головною основою єго творів, котрі найкрасше пояснюють сей житєвий розлад. Вислідом сего житєвого розладу буває безвиглядність і безнадійність, могила щастя. Отже навіть у комедіях проявляє ся сей безнадійний вислід: нема житєвого ладу ладу між метою витиченою в житю, а придбаннями того житя між потребами і домаганнями, а вдоволенєм і заспокоєнєм тих потреб і домагань, між правами а обовязками — все і скрізь „суєта“, як звичайно висловлює ся Іван Барилченко в комедії з тим наголовком. Для того і в комедіях Карпенка проявляє ся та справдішня саморідна прикмета українського гумору, що крізь сьміх відчуваємо якийсь сум, що шуткуючи займає душу з глибока.

Першою єго пробою був оден з найкрасших драматичних творів „Чабан“ („Бурлака“), драма в 5-ох діях а за нею дальше слїдувала комедія в 5-и діях „Мартин Боруля“, драми „Наймичка“, „Безталанна“ („Хто винен?“) „Хазяїн“, трагедія „Сава Чалий“ і ин. Останніми творами єго були комедії „Суєта“ і „Житєйське море“, з котрим мала творити трилогію ще третя комедія „У пристанї“, (одначе автор тільки обдумав її, але не встиг уже написати).

Драма »Бурлака« живописує важкий суспільний і політичний лад на Україні з єго нуждою, темнотою, здирством і самоволею та поганою господаркою громадських чинників. На сій темній основі виступає по мистецьки зображена сьвітла постать Бурлаки, так, що можна її поставити поруч із постатю »Миколи Джері«. Чоловік непохитної рішучости і сильної вдачі, він стає сам до боротьби з тими темними силами. Яскравими красками живописана постать волосного старини, сільського »чиновника«, злодія громадського скарбу і хабарника«. Вельми живо зображена постать

писаря, «правої руки» і помічника старшини. Се справдішня мистецька постать, саморідна і природно живописана, найкрасше зображена зпоміж усіх витворених в українськiм драматичнiм письменствi.

В драмі «Наймичка» (в 5 діях) зобразив Карпенко картину сучасного життя і розкрив у ній одну з найбільш болючих ран житєвих, долю нещасної сироти Харитини, що нічого не знає ні про свій рід, ні про своє походженє. Безталанна страдальниця, наймичка Харитина, чутливої і ніжної вдачі, викликає щирі спочування і сумні образи многих страдальців, обездоленх тими людьми, що не знають правди, а свiдомо витворюють такий лад, де нема супочинку замученій, але красшим силам і змаганням вистаченій душі. Автор стоїть непохитно на реальній основі зображуваної картини безборонних і тому всі постаті, наймички Харитини й інші, вірні обставинам і мистецькій правді.

„Наймичка“ представляє замітний поступ у розвитку української драми. На широкій етнографічній основі, з цілою низкою чудових побутових картин, розвиває ся весь психічний процес, що викликає драматизм сего мистецького твору. Автор своєю творчістю зображує боротьбу побутових справ, настроїв і поглядів і се дає йому спромогу живописати картину народного життя, не покидаючи етнографічної царини і засобів народної творчості. Тим способом Карпенко, як і інші українські драматурги останних часів, обрабляє в драматичній формі засоби народної епічної творчості, на основі котрої розвинула ся українська белетристика, не відступаючи від правдивого і вірного зображення, питомого поетичній народній творчості. „Наймичка“ Карпенка-Карого являє ся одним з найкрасших виконань сеї задачі українських драматургів.

Карпенко-Карий бачив, що „бідність, темнота і безпомічність гублять людей“, що в українськiм селі роздроблює ся земля і воно тим способом пролетаризує ся; тимто він яко поет хліборобської праці ідеалізує хліборобську роботу, бо по єго думці „кращого життя, як життя хлібороба, не має на свiті“.

В драматичних картинах в 5 діях «Понад Дніпром» зображає заподатливу діяльність Мирона Серпокрила, селянського сина, з висшою агрономічною освітою, як він з посв'ятою бажає служити темному і обездоленому меншому братови-хліборобови.

Мирон, хоч освічений чоловік, не вивисає ся понад своїх темних земляків-хліборобів і жертвує всі свої сили в їх користь. Суспільні змагання манять єго до діяльності в сільській громаді,

до організації «спілки», в котрій працює на рівні з іншими сільниками, мимо перепон з боку глитаїв і насмішок противників. Він навіть женить ся з селянкою, а се особисте щастє ще зміцняє єго сили. Одначе наслідком єго раної смерті спілка тратить свого основника.

Сї драматичні картини мають велике значінє яко взірці і гарні приклади тої любови для меншого брата, про котру Христос сказав: „Більше сеї любови ніхто не має, як що душу свою положить за другів своїх“. Гарна картина здійсненого хоч би в малім обсягу ідеалу правди, добра і братолюбія чоловіка до чоловіка, що вмів ще й інших підняти до того ідеалу, запише ся незатертими слїдами в серці і в умі видців і спонукає не одного до наслідованя. Кожда картина оброблена по мистецьки і всі вони зливають ся в одну плястичну цілість. Нема в драмі проголошуваня якихсь теорій і засновків, як се буває в деяких белетристичних творах, але все те впливає з поступків і дїл головної дієвої особи. Автор доторкує ся вельми бистро, проникливо і предметово пекучих питань про господарські спілки, про переселенє, про обопільну поруку, одначе при всім тим не сї питання, але високо мистецька постать Мирона, образ діяльної любови в користь ближних, надають творови суспільного значіня.

Драма »Безталанна« в 5 діях (спершу напечатана з наголовком »Хто винен?« виводить недібанє що до вдачі подружє. Основою своєю нагадує вона реалістичний твір Стеценка п. з. »Доля«, одначе мотив незгоди між невісткою і свекрухою є загально розповсюднений у народній поезії і є відгомном звичайного в сільськїм житю явища.

Окрім суспільних тем основою творів Карпенка-Карого служили історичні події. В історичних драмах виступає він горячим українським народолюбцем і зображає боротьбу народу з єго історичними ворогами. З того обсягу маємо пять творів: „Що було — те мохом поросло“, драма в 5 діях, „Лиха іскра поле спалить — сама щезне“ (або „Сербин“), драма в 5 діях, „Бондарівна“, драма в 4 діях, „Сава Чалий“, трагедія в 5 діях і „Гандзя“, драма в 5 діях з часів руїни (1663—1687 р.).

Драми »Бондарівна« і »Лиха іскра поле спалить — сама щезне« — се мистецькі картини, написані вельми гарною і звучною мовою. Основою перної послужили Карпенкови на-

родні пісні про гарну бондарівну, котру застрілив женихливий староста «пан Каньовський» «срібною кулею», коли не хотіла піддати ся его забагам. Сю тему обробив уже в драматичній картині Федір Заревич у романтичній напрямі, а Карпенко відступив від народного переказу і переніс сю подію на добу кріпосного права в другій половині XVIII ст., коли дідичі правобережної України знущали ся над крєпаками. Замість Каньовського висунув автор на передове місце его прибічника, шляхтича Герця. В сім творі взагалі мало історичного живла.

В драматичній поемі «Лиха іскра поле спалить — сама щезне» зображає Карпенко сина прогнаного й убитого Турками молдавського господаря, Юліяна, котрий з пімсти за турецькі наїзди став січовиком, щоби здійснити свою мрію, осягнути батьківський престіл навіть демовічним способом, бо він «родив ся на сьвіт князем і князем жити повинен», а для престола «варт пролити річку крови». А коли намір его не вдав ся, пробив себе кинджалом. Мимо нелюдської, лихої, справді демонічної вдачі Юліян сплюю своєї несхитної волі викликає спочування видців. Недостача реальности в будові і подробицях є слабою стороною сего твору.

Трагедія в 5 діях «Сава Чалий» зображає події з доби гайдамаччини XVIII ст. на правобережній Україні і вяже ся з іменем знаменитого ватажка Сави Чалого. Основою твору єсть боротьба українського народу за свої суспільно-господарські і національно-релігійні права з польським державним ладом. Головними дієвими особами трагедії являють ся «побратими» Сава Чалий і Гнат Голий, обидва незаякані лицарі-местники за народні страждання, борці за красшу долю України. Одначе оба ріжнять ся і вдачею і поглядами і змаганнями. У Сави переважає холодний розум в обчисленю своїх і ворожих сил, погамоване зворушення, поки можна буде успішно зміряти ся з ворогом. Гнат навпаки палає ненавистю і пімстою, в змаганю, «щоб усі були рівні» не зважає, що не наспів ще слушний час здійснити свою мрію. Він стає отаманом гайдамаків. Знівечене надій Сави на реформи спричинило его смерть на основі народного присуду. Твір сей задля мистецького викінчення належить до найефектовніших в українськїм письменстві.

Не менше, як творець драми з суспільно-господарською й історично-національною основою, визначив ся Карпенко-Карий яко комедіописець.

В комедіях бичує Карпенко хиби одиниць із різних верств суспільства, а найбільш з верстви середних селян-господарів, найкрасше єму відомої.

В комедії «Сто тисяч» (в 4-ох діях) зобразив він багатого мужика Калитку і его змагання до необмеженої наживи, що став жертвою обманьства.

Комедія історично-побутова «Чумаки» (в 4-ох діях) картає жадобу служби золотому телцеви і наставляє на праведні й щирі взаємини поміж людьми та безкористну любов. А поруч сеї ідеї, переведеної скрізь усей твір проявляє ся гадка, як страждання й недостатки ублагороднюють і поправляють людей.

В комедії «Хазяїн» (в 4-ох діях) зображає Карпенко, як капіталістичне хазяйство витискає останні соки з робітників, а інших гнобить на смерть. Успіх капіталу і праці основує ся на кривді й визиску. Між капіталом і працею, між хазяїном і робітниками непримирима і безвихідна пропасть. — Богатий хазяїн, мільонер, Терентій Пузир, всі думки звертає на «наживу», а его життєвою метою «хазяйство або смерть». Хоч має багато землі, все ему мало, «все бракує» землі. Він не знає ріжниць «що можна, а що не можна», — «аби бариш, то все можна», бо хазяйство — то війна, нікого не пощади — горе побідженим. Для суспільних і громадських справ він зовсім байдужний, а безплідність таких людей для рідного краю і народу гарно зобразив Карпенко словами Золотницького, родовитого багатого пана: «Ах ти нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею і розвіє, не проливши і каплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народа!»

Ідейна і займава комедія (в 5 діях) «Розумний і дурень» зображає вельми трагічну картину боротьби двох братів — старшого, поганого користюлюбця і лицеміра, котрого отець, уміло обманений, уважає єдино розумним, і молодшого — вельми чесного, щирого і праведного, котрий в очах засліпленого вітця являє ся дурнем.

«Мартин Боруля», іронічно-сатирична комедія в 5 діях, підіймає на глум сьмішне і безуспішне змагання гордовитого, багатого шляхтича того імені, добути собі дворянство, але при тім автор иноді покидає напрям поважного зображування життя і не цурає ся способів, обчислених виключно на забаву видців.

Літературне становище І. Тобілевича. Се неперечно найвизначніший драматичний український письменник. Він обнови в українську сцену впровадженням суспільно-побутової драми і комедії та збогатив своїми творами обмежені драматичні засоби українського театру. В них зачепив він так глибоко наше народне жите і дав такі мистецькі і вірні образи, що вони на довго остануть багатою скарбонаю для дослідників українського письменства. Драматична творчість Карпенка була живою, реальною відбиткою життя українського народу, его справ, настроїв, психіки і щирого обсягу его вподобань. А хоч у своїх творах він доторкував ся инколи навіть старих тем, то й тоді давав усе щось свого, власного, своєрідного. Правда, що й его твори не є ще

зовсім викінченими взірцями української драми, але ними довів він можливість і високу поучність справді народної драми, так що тепер не можна вже говорити, що у нас нема драми. Він досягнув у зазначених ним межах драматичної творчості справдішнього мистецтва, як ні оден з українських драматургів і впровадив до української драми здоровий житєвий реалізм. В історії українського театру Карпенко був сьвітлим явищем ідейного і цілком сьвідомого національного митця-драматурга і тому єго ім'я остане незатертими буквами записане в історії української національної культури.

35. Національне відроджене надпрутської України (Буковини). Йосиф Федькович і братя Воробкевичі. („Буковинська Трійця“).

У вельми трудних обставинах находила ся надпрутська Україна ще й тоді, коли в інших українських землях пробудило ся й розвивало національне житє. Хоч до 1849 р. ¹⁾ була вона злучена з наддністрянською Україною, не зворухнули її з вікового просоня ані змаганя галицької „Руської Трійці“, ані подув „весни народів“ не викликав познак хоч би такого умового й національного житя, яке проявило ся в наддністрянській Україні. Навіть нова конституція і свобода в 1861 р. не встигла розбудити там виразної національної сьвідомости, хоч би тільки посеред буковинської інтелігенції, щоби вона допомогла народови ступити на певну дорогу національного розвитку і поступу. Буковинсько-українська інтелігенція ще цілу четвертину столітя під перемогою німецького й волоського впливу гляділа сеї дороги і блукала манівцями „обєдинительних змагань“, для котрих помостом мала служити церковщина. Треба було ще чверть-вікової праці перших щиро народних поетів надпрутської України Федьковича і Данила Млаки (Ізидора Воробкевича), розпочатої на наддністрянській літературній ниві (до котрої небавом пристав ще й Григорій Воробкевич з прибраним іменем Наума Шрама), а попри те ще й просьвітно-культурної роботи галицьких переселенців на Буковині (як проф. Ігнатій Онишкевич, д-р Степан Смаль

¹⁾ До 4-го марця 1849 р.

Стоцький і ин.), щоби між тамошньою інтелігенцією розбудити національну свідомість та вивести її з об'єднательної блуканини на праву дорогу. Твори сих поетів уже в початках 60-их рр. пособляли розвиткові живого письменського руху та будили народне жите в ширших верствах українського наддністрянського суспільства і звернули на себе увагу Придніпрянщини¹⁾, поки своїх поетів вспіла зрозуміти й оцінити їх рідна надпрутська Україна.

Йосиф Юрій Гординський-Федькович ур. 8 серпня 1834 р. в Сторонці-Путилові, на буковинським Підгір'ю, в осередку Гуцульщини. Отець его походив із спольщеної т. зв. ходачкової шляхти із села Гордині в Самбірщині і писав ся Адальберт Гординський де Федькович. Він оженив ся із заможною вдовою по православнім св'ященнику, що з першого подружжя мала троє дітей. З другого подружжя зроджений син був охрещений у латинським обряді на ім'я Йосиф Домінік, одначе він виростав під опікою матери і природженої сестри Марійки, котрі були православної віри. Дома говорили вони тільки українською мовою, а сестра Марійка гарно співала і навчила малого братчика чимало співанок і казок. Вона визначала ся глибокою душею і ніжним чутем, а її чутливе серце мало великий вплив на Йосифа. Отець Йосифа, мандатор у Довгопільським околі, хоч дбав про дітей, поводив ся з ними строго, бо пасинок Іван був дуже буйний, тай Йосиф, великий пестій матери, зовсім не був із тихих і слухняних дітей. А що отець Йосифа і з матір'ю поводив ся не зовсім людяно, він уже змалку не злюбив вітця та перегадом навіть зненавидів і обминав его.

Спершу Йосиф доходив учити ся до домашнього учителя в сусіднім селі²⁾ і перейшов добре підготовленим до низшої реальної школи в Чернівцях, де добре вчив ся. На св'ята і вакації мав нагоду в Путилові пізнати народний побут. Скінчивши низшу реальну школу, вибрав ся з братом Іваном на Молдаву, глядіти собі прожитку і там найшов щирого приятеля і порадника, німецького митця живо-

¹⁾ Повісті Оєппа Федьковича, з переднім словом про галицько-руське письменство Мих. Драгоманова, Київ 1876.

²⁾ У протоєрея Ганіцького, стрийного брата матери.

писця Роткеля. Сей замітив у 17-літнього хлопця поважний погляд на жите, велику охоту до науки, талант, та бистре розумінє, але при тім велику нервовість і вражливість. Роткель піднімав у гору духа талановитого молодця, зазнайомив єго. з німецькою мовою і літературою (а також з французькою мовою) і чимало допоміг єму до висшої осьвіти. Тоді вже почав Федькович писати поезії німецькою мовою.

За принукою вітця вступив Федькович до війська¹⁾, в котрім провів найкрасший час (більш 10 літ) молодости, переважно на чужині, і се було жерелом єго невдоволення з житя, але при тім і значної частини єго творів. Свобідні від служби хвилі проводив він найрадше в товаристві вояків-краян, учив їх, сьпівав їм пісні, оповідав казки. Се була Федьковичева школа, з котрої він виніс демократичний сьвітогляд і любов народу, а се було також жерело недовіря до всяких „старших“, зовсім чужих людей для сих вояків. Вояки-краяни пригорнули зразу Федьковича до свого простого, широго серця ще тоді, коли він був рівний з ними, а він відносив ся з недовірем та жалем до батька і всякої старшини.

З нагоди австрійсько-італійської війни поставлено Федьковича поручником і весною 1859 р. вислано з єго полком через Відень, Трієст і Венецію до Льомбардії, де написав першу думку „Нічліг“ українською мовою в таборі під Касано (імовірно 31 мая 1859 р.²⁾). Навіяна вона привогою :

»Де хто ляже, Божа воля —
Є де спати, много поля,
Є де голов приклонити,
А зірниці їмуть сьвітити«.

(Руска Письм. XI. 1. 42.)

По війні вернув Федькович до Черновець³⁾, але хочам єго отець тоді проживав, не сходив ся з ним. Наспів

¹⁾ 1-го листопада 1852 р. і перебував у Чернівцях. З весною 1853 р. дав Федькович кадетський іспит і пішов із своїм полком до Семигороду, а у вересні 1854 р. прийшов із своїм баталіоном до Черновець, де вже літом 1855 знов був у Семигороді.

²⁾ Федькович не брав участі в боях в Італії.

³⁾ в серпні 1859 р.

тоді час его літературної творчости, коли він під впливом знайомих і приятелів почув у собі національну свідомість свого таланту. Тоді пізнав ся Федькович з професором гімназії, німецьким поетом Найбавером, котрий здобув великий вплив на него, а крім того з галицькими студентами Антоном Кобилянським і Константином Горбалем, що проживали в Чернівцях. Найбавер, вельми освічений чоловік, голосний свого часу імпровізатор, умів пізнати й оцінити справдішній поетичний талант Федьковича. Між ними скоро завязала ся щира приязнь. Федькович читав Найбаверови свої німецькі поезії, написані в Молдаві, а сей заявив єму, що в ліриці може міряти ся з кождим німецьким поетом і запросив его до участі в німецькій часописи „Bukowina“, котру небагом (в 1862 р.) став видавати. Найбавер, читаючи Федьковичеві переклади українських народних дум, зазначив, що не може налюбувати ся особливою вонию української поезії і бажав німецький нарід печатанем Федьковичевих поезій та переспівів познакомити з чудесною народною українською поезією. Найбавер впрсвадив Федьковича до деяких поважних домів, між іншими до вдови по уряднику Марошані, з котрої донькою Емілією навязали ся любовні взаємини¹⁾ Федьковича, що відбили ся значним впливом на его поетичній творчости.²⁾ В домі пані Марошані зазнайомив ся Федькович з А. Кобилянським, відтак з К. Горбалем і щиродемократичні погляди сих студентів довели до справдішньої приязни з Федьковичем. Вони навчили его скорописи, давали єму українські книжки (Кулішеву „Хату“, Шевченкового „Кобзаря“, Максимовича „Укр. народ. пісні, Збірники Вацлава з Олеська і Жеготи Павлі і т. п. і заохочували писати поезії рідною мовою. Нагода до сего лучила ся, коли А. Кобилянський з приводу появи перших чисел видаваної Б. А. Дідицьким часописи „Слово“ напечатав брошуру п. з. „Slovo na slovo do redaktora „Slova“.

1) Любов ся показала ся безнадійною, бо не було вимаганої для подружжя з офіціром кавчії.

2) Ся безнадійність любови виявила ся у вірші „До неї“, а також у німецьких поезіях „An Emilie“ і „Die Rose und der Schütz“ (Марошанка і Федькович) (гл. „Am Tscheremusch!“ Gedichte eines Uzulen, Czernowitz 1882), написаних пізною осеню 1860 р., коли Федькович лагодив ся відходити до Семигороду.

(в марті 1861 р.), в котрих помістив 16 поезій Федьковича (написаних з кінцем 1860 або з початком 1861 р.), а з тим почала ся дійсна літературна єго творчість. Після того Федькович відійшов із своїм полком до Семигороду і був приневолений розлучити ся із черновецькими приятелями; всеж таки оставав у щирій дружбі і переписці, особливо з Горбалем. Туга „за своїми горами, повними піснї і бервінку“, за своїми людьми, і взагалі за рідним краєм, доводила Федьковича на чужині до глибокого смутку. До тогож він занедужав, та ще й військова служба причиняла єму чимало горя. На чужині пробудила ся єго творча сила і з єго душі зарοїли ся піснї та думи, назнаменовані справдішним поетичним вітхненєм. На запросини Б. А. Дідицького післав Федькович деякі твори редакції „Слова“, котрі Дідицький оповістив з приміткою, що вони „йдуть в заводи з утворами найлучших наших поетів“, а відтак більшу прислану збірку видав п. з. „Поезїи Іосифа Федьковича Львѣвъ 1862 р.“ з автобіографією поета і своїм передним словом, що звеличило Федьковича майже на рівні із Шевченком, рознесло широко імя молодого поета та зробило єго вельми популярним. Федьковичем зацікавила ся живо молода українська громада, що горнула ся у Львові коло „Вечерниць“ і приєднала єго поміч для сеї часописи. З ним переписували ся часто єї члени Горбаль і Танячкевич, притім звернули єго талант на нове для него поле — повість і саме тоді появилася у „Вечерницях“ перша єго повість „Люба-згуба“. ¹⁾ Під кінець 1862 р. Федькович тяжко занедужав у Семигороді, а хоч щасливо перебув сю недугу, звільнив ся з війська і вернув на Буковину, де прийняв православну віру й імя Юрія, та писав ся з того часу Юрієм Федьковичем. Крім того перебрав ся він по гуцульськи, але що в урядових кругах се декого разило, волів він (з кінцем 1868 р.) зречи ся офіцерського стану, як покинути гуцульський сердак.

По 14-літній вандрівці сьвітами поселив ся Федькович від березоля 1863 р. в рідній хаті у матери в Путилові, на гім Підгірю, котре він такими гарними красками живопи-

¹⁾ видана також окремо в 1863 р. коштом українських семна-
рістів.

сував у своїх творах. Господарством мало що займав ся, навіть по смерті матери (1864 р.), жив сердешно з Гуцулами, ходив по храмах і гулянях, і в себе дома провадив жите, як звичайний Гуцул-селянин, учив дітий знайомих урядників ¹⁾ німецької і французької мови та трудив ся на літературній ниві. Окрім того протягом кількох літ Федькович заступав вельми горячо й уміло сервітутові справи Гуцулів, та хоч не був правником, виеднав кільканайцятьом громадам признане належних їм лісів та пасовиск. Після повороту до Путилова задумав Федькович одружити ся із сиротою по сьвященику. ²⁾ Але із сего сватаня нічого не вишло, чим він зажурив ся, бо бачив особливо по смерті матери, що не зможе сам вести гаразд господарства. Тому загадав сватати иншу попадянку, котрій присьвятив „Дві пісні рожеві. Моєму коханю на поклін“ (Чернівці 1865 р. ³⁾ Але й сим разом не поталанило Федьковичеви. Сї три невдачі викликали в його душі такий трагічний погляд на любов, що він у своїх творах майже ніколи не писав про щасливу любов, бо в его уяві була „люба — згуба“. Він відчував своїм вельми чутливим серцем, сї невдачі тяжше, як можна будо думати. Се розчарованє між иншими підкопало поетову віру в сьвіт та людей і ще більше поглибило его і так замолоду вкорінений зневірливий настрій, та довело до погляду, що „так єму було в зорах написано“.

В своїм ріднім селі здобув собі Федькович велике довіре Гуцулів, котрі вибрали его двірником (начальником громади) Сторонця - Путилова. Уряд сей виконував він вельми справедливо, розумно і дбало, але притім не залишив письменської праці. Навпаки нахил до навчання молодежи і розуміне потреб народу навели его на думку, подбати про пригідні книжки для народних шкіл. Він зладив передовсім

¹⁾ У начальника повіту і начальника суду. В 1864 р. військова управа перенесла его в тривкий стан спочинку, але хоч мав він хату й своє господарство, его пенсійка ледво могла вистарчити на скромний господарський прожиток.

²⁾ Юлія Діаконович, донька сьвященика в сусіднім селі Сергіях.

³⁾ Се була донька о. Волянського з Тюдева, котрій він присьвятив сю саму казочку про рожу і стрільця, яку свого часу вписав в альбом Е. Маршанці.

буквар для народних шкіл живою народною мовою (1866 р.). Одначе православна черновецька консисторія не прийняла єго задля фонетичної правописи, як і в два роки опісля галицька рада шкільна кр., коли Федькович не хотів згодити ся на вимагані нею зміни.¹⁾ Але педагогічний хист Федьковича здобув собі признанє, бо в серпні 1869 р. міністерство просьвіти іменувало єго шкільним інспектором на вижницькій повіт, а віденський наклад шкільних книжок видав єго „Співаник“ для народних шкіл. Новий сей уряд сповняв Федькович вельми уміло і своїми влучними поміченнями й розпорядками в шкільних та педагогічних справах виявляв не тільки основну знаємість педагогії й методики, але й випереджував у дечім видавані опісля розпорядки міністерства просьвіти. Одначе по двох роках сумлінного й запопадливого урядованя знеохотив ся Федькович, зрік ся 1872 р. інспекторства та виїхав до Львова, до котрого здавна манило єго бажанє, зажити посеред громади осьвічених, народололюбивих людей. Товариство „Просьвіта“ поручило єму видаванє популярних книжечок, а „Руській Бесіді“ мав він достарчати для народного театру оригінальних перекладних драматичних творів. Але свободололюбива і поетична душа Федьковича не могла навикнути до формальних вимог і бюрократичного духа, що проявляв ся в сих товариствах і він нерадо піддавав ся авторитетови столичних критиків та не хотів почувати себе, „як ученик переданами-професорами“. Львівські громадяни не помічували, не розуміли вроджених прикмет поета, єго схибленого візною в зьвіздочотство ума і містичного настрою. Марну визначену єму винагороду за літературну і просьвітну роботу відчував він неначеб „ласку“, а се болючо діймало гордого Гуцула та відтручувало від громади так, що він тав її обминати. Після піврічного побуту покинув він Львів та вернув огірчений до Путилова (в жовтні 1873 р.). Ще перед виїздом зі Львова відвідав Федьковича М. Драгомаїв і висловив замітний погляд про него: „Федькович видав ся мені капіталом, котрий і сам себе не вміє вжити як лід, і ті, що навкола єго, не вміють“. Заходами Драгома-

¹⁾ Федькович мав думку опісля зладити інші книжки для народних шкіл і тим способом живою народною мовою причинити ся до під-
му просьвіти, одначе залишив се після невдачі з букварем.

нова вибрало Федьковича „Императорское географическое общество“ членом і се підняло знов его духа із зневірливого настрою. Правда, не виконав він обіцянки даної Драгоманову, описати Гуцульщину, одначе за час трілітнього побуту в Путилові знов забрався пильно до літературної праці, а коли Драгоманів у друге відвідав его вже в Путилові (1875), помітив, що талант его марнувався. Смерть батька, що записав ему свій дім у Чернівцях, висвободила поета із самоти в Путилові і дала спромогу перенести ся до Черновцеь, де він поселився в унаслідованім по вітцю домі в середмістю (1876 р.). Тут відвідав він Ізидора Воробкевича. Про сї відвідини І. Воробкевич написав Ол. Барвінському отсї знаменні помічення: „Нині посїтив мене в перший раз Юрій Федькович, по гуцульськи одїтий, в окулярах і солом'янім крисаку. Здоровий, плечистий і гарний чоловік, лиш тихий і задумчивий; здається, що велика тяж йому серце давить. Его, так мені здається, не тішить ні сонце, ні луна, ні днина і ніч, ему все однаково, і слова тяжко з него почути. Дивувався я, чи то сей Федькович, котрий не раз так горяче писав, котрий щирим руським словом нас кормив і оґрівав. Він містичний чоловік, в его близькості якось одному *unheimlich* стає. — Просив я его, щоб нас спомагав ¹⁾, щоби сильно ще забренїв у свою ліру, на що він мені відповів, що нема для кого писати, нема читателїв“.

Велика вийшла шкода для дальшого розвитку Федьковичевого таланту, що Воробкевич, пригноблений власними клопатами, не відвідав Федьковича і з ним не сходився саме тоді, коли Федькович потребував щирого, доброго і прихильного приятеля. Та при всїм тїм Федькович дав Воробкевичеві переробленого „Довбуша“ для „Руської Хати“ і післав збірку поезій п. з. „Дикі думи“ із заміткою, що всї сї поезії „становя одну цілість, неначе поетичну автобіографію“.

Мало що не десять літ жив Федькович самотою без товариства осьвічених людей спершу в домі свого покійного вітця і займався зьвіздочотством, а его книгозбірня

¹⁾ Саме тоді І. Воробкевич займався з Ол. Барвінським виданем альманаха „Руська Хата“ і запросив Федьковича до участі в сїм виданю.

стає доказом, як пильно розсліджував він зьвіздочотство Єгиптян, Індів і інших старинних народів та „читав у зорях“. Опісля продав він сей дім, подарував путилівське майно своєму наймитови, поселив ся в закупленім за містом дімку і в хоробливім містичнім настрою та хоробливих навичках товаришував тільки з передміщанами і ремісниками. Із сего товариства видобули єго черновецькі народовці, дали єму хату в „Руській Бесіді“ і втягнули до участі в часописи ним заснованій п. з. „Буковина“ (1884) та в „Бібліотеці для молодежи“, для котрої Федькович писав повістки і поезії. Се підняло на хвилю Федьковича із духового занепаду й оживило єго духа. Ювілейний обхід 25-літньої літературної творчости Федьковича, устроєний черновецькими народовцями (1886 р.), підбадьорив єго до літературної праці, котрої він не кидав до останку, одначе се був останній відблиск погасаючого житя, котрому положила кінець несподівана смерть (11 н. ст. січня 1888 р.).

Характеристика поетичної творчости Ю. Федьковича.
Літературна творчість Федьковича починає ся з 1861-им роком (поетичні складання в брошурі „Slovo na Slovo“). Окремим виданєм появили ся вперше „Поезії Іосифа Федьковича“. Ч. І. Львовъ, де поміщене „Слово одъ Издателя“ Б. А. Дідицького. Поруч саморідних творів поетичних, переважно ліричних, написаних підчас побуту в Семигороді в часі тяжкого душевного пригноблення Федьковича, поміщені там також пересьпіви з Улянда, Гетого і Шілера. Перші твори Федьковича — се „жовнярські думи“, спомини з вояцького житя, пережитого самим поетом, зложені ладом і розміром народних пісень, з котрих він брав і зміст і форму, хоч се не збавляло їх самостійности. Дванайцятилітна в тих часах військова служба відривала молодого хлопця зпоміж родинного середовища, з рідного краю, і кидала в зовсім відмінні обставини на чужині, поміж людей чужих мовою і вдачею, відбирала єму свободу і все, чим гарне людське житє. Тимто така нагальна переміна всіх житєвих обставин викликувала в уяві новобранця сумні образи, тугу і бановаве за родиною й рідним краєм, за змарнованим житєм, тужливий і розпучливий настрій. Усі ті почування живописував Федькович у „жовнярських думках“ та-

кими яскравими красками, що до глибини зворушують кож-
де серце.

»Святий вечер« викликає в душі новобранця таку тугу,
що єму »серце мліє«, переносить его в уяві в рідну хату, до не-
чепки старенької, »що там зима тяженькая, а їй студено« —

»Нема. нема єї кому	І схопив ся як поломинь,
Врубати дрівець,	Полетів як птак,
Бо їй синок, оден в дому,	А вітер з ним не йде в догін,
Цісарський стрілець«.	Бо годі му так:

Бо він летить до матоньки

Старої домів,

Дрівець єї врубатоньки,

Би хатку нагрів. (Руска Письм. XX. 1. 36).

Туга і розпука доводять новобранця до самовбійства. Поста-
влений »на шельваху в цісарськім дворі« рекрут »на хвильку за-
снув« »та й снить ся му, що ходить десь по синій горі« »і був
би він багато ще снів«, але »дзвін на Стефані« будить его:

»Утер собі і личенько,

Утер си і гвер...

Кров точить ся по мармурі

А жовняр умер«. (ib. 35.)

Смерть вояка (»Трупарня«) живописана з великим реаліз-
мом. »В шпитали на подвірю жовняр варту ходить«, »в трупарни
жовняр на смерть спочиває«, »під голов му цегла і одна і друга«,
а шельвах скрізь вікно на него споглядає, бо ніби плач голубки
по трупарни чує і бачить:

»Сидя діточок двое, видко, спротинї,

Головков бють до лави, аж ослопи синї.

А з тими діточками повдовіла мати,

Хлиає бідну голов, ніби хоче спати.

Нї плаче, нї голосить, бо — відай не може:

Липи часом. часом йойкне: »Боже милий, Боже!«

(ib. 53—54.)

Такий сам реалістичний образ смерті вояка-сироти вводить
поет »В церкві«:

»Молод жовняр в домовинї мертвий спочиває.

Нї сестричка не голосить, ненька не вмлїває,

Липи там свівчка воском плаче, а за нев — ікони.

А святии виїшов з книжков, над мерцем голосить,

І послїдне цілобзанє спротинї просить.

Но ніхто го не цілює і ніхто не буде.

Прибивають чорне віко, свівчка спала, кліє.

Нї сестричка не голосить, ненечка не мліє.

Винак то жовняр, сиротина, хто тужити буде? (ib. 34.)

Хоч в сих творах проявляє ся головню сумовитий і журливий настрій самого Федьковича, котрий не любив війська, що викликувало „тільки болю, тільки нуждованя“ в его вельми чутливім серцю, то треба таки признати, що сї погляди на жовнярську долю вичитав поет у душі народу і переняв ті настрої сумовиті та журливі, котрі так гармонійно зливали ся з его власними почуваннями.

Та хоч Федькович підчас австрійсько-італійської війни не брав участи в боях, відчував він той глибокий жаль і важку тугу вояків, що йшли на боєвище й трупом поле крили, тому так живо і правдиво висьпівав їх тривогу в думках і сьпіванках „У Веронї“, „Товариші“, „Під Маджентов“, „Під Кастанедолев“ і ин.

Вмираючий у Веронї вояк просить свого »камрата-брата« :

»А як я, братчику, вже загину,
Витеш ми трумну-домовину,
Та помалюй доокола,
Зложи в ню брата, як сокола«.

Відтак просить его, взяти »листки намальовані«,

»Та озьмеш перо білесенькое,
Там озьмеш писати, порошити,
Словечками ворошити,
А сльозами посипати,
Ліпити обручков,
Щоби знала мати,
Що твоєв то ручков.
Щоби знала моя венька,
Що лекше конати,
Як є ручка вірнесенька
Листок написати«.

(ib. 104.)

Тяжка, як Федьковичеви здавало ся, безвихідна недуга в Семигороді, „перепалила“, як він висловив ся, „его серце“ і скріпила ще більше той сумовитий настрій у написаних тоді творах „Сонні мари“, „Пречиста Дїво, радує ся; Маріє!“, „Як я, братя, раз скончаю“ й ин.

В поемі »Сонні мари« (ib. 47.), навіяній споминами про Венецію, стає перед ним в уяві его мати, до котрої він промавляє то довгій блуканині по ріжних краях :

...»нині повертаю
Назад в Підгірє, знов до свого краю,
»Щоб тут хоч свою голову зложити«

розмальовує чудовими красками сю країну, на котрої згадку ви-

ринають в его уяві всі з нею звязані події про Довбуша, его могилу, его »брата« Івана, про першу любов поета (»До неї) ітп.

При всім тим сумовитім настрою, що вилив ся такими гарними і високо-ліричними думками і сьпіванками, на хвилину, неначе ясний, соняшний промінь, блиснула також весела, погідна думка в творах „Стрілецька пригода“, в поемі „Воля не бранка: „Панна та й Циганка“, що відносить ся також до першої его любови (Е. Марошанки).

Окрім творів, в котрих Федькович висьпівав „жовнярську долю“, тим самим пережити і его „камратами-братами“, виявив він також сьвідомість свого послаництва в народі, розуміне своєї „сьпівацької долі“ в творах звернених „До руського Боянства“, „Сьпівацька добраніч на скін Т. Шевченка“, „До нашого батька Могильницького“.

Він зголошує ся до сего »руського боянства«, »почувши в своїх грудех пісні силу Божу«, »щоби сьпівати, »що Підгірє діє«, »як тамки раз бувало, як колись там буде«, »як там ся шастьє, доля, слава, радість дружить«. Хоч тоді мало що знав про Шевченка й его твори, відкликає ся до него :

»Спиж ти, руський соловію,
Я за тебе тужу,
А як тутки зазоріє,
Я тебе пробужу“ (ib. 32)

і уявляє собі, що він займе его місце.

Скоро лише Федькович підняв ся із своєї тяжкої недуги, розвивав ся бистро его поетичний талант. Правда, він тужить все ще за матерю, за горами і рідним краєм, нарікає на страчені літа, натякає про смерть і могилу, але при всім тим більші твори, як „Новобранчик“, присвячений К. Горбалеви (1862 р.), перероблений в більшу поему „Дезертир“ (1868 р.), „Лукьян Кобилиця“ (1862 р.), а навіть дрібні твори, як „Окрушки“ й ин., є певним доказом значного зросту поетичного таланту Федьковича. В них ще яскравійше виступає поет проти мілітаризму, що так важко відбиває ся на долі народу, виявляє вельми різко своє завзяте проти народних гнобителів, зачіпає сьміло суспільно-політичні питання („Л. Кобилиця“), що ворушили тоді Буковиною так, що спершу не могли сі твори задля цензурних трудностей появитись печатно в цілости. Але

тоді вже почав Федькович дуже пильно розчитувати ся в Шевченковім „Кобзарі“ (в другій половині 1862 р.) і, як він сам висловив ся, геній Шевченка пригнобив і запово-
нив его зовсім, так що вже в згаданих у горі поемах стрі-
чаємо ся з могутним відгомоном Тарасової музи. В пізній-
ших творах („Мертвець“ — нагадує „Катерину“ і „Тополю“,
„Городенчук“ — Перебендю, „Шипітські берези“ — „То-
полю“ і т. и.) під кінець 60-их і в 70-их ще більше піддав
ся Федькович впливови Шевченка, так що вони являли ся
неначеб пересьпівами творів і повторюванем цілих зворотів
і образів Шевченкових. Одначе й у сих навіть творах зберіг
він подекуди свою саморідність.

В дрібних віршах (н. пр. Окрушки) стрічаємо чудові лі-
ричні або описові місця, націховані ясністю, прозоростю і гармо-
нією (н. пр. »Рожа« 1872):

»В неділеньку вранці
Ідуть новобранці,
А мій милий чорнобривий
У білій катанці.
»Чекай, милий хлопче,
Най припну ти рожу!«
— »Не чекаю, серце моє,
Чекати не можу,
Бо ті твої рожі
Сльозою зрошені!...

Вповідав ми тарабанчик,
Що ми розлучені.
Але як убють мня,
Коби посадили
Ту червону твою рожу
На моїй могилі.
Та рожа прийметь ся,
Мая розцвітеть ся, —
Під зеленев муравою
Серце стрепенеть ся«.

(ib. 297.).

Так само з дивною силою блиснув поетичний хист Федько-
вича в поемі »На смерть званого брата Михайла Дут-
чака« (1867—1868).

Коли в перших своїх творах Федькович не виходив
поза обсяг свого Путилівського раю, чудового Підгіря, та
поза обсяг „касарні“ і звязаної з нею „жовнярської долі“,
то опісля обнимає він своїм світоглядом усю Україну, стає
за правду і волю всего українського народу.

А всеж таки, хоч Федькович своїм чутливим і ніжним
серцем обіймав усю Україну, линув він своїми думками до
тих чарівних гуцульських переказів, з котрих перед его уя-
вою виринала могутна постать гуцульського ватажка Оле-
кси Довбуша і горячим бажанєм поета за весь час літера-
турної творчости було, звеличити сего гуцульського героя.
Вже в першім виданю поезій Федьковича (1862 р.) появляє
ся поема „Довбуш“ і тоді вже мав він плян драми гото-

вий, написав відтак єго жите і сьпіванку про него, та в 1869 році напечатав у „Правді“ дві перші дії з „дивоглядії“ „Довбуш“, в котрій вивів на виднó єго батька Василя; на останку в „Руській Хатї“ оповістив „трагедію в 5 діях“ (також окремо, з передним словом), в котрій являє ся головним героєм Олекса Довбуш. З епічних замітний твір „Празник у Такові“ (боротьба Сербів за волю в 1815 р.) і „Киртчалї“ (зрадник у змаганнях Болгар до визволення з турецького ярма).

Любов є найважнійшою понукою в сій трагедії. як взагалі є се перше і найгорячіше чуте, від котрого мякне серце гордого Гуцула, мовби-віск від огню, але западає ся і вибухає кровавою німстою, що розриває всі перепони, як порох від вкиненої в нього іскри. І в житю Федьковича важну і сумну в наслідках ролю грала любов. Згадані в горі три невдачі в єго сватаню і змаганнях до подружа настроїли єго трагічним поглядом на любов, та навіяли єго душу тим містицизмом і тою зневірою, що завели єго у нетрі звівідочотетва і пропасть хоробливих житєвих навичок, що не остало без шкідного впливу і на поетичну творчість, передусім у »Довбуші«. Олекса Довбуш, опанований якимсь дивним фатум, »чорною долею, чорним ангелом«, як Гетівський Фавст Мефістом, любить ся по черзі в Гуцульці Дзвінці, в донці старого Моргана, демонічній Циганці Цорі і в гуцульській княгині Наталії, не сьвідомий сєго, що се мають бути єго сестри — доводить людий до смерти, на останку і сам гине і тільки тоді дізнає ся, що він сестри любив.

В уяві Федьковича був Довбуш представником ідеї свободи на Гуцульщині і тому поет вистачив єго всіма прикметами лицарськими, а щоби єму надати значіне історичної постати, видвигнув єго в сю далеку давнину мітичну, коли Гуцули поклоняли ся ще поганським божищам. Цілі роки запопадливої праці вложив Федькович, щоби сєй твір, »може й остатну лепту« дати своєму »любому та убоженству руському народови«, як він писав І. Воробкевичеві.

Крім »Довбуша« написав Федькович драматичну однодієву іграшку »Так вам треба!« і перелицював Шекспірову комедію »Приборкана гоструха« ¹⁾ п. з. »Як козам роги виправляють«, обидві непригідні для театральних вистав задля пересадного комізму. Пізійша перерібка іграшки »Так вам треба!« п. з. »Сватанє на гостинці« вийшла ще слабша. В 5-дієвій мєльодрамі »Керманіч або Стрілений хрест« живо-

¹⁾ Такий наголовок дав П. Куліш своєму перекладови Шекспірової комедії.

писує поет з мистецьким хистом жите Гуцулів знад Черемоша, а виведені на видню дієві особи нагадують відомі з его повістий постаті, але вони поставлені тут ще з більшим оживленем. Тимто сему творови належить ся одно з красних місць у драматичнім українськім письменстві. — Франку дводієву »Запечатаний двірник« перетворив Федькович свобідно з німецького твору Е. Равиша і приладив уміло для українського театру. — Федькович зладив також переклади Шекспірових трагедій »Гамлет« і »Макбет« на основі німецьких перекладів і переклад трагедії Р. Готшала »Мазена«.

Жаль Федьковича до українського суспільства задля рівнодушности до его творів довів до того, що поет після переслання Воробкевичеви „Довбуша“ майже 8 літ не відзивався ¹⁾ печатно, але віддав ему „Дикі думи“, котрі з 1877 роком почали появляти ся в „Правді“ і в „Ділі“. Сї „Дикі думи — думав Гуцул-Невір“, як він себе назвав, підписуючи сю „неначе поетичну автобіографію“, справдішню окрасу его поетичної творчости.

Сей Гуцул-Невір — то Марко, котрого треба вважати самим Федьковичем. Ляха »доля з торбами« судила ему бути кобзарем. А що не було кому зладити его кобзу »на давний стрій«, довело ся ему сьпівати »на новий стрій«. Одужавши з тяжкої недуги, бажав сьпівати давним ладом, але нещаслива любов затроїла ему жите, бо нема справдішньої любови, тільки зрада, а як і є любов, то з колючками, неначе рожа. Тільки в іранській казці (»Рожа«) царівна справді любила простого стрільця. Але любка Марка-кобзаря не хоче слухати сеї казки і тому він не може видужати, хоч уже відчуває пільгу. Він згадує нещасні любовні події, як у Шиноті сестра сестру отруїла (»Шинітські берези«), бо обі полюбili одного і стали березами.

Він оповідає, як Циганка отруїла і себе і легіня, що думав з иншою одружити ся, як за якимсь керманичем, що потонув у Черемоши, кинула ся дівчина в плесо ріки. З тої недуги, в котрій насували ся привиди сумної і нещасної любови, очуняв Марко і бажає трудити ся для України, де Тарасова пісня збудила нарід до жита, хоч і там не гаразд. Марко не запродасть »кремельським каганам« (московським царям) свою душу. Тимчасом желізний король (цар) сльозами умиту царівну (Україну) уводить на ланцусі у сьвітлицю і велить їй »присягати на желізну книгу« (мабуть указ з 1876 р.). Чорні косарі (московські попи) »косять людські душі« і »змітують в стогни«. Тимто Марко-кобзар вертає в свої гори, бо й на Буковині люди забули, якої вони матери діти, і там не находить він відради та йде в сьвіт над Дунай, де колись Серби

¹⁾ Видав тільки 1882 р. в Чернівцях „Am Tscheremuschi. Gedichte eines Uzulen“, прихильно повитані німецькою критикою.

за Милоша Обреновича скинули турецьке ярмо, а тепер (1876 р.) знов там заносить ся на бурю. І тут кобзар Марко стрічає зраду в любови. Визволив Серб Туркиню з неволі, полюбив її, а »в'на се з Греком полюбилає« і він їх обое зарізав. А що над Дунаєм сумно, вертає Марко в гори, хоч і в Гуцулів нема щастя. Багачкий син застрілив ся, бо полюбив бідну дівчину, з котрою не позволив батько й »кумки із свашками« ему одружити ся. Треба отже ждати, поки збудить ся король - Гуцул, що вмів ся в бій з богами і за кару спить у Сокильськім, колиж збудить ся, то й може завязати Січ на Чорногорі. Та поки що гинуть керманичі у Черемоші, сокирники по лісах, вояки стріляють ся з туги за рідним краєм. Кобзарська зоря блудить на небеснім лукоморі і розсипалась на мак. Байдужність суспільства, котрому він сьпівав, довела его до зневіри і він »з кобзини струни змок, та гай у кліть з нев'!... На що й грати, коли нема кому...«

Жива вдача Федьковича перла его до діяльности для народу, для України. Він служив народови працею і радою, але зустрічав ся з перепонами і се навело на его чутливу душу глибоку зневіру, тимто влучно замітив М. Драгоманів, що суспільство не вміло вихіснувати як слід его визначного таланту.

Все те впливало некорисно на розвиток его поетичного таланту, але не зломило, бо навіть тоді, коли під могутнім впливом Шевченковї музи можна було помічувати подекуди занепад самотійної творчости, писав він чудові повісти й оповідання. Его талант не знидїв, а навпаки виявляв велику творчу силу і саморідність. „Се діла цілком его власні, самотійні, яких не було ні перш, ні послі у галицькім письменстві,“ писав про его повісти й оповідання М. Драгоманів. „Федькович у них почав малювати жите гуцульського селянина так, як Тургенєв — московського, Квітка і М. Вовчок — українського, Авербах — німецького, Жорж Занд — французького. З них „треба починати нову добу в галицько-руському письменстві.“

І в сих творах головною понукою є любов, звичайно нещаслива, як у віршованих творах Федьковича. В першій повісти »Люба-з губа« Василь пропшває кулею Ілаша, що одружив ся з его любовю, але й сам собі заподіває смерть. — Гуцул Марко в повістці »Хто винен?« не може спокійно дивити ся на се, як его любя Катина вяне за старим нелюбом, стає в єї обороні, коли старий розмахнув ся сокирою до неї та хотів ударити в голову. Марко гине в темниці за те, що старому сокира повихнулась з руки і він упав мертвий поражений нею прямо в чоло. — Гу-

пул Тодір кидає ся в плесо Дністра через »Безталанне Закохане«, з Оленою, котра полюбила Тодора, але віддала ся за Угринчукового Митра. — Капраль Тимко гине від кинджала »Таліянки«, коли вона дізнала ся від нього, що не може з нею одружитись, бо він уже жонатий. — Подруже з удовою доводить також до смерті, бо »у вдовиці чари на полиці«, як Федькович зобразив се в оповіданнях »Стрілець« і »Пісня молодецька«.

Гуцул не може без пімсти стерпіти кривди заподіяної кому-небудь з родини або побратимови. З пімсти застрілив »Са фат Зіннич« на весілю товариша Янка за те, що покинув свою любу Марту та оженив ся з богачкою — а відтак, як сам каже, йде до арешту покутувати за правду. — До пімсти зриває ся Іван за знеславлене своєї сестри Марічки, полишеної перед его відходом до війська на опіку »Побратима« Сидора Чобанюка. Марічка »упила ся в Черемоши« не діждавши вінка, але й Чобанюк, сьвідомий своєї провини, вириває пістолу в Івана й себе карає за зраду. В тих оповіданнях вельми вірно і яскраво зобразив Федькович палку вдачу Гуцулів і влучно про се висловив ся: »Гуцульська славо, — яка ти крівава!«

Але й щира дружба живописана в оповіданню »Три як рідні брати« з житєвих споминів поета вірно і правдиво. — Капраль Бая визволений з війська стає на місце Шовканюка, щоб сей міг піти до вмираючого брата. Замерзлого в дорозі від тріскаючого морозу Шовканюка відратовує жандарм Тайвер, а Нестерюк помагає Шовканюкови підвинути зруйноване родинними нещастями господарство і женить ся з Шовканюковою сестрою Марійкою. Шовканюк бере Нестерюкову сестру Катерину, жандарм Тайвер, що відратував від смерті Шовканюка, случайно відпитує его в селі і женить ся з его сестрою Оленою. Сердешний капраль Бая, що саме тоді являє ся в селі, дружбує жандармови і радіє щастем тих, що зібрали ся три, як рідні брати.

Відмінну тему положив Федькович основою оповідання »Опришок«. Гуцул віддає на пів року свого подуфалого і палкого сина Івана до старого Донди, що бував в опришках, щоб присмирнів під его твердою рукою. Коли Іван зорепливої ночі пильнував садовини, приплив молоденький парубок Василь Зарічук під сад човном, де его дожидала донька старого опришка. Дістало ся дротяною нагайкою Василеви за те, що розмовляв з дівчиною у саду, а після того велів ему опришок староєтів прислати: не помилував й Івана, що не сповістив старого про сю розмову в саді і тим відучив подуфалости і палкості.

Деякі критики замічають, що в повістях Федьковича вельми мало реального житя, що в них бачимо в більшій часті Гуцулів у сьвяточній одежі, а замало виступає там буденне житє, що перед его очима стояла золота Гуцульщина, в котрій не було иншого лиха крім з нещасливої

любови. Правда, він живописує лицарську вдачу, безмежну любов, побратимство, гостинність — одним словом „гуцульську славу“, одначе треба тямити, що ще в часі молодости поета особливо Довгопільський окіл, сей гуцульський рай Федьковича, не знав паньщини, а населенє жило достатно і спокійно в горах, недоступних обходах і облазах. З тих часів живописує Федькович події з життя сьмілими, головними тільки, але мистецькими чертами в блискучій, викінченій формі і подає нам зовсім самостійні, повні життя і вірности образи з побуту сільського або жовнярського життя з такою оригінальністю, як перед ним не зумів сего вчинити ні оден галицький ні буковинський письменник. Тимто справедливо писав Куліш Партицькому: „Не навітшаємось ми тут речами вашого Федьковича (і наводить з „Бесталанного Закоханя“: „Пливе Дністер тихий, як той руський нарід, широкий, як єго думка, глибокий як єго рани“ і т. д.). На палітрі в сього маляра свої — не позичені фарби“, а „Опришка“ зове „невиданою появою в нашій літературі“.

Вельми хосенну роботу розпочав був Федькович також на педагогічній ниві і Букварем, за котрим мали слідувати інші шкільні книжки, бажав він промостити дорогу до народної школи в рідній мові, одначе заскоружлість тодішних властей не дала спромоги перевести сю спасенну ідею. Всеж таки видав він „Сьпіваник для господарських діточок“ з напівами, котрий найшов вхід до школи і сі пісеньки й тепер висьпіває українська дітвора по школах. Педагогічну і народно-просьвітну роботу провадив він дальше і в товаристві „Просьвіта“ у Львові, для котрої написав гарну програму видань і вложив тут чимало труда, а хоч не все з тої нагоди написане стоїть на висоті поетичної творчости, всеж таки, „Проскура“, „Байки“, „Пісні жовнярські“, „Руский лїрник“, „Колядник“ і ин. будили в українській шкільній дітворі національну сьвідомість так само, як і воякам присьвячені поетичні складання закріпляли їх серця народолюбивим духом (н. пр. „Нова Січ“), хоч між ними були сьпіванки, навіяні для сеї держави, якій вони служили, льяляльним духом.

Продовженєм інспекторської і педагогічної діяльности й літературної творчости були популярні писання Федьковича, зладжені для „Просьвіти“ і сим товариством видані.

Правда, їх основа головно релігійно-моральна (житя деяких святих), дещо з тих писань навіяне містицизмом, одначе Федькович намагався розбудити в широких народних верствах охоту до читання і цікавість такими оповіданнями, як перероблена з Чокого повістка „Село фармазони“ („Das Goldmacherdorf“), щоби опісля впровадити читачів до поважніших поучних читань. Збережені в рукописах наготовки популярних писань, задуманих Федьковичем, свідчать, що він поважно задивлявся на всенародну просвіту і розумів добре її досягність.

Сі писання Федьковича для народної школи, для „Просвіти“ і „Руської Бесіди“, хоч не дорівнюють що до літературної стійкості іншим його творам віршованим і прозовим, стають певним доказом незвичайної пильності і робучості, котра могла би була принести великий хосен українському письменству, наколиб справді було кому покерувати визначним талантом Федьковича і покористуватися ним, піддержувати його духа й охоронити перед зневірою містицизмом.

*Літературне становище Федьковича*¹⁾. Федькович був перечно вельми помітною появою на ниві українського письменства, визначився як перворядний поетичний талант і вже першими своїми творами здобув собі славу та визнання міродатних знавців літератури поза межами України. Іван Тургенєв, котрому проф. Ціхановецький у Гайдельберзі читав (в 1862 р.) поезії Федьковича, був ними одушевлений і висловився про нього: „Се великий поет!“ Вісько цинив його і П. Куліш: „Думи вашого поета Федьковича, писав він А. Кобилянському, дуже вподобався. Трохи, а не перший се ще в нас поет! Федькович прислухався до народних пісень, тим він і рідніший нам од усіх інших наших поетів. Народна пісня була взором і нашому Шевченкові“.

Перша і головна заслуга Федьковича, що він промовив широкий шлях народній мові (з прикметами гуцульського говору) на ниві письменства в наддністрянській

¹⁾ Писання Оспна Юрія Федьковича, перше повне і критичне видання, у Львові, т. I—V, 1902—1910. — Д-р Ос. Маковей, Життєпис О. Ю. рдинського-Федьковича у Львові 1911.

Україні і бистро вперед посунув его розвиток, а в надпрутській Україні своїми творами на цілу четвертину століття випередив людей, котрі тоді ще не могли его зрозуміти й оцінити. Думки, сьпіванки і повісти Федьковича виявили нам живою мовою все те, що его серце чуло, вони вийшли з глибини ніжнього й чутливого серця і трафили до серця чаруючою простотою і мельодийністю слова. Твори его націховані переважно тужливою сумовитостю, глибоким, трогаючим ліризмом, але деколи блисне в них також ширий і погідний гумор. Рідко коли сягає він у своїх творах поза обсяг гуцульської країни або жовнярських переживань і підіймає ся до загально людських та історичних подій. Неширокий овид розкривав ся в творах Федьковича на народне жите, однак у всіх бачимо не видумане, але дійсне жите, відчуваємо, що поет усе написане передумав і переболів за себе і за близьких ему людей своїм чутливим серцем.

Із самої природи вже незвичайно вражливий, навіяний до того ще питомою гуцульському племені містикою, переняв ся він під впливом невідрадних житєвих обставин, творів німецького філософа Шопенгавера і залюбованя в зьвіздочотстві зневірою і містичним сьвітоглядом, яким у значній часті замрачені его писаня особливо з пізнййших літ творчости. А всеж таки при всіх тих відємних проявах твори его причинили ся до розбудження національної сьвідомости і народно-культурного житя не тільки в его рідній країні, але стали спільним добром усіх українських земель, діждали ся перекладів не тільки на інші словянські мови, але й на німецький язик і дали ширшому сьвітови пізнати в українськїм народї такі прикмети, яких не зображували інші українські письменники.

Велика заслуга Федьковича в тім, що він перший у надпрутській Україні сьвідомо переняв ся ідеєю — писати про широкі верстви народу его рідною мовою, черпати поетичні мотиви з народного житя і се додало крил его талантови.

Майже сучасно з першим соловієм надпрутської України, Юрієм Федьковичем, відозвав ся его земляк-поет Ізидор Воробкевич (1836—1903 р.), котрого д-р Франко

влучно назвав „одним з перших жайворонків нової весни нашого народного відродження“. Отець, як і предки його були православними сьвящениками з родини Скульський Млака де Оробко, захожої з Литви, що опісля приняла назву Воробкевич, а поет наш переняв з того прибрane ім'я Данила Млаки. Осиротівши рано, виховував ся Ізидор з молодшим братом Григорієм у свого діда, протоєрея в Кіцмани. Від бабки з Яновичів, наслухали ся внуки народних пісень, казок та переказів про бувальщину свого народу, чого не могла їм опісля дати тодішня німецька школа в Чернівцях, а від вуйка Юзарковського, котрого батько був родом з України, переняли вони чимало оповідань про козаччину та навчили ся з живих образів рідної історії. Бабусині пісні та казки і вуйкові оповідання були тою іскрою, від котрої розжевіла в молодечих серцях тих сиротят народна сьвідомість помімо могутного впливу німеччини й волощини, якому підлягала тоді наша інтелігенція в надпрутській Україні. Черновецькі школи (гімназія а відтак духовна семинарія) не дали їм знаня рідної мови, окрім кирилиці і церковно-словянського язика. Але збірники народних пісень Ж. Павлі й Вацлава з Олеська, твори Т. Тадури, Миколи Устіяновича й А. Могильницького, що потрапили в руки тодішних богословів, вказали їм дорогу до зазнайомлення з рідним письменством. Сї твори зачепили з глибока душу Ізидора, котрий уже під кінець 50-их рр. XIX ст. почав писати вірші і ладити до них музику, до якої з нього проявив ся великий хист уже в молодих літах. По закінченню богословських наук прожив І. Воробкевич кілька літ по селах на душпастирстві і заняв відтак по зложеню Відні музичного іспиту становище учителя хорального співу в духовній семинарії в Чернівцях, на котрім оставав майже до смерти (1903), настановлений на останку архіпревітером-ставрофором.

Літературну діяльність розпочав І. Воробкевич в 1863 році оповіщенням кількох поезій в альманасі Б. Дідицького „Галичанинъ“ і з того часу являли ся його віршовані й прозові твори рік-річно в ріжних галицьких і буковинських часописах і збірниках ¹⁾. Зазнайомлене з творами Квітки, Шев-

¹⁾ Окремим виданем появили ся його поезії п. з. „Над Прутом“ (1901 р. у Львові), з передним словом І. Франка, а відтак „Твори

ченка, Куліша, М. Вовчка, Стороженка й ин., а також з повістями М. Гоголя та Михайла Чайковського (в німецькій перекладі) й історичними писаннями М. Костомарова й Енгля, настроїло Воробкевича романтичним козаколюбством, до чого причинила ся також подорож до Києва, котра зробила на нього велике вражінє. Під впливом тих вражінь і на основі непевних історичних жерел намагав ся Воробкевич поетично живописати козацьку минувшину в цілій низці історичних дум і поем (а навіть історичних драм та повістей). Одначе ці твори були головню відгомонам народних дум або Шевченкових та Кулішевих історичних поем романтизмом закрашених і причинили ся до розбудження й поширення національної свідомости серед українського суспільства та замилованя до рідної історії. З мистецького становища тільки деякі з них дрібнійші мають літературну стійність, як „Мурашка“, в котрій зображена боротьба з Турками під Ладижином (на зазбручанськім Поділї 1674), де полковник Мурашка поляг з козаками лицарською смертю. Тимчасом у більших історичних поемах не достає поетови віщого вітхненя і живійшої творчої сили.

Навпаки в дрібних ліричних думках і піснях „являєть ся він вповні паном своєї сили, як замічає д-р Франко, розсипає велике багатство житєвих спостережень, осяяних тихим блиском щирого, глибоко людського і народолюбивого чутя. Отся щирість чутя, близькість до народа й его житя та простота вислову — все те прикмети, що запевнюють кращим поезіям Данила Млаки почесне місце в нашім письменстві, навіть коли лишити на боці его історичне становище, яко одного з перших жайворонків весни нашого відродження“.

Головним жерелом ліричних творів Воробкевича були народні пісні, котрими він з самого почину літературної діяльності займав ся з великим замилуванем і вони давали его творчости форму і зміст та етнографічний напрям. У ліриці виявив ся значний поетичний талант Воробкевича і бо-

Ізидора Воробкевича“ Т. І. (Поезії), у Львові 1909, Т. II. (Оповіданя) Львів 1911, з переднім словом і замітками Ос. Маковея в „Руск письменности Ю. Романчука“. В Чернівцях вишла мала збірка поезій п. з. „Флоря“ 1902 р.

гато щирого й ніжнього чуття, але мало особистого живла. Сі пісні і думки осьпівують часто любов у різних проявах.

Нещаслива молодість навіває зневіру на поета :

»Дзвіночок долом чуті —	А нині жаль, зневіра
Подзвінне то моє,	Серденько облягли,
Зівялий лист неначе	Мов мари розпили ся
На сьвіжій гріб паде.	Прекрасні мої сні.
Ще вчора Божим раєм	Ще вчора лист зелений
Мені здавав ся сьвіт,	З вітрами говорив,
Ще вчора цвив для мене	А нині вже зівялий
Пишав ся гарний цвіт.	Надїю всю покрив».

(Руска Письм. XII. 1. 122.)

Одначе любов рідного краю одушевляє поета і він у „Руській пісні« взиває українське суспільство :

»Зазвенімо разом, братя,	Завитала вже весна!
Піснь воскресну і нову —	Гей, старі, до діла, праці
Покажім, що в наших жилах	І дитино ти мала!
Не звела ся руська кров,	Розсїваймо між народом
Що за правду, поступ, волю,	Від степів аж до Карпат
Кождий з нас на смерть готов!	Сїмя сьвітла і любім ся
Гейже, братя, до роботи,	Як рідного брата брат».

Поет звертає ся до молодіжи, до »Молодої Січн« :

»Гей, до діла, братя!	Сизії орлята
Летім і шукаймо	Січн молоді,
Рідну ниву занедбану.	Засыпваймо пісню правди
Зерном засїваймо!	І волі сьвятої!
З неба роса спаде,	Засыпває з вами
Весь бурян пропаде.	Горами, степами
Колосистим житом	Русь і відмолodne
Буде нива вкрита.	Серце вже холодне».

(ib. 119.)

Думки і пісні з ніжною музикою Воробкевича будили любов не тільки до тіснійшої вітчизни поета (Буковини), але й до всего народу, вказували на долю народу (особливо Гуцулів), піддержували духа земляків серед невідрадних відносин та й у будучині сповнятимуть серед українського суспільства важну задачу. Єго сьпіваники виховували виховують шкільну молодіж і будять та поширюють національну сьвідомість, отже й на педагогічним полі готують ся єму признати неперечні заслуги.

Вплив ліричних творів Воробкевича підносила музика, отру він писав до значної частини думок і пісень. Окрім того вів Воробкевич народне жите на видно театру в опере-

тах, як „Гнат Приблуда“, „Бідна Марта“, „Новий Двірник“, „Молода з Босни“, до котрих також компонував музику і задля неї вони довго держали ся на видні народного театру та будили національну свідомість у широких верствах українського суспільства в наддністрянській і надпрутській Україні, де тільки гостював наш народний театр.

Воробкевич писав також оповідання і повісти та почав сю царину літературну управляти вже під кінець 60-их рр. XIX ст., коли крім Федьковича майже ніхто не виступав на сїм полі і коли що до вибору тем та їх обрібки вимоги були менші як опісля. В сих прозових творах проявляє ся головню романтичний напрям, хоч побіч того в деяких оповіданнях видніло змаганє до реального зображуваня житя.

В »Турецьких бранцях«, оповіданню навіянім козаколюбським напрямом, основанім на історичних переказах, зійшли ся припадком у турецькій неволі в Царгороді брат Петро з сестрою Івгою, дітьми козацького сотника Опанаса за гетьманованя Павлюка. Вони втікають з полону, але здігнані яничарами погинули в нерівнім бою. — Кулішева »Чорна Рада« і заворушення на балканським півострові навели Воробкевича на тему з житя Чорногорців в оповіданню »Мєсть Чорногорця«, а хоч в нїм не виявив він значного хисту, всеж таки воно є доказом, що талант єго ширшав і брав ся за поважні історичні теми. — В оповіданню »Олена« живописує народне житє. Пімста Олени, убогої дівчини, знеславленої богацьким сном, зледащїлим Данилом, становить основу сего оповіданя. — В деяких оповіданнях, як »Вимуштрований кінь«, »Амврозій Остапкевич«, »Старий Мартин«, »Панич Леонїд«, »Мошуд Николай Сучавський« »Наш театр у повітовім місточку Н*«, проявляє ся також легкий гумор, декуди троха пересадний, але при тїм живе вірно і дотенне зображенє відносин. В тих оповіданнях живописує Воробкевич колишнє житє ріжних верств буковинського суспільства (постать троха скарикутованого тогочасного дяка, цікаві постати буковинської шляхти і т. п.), чого инші письменники не доторкували ся. — В оповіданнях »Хто винен?« і »Що люди єднає?« зображає деморалізацію Гуцульщини інтелігенцією і є занепад наслідком правования та судової тяганини і тут доторкнув ся автор також суспільних питань. Але хоч Воробкевич зображає гуцульське житє, в єго творах тільки подекуди стрічаємо прикмети гуцульського говору та й що до мови прозові єго твори не до рівнували оповіданням Федьковича, котрий вперше впровадив у письменстві зображеня гуцульського житя.

Що до літературно-історичного становища. I. Воробкевич являє ся другим українським письменником

на Буковині, котрий звернув ся прямо до живої мови народу і зображував почування і побут надпрутського суспільства.

За Федьковичем й Ізидором Воробкевичем явив ся другий „жайворонок“ надпрутської України, молодший брат останнього, Григорій Воробкевич (1838—1884)¹⁾ і став з ними („Буковинська Трійця“) трудити ся на літературній ниві в „Правді“. Спершу писав він німецькі поезії. Але поставлений душпастирем при греко-орієнтальній церкві у Львові (1867 р.), заприятнив ся з Ол. Барвінським, котрий тоді входив у склад редакції „Правди“ і наклонив єго писати українською мовою. З великим жаром кинув ся тоді Григорій Воробкевич до читання Костомарового „Богдана Хмельницького“, Шевченкового „Кобзаря“, Кулішевої „Чорної Ради“ й інших українських творів і вже (1868 р.) розпочав літературну діяльність під прибраним іменем **Наума Шрама**, котре піддав єму Ол. Барвінський, зазначуючи іменем Квітчиного Наума єго незвичайну статочність, а назвищем паволоцького полковника Шрама велику ідейність молодого поета. Наум Шрам визначав ся основною осявітою і проявляв справдішній поетичний талант, одначе родинні нещастя й довголітна недуга не дали єму спромоги широко розвинути ся, настроїли єго глибокою тугою й сумовитостю та передчасно перервали пасмо єго життя (в Чернівцях 1884 р.).

В ліричних творах звенить тужливий настрій, скріплений долею українського народу, котру поет глибоко відчував і яскравими красками живописував також у своїх історичних думках (як „Берестечко“, „Переяславський трактат“ і т. п.). Вже перші твори Наума Шрама визначають ся широким світоглядом. Своім чутливим і горячим серцем обнімає він „нарід наш бідненький від Карпатів до Порогів“, вкритий латами, вмитий в морі гірких сліз і крови, а хоч гнобителі народною працею і кровю ще газардують, то ще єму „усміхнеть ся доля“. („Соп“). Єму уявляє ся, що „святий Київ столицею став ся“, „де слов'янський мир із всюдї вольно собрав ся“, щоб „у славних дітий руських волі пошукати“, що „кожде племя, людий усіх до купи згортає в одно море великеє свободних народів“.

Хоч тодішня інтелігенція в надпрутській Україні не змогла ще зрозуміти й оцінити змагань „Буковинської Трійці“,

¹⁾ Поезії Григорія Воробкевича (Наума Шрама) видав др. Осип Маковей, Чернівці 1904.

то всеж вони стали жерелом і основою національно-культурного відродження надпрутської України і довели до почуття й свідомости літературної й національної єдності всіх українських земель у широких верствах тамошнього суспільства.

36. Відгомін відродження наддністрянської і надпрутської України на Придніпрянщині.

Умовий і літературний рух, викликаний під впливом діяльності Основян, пособляв національному й письменському відродженню наддністрянської і надпрутської України в 60-их роках XIX ст. саме тоді, коли нові заборони почали знов налягати важким гнетом на розвиток українського письменства на Придніпрянщині. Дійшло до того, що там у 1876 р. не появилася ні одна українська книжка і наслідком такого гноблення деякі придніпрянські письменники замовкли, а інші спільно з наддністрянськими народовцями вели письменську роботу в „Меті“ і „Правді“. Та спільна робота письменників наддністрянської і надпрутської України, між котрими на передове становище вибився Федькович, з письменниками Придніпрянщини, що внесли такий багатий вклад у письменство, як Куліш, Кониський, Левицький-Нечуй, Старицький-Гетьманець, П. Мирний і ин., не могла остати без впливу на Придніпрянщину. Ся літературна взаємність оживила з початком 70-их рр. Придніпрянщину, а першою ознакою була вельми широко задумана й уміло розпочата наукова робота в згаданім уже попереду південно-західнім відділі географічного товариства. Головним осередком наукових і літературних змагань та умового життя став (з 1873-им роком) на короткий час знов Київ. Наукову роботу в сім відділі географічного товариства, як і в археографічній комісії для видання давніх історичних актів, вели українські учені і письменники (між тими кількох професорів київського університету), а головна робота була в руках проф. В. Антоновича. Засобів з обсягу народовідання достарчували також письменники з наддністрянської і надпрутської України і тим поширювала ся і зміцняла літературно-наукова взаємність й об'єднуване письменських сил з усіх українських земель. Добутки сих

спільних змагань проявляли ся науковими виданнями, а крім того цінними рефератами на археологічному зїзді в Києві (1874 р.).

37. Заборона українського письменства в Росії указом з 18/30 мая 1876 р.

Сї добутки на полі української науки, письменства і народовідання та зацікавлене живішим культурним розвитком у наддністрянській Україні, викликали нові напасти московського днівникарства на т. зв. український сепаратизм. У сій новій нагінці на українство відіграв у друге сумну ролю М. Юзефович, як свого часу в розвитку Кирило - Методіївського Братства. В наукових змаганнях українських письменників і учених добачили російські влади посягання на державне єдинство і цілість Росії, а осередком в очах властей злочинної діяльності станув знов Київ. Дня 17/30 мая 1876 р. появил ся указ із заборонаю українського письменства. Заборонено з заграниці впускати в Росію українські видання і печатане оригінальних та перекладаних творів українською мовою (окрім історичних документів, але з задержанєм правописи оригіналів); допускало ся за дозволом Головної Управи в справах печати видання мистецьких творів письменства, але прийнятою в московськїм письменстві правописю; заборонено сценічні вистави і відчити українською мовою та печатане українських текстів до музичних нот. Сей маєвий указ прибив усяку письменську роботу і умові жите на Придніпрянщині мало що не так, як після розбитя Кирило - Методіївського Братства; бо хоч цензура випускала инколи белетристичні твори, а перегодом також дозволяла печатати словарі і народні пісні, накинула урядову московську правопись, а на українські драматичні вистави призвляла тільки з услівем, що поруч українського твору мав бути виставлений також московський. Маєвий указ доповнено ще деякими тайними розпорядками, що налягали важкими путами на українську думку, українське слово й умові жите. Протест піднесений проти сеї насили М. Драгомановом на літературнім конгресі в Парижі (1878 р.), письменна просьба вислана Ол. Кониським до царя о знесенє указу, домагання чернігівського й інших

земств у справі заведення української мови в народних школах остали без успіху, а так само признане самостійности української мови й літератури Петербурською Академією Наук. Заневолене в Росії українське слово найшло собі пристановище і поле до свободного розвитку і розросту в наддністрянській Україні, де Львів став головним осередком українського життя і письменства.

38. Вплив заборони української мови в Росії на літературний рух у Наддністрянщині.

Із заснованем товариства „Просьвіта“ (1868 р.) почала тут будити ся і ширити національна свідомість та грамотність у широких верствах суспільства. Побіч популярних книжечок стала „Просьвіта“ видавати також українські учебники для гімназій і витичила собі ще й задачу народно-господарського підєму селянства і міщанства. „Просьвіта“, „Руська Бесіда“ (з народним театром), засноване заходами львівських народовців та значними жертвами Придніпрянців „Товариство ім. Шевченка“ з власною печатнею (1873 р.) та „Руське педагогічне товариство“ (1881 р.)¹⁾ були осередками, коло котрих скуплялися умові сили народовців. Видавана побіч „Правди“ літературно-наукова часопись „Зоря“ (1880 р.) і політичні часописи „Діло“ (1880) для освіченої верстви та „Батьківщина“ для ширших верств (1879) поширили національно-культурні змагання народовців на поле дневникарства і пособляли зміцненню й поглибленню ідеї національної самостійности й окремішности. Академічна гімназія у Львові із заведенем у ній української викладної мови (1864 р.) та основані у Львові учительські семінарії (мужеська і женська 1870 р.), стали огнищами визначнійших учительських сил²⁾,

1) Видавало педагогічну часопись „Учитель“, дїточу „Дзвінок“ й окремі книжечки.

2) Для видаваня і справлюваня українських шкільних книжок зложили укр. професори шкільну комісію під проводом директора академ. гімназій В. Ільницького (довголітнього члена Ради шк. кр.), в котрій розвинули вельми живу діяльність проф. Ю. Романчук і Ом. Партицький. Ся комісія уложила майже всі учебники для науки в народних і середніх школах українською мовою і тим вельми прислужила ся розвитку українського шкільництва.

котрі розвинули успішну роботу не тільки на педагогічній ниві, але й у народних товариствах у літературно-науковім і народно-просвітнім напрямі. На тих царинах трудилася в народних товариствах, видавництвах і школах ціла громада старших і молодших учительських сил, а при участі і пособлюванню з боку придніпрянських письменників й учених витворюються тривкі літературно-наукові взаємини поміж українськими землями і значний поступ у розвитку української літератури й науки.

Василь Ільницький (1823—1895) писав образки і повістки з життя освіченої верстви суспільства, описи подорожий, критично естетичні, історичні, етнографічні та педагогічні розвідки і видав історичну драму „Настася“ (в 5 діях), основу на переказі з князівської доби Галицької Русі з другої половини XII ст. — Житє в єго писаннях зображене доволі реально, одначе поодинокі постаті живописані тільки головними, невикінченими чертами, до тогож і форма єго писань не дуже старанна. — **Анатоль Вахнянин** (1841—1907), перший голова „Просвіти“, побіч діяльності на педагогічній і просвітній ниві, розвинув живий рух яко композитор (написав між іншими оперу „Купало“) і тим причинився вельми до поширення національної свідомости серед українського суспільства заснованєм музичного товариства „Боян“, як і концертами, відчитами та закладанєм читалень. Визначився крім того й на національно-політичній ниві, в соймі, держ. раді та численними політичними розвідками і статями. Писав також оповідання й повісти з лемківського життя „Три недолі“, про похід барських конфедератів через Карпати в XVIII ст., основане на народнім переказі, написане з письменським хистом, з життя міщан та священників („Женщина“, „Отець Александер“ й ин.), між котрими проявляють письменський хист і легкий гумор дрібні образки з побуту сучасного суспільства („Чабарашки на час жнив“). Цінні до історії культурного розвитку українського суспільства єго „Спомини з життя“ (на жаль недокінчені), подають образки з життя в духовній семінарії та священства.

Омелян Огонозський (1833—1894) із старшого покоління народовців, наслідник Я. Головацького на кафедрі української мови й літератури в львівському університеті, проявив

вельми живу діяльність на різних царинах культурного життя українського народу. В 50-их рр. поміщував він поетичні твори в різних виданнях, а його поетичним „Привітом“ відкрито (1864 р.) вистави „Русько-народного театру“ в „Народнім Домі“ у Львові. Для сего театру написав він історичну драму „Федько Острожський“ (в 5 діях), котру радше можна назвати драматичними картинами, і вивів у ній історичну постать одного з найголовніших сподвижників Свитригайла, що довгий час завзято обстоював державну самостійність Руси. Окрім того написав історичну трагедію в 5 діях „Гальшка Острожська“ з доби боротьби о державну самостійність Руси, що розгріває ся вже не на боевищі, але в семі найбільшого тоді вельможі кн. Острожського. Обидвома сими творами, старанно обдуманими й обробленими, та написаними добірною й історичній добі відповідною мовою, дав Огоновський (побіч „Настасі“ В. Ільницького) почин до драматичного зображування нашої бувальщини. Вибраний головою „Просвіти“ довів довголітню (1877—1894) і запопадливою працею се товариство до широкого розвитку й поважного становища, а популярними книжечками (особливо про Шевченка і М. Шашкевича) причинив ся до прояснення національної ідеї в широких народних верствах. Але головною нивою його діяльності була українська наука і влучно назвав его В. Науменко „одним з найбільших представників науки і суспільного життя в Галичині“. Основно й вельми старанно взірцевою мовою оброблені виклади університетські послужили підвалиною на широкі розміри заложеної „Історії руської літератури“ (в 5 томах а 7 частях), котрої не довело ся ему докінчити задля передчасної смерті. А хоч критика вказувала на невідповідну методу обрібки предмету, нерівномірність і недостачу прозорости в багато нагромаджених засобах, всеж таки признала, що вона була добутком вельми пильної праці, звела разом мало доступні літературно-наукові засоби, дала багато нового й мало знаного, обняла цілість українського письменства і поставила ясно й виразно становище української мови й літератури супроти московської, так що дослідники українського письменства будуть відносити ся до сего твору ще довгі часи.

Поруч того, Огоновський основними і вельми цінними фільольогічними розвідками, писаними українською, польською й німецькою мовою пояснив і на наукових підвалинах поставив справу самостійности й окремішности української мови посеред інших словянських. Їго „Грамматика руського языка“ є неперечно найліпшим на сїм полі підручником, котрої вельми цінним науковим доповненєм є „*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*“ (1880), а „Хрестоматія староруська“ положила добрі основи по опізнанню із староруською мовою й літературою. Крім того приладжував він ще й інші українські учебники для народних і середних шкіл. — „Слово о полку Ігоревім“ із справленим текстом, гарним прозовим перекладом, цінними фільольогічно-історичними поясненнями й критичним вступним оглядом і перше повне виданє „Кобзаря Т. Шевченка“ (в 4-ох томах) з критичним текстом, річевими поясненнями, житєписю й оцінкою творів українського генія, промостили шлях до дальших дослідів творів українського письменства. Сї сумлінні, всесторонні й невсипучі змагання Огоновського положили тривкі підвалини до дальшого успішного розвитку української літератури й науки, а українські товариства пошанували його заслуги іменованєм его своїм почесним членом.

Омелян Партицький (1840—1895), спершу професор гімназійний, відтак в учительських семінаріях у Львові, здобув собі скоро між народовцями подібне становище в 70-их і 80-их рр., як Б. Дідицький в 60-их рр. Коло „Правди“ а відтак заснованої ним „Зорі“ з „Бібліотекою Зорі“ і „Газети шкільної“ громадили ся старші і вирабляли ся під его кермою молодші письменники. Літературну діяльність розпочав він розвідками: „Червоная Русь в часах передісторичних“ і заявив ся прихильником т. зв. скандинавської (норманської) теорії („Скандинавщина в давній Руси“, 1888). Опісля видав „Старинну історію Галичини“ т. I. (від VII стол. перед Хр. до року 110 по Хр. 1894). Одначе хоч деякі его помічення займаві і важні, го в лінгвістичних виводах багато довільности. Окрім того Партицький поміщував чимало етнографічних, історичних і мовних розвідок (в „Правді“, „Ділі“, „Зорі“) і розпочав грудити ся над поясненєм визначних творів письменства.

В розвідці „Темні місця в „Слові о полку Ігоревім“ Ч. І. 1883, подав деякі вельми бистрі і влучні здогади, одначе й тут подекуди не остеріг ся натягання, а розвідкою „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“ почав пояснюване єго творів. Найбільшіж заслуги здобув собі Партицький на просьвітній й педагогічній ниві. Яко член комісії для шкільних книжок вложив він вельми багато пильної праці, щоби українській мові здобути належне їй місце в школі, очистити шкільні книжки від книжної мішанини і подати в читанках відповідні взірці з українського письменства. Виданем першого „Німецько-руського словаря“ (1864) дав він спромогу й чужинцям до опізнання з українською мовою, а „Методичною Граматикою руського язика“ і „Газетою шкільною“ положив основи до розумного навчання і знання української мови в школах. — **Юліян Романчук** (ур. 1842 р.), довголїтний визначний діяч на національно-політичній ниві і провідник українського народу (голова „Народної Ради“ і „Просьвіти“, основник і редактор часописи для народу „Батьківщина“), б. професор акад. гімназії, член комісії для шкільних українських книжок, видне в ній заняв місце яко спорудник читанок для народних шкіл і низших гімназій, а тривку за службу здобув собі видаванем „Руської письменности“ (доси кількадесять томів), в котрій подав вибір творів найвизначнійших письменників з усіх українських земель в правних текстах, з житєписями, портретами і цінними поясненнями. — Поміж професорами академічної гімназії визначив ся також **Юліян Целевич** (1843—1892) розпочатими ще в „Правді“ історичними розвідками. Окремо видав історію „Скиту Манявського“ й оповістив цінні дослїди про карпатських опришків і Довбуша, та приладив підручники для науки історії й географії українською мовою в гімназіях. До роботи на сій ниві станули також гімназійні учителі в Бережанах **Олександр Барвінський** (ур. 1847 р.) і **Константин Лучаківський** (1846—1911) і дали почин до уложеня відповідних читанок для української мови в гімназіях, де до того часу служили одинокими підручниками Читанка В. Ковальського і Хрестоматія Я. Головацького. „Читанка для висших кляс середних

шкіл¹⁾, Ол. Барвінського (в 3-ох частях 1870—71), як признав І. Франко, творила дуже значний поступ (подала вибір з устної словесности і з писаної від І. Котляревського до 70-их рр.), а фонетика захована в писаннях Придніпрянців при-готовлювала побіду фонетичної правописи в цілім письменстві“. К. Лучаківський почав роботу на тій ниві виданем Читанки для 1 і 2 кл. і Взори поезії і прози для V кл. гімназійної, котру дальше вели Ю. Романчук і Ом. Партицький. З учительських кругів з покоління народовців вийшов заслужений спорудник „Українсько-німецького Словаря“ в 2-ох томах (1887 р.) **Евген Желехівський** (1844—1886), котрий побіч Осипа й Олександра Барвінських і Володимира Навроцького працював у редакції „Правди“ і поміщував там свої оповідання, етнографічні і подорожні замітки, а нагромаджені помічниками редакції словарні засоби оповістив 2-томовим виданем, котре задля єго передчасної смерти довершив Софрон Недільський.

Іван Верхратський (1846—1918), б. проф. акад. гімназії, дав не тільки всі українські підручники гімназійні для природних наук, але й зібрав з народних уст до природописної словні багаті засоби, заслужив ся вельми основними дослідями українських говорів (Лемків, угорських Русинів, Ботюків і ин.) та численними розвідками природописними, язовими і літературно-критичними. Поруч сего пробував своїх сил і на поетичній ниві самостійними й перекладними творами („Короледворська рукопись“, дещо із Ю. Словацького й ин.).

До громади народовців-письменників, зєдинених коло „Правди“, причалив з початком 70-их рр. **Корнило Устїянович** (1836—1903), мистець-живописець, син поета Миколи Устїяновича. Після блуканини в словянофільських кружках підчас своїх живописно-мистецьких студій у Петербурзі й у Відні станув він рішучо на національно-українським становищі і написав з тої доби вельми цінні і займаві спо-

¹⁾ Опісля значно перероблена п. з. „Виїмки з українсько-руської літератури“ служить і доси основою до науки нашого письменства в середніх школах. Для учит. семінарій видав Ол. Барвінський Читанку для всіх клас, і „Вибір з української літератури“ з оглядом укр. письменства.

мини п. з. „М. О. Раевский і російський панславизм“ (Львів 1884), в котрих осявітлює діяльність того-часного москвофільського огнища у Відні. Корнило Устіянович видобув ся із сего павутина, яким обединителі зуміли після смерти Маркіяна Шашкевича втягнути в свої сіти Я. Головацького, Миколу Устіяновича й ин., і з обиду славного, старинного Галича, кликав пламенними словами земляків: ¹⁾

»Прокиньте ся!
В останній раз
Зоря займаєть ся для нас
І будить всіх — і до життя
І праці і борби нас кличе
В останній раз.
Дивіть: усі народи братні,
Купають в поті зною лица

Тому вказує на се, що:

»Тоді, як життя, полюбите
Те безталаннее життя
Народу свого, і з чола
Зітрете сьміло ви гідке
П'яти покорного раба,
І станете плечем поўз плечє

І плодом праці благодатним
Вже крешуть життя собі нову,
І бистрою, безпечною ходю
Спішать на волю золоту.
І тільки ви одні, одні
На скверній постелі рабства
Качаетесь ліниві в сні«.

За правду й волю разом всі.
І працею просвіти зажжете
В народі огні всі благі;
І зацвите він щедротами
Помежи рівними братами«.

(»Галич«)

По таким рішучім візванню земляків до праці для народної просвіти, до боротьби за правду й волю, виводить він перед очі земляків по мистецьки живописаний образ Руси:

»Якаж ти красна, чудно прекрасна,
Мати моя!

До сходу сонця сяє прекрасна
Глава твоя

Під діядемом Дону сьвятого —

Грудь у намисті Дніпра старого,

Пишний, розкішний твій стан,

Оперезав Бог ¹⁾ в срібло живуче,

А стопи твої цілує Сян,

З темних Бескидів круто пливучи,

І Буга филия тпха - безгласна —

О моя мати прекрасна«. (»Прозрім!«) ³⁾

Одначе, щоби в сій чудовій країні українській на-рід зажив своїм житєм, повинен він обновити ся в Си-

¹⁾ „Правда“, V. ст. 59. ²⁾ ріка. ³⁾ „Зоря“, VII. ст. 22.

лоамській купели, покаяти ся „ледарства давного“ і тому поет кличе:

»За правду бий ся і умирай!
А воскресне тобі наново теплая яр,
Зазеленіє твоєї минулості згар¹⁾
І рай твій поверне з веснов...
Русине, встань, Бог з тобов!«

(»При Силоамським озері«).²⁾

Поет вказує українському народови на старозавітну величну постать Самсона в боротьбі за волю Ізраеля з Філістинами і знаменні слова кладе єму на серце:

»Блажен, хто вмере в борбі кровавій,
Хто вмере для свого народа,
Хто вмере для правди і свободи!« (»Самсон«).³⁾

Сї народолюбивим духом навіяні вірші поміщував Корнило Устіянович не тільки у сучасних виданнях („Правді“, „Зорі“ і т. п.), але й сам, яко незрівняний декламатор виголошував на народних концертах-вечерницях перед многочисними зборами і підіймав у гору національну свідомість, котра при всіх перепонах і трудностях вникла в широкі верстви українського суспільства і для того він міг справді сказати:

»Ожила Русь і буде жити,
Хоть яр холодна як зима,
Хоть щастя-долі їй нема, —
Ожила Русь і буде жити.
Вона у кожній груді є,
Вона у кождім серці бе;
З уст мільйонів промовляє,
З науки трону нам сияє»«.

(»В пам'ять М. Шашкевича«).⁴⁾

Корнило Устіянович намагав ся величними постатями виведеними із староруської княжої минувшини загригти і зміцнити національні змагання українського суспільства⁵⁾. В історичній думі

¹⁾ вигорілий степ: порів. чорний пожар в думі про втечу трох братів з Азова.

²⁾ Ол. Барвіньский, Виїмки з народ. укр. рус. літ. II³. стор. 369.

³⁾ ib. XII. ст. 24.

⁴⁾ ib. II³. ст. 371.

⁵⁾ Письма К. Н. Устіяновича, Ч. I. Поеми історичні; Ч. II. Олег Святославич Овруцький з думою Святослав Хоробрий; Ч. III. Ярополк I, Святославич в. кн. київський, трагедія в 6. дійствах, у Львові 1875—1877.

»Вадим« по мистецьки зобразив боротьбу народного провідника Вадима за волю проти першого князя Рурика : в обемистий поемі »Іскоростень« живописав грозу природи, людську пристрасть, побіч ідилічних картин мрачної старовини, а в історичній думі »Святослав Хоробрий« вивів величну постать сего вдатного князя. Окрім того бажав поет за приводом королівських драм Шекспіра звеличити історичну бувальщину княжої Русі. Одначе сими образами з прастарої минувшини, переплетеннями згадками з давньої мітології, або холодними філософічними розумованнями, не вєспів заіграти українських сердець, жадних реальної і живої правди. Всеж таки всі ті твори визначають ся поетичною красою і великою силою слова. Окрім поетичних творів оповіщував К. Устиянович повістки, гумористичні фейлетони («Під неділю» в »Ділі«), описи подорожий і розвідки з мистецтва.

39. Змагання до поширення культурно-національної роботи народовців у 70-их роках.

Протягом другої половини 60-их і першої половини 70-их рр. вєспіли народовці витворити основи програми народної окремішности і національної самостійности українського народу і зайняти ясне та виразне становище супроти непевних а навіть неприхильних для самостійного національно-культурного розвитку нашого народу заснованих народолюбцями в 1848 р., товариств („Народний Дім“, „Галицько-руська Матиця“), (також старинного „Ставропигійського Інститута“) а випачених їх наслідниками. Народовці розвивають ся і поступенно розширюють свій вплив посеред народних верств та здобувають собі помалу провід у національній і суспільній боротьбі о єствоване і розвиток українського народу. Огнищем культурно національної роботи народовців стають основані ними товариства, котрі зєднують довкола себе робітників з усіх українських земель. Колиж таким способом народовці положили доволі міцно національні підвалини, показала ся потреба вийти поза межі поезії на ширше поле, щоби здобути придбання культури і підняти народні верстви на становище євідомої національности. Ширший шлях до діяльности в тім напрямі промощують Володимир Барвінський і Володимир Навроцький.

Володимир Барвінський (1850—1883), оден з наймолодших і найрухливіших з тогочасної громади народовців, син євєщеника Григорія, котрого так живо зобразив у „Ско-

енім цьвіті“¹⁾, перенятий вже змалку животворним духом народної поезії, зрозумів, що треба передовсім звернути увагу на темний, занапащений люд і нести світло науки і до сільські стріхи та тим способом вести до відродження нашого народу. Тимто вже як слухач правничого вивчення став він із старшими народолюбцями як діяльний член львівської громади й основник „Просвіти“ (1868) допрацював на тій ниві, а здобувши собі глибоке правниче знання, став одним з найживіших членів сього товариства. В книжечках товариством видаваних (п. з. „Зоря“, відтак у „Письмі Просвіти“) оповіщував пояснення нових законів і правні поради для ширших верств суспільства. Книжечками „Три йнять літ тверезости“, „Вексель і лихва — то наша біда“ і т. и. намагався розвіяти темноту, двигнути моральність бідоласних земляків й охоронити непорядних перед визиском і вивласненем з батьківщини. Але хоч виглядаючи на університетську професуру, про яку думав, або на адвокату практику, котрій спершу присвятився, він собі здобути вигідне становище, кинувся з жаром на літературне і журналістське поле, щоби видобути українське суспільство з мертвоти і байдужности та звернути всі сили українські на дорогу реальних змагань до народно-господарського підйому селянства й міщанства, загроженого неминучим занепадом. В тій цілі довів до скликання першого всенародного віча у Львові (1880). На сім вічу, на Шевченкових роковинах та при інших нагодах з'єднав він собі загальне поважання й славу знаменитого бесідника своїми промовами. У виданнях „Просвіти“ і в „Правді“, котрої редакцію мав у своїх руках протягом кількох літ, так і в зазначеній і головню його невсипучою працею посполуваній списи „Діло“ поміщував політичні, суспільні, економічні, історичні й критичні статі, оперті на поважних дослідках. Він вказував на конечну потребу плекання, береження і скріплення національної свідомости серед українського суспільства як могутньої підвалини самостійного національного виховання і розвитку, а остерегав перед мрачними теоріями есвітнього космополітизму і мріями загально-людської

¹⁾ сам Володимир виступає в сій повісті як Степан, свідомий народовець.

освіти, протиставленими свідомонаціональним почуванням і рішучо п'янував протинародні змагання об'єдинителів.¹⁾ Зорким оком слідив він також національне житє і літературний рух на Придніпрянщині і вказував тамошній освіченій верстві дороги, якими могла би добивати ся підєму просвіти народу („Задачі української інтелігенції“ в „Ділі“ і в переписці з Костомаровом). З тої нагоди навязав також особисті взаємини з придніпрянськими письменниками в Києві і тим скріпив ідею літературної спільности та поширив діяльність літературну, що після видяння указу з 1876 р. перенесла ся до наддністрянської України. В усіх статях поучував Волидимир Барвінський своїх земляків, що тільки повна свідомість національна і віра у власні сили доведе український нарід до бажаної мети і в тім напрямі накликував до праці, а велика світова війна та події на українських землях виказали наглядно, як оправдані були сї кличі. Просвіта і розвиток народу власними силами, поправа єго народно-господарського побуту, культурний єго підєм і зміцненє національної свідомости — сї ідеї, які він горячо проповідував, над якими безкорисно і невсипучо весь свій вік трудив ся, з якими жив і вмер.

Одначе В. Барвінський був не тільки талановитий критик і публіцист, не тільки звертав бачність на занепад і підєм широких верств суспільства, але доторкував ся болючих ран тодішньої інтелігенції, бажаючи поправити похибки й усунути лихо, що розточувало наше житє. Тимто випустив у світ „Скошений цвіт“ (виїмок з галицьких образків у „Правді“ й окремо (1877 р.).

Розкриваючи болючі рани нашого суспільства в тих образах, бажав подати цілющий лїк своїм братам у небезпечній недузі. В сій повісти (в котрій недостає закінчення) виступив автор в обороні занапащеного жіноцтва, що не може дійти до народної правди, себ то до національної ідеї і тому не виявляє відповідної сили серед нашого суспільства. »Богато дечого такого, кажє справедливо Б. Лепкий, чого не вичитаємо ані з часописів 60-их рр. ані з розбірок наукових, довідаємо ся із »Скошеного цвіту«. —

¹⁾ Під сам кінець молодого ще житя почав він оповіщувати в „Ділі“ знаменні статі „По процесї о головну зраду“, в котрих розкрив цілу моральну гніль москвофільства і домагав ся рішучого з ним пориву, однак не встиг уже їх докінчити.

Є він історичним документом до пізнання нашого життя в Галичині в другій половині XIX століття».

В иншій «впіймці з галицьких образків» п. з. «Сонні мари молодого питомця» (1879 і 1884) зобразив автор постать тягучого питомця духовної семінарії, що рве ся до основної університетської науки, щоби добути собі оруже супроти новочасних маганнях матеріалізму і соціалізму, а відтак видобувати людей з темоти та наводити їх на дорогу добра і щастя. Менше вдатна еголовість «Безталанне сватанє» з життя сільського учителя. Особливої краси его повістям додають і оживляють їх вельми живі яльози, а чиста й гарна мова, яку не так легко найти у котрогобудь наддністрянського письменника, підносить їх ціну.

„І справді ми не годні нині написати історії галицького вродження, каже Б. Лепкий, щоби не наткнути ся на кожному кроці на визначну діяльність В. Барвінського. Був се не тільки чоловік думки, але й людина праці, не тільки патріот-теоретик, але й діяч-практик, иноді оден з вождів, а коли неба, рядовий, що руками й ногами дереть ся, щоби у борбі з народним єством добувати щораз то нові твердині. Такою кріпостою нездобутою — то наша свідомість широких прав народних, то почутє єдності, що его держить і кріпить, той „голос народу“, яким щораз дужше, ширше і свідомійше лунає з наших народних зборів-віч. Підвалини під цю твердиню поклав також В. Барвінський, скликаючи (1880 р.) перше народне віче до галицької столиці, він же був і головним героєм того великого дня. З тої пори вічали одною з наймогутніших підойм нашого народного життя“.

Володимир Навроцький, син священника (1847—1882), се убогий талановитий публіцист, оден з найбільш трудящих людей народолюбів, що громадили ся коло „Правди“, де розміщував географічні, етнографічні й історичні розвідки крім того і в просвітних книжечках „Зоря“, звичайно прибраним іменем Онисим. Бистрим оком помічував усе те, що доводило наш нарід до зубоження і занепаду аж до розбудити в широких верствах суспільства почутє єдності. В тій цілі зложив він пісню „Огнева сторожа“¹⁾ і був тої думки, що наша інтелігенція —

¹⁾ І. Воробкевич, написав музику до сеї пісні, що мала по думці стати народним гимном.

»Ми огневая сторожа
У важкий нам час!«

має стерегти народного добра, бо

»Одна нам осталась хата,
Вже послідная:
Неприбрана, небогата,
Але — рідная.
Нам противний вітер дуге,
Ворог з ватрою чатує,
Чи ми не заснем«.

Тому взиває він:

»Лиш подаймо собі руки
Всі від плуга, від науки, —
Разом встережем«.

Сими простими, але глибоко подуманими словами взивав В. Навроцький українську інтелігенцію, щоби „подала руки“ „всім від плуга“, а тоді встереже „рідної хати“, що „вже послідная осталась“. Сьвідомий тої небезпеки, яка грозить нашій „рідній хаті“, станув у першій ряді тої „сторожі“. Здобуши на правничому виділі у Львові богате й основне знанє з обсягу національної економії і статистики, оповіщував він у „Правді“ й у „Ділі“ вельми цінні розвідки з того обсягу, а ставши скарбовим урядником, мав добру нагоду розглянути всі причини, які підкопували добробут і єствовање нашого селянства і міщанства. Тими розвідками звертав він увагу української інтелігенції на потребу практичної, позитивної і реальної праці для морального і матеріяльного підєму широких народних верств.¹⁾

Окрім того проявляв В. Навроцький не аби який талант белетристичний з гумористично-сатиричною прикметою, одначе важка урядова служба на вельми одвічальних становищах, в котрій він зорко стояв на „сторожі“ добра на роду, підорвала єго хирне здоровлє і передчасно загнала в могилу.

Зарана смерть Володимира Барвінського (1883) і Володимира Навроцького (1882) в молодім віці була великою

¹⁾ Твори В. Навроцького (виданє посмертне) 1885 року з життя єго, містять головнє єго літературні праці. Інші, як „Піянство і пропінація в Галичині“, „Подвійна крейдка“, „Реформа податку ґрунтового“, „Руська народність в школах галицьких“ й ин., дожидають окремого виданя із запропащення по мало доступних часописях.

втратою для українського народовства в наддністрянській Україні, котре потребувало дальшої невсипучої і послідовної праці національно-культурної.

Народовці 60-их і 70-их рр. XIX ст. розбудили своїми змаганнями національну свідомість і тим у трудній боротьбі о розвиток української народности старали ся охоронити українське суспільство перед винародовленем. Заходи народовців на полі народовідання довели їх до розуміння, що тільки просвітою можна зміцнити і поглибити національну свідомість та двигнути широкі верстви суспільства з морального і матеріяльного занепаду. Се звернуло їх увагу на потребу практичної, реальної роботи в народно-господарськім напрямі для охорони й безпеки низших верств суспільства перед визиском і вивласненем селянства і міщанства з прадідівської землі. Писання Володимира Барвінського і Володимира Навроцького були дороговказом на той шлях народно-господарської і суспільно-політичної роботи дальших поколінь.

40. Вплив західно-європейських суспільно-політичних ідей на дальший розвиток українства.

Перервані змагання Кирило-Методіївського Братства підняли на ново Основяни зєдинені в 60-их рр. в Петербурзі. Під впливом їх змагань розпочала ся при участі Куліша і Кониського робота на літературній і культурній ниві в 60-их і 70-их рр. в наддністрянській і надпрутській Україні і поширила ся таким способом на всі українські землі (окрім закарпатської України) та довела тут до свідомости національної єдности й літературної спільности та до спільної національно-культурної роботи. Під кінець 70-их і з початком 80-их рр. отся національно-культурна робота не тільки поширила ся, але й користувала ся добутками новітних наук та демократичних ідей. Наслідком того і в українськім письменстві тих часів проявляє ся змаганє до розширення обиду, до організованя реальної роботи для підєму широких народних верств.

Михайло Драгоманів (1841—1895) являє ся представником сих новітних змагань. Походив він з Гадяча, в Полтавщині, в котрім старосвітське українство підлягало новійшій російській європейством закрашеній культурі. Хоч уже підчас

гімназійних наук попали ся єму в руки твори перших українських письменників, а навіть Шевченкові поеми „Кавказ“ і „Сон“, одначе вони не викликали в нїм горячих національних почувань. Тільки народні оповідання М. Вовчка вразили Драгоманова своєю загально-людською, суспільною ідеєю, але не розбудили в нїм націоналізму, а навпаки лягли в єго мозгу поряд з вільнодумними віршами московських поетів і дали рішучий початок єго свідомому демократизмови. Навіть тоді, коли він зустрів ся із свідомими українськими народовцями, не змінив характеру свого українства, але радше навіть утвердив ся в своїм первіснім космополітизмі. З такими поглядами вступив Драгоманів на київський університет (1859). Тут часто він та єго однодумці вели суперечки з рішучими українськими народовцями, котрі, одушевлені українською ідеєю Опанаса Марковича, Глібова й ин., називали Драгоманова й єго товаришів космополітами. Діяльність українських студентів у недільних школах, з початком 60-их рр. і в т. зв. временній педагогічній школі (учит. семінарії) надала національним симпатіям Драгоманова практичний напрям. Але він держав ся здалека від українофільських кружків, котрі злучили ся в 1862 р. у велику громаду і забрав ся пильнійше до підготовної роботи габілітаційної на доцента всесвітньої історії в київськїм університеті, особливо після закриття недільних шкіл. Тоді виступив він у деяких московських місячниках, та й у львівській „Правді“¹⁾ з научними й публіцистичними розвідками, в котрих боронив права виключного уживання української мови в початкових школах на Україні, але не з національного, тільки з педагогічного становища. Драгоманів виходив з того погляду, що всі спори про права української літератури і народної школи фальшиво поставлені Українцями в Росії власне через те, що сю справу перенесено за прикладом чеських й інших націоналістів із загально-культурного ґрунту на національний, замість оперти свою політику на реальних обставинах українсько-російського життя. Одначе ся оборона української народности, особливо в обсягу шкільної справи, викликала в міністерстві просвіти велике

¹⁾ Література російська. великоруська. українська і галицька, Українця, „Правда“, 1873 ст. 158 і сл.

вороговане супроти Драгоманова, так що его потвердили на катедрі історії що йно 1873 р. До того прилучили ся доноси місцевих противників особливо задля поїздок Драгоманова в тім часі за границу (на закарпатську Україну, до Відня, де зазнайомив ся з членами академічного товариства „Січ“ і до Львова) та задля его впливу на справи наддністрянської України. На домаганє міністра просвіти він зрік ся становища в київськїм університеті саме тоді, коли над українством виступала гроза указу із заборонаю українського слова. Осеню 1876 р. бачимо Драгоманова в Женеві, в Швайцарії, де починає ся вже друга доба его діяльности видаванєм збірки п. з. „Громада“¹⁾, порядкованої ним при участі С. Подолинського і М. Павлика. Там видав він сім книжок „Громади“ і кільканайцять окремих книжок українською і московською мовою, та не переривав своїх чисто наукових дослідів, особливо з обсягу українського письменства і народовідання.²⁾ Кожду важнійшу подію в суспільнім житю Драгоманів обговорював і оцінював критично а его публіцистичні видання викликували велике вражіне посеред суспільних кругів.

Особливу бачність звернув Драгоманів на наддністрянську Україну. Ще підчас поїздок за границу навязав він гут взаємини, а перегодом з его прихильників (як І. Франко, М. Павлик³⁾, Остап Терлецький і ин.) витворила ся під ко-

¹⁾ В „Громаді“ містили ся белетристичні творп, літературно-наукові, суспільно-політичні і т. п. розвідки, дописи про українські справи і т. п.

²⁾ Вельми цінні его видання п. з. Політичні пісні українського народа“ Ч. I. розд. 1 і 2. (1883—1885) і „Нові українські пісні про громадські справи“ (1881) та „Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність і письменство“, зладив М. Павлик Т. I—III. у Львові 1899—1906.

³⁾ І. Франко, М. Павлик, І. Белей і ин. належали тоді до товариства „Академічеській Кружок“, котре видавало часопись „Другъ“ зиковою мішаниною. Драгоманів радив сій редакції, щоб галицькі артії полишили язикові і національні суперечки та заняли ся просвітою народу і писали для него народною мовою. Під впливом Драгоманова з „Акад. Кружка“, котрий остав на своїм москвофільськїм становищі, виступили І. Франко, Ів. Белей й ин. та заснували в 1881 р. ілюстровану літературно-політично-наукову часопись „Свѣтъ“, одначе вона виходила тільки півтора року. З многих розвідок і деяких віршів вівав радикальний дух, але в „Свѣті“ оповіщували свої писання також припіднянські Українці: Кониський, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко

нець 80-их рр. „русько-українська радикальна партія“ і видавала часописи „Громадський Друг“, „Нарід“, „Хлібороб“, „Громадський Голос“, „Житє і Слово“. Драгоманів брав живу участь у сих виданнях і став ідейним провідником нового напрямку в змаганнях до культурного і національно-політичного розвитку українського народу. Окрім поменших заміток і розвідок оповістив Драгоманів дві більші розвідки: „Чудацькі думки про українську національну справу (1891) і „Листи на наддніпрянську Україну“ (1894) та видав „Австро-руські спомини“ (1889) в котрих подає свої погляди про різні питання теоретичні і практичні з обсягу українства. Сю дальшу діяльність провадив Драгоманів уже з Болгарії, де він (1889 р.) заняв становище професора у висшій школі в Софії і на сїм становищі остав аж до смерті (1895 р.), хоч російське правительствд домагало ся его усуненя з професури.

Національні й суспільно-політичні погляди Драгоманова. В цілій низці обємистих розвідок, Драгоманів виложив свої погляди на питанє про самостійність української культури, котрі викликували нераз різку полеміку з боку наддністрянських і придніпрянських Українців. Отсею до певної міри повною системою думок і поглядів про українські національні задачі — суспільні і літературні — переняло с головнo молоде покоління і вони відбили ся могутнім впливом у письменстві, в національній і суспільно-політичній діяльності Українців, почавши від 80-их рр. XIX ст. Український національний рух має також важні політичні та суспільні прикмети. Вони проявили ся з першим початком українського національного відродження і найшли в разний вислів в основній системі суспільно-політичної програми Кирило-Методіївського Братства. Драгоманів зветь ся свої погляди на суспільно-політичні задачі українства

й пн. Заходами Кониського і членів старої кївської Громади відновлено у Львові осеню 1888 р. „Правду“, спершу при участі Драгоманова (вонаписав вступну програвову статю) а також І. Франка й Е. Олещицького. Одначе коли „Правда“ не піддала ся безуслівно становичу Драгоманова, відчахнув ся він з Франком і Олещицьким від неї, а редакцію провадив дальше Кониський, котрий тоді поселив ся у Львові, з поміогою Ол. Барвінського, котрий також тоді з Тернополя переніс ся у Львова.

і вказав на се, що український рух являє ся передусім культурним рухом та доказував, що українство має значіне тільки яко поступовий і демократичний рух.

В одній з перших розвідок, написаній в 1872 р. п. з. „Народна осьвіта й література на Україні“, але напечатаній в „Правді“ аж 1876 р. п. з. „Антракт з історії українофільства“, обговорює Драгоманів добу приспання українофільства (1863—1872), що настала після доби великої віри в самостійність українську. Він не одушевляє ся самостійністю української мови, а готов вдоволити ся уживанєм її тільки в „домашнемъ обыходѣ“ (про домашню потребу), поки не витворить ся література пригідна для практичних потреб сьогочасних. Першим ділом вважає він, поставити не народність для народности, але суспільний, економічний і культурний людський поступ народу, а народна мова і форма пропаганди повинна бути тільки практичнішою одежею, а не метою. Для такої роботи треба покинути романтичні мрії, а більше всього вказувати народови на ідеї будучини: свободу особи, совісти, економічну роботу, а найбільш налягати на розвиток чутя гуманности, розширенє духа свободи ітп. Драгоманів бажав отже критично розглянути з одного боку українофільську і народовську, а з другого — москвофільсько-панросийську правовірність і виказати їх безосновність перед реальними обставинами та потребами і подати нарис реалістично-поступового українства і панросийства на зовсім інших підставах.

В другій розвідці п. з. Література російська¹⁾, великоруська, українська і галицька“ (Правда 1873) виводить Драгоманів, що „українська література є тільки ріжновидністю (відміною) культури російської, та що галицька література не одно з „українською“ і домагає ся, щоби і „народовці звернули увагу на Україні і в літературі українській на той бік її, котрий є дужчим і характернішим т. є не на історичний націоналізм, а на порив до моральної і суспільної волі“.

Драгоманів обстоював отже спершу права української мови тільки в початковій школі, тільки яко посередниці для вивченя українських дітий властивої осьвітної мови — російської. Він стояв отже тоді на становищі теорії неповноправних народностей, української літератури „для домашняго обыхода“, — теорії літератур московської, української і галицької, яко складників спільної російської літератури

¹⁾ Російською або общеруською літературою зве він книжну літературу, спільну Москалям й Українцям: великоруською — найновішу народну літературу (Гоголя, Тургенєва, Некрасова й ин.).

і не відріжняючи засадничого питання від хвилевих практичних обмежень, не відрік ся виразно сего погляду до останку своєї діяльності.

Опісля розвивав він сі погляди в розвідках: „Чу-дацькі думки про українську національну справу“ (1891 в „Народі“ і окремім виданю 1892) і „Листи на наддніпрянську Україну“ (1894). В першій розвідці виступає проти формального націоналізму і вказує на се, що „національна єднота в державі не все може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною насилування людей і великої неправди“. Дальше виводить, що „сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх, а навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ“. З того висновує, що в своїх українських національних змаганнях „станемо на якийсь хисткий ґрунт, як що залишимо ясні думки всесвітної людськості, котрі можуть дати найміцніший ґрунт нашому прямуваню до національної вільності, а пристанемо до старозаконного примусового національства“. Він зазначає, що бажав звести розмову про вартість письменства російського для західних Європейців і для нас на ґрунт вселюдських справ.

В „Листах на наддніпрянську Україну“ Драгоманів подрібнійше розвиває сі думки. По єго думці „ми не можемо глядіти собі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної в почутях й інтересах національних, бо инакшеб ми заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок у наукових виводах й інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості або космополітизму. Ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видають ся за національні, ніяких обовязкових історично-національних съвятощів, а надто ненавистий до інших національностей“. І тому ставить Драгоманів коротку формулку української національної програми: „Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці“¹⁾.

Сі погляди Драгоманова на українську національність і національне питання взагалі викликали з боку народовців (у „Правді“) а навіть з боку придніпрянських Українців (Вартового — се приbrane назвище Б. Грінченка в „Буковині“) доволі різкі відповіді. „Правда“ зазначила, що Драгоманова огляд українського письменства в порівнянню до розмірів духового московського життя виходить „на

¹⁾ Він сам зазначив се товстим письмом.

остру, хоч не безосновну, але все дуже песимістичну критику всего того, що у нас на Україні і в Галичині доси діялось“. „Правда“ висловила сумнів, чи оден поступ без попереднього здобуття національної самостійности міг би повернути наш нарід до життя і до людського поступу наперед“. Французи, Англичани, Німці ітп. не підіймають національного питання, бо вже перебули сей ступінь, до котрого ми ледви що підіймаємо ся, бо вони живуть уже яко самостійні національності. — „Інша річ з українським народом. Найже він іде до поступу, коли єму годі стати о своїх силах, коли єму не можна рідного слова виповісти, а не то проводити поступові ідеї. — Ми розуміємо наш поступ в сей спосіб, щоби руський нарід як найскорше оживити до розвою і поступу, — поставити нарід у своїй хаті на свою силу, з своєю волею — словом широко й глибоко зайняти національність до питомого життя“. „Правда“ писала, що „можливий тільки органічний, ступневий поступ і розвій до щораз лучшего устрою суспільного й господарського“, що „під зглядом суспільно-економічним у кожного народа є також ще й свої властивости, відмінні обставини і потреби, котрі треба для поступу і розвою відповідно улажувати або перестроювати, що знов жеж конечно кождий нарід сам за себе мусить сповнити і до того мати і знатя і змогу і силу, себ то національну свободу, инакше буде мусів уступати з економічного поля перед другими народами (доказом сего економічно-національна боротьба познанських Поляків з Німцями). Так отже до належитого рішення економічно-суспільних питань з користю народною — треба конечно національного освободження народу, — значить національне питання стає знов на першому місці“.

П. Вартовий (Б. Грінченко) в „Листах з України наддніпрянської“ в „Буковині“ назвав деякі погляди Драгоманова протинауковими, докоряв єму, що українську мову вважав несамостійною перед московською, бо історія не знає літератур „для домашняго обихода“ (підлітератур), а українське письменство вийшло вже поза рами простонародного.

Драгоманів відповів: „Я не тільки не думаю глузувати з етнографічного патріотизму, а дуже ціню єго як одну з підстав солідаризації людей, та лишень думаю, що одним їм люди не живуть і не можуть жити. До него треба ще чогось“.

Народовці наддністрянські і Вартовий заявляли відтак, що й вони є за поступом, котрий може розвивати ся поступенно, але вважають необхідним розбуджуване національної свідомости, утривалене почування націо-

нальності, яко підвалини самостійного єствования і розвитку українського народу. Тимто рідну мову й літературу вважають признаками, прикметами української національності, на основі котрих українську народність відріжняємо від інших (польської, московської). Коли по думці Драгоманова „мова є спосіб, котрим люди розуміють ся“, то народовці вважають рідну мову національним добром, сьвятощами, і тому називають її матерньою мовою, висловлюючи тим оправдану до неї любов¹⁾. Такий погляд на мову висловлювали також чужосторонні, визначні учителі права, і з правного становища вважали мову й національність тотожними правовими поняттями, а національне питанє з правного становища вважали язовим питанєм. Тимчасом Драгоманів, хоч присьвятив цілу главу в „Чудацьких думках“ критиці т. зв. „національних сьвятоший“, не висловив ся, в чім він бачить признаки і прикмети національності взагалі й української зокрема і не міг дати на се питанє наконечної й повної відповіді, зазначив тільки, що треба ще багато наукової роботи широкою всесвітньо-порівняльною методою для означеня сталих і змінних признак нації та що він сам трудить ся над обрібкою засобів для української національної психології.

В звязи з тими поглядами на національність, націоналізм і космополітизм, а особливо в звязи із своїм основним становищем, що національність і єї прояви, особливо національна (рідна) мова, повинні бути орудниками впроваджуваня гуманітарних або загально-людських ідей поміж ті або інші народні верстви, Драгоманів висказував і свої думки про самостійну українську культуру. Тоді українська література була майже одиноким органом українського культурного руху і тому Драгоманів звертав увагу українських письменників на значінє московської літератури для України своєю обрібкою загальнолюдських тем і задач та зазначував, що й „українолюбці мусять вийти з того вузького й поверховного національства, котре в Європі втратило змисл після 1848 р.“, а взяти ся до обговорюваня живих питань, якими тепер займають ся всі осьвічені народи. Коли отже хочемо рівняти ся з Московщиною, то треба напружити всі свої сили, щоби в чімнебудь випередити єї передові ряди“, а що цензура в Росії гнобила свободу слова, вважав він Галичину пригідною для такого напруженя сил на літературній ниві.

¹⁾ Любов рідної матерньої мови плекати і розбуджувати вважали народовці своїм народним обовязком і така любов є зовсім оправдана і конечна. Пересадна любов — се націоналізм.

Окрім українського письменства й українського театру, про котрий писав Драгоманів як вітку українського письменства, міг він тоді ще вказати на музику й українські взори у вишивках, як прояви саморідної української культури. Але в двадцять літ після того український культурний рух проявився і в живописи та різьбі, і в будівництві саморідним українським стилем, мистецьким розвитком ремесла, домашнього промислу, а все те веде до загально-людської культури. Все те розбуджує і піддержує в українським народі національну свідомість і любов мистецтва і краси.

Український національний рух пособляв одначе не тільки умовій культурі українського народу, але й причиняв ся до підєму економічної культури, а запопадливі змаганя українського суспільства до організації й розвитку всіх форм кооперативного руху серед українського народу виявили також значіне і вплив національної свідомости широких верств українського суспільства на ниві народно-господарської роботи, так що представники українських кооперативних спілок на кооперативнім зїзді в Петербурзі виступили як свідомо самостійна українська організація.

Неперечно чимала в тім заслуга також Драгоманова, котрий накликавав, щоби українська інтелігенція пособляла розбудженню й розвитку сил для економічної організації з долу, але его погляд, що „тільки ідеї всесвітної людськості зможуть дати безумовно міцну підвалину нашим змаганням до національної свободи“, показав ся доволі оптимістичним. Навіть з т. зв поступового московського денікарства відзивали ся поклики до боротьби з українською культурою під прапором ідейности, а хоч український національний рух намагав ся проводити в українські народні верстви гуманітарні ідеї, примінювано систему „обрусенія“ до українського просвітно-культурного руху задля его домагань поза межі „домашняго обихода“. Заборона українського слова указом з 1876, заборона і конфіската євангелія на українській мові, заборона української мови в школі ітп. вказували неперечно на змаганє до змосковщення українського народу, котрого опорою ставала розбуджувана і піддержувана в українським суспільстві національна свідомість.

Українське молоде покоління, котре під кінець 80-их і з початком 90-их рр. XIX ст. виростало під впливом ідей, проповідуваних Драгомановом і витворило радикальну партію, при всім тім таки поставило на першій місці своїх змагань засаду національної самостійности українського народу і вважало konieczністю перемену великих держав на федеративні союзи рівноправних народностей, уладжені з областей заселених тою або сею народністю. Драгоманів обстоював для державного устрою Росії феде-

рацію областей у виді російського державного союзу, „вільної спілки“ на лад Швейцарії, а основою поділу на області поклав не національний, але територіальний принцип. Він остерегав перед вибуялим націоналізмом, а клав велику вагу на межинародність (всесвітність) усеї культури, котра однак мало що давала для безпеки національного існування і самостійного розвитку, а дуже легко пособляла винародовленню. Тимто новітні змагання, навіть найкрайніших суспільно-демократичних верств, обстоюють принцип національний для областногo ділення держави і широку єї децентралізацію та організацію в національних областях, означених їх національними границями. Таким тільки способом можуть бути витворені умовини, в котрих народности держави досягнулиб спромогу свого національного розвитку і не були би в ній гноблені.

У видаваній в 70-их рр. „Громаді“ станув Драгоманів спершу на становищі соціально-революційнім, але вже в 80-их рр. перейшов до реформаторського соціалізму і виступав проти утопійної теорії загальної соціальної революції, проти терору, („не революція, а еволюція“). З того становища висував він наперед засаду культурности й освіти, клав велику вагу на етичне живло („чисте діло вимагає чистих способів“) в політичній діяльності, а від суспільних і політичних діячів вимагав поважного й основного політичного образования.

В політичних виводах Драгоманів уважав національність яко форму і спосіб вияви змагань, котра повинна бути виповнена загально-людським, загально-європейським змістом. Тимто й основою російської конституції не клав він національності, а тільки областну самоуправу (автономію), коли тимчасом новітні змагання йшли в напрямі національної автономії.

Вплив М. Драгоманова на розвиток українського письменства і науки. Зпоміж усіх Придніпрянців, окрім Куліша і Кониського, виявив Драгоманів у XIX ст. найбільший вплив на культурний і національно-політичний розвиток особливо в наддністрянській Україні. Поруч численних розвідок, в котрих він виложив цілу систему суспільних і політичних думок, причинив ся Драгоманів історичними, етнографічними й літературно-критичними досліддами, націхованими глибокою ученостю (в українських і заграничних — англійських, французьких та італійських — видавництвах) до розвитку українського письменства і науки та до прояснення української справи й літератури на європейським видні. Особливож досліддами української народної словес-

сности, як і пам'ятників болгарського письменства (написаних болгарською мовою) здобув собі Драгоманів славу перворядного європейського фольклориста. В особистій зустрічі з українською молодіжю, особливо у Львові і Відні, та живою перепискою з визначними її представниками, досягнув він великий вплив на молоде покоління. Він заохочував молодіж до научної, критичної і поступової праці і звертав її увагу на реальний напрям у московській і західно-європейській літературі, й остерегав, щоби „гімназистів не затягати в політику“, „най би вони, та навіть університетські студенти більше вчилися“. Накликуванем до позитивної наукової праці, до опізнання з реальним напрямом у літературі і з новітніми добутками людського розуму спонукав Драгоманів письменників молодого покоління до реального зображення народного життя, сучасних злиднів народу, що стали головним змістом їх творчости і в тім неперечна заслуга М. Драгоманова.

Іван Франко (1856—1916) являє ся найвизначнішим представником молодого покоління письменників, що вибив ся на передове місце на ниві української літератури й науки, але й яко вельми живий діяч у суспільнім українськім життю. Неперечно найталановитіший між учениками, приятелями і послідовниками Драгоманова переняв ся І. Франко єго поглядами, одначе розбираючи їх своїм бистрим критичним умом зумів витворити собі самостійні переконання, які виявляв і в белетристичних та наукових творах і в публіцистичних розвідках з великим талантом і живим, рішучим хистом.

Нашадок імовірно зукраїньщеного німецького поселенця з Дрогобиччини, в ранім сирітстві добував собі власними силами освіту, нераз голодуючи та зарабляючи на прожиток підучуванем молодих учеників. В часі гімназійних наук, допавши Шевченкового „Кобзаря“, оповідань М. Вовчка й Мирного, почав уже писати навіяні романтизмом вірші й оповідання. Одначе печатно появили ся перші єго твори, коли яко слухач філософічного виділу у Львові став разом з М. Павликом й Ів. Белеєм брати участь у видаваній „Академическимъ Кружкомъ“ часописи „Другъ“ (1874—1877) языковою мішаниною. Побут Драгоманова у Львові в перейзді до Швайцарії та взаємини наванзані з академічною

молодежю, особливо з Павликом і Франком, мали на долю Франка і весь его умовий напрям рішучий вплив. Запідозрений о соціалізм і зносини з Драгомановом, попав він у вязницю (1877), що загородила ему дорогу до урядового становища в суспільстві та звернула его змаганя до суспільно-політичних питань. Під впливом Драгоманова перейшов Франко в літературній творчості від романтичного напрямку до реального зображування суспільних обставин народного життя, в суспільних змаганнях до радикального соціалізму у видаванім з Павликом літературно-політичним місячнику „Громадський Друг“, а по ненастанних его конфіскатах — у збірках „Дзвін“ і „Молот“. Тут містив він гарні боеві пісні з національною й суспільною основою, оповідання з суспільного життя в Бориславі, перекладав твори європейських поетів (між іншими „Фавста“ Гетого) та слухав університетських викладів (між іншими проф. Ом. Огоновського). Взаємини з польськими соціалістами й дописи до краєвих і заграничних, головню польських соціалістичних часописий, завели его вдруге (1880) у вязницю, що він яскравими красками живописав в оповіданню „На дні“. Окрім того видає „Дрібну Бібліотеку“ з перекладами сучасних європейських письменників, стає головним помічником видаваної Ом. Партицьким „Зорі“, засновує з І. Белеєм літер. науково-політичну часопись „Свѣт“, опісля місячник „Житє і Слово“ і стає одним з головних основників українського радикального сторонництва (1890) та в его часописах „Народ“ і „Хлібороб“ поміщує чимало своїх розвідок. Перейшовши до народно-демократичної партії, перегадом відсуває ся від діяльної участи в політичних організаціях, а забирає лише голос у політичних, суспільних і літературно-наукових питаннях, (в „Н. Літ. Вістнику“, „Київський Старині“, „Записках Наук. Товариства ім. Шевченка“, в котрім яко директор фільольогічної секції розвинув вельми живу і плідну діяльність). Попри се бажав осягнути право до університетських викладів і написав наукову розвідку про „Варлаама й Йосафа“ і про „Івана Вишенського“ та виголосив габілітаційний виклад про Шевченкову „Наймичку“. Одначе мимо сих і інших наукових праць, котрими здобув собі почесний докторат Харківського університету й членство інших заграничних наукових товариств, не осягнув міністерського

потвердження на доцента української літератури. Підорване важкими житєвими злиднями єго здоровлє причинило ся до поражєня й замрачєня ума (1907), а наслідком того проявив ся занепад, хоч у хвиливих проблісках писав поетичні й наукові твори, на котрих відбив ся вплив єго тяжкої недуги. Дух єго погасав щораз, поки смерть не визволила єго (у Львові 1916 р.) з тяжкого стражданя.

Літературна творчість І. Франка. Франко був одним з основників радикального сторонництва і горячим провідником ідей суспільного й політичного радикалізму, одначе головною єго заслугою була вельми широка, богата і ріжnorodна письменська творчість та наукова діяльність. Вже в перших поезіях та оповіданях слідний розмах мистецького таланту, що вміє вглубити ся в тайни людської душі і помічувати зверхні прояви й події житя. В письменській творчости зриває Франко з давними традиціями попередників і під впливом новійшого українського й московського письменства, що в добі відроджєня в 60-их рр. виявило глибокі зміни напрямів, та під впливом західно-європейських літератур, звертає ся до мистецького реалізму і викичує собі мету, по змозі зобразити всі сторони житя широких верств народних й осьвіченого суспільства. Бурливе житє і бідованє не дало однак виконати, сеї широко зачеркненої задачі, а всеж таки в цілій низці оповідань і повістей, драматичних творів, віршів і поем осьвітив він, коли не всі, то неперечно вельми займаві і важні сторони народного житя і дав живі образи загально-суспільного ладу, закрашені нераз острою сатирою й дотепом.

В белетристичних творах Франко займає ся головно суспільними питаннями, сею боротьбою, котра по єго думці знаменує справдішне житє в усіх ріжnorodних проявах. Він уявляє собі житє ненастанною боротьбою між робочою, визискуваною верствою суспільства, а визискувачами й гнобителями, він поет боротьби й труду.

В «Галицьких образках» («Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець», «Schön-Schreiben») живописує Франко важку школу житя, нелюдське знущанє учителїв над школярами, а в тих споминах власних єго переживань проявляє ся струя романтизму. Сї оповіданя цінні не тільки з мистецько-літературного,

але й з педагогічного погляду. Педагогічну стійність мають також его оповідання »Коли ще звівірі говорили« і поема »Лис Микита«, що з великим хистом перенесла відвічну історію хитрого лиса на українську ниву з прикметами і незрівняним гумором та чертами українського життя.

В кількох оповіданнях і віршованих творах зображає життя у в'язницях (»На дні«) і страшну пропасть між суспільними верствами. В збірці оповідань »В поті чола« живописує образи з життя робочих верств, почавши від селянської робітничої праці, а кінчаючи працею поштової маніпулянтки. Сі оповідання будять прихильність для нашого простого люду і кличуть осявічених людей, іменем самої осявіти, обернутись до того люду, як до брата, що зарабляє собі і більшій частині других верств хліб »у поті чола«. В повісті »Перехрестні стежки«, в котрій національний засновок проявився яснійше, як в інших творах Франка, звертаєся він до життя інтелігенції й зображає суспільну діяльність молодого адвоката Рафаловича, що вийшов із селянської верстви і почуває ся до зв'язи з робочим людом. Ся повість являє ся слабшою, що до укладу, як і інші більші твори в супротивності до дрібніших оповідань, в котрих виявив ся особливо его визначний талант.

В »Бориславських оповіданнях« (розкриває Франко суспільний лад (пролетаризацію селянства), витворений нафтовим промислом та визиск селян підприємцями й лихварями і дає нам у мініятурі живий образ капіталістичного світа).

Між »Бориславськими оповіданнями« найзамітнійше »Воа constrictor«, в котрім психологічно вельми вірно зобразив автор Германа Гольдкремера, багатиря між Бориславськими капіталістами, одного з перших спекулянтів, що в своїй ненаситній жадобі гроша любував ся образом страшного зм'я-удава (воа constrictor) і хижацьким способом доробив ся великого майна. Але коли его спл Готліб наклав ся на нього вночі і душив, щоби добути від нього гроші, а відтак ще у видобутім з ями мерці пізнав ріпника Івана Півторака, що перед двома роками десь подів ся, лишивши молоду жінку з дитиною, відозвалось у Германі сумління, що він причинив ся до злиднів ріпників. В его уяві стало ве его богатство, що наче той змий-удава обмотував его і розторопивши образ зм'я, кинув ся прожогом на улицю, поки не опинив ся під вікном нещасної Півтораки і вкинув їй жменю срібняків до хати. Одначе се був хвилиний милосердний порив Германа після котрого він дальше був таким спекулянтом і визискувачем, яким зробило его життя. — Про дальші спекуляції Германа Гольдкремера дізнаємо ся з оповідання »Бориславсьм'є ся«, де прояснює ся, що вірник Германа, Мошко, довів Івана Півторака до погибелі. Оповідане є докінченням повісті »Воа constrictor«, в котрім великою літературною стійністю визначають ся побутові й найвно-ідилічні образи.

В «Бориславських оповіданьх» («Навернений грішник», «Ріпник», «Яць Зелепуга») розкриває Франко всі ті злидні, які посипались на голови населенців Борислава з відкритом у їх місточку жерел «кипички». Василь Півторак (Навернений грішник) падає жертвою спекулянта Шміля, в котрого руки переходить все Василеве майно. Яць Зелепуга сам з незвичайним трудом добуває нафту і стає мільйонером, але задля нещорадности став також жертвою проворности спекулянта. Іван в оповіданю «Ріпник», зібравши тяжкою працею гроші, гине при спусканю в яму, де ему спекулянт підсунув политу вітрилем ливну, щоби загарбати опісля его гроші.

Важке і сумне вражінє робить живописана автором доля селян, бідність, непорадність і безуспішність у борбі із сильнійшим ворогом. Представляє ся тут зачароване колесо: або підяремне житє „ріпника“ або при сякім-такім успіху — погибель. В збірці „Бориславських оповідань“ осьвітив одначе Франко тільки частину галицької дійсности, бо для більшої части наддністрянської України сї образки можуть бути хиба зображенєм далекої будучини, коли європейський капітал захопить так само весь край. Франко не дає нам викінченого образу робітничої психіки, остаючи вірним дійсности: бориславський ріпник так само далеко відстав від західно-європейського робітника, як галицький визискувач з усіма способами визискування природи й чоловіка — від західно-європейського капіталіста. Франко тільки намітив зарід робітничої психіки в розвалинах селянського сьвітогляду. Тоді бо суспільна ріжниця в сьвітогляді українського суспільства була що йно в зароді і ще не відбила ся так замітно.

В повісти „Захар Беркут“ намагає ся Франко на історичній основі XIII ст. подати образ колективістичного ладу („громадської спільности і дружности“) та щасливого побуту, до якого треба змагати теперішньому суспільству. В сій повісти є чимало картин списаних з буйною уявою і з великим поетичним талантом, (н. пр. опис ловів на початку повісти), одначе можна сумнівати ся, чи в XIII ст. в прикарпатській Русі міг єстувати такий патріархальний лад самоуправи й громадського суду та чи дійсно можливий такий лад у сучасних обставинах суспільного житя. Замість на основі того нібито давного, патріархального ладу дати генезу нового ладу, радить собі автор тим способом, що

представника боярства, Тугара Вовка, робить зрадником, подає широкий опис татарського наїзду і глядить виходу із сеї путаниці в подружжю дочки Тугара, одиначки Мирослави, із сином Захара Максимом, отже в подружжю боярки із селянином, хоч такий вихід є чисто случайний, виїмковий і в такій формі навіть прямо зовсім неісторичний.

У віршованих творах („З вершин і низин“, „Зів'яле листє“, „Мій Ізмарагд“, „Із днів журби“, „Іван Вишенський“, „Мойсей“, „Semper tiro“ й ин.), обрабляв Франко теми суспільного ладу та відносин між поодинокими людьми і цілими суспільними верствами. Як у природі боротьба між світлом і темрявою, як на світі боротьба між добром і лихом, між правдою і кривдою, так усе жите пересуває ся бурливими хвилями перед уявою поета. В єго поетичних творах снує ся червоним пасмом думка про світову боротьбу, бо „житє — борба“, „житє — боротьба вічна, безупинна“ яко наслідки суперечностей у народно-господарським побуті. По однім боці в сій боротьбі стоїть темна замучена важкими злиднями широка народна верства, по другім — щаслива меншість людей, при звичаєних до зверхних умов громадського ладу, котрий їм обезпечує поле боротьби. Серце поета б'єть ся для тих темних замучених:

»Люди, люди! я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кровю рад
Ваше горе змити.

А що кров не може змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись, значить жити...
Vivere memento!»

(«Веснянки» XV.)

Поет вірить у красшу будучину тих широких верств народних, котру добуде людський дух:

»Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По варстатах ремесницьких,
По міснях недолі й сліз.
І де тільки він роздасть ся,

Щезнуть слізозп, єм нещастя,
Сила родить ся й завзяте
Не ридать, а добувати
Хоч спнам, не собі
Красшу долю в боротьбі!»

(»Гимн«.)

Поет освоєє ся з тою думкою, що сї нечисленні ще борці, котрі гинуть за велике діло любови меншого брата, се тільки напередовці нового житя, се „Каменярі“, що з власної волі „в одну громаду скуті всесильною думкою“,

щоби бороти ся з темною силою сучасного ладу, який поет уявляє собі в образі твердої скелі, щоби добути красу будучину. І всі вони вірили, що

»Розібемо скалу, роздробимо граніт.
Що кровю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

(«Каменярі.»)

В сих творах висловив Франко невдоволенє із сучасного суспільного ладу, котрий яко „стара будова — розвалить ся в бою за правду і волю“.

У віршованих творах Франка найбільша вага в поезії лежить в повнім змісті житєвого огню, а менше зважав він у перших починах на форму і будову вірша. В першім двайцятиліттю єго поетичні твори містять багато біографічного відгомону.

Поет хоче бути вістуном нової весни на Україні, весни свободи і рівних прав для всіх («Веснянки»), каменярем поступу («Каменярі»). В «Галицьких образках» висьпівує гірке житє селянства, в «Осах» картає українську інтелігенцію задля незрозуміння народних потреб і недостачі хосенної праці для народу, а у віршованім оповіданю «Панські жарти» дає епічну поему великої поетичної краси і мистецької стійности, в котрій з острою сатирою й великим гумором живописує постати панщиняної доби, а також ідеальну постать сьвященника-апостола, що зріє ся одною долею з народом і розкриває сьвітлу картину Великдня — народного воскресєня.

Побіч сих творів суспільницької поезії поет виводить перед нами в творах особистої поезії свої страждання, яко громадянина („Скорбні пісні“, „Думи пролетаря“, „Тюрємні сонети“ й ин. і страждання своєї душі („Зів'яле листє“). В перших творах лунає грімкий голос громадянина проти поневолення широких верств народних („Тюрємні сонети“ й инш.), а в „Зів'ялім листю“ гомонять високі настрої ліричної поезії.

В збірці «Мій Ізмарагд» бажав Франко в часі тяжкої недуги подати низку оповідань, притч, рефлексій і інших прояв чуття й уяви з домашніх і чужих жерел, головно на філософічні мотиви, до чого з одного боку пер єго «сум і біль і жаль і туга», а з другого — поклик до «праці і свободи». Правда, в сій збірці не додержана одноцілість настрою, як се бажало ся поетови, алеж всеж таки містять ся там удатні, то іронічні, то сумні безрадісні

рефлексії сучасної дійсності, а найкраще вдали ся єму самостійні і взірцево оброблені образки, присвячені одному з найбільш пекучих питань сучасного галицького життя — переселеню »До Бразилії«.

Суспільна праця, якій поет присвятив свої найкращі сили, не дала єму повного вдоволення. Тому у віршах „Із днів журби“ знаходить его зневіра, хоч він рад би ще побувати на вишинах і оживити спомини скриті в своїй душі. В сій хвилі занепаду енергії, поет споглядає чимраз спокійнійше на своє житє і після бурливої минувшини доходить до рівноваги, щоби вирвати ся з пригноблення і підняти ся до самої вишини творчости.

Палка й войовнича вдача Франка, що проявляла ся в его творах, виходила иноді на шкоду їх мистецькій стійности, а невдоволенє сучасним ладом навівало великою зневірою і сумовиті та безпросьвітні образи ним живописані. І в житю поодинокї людини і в громадському житю поет глядїв основ сеї боротьби людини з власною вдачею, суспільства з сучасним ладом і доходив до погляду, що в серці кожної людини криють ся зароди красших поривань, а з другого боку жорстока вдача, хижий зьвір на дні душі кожного чоловіка, і подібно, як в житю суспільних верств, відбуває ся боротьба вложених у душу кожної людини основ, тих „двох душ“. А всеж поет є певний, що і в сій внутрішній боротьбі людини бере перевагу основа добра, правди та справедливости і боротьба серед верств суспільства доведе до морального відродження. Поет сам у собі переживав боротьбу і під сам кінець своєї поетичної творчости, коли підняв ся до самих її вершин, дав у найзамітнішій творі, в поемі „Мойсей“, свою ісповідь і свій заповіт.

Сорок літ заповідає Мойсей народови вхід до обіцяної землі. Накликуваний своїм пророком нарід полишив давні оселі і вибрав ся на непевну путь та поки вєпів добити ся бажаної мети. застряг на пустині без усякої надії на красшу будучину. В боротьбі із сумнівами і зневірою у своє посланництво, що не доведе ся єму прийти до обіцяної землі із своїм народом, паде Мойсей лицем до землі з розпучливим окликом: »Одурив нас Єгова!« Але після того настає рівновага і зрозуміне, що годі дійти сучасному чоловікови до розвязки всіх загадок життя, годі все зрозуміти слабому людському ўмови, але одно лише дає пізнати, що кормильці духа зділють ся з Єговою. Метою чоловіка є отже, змагати до щастя духа і зєдинення з Єговою, се той обіцяний край, а Пале-

стина, — дрібний тільки его задаток. А що Мойсей на хвилю усумнів ся в досягненню сеї мети, видає Єгова брік, що »побачивши сю вітчину, сам не вступить до неї!« Мойсея і єврейський нарід можна вважати представниками українського народу і его провідників, що змагають до его визволу на всіх царинах народного розвитку і життя.

Коли в давніших поетичних творах Франка проявляє ся „боротьба із усіма й усім, боротьба на забій з цілим світом“, звуки зневіри, сумнівів і борні із самим собою, то в останніх поетичних творах „Semper tiro“, де пробиває ся віра в красшу будучину народу, головню на філософічні мотиви, бачимо певний спокій і рівновагу та уложений вже філософічний світогляд. Але в деяких останніх віршах проявляють ся суперечности з християнським світоглядом. — Франка талант поетичний виявив ся також на драматичній ниві, хоч не з такою силою, як на інших царинах поетичної творчости, бо з природи талант его ліричний.

В драмі з сільського життя »Украдене щастє«, написаній на буденну тему розбитого родинного щастя, спостерегаємо слід великого таланту, хоч не достає драмі ширшої основи (дія обмежена на три особи) і теплою кольориту. Тихий і покірний селянин зарубє сокирою жандарма Михайла Гурмана, любовника его жінки Анни. — В драмі »Учитель«, що пригадує Анценгрубера „Der Pfarrer von Kirchfeld“, зображає поет труднощі, з якими доводить ся народови, жадному освіти, бороти ся, коли розходить ся о добру школу-й справдішню науку і які перепони зустрічає ревний учитель, що дбає не тільки про добру науку в школі, але й поза школою не закладає рук і веде культурну роботу в громаді.

Франко належить також до тих письменників, що перекладами визначних творів світової літератури збагатили наше письменство (н. пр. „Фавст“ Гетого і т. п.).

Франко проявляв також широку літературно-наукову діяльність, до котрої мав нахил з раной молодости, хоч політично-суспільні змагання і важкі житєві пригоди часто відривали его від научної роботи. Він був головним робітником у Науковім Товаристві ім. Шевченка і в „Записках“, мало що не в кождім томі (крім того в „Літер. Наук. Вістнику“, в „Кієв. Старині“ й інших наукових виданнях) появляють ся его розвідки і досліди. Побіч того

видав він окремо об'ємисті розвідки „Іван Вишенський і єго твори“ (1895), „Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і єго літературна історія“ (1896), „Святий Климент у Корсуні, причинок до старохристиянської легенди“ (1896), „Студії над українськими народними піснями“, „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“ (1910). Предметова критика признає Франкови блискучий талант і ерудицію в єго наукових творах, однак притім вказує і на се, що він не оберіг ся від пересадних й неімовірних гіпотез, котрі часто не мали наукового узасаднення (проф. Кримський про „Івана Вишенського“ в „Кіев. Старині“ т. 50 і 51. 1895“ а др. Б. Міхель про „Варлаама й Йоасафа в К. Крумбачера *Byzantinische Zeitschrift* т. X. 1901).

На творах Франка відбив ся неперечно вплив новішого реалістичного і натуралістичного московського і західно-європейського письменства і тому сей реалізм доведений до самих „верхів“ у многих творах, повних нераз кровавих і яскравих сцен. Окрім того з тих творів звучить часто нута про „розбиті надії“, виринають сумніви і зневіра до сучасного світа, що дармо булоб шукати „в сім світі правди і розуму“, хоч знов надходять хвилини, що поет сподіває ся здійснення бажаних ідеалів у далекій будучині та проявляє наклін до романтизму. Змаганє московських новітших письменників до зображеня темних сторін суспільного житя, до викликування невдоволення, хиба для розбудженя передовсім змагань до нищення, змагань, що заглушували в зародї всякий порив до ідеалів, сї змаганя до односторонного і яскравого зображеня відємних сторін суспільного житя відбили ся і на деяких творах Франка.

Становище І. Франка в літературі. Всякі перепони і важкі житєві пригоди, боротьба в потї чола о хлїб насушний забрали Франкови багато сили й не дали єму спроби виробити ся до такої міри, до якої міг дійти єго великий талант. А всеж таки вельми богатою літературною і науковою діяльністю, котрою що до ширини і ріжносторонности перевершив навіть Куліша, хоч се відбивало ся инколи некористно на стійности творів, здобув собі становище між перворядними письменниками не тільки в україн-

ській літературі, але й вніс багаті й визначні засоби у все-світнє письменство.

Поміж письменниками радикального напрямку, вихованими під впливом Драгоманова, поруч Франка визначилися в 70-их і 80-их рр. Остап Терлецький (1850—1902) і Михайло Павлик (1853—1915). Талановитий критик і публіцист, Остап Терлецький, присвятився спершу історичній науці й досягнув посаду в університетській бібліотеці у Відні, котру втратив наслідком прасового процесу і звязаного з ним процесу львівських соціалістів (1877). Після того звернувся до правничих наук і серед тяжких злиднів помер у Львові адвокатським кандидатом. Серед таких обставин не міг як слід розвинути свого визначний письменський талант. А всеж таки його розвідки: „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“ („Правда 1874), „Робітницька плата і рух робітницький в Австрії (у „Сьвіті“), „Літературні стремління галицьких Русинів від 1772 р.“, розвідка розпочата в „Житю і Слові“ (1894—95), а відтак в перерібці окремо видана п. з. „Історія панщини“ (доведена до 1846 р.) з прибраним іменем Івана Заневича і „Галицько-руське письменство 1848—1865“ (з недокінченої рукописи напечатана в „Літ. Н. Вістнику“, том 22—24), написана переважно на основі власних споминів і сучасних листів, мають ще й сьогодні свою стійність.

Коли Терлецький трудився головню на літературно-історичній ниві, то Михайло Павлик звернувся після белетристичних починів до публіцистичної і політичної діяльності. Спершу Павлик, для котрого політично-суспільні погляди Драгоманова мали значіне непохибних догм, намагався ширити її ідеї оповіданнями, написаними в формі пережитих споминів п. з. „Юрко Куликів“, „Ребенщукова Тетяна“, „Пропавший чоловік“ і ин. Однак в них наложено таких чорних красок, доведено трагічні настрої до такої пересади, посунено натуралізм в зображуванню до такого степеня, що в сих оповіданнях затратила містецька правда і літературна стійність, а радикальна проповідь, яка з них проглядає так яскраво, не зможе причинити до поправи відносин між селянством та інтелігенцією. Прасові і політичні процеси та вязнення приневолили Павлика виїхати до Женеви, де спільно з Драгомановом тру-

див ся в редакції „Громади“. По повероті із Швайцарії в двотижневнику „Народ“ спільно із Франком присвятив усі свої сили публіцистичній діяльності. Історії українського письменства вельми прислужив ся Павлик перекладом творів Драгоманова п. з. „Розвідки про українську народну словесність“ виданих Н. Товариством ім. Шевченка (I—IV), зладженем „Переписки М. Драгоманова з М. Павликом“ (в VI томах), виданої в Чернівцях і „Переписки з М. Бучинським“, виданої Н. Тов. ім. Шевченка у Львові. До історії просвітного руху в наддністрянській Україні дав Павлик цінну розвідку „Про русько-українські народні читальні“.

Степан Ковалів (1848—1920), селянський син, довголітний вельми заслужений управитель народної школи в Бориславі, відомий на полі письменства під прибраним іменем Степана Пятки, виступив майже сучасно з Франком з оповіданнями з бориславського життя, котрі можна вважати доповненем Франкових образів з галицької Каліфорнії. В них зображає Ковалів обставини нафтового промислу в Бориславі, що заройв ся юрбою чужоземських визискувачів і дав їм міліонові достатки, а в патріархальні селянські відносини внїс нечувану деморалізацію, обманьства й злочини та довів тамошних власників землі до жебрачої торби.

Ковалів живописує селянське життя і бідоване яскравими красками („Галицька Каліфорнія“, „Похрестник“, „Дезертир“ і ин.) і визискуване селян громадською старшиною („Громадські промисловці“), але від тих сумних картин звертає ся також до дитячих споминів і в „Завіщаню“ та в ширше задуманій повісті „Сільські зьвіздарі“ подає нам погідні, ясні і спокійні образи з дитячих літ, написані з добрим розумінем дитячої психіки. В цих оповіданнях Ковалів не витичує собі такої широкої задачі і не надає їм такого мистецького викінчення, як Франко, але зображає бориславські відносини з добрим знанем місцевих умовин та із справдішним реалізмом і викликає вражінє правдивого живописання. Окрім того заслужив ся він цінними розвідками з обсягу педагогічного письменства.

Наталя Кобринська (1855—1920), внучка священика Івана Озаркевича з Коломиї, що в 1848 р. уладжував там драматичні вистави, а донька священика і посла Івана Озаркевича з Белелуї в Снятинщині, пристала також до радикального напрямку в письменстві та станула на чолі

суспільного руху в наддністрянській і надпрутській Україні, що витичив собі мету еманципації українського жіноцтва і в тій цілі намагала ся згуртувати его в заснованім у Станиславові „Товаристві руських женщин“ (1884 р.).

Під впливом європейських письменників-позитивістів і московської реалістичної літератури, а відтак Терлецького, Франка і Драгоманова, після першого оповідання («Задля кусника хліба» 1884 р., в котрім зобразила попівну Галю, що віддає ся за сільського учителя) перейшла від романтично-сентиментального напрямку до питань реального життя. У виданім (1887) заходами Н. Кобринської й Олени Пчілки (Ольги Косачевої) альманаху «Перший Вінок», мимо суперечних поглядів редакторок, зєдинили ся письменниці¹⁾ всіх українських земель (крім закарпатської України).

Кобринська напечатала там оповідане «Пані Шуминська», в котрім вивела попадю давних часів і давних поглядів з її споминами про минуле та виявила справдішні радикальні погляди, а в оповіданю «Ядзя і Катруся» зобразила жите жінчини із середньої верстви суспільства (учительки, жінки і доньки сьвященника та селянки) у відносинах до двора. В змаганю до суспільної рівності уявляє собі одначе Кобринська «поступ якоюсь невгомною, неперепертою, все руйнуючою силою, котра перше мусить все зруйнувати, поки що поставить».

Коли придніпрянські письменниці, як М. Вовчок, Ганна Барвінок у своїх писаннях порушували загально-людські питання ще в 60-их рр., то Кобринська намагала ся заснованем «Товариства руських женщин», своїми писаннями і відчитами на жіночих зїздах, як вона висловила ся, «отрясти жіноцтво від впливу вже пережитих напрямів і завести его на живий реальний шлях». Одначе вона не поставила ясно і виразно так важного, особливо з оглядом на відносини наддністрянської України національного питання, котре бажала неозначеним близше способом зєдинити з радикалізмом, а єство національності бачила тільки в українській мові.

В своїх писаннях, котрим не достає мистецького випінення, не могла визволити ся зпід переможного впливу польської мови, що відбив ся в складі, зворотах і висловах.

41. Змагання до полагоди взаїмних відносин між рідними національними й європейськими суспільними струями.

Українські письменники 80-их рр. XIX ст. зустрінули ся в змаганнях до розвитку і поступу українського народу

¹⁾ Окрім Н. Кобринської вступили тут: поетка Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко), Климентія Попович (Боярська), Олеся Бажанська

з двома основними питаннями. З одного боку яскраві приклади винародовлювання вказували на потребу безпеки рідного, національного побуту, а з другого матеріальний занепад широких верств вимагав у викликаній тими обставинами суспільній боротьбі основної перебудови суспільного ладу і праці для народу на основі придбання західно-європейських поступових думок. Проти письменників-народовців підношено докори, що вони переняли ся вузким, місцевим патріотизмом і націоналізмом, а не мають зрозуміння загально-європейських ідей суспільного ладу і поступу. В другій половині 70-их і в першій 80 их рр. під впливом Драгоманова і поступової частини російського суспільства, перенятого західно-європейськими радикальними думками, деякі визначні українські письменники звертають ся в літературі до суспільно-радикального напрямку, інші навпаки намагаються придбання поступових суспільних європейських думок погодити із суспільно-національним напрямом.

Ольга Косачева, (ур. 1852 р. в Гадячі), відома загально під прибраним іменем Олени Пчілки, сестра М. Драгоманова, придержує ся в своїх писаннях суспільно-національного напрямку і розвиває в тім напрямі живу діяльність. Вихована, як взагалі дочки тодішнього українського панства у „взірцевім пансіоні“ в Києві, познайомила ся під впливом брата з поступовим рухом київського студентства і стала українською письменницею під впливом Михайла Старицького.

У Києві видала «Українській народный орнаментъ» (1876), «Переклади з Н. Гоголя» і побутовий жарт для театру Полтавки Милорадовичевої «Суджена не огуджена» та переклади віршів «Українським дітям». Кермуючи ся поглядом, що українська письменність не є тільки простонародною, як дехто між Українцями думав, але що вона проявляє справжній літературний напрям, печатала свої писання у всяких видавництвах наддністрянської і надпрутьської України і видавала в Києві часопись «Рідний Край». В своїх писаннях, навіяних широю жіночою чутливістю, людськими поглядами і ясним світоглядом та поетичним хистом, вказувала українському суспільству на се, що «без культури, без розуму, без світла доброго братського почування і людської любови у всіх станах, без національного самопізнання, поваги до себе й другого — нічого не буде».

(Озаркевичева), Ольга Левецька, Спідора Навроцька, Михайлина Рошкевичівна, Анна Павлик, Катерина Павлик (Довбенчукова) і Софія Окуневська, а з Придніпрянщини крім О. Пчілки і її доньки Лесі Українки, Людмила Старцька, Гавна Барвінок і Дніпрова Чайка.

Сей національний напрям О. Пчілки і змагане до національного осявідомлення українського суспільства проявляє ся найкрасше в поемі »Козачка Олена«. В ній вона живописує постать дівчини-патріотки Олени з часів гетьмана Дорошенка, як вона своему коханому Василю, хоч він одружив ся з иншою, принесла на прощане, коли вибирав ся в похід, мережану хусточку, приготовану на весіле і віддала ему із словами: »Нехай здасть ся та хустиночка не на те, щоб гнить, а для слави козацької сідельце укрить!« та крім того сказала ему: »Не кляла я тебе за тую у кохані зраду, а клясти му, як зостанеш ся у війська позаду«. Коли Василь поляг, а перед тим вмерла его жінка, лишивши сина-сиротятко, Олена заняла ся его вихованем.

І в инших творах, в оповіданнях »За правдою«, »Товаришки«, »Світло правди й любови« Ол. Пчілка кладе основою питання національності й космополітизму і зазначає, що національність не повинна обмежувати ся самою простонародністю, але обіймати всі обсяги народного життя та розвивати на народній основі нові придбання.

Дівчина Надія йде »За правдою« і з глибокою вражливостю до всякої неправди »шукає правди«, до чого потрібне ясне розумінне тісного споріднення з українським народом, чого не відчувала частина української освіченої молодіж. І тому Ол. Пчілка зображає в оповіданні »Товаришки« Українку Любу Калитовську з дрібного полтавського паньства, виховану в пансіоні, котрої навіть »Енеїда« і »Кобзар« не довели до ясного почуття національної свідомости. Тільки молодий студент Бучинський оповіданнями про змагання освіченої верстви в наддністрянській Україні зміг розбудити глибоку свідомість у Любу, котра стала лікаркою на селі і несла порадку бідному народови. — Оповідане »Світло правди й любови« навіяне горячою любовю до низших верств, але й щирим національним патріотизмом.

Олена Пчілка здобула собі в українським суспільстві сю велику заслугу, що ясно, виразно і рішучо поставила в своїй публіцистичній діяльності і в своїх творах національне питання та его значінне для самостійного культурного розвитку українського народу, а погляди про українську мову й літературу висловила в своїй автобіографії в »Зорі« 1888) і в передньому слові до »Перекладів Ч. Гоголя« (1881).

Указ з 1876 р. поставив перед очі українського суспільства всю грозу тих змагань і тоді стали ясними Шевченкові слова: »Я на сторожі коло їх поставлю слово«. Годі зрозуміла українська інтелігенція велику вагу і мови

і народности, а вартовим сих „народних съвятощів“ являє ся невтомний борець у виданнях наддністрянської і надпрутської України (в „Зорі“, в „Сьвіті“, в поновленій „Правді“ та в „Буковині“ і т. п.) Борис Грінченко (з прибраними іменами Іван Перекотиполе, Василь Чайченко, Вартовий). Правда, що указ не вспів убити українського духа і на Придніпрянщині, появляють ся багаті змістом та цінні збірники М. Старицького „Рада“ (1883, 1884), а довкола „Кіев. Старины“ (1882), видаваної спершу виключно московською мовою, стає ціла громада українських учених до діла. Щирим українським зерном Придніпрянці засівають наддністрянські і надпрутські ниви, а в першій ряді між тими невсипучими сівачами поруч старих шестидесятників стоїть яко справдішній вартовий: Борис Грінченко (1863—1910). Хоч він вийшов з дрібної панської змосковщеної семі в Харківщині, став під впливом „Кобзаря“ відразу українським народовцем і почав писати українською мовою. Він зрозумів вагу національної свідомости, але за розповсюджуванє її був приневолений залишити довершенє наук і перебивати ся в житю то канцелярською писаниною, то опісля народним учительованєм, поки не віддав усіх своїх сил українському письменству в Києві, і передчасно закінчив не довговічне своє жите¹⁾ (1910 р.). Там розвинув він широко український прапор і поміж молодим поколінням письменників 80-их рр. шириною своєї діяльности, багатством творів і ріжнородністю йшов він навзаводи з Кулішем і Кониським та за їх приводом піддержував сміливо і з великим завзятем взаємини з наддністрянською і надпрутською Україною. Він усіх кличе „До праці“:

»Праця єдина з недолі нас вирве:
 »Нумо до праці, брати!
 Годі лякатись! На діло съвятеє
 Сьміло ми будемо йти«.

Всі єго поетичні твори навіяні горячою любовю рідного краю і народу. В „Піснї“ взиває Грінченко:

»Гей братя, із-нову
 За Русь-Україну

¹⁾ Умер в Оспедалето. в Італії, куди виїхав лічити ся, а похоронений у Києві.

Свій стяг підіймайте!
Терпіть до загибуні.»

І се не були пусті слова й оклики. Він усею своєю невтомною діяльністю, та своїми різнородними писаннями зложив доказ незвичайної посьвяти і зрозуміння праці для народу. Єго „Хлібороб“ се справдішній, вірний образ українського народу, та й самого поета; але хоч був свідомий того, що може не доведеться йому користуватись своєю невтомною роботою, то відразу бачить він у тім, що:

»Мої діти зберуть урожай...
Усьому наступає свій край;
Він прийшов і мені: в домовину
Я їду і на віки спочину. —
Моїж діти зберуть урожай!«

Перенятий до глибини душі горячими почуваннями національними, любовю України, не забуває Грінченко прибитих злиднями і тяжкими суспільними обставинами вбогих братів-селян.

Як Олена Пчілка, так і Грінченко вважає своєю повинністю берегти й розвивати свою національність, але й користуватися добутками поступових європейських змагань. Для того на головній ниві своєї діяльності, в оповіданнях і повістях, виводить побутові картини з народного життя і зачіпає національні і суспільні питання, розглядає відносини націоналізму до соціалізму.

В дрібних оповіданнях, особливо з дитячого життя, дає нам автор (н. пр. в »Олесеї«) на основі легенди про напад Татар тип українського патріотизму і саможертви за рідний край, хоч не конче можливий у реальній дійсності, або (в »Сестриці Галі«) з романтичною зафарбою зображений тип рідної любови. В оповіданнях »Зустріч« і »Байда« доторкує ся Грінченко національного питання, виводить розмови про українство і зображає переміни українських демократів у матеріялістів та відступників національної ідеї під впливом західно-європейських радикальних і матеріялістичних думок. Побіч цих оповідань відносять ся до національного питання дві великі повісті Грінченка »Соняшний промінь«, котрої провідною думкою є національно-просвітні змагання Українців і »На розмутті«, в котрій автор, придержуючись реального напрямку, намагався перевести думку, що ідею націоналізму можна погодити з ширшою ідеєю людськості. Переміна ідеалізму і реалізму серед молодіжн в тодішній Росії в матеріялізм або байдухність для української справи в старших літах, се про ява доволі часта, бо менше культурний організм не в силі видер-

жати довго якунебудь культурну думку. За ідеальні змагання брала ся там молодіж звичайно вельми крайно або абстрактно, не звертаючи бачности на практичні обставини і потреби життя, а коли перші проби сих змагань не повели ся, опускала руки, ставала байдужною і тратила віру навіть у саму ідею, або попадала в російські резолюційні організації. Сі прояви відбили ся своїм впливом і на українським суспільстві, серед котрого зустрічаємо також і неясне, невиправне, непрактичне, і часто романтичне поставлене українського національного питання. Задля того являють ся в повістях Грінченка такі постати як Марко Кравченко (в «Соняшнім Проміні»), що деклямує патріотичні фрази, або такі неприродні постати, як медик Денис Гайденко («На Розпутьті»), що літом стає мужиком і ходить за плугом, а зимою є учителем у сільській школі, лікарем, антикарем і т. п.

Грінченко писав також драми і комедії, котрими бажав освідомлювати в національнім напрямі українське суспільство. Одначе ідейність сих творів виходить на шкоду мистецькій правді і реалізму. В драмі «Ясні зорі» дає поет історичний образ з XVII ст. в комедії «Нахмарило» виводить постать щирого народовця-учителя, драма «За батька» представляє кроваву пімсту з доби перед Хмельничщиною, в драмі «Серед бурі» відноситься він до часів Руїни, а в драмі «Арсен Яворенко» виводить постать провідника нових ідей. При всіх недостах роблять драми Грінченка своїм поучним живлом сильне вражінє на широкі верстви і надають ся особливо до народних театрів.

Окрім безетристичних творів видавав Грінченко чимало книжечок для дітей і для всенародної просвіти, педагогічних, критичних, історично-літературних, язикових, етнографічних і т. п. розвідок та збірників з українознавства. Перекладав також твори Шілера, Гете, Гайне, Ібзена, і видав 4-томовий Словар української мови.

Літературне становище Грінченка. Твори Грінченка збогатили найновіше українське письменство, а немала заслуга его і в тім, що популярними українськими книжечками причинив ся до розповсюднення просвіти в широких верствах українського суспільства на Придніпрянщині, в чім вельми пособляла тим змаганням его дружина під прибраним іменем Марії Загірної, а повісти его причинили ся до прояснення і поглиблення національної ідеї серед української інтелігенції. Многосторонною діяльністю і літературною та науковою працею здобув собі Грінченко місце в перших рядах поміж українськими письменниками. Окрім того в самих труднім часі визначив ся він яко громадський діяч не-всипучою роботою, стояв яко „Вартовий“ (прибране ім'я его в „Листах з наддніпрянської України“, в „Бу-

ковині“) на шляху діяльної любови рідного краю, кликав до праці для рідного народу і виявляв непохитну вдачу, велику силу духа та сильну віру в себе й своє діло в глибокім почутті повинности праці для свого народу.

Трохим Зінківський (1861—1891), з селянської родини, приятель Бориса Грінченка, станув відразу на становищі свідомого українства, дарма що по скінченню військово-правничої Академії якийсь час служив у війську. В своїх писаннях („Молода Україна, її становище й шлях“, „Національне питанє в Росії“, „Шевченко в світлі європейської критики“ й ин., підписуваних прибраним іменем Звїдочота або Певного, постановив він рішучо і виразно нові задачі свідомого українського громадянства замість неясного етнографічно-культурного українофільства. „Вповаючи на великі духовні сили нашого народу, закінчив він свою розвідку про Шевченка, нам дітям сього народу гім менш треба руки покладати й спати. Українська інтелігенція — се її неспокутуємий гріх і злочинство — завсїгди була дбателька задля „отечества чужого“, завсїгди зрікалась своєї батьківщини. Через те й не можемо бути путячими людьми. Щоби бути дітьми гідними памяти батька Гараса, нам треба пильно і богацько працювати попереду над самим собою, щоби відшукати загублені моральні звязки наші з нашим народом, — випрацюємо їх, — тоді знатимемо, що нам робити й кудюю йти“.

В »Малюнках справжнього життя«, Зінківський докоркнув ся життя бідолашнього салдата, а в »Моншер-кошаче« з гумором живописав реальнимп красками військову постанть офіціра. Алегоричне різдвяне оповіданє »Кудюю йти«, написанє з теплим релігійним чутєм і глибокою любовю батьківщини, мистецьким хистом, чудовою милозвучною мовою. Молодий римський легіонар, Германець з часів Августа, пізнав на видні в Коїзеї в глядіяторах синів вільної Германії і дійшов до почуття своєї національної свідомости. — Передчасна смерть не дала єго талантови дійти до повного процвіту.

Іван Манжура (1851—1893), вельми заслужений етнограф, добув собі, поетичними творами признанє такого знавця країнського письменства, як проф. Потебня. Співєць степу широколаного“ живописував він єго „красу розкішну“, як у нїм зїмовники ховались від Ординців, чумаки від-

почивали і славне січове братство ледачому султанови заспати не давало“.

Нащадок убогої ремісничої семі з Харківщини, Манжура поселив ся на селі в Катеринославщині, щоби своїм ветеринарським знанєм йти в підмогу народови, з котрим зійшов ся blisko і жив з ним одним житєм. Зійшовши за рано із сьвіта, полишив він небогату поетичну спадщину, що визначає ся мистецькою обрібкою, гарною мовою, знанєм народного духа і побуту та людяним поглядом.

Дмитро Маркович (ур. 1848 в Полтаві), се другий живописець степової України й її побуту, котрому судова служба дала нагоду до помічування народного бідованя, що вкупі з духовою темнотою налягло важким тягарем на селянстві і послужило основою до єго сумовитих оповідань. Се образи народного лиха, живописані яскравими красками, а їх основою визиск народних сил, здирства глитаїв, знущання над убогими людьми волосних урядників і їх обманьства в спілці з глитаями. Крім того причиною бідованя буває „голод у селі — страшне слово!“.

Коли Степан, одинока надія вдови Ганни, не праніє грошій, зароблених у наймах, бо господар відправив єго з нічим, веде вона за порадою сусідки свою 12-літню донечку у найми на сусідний хутір, але утомлена дівчина в степу захоплена хуртовиною замерзла, поки мати покликкала людей із села на поміч («У найми»).

Подібна трагедія лучила ся (в оповіданю «Шматок») голодному й перемерзлому підпасичеві-пастухові, що відбив ся від чабанів овечої отари, так що вранці найшли єго задубілим. У звязку з убожеством і тяжкою працею виникає нове народне лихо — піянство, коли з тим лучить ся обманьство шинкаря. Панає Музика (в оповіданю «Невдалиця») хоче поданем осьвіти синові видобути ся з того лиха. Але й у тім невеселім житю бажає він стерти слюзинну на віях своєї любі жінки Горпини, купуючи їй хустку за свою улюблену скрипку, одиноку втіху, в душі музика-мистець. Се постать вельми симпатична, неспосібна до пімсти навіть на своїх ворогах, що довели єго до злиднів, в біді ратує Хайку від наглої смерті в почуваню любови ближнього.

В оповіданю «Бразиліянн» зображає злидні, що женуть селянина з рідної хати в найми, на заробітки або й на переселене в сьвіт за очі до Бразилії.

Все те надає оповіданням Марковича сумне знамя і тільки денезде проявляють ся у покривджених і знеможених людей красші почування, що наче ясні зорі розсипані на темному небі сяють лагідним сьвітлом, і своєю красою до-

водять до справдішнього героїства та становлять окрасу єго писань, націхованих реалізмом, головною їх прикметою, доведеною до високого розвитку. Огріті глибиною чутя і справдішньою любовю, сі образи з буденного житя роблять своєю драматичністю незвичайне вражіє і до глибини зворушують душу читача. Переняті не зневірою, а радше тихим смутком, подекуди іскоркою гумору, сі оповідання зображають нові явища селянського житя, яких ще не доторкувало ся наше письменство і своїм реалізмом, правдивістю живописаня, щирою любовю людини і докладним знанем житя становлять цінне придбане та запевняють почесне місце в літературі єго писаням, печатаним і в галицьких видавництвах, та й єго збірці п. з. „По селах та хуторах“ (Київ 1908).

Сучасно із згаданими в горі белетристами здобув собі великі заслуги в історії українського письменства **Михайло Комар** (1844—1913), нотар в Одесі, не тільки цінними популярними розвідками, але головно бібліографічними покажчиками, замітками й оглядами в ріжних виданнях, іменно про І. Котляревського, Шевченка й ин. Крім того видав він „Бібліографічний покажчик нової української літератури“ (1883), „Українська драматургія (1906) і „Словарь російсько-український“ (4 томи).

На иншій ниві лишив по собі вельми цінні праці **Петро Ніщинський** (1832—1896), син дяка з Київщини, що й сам був якийсь час дяком при церкві в Атенах. Там скінчив університет, здобув добре знанє грецької мови, учителював опісля по гімназіях на Придніпрянщині та поклав великі заслуги вірцевими перекладами Гомерової Одисеї й Іліяди (під прибраним іменем Петра Байди) й Софоклевої Антигони. Богато самостійних єго творів остало в рукописи. Ніщинський здобув собі також яко мистець-музик славу й на сім полі між иншими вельми популярною музичною інтермедією „Вечерниці“. Своїми перекладами зложив він поруч инших певний доказ, що українська мова й література спосібна вийти поза межі „домашнього обиходу“ і стати поруч літератур культурних народів. — Для прикладу наводимо тут з „Антигони“ — Хор:

»...Розумнійший між тварамн Бога
І вдатний до всего й на все чоловік:

Та ба! він сьогодні спішить, кільки мога,
До честі, а завтра в багні весь поник!...
Сьогодні він віри і царства шльнує,
І мудрі закони на них видає;
А завтра, нікчемний, геть все поруїнує,
Збагнуть, занехаїть, потопче, побе!
Но злого такого, як боги, так люде
Цурають ся завше, і гине він сам;
Такому не має, не було й не буде
Добра ніякого ні тут, ані там!»

42. Оживленє письменського руху в наддністрянській і придніпрянській Україні у 80-их рр.

Указ з 1876 р. не тільки не вспів згнобити українського духа і слова, але навпаки додав деяким придніпрянським письменникам ще більше бадьорости і завзятя до письменської праці. Знаменним доказом сего стає така подія, що Борис Грінченко задля заборони печатаня українських книжок для шкільних потреб споруджені ним учебники переписував печатними буквами, щоби ученикам подавати осьвіту в рідній мові. Засуджене на мовчавість українське слово на Придніпрянщині найшло собі захист і пристановище у наддністрянській Україні і наслідком того у 80-их рр. зміцнили ся і поглибили взаємини з Придніпрянщиною, поширили загально-український літературний рух, в котрім наддністрянська Україна висунула ся знов на передове місце. Тут поруч придніпрянських письменників, котрих твори являють ся у галицьких і буковинських виданнях, виступають нові письменники, що осьвітлюють народний побут та відносини й положенє широких верств суспільних та намагають ся реальний напрям погодити з просьвітно-національними ідеалами.

Осип Маковей (ур. 1867 в Яворові) з міщанської семі, директор учит. семинарії в Заліщиках, окрім поезій (вперше напечатаних 1885 р.) написав чимало оповідань, новель і повістей.

Він живописував не тільки селянське житє, але звернув ся головно до міщанського житя і в оповіданю «Клопоты Савчихи» зобразив змаганя міщанських верств до вєншої осьвіти (щоби Михась Савчихи скінчив якусь школу та не оставав при батьківськїм ремеслі); дав вірний образ вояцького житя в «Офермі», (назва неповоротливого вояка); в оповіданю «Весняні бурі»

подав картину внутрішньої боротьби гімназіста під впливом західно-європейських соціально-демократичних струй, мимо котрих він такп позбуває ся зневіри і сумнівів що до правдивої релігійної науки; в повісті більших розмірів «Залісе» подає образи вічних матеріальних клопотів і журби за необезпечену родину українського духовенства в Наддністрянщині, а в «Ярошенку» дає нам історичну повість з часів Хотинської війни з величною постатю Конашевича-Сагайдачного.

Хоч Маковей доторкує ся нераз також болючих сторін суспільного і народного життя, не пробиває ся у него ніде безнадійність і зневіра, але цікавим, живим, погідним і легким способом оповідання, головню в невеликих побутових образках, уміє реально вивести сьвітлі і темні обставини нашого народного життя, а многі єго мистецькі картини написані із справдішним, щирим гумором („Наші знакомі“) ¹⁾. — Окрім того й естетично-критичними розвідками з обсягу історії українського письменства збогатив Маковей нашу літературно-наукову ниву, а між ними видав обемисту, вельми цінну й основну „Житєпись Ос. Ю. Федьковича“ (1911), в котрій на основі єго творів і переписки осьвітлив величну, а доси так мало зрозумілу для суспільства постать одного з найбільших наших поетів.

Тимотей Бордуляк (ур. 1863) з селянської семі в Брідщині, сьвященик у Тернопільщині, веде нас подібно у своїх звичайним ладом написаних оповіданнях між селян з їх радощами і важкою працею та нуждою, котру він сам глибоко відчуває, виявляє і сьвітлі сторони навіть найбільш ледачих людей, що по довгих літях доходять до отями.

З погідним гумором живописує Бордуляк, мимо злидненого життя селян, їх побут, вдоволене бідних діттих, що довгий час «не виділи ложки молока» (в оповіданю «Дай Боже здоровля корові»), радість малої робітницї Парані, що могла із старшим жатц в полі (в оповіданю «Перший раз»), або виводить сумний і яскравий образ (в оповіданю «Бідний жидок Ратиця»), викликаний щирим і теплим для него спочуванем задля єго страшного бідованя. Звертаючись також до оброблюваних Франком бразилійських тем («Ось куди ми підемо небого», «Бузьки», «Іван Бразилієць»), подає сумний образ бразилійського нещастя і знищення надій на красшу будучину і щасливіше жите на далекій чужині. В оповіданнях являє ся Бордуляк реалістом

¹⁾ Щирим гумором і легкою іронією визначають ся також сатиричні поеми „Подорож до Києва“ і „Ревун“.

з тихою, спокійною і зрівноваженою поетичною вдачею, що відбила ся ясным і спокійним живописанєм у его творах.

Богдан Лепкий (ур. 1872 р.), син сьвященика-поета з Бережанщини, відомого під прибраним іменем Марко Мурава, гімназ. професор, збогатив письменську ниву вельми ніжними, переважно ліричними поезіями й оповіданнями, повитими сумом й тугою, як тужлива пісня подільська. Він мав доволі нагоди придивити ся зблизка селянському життю і горю, спричиненому звичайно безпросьвітністю.

Він живописує у своїх творах якраз умову темноту селян, їх забобонність і неохоту до просьвіти, до читальні і часопису, до нових поглядів («В глухих куті»), проти чого виступають у нерівній боротьбі розумні одиниці, котрих порад і щирих поривів загал не розуміє («Іван Медвідь»). Основою своїх оповідань кладе він звичайно народно-господарське положене селян, ріжницї між нуждарями і багатирями, або невідрадни відносини нещасного подружжя («Бара»), гірке бідоване з нелюбим чоловіком («Настя») і жаль над сирітською долею («Мати»). Але сими сумними оповіданнями, призначеними головню до популярних видань, намагав ся автор неперечно вплинути на поправу тих невідрадних відносин, зображених ним з великою ніжністю і спочуванем для того горя наших селян. Житє самого поета не без горя і важкої боротьби, витиснуло таке сумне п'ятно на его творах: одначе в них деколи також, як соняшний промінь зза хмар, блисне щирий гумор (як в «Оповіданю дяка»), що думав держати ся панських звичаїв і справив собі сурдут, але після сьмішної пригоди вернув до селянської свити, або в оповіданю «На послуханє до Відня», навіянім сьміхом і горем, в котрім легковірний мужик, в надії найти поміч у своїй біді, став жертвою проворного обманця.

Андрій Чайковський (ур. 1857) з семі т. зв. „ходачкової шляхти“ в Самбірщині, адвокат в Коломиї, осьвітлює вельми правдиво і нераз з гумором житєві відносини сеї верстви суспільства, (хоч перед ним і Франко та Ковалів в оповіданнях, а Григорій Цеглинський в комедії живописували образи з житя сеї суспільної верстви), котра намагає ся виріжнити пихою і бундючністю від селян.

В «Олюнці» бачимо сумну долю сироти-дівчини, що із значною спадщиною по родичах попала в опіку нещасної ходачкової шляхти, жадібної землі. В чужім гнізді бажав Чайковський виказати шкідливий вплив двора (чужого гнізда) на шляхотську дитину, випещену в дворі, що опісля була приневолена вертати у відносини сільської «ходачкової шляхти». В «Образі гонору» живописує автор причини зубожєня селян, до чого доводить їх привичка до правованя і визиск покутних писарів та лихварів,

а в оповіданю »Бразилійський рай« намагає ся подати осто-рогу селянам перед переселюванем і сумими єго звичайно наслід-ками. В прегарнім оповіданю »З ласки родниї« умів Чайков-ський, відмінно від »Перехрестних стежок« Франка (де ба-чимо тільки одні майже наміри), подати образ діяльности додат-ної, витревалої, з повним пожертвованем для гарної ціли і то по-перед усього в найблизшій крузі ділання головної особи, до якого чоловік є призваний і обовязаний (як у Шевченковій »Наймичці«). Крім того писав оповідання історичні для молодєжи й народу ¹⁾. — З воєнного походу на Босну, котрого був учасником, подає Чай-ковський »Спомини з перед 10 лїт« і живописує живо і прав-диво з почуваннями глибокого трагізму сумні вражіння братовбійчої війни з тамошнім слов'янським племенем. Ся війна дала тему так похожу на події великої сьвітової війни до гарної поеми єго ро-весницьки **Володимирови Маслякови** (ур. 1858 р.) гімназ. профе-сорови у Львові, п. з. »Вдовиченко«. Іде він на поклик у похід,

»Бо у Босні над рікою
Став брат брата воювати,
По одному ріки бої
Стали діти слави й волі,
А по другім стало військо

Щироруське, мов соколи.
У сім війську син вдовиці
Тулпв щиру слезу в очі...
Голос правди в серцю кличе:
— »Не бий брата по тім бої!«

Колиж почав ся бій кровавий, вдовиченко:

»Згадав матір раз послїдний
Згадав руську верховину.
Село єще згадав рідне..
Похрестившись, багнечайку
Застромив в широкі груди.»

І в смертельних болях кликав:

»Ненько! Менче гріху буде
За кров власну свого серця,
Чим за кровцю Слав'янина:
Чим за рани сина волі,
За смерть мого побратима!«

Після довгої мовчанки Масляк, котрий виявив уже в перших творах поетичний таланти, відозвав ся недавно і на події сучасної сьвітової війни новою збіркою поетич-них творів, між котрими зобразив також смерть „сокола одинокого, що поляг у бою кєрвавїм. („Там у балці при дорозі“).

Григорій Цеглинський (прибр. імя Григорій Григорієвич) (1853—1916), б. директор української гімназії в Перемишлі,

¹⁾ Тепер звернув ся А. Чайковський на ниву історичного пові-стярства.

про котрого найвидатнішу комедію згадано в горі, оживив своїми комедіями народний театр.

Комедія «На добродійні цілі», похожа радше на сатп-ру, мала метою критику світогляду тодішньої великоміської інтелігенції і невідповідного напряму її образования. Комічна картина «Тато на заручинах» зображає, як сватане багатого міщанського сина Осипа Простогуба з донькою обдовженого підданка не дійшло до путя через простий мужицький кожух Оспового батька і таким способом міщанська родина не попала в нещасте й деморалізацію. Комедією «Соколик» намагався автор відвернути пристарковатих соколків від нерозумного безжennого життя, а в комедії «Лихий день» подав вірний і живий образ виборчої агітації по наших містах. Взагалі Цеглинський і в інших драматичних творах, («Торговля жемчугами», «Аргонавти» й ин.) звичайні обставини життя вміє зобразити реально і зробити їх цікавими, а живе дійство осіб і вірна їх характеристика додавали стійності его творам, хоч декуди не міг устерегти ся нахилу до пересадки в сьміхотворнім напрямі.

Покоління письменників 80-их рр. засіяло особливо поетичну ниву гарними цвітами, а деякі своєю творчістю заняли визначні місця в історії українського письменства, яко представники різних родів української поезії. Окрім згаданих уже в горі поетів виступає **Василь Щурат** (ур. 1871 р.), гімназ. професор у Львові, з дрібними поетичними творами, розсіяними в різних видавництвах, що опісля появилися в обновленім виді в збірнику п. з. «Вибір пісень». Сей дійсний вибір з ліричної творчости дає нам образ его поетичного таланту. В тих піснях виявляє поет почування свого серця і краси природи, навіяної милими пахощами. Нема в них яскравої пристрасти, глибокого зворушення, тільки ніжне тремтінє зливає ся в найкрасшу гармонію мельодійних звуків, які несуть ся понад печальми сего життя. Ніжними почуваннями для природи навіяні всі ті пісні, в них відсвічує ся „майський день“, „весняний промінь сонця“, „блискавка темної ночі“, „вечірний час“, „рожевий світ на небі“, всюди чути подих запаху цвітів, „піль Поділя“, куди лине серце і дума поета:

«Мое серце не тут, моя дума не тут!
Вони ген на Поділї, над Збручем:
Дума лине орлом, серце рветь ся притьмом,
На ланц сном словити могучим.
Доки щастє твоє, рідний краю, є сном,

Моє серце і дума над Збручем.
 Ген подільські лани, плідотворні лани,
 Джерело мого смутку і суму!
 Ідуть за море по хліб вапі рідні сини,
 Яж до вас мою скорбну шляю думу,
 Там блукає вона і шукає тих сліз,
 Що заблесли на божім коверци,
 Що зростили стежки всі й кождіський покіс
 І труїть мов отрутою серце». (»Луна з Поділя«).

Окремий відділ сих пісень у збірничку творять пісні п. з. „На арфі пророків“ і „Евангельські мотиви“, що впроваджують нас на ниву релігійної поезії (В. Щурат видав також Молитовник у віршованій формі, гарну легенду п. з. „Зарваниця“ й ин.), а в „Історичних піснях“ подав поетичні картини з нашої минувшини. Всі ті пісні визначають ся старанною обрібкою, гарною, ядерною, милозвучною мовою і пливають „подібно до лісового криничного жерельця, що срібlistою стяжкою веть ся поміж струнками буками й задумливими дубами та тихо розмовляє з синіми незабудьками й дзвінками“.

В. Щурат станув також поруч інших українських поетів, що присвоїли нашому письменству чимало найчільніших творів всесвітної поезії, і подав гарні переклади з німецької мови („Тангайзер“), приладив переклад „Нібелюнгів“, з французької мови переложив „Пісні про Ролянда“, „Горацієві оди“ і багато інших європейських творів ¹⁾, а також видав вірцевий переклад „Слова о полку Ігоревім“ на основі критично справленого тексту. — Окрім того збогатив наше письменство вельми цінними „Літературними начерками“, а в „Записках Наук. Товариства ім. Шевченка“ і в окремих виданнях подав між іншими цілу низку розвідок до пояснення літературної творчости Шевченка і нашого культурного життя.

Павло Грабовський (прибр. ім'я Граб, 1864—1902) записаний кровавими буквами в українській мартирології. За горячу любов України, посуджуваний о приналежність до народного-сторонництва, а відтак о написане в 1889 р. про-

¹⁾ Поезія XIX в. Ч. I. 1903 містить переклади з французької, румунської й італійської мови.

тесту проти російського правительства, засуджений на втрату горожанських прав, засланий на Сибір у якутські тундри, загинув там мученичою смертю. Більш десяти літ страшне заслання неначе молотом виковувало його поетичний талент і викликало трогаючі, глибоко сумовиті звуки, що гомонять важким риданєм у піснях і думках. В небогатій спадщині поетичній (в двох збірниках п. з. Пролісок“ 1894 і „З півночі“ 1896, всього около двох сотень творів) осьпівує не тільки своє бідолашне житє, свої думки й почування, але й горячу любов рідного краю і народу, якою з далекої, непривітної чужини палало його серце. Одначе ся любов з рівною силою виявляє ся в його творах і до всіх взагалї поневолених і гноблених яко вплив того важкого страждання душевного, яке переживав він до останних хвиль мученичого житя. Всі його пісні — се „ціла трагедія невольника, що рветь ся до житя і роботи, паде і піднімає ся, других накликає до праці для людей і сам на собі показує наслідки самоти на чужині та в неволї, що переходить цілу скалю почувань: від найвисшого одушевлення аж до крайного песимізму“. Одначе й серед найтяжшої зневіри не затрачує поет рівноваги, хоч які переживав страждання, не погнув ся він і не зійшов на манівці, бо вірив у побїду правди:

Хай темніють видноколи,
Хай страшнійш гримлять громї, —
Не зверну я в бік ніколи,
Не піддам ся силї тьм.
Збережу я віру сьвітлу,
Не зречусь надїй сьвятих.
Не хилити мусь по вітру
Раз до спх, а раз до тпх.
Знаю, згине все погане,
Не подужа зло добра:
Рід людський за правду, встане,
Хоч неправді й потура«.

Хоч тюремні думки Грабовського „З півночі“ визначають ся великою силою поетичною, то проте й особисті вірші дишуть справдішньою поезією, навіяні глибоким чутєм та й що до форми вони справді мистецькі. В молодечих літах попав поет на заслання і там помер, не бачивши вже України, а проте мова його творів чиста й милозвучна, як се найкрасше пізнати по перекладах („З чужого

поля“ 1895, „Доля“ 1897) з чужих європейських поетів, так що єго можна поставити поруч В. Щурата й інших в горі згаданих головних перекладчиків, котрі виказали здібність української мови до найвисшого розвитку. В Грабовськім втратило передчасно наше письменство визначного і талановитого поета-громадянина.

Володимир Самійленко (ур. 1864 в Сорочинцях в Полтавщині) довів поміж поётами 80-их рр. до найвисшого мистецтва в своїх творах, підписуваних звичайно прибіраним іменем **Сивенький**. Вже підчас побуту в київськім університеті, де головнo займав ся клясичними і західно-європейськими мовами, високо цїнили єго визначний поетичний талант. Проживши якийсь час на різних становищах, опинив ся він співробітником українських видавництв, де в печатаних там творах виступив відразу готовий, вироблений єго талант і де виявили ся головні прикмети єго душі: поважна задумчивість у справдішних перлинах ліричних творів і в сатирах заправлених влучним та щирим українським гумором, що неначе усьміхає ся крізь сльози. Всі єго поезії неначе виточені, написані чудовою, дзвінкою мовою, викінчені в усіх подробицях, як найгарнійша українська мережка, а з кожного твору пливе сьвіжа нова думка з глибини наболілої народним горем щирої української душі. Своєю поважною і не їдкою сатирою заповонив він серця українського суспільства і виявив глибоке знанє душі Українця і російського чиновництва. Бистрим зором зумів він не тільки підглянути недомаганя нашого народного житя і зіпсутє чиновництва, але й легкою іронією і невимушеним гумором вжалив там, де було треба, так що єго сатиричні твори викликають усьміх на устах, а в серці розбуджують глибокий біль і поважну задуму.

Єго українська патріотична дума »На печи« патріота, що »пролежав цілий вік на печи«, »Горе поета«, що єго »поему в лойову вгорнули сьвічку«, сатира »Патріота Іван«, котрий »тільки що роззявить рота, про народ уже почав« й »працю він шанує дуже« й »сам колись пристане до роботи — в гаманець«, »Патріотична праця«, що кінчала ся балаканєм й обіцянками, »Возсоединенний Галічанін — »слуга всерусської ідеї« здобули єму широку славу серед українського громадянства.

З ніжною іронією і влучним сарказмом живописує Самійленко постать патріота, що на таємних думках обмежує народню

роботу, і з таким щирим гумором картає трусливість запічних патріотів, пятнує всяке пустомельство там, де треба було дійсної і невспухої роботи для добра рідного краю і народу.

Самійленко підглянув також сю велику хибу многих патріотів, що забираючись до „патріотичної праці“, вмійють широко розправляти про неї високопарними словами і марнують дорогий час на таких розправах та кінчать діло на пустих розмовах і заспокоюють себе:

»Та нічого не журімось,
Що від нас не має діла:
То дарма, аби прихильність
В серці нашому сиділа«.

(»Патріотична праця«.)

Але з глибини душі поета, котрий з таким невимушеним гумором і сарказмом пятнував недомагання нашого громадянства, добувають ся горячі почування для долі України і пливуть у єго ліричних піснях струями справдішньої і високої поезії, — се справдішні дорогі перлини, а між ними найдорожша перла, що крізь сьміх у него являє ся, се:

...сльоза сьвятая,
За нещасний люд пролита«.

(»Найдорожша перлина«.)

„У сумний час“, єго „душа зболіла“ звертає ся до любої постати Христа розпязого, перед котрим народ із реготом гукає:

»І знов я згадую тебе, Вкраїно-Мати,
Твою біду, твій вид сумний:
Округ хреста твого, мій краю розіпятий,
Я чую регіт навісний...«

(»У сумний час«.)

Але сей регіт не порушує поета до сліз. „Вже годі плакати!“ кличе він і з завзятем додає:

»Так сьмійте ся тепер! Але вже близько дні,
Що оживе наш люд забутий,
І ті, що слухають од нас самі пісні,
Почують голос ще нечутий.
І правди сьвіт ясний, якого не було.
Здивована земля побачить,
І сьвітом тим новим гнобителям за зло
Народ великий наш оддячить».

(Так сьмійте ся!)

Окрім справдішних перлин самостійної ліричної і сатиричної поезії, Самійленко до невеликої скарбони ¹⁾ своєї поетичної творчості додав гарні переспіви й переклади з європейських поетів (між тими початок перекладу Дантової „Божественної Комедії“ й „Іліяди“ Гомера).

✓ **Ляриса Косачівна Квітка** (1872—1913), донька Ольги Косачевої (О. Пчілки), відома під прибраним іменем **Лесі Українки**, в ліричній поезії українській останніх десятиліть підняла ся до найвисшого настрою. Її лірика щира і глибока, навіяна рішучістю й жаром і таким голосним страшним стоном зболілої душі, якого не було чути на Україні з часів киргизських пісень Тарасових. Вже молоденькою дівчиною починає поетичну діяльність ся незвичайно чутливої ліричної вдачі письменниця, і все жите своє перенята патріотичним чутем, яке виявило ся любовю сучасного і споминами минулого. Сим глибоким чутем було переняте і жите і творчість Лесі Українки — все те віддала вона „Рідному храмови“. Одначе сей патріотизм поетки не був романтизмом, виплеканим і натхненим ділами колишніх лицарів, але патріотизмом глибоких переживань людського духа.

Основа її творів звязана з українським життям, здавалося б, тільки мовою, одначе в дійсности в її творах відбили ся всі прояви українського громадського життя, всі почування, що хвилювали душу українського народу. В цих творах, в котрих відзиває ся струна громадського життя, звенить вона боевим покликом за волю і людські права, за найвисші громадські і вселюдські ідеали, за свободу, рівність і братерство всіх людей і виявляє неподужану силу й великі надії на красші часи. Вона розганяє думи і хмари осінні, бо „теперя весна золота“:

«Так я буду крізь сльози сьміятись,
Серед лиха сьпівати пісні.
Без надії так сподіватись.
Буду жити! Геть, думи сумні!»

(»Contra spem spero«)

Але в творах, в котрих проявляють ся її особисті почування, переважає сум і туга, невимовне якесь горе, навіяне

¹⁾ З поезій Володимира Самійленка. Ч. I. Київ 1890. „Україні“ збірник поезій 1885—1906, Львів 1906.

очевидно під впливом її терпіння задля хирного здоров'я, що вже змалку підкосило її бідолашне житє.

В початкових творах¹⁾ подає Леся Українка наївним ладом „Дитячі“ помічування: „Літо краснее минуло“, „Мамо, іде вже зима“, „Тіш ся, дитино“, але й тут блиснув уже її справдішній талант ясним сяєвом, а в дальших творах, як „Подорож до моря“, бачимо вже прояви сильного, самостійного таланту й мистецтва. В сїм творі придивляє ся поетка дійсному житю, реальним відносинам людського суспільства, в котрих виявляє ся людське горе, і змагання до свободи й рівности. Тут блиснув талант письменниці в цілій красі і сей твір є справдішним жемчугом її творчости.

»Прощай, Волинь! прощай, рідний куточок!
Мене від тебе доленька жене,
Немов од дерева одірваний листок...
І мчить залізний велитень мене«.

Минаючи Україну й Поділе, прощаєсь поетка:

»Красо України, Подоля!
Розкинулась мило, недбало!
Здає ся, що з роду недоля,
Що горе тебе не знавало!«

Доїздить відтак до великого, душного міста, а

»Серце прагне буять на просторі!
Бачу здалека — хвпля іскриста
Грає вільно по синьому морі« — і ось
»...вже сонечко яснее та стало на межі.
Освітїло Акерманськії турецькії вежі.«

Після побуту над морем koniec подорожі насуває їй спомини:

»І в рідному краю	Прощай, спїє море,
Нераз спогадаю	Безкрає, просторе
Часни єї любі та милі!	Ви гордії, вольніі хвилі!«

Леся Українка доторкує ся не тільки сучасної дійсности, питань правди і краси, але звертає ся у своїй творчости і до українського історичного житя або сягає в глибину давної старовини, глядаючи там захисту від сумної дій-

¹⁾ „На крплах пісень“ Твори Лесі Українки. Львів 1893., „Відгук п. поезії Л. Українки, Чернівці 1902.

сности. З сего обсягу повстали чудові її драматичні поеми як: „Касандра“, „Одержима“, „У пущі“, „Оргія“ й інші, в котрих відбили ся терпіня українського народу.

В епічних творах, як »Самсон«, написаних на біблійні теми, зображає борця й народолюбця з надлюдською силою, що метить ся і гине за недолю свого люду, в »Шотляндській легенді« про Роберта Брюса, в котрій сей герой народних переказів з доби народного занепаду і втрати самостійності, після переходу вельмож на сторону Англичан намагає ся народним повстанем добути рідному краю свободу і довести свій нарід до визволення, відчуваємо відгомін чогось своєрідного, а притім надію, що нарід, виступивши за свої права в могутім зєдненню всіх сил, доходить успішно до бажаної мети. — В поемі »Давня казка« зображає письменниця відносини між безіменним поетом і гордим графом Бертольдом, що закінчили ся смертю поета у вязниці, а убийством кривдїйця, проти котрого зворушений нарід зірвав ся до бунту; але мймо смерті поета не гине его ідея, пісня, а розбуджує й ширить дальшу думку про волю.

Байдужність і безсильність волі у важких хвилях народного життя викликає у нашої письменниці різкий докір звернений до суспільства, що воно на великі події має тільки мовчанє, сльози й дитячі мрії, а більш ні на що не стає ему сили. Замітно також, що вся поема написана в легкім, гумористичнім настрою, котрий надає їй високої стійности, а оповіданю оживлення, погідности й принади. — З великим мистецтвом живописує Леся Українка „Кримські спогади“, в котрих її талант дійшов до повної зрілости, а хоч і тут відбило ся гомоном її особисте горе і терпіне, то при всім тим вона не попадає в зневіру і вміє в ліричнім настрою задержати предметовість (н. пр. у „Зась піві“). Її терпіне і горе не закриває краси природи і розкішних мрій, нав'язних красою кримської природи (н. пр. „Тиша морська“ й ин.).

Як жите Лесі Українки не снувало ся довгим пасмом, так і літературна її спадщина не богата. Але зате, як і сама поетка була окрасою народного українського руху, так і твори її були й остануть окрасою українського письменства і мають високу стійність. Найкрасші з її творів ліричні писаня, але й епічні та драматичі твори, в котрих проявляє ся також могуча лірика, мають велику цїху; тільки чиста епіка й драма не входить у обсяг її таланту.

Поруч Лесі Українки поміж громадою поетів під кінець 80-их рр. виступає вельми оригінальною й визначною

появою Агафангел Кримський (ур. 1871 р. з небогатої семі повітового учителя, нащадка татарського виходця з Криму). Кримський відомий учений, професор арабської словесности й історії музулманського сходу в Лазаревськiм Інституті в Москві, видав цілу низку наукових розвідок з обсягу свого предмету московською мовою, три частини науково-історичної „Української Граматики“ і чимало історично-літературних, літературно-критичних, язикових й етнографічних розвідок, написаних з великою ерудицією, а при тім вельми займаво, котрими здобув собі передове місце в громадї поважних учених. Та крім наукової ниви, збогаченої основними й ріжносторонніми працями, не занедбав учений професор також красного письменства, печатав у ріжних видавництвах поезії оригінальні й перекладні та оповідання, котрі опісля з додатком нових творів появили ся окремими збірниками ¹⁾).

З виїмкою одного оповідання, всі інші присвячені майже зовсім зображенню житя осьвіченої верстви суспільства. Автор займає ся вельми живо питаннями про відносини між „старшими“ (родителями й учителями) і „молодшими“ (дітьми, шкільною молодезю).

В оповіданю »Батьківеське право« обурює ся він, що родителі не признають у дитині чоловіка, котрий має право на свої власні думки й почування і топчуть моральне я дитини по »праву« своєї родительської власти. — В оповіданю »Перші дебюти одного радикала« гімназієст Химченко, здібний, бістрый, під впливом власного досвѣду й прочитаних книжок, обурює ся поведєнем учителів і гімназійного начальства, зневажає »всяке десогит, бо всі форми пристойности — панєські витребеньки«, являє ся в театрі в розхрістаній блюзі, говорить голосно по українськи, не тому, начеб був українофілом, а задіятого, що ся мова видавала ся єму найбільш мужицькою і дратувала аристократичні уши. Опис сих чудацтв Петруся Химченка вельми живий і гумористичний. — В оповіданю »Не порозуміють ся« зображає непорозуміння в поглядах і моральних понятях матери-міщанки із сином студентом. — »Psychopathia nationalis«, дневник українського народовця п. з. »Нудьга«, перенизаний щирістю і блискучими картинами з народного житя і природи, виявляє національні почування в такім виді, що й розсмішує, але й зворушує читача.

¹⁾ Повістки й ескізи з українського житя. Коломня і Львів 1895. — Пальмове гілля, екзотичні поезії, Львів 1901-.

Взагалі всі оповідання Кримського стають певним доказом основного знання народного життя; одначе в деяких случаях псує вражінє оповідання суб'єктивний тон автора, котрий звертає ся до читача задля такого або иншого поведєня героїв оповідання.

Загальну увагу звернули на себе відразу не так оригінальні, як перекладні поезії Кримського. Знанє вісьмох європейських мов, окрім словянських, і майже десяток східних, розкрило перед ним широке поле і тим способом вніс він своїми перекладами східних поетів (арабських, перських, турецьких і ин.), крім того європейських (Сафо, Гете, Байрон, Гайне й ин.) зовсім нову струю на поле нашого письменства та виявив у тім напрямі велике мистецтво. Задля того треба вважати Кримського напередовцем української мови на сій майже не ораній українським лемішем ниві східної поезії.

»Пальмове гілля« містить чудові ліричні поезії Кримського побіч деяких перекладних, котрі дихуть незвичайним по-дихом тропічних цвітів, а живописані сирійські та кавказські краєвиди виийшли з погляду українського ока і почування українського серця. Дорогоцінними жемчугами справдішньої поезії і високого мистецтва являють ся ціклі »Самотою на чужині« і »Передсмертні мелодії«, в котрих пересувають ся перед нашими очима картини Сирії і Кавказу, Ливанських гір і Єрусалимських околиць, з шелестом пальм і подихом тубероз та пахучих гвоздиків. Але й серед сеї розкоши чужої природи поет не може забути рідного краю:

»Горді пальми... Думні лаври...	Я хитнувсь, бо наче ввійв ся
Манячливий кипарис...	З аромату тих квіток.
Океан тропічних квітів...	Аж погляну: коло пальми
Ще й цвіте цитринний ліс.	Простий житний колосок.

»Гей, земляче! — шепче колос,
 Похилившись на стебло:
 Ми чужі для сього раю, —
 Щож сюди нас принесло?«

(»Самотою на чужині«.)

Але сі чудові картини насували поетови спомини про Тарасове сьвято, котре єму довело ся переводити на чужині і з єго душі вириває ся під впливом єврейського невольницького псалму мугутне закляте:

»Нене, голубко! до тебе я лину:
 Тут я чужий чужениця.

Аще забуду тя, Єрусалиме,
 Будь ми забвенна десниця!
 Най до гортані язык мій прилипне,
 Скоро тебе позабуду,
 І в чужині одію ся од служби
 Нашому рідному люду.
 Батьку Тарасе! ти чуї присяганє!
 Ми українські діти,
 Матір і бідного менчого брата
 Будем во віки любити.
 Будем бороти ся, їх визволяти
 З пазурів сина Едома.
 Каже надія: Діждем ся напевне
 Вольного рідного дома«.

»Передсмертні мелодії«, останній збірка поезій Кримського, се прощанє недужого поета з життям і горячо ним улюбленою та по мистецьки зображеною природою, котра не приносить пільги его стражданню: він живе на самоті і навіть тоді в своїх думках веде боротьбу в передових рядах людства за красу будучину, а все що він дає, стає духовною власністю всіх достойних его дару. Якнебудь чутливість поета доходить часто до нервовості, всеж такі его твори визначають ся такою саморідністю і талановитістю, якої не подібуємо у сучасників.

В громаді поетів, що управляли сучасно з Лесею Українкою й А. Кримським головну ниву ліричної поезії з горячими почуваннями й любовію рідного краю, замітні ще **Людмила Старицька-Черняхівська**, що крім гарних віршів і перекладів та драматичних нарисів, напечатала історичну повість „Перед бурею“ з козацької доби і цінні літературно-критичні розвідки про українських письменників (в „Л. Н. Вістнику“, „Кіев. Старині“ й „Україні“); **Надія Кибальчич**, що виявила справдішній поетичний талант у мистецьких віршах та оповіданнях („Смутна пісня“ з життя учительки, „Засуджені“ і в драмі „Катерина Чайківна“) і **Дніпрова Чайка** (прибр. імя) в чудових поезіях і поезії в прозі, (в оповіданню „Мара“ з життя митця-різьбара, „Морські малюнки“, під котрих зверхними чертами криє ся глибокий і поважний зміст, та спочування до людського горя, а образи з природи відсвічують ся різнобарвними красками веселки; **Іван Стешенко** († 1918 р. прибр. імя **Сердешний**) окрім ліричних поезій, трагедії „Мазепа“, та перекладу „Овідієвих Метаморфоз“ визначив ся цінними літературно-історичними і критичними розвідками

(в „Зап. Н. Тов. ім. Шевченка“, „Л. Н. Вістнику“ і „Кієв. Старині“ та „Україні“); **Мусій Кононенко** (прибр. ім'я **Школиченко**) писав ліричні поезії й оповідання; **Е. Тимченко** переложив фінську поему „Калевала“ і видав 2-томовий „Українсько-російський Словар“ та „Граматику української мови“.

43. Поширене обсягу і змісту українського письменства.

Пересунене літературної праці з Придніпрянщини наслідком указу з 1876 р. у наддністрянську Україну причинило ся тут до значного поширення і поглиблення письменського руху, особливо в другій половині 80-их рр. Обновлена заходами старої київської громади (в 1888 р.) „Правда“, котрою кермував Ол. Кониський, поселившись на довгий час у Львові, згуртувала поважне число письменників з усіх українських земель. Окрім „Правди“ вспіли народовці при участі Придніпрянців значно оживити переняту від Ом. Партицького „Зорю“ яко орган Товариства ім. Шевченка. Особливо під умілою редакцією Володимира (Лукича) Левицького, заслуженого видавця кількох альманахів, ілюстрована „Зоря“ побіч „Правди“ була виразом літературно-культурного зєдинення всіх українських земель. Навзаводи з народовцями в тих змаганнях ішло радикальне сторонництво з Франком і Павликом під кермою Драгоманова в „Народі“, „Життю і Слові“ і т. п. та намагало ся промостити шлях новим суспільним струям серед українського громадянства. Оживлене літературного руху обхопило також надпрутську Україну, а на сторінки часописи „Буковина“, веденої умілою рукою Осипа Маковея, перенесла ся горяча і пристрасна нераз боротьба, розпочата між народовцями і радикалами в „Правді“ і „Народі“ про „всєсвітні поступові змагання“ М. Драгоманова ¹⁾ і національне становище Б. Грінченка й народовців ²⁾. Широкою і нескитною підвалиною літературно-наукового і національно-культурного зєдинення всіх українських земель була переведена з почину Ол. Кониського при участі Ол. Барвінського

¹⁾ „Чудацькі думки“ і „Листи на наддніпрянську Україну“.

²⁾ Листи з наддніпрянської України.

й львівських народовців переміна „Товариства ім. Шевченка у Львові“ в маю 1893 р. в „Наукове Товариство ім. Шевченка“ і організація його на лад Академій Наук з поділом на три секції: фільольогічну, історично-філософічну і природничо-лікарську. Наукове Товариство ім. Шевченка стало з того часу осередком літературного й наукового руху всієї України, а його видання¹⁾ виявили тривкі взаємини всіх українських земель та значний розвиток і поступ наукового письменства. Виєднанє печатаня українських шкільних книжок для печатні Наук. Товариства і сталих підмог з краєвих і державних фондів дало спромогу управі Товариства розвинути ширшу як до того часу літературно-наукову діяльність. Особливож, коли в львівськїм університетї утворено українську катедру всесвітної історії (з узглядненєм історії сходу Європи) в 1894 р., котру заняв колишній ученик Вол. Антоновича, проф. Михайло Грушевський (ур. 1866 р.) і став головою Наук. Товариства (першим головою і редактором II-IV тому „Записок Н. Товариства“²⁾ був Ол. Барвінський), розпочала ся систематична наукова діяльність, в котрій взяли участь не тільки письменники з усіх українських земель, але переогодом і деякі чужосторонні учені. Тим способом поширив ся значно обсяг і зміст українського письменства, котре найшло собі захист у наддністрянській Україні. Під кермою молодого ученого і найбільш роботящого редактора і співробітника видань Н. Товариства, М. Грушевського, станули до діла не тільки старші письменники, але переогодом виробила ся поважна громада нових наукових сил, що здобули Товариству признанє в науковім сьвітї.

Коли „Записки“ й інші видання Н. Товариства ім. Шевченка згуртували українських учених з усіх земель, Літер.

¹⁾ Н. Товариство ім. Шевченка видає щорічно по 6 книжок „Записок Наук. Товариства ім. Шевченка“; окрім того видає кожда секція окремо свої „Збірники“. Окремо виходять „Жерела до історії України-Руси“, „Українсько-руський Архив“, „Етнографічний Збірник“, „Памятки української мови і літератури“, „Матеріяли до українсько-руської етнології“, „Матеріяли до української бібліографії“, „Українсько-руська Бібліотека“, „Хроніка“ Товариства й т. п.

²⁾ Перший том „Записок“ видадо ще „Товариство ім. Шевченка“ під редакцією д-ра Ю. Целевича († 1892 р.).

Науковий Вістник, заснований заходами М. Грушевського, став огнищем поширеного українського письменства, в котрім головна участь припала знов самому засновникови і головному его редакторови, що тут оповіщував свої белетристичні твори, літературно-критичні й публіцистичні розвідки. Попри сю широко розведену літературно-наукову роботу і професорську діяльність вспів професор Грушевський видати доси 8 томів (деякі з них появили ся новими, переробленими виданнями) на широких наукових підвалинах написаної „Історії України-Руси“, доведеної до Хмельнищини (1648 р.), а крім того популярну „Історію України“ — багато ілюстровану і московською мовою „Очеркъ Истории Украины“. Сї видання причинили ся до поширення і поглиблення знання нашої минувшини і розбудження та прояснення національної свідомости серед українського суспільства, але й в широкім науковім світі й у різних культурних народів зацікавили ся ширші круги історією України і сучасною долею українського народу.

44. Прояви натуралїзму в краснім письменстві.

Наслїдком розбудження національної свідомости в широким верствах українського суспільства на Придніпрянщині та поступу що до ідейної ровени й ріжнородности письменства, появили ся там в 90-их рр. нові талановиті письменники, котрі посунули значно вперед і поширили обсяг і зміст українського письменства. В останних десятиліттях ХІХ-го віку після реалїзму 60-их і 70-их рр. проявило ся під впливом новішої літератури московської і західно європейської якесь нестримне змаганє до правди, до дійсности, до настрою серед сеї дійсности, змаганє до зображування сего світа в письменстві з его світлого і темного боку з видосконаленим технічним мистецтвом. Проявило ся се змаганє передовсім у драматичних виставах, котрим російська цензура давала більше пільги як літературним творам. Театральне видно надавало ся найкрасше до розбудження нового настрою і нового одушевлення народних верств, бож театр є неначеб школою, до котрої горнуть ся

всі верстви суспільства. Тут переймають ся слухачі й видці і високими та благородними почуваннями й житєвими ідеями, але й так само можуть підлягати впливам низких почувань і зіпсутя, наколи театральна управа дбає більше про при- манливі, на змислові розкоші обчислені вистави, до чого найбільш надає ся драма, комедія й оперета. Як лірика добувала нових живел з народної піснї, так і драма змагала до чистонародного ладу і настрою, а в сїм напрямі йшла також новелїстика і повість. Се найновїйша літературна революція, — натуралїзм, і в сїм змаганю проявляє ся корисний напрям, бо література може дійти до найвисшого розвитку і процвиту, наколи вона має свій корїнь у народї, в своєріднім сьвітї. Сими поглядами переняли ся найновїйші письменники і сї змагання можуть довести до витвореня новїтнього письменства, наколи воно не впадати ме в крайности, доходити до баговиня та підлягати впливам чужих митцїв, особливо французьких і їх московських послїдовників у змаганнях до пересади і брутальности в поглядах на сьвіт і жите, або в живописаню чорними красками ладом деяких шведських письменників, навіяних північною природою. Сучасний сьвіт вимагає дїйсности в мистецтві, хоче жити в собі і для себе та бажає в найвисшій многосторонности реальної характеристики. Одначе новїтне змаганє осягне свою найвисшу мету і витворить національний напрям, котрий обїйме нинїшній сьвіт і час, наколи на ниві письменства стануть у перших рядах сучасного покоління спосібні і основно осьвічені робїтники з виробленим, свободним і піднеслим сьвітоглядом, із добрим зрозумінєм минувшини і широким овидом.

Переворот в останних десятилїтях суспільних і народно-господарських відносин на Придніпрянщинї, викликаних переміною давного родинного і громадського ладу наслідком розвитку фабричних заводів побіч хлїборобства та змагання до особистої і народної свободи, виявили ся також у творах сучасних письменників. Давнїйші письменники-повістярї (як Кониський, Левицький-Нечуй, Мирний або й Грінченко), а навіть драматурги (як Тобілевич), живописували більше з епічним спокоєм образи, постати і характери серед окруження суспільства даними обставинами. Тепер же найновїйші письменники, головнo новелїсти й поети зображу-

ють зворушення душі, котрі викликають пряму участь чуття в них самих і учасників, і тому в них більше нахилу до психологічної аналізи і до ліризму, але ліризму об'єктивного, так що оповідачі висувають нам перед очі зображувані ними постаті й характери і спонукують нас глядіти на сьвіт і людей очима сих постатей. Сі письменники нового покоління силою свого натхнення (хоч і не всі з однаковим мистецтвом) піддають нашій душі бажані ними почування, думки і настрої, в яких вони нас держать.

Михайло Коцюбинський (ур. 1864 р. на забручанським Поділю, у Винниці) є найхарактеристичнішим і найзамітнішим представником новітнього українського письменства, що вибив ся на перше місце між письменниками нового покоління мистецьким викінченем своїх творів, живим, сьвіжим і ярким живописуванем, ніжним ліризмом, незвичайною образовістю, красою стилю і зрівноваженим темпераментом свого високого таланту. Мимо глибокого і нераз вельми трагічного реалізму, з яким він подає нам психологічну аналізу людей і життя, єго твори навіяні незвичайною сердешністю, простотою й ніжністю. Він виступив з першими оповіданнями в 1890 р. у наддністрянських виданнях, а дальші виходили також окремо у Львові й Києві.

В них живописує він не тільки сучасне життя на Придніпрянщині, але в урядовій службі довело ся єму проживати якийсь час серед Румунів у Бесарабії й серед Татар на Криму, що дало єму нагоду придивляти ся до побуту сих народів і зобразити се в своїх бесарабських і кримських оповіданнях. Розстроєний нервовою недугою покинув він урядову службу в статистичнім бюрі чернігівського земства і з підмогою товариства для пособлювання українським письменникам і ученим глядів він пільги в Карпатах серед Гуцулів та в Італії і черпав там нові теми до своїх оповідань. Відтак вернув він у Чернігів, де в цвітні 1913 р. смерть перетяла передчасно пасмо життя в розцвітті єго визначного таланту і на нім справдив ся вислів одного з єго творів: „Житє людини як черешневий цвіт.“

Коцюбинський був у літературній творчості справдішнім митцем, що глядів на свою задачу очима поета, котрого пером кермує то, що лягло о б р а з о м в душі письменника.

В оповіданнях дав він саморідні первотвори краси і правди високої мистецької й естетичної стійності. В перших оповіданнях (як „Пятизолотник“, „На віру“, „Ці повяз“, „Для загального добра“) живописує він з реальною правдою подробиці життя ладом письменників 70-их рр., особливож Левицького-Нечуя, але вже в самих починах его творчість щораз росла, кріпшала й поглиблювала ся. Его мистецький розвиток не тільки не падав, не проявляв застой, але навпаки щораз більше досконалив ся. Коцюбинський найбільше звертав бачність на внутрішні, психічні переживання і виводив у своїх творах се, що образом лягло в его душу. Тимто визначною і головною чертою его таланту являє ся змаганє до яркої образowości, живих красок і вишуканости живописання та виразу в зображуванню. Навіть тоді, коли вичерпували ся его фізичні сили, коли був уже прикований недугою, утомлений стражданнями, висьпівує він славу і радощі життя.

Оповідання Коцюбинського — се поетична „книга життя“, в котрій він зачіпає щораз нові сторони, обрабляє їх зовсім самостійно, розширяє межі своєї творчости, виповняє її новим змістом образів вироблених творчою уявою, збагачує мову недосяжною у інших митців слова музикальністю й образowoстю чутливого на красу природи живописця. Его твори визначають ся ясністю, передуманєм виведеної гадки, глибоким розумінєм психології героїв, живописністю, викінченою по мистецьки формою й умілою композицією в розмірности частин та в скупленню уваги на головнім предметі.

Мистецтво творчости Коцюбинського дійшло до найвищого розвитку в оповіданню і новелі. Одинока его повість у самих починах літературної діяльності „На віру“, виявляє недостачі технічної вправи письменника. Але вибравши форму оповідання і новелі, осягнув его талант питому єму гармонійність й естетичне зрівноваженє. Головним предметом письменської цікавости Коцюбинського є чоловік і его душевні переживання, але життя чоловіка розвиває ся у него в нерозривній звязи з життям сьвіта. Природа одухотворює ся і вчоловічує ся так, що переживання людського духа перестають бути случайними, часовими, мало-

важними, а злизають ся з вічним житєм природи, в котрій мимо переходових явищ все має невмируще значінє. У Коцюбинського чоловік і природа зливають ся в одну гармонійну цілість, як се бачимо в оповіданю „На камені“, названім влучно „акварелею“, живописаній з особливою одухотвореною прозоростю. Се оповіданє поруч кількох інших того рода (як „Для загального добра“, „Пекотьор“¹⁾ і „Цвіт яблунї“) є вершком єго мистецької творчости і в перекладах вийшли вони яко цінна окраса до найгарнійшої скарбони європейської новелістики. Назву „акварелі“ можна приложити до всіх тих новель яко характеристичний лад письменський Коцюбинського, котрий з великим мистецтвом уміє живописати сьвітлі й темні відтінки природи.

Основою оповідання „На камені“ є звичайна історія нещасливої любови Фатми з Алїм, що приневолена була вийти татарським звичаєм купна жінки за нелюба, різника Мехмета, котрий єї батькови заплатив білыне, як могли дати свої парубки і забрав її до себе. Фатма утікає з Алїм із села, а за втікачами кинув ся весь рід Мехмета, та коли їх здігнали над морем, Фатма стративши рівновагу на скелі, що вступала кам'яним рогом у море, потонула в морських філях, а Мехмет заколов Алїя, котрого тіло зіпхнули в човні у море.

Про жите головної особи оповідання подає автор тільки коротенькі згадки, психологія дієвих осіб намічена короткими чертами, зате широко живописує сільську каварню, сільські відносини з цілком відмінним житєм і щоденний побут кримського села і кримської, цілком відмінної природи.

Зпоміж названих у горі найглибше подумане оповіданє „Для загального добра“, котре зображає вельми яскраво румунське жите в Бесарабії і поясняє болючі відносини між одиницею і загалом.

Виноградник Замфіра Нерона заражений філюксерою треба було з приказу властей знищити »для загального добра«. Замфір не міг зрозуміти, задля чого агроном Тихович саме єго господарство довів до повної руїни, а з тим і до матеріяльного упадку та до глибокої розпуки всю єго родину, що закінчила ся смертю жінки Замфіра, Маріорн. Зажурений сею пригодою і збентежений власними сумнівами про загальне добро, виїзджає агроном Тихович, покінчивши роботу з філюксерою із села і на самім відїзді

¹⁾ „На печі“.

бачить на подвірю Замфіра жалібну хоругву, застромлену у тин, на знак, що в хаті є мрець. Автор вельми гарно зобразив се, як глибоко відчуває він людське горе та із справдішнім мистецтвом передає зміну настроїв у живописаних ним образах, радість Замфіра при оглядинах гарно виплеканого виноградишка, невизначне причуте невідомого ще ему наперед лиха, розпуску після повної руйни господарства і смерті жінки.

Відмінна зовсім від української природа Криму з її чарівними краєвидами і зовсім окремий побут манили Коцюбинського.

В оповіданю «Під мінаретами» він живописує вельми докладно уличне житє Бахчисараю, сільську каварню, нічну відправу дервішів або вражіння таємничої нічної тишини, що так гармонійно сплітає ся з релігійним натхненем дервіша Абібул. — „Fatamorgana“ — се картини сільських настроїв, справдішня літопись села, списана з дійсним мистецтвом. Перед очима нашими пересувають ся і буденні радощі і горе та невмпрощі налії на розділ землі, бурливі події 1905 року, спершу безробітє, опісля погром і самогуб. Доля одної селянської семі є основою сего широкого образу сільського життя, котрий може зайняти місце серед немногих справжніх мистецьких європейських творів, сему життю присвячених.

Твори Коцюбинського стали вже загальним добром сьвітової літератури ¹⁾. В них зливає ся гармонійно народне живлє із загально-людським; одно перетворило ся в друге і сим добутком поставило живий доказ зросту української культурної творчости, розширення змагань народного живла до загально-людських питань і задач. Письменська цікавість Коцюбинського в однаковій мірі задержувала ся і на радощах і на горю, на побутових явищах української сумної дійсности останних літ, і на глибинах сьвідомости українського селянина, на бурних подіях 1905 р., і на простоті серця звичайних людей; вглядала в душу маленької „Хариті“ і в душу Гуцула („Тіни забутих предків“) або Румуна („Для загального добра“, „Пе-Коптьор), і чоловіка з виробленою психікою, із замотаними питаннями житєвими та вразливою чутливістю на злидні людського життя. В єго творах особливо ярко виступає одна характеристична черта, що осьвітлює Коцюбинського не тільки яко письменника, але й яко чоловіка, се любов до чоловіка і глибока

¹⁾ Твори Коцюбинського появили ся в перекладах на французьку, німецьку, шведську, чеську, польську і московську мову.

віра в него. Навіть у людини, що втратила всякий моральний вигляд, умів він найти людські почування там, де вони, здавалося, дійшли до крайнього степеня занепаду, умів відгребати останки сумління та якусь майже погашену іскру каяття і спромогу віродин. Ся віра Коцюбинського в чоловіка пронизує всю его творчість і робить его твори також з етичного становища тим більше цінними і приманливими.

Літературне становище Коцюбинського. Коцюбинський є не тільки незрівнаним митцем української прози, справдішним клясиком в українськiм письменстві, але его образ злився тісно з образом письменника-громадянина, що будив цікавість до життя і був діяльним учасником в народній его будові. Він глибоко вірив у розбуджені сили українського народу і в світлу его будучину. Пробуджене сеї сили оживляло творчість письменника, загрівало любов рідного краю і народу в образах, вироблених его творчою уявою в словах і гадках. А сеї образи, гадки і слова так гарні, поучні і цінні з естетичного, виховного і громадянського становища, що запевнюють ему не тільки в українській, але й у всесвітній літературі визначне місце поруч найбільших трудовиків людського духа.

Микола Чернявський (ур. 1867, син священника з Катеринославщини, по скінченню семинарії учителював, а відтак перейшов до служби в Чернігівськiм земстві) займає серед письменників найновішої доби відокремлене становище. Теплом, ніжністю та сердечністю лірики, гарячими почуваннями для людства, живописністю образів наближає ся Чернявський до Коцюбинського, але не досягає глибини его психологічної аналізи. Після окремих видань поезій п. з. „Пісні кохання“ (1896) і „Донецькі сонети“ (1898), котрі не визначають ся особливою глибиною й саморідністю, але виявляють поетичний таланти автора, печатав Чернявський свої твори в різних видавництвах і видав також окремо збірник „Зорі“ (1903). Тут уже вся сила его творчости змагає до того, щоб виявити як найбільш спочування для всіх покривджених долею і сплатити довг для людства спочуванем і розумінем всього людського.

...»бажав би я до краю
Огонь у серці зберегти,

І тим пісням, що я сьпіваю.
Добром в серця людей лягти».

Але поет відчуває се, що всі, що рвали ся колись до ідеалів та своїми почуваннями обіймали людство, були житєвими обставинами приневолені до признання своєї безсильности. І сей глибокий жаль проявляє ся також в его творах яко людської одиниці.

Пригноблений житєвими злиднями, він глядить спокою на лоні природи і вдоволення житєм серед природи. Під впливом краси природи появили ся гарні его поетичні твори, в котрих з дійсним мистецтвом, сьвіжими красками живописує особливо степову природу (н. пр. „Степові огні“, „Після бурі“, „Сон“, „Спека“, „Сільська осінь“ і т. п.) і тому влучно назвав его проф. Сумців „поетом степу“. Він сьвіжими степовими квітками свою „вбирав ліру“, але бачив, що „в крови квіткі по нивах тих були“, „і до могил я припадав“ і той степ червонів „в огні нещадної війни“, а зпонад „берегів страшного моря“ „дзвенів грізнійше грома“ рев в ушах: „війна!“ Але не того він шукає, питає, що скаже ще земля, і здалека почув, як у далекій стороні „сурмів потужно хтось в ночі, людей до згоди зовучи“. Тоді поет, відчуваючи страшні наслідки війни, неначе віщим духом уявляв собі страшну всесвітню війну, взяв і свою ліру та ударив в імя всего людства в струни:

»Ставайте всі проти війни,
Країни рідної єдині,
І всіх до згоди зовучи,
На рала сковуйте мечі,
Щоб і одвічні вороги
Взяли ся сильно за плуги».

(»Зорі« ст. 149—151).

Чернявський виявляв отсі почування ліричні також в оповіданнях, в поезії, в прозі і в повістях н. пр. п. з. „Весняна повідь“ (1906 р.), котрої основою є події російсько-япанської війни і початки російської революції, а в повісті „Варвара“ (1908) шкідні пореволюційні наслідки серед російського суспільства. В них живописує він всю беззглядність житя, его грубість та безвихідну безнадійність, але понад усім брудом житя тогочасного бере верх питомий Чернявському ідеалізм і віра у сьвітлий вигляд. З его писань бє щире і тепле серце та прихильність до людей, яка

відзиває ся живим битем на людську недолю, але поза тим не виявляє себе нічим на зверх. Тим то не дає він у своїх повістях живих, виразних постатей, хоч оповідає займаво, з ніжністю і чарівною поетичністю.

45. Збірні і популярні видання на Придніпрянщині.

Оживлене літературного руху на Придніпрянщині з початком ХХ-го століття виявило ся також збірними виданнями і творами популярного письменства. В Києві появил ся вибір літературних творів з усіх українських земель в 3-х обемистих томах п. з. „Вік“ і сим зазначено спільність та одноцілість українського письменства. Появляють ся також збірні видання повістей і оповідань Левицького Нечуя (в Києві), Кониського (в Одесі) й ин. Головнож не спиняла цензура розвитку популярного письменства в українській мові для широких верств народних. На сім полі визначили ся особливо западливою працею Борис Грінченко і єго дружина (з прибраним іменем Марія Загірня), Євген Чикаленко, Василь Доманицький, Михайло Комар, Гр. Коваленко й ин., а їх заходами появляють ся численні популярні видання в Києві. Сей рух переносить ся і до Чернигова, Харкова, Одеси, Черкас, а в Петербурзі забирає ся до видання українських популярних книжок „Благотворительное Общество общепользных и дешевых книг“. Сї видання розходять ся в сотках тисяч примірників, а се стає певним доказом, як український нарід відчуває потребу просвіти в рідній мові. Так само й між освіченою верствою літературні видання розходили ся дуже скоро („Вік“ протягом трех літ у 5000 прим., „Кобзар“ Шевченка протягом кількох літ в більш 60.000 прим.). Все те вказує на значне оживлене народної свідомости в ширших верствах на Придніпрянщині, з другогож боку на поступ що до літературної й ідейної ровени і ріжнородности письменства. До підему національного духа і почутя спільности всіх українських земель причиняли ся устроювані національні святакованя і зїзди, як святаковане століття народного українського письменства у Львові і Києві (1898), відкрите памятника І. Котляревського в Полтаві (1905), ювілей М. Лисенка у Львові, в Чернівцях і в Києві (1898), сорокліте товариства „Просвіта“ у Львові (1898) і приява галицьких та буковинських Українців на археологічнім зїзді в Києві (1899). При тих нагодах зустрічали й обмінювали ся своїми думками і поглядами представники з усіх українських земель і одушевляли ся до дальших народних змагань.

46. Найновіші струї в українському письменстві під впливом західно-європейських суспільних ідей.

В останніх десятиліттях ХІХ в. проявляють ся в західній Європі під впливом французьких ¹⁾, шведських ²⁾ і норвежських ³⁾ письменників нові струї в розвитку поетичної творчості, котрі викликали справдішній переворот у краснім письменстві. Бистрий розвиток природних наук та філософічні й поетичні твори німецького мислителя Фридриха Нічше пособляли сим новітнім струям.

В західно-європейським культурнім розвитку проявляє ся якесь нестримне змаганє до підєму чоловіка до „надлюдскости“. Се змаганє в житю і в думаню, в літературі й мистецтві та на всіх царинах людського єствования виявило ся прямованєм до дійсности, до земських радощів, до повного і високого розвитку свого я на сій землі, до якихсь нових відродин людства. Новітне суспільство забажало дійсности в мистецтві і письменстві, забажало жити в собі і для себе, реалізму і характеристики в найвисшій всесторонности, а при тім також саморідного настрою і психологічної оригінальности.

Під впливом ідеї соціалізму, що з великою силою ворушила уми суспільства в західній і середній Європі, виринуло також нове питанє: суспільного становища жєнщини і єї рівноправности з мужчиною. З окликом т. зв. еманципації жєнщини, особливо у Франції, а ще з більшою силою в Швеції, жіноцтво кинуло ся до гімназій, до університетів, до письменства і суспільно-політичних змагань. Сей жіночий рух відбив ся очевидно і в письменстві суспільно-політичним напрямом. Жєнщини-письменниці аналізують найглибші прояви жіночої душі, котрі ставали нераз у суперечности з мистецтвом, свої власні почування й думки, глядять дороги до щастя, щоби зажити повним своїм житєм, додаючи ціль свого житя в жіночих стражданнях і радощах, бути собі самим цілию без огляду на загал.

Отсі новітні струї і змаганя передіставали ся із західної Європи скрізь російські кордони, відбили ся і в московським новітнім письменстві та найшли відгомін в українських землях. І в українським письменстві більшає число письменниць, котрі на літературній ниві виступають із змаганями і творами під впливом згаданого західно-європейського жіночого руху, як Н. Кобринська в наддністрянській Україні, Любов Яновська, Надія Кибальчич й ин. на Придніпрянщині, Ольга Кобилянська в надпрутській Україні й інші.

1) Еміль Золя. 2) Август Штріндберг. 3) Генрик Ібсен.

Любов Яновська (ур. 1861 р.) виступила вперше в „Кіев. Старині“ з оповіданнями з сільського життя п. з. „Смерть Макарихи“ з великим знанем народного життя.

З глибоким зрозумінем селянської психології зображає тут Яновська журбу Макара задля недуги і смерті жінки Тетяни, але й его самолюбні почування і заклопотане щоденними потребами життя, а се доводить его до нарікання, що »вміла Тетяна працювати та не зуміла помирати! Оспротить — оспротила та ще й хазяйство розорила!« — В »Городянці« Яновська живописує сільський і міський побут, оповідаючи жите дівчини Пріськи, що стала покоевою в місті й відчужила ся від сільського побуту, а хоч опісля вийшла заміж на село, покинула чоловіка і пішла в найми у місті, звідки знесилена і хора, зневірена до міста, вертає на село до родичів, зрозумівши після того селянське життя.

Л. Яновська писала оповідання також з життя інтелігенції.

В гарнім оповіданню »Съвято« живописує психічні переживання письменниці в часі 25-літнього ювілею її літературної діяльності, її сумніви, чи справді се заслужена слава, і серед тої пошани відчуває вона свою »самотність« і глядить чогось такого, щоби могло злити ся з її душею.

Після літературних починів на царині оповідання, на котрій ішла слідами попередників на сій ниві, звертає ся Яновська до драматичної творчости і намагає ся розв'язати трудне питанє людського щастя, котре не дасть ся звести під загальну форму. Коло того питання обертає ся дальша творчість Яновської, котра з тих попутаних поглядів і відносин людських бажає дійти до якогось ясного і певного висліду. Сему питанню присвячена її 5-дієва драма п. з. „Людське щастя“ з життя інтелігенції.

Письменниця виводить у сій драмі дві супротивні собі постанти, на які саме ділить ся все людство. Визначний учений професор, Василь Петрович, весь захоплений своєю наукою, бачить у тім все своє щастє. Навпаки его жінка Віра любить ся в розкоші, в комфорті, її щастє не в принципах, а в житю, котре вимагає гроший. З того виходить конфлікт. Наукова подорож, на яку мав вибратися професор із своєю секретаркою Ганною Архипівною, могла забезпечити комфорт его жінці, не відбула ся наслідком непередвиджених пригод і тому Віра, втративши надію на гроші і комфорт, заподіяла собі смерть, що довело їх домашнього приятеля лікаря Олексу Олексієвича з розпуки до божевільности. Професор Василь Петрович, котрий останніми часами жнив ся з Ганною Архипівною, відчуває, що вона любить его і він її: він ожи-

ває, щастє додає єму нової сили, він призначений знов до наукової подорожи, оповідає матери про своє щастє і про намір одружити ся з Ганною. Коромоли матери-аристократки, котра вговорила Ганну, що професор не з любови женить ся, перебивають сему щастю: Ганна на допити професора відповідає тільки: »прощай!« і біжить до дверей, а професор з розпущи скрикує: »О щастє, жаданє щастє! доки тебе шукати, хто тебе найшов?« а в тій хвилі крізь відчинені двері входить божевільний лікар Олекса і держить у руках завітчану голову кістяка, обвиту стяжками. — На питанє про людське щастє письменниця не найшла відповіди: на думку письменниці щастє людське — се кістяк украшений діамантом, котрий найшов божевільний лікар. Дрібні пригоди, відрочене наукової подорожи, що довело Віру з розпущи до самовбійства, — коромоли матери-аристократки, котрим повірила Ганна і тому відказала своєї руки професорови, розстроїли в обох случаях щастє життя.

Твір сей зложений у дійсності з двох драм, в котрих характери дієвих осіб живописані добре, одначе не достає сему твору драматичної техніки.

В драмі »Без віри« (в 5 діях), котрої основою послужила тема оброблена італійським поетом д'Анунцієм у трагедії »La Gioconda« і норвежським драматургом Ібсеном у драмі »Коли ми мертві воскресемо«, виводить розклад ніжно-чутливої душі, викликаний знехтованєм впроблених житєвих принципів людини для хвилювального пориву серця. Марія Дмитрівна, жінка нотаря-карьерувича, дала спокусити ся молодому живописцеви Львови Григоровичеви, щоб єму послужити до образу — символ життя. Але по скінченю образу живописець, для котрого в душі Марії відозвала ся любов, а серце її запалало вірою в єго приманливі слова, почула від него прямо, що вона тільки »канва, яку викидають, скінчивши митво«, нищить з розпущи сей образ а сама пробиває ся кинджалом.

Драма робить добре вражінє своїм вікінченєм і влучним живописанєм дієвих осіб, але живість дійства псують численні монольоги.

Кождий чоловік, навіть найбільш пригноблений злиднями, бажає собі шастя в житю і глядить єго. Одначе нераз чоловік не може найти вдоволення і в душі єго повстає розстрій і зневіра. Се проявляє ся і в творах Яновської, але не доводить до упадку духа, а навпаки пробиває ся змаганє »до сьвітла, до сонця, до долі.«

Бажанє зірвати з давними, вузкими і перестарілими поглядами і витворити своє власне житє, проявляє ся також у творах придніпрянської письменниці **Надії Кибальчич** († 1914), котра підмітила між українською інтелігенцією, як там звичайно проповідує ся загальну для всіх обовязкову моральність,

а допускає ся в деяких обставинах певні обмеження, бо нібито „можна ходити над безоднею і не впасти“.

Змаганем таким до визволу з перестарілих поглядів і приписів суспільства, до витворення свого власного, самостійного життя, перейата в оповіданню Кябальчичевої п. з. »Нарис« паничка Інна, котрій обридло звичайне жите панички і бажає ся чогось иншого, нового, що дасть иншу, нову, поважну ціль. Але такого почуття нема, ані такої людини, що могла би здобути таке глибоке почуте. Іти заміж без любови, щоби не досидіти ся сідої коси... чи варто?... А як можна вірити в чужу ширість, у минувше мужчини?... Так думала Інна і не могла найти виходу із своїх сумнівів і закінчила самовбійством.

Питанє про нерівний поділ праці і другорядне значіне женщины, протести проти вузких меж звичайного щоденного життя, домаганє що до рівноправного становища женщины від впливом західно-європейських ідей проявило ся не тільки в надністрянській (Н. Кобринська), але й у надпрутський Україні.

Ольга Кобилянська (ур. 1863 р. в місточку Гурагуморі, в надпрутській Україні, з урядничої знімченої семі) заняла в згаданих питаннях найбільш рішуче становище під впливом німецької філософії, особливо Фр. Нічшого. Початкову осьвіту шкільну доповняла самостійною працею і черпала головно з німецької літератури та писала перші твори оповіщувані в берлінських і віденських виданнях (в 1891 р.) німецькою мовою. Під впливом Н. Кобринської стала пильно виучувати українську мову і писати оповідання і повісти по українськи. Німецька література і філософія Нічшого придала своєю вагою надпрутську письменницю і тому в перших її українських творах мова невироблена, тяжкий стиль і неясні погляди, якими намагає ся промостити шлях між українське суспільство. Але переломивши переогодом сі грудности, подала Кобилянська в деяких творах з великим і саморідним талантом живописані чудові картини буковинської природи, бо природа і музика найбільше впливають на її душу і найбільш її зворушують. В її перших дрібних творах виступають мрачні і ні з чим живим не звязані образи природи. Ліс в її образах жиє самостійним, незалежним житєм, але чоловік не може утечи від чарів і впливу могутного зеленого ліса. Опісля перейшла письменниця на дальшу і більше вірну дорогу і подала цілу

низку образів з буковинської природи і з життя тамошнього народу („Битва“, „Некультурна“, „За готар“ (значить: за межу).

В Чернівцях, де переголом поселила ся Кобилянська, станула на чолі жіночого руху в „Товаристві руських жінок на Буковині“ і в напрямі там виголошеного відчиту про суспільне становище жінки писала свої твори.

В оповіданнях з життя народу вписула письменниця постаті звичайних дівчат середньої освіченої верстви (н. пр. Олена в оповіданні „Людина“ [первісний наголовок „Вона вийшла за муж“], і Наталія в повісті „Царівна“), котрі виступають з живим протестом проти сучасного становища жінки в суспільстві. Для них уже за вузкі межі звичайного, щоденного життя, вони почувують себе самостійною в життю свобідною людиною, а не тільки нулею, котрій чоловік, яко одиниця, дає певне значіння. „Людина“ є гарячим протестом проти жіночої неволі, (бо Олена приневолена вийти за неосвіченого богача і тим способом ратувати в біді батька-п'яницю), а „Царівна“ (казочна царівна-спіртка, що жде на принца) цілим своїм настроєм лірична, має основою бажання свободи і праці для жінки, бажання „зажити повним життям“. Наталка в „Царівні“ се жінка, що в своїм патріотичнім настрою має ще вищі ідеали, письменську кар'єру, любить ся в Німеччині, за що страждає, але за ніжна в почуваннях, щоб видержати таку боротьбу.

В інших оповіданнях („Природа“, „Некультурна“, „Valse melancolique“ і в гуморесці „Він і вона“) виводить письменниця обставини з жіночого життя, але більшу вагу кладе там на любов, як на потребу хліба і суспільної свободи для жінки.

В дальшій розв'язці свого таланту Кобилянська подала в повісті „Земля“ історію буковинської селянської родини, повну глибокої поезії, трагічний образ братовбивства задля посідання землі і зображає тісну зв'язь селянського хліборобського життя із землею, котра дає їм хліб за важку їх працю. Ся важка праця стає для хліборобів нерозривним зв'язком із землею.

В повісті „В неділю рано зілля копала“ Кобилянська доповнює відому народну пісню про зрадливого Гріця і безмежний жаль жіночої покинутої душі ще й тим, що велить поруч сеї парі виступити ще матері й синові та лучить з тим давню казку про дитину-покиданця, підкиненого старим циганом-музиком Андронаті і матір'ю Мавриною. Циганський табір після того зникає, але відтак Андронаті відвідує свого внука, а Маврина переказує Тетянці свої погляди на долю і свій страх перед зрадливою любов'ю.

В сій повісті Кобилянська, перша в українській письменстві, виявила глибоку поезію карпатських лісів і подала

ілька мистецьких образів лісової природи. В тих описах природи визначила ся Кобилянська яко лірична поетка великим даром і засобом помічень, чуття і мистецького маку. Побіч того єї поетична влада вражлива на красу китя і природи, а ще більше на їх грубости, відчуває ставище безпомічної, самотної жєнщини серед наших пририх житєвих і товариських обставин, котрі викликають невичайно глибоко передумані рефлексії і надають єї творам огато ніжнього чуття і значіня психольогічних студій та стають доказом потреби допущєня жєнщини до тих занять, котрих могли би найти ціль житя і прожиток на случай езамужности. Твори Кобилянської, видані також перекладами в німецькій, чєській і болгарській мові запєвняють їй оважне становище в історії українського письменства.

7. Модєрністичний (новітний) напрям в українськїм письменствї.

Історія всїх літератур виявляє ненастанні зміни в нарямах творчости, боротьбу новітних (модєрних) ідей з давїшими. В 60-их рр. ХІХ ст. проявила ся в західно-європєйськїм мистецтві і письменствї різка критика пересадного реалїзму і домаганє зміни в крайно-реалїстичнїм напрямї. е краса, тільки правда і дійсність має бути метою зобрауваня в мистецтві і письменствї. Се змаганє, що вийшло Франції, мало бути зверненє на схоплюванє вражїня, напрою (їмпресії, звїдси назва їмпресїонїзму, їмпресїонїстів), які викликає певний предмет на людське око. Жиописець має дбати про вражїнє всїх тих тонів, які виступають і зливають ся під впливом змінчивого освїтленя¹⁾. їй їмпресїонїзм вплинув також на літературну творчість, тих новітних поетів, що намагають ся зобразити вражїня настрої житя зовсїм вірно природї таким ладом, що відосимо фізичнє вражїнє предмету, називаємо натуралїстами, їмпресїонїстами, декадєнтами. Сю останню зву можна надати тільки одній частинї, новітних поетів-натуралїстів, котрі намагають ся розбудити посеред частини нїшнього нервового, розстроєного, зостарїлого суспїльства вмираючі або завмерші здорові і природні чувства незвичайним подражнюванєм. Декадєнтизм студїює і зобраує чоловіка пересичєного, розстроєного й утомленого ранованою новітною культурою, потопаючого в неправо-

¹⁾ Сей напрям є головною прикметою новітної умїлости в живописаню, званої сецєсією.

сти, в упадку (звідси й назва декаденції), щоби свідомістю і розумінням зла й упадку спонукати его до морального відродження (В. Будзиновського: „Стрімголов“, М. Яцкова: „Огні горять“ й ин.). — З більше мистецьким викінченням проявився сей напрям уже в деяких новелях Коцюбинського й Кобилянської, добачають его і в деяких творах Франка, хоч він рішучо застерегався проти сего.

Побіч декадентизму, котрий аналізує глибини людської душі і розкриває її внутро, виступає ще другий напрям — символізм, що досліджує ество і значінє житя, синтестично будує свій житєвий ідеал, уякім добачує символ вічності. Декадентизм, сходячи до глибини чутя, є перевершеним натуралізмом, а символічна поезія, піднимаючи людський ум до високопарних, надзміслових вишин свїта, є перевершеним ідеалізмом. Всі оті новітні напрями, наскільки в них є частина природної здорової основи, проявляли ся здавен-давна в літературах усіх віків і народів. Натуралізм н. пр. є в літописнім оповіданю про осліпленє Василька Теревовельського, в думі про козака Голоту в Енеїді Котляревського, а навіть у Квітки й ин. Декадентизм і натуралізм разом можна добачити в апокрифічнім зображуваню страшного суду, мертвяків, опирів. Деякі подібні мотиви можна доглянути в поетичних безнадійних зазивах старих наших проповідників, навіть у деяких творах польських месіянїстів (особливо у Словацького), також у Шевченка. Символізм є в Слові о полку Іг. (зловіщі знаки, Сон кн. Сьвятослава), але він є там тільки поетичною окрасою (н. пр. в „Украденім Щастю“ Франка в дії І., що віщує непереможено сумним настроєм велик нещастя).

Новітні письменники, глядаючи нових жерел правдивого натхнення дійшли при тім до великої односторонності і пересадї. Обидва напрями відвертають ся від дійсності і переносять тяжище до внутра. Бажаючи як найвірнійше зобразити внутрішній психічний стан і по змозі викликати подібні чувства та зворушення в душі інших людей, настроєві поети намагають ся викликувати штучні ефекти головне з підмогою символів, складних речень і вишуканих висловів, так що многі поети попадають у мрачну неясність і не розрозумілість (н. пр. у бельгійського поета Метерлінка).

Сі напрями і змаганя в мистецтві і письменстві, викликані незвичайним розвитком і поступом природних наук і дослідями та змінами, які в житєвих відносинах спричинив розвиток техніки. Ідеальне вдоволенє уступило місцє практичним і матеріяльним поглядам і змаганям, а суспільна боротьба між низшими і висшими верствами суспільства довела до змін давних патріархальних відносин. Наука німецького філософа Фридриха Нічше про беззглядн

самолюбство, про свободне й необмежене уживанє „надчоловіка“, поставленого поза межами добра і зла, відбило ся шкідним впливом на молодім покоління. Повісти французького письменника Еміля Золя, в котрих він сходить на саме дно людської мерзості й неправоти, а не менше новітніх московських письменників, особливо Федора Достоєвського, котрі йдуть навперейми в зображуваню суспільних суперечностей, фотографічно вірних картин нужди і горя, неправоти й огидливости, відбило ся відємним впливом у всіх європейських літературах, а не минуло й української.

Націоналістична слов'янофільська струя в державнім і суспільнім житю самодержавної Росії викликала наслідком великої пропасти між самодержавним ладом і народними змаганнями завзяту боротьбу народного духа проти того ладу та довела в політично-суспільнім розвитку до нігілізму, а в літературній творчості до натуралізму. Посунений до крайности могутний народний рух виявив ся на останку, як усяка розпучлива боротьба, в запереченю позитивного світогляду, законности і ладу, добра й ідеалу, а московський натуралізм, котрий є тільки літературною формою нігілізму, спровадив московське умовé житє до умового й морального баговиня. Одначе тривку стійність осягнуть тільки сі поетичні твори, котрі в будучині витичать собі мету змагати до національного реалізму в зображуваню і гармонійного зєдиненя з новими ідеями світової культури. Тимто справдішню стійність усіх тих „новітніх“ і „найновітніших“ письменників можна буде оцінити в дальшій будучині на основі дотеперішних їх більших або менших успіхів.

Мимо тих новітніх змагань дійсні таланти уміють втворити щось літературно стійного і на старім шляху, що не втратив своєї вартости.

Василь Стефаник (ур. 1871 р.), син селянина із Снятинщини, що осягнув освіту гімназійну і на лікарським відділі в Кракові, являє ся найвизначнішим представником наддністрянських новелістів молодого покоління. Вельми талановитий і глибокий реаліст, живописує він кількома нераз сьміливо киненими чертами яскраві, часто вповні не оброблені яскраві картини страшного народно-господарського положеня або гіркого і важкого настрою душі народу в південно-східній Наддністрянщині (та послугує ся тамошнім місцевим говором). В тих яскравих картинах зображує він нераз „страшне виродженє і здичілість людности“, яко вплив безвихідного народно-господарського положеня

і тому сі картини викликають розпуку та зневіру в можливість поправи своєї долі. Такі картини виходять звичайно в користь очайдушних змагань тих, що не глядають осьвідомлення широких народних верств, їх організації та праці („З ласки родини“), або гублять ся, коли не в розпуці і злобі, то хиба в псевдомесіянїстичних надїях на якусь чужу поміч.

Автор звичайно держить ся здалека і велить кождїй дїєвій особі говорити своїм ладом про подїю, без пояснень письменника, щоби тим яскравїйше сі подїї, сі дїєві особи і їх положенє виступали перед очима читача.

Ми чуємо, як важко Антонови прощати ся з проданою его хатою (в збірнику »Синя книжечка«) або читаємо, як молодого парубка провожають у війсьکو (»Виводили з села«), а мати хватає за сприхи воза, щоби хоч на хвилю здержати відїзд, або слухаємо, як нещасний Іван з виходцями до Америки прощає ся і банує за тм горбом, коло котрого напрацював ся тяжко весь свій вік (збірка »Камінний хрест«), або як батько над домовиною свого сина у військовім шпиталі побиває ся неначе той Прїям над трупом свого улюбленого Гектора (»Синя книжечка«). — До глибини душі трогаюче вражінє викликає маленьке оповіданє »Новина«, як батько власні свої дїти йде потопити в ріці, щоби не погбли голодовою смертю, як уже одно маленьке пірнуло в хвилях ріки, а друге старшеньке, зложивши вимарнілі рученята, виблагало собі ще житє і батько сам зголошує ся до суду.

Оповідання Стефаника, зачерпнені з селянського житя, навїяні важким і глибоким сумом, викликають загально розпучливий настрій, одно тільки оповіданє п. з. „Підпис“ визначає ся погідним настроєм і вводить в яснїйші царини людського житя, але поза тим висуває ся знов темна ніч. Стефаник обрабляє звичайно давні теми, але вносить у них то, чого перед ним не бувало. Він не вдоволяє ся зверхним живописанєм селянського житя, лишає его на боці, але зате заглиблює ся в дрімучу душу селянина і се є тою новостію, яку він там доглянув. Здавалоб ся, що нема такого ходу, такого закутка в лябірінті людської душі, котрі булиб єму недоступні. Постати свої живописує він короткими, різкими чертами; виводить дїєві особи помалу, але вже при першій стрічі їх пізнаємо, а все те відбуває ся скоро, двома, трома словами, влучними порівняннями, котрі своєю оригінальністю знаменують твори Стефаника. В кращих оповіданнях виходить він поза межі селянського бідованя і порушує та-

кож загально-людські мотиви. Від довшого часу не дав однак Стефаник нічого нового, замовк, неначеб вичерпав свої письменські засоби і не хотів повтаряти ся.

Іван Семанюк (ур. в 70-их рр.) з селянської гуцульської семі розпочав під прибраним іменем Марка Черемшини літературну діяльність в 1895 р., а в 1901 появилася в Чернівцях п. з. „Карби“ збірка его новель з гуцульського життя. Его творчість стоїть у тісній звязи з розвитком новітнього (модерністичного) напрямку в наддністрянським письменстві і носить на собі п'ятно сего впливу, а особливо впливу Стефаніка. Одначе більшу стійність мають твори, написані предметовим, реалістичним ладом, під рішучим впливом старшої літературної школи.

Найкраще виявив ся питомий Семанюковий талант в оповіданні „Більмо“, найціннішим з творів найновішого українського письменства. Кількома чертами зображає він осередок і умови життя в сім творі, гуцульську хату на узбіччю під лісом Гуцула Тимофія, приймака, що пристав до дідизни своєї жінки, і тому пригноблений їй в усім корити ся, а одиноким его прожитком є заробіток у трачці. До щоденного життя причинила ся ще несподівана пригода: взяли вони у Жид-лихваря корову на випас, щоб мати молоко, але чужі воли зломали їй ріг, а донці Аннічці, що боронили жидівську корову, скалічили око і на ній повстало більмо. За сю шкоду вимагає Жид великих грошей, а одинокою розрадою для родини, що лісничий взяв Аннічку за покоеву і тепер можна буде свobodно брати дерево з ліса, хоч Аннічку може стрігати лиха доля дівчат. її попередниць у сій службі.

Автор здержує ся від деяких пояснень від себе, але сі події визиску лихваря і поневірки дівчини викликають самі про себе сильне вражінє, а злука натяків співчуття з певним сумовитим гумором надає оповіданню незвичайної принади і лагодить почуванє жалю. — Оповіданє „Засновини“ написане подібним ладом, подає опис закладин хати на малім клинці ґрунту бідної Гуцулки Семенихи, що лишив ся їй по процесі з „камерою“. І се оповіданє визначає ся предметовістю, без участі письменника, але гумор, так рідкий у новітших письменників, переважає тут над сумним настроєм картини.

Окрім сих двох оповідань ще шість інших, не з таким уже хистом написаних, творять сю групу, на котрій або зовсім непримітно або дуже мало відбив ся новітний напрям. Сім дальших оповідань, дрібних картин сеї книжочки

„Карби“ становлять другу групу, писані під впливом наддністрянського модернізму, нагадують уривчастий, імпресіоністичний лад і ліричний настрій оповідань Стефаника і вони менше вдатні від попередних, а навіть цінніші між ними є наслідками оповідань першої групи. Саме оповідане „Карби“ подає дитячі вражіння малого хлопця, вихованого дідом і бабою і висланого до „шкіл великих“, щоб міг замолити „карби“ (гріхи), впадає в пересадний модернізм, несхожий з чисто реалістичними споминами з почутем написаними. До ліпших з другої групи належить оповідане „Чічка“, як Гуцулови-коновкареви згинула в дорозі одинока его конина. Оповідання сеї другої групи, імовірно пізнійше написані, вказують на не зовсім щасливий зворот Семанюка на новітний шлях.

Лесь Мартович (ур. 1871 в Торговиці, в Городеньщині), присвятив ся адвокатурі, визначив ся jako автор оповідань з селянського життя, головно з сатиричним настроєм.

В оповіданю »Мужипцька смерть« зображає він безвідрадне положене Гриця, що у важку годину запозичив ся у Боруха, щоби заплатити банк. і Борух забирає ему поле, бо не міг звернути позички, а безнадійно хорий Гриць жде смерті з гіркою думкою, що лишає дитий без батьківщини. Таке безвідрадне положене селянина є впливом его темноти, а одинокою радю була би освіта з підмогою доброї школи і читальні, але до такої новини відносять ся деякі неприхильно. Таким противником читальні є селянин в оповіданю »Не-читальник«. баламучений шинкарем Абрамком, що »тим себе під Москаля підпишеш, панищину підпишеш«. — В оповіданю »Ось по́си мое« живописує Мартович весь опір селян проти читальні та їх ненависть до Юрка за те, що він читальник, а в оповіданнях »Війт«, »Хитрий Панько«, »Квіт на п'ятку« різні коромоли громадських діячів при виборах.

Оповідання Мартовича визначають ся вірною характеристикою виведених у них постатей і добрим зрозумінем селянської психології. До сеї громади письменників зачислити треба **Дениса Лукіяновича**, що в оповіданю „За кадилъну“ зображає беззвиглядну боротьбу селянина за забрану дідичем громадську землю й **Антоня Крушельницького**, що в оповіданнях „Пролетарі“, „Буденний хліб“ „Герої“, „Зяті“, „Семчишин“ й ин. подає вибрані саме з неприродних відносин повні глибокої зневіри картини життя.

В крайню реалістичнім напрямі, посуненім до натуралізму, пішов Михайло Яцків, котрий глядів пристановища в різних заводах і зазнав чимало горя, але й мав нагоду приглянути ся всесторонню людському житю. Отже хоч з письменським хистом зображує се житє, то майже всюди слідно велику пересаду, жаль єго до сьвіта і людей, в котрих бачить стілько зьвірячих збочень душі й звироднення, а в суспільнім житю стілько гнилизни, що сей жаль переходить у ненависть до людей і до суспільного ладу. Особливож крайню пересадно намагав ся він зобразити в оповіданю „Огні горять“ житє української осьвіченої молодежи.

У деяких з тої групи письменників не достає снаги, витворити собі свобідний, піднеслий сьвітогляд, який можна осягнути історично-філософичною осьвітою і основним зрозумінєм сьвітового розвитку. Тимто нераз побивають ся серед доволі обмеженого овиду, вичерпують ся і замовкають.

48. Заране конституційної свободи в Росії і вплив на просьвітний та літературний рух на Придніпрянщині.

В 1905 р. після погрому Росії Японцями на далекім Сході конституційний маніфест мав Росію впровадити поміж конституційні європейські держави, а толєранційний указ мав забезпечити свободу віроісповдань. Вибори до державної думи розбудили національну сьвідомість, що як іскра в попелі тліла також у широких верствах народних на Придніпрянщині, а вибір українських послів й утворенє в петербурській думі „Української Громади“ (клубу), що виписала на своїм прапорі яко мету — змаганє до самоуправи України, розбудило, поглибило і поширило приспаний народний рух. Правда, на перше місце висунули ся хліборобські, земельні й суспільні питання, що довели до революційного перевороту, а по єго згнобленю до розвязання першої, опісля також і другої думи та до значного обмеження конституції, але задля недостатчі основних горожанських та личних прав і задля обмеження права зборів і товариств конституція стала тільки тінію. Всеж таки

і в умовім та письменськїм розвитку проявив ся на Придні-пряньщині певний поступ.

Головним осередком українського руху стає знов Київ (хоч і в Полтаві, в Чернигові, в Харкові, в Одесі й по інших більших і менших містах проявляє ся нове українське житє). На лад львівської „Просьвіти“ засновують ся там українські „Просьвіти“ і видають популярні книжочки для всенародної осьвіти. Для розповсюдження науки українською мовою у верствах української інтелігенції повстають видавництва „Вік“, „Час“, „Лан“ і ин. і видають оригінальні твори та переклади з європейських літератур. До сих змагань для поширення і поглиблення всенародної просьвіти в українській мові пристає також народне учительство на Придніпряньщині, щоби на педагогічнім полі вести свою роботу. Заходом видавництва „Український Учитель“ появляються шкільні книжки та й інші педагогічні видання (опісля педагогічний місячник „Сьвітло“), хоч української мови все ще там не допускали навіть до народної школи. Розповсюднюваню сих видань пособляють „Українські книгарні“, позасновувані в Києві й інших містах.

Коли в Наддністріяньщині вже від половини ХІХ-го ст. почало поступенно розвивати ся дневникарство в українській мові, а пізнійше також і в Надпрутщині, російська цензура не дозволяла навіть популярних часописий видавати українською мовою. Із заранєм конституційної доби нові відносини і цензурні пільги помогли зродити ся і в Придніпряньщині дневникарству в українській мові. Правда, цензура часто заставляла видання українських дневників і часописий небавом після їх появи, коли тільки троха сьміливійше промавляли і домагали ся своїх народних прав і тому були вони приневолені або змінювати наголовки або переносити ся до інших міст, де троха лагіднійше оцінювано їх писаня. Але хоч задля недостачі прасового закона панувала там що до дневникарства велика самоволя, всеж таки при всіх перепонах дневникарство почало там розвивати ся і сповняти свою задачу народного осьвідомлюваня. Окрім дневника „Рада“, виходив у Києві тижневник „Рідний Край“ з додатком для дітий „Молода Україна“, популярний ілюстрований тижневник „Село“, літер. наук.

місячник „Українська Хата“ і „Л. Н. Вістник“ перенесений зі Львова, педаг. місячник „Сьвітло“ й ин.

Неначе продовженем „Основи“ був заснований місячник (1882 р.) „Кіевская Старина“, де українські учені подавали московською мовою історичні, етнографічні й інші розвідки, а перегадом також белетристичні твори українською мовою, поки в 1907 р. не перемінила ся в місячник „Україна“, видаваний українською мовою, (виходив тільки оден рік). Новим огнищем, около котрого згромадили ся українські учені, стало в Києві „Українське Наукове Товариство“, котре почало видавати місячними книжками „Записки“ з науковими розвідками українською мовою.¹⁾

Українська мова розвиває ся отже не тільки на ниві популярного, шкільного і педагогічного письменства, але почала собі здобувати щораз ширший обсяг в наукових царинах і входить також на церковне поле („Український переклад чотирох євангелістів п. з. „Сьвяте Євангеліє“, в Москві 1907 „Проповіди сьвящ. Ксенофонта Ванькевича в Кам'янці Подільській 1908 й інші).

49. Нові шляхи і перехід до висшого степеня творчости в українськїм письменстві.

Українське письменство з доби Котляревського до новітших часів було сільським і селянським, живописувало жите селянина з єго бідом і радостю. Одиноким жерелом натхнення письменників було село і тому вони були письменниками сільського побуту, письменство було демократичне що до ідейного змісту і реалістичне що до форми; психічного життя і настрою воно майже не доторкувалось.

Розклад давного ладу, суспільно-громадські змагання і суперечности, організації нових сил, що стають до боротьби з окликами до нового ладу, — всі ті прояви почали потрясати підвалинами європейської Росії особливо на переломі XIX і XX ст., а се зазначило ся також в українськїм письменстві зворотом до нового висшого степеня творчости. Красне письменство виходить поза межі сільського

¹⁾ Замітно, що з появою і поширенням українського дневникарства не тільки в часописях, наслідком поспіху в редагованю, але й у творах деяких новітних письменників мова що до чистоти висловів і що до складні не дорівнює мові вірцевих письменників 60-их і 70-их рр. та ви-
значнійших письменників 80-их і 90-их рр.

побуту. Міські живлі народу, в значній мірі винародовлені під впливом довголітнього національного гноблення, звертають на себе бачність українських письменників, дають їм ширший вибір тем і більше засобів для мистецької творчості. Поруч з побутовими творами являються в українським письменстві образи з внутрішнього, психічного життя.

Памятний 1905-ий рік зазначився в історії Придніпрянщини не тільки політичними розрухами, але й прискоренням національного розвитку. На селі являється в господарстві пролетаріят уже яко доволі свідоме суспільна верства, котра починає боротьбу з великими земельними власниками. Революційні змагання здобувають деякі пільги для українського слова і печаті. В українським суспільстві відбувається розріжнюване верств серед самого суспільства й освідомлюване українського народу. Сі зміни в українським суспільстві відбилися також у творах найвизначнішого письменника цієї найновішої доби.

Володимир Винниченко (урод. 1880 р.) почав літературну діяльність в 1902—3 р. кількома оповіданнями, в котрих відразу проявила себе окрема саморідність, визначний талант, глибоке знання життя, а до того питомий український гумор, що надає їм тільки життя. Твори Винниченка обіймають незвичайно широкий обсяг життя українського народу. в них являються постаті сільського й міського робітника, новітнього інтелігента й т. ин. представників суспільства. З глибини пробудженого громадсько-політичного життя народу від перших страйків українського селянства переходить Винниченко на широкий простір революційного руху з 1905 р. і живописує цілу низку постатей нового українського суспільства. Доба розрухів відбила себе також на формі перших творів Винниченка. Се переважно невеличкі оповідання, бо життя давало чимало вражень та автор бажав дати їм вислів найкоротшою дорогою. Визначаються вони багатством глибокого почуття.

В перших оповіданнях («Краса і сила», «Біля машини», «На пристані», «Голота», «Раб краси», й ин.) живописує він важку працю та злидні сільського робітника і його боротьбу з сільським капіталістом-дідичем, класовий розділ серед сільського громадянства і зростаючу свідомість робітників. В оповіданнях «Робота», «Салдатики», «Боротьба» живописує роботу агітаторів серед народу і надтягаючу бурю революції.

Відтак дав Винниченко кілька образів російської тюрми, цієї «мертвої скрині, зробленої із старого промоклого слізми каменя» («Темна сила», «Щось більше за нас», «Дим» і ин.) і так

умів схопити характеристичні черти вязнів, садкатів і тюремного начальства, що вони стоять перед нами як живі, вільні й невідільні населенці «мертвих домів» Росії. Тюрма страшна не голодом, холодом і хворобами, але позбавленем свободи і тому він живописує не людські фізичні умовини життя в тюрмі, але моральні муки людей позбавлених волі розумної діяльності і вражіннь широкого світу — се вязниця людської душі.

Твори Винниченка визначають ся в порівнянню з письменниками давнішої доби другим настроєм. Замість безмежного суму, виробленого в давнішій письменстві сумними історичними обставинами, гомонить у Винниченка нова пісня завзятої боротьби пролетаріату, се взагалі характеристична прикмета новішого українського письменства.

Від оповідань переходить Винниченко з 1906 р. до драми з сучасного життя, яко нового степеня розвитку його творчости („Дісгармонія“, „Великий Молох“, „Щаблі щастя“). Одною з прикмет спільних майже всім дієвим особам Винниченкових драм є се, що вони є люди сильні духом, а із сеї сили випливає бажане витратити, використати сю силу-жадобу до життя великого, шумного, дужого, з окликом „хорошо жити на світі!“ Ся жадоба до життя дієвих осіб є відбиткою дійсности, вона питома пролетарам. Але поруч сильних людей, жадних життя, стрічаємо в його драмах супротивности — слабих духом, котрим життя здає ся великим тягарем.

Наголовком першої драми „Дісгармонія“ намічає Винниченко, що головною перешкодою жити повним, сильним, хорошим життям є дісгармонія між бажаннями інтелігента і наложеними ним на себе обов'язками. У Грицька в сій драмі дісгармонія між моральним ідеалом соціаліста і соціалістом у дійсности і ся дісгармонія виринає відповідно обставинам кожного, проявляє ся в самих їх вдачах. Протестом проти тих обставин являє ся Мартин, син міщанина, він боре ся проти вимог пануючої моралі, котрі вяжуть его волю. На місце принципу «мушу» Мартин ставить «хочу» і каже: «Чому я мушу здержувати свої сили? Я нічим не хочу зв'язувати себе і наплювати на всі моралі, на всі поржавілі кайдани, якими сковують себе люди». Мартин є руйнуючим живлом.

В драмі «Великий Молох», котрої змістом є важка боротьба з самим собою, Зінко і Мирон Антонович кладуть основою моралі принцип «бути чесним самим з собою». Зінко висловлює погляд, що коли і воля і розум і серце одобряють се, що він зробить, тоді він робить морально, хоч би і вбив чоловіка. Отже він

відкидає обов'язки наложені на нас із вні, бо »визнане моїм «я» вже не обов'язок, а щире моє бажане, котре виконаю без усяких обов'язків» — »я з примусу не признаю обов'язків«. — Тимто найвищою критерією пролетара в опрeдiленнi моральности або неморальности якогось вчинку може бути внутрішнє »я« сеї людини.

Богато уваги присвячує Винниченко психології любови, на котру глядить із становища більш матеріалістичного і обрабляє теми, котрі можна би назвати психопатологічними. Він намагає ся зобразити жите таким, яким воно є і розглядає его питання без ніжности, а деколи в ярости розкриває всю гидоту, що нагромадила ся в людськiм єстві. Тимто поруч картин високої поетично-мистецької стійности, стрічаємо в его творах картини, котрі би красше було понехати, або не одно промовчати задля естетичної стійности твору.

Одною з найкрасших драм Винниченка являє ся «Базар»: також і що до сценічности представляє значний поступ. Все драматичне дійство й увагу читачів зосередив автор около краси головної особи дієвої, Марусі. Між інтересами революційної роботи і наміреною втечею вязнів з тюрми з одного боку і відносинами революціонерів до Марусиної краси повстає конфлікт. Щоби наклонити Трохима до помочи в утечі вязнів і здобути собі можливість спокійно трудити ся в партії, Маруся псеє свою красу. Одначе втративши свою цінність — красу, не здобуда Маруся можливости, спокійної праці в революційній роботі, бо спомини про єї красу налягали на неї великою журбою, а побачивши, що й пині відносини по єї бажанню не змінили ся (нещирість Леоніда до неї), не видержала сего і вибух бомби, що розвалила стіну тюрми, убиває також Марусю. а єї смерть являє ся гармонійним закінченням єї революційної роботи.

Винниченко цікавить ся все моральними питаннями в широкому розумінню сего слова і вони є головною основою одної з найновіших его повістей.

В єй повісти п. з. »По-свій«, головною особою є Вадим Стельмашенко, син скаліченого у фабриці робітника, близький свояк фабриканта. Жите Вадима є справдішньою кримінальною хронікою, а довгим побутом на Сибірі, яко політичний засланець, відчужив ся він від людей і дійшов до крайного зденервованія і зневіря в людях і житю та в їх совісти. Винниченко живописує его яко людину, що не має ніякого почуття до добра і зла, і до якої небудь справи, ані до жіночої краси і та »байдужність до всього« є хоробливою і неприродною, а так само проголошуваний ним імморалізм. Постатю Стельмашенка намагав ся Винниченко показати, що

тільки така людина може бути імморалістом, що не звертає зовсім уваги на той чи інший напрям і характер почувань у людини.

Винниченко є натуралістом з рідкою зневірою до життя та людей і звертає ся в своїх творах більше до розуму, як до почуття читачів. Він пристрасно переймає ся своїми ідеями і доводить нераз до крайних висновків, до парадоксів. Виявляючи свої погляди в пристраснім одушевленню, попадає сам нераз у суперечности і часом почутєм ненавидить се, що обороняє розумом.

Великою его заслугою є, що здійсмає нові питання, виводить явища, що в усіх перед очима, але неосвітлені і не-постережені; в основі его парадоксів найдемо все якусь нову правду, не помічану доси громадянством. Парадоксальність настрою і думок Винниченка, викликана імовірно роздраженням его на громадянську байдужність до справ займавих для автора, приневолює его спиняти ся на постатях з прикметами незрівноваження і психопатизму, на людях психічно неморальних і в тім виявляє ся его мистецьке чутє, а се чутє визначного его таланту спричиняє, що дієві особи зовсім живі а не вигадані.

Винниченко неперечно великий і саморідний талант, одначе жаль діймає, що сей визначний талант звертає ся часто до питань, котрі приневолюють его впадати в розумовання мораліста і публіциста, замість полишити лікарям і соціольогам сі питання, яких годі розв'язати в белетристичних творах, що повинні бути творами мистецтва. Можна одначе сподівати ся, що з настанєм природних відносин після страшного перевороту й руїни дійде до зрівноваження талант письменника.

Придніпряньщина в добі великих потрясень російської держави, котрі не минали й українського народу, видала ще й другий визначний талант, великих надій ліричного поета.

О. Олесь (прибране назвище) виступив у перше з поетичними творами в 1903 р., а в его піснях загомніла така могутна струна, якої не чутно було на Придніпряньщині після Тарасової смерті. В перших творах виливає поет особисті почування своєї душі з дитинячих літ, викликані вражіннями природи, коли,

»весь Божий сьвіт сьміявсь, радїв,
раділо сонце, ниви, луки...«

і тоді

»і задзвеніли в серці згук
і розітнувся мій перший сьпів.«

В его описово-ліричних творах картини природи переняті глибоким її розумінєм, особливоз чудовими, пишними красками поет живописує природу Криму, де

»Осрібляні місяцем гори блищать
І кедри і сосни казки шелестять,
Що нишком підслухали з моря з гори.
А море і сердить ся й лає вітри.
Що нишком его підслухають з гори.«

Ніжна й вельми чутлива душа поета відчуває не тільки свої особисті переживання:

«Кожний ніжний рұх, сердешний
В срібну пісню переллю,« —

з чого зложить ся „велика повість радощів і мук“, але й в тій пісні власних переживань поета відзиває ся часто суспільна нута. Доба відродження України після першого подуву політичної весни натхнула поета гнівом проти гнобителів і зрадників народних:

»Ой не квітні, весно, пишними квітками,
Бо народ мій встане,
Розібе кайдани,
Вкряє сьвіт димами
А поля тілами.
Ой не квітни, весно: глянь — надходять хмари,
Тугою чорніють,
Гнівом червоніють...
Ой ті хмари — кари...
Смерть вам, яничари!«

Але мимо сумного вражіння, яке на поета навіяла зневіра і пригнобленє народу, він перенятий надією в красшу будучину кличе:

»Ми не кличем боротись за волю;
Наші братя упали в борні.
Їхня кров ще гаряча на ранах,
Їхні рани горять ще в огні.
Ми не зложимо зброї своєї...
Дужі в нас і бажання і гнів,
Ми здобудемо землю і волю
І загоїмо рани віків.«

Невдачі в перших починах боротьби за волю навівають знов на поета розпуку. Одначе навіть у хвилях розпуки по невдачах поет не падає духом, бо він „горів, душа ставала крем'яною, і не слова тепер спокою, а іскри креше з неї гнів“.

В глибині душі поета живе віра,

...»що скоро день засьвітить,
Що сонце наше вже зза обрію встає,
Що хід его спинить ніщо не зможе в сьвітї:«

він не висьпівав ще всіх пісень, котрими бажає будити нарід:

»Ще кров кипить, клекоче в шалї,
І серце бе, як дзвін, в менї,
І вся душа в огні.
Житю і вам я не скорю ся,
Вогню сльозами не заллю,
Я буйним степом розгорну ся,
Я морем сьпівів розіллю ся
І в кожду пісню увіллю
Весь жар, всю кров мою.«

А хоч страшні злидні переживає Україна, поет подає надію на дальший розвиток визначного таланту з вірою в красшу будучину, яку висловив у „Піснї“:

»Живи, Україно, живи для красї,
Для сили, для правди, для волї..
Шуми, Україно, як рідні ліси,
Як вітер в широкому полі.
До суду тебе не скують ланцюги,
І руки не скрутять ворожі:
Стоять твої вірні сини навкруги
З шаблями в руках на сторожі.
Стоять, присягають тобі на шаблях
І жити і вмерти з тобою,
І рідні знамена в кривавих боях
Ніколи не вкрити ганьбою!«

В останніх десятиліттях окрім названих у горі двох визначних письменників появилася на Придніпрянщині і Наддністрянщині ціла громада поетів, котрих твори стають досазом значного підему народного духа, зростом одушевлення і національної сьвідомости, нового життя, нових окликів і також віри в немиручу силу українського народу.

На творах сих письменників відбилися різні впливи, які ворушили українським суспільством у сих землях, націо-

нальні, політичні і суспільні змагання, якими кермує ся українське громадянство в сій добі. Деякі між ними, хоч не завершили ще своєї письменської діяльності, виявили вже до певної міри характер свого таланту в своїх творах і їх літературну стійність.

С. Черкасенко (дійсне назвище **П. Стах**) визначив ся jako автор драм, повістей і ліричних віршів навіяних щирим демократизмом і людяним, громадянським світоглядом, а черпаючи між иншим теми з життя пролетарів і шахтарів, вказує на їх змагання:

»Вільна праця — то наша мета,	Знов на кривавий розлючений бій
Наша надія, —	Нас закликає.
На щож занедбана тая сьвята.	Годі нам крови, доволі оман!
Вкохана мрія?	В хаті, вже рідній,
Всюди руїна. У пустці німій	Вільно спочинем од сліз і од ран
Голод никає —	В праці свободній.»

(»Вільна праця«.)

Одначе вступаючись за правом на людське житє пролетарів, з горячим серцем й одушевленєм відзиває ся Черкасенко про Україну:

»Бадьоро має ще нам стяг,
Госпідь ще любить Україну:
Він в ризі пишній одяг
Свою окривджену дитину.»

А зобразивши чудову природу рідного краю, кінчить:

»Нехай чигають хижак
На ту красу — Красу-Дівчину. —
На варті стали козак,
Госпідь вратує Україну!» (»Україна«)

Поет перенятий вірою в красшу долю народу-Антея і своєю широкою душею обіймає весь народ, без класового і партийного вузкоглядства і певний того, що:

»Народ злама його одчай
І з попелу страшних пожарів,
Як фенікс, встане Рідний Край, —
Країна вільних господарів.» (»Народ«)

Погідний і рішучий настрій знаменує твори Черкасенка, а так само й близкого єму що до напряму **П. Капельгородського**, коли тим часом **Г. Чупринка** в своїх віршах впадає в тугу й розпуку. Тужливим настроєм віє також з віршів **Л. Пахарецького**, як і з творів згаданої вже **Н. Кибальчичевої** і **Г. Комарової**.

У Наддністрянщині визначив ся поміж молодим поколінням поетів найновішої доби **Василь Пачовський** (учитель гімназійний) викінченою формою ліричних віршів переважно любовного настрою, з котрих видно, що він глибоко вслухав ся в мелодію нашої народної пісні і нашої мови і володіє технікою вірша, як мало хто з того покоління та в одній хвилі вміє викликати в душі настрої і видержати єго до кінця. Окрім любовних віршів („Розсипані перли“), в котрих інколи в натуралізмі сходить до найнижших крайностей (н. пр. „На стоці гір“) і серце своє переповнене любовним чутєм розливає щедро на всі боки, та взагалі забагато уваги присвячує забавам і танцям, намагав ся також дати драматичний твір „Сон української ночі“ за приводом польського поета Виспянського і вказати змагання молодого покоління Українців до виконання „золотого вінця“ волі України серед змагань загалу Українців для заспокоєня власних почестий. Однак автор не звернув уваги на се, що не мрії і звучні оклики, але тільки невсипуча праця кожного на своїм становищі, над осявідомленням народу, може сплести сей вінець для України в крузії культурних народів. — В другім драматичнім творі „Сфінкс Європи“ намагав ся Пачовський вказати на се, що тільки справедлива поагода української справи може довести до розв'язки сего трудного світово-політичного питання, котра зможе забезпечити лад і мир в Європі.

З громади поетів молодого покоління підіймає ся на крилах свого таланту **Петро Карманський** (гімназ. професор), незвичайно ніжна і мистецька душа. Єго пісні навівають тиху задуму, як срібнорогий місяць, що пливе осіннім небом понад селянські стерниска, а металево чисті їх звуки зачіпають живо наші серця і викликають глибокий сум. Поета діймає до живого не тільки власний єго біль, але й загальнолюдські страждання. Збірка єго поезій „Пливе по морі тьми“ (1909) нагадує зовсім якусь цминтарну картину з кипарисами, туями і взагалі дише якоюсь екзотичною природою. Інколи відзивають ся на струнах єго кобзи звуки про рідний край і степенують ся до вибухів гніву зверненого до земляків: „Раби, пігмеї, маловіри, як довго ваші стони й скарги будуть саодиноким щитом проти кайдан тиранів! О сором, сором!“ — Одначе поет остає заєдно довго в тім цминтарнім

настрою й его муза слабо відзиває ся про жите живих. Він радо здійсмає ся в надземні круги від людського життя.

Він мріє про

»далеч, куди не доходить
І спомин бұденної мови«,

і бажає:

»Коби то мож заснути так на віки
І не вертатъ в долину до людей,«

весь настрій его творів журливий, навіть з природи зачерпнені мотиви сумовиті.

Всеж таки й у тім сумовитім настрою поет відзиває ся нераз рішучим голосом на страждання народу і его боротьбу за волю і красшу долю.

Окрім згаданих поетів виступив цілий кружок у „Молодій Музі“ як Степан Чарнецький, Сидір Твердохліб і ин.

Сим не вичерпано огляду літературної творчости всіх українських письменників, котрих число в останніх десятиліттях наслідком розвитку дневникарства, науково-літературних місячників і окремих видань зросло вельми, а в сім можна бачити запоруку, що українське слово попливе щораз ширшою і могутнійшою струєю і видасть гарні плоди на всіх царинах письменства.

50. Головні прикмети і напрями українського письменства нової доби.

Перші українські письменники нової доби, І. Котляревський, П. Артемовський-Гулак, Квітка, Гребінка й ин., звернули ся до властивого жерела, до устної словесности народної, і старали ся збереженою в ній живою народною мовою впровадити пригноблений віковими злиднями український нарід своїми творами в семью культурних націй. А хоч вони не доторкували ся політичних справ, або питання самоуправи України, впровадили в своїх писаннях могутну демократичну струю. З самого почину українське письменство шукало ширшої основи, яку могла єму дати європейська цивілізація; з європейських літератур черпало воно повною жменею вироблені форми, а иноді і зміст творів. Се однак не зменшувало стійности українського письменства, бо народний дух умів на всіх тих живлах ви-

тиснути своє знамя і зляти та стопити їх з народними живлами.

Знаменно, що з першими починами обновленого українського письменства появився на Придніпрянщині визначний історичний твір (хоч написаний московщиною), — перша виява української політичної думки, котра мала довгий час величезний вплив на витворення автономічної ідеї посеред тодішнього освіченого українського суспільства. Це була знаменита „Історія Руссовъ“, оден з найбільш вільнодумних творів не тільки для тої доби, але й для многих пізніших літ. Сей в дійсности історично-політичний твір розповсюдився на Придніпрянщині в рукописах і будив посеред усього старшого покоління національно-свідомого ще українського суспільства любов рідного краю і народу, приспану думку про волю України, автономічні ідеї і демократизм навіяний революційним настроєм. Під впливом сего твору засновують свої почини організації, тайних товариств, вільнодумарських лож, з котрими й Українці були в звязи (Котляревський був членом полтавської ложі). В Києві заснований „Союзъ соединенныхъ Славянъ“ (1818) не мав, правда, чисто українських змагань, але опирався на федеративній демократичній основі і промощував шлях організації, що мали метою самоуправу України, між тими славянами „Братству Кирило-Методіївському“, утвореному заходами Костомарова. З його розбиття не остала без сліду висока його ідея, та найшла відгомін у поезіях Шевченка й оповіданнях М. Вовчка, котрі мають величезне значіння для розвитку демократичного українства.

Проминуло після того більш десятка літ, поки колишні члени Кирило-Методіївського Братства змогли продовжувати свою роботу в петербурзькій місячнику „Основа“. Одначе часи змінилися: хвилюватиме весняний подув російської свободи захолював, а хоч знесено крѣпачество, ідея федералізму не найшла відгону, реакційні змагання налягли на суспільство з давню силою, а жертвою їх упала також „Основа“.

Під кінець існування „Основи“ відозвалися там нові звуки. Молодші її дописці В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький і ин. підносять з повною широтою справу становища шляхти на Україні і потребу її праці для українського народу (В. Антонович — „Моя исповѣдь“) і право українського народу на своє власне національне життя та на дальший розвиток на основі свого народного світогляду (П. Житецький).

„Основа“ прояснила відносини українського народу до московського і польського та задачі української інтелігенції супроти свого народу. Із застановою „Основи“ наслідком вспятних змагань російського правительства, обмежився український національний рух на культурну і про-

світну діяльність, поки опісля в 70-их і 80-их рр. ХІХ-го ст. під впливом розбудженого в Наддністрянщині національного життя („Мета“, „Правда“) не поширився обсяг і зміст українського письменства, що стало підвалиною літературно-наукового і національно-культурного зєдинення усіх українських земель на свідомій і ясній національній основі.

В другій половині 80-их рр., з почином суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова, вихованого під впливом ідей Кирило-Методіївського Братства і західно-європейського соціалізму, проявляють ся в українськїм письменстві прикмети і напрями крайно-реалістичні, в дусі західно-європейських суспільно-демократичних ідей. На переломі ХІХ-го і ХХ-го ст., в змаганнях до висшої мети, літературний рух бажає такого широкого розвитку і напрямку, який обхопив би весь нинішній світ і час. Рух сей видав визначні письменські таланти, котрі однак або не виявили ся ще вповні або не завершили своєї літературної діяльності, щоби могли стати предметом наконечної історично-літературної оцінки. До тогож ще й переворот, викликаний світовою війною на всіх українських землях не сприяє спокійному і правильному розвитку письменства. Всеж таки можна з певною відрадою вказати на се, що невмируща сила українського народу мимо всіх перепон, які спиняли розвиток української мови, літератури, науки й всенародної просвіти, довела українське письменство, хоч не до розросту і широкого розвитку, відповідного культурній спосібности й чисельности українського народу, але видала чимало таких творів, які внесли багато цінного і саморідного до світової культурної скарбони.

Віра в невмиручу силу й справедливість української національної ідеї в найтрудніших хвилях народного естования давала снагу народним борцям іти проти всякої сили й окрилювала їх у поході до правди і волі, щоби здобути українському народови соняшне місце посеред семі культурних націй. Колиж уже щезли ті перепони, що загороджували українському народови шлях до сеї мети, коли після перевороту спричиненого світовою війною на українських землях настане необхідний для письменської і всякої культурної роботи мир і лад, то можна мати певну надію, що пишними цвітими вкриє ся і „нерозмежованою останеть ся на віки“ українська земля та стане цариною культури, що здобуде українському народови почесне місце в історії.

Зміст.

Третя (народна) доба письменства.

	стор.
1. Загальний історично-літературний погляд. Внутрішні причини витворення народного українського письменства	1—4
2. Зверхні, загально-європейські причини, що впливали на витворення народного укр. письменства. а) Романтизм. б) Вплив європейської науки на розвиток українського письменства. в) Відроджене слов'янських народностей. г) Ідея рівних прав чоловіка. д) Політичні події	5—11
3. Іван Котляревський. Полтава першим огнищем українського життя і письменства. І. Котляревський. Писання Котляревського	11—23
4. Вплив Котляревського на розвиток української літератури і народності. Наслідовці Котляревського. Павло Белецький-Носенко, Олександр Корсун, Порфирій Кореницький, Степан, Петро і Марта Писаревські, Михайло Петренко, Константин Думитрашко, Остап Рудиковський, Константин Пузина, Василь Гоголь, Яків Кухаренко, Кирило Тополя, Іван Озаркевич	23—29
5. Харків — друге огнище українського народного життя і письменства	29—30
6. Вплив харківського університету на літературний рух	30—31
7. Харківський літературний кружок. Василь Маслович, Петро Артемовський-Гулак	31—36
8. Поширене літературного руху під впливом харківського університету	36—38
9. Романтичний напрям в українськiм письменстві. Лев Боровиковський, Олександр Корсун, Амврозій Метлинський, Микола Костомарів, Тимко Падура	38—41
10. Взаємини українського письменства з польською і московською літературою	41—44
11. Громада українських письменників у Харкові. Григорій Квітка-Основ'яненко, Літературна діяльність Гр. Квітки	45—54

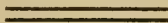
12. Харківські й полтавські ровесники Квітки.
Евгеній Гребінка, Михайло Петренко, Яків Щого-
лів, Михайло Макаровський, Амврозій Метлин-
ський, Віктор Забіля, Олександр Атанасійв-Чуж-
бинський 54—61
13. Головні прикмети і струї відродженого письмен-
ства на придніпрянській Україні 20-40 рр. 61—62
14. Національне відроджене і почини народного пись-
менства в наддністрянській Україні 63—64
15. Доля українського населення в наддністрянській
Україні після прилуки до Австрії.
а) Дбалість про долю Русинів у Австрії. б) Неясне
розуміння про руську мову й народність. в) Почини
українського народного шкільництва. г) Перше
просвітне товариство українське. д) Відгомін сло-
вянського відродження в наддністрянській Україні.
е) Досліди української історії і мови 64—69
15. Почини народної літератури в наддністрянській
Україні.
Вплив романтизму на розбуджене національної
свідомости. Руська Трійця. Літературна творчість
М. Шашкевича і її значіння. Літературно-історичне
значіння М. Шашкевича 69—83
16. Доля українського письменства в наддністрянській
Україні по смерті М. Шашкевича.
Іван Вагилевич. Яків Головацький 83—86
17. Подув »весни народів« у наддністрянській Україні.
а) Головна Руська Рада у Львові. б) »Руський
Собор« у Львові і словянський зїзд у Празі.
в) »Собор руських учених«. Галицько-руська Ма-
тиця. Народний Дім. Ставропигійський Інститут.
г) Літературна діяльність Я. Головацького після
зїзду руських учених. Микола Устиянович. Антін
Могильницький. Лука Данкевич, Михайло Козане-
вич, Рудольф Мох 86—95
18. Вплив письменників Придніпрянщини на відро-
джене письменства в наддністрянській Україні 95—97
19. Об'єднательний напрям в письменстві Наддні-
стрянщини.
Денис Зубрицький. Антін Петрушевич, Михайло
Гарасевич, Михайло Малиновський, Антін Добрян-
ський 97—100
20. »Особый русский языкъ« у літературі 50-их рр.
XIX-го ст. в Наддністрянщині.
Іван Гушалевич, Богдан Дідницький, Іван Наумович 100—104
21. Літературні змагання против »об'єднательного« на-
прямку.
Евгеній Згарський, Ксенофонт Климкович, Пля-
тон Костецький 104—105
22. Національне відроджене і почини народного пись-
менства в надпрутській Україні.
Гавриїл і Василь Продан, Василь Ферлеєвич 105—108

23. Закарпатська Україна, її національний занепад і почини відродження. Історичний огляд 108—109
24. Змагання до підему народного почуття між закарпатськими Українцями 109—110
25. Літературна діяльність закарпатських Українців.
Александр Духнович, Юрій Гуца-Вевелін, Ляслов Чопей 110—112
26. Ширший розвиток письменства в придніпрянській Україні. Київ третім огнищем літературного й умового руху 112—114
27. Слов'янофільство в Росії. Кирило-Методіївське Братство в Києві 114—118
28. Українська Трійця.
Микола Костомарів, Тарас Шевченко, Дитячий вік Тараса, Шевченко глядає учителів малярства, Шевченко від викупу з крпацтва до заслання в неволю, Шевченко в неволі аж до визволу, Шевченко на другім засланю, Смерть Шевченка і похорони, Їго вдача, Поетична творчість Шевченка, Шевченкові балади, Побутові поеми, Історичні поеми, Національно-політичні твори, Шевченко апостол правди і науки, учитель людства, Лірична творчість Шевченка, Назар Стодоля, Шевченкові писаня в московській мові, Музикальність і живописність Шевченкових творів, Літературне й історичне значінє Шевченка. Павтелеймон Куліш, Молодий вік Куліша, Діяльність Куліша від засновання Кирило-Методіївського Братства до виходу „Основи“, Діяльність Куліша від заложеня „Основи“ до зміни поглядів на козащину і розриву із земляками, Писаня П. Куліша в першій добі єго літературної діяльності, Погляди Куліша на історичний розвиток українського народу, Друга доба літературної діяльності Куліша. Літературне та громадянське становище і характеристика Куліша 119—195
29. Віднова діяльності придніпрянських письменників у 60-их роках. Петербург осередком умового й літературного руху. Змагання до всенародної просвіти. Українські недільні школи 195—202
30. Українські письменники-шестидесятники.
Марко Вовчок, Літературна діяльність М. Вовчка, Літературне становище М. Вовчка. Громада письменників-Основ'ян. Олександра Кулішева (Ганна Барвінок), Матвій Симон (Номис), Степан Ніс, Петро Кузьменко, Митрофан Александрович (Олелькович), Данило-Сліпченко Мордовець, Олекса Сторожено, Анатоль Свидницький, Яків Щоголів, Леонід Глібів, Олександр Навроцький, Василь Кулик, Володимир Олександрів, Василь Мова, Микола Вербіцький, Петро Охоцький-Огієвський 202—228
31. Літературна діяльність народовців. Друга »руська трійця«.
Володимир Шашкевич, Федір Заревич, Ксенофонт Климкович 228—241

32. Успіхи й перепони в поширюванню ідеї народовців.
Львів осередком умового і літературного життя.
Павлин Сьвенціцький. Обнова львівської громади народовців. Засноване часописи „Правда“ 241—24
33. Спільна літературна робота письменників усіх земель українських.
Олександр Кониський, Літературна діяльність Ол. Кониського, Степан Руданський, Іван Левицький, Літературна діяльність І. Левицького, Літературне становище і характеристика І. Левицького, Панас Мирний, Літературне становище й характеристика П. Мирного 249—28
34. Початок новітнього українського театру. Творці новітньої української драми.
Михайло Старицький, Літературне становище й характеристика творчості М. Старицького, Марко Кропивницький, Літературна діяльність М. Кропивницького, Іван Тобілевич. Драматична творчість І. Тобілевича, Літературне становище І. Тобілевича 282—30
35. Національне відроджене надпрутської України (Буковини). Йосиф Федькович і братя Воробкевичі. («Буковинська Трійця»).
- Йосиф Юрій Горпинський Федькович, Літературне становище Федьковича, Ізидор Воробкевич, Літературна діяльність, Літературне становище. Григорій Воробкевич 303—32
36. Відгомін відродження наддністрянської і надпрутської України на Придніпрянщині 328—32
37. Заборона українського письменства в Росії указом з 18/30 мая 1876 р. 329—33
38. Вплив заборони української мови в Росії на літературний рух у Наддністрянщині.
Василь Ільницький, Анатоль Вахнянин, Омелян Огоновський, Омелян Партицький, Юліян Романчук, Юліян Целевич, Олександр Барвінський, Константин Лучаківський, Євген Желехівський, Іван Верхратський, Корнило Устиянович 33
39. Змагання до поширення культурно-національної роботи народовців у 70-их рр.
Володимир Барвінський, Володимир Навроцький 338—34
40. Вплив західно-європейських суспільно-політичних ідей на дальший розвиток письменства.
Михайло Драгоманів, Національні й суспільно-політичні погляди Драгоманова, Вплив М. Драгоманова на розвиток українського письменства і науки, Іван Франко, Літературна творчість І. Франка, Остап Терлецький, Михайло Павлик, Степан Ковалів, Наталя Кобринська 343—36
41. Змагання до поладоди взаємних відносин між рідними національними й європейсько-суспільними струями.
Ольга Косачева, Борис Грінченко, Літературне становище Б. Грінченка, Трохим Зінківський, Іван

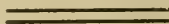
Мавжура, Дмитро Маркович. Михайло Комар, Петро Ніщинський 365—377

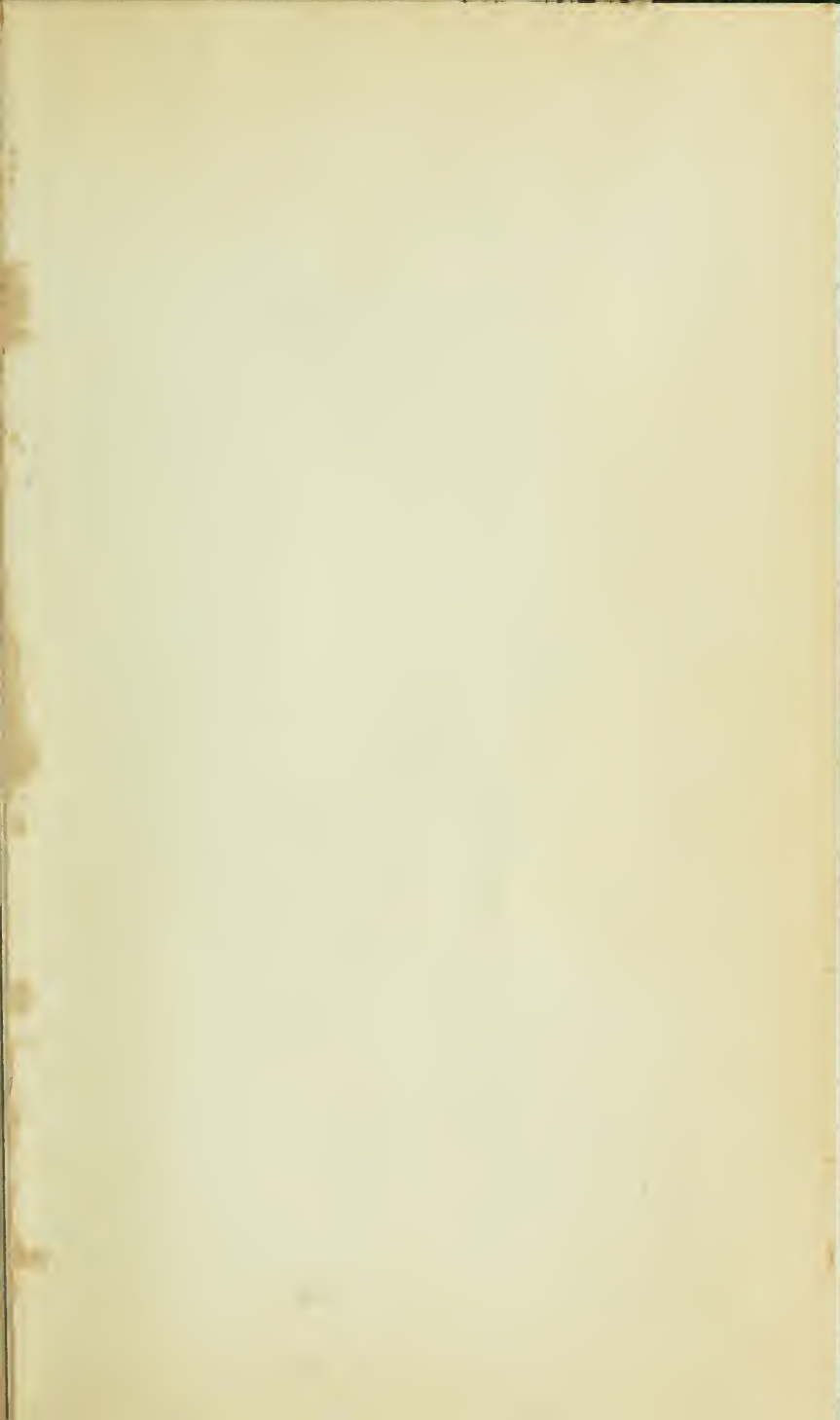
42. Оживлене письменського руху в наддністрянській і придніпрянській Україні у 80-их рр.
Осип Маковей, Тимотей Бордуляк, Богдан Лепкий, Андрій Чайковський, Володимир Масляк, Григорій Пеглинський, Василь Шурат, Павло Грабовський, Володимир Самійленко, ~~Ля~~Ярина Косачівна, Агафангел Кримський, Людмила Старицька-Черняхівська, Надія Кибальчич, Дніпрова Чайка, Іван Стещенко, Мусій Кононенко, Євгеній Тямченко 377—389
43. Поширене обсягу і змісту українського письменства. Михайло Грушевський 389—391
44. Прояви натуралізму в краснім письменстві.
Михайло Коцюбинський, Літературне становище М. Коцюбинського, Микола Чернявський 391—399
45. Збірні і популярні видання на Придніпрянщині 390
46. Найновіші струї в укр. письменстві під впливом західно-європейських суспільних ідей.
Любов Яновська, Ольга Кобилянська 400—405
47. Модерністичний (новітний) напрям в українськім письменстві.
Василь Стефаник, Іван Семанюк, Лесь Мартович, Денис Лукіянович, Антін Крушельницький, Михайло Яцків 405—411
48. Заране конституційної свободи в Росії і вплив на просвітний та літературний рух на Придніпрянщині 411—413
49. Нові шляхи і перехід до вишого степеня творчости в українськім письменстві.
Володимир Винниченко, О. Олесь, С. Черкасенко, П. Капельгородський, Г. Чуприка, Л. Пахареvський, Н. Кибальчичева, Г. Комарова, Василь Пачовський, Петро Карманський, Степан Чарнецький, Сидір Твердохліб 413—422
50. Головні прикмети і напрями українського письменства нової доби 422—424
- Поправки 430

Л о п р а в к и.

стор.	ряд.		замість	має бути
2	1	з долини	сьмішиим	сьмішиими
10	3	з горп	унївертитетах	унїверситетах
11	7	з долини	занепастити	занапастити
11	12	"	занепащенєм	занапащенєм
23	14	з горп	любовою	любовію
32	6	"	в український	в українській
35	20	з долини	деякі єго писаня	в деяких єго писанях
49	18	з горп	піддержати	піддержати
69	16	з долини	21. Почини	15. Почини
151	10	"	славославить	славословить
187	3	"	погядд	погляд
228	18	"	Літературна діяльність	31. Літер. діяльність
241	15	"	Успіхи і перепони	32. Успіхи і перепони

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

LU.H
B2958isto

Barvins'ky, Oleksander
Istoriya ukrains'koi
literaturi

